ספרי מוסר · ראשונים

כד הקמח

רבנו בחיי אבן חלאווה

ספריית אור ברסלב · or-breslev.co.il

כד הקמח

רבנו בחיי אבן חלאווה

מקור הטקסט: ספריא · רישיון: לפי המהדורה: נחלת הכלל או Creative Commons

התכנים שלפניכם נאספו, מוינו, סוננו ונערכו בעמל רב ובמסירות על ידי צוות פרויקט 'אוצריא' (otzaria.org).

לקריאה באתר, עם המפרשים והמקורות ליד כל שורה: https://or-breslev.co.il/library/כד-הקמח/
הקובץ נוצר ב־16 בנובמבר 2026 מגרסה v38-202611151759 של הספרייה.

תוכן העניינים

הקדמה 4
אמונה 4
אהבה 12
אורחים 17
אֵבֶל 22
בטחון 49
ברכה 57
בית הכנסת 65
גזלה 69
גאוה 81
גר 87
גאולה 90
דינין 101
הכנעה 104
השגחה 110
הלבנת פנים 130
וידוי 133
זנות הלב והעין 137
חנופה 141
חילול השם 145
חמדה 148
חתן 151
טהרת הלב 159
יראה 161
יחוד השם 166
יצר הרע 172
כבוד אב ואם 175
כפורים 178
לשון הרע 195
לולב 199
מציאות השם יתברך 206
מזוזה 209
מילה 212
מטר 215
נחמו 220
נר חנוכה 230
שמחה 236
סוכה 240
שנאת חנם 248
ערבה 254
עצרת 256
ענוה 263
עושר 266
פרנסה 270
פסח 274
פורים 293
צדקה 308
ציצית 314
קדושה 317
קנאה 321
רשות 324
ראש השנה 337
שבועה 350
שבת 356
שלום 364
שבועות 369
תורה 384
תפלה 397
תשובה 400
תענית 404
תפלין 407

הקדמה

א הקדמת הגאון המחבר רבינו בחיי זי"ל

ב **זה** ספר דור דורשיו, יגיעי כח דור יעפי הגלות והצרות ימצאו בו מנוח, כי על אודות התלאות יתבלבל הרעיונים, ויסתתמו הלבבות ויתמעטו המבינים, בהיותם במוקשים לצוד את רגלם וכבד עליהם עולם, כי יעמדו במצר לבם יצר ויקרב שכלם, להתבונן ולעלות בסולם, מגבוה ייראו מעלות על הרי התלמוד החמוד מזהב ורב פנינים, אשר יסודי הדת עליו נשענים, בביאור המצות והתר ודינים, ובארץ נחלי דרשות ואגדות ימצאו נחל עיונים ומנוחות שאננים, מה נעמו להם המדרשים, אף כי ליחידים יראו להם בקצתם שרשים. ישאו ענף יעשו פירות ישנים גם חדשים, כי הם קדש קדשים, מימיהם מים שאין להם סוף, נפש הכל אליהם תכסוף, על כן רציתי לחבר החבור הזה להצמיח במטה הדרשות צמח, והעליתי שם זה הספר כד הקמח, משם יזונו כל רעבים לשמע את דבר האל, משם יעלו יגשו אל מזבח אל, ההיכל העומד לפני ולפנים, מזון לכלא ביה בעשרים ושנים טורים חרוזים, בקצת מצות התורה מסתבכים ובענפי מדות נאחזים, והטורים מלאים אבני חפץ למבקשיהם דרושים, כי הם במספרם ששים, ששים המה הדברים הצריכים לאדם להנהגתו, דברים מספרים כבוד אל וקדושתו, שם אזכיר אמונת האדם וענין עבודתו ויתר מדותיו, שם אבאר מועדי ה' וקצת מצותיו, והתלמידים והחברים אשר קרבת אלהים יחפצון, שם יבינו וישכילו ולא יכשלו כי ירוצון, שם יראו מעונה אלהי קדם אל מעגלותם ירבצון, שם יראו את הדרך אשר ילכו בה ואת המעשה אשר יעשון, ויען יהיה על דרך סלולה, ימהר המעיין למצוא חפצו על נקלה, רציתי להיות מלאכת חיבורי זה באלפ"א בית"א מצומדת, ימצא כל מצוה וכל מדה באות מיוחדת. וכאשר יתעורר האדם וירים ראש, וירצה לדרוש, יסתכל בכתובות האלה אשר הם כתובים בדפי הספר, והם ידריכוהו לעלות במסלה העליונה, היא הנמצאת לכל מבקשיה, הנדרשת לכל שואל, היא העולה בית אל.

אמונה

חלק א

פתחו שערים ויבוא גוי צדיק שומר אמונים (ישעיה כז). עיקר התורה והמצוה היא האמונה כי מי שאין לו אמונה נוח לו שלא נברא, והיא מצוה תלויה בלב והוא שיאמין האדם שיש לעולם בורא נמצא יחיד והוא משגיח בעולם השפל במין האדם בכלל ובפרט להוציא מלבם של כופרים והפושעים והמורדים בהקב"ה שאומרים שאין ההשגחה

שופעת מגלגל הירח ולמטה כדעת איוב בבוא היסורים עליו והוא שאמר לו אליפז (איוב כב) ואמרת מה ידע אל הבעד ערפל ישפוט. עבים סתר לו ולא יראה וחוג שמים יתהלך, האורח עולם תשמור אשר דרכו מתי און, ע"כ יזכירו הנביאים תמיד ענין ההשגחה וביארו אותה, והוא שביאר ירמיה הנביא ע"ה (ירמיה ל) גדול העצה ורב העליליה אשר עיניך פקוחות על כל דרכי בני אדם לתת לאיש כדרכיו כפרי מעלליו. למדנו ענין ההשגחה במין האדם בכלל ובפרט כדי לקבוע בלב ענין ההשגחה ולעקור שורש אמונת הכופרים. וכן הזכיר דוד המע"ה ואמר (תהלים קלט) ה' חקרתני ותדע אתה ידעת שבתי וקומי בנת לרעי מרחוק, והזכיר עוד (שם לג) משמים הביט ה' ראה את כל בני האדם ממכון שבתו השגיח אל כל יושבי הארץ. וזהו מה שאמרו חכמינו ז"ל (אבות פרק ג') הכל צפוי והרשות נתונה. וכאשר אבאר באות הה"א בהשגחה. וכן מצינו אליהוא שהיו כל דבריו חכמה מקובלת מאנשי החכמה והאמונה שבאר ואמר (איוב לד) כי עיניו על דרכי איש וכל צעדיו יראה. (שם) אין חשך ואין צלמות להסתר שם פועלי און. ומתוך אמונת ההשגחה יגיע אדם לאמונת הנבואה והתורה שיאמין כי יצא מאת הבורא יתעלה שפע ההשגחה אל האדם עד שיתנבא ותנתן תורה על ידו, והתורה הזאת הצלחת נפשו של אדם, בה יושע תשועת עולמים בה ילמד ליישר מעשיו ועמה ידע דרכי החיים בכל פרטי פעולותיו בטהרת גופו ומחשבתו ותקון נפשו ומדותיו, וזאת התורה אשר שם משה לפני בני ישראל, ונצטוינו בה שלא נשכחנה שכתוב (דברים ד) השמר לך ושמור נפשך מאד פן תשכח את הדברים אשר ראו עיניך. ענין הכתוב הזה שלא נשכח אחד מעיקרי התורה והמצות שנתנו לנו והגיד לך שאם נשכח שהוא עון עצום נוגע עד הנפש, ולזה הזכיר נפשך, ובמה יתרצה זה אל אדוניו וימלט מהשכחה שנזכיר אותה תמיד ונהגה בהם יום ולילה ואז יהיו שמורים בלב והוא שהזכיר שלמה המע"ה (משלי ד) אל יליזו מעיניך שמרם בתוך לבבך, ביאר הכתוב גם אם יש לך עסקים וטרדות או יבואו עליך מקרים תכופים זה אחר זה אל יליזו מעיניך אותם העסקים והמקרים מהיות המצות תמיד לזכרון בין עיניך, ודבר ידוע כי ישראל זרע קדש אף גם זאת בהיותם בגלות בארץ אויביהם ועם היות שהם מפוזרים בקצוות דחויים בגוים כזורה ברחת ובמזרה לא ישכחו עקרי התורה והמצות אך ישמרו משמרת האמונה ויעמדו חזקים באמונתם ובכל דור ודור כל אחד ואחד מן האומות מתגרה בהם להמיר דתם ולהחליף אמונתם ולא אבו שמוע, וכמו שדרשו חז"ל (שיר ז) שובי שובי השולמית שובי שובי ונחזה בך הזכיר הכתוב הזה ד' פעמים שובי כנגד ד' מלכיות שכל מלכות ומלכות אומרת לנו לחזור לאמונתם ויעשו ממנו גזברין ושלטנין זהו נחזה בך מלשון (שמות יח) ואתה תחזה מכל

העם אנשי חיל וישראל משיבים להם מה תחזו בשולמית מה מעלה ושולטנות אתם יכולין לתת לנו כלום יש בכם כח לתת לנו כאותה מעלה של הר סיני זהו כמחולת המחנים כלומר שמא יש באלהיכם לעשות לנו כאותו מחול שהיו בו שתי מחנות מחנה ישראל ששים רבוא ומחנה מלאכי השרת כענין שכתוב (תהלים סט) רכב אלהים רבותים אלפי שנאן, ובזכות האמונה הזאת שהם חזקים באמונתם עתיד הקב"ה להשרות שכינתו ביניהם ולשוב לירושלים כבתחלה והבנים שגלו מעל שולחן אביהם ישובו לקדמותם, ועל זה הזכיר כאן ישעיה הנביא ואמר (ישעיה כו) פתחו שערים ויבא גוי צדיק שומר אמונים, כי לפי שהזכיר בפסוק שלמעלה חומת ירושלים והוא שאמר (שם) ישועה ישית חומות וחיל על כן סמך לו מיד פתחו שערים כלומר שערי ירושלים שהיו עד עתה סגורים ויבאו ישראל שהם גוי צדיק שהמתינו בגלותם לאמונתו של הקב"ה, והנה זאת אמנה שרואים ישראל אדמתם לנגדם זרים אוכלים אותה והמורדים והפושעים משמרים הבלי שוא הם שוכנים בתוכה והם מגורשים מבית תענוגיהם משועבדים בין האומות ועומדים באמונתם, ולזה אמר דוד ע"ה (תהלים סח) עלית למרום שבית שבי לקחת מתנות באדם אף סוררים לשכון יה אלהים, ואמרו במדרש עלית למרום כשעלה כבודו למרום הגלה את ישראל שכל זמן שהיה הכבוד בבהמ"ק לא גלו ישראל לקחת מתנות באדם אותם מתנות שנתת להם שישרה כבודך ביניהם לקחת אותם מהם ובאו סוררים ושכנו שם במקום יה אלהים. וכדי להודיע שהאמונה עקר התורה כלה לכך מצינו שכל המצות כולן בנויות ומיוסדות עליה שכן דרשו חז"ל בא חבקוק והעמידן על אחת שנא' (חבקוק ב) וצדיק באמונתו יחיה וכן אמר שלמה ע"ה (משלי כט) איש אמונות רב ברכות. ויש לך לדעת למה תלו החכמים הענין הזה בחבקוק ולא בדוד והיו יכולין לומר בא דוד והעמידן על אחת שנא' (תהלים קיט) כל מצותיך אמונה. אבל היה הענין מפני ביאור הנזכר שהזכיר חבקוק ואמר יחיה, ובאר ואמר שכל המצות תלויות באמונה ועם האמונה יזכה האדם לחיי העוה"ב אבל דוד לא באר בענין השכר כלום ולכך תלה הענין בחבקוק ולא בדוד, והכונה בלשון יחיה הוא חיי העוה"ב שהם החיים הנצחיים האמתיים איננו נאמר על חיי בשרים הקצרים כי מפני שהאמונה יסוד המצות כלן על כן הוצרך להזכיר בה לשון יחיה כלשון האמור במצות (ויקרא יח) אשר יעשה אותם האדם וחי בהם שעיקר הכונה בו חיי העוה"ב וכן תרגם אונקלוס ויחי בהון לחיי עלמא, ומכלל האמונה הוא שיאהוב האדם את האמת ושיבחר ושידבר בו והוא שאמר זכריה הנביא (זכריה ח) אלה הדברים אשר תעשו דברו אמת איש את רעהו אמת ומשפט שלום שפטו בשעריכם, וכן אמר שלמה ע"ה (משלי יב) שפת אמת תכון לעד יזהיר על הדבור שישתמש בו בכל

ענין אמת ושיזהר מן השקר כי מי שיש לו שפת אמת והוא נזהר בדבורו שיוציאם על קו אמת הדבור ההוא יצליח ויכון לעד ויאמינוהו בכל דבריו כי הבריות יחזיקוהו באיש אמת כיון שהורגל כל ימיו לדבר אמת, אבל מי שיש לו לשון שקר לא יאמינו דבריו אלא עד רגע כי השומעים דבריו יאמינו בהם לשעה ואחרי כן כאשר יבקרו דבריו ויחקרו אותם יכירו כי שקר הם. ובא הכתוב הזה להזהיר את הבריות שיהיו טהורים בדבורם שלא ידברו רק אמת אפי' בספור דברים אע"פ שאין הספור ההוא עיקר ואיננו מעלה ומוריד ואין צ"ל במשאם ומתנם שיש להם לעסוק באמונה ולעמוד בדבורם ושיהיה הן ולאו שלהם אמת, וכמו שדרשו רז"ל (ויקרא יט) איפת צדק והין צדק שיהיה הן שלך צדק ולאו שלך צדק ואין צריך לומר אם כפל דבורו בהם הן או לאו שני פעמים שהרי זה לשון שבועה הוא וכן דרשו רז"ל לאו לאו תרי זימני שבועה הוי שנאמר (בראשית ט) ולא יכרת כל בשר עוד ממי המבול ולא יהיה עוד מבול וכתיב (ישעיה נד) כי מי נח זאת לי אשר נשבעתי ולא מצינו שבועה בכל פרשת המבול אלא כפל הלאו ומדלאו לאו שבועה הן הן אין צריך לומר ואמרו ז"ל כי כל מי שאינו עומד בדבורו במקח וממכר ובכל משאו ומתנו שבינו לבין חבירו והוא חוזר בו יש לו לקבל עליו מי שפרע והוא שאמרו (פרק הזהב דף מט) מי שפרע מדור המבול ומדור הפלגה יפרע ממי שאינו עומד בדבורו. והענין במי שאינו עומד בדבורו הרי זה מביא את עצמו לדבר כזבים ומרגיל את עצמו בכך, ומי שמרגיל לדבר שקרים סופו להעיד עדות שקר. וכן אמר שלמה המע"ה (משלי ז) ויפיח כזבים עד שקר. והנה הוא מחלל שפתיו שהוא כלי הדבור שנברא באדם לספר תהלות הקב"ה, וז"ש (ויקרא כב) ולא תחללו את שם קדשי, ויש בכלל הזה דרך חיים לכל השומעים זה ומתבוננים בו שיזהרו בדבורם כי גדול כח האמת וכל המחזיק במדת אמת תפלתו נשמעת. וכן אמר דוד ע"ה (תהלים קמה) קרוב ה' לכל קוראיו לכל אשר יקראוהו באמת. כל המכוין את פעולותיו אל האמת הוא המתקרב אל בוראו ית' שהוא אחד אמת. והקירוב הזה הוא השכר העצום והזכות הגדול הנקרא חיי העולם הבא ואי אפשר לו לאדם שיתקרב אצלו ית' עד שיתדמה לו וילך בדרכיו, שכן נצטוינו והלכת בדרכיו, ומפורש אמרו ז"ל מה הוא רחום אף אתה היה רחום מה הוא חנון אף אתה היה חנון מה הוא מלביש ערומים אף אתה היה מלביש ערומים מה הוא מבקר חולים אף אתה היה מבקר חולים מה הוא מנחם אבלים אף אתה היה מנחם אבלים מה הוא קובר מתים אף אתה היה קובר מתים. וכן אתה יכול לומר בכל שאר המדות מה הוא קדוש אף אתה היה קדוש שנאמר (ויקרא יא) והתקדשתם והייתם קדושים כי קדוש אני, מה הוא תמים שנא' (תהלים יח) האל תמים דרכו אף אתה היה תמים שנא' (דברים

יח) תמים תהיה עם ה' אלהיך וכתיב (בראשית יז) התהלך לפני והיה תמים כי מי שהוא תמים והוא שתוכו כברו ידוע שעיקרי האמונה נטועים בלבו חקוקים במחשבתו. והנה מדת התמימות מעלה גדולה באדם ושורש עצום לכל שאר המדות החמודות והיא מדה נזכרת אצל אבות העולם והנביאים והצדיקים והיא מכלל המדות אשר בהם יזכה האדם לגור באהלו של מקום ולשכון בהר קדשו הוא שאמר דוד ע"ה (תהלים טו) ה' מי יגור באהלך ומי ישכון בהר קדשך הולך תמים ופועל צדק, ואמר עוד (תהלים קא) אשכילה בדרך תמים, וכן הזכיר שלמה בנו (משלי י) הולך בתום ילך בטח:

וכבר הודיענו דוד המע"ה בפסוק אחר כי בשכר התמימות יזכה האדם להיותו קיים נצחי לעולם לפני השם ית' הוא שאמר (תהלים עא) ואני בתומי תמכת בי ותציבני לפניך לעולם, וידוע שאין אומה בעולם ראויה להמשך אחר האמת כמו ישראל לפי שהתורה שהיא תורת אמת לא נתנה אלא לישראל שכן כתוב (תהילים קמ"ז:י"ט-כ') מגיד דבריו ליעקב חקיו ומשפטיו לישראל לא עשה כן לכל גוי:

וכן אמרו במדרש בבראשית רבה (שמות כא) וכי ימכור איש את בתו לאמה לא תצא כצאת העבדים וכי ימכור איש זה הקב"ה שנאמר (שמות טו) ה' איש מלחמה את בתו לאמה זו התורה שמכרה לישראל מוציאין אותה חבושה בארון. לא תצא כצאת העבדים הזהרו בה שלא תנהגו בה מנהג בזיון והפקר, אם רעה בעיני אדוניה שאין ישראל מקיימין את התורה והפדה האב זה הקב"ה שהרי לעם נכרי לא ימשול למכרה לא מסרה הקב"ה לשום אומ' ולשון אלא לישראל וישראל בוגדים בה. וידוע כי התורה נקראת אמת שנא' (משלי כג) אמת קנה ואל תמכר וכתיב (שם ח) אמת יהגה חכי, ותמצא בפסוק ראשון של התורה כל ההברות חוץ משר"ק לפי שאותיותיו שקר ושקר הפך כאמת ולכן לא נזכר שם הברת השר"ק לפי שהתורה אמת ואין לשקר עמידה עם האמת וכן אותיות האלפ"א בית"א הראש והאמצע והסוף רשומים באותיות אמת. וא"כ יסוד התורה הוא אמת כי האותיות לתורה כמו היסוד לבנין. וכן בשמות האמהות ובשמות האבות אברהם יצחק ויעקב שרה רבקה רחל ולאה תמצא שם כל הברות הנקוד חוץ מהברת שר"ק מפני שהם זרע אמת שנאמר (ירמיה ב) כולו זרע אמת. ודרשו ז"ל זה חותמו של הקב"ה שנאמר (ירמיה ו) וה' אלהים אמת ולכך נתחייבו שנסמוך פרשת ציצית שמסיימת אני ה' אלהיכם למלת אמת ושנזכיר כן בין ביום בין בלילה אמת ויציב שחרית אמת ואמונה ערבית וכל מי שלא הזכיר כן לא יצא ידי חובתו. מדת האמונה נמשך מן האמת שהוא הקב"ה ולפיכך כל מי שיחפוץ קרבת אלהים יצטרך שיתנהג במדת האמונה במשאו ובמתנו כענין שנא' (תהלים לו) שכן ארץ ורעה אמונה יאמר כשאתה שוכן בארץ

ומתחבר עם בני אדם במשא ובמתן התחבר עם האמונה ואל תחמוד משלהם כלום. וענין האמונה הזאת הוא ענין מושכל כי מדרך השכל יש לו לאדם להתבונן כי ראוי שיספיק לו את שלו ואין לו כלום במה שיש לזולתו. וכבר שמענו כי יש ארצות היום בעולם שאין להם תורה כלל ומדרך השכל יש להם אמונה גדולה במשאם ומתנם עם כל אדם אלו באים בסחורתם ומניחים אותה במקום אחד והולכים להם, למחר באים בעלי הסחורה ומוצאין הכסף על סחורתם אם ייטב להם ערך הדמים לוקחין הכסף ואם לאו לוקחים סחורתם ומניחין הכסף, ורובם עושין כן מפני אמונה לא מפני אימת מלכות:

והנה הנביאים כולם פה אחד היו מוכיחים לישראל במדת האמונה, ובפרשה אחת התחיל ירמיה ע"ה בענין הקרבנות וחתם במדת האמונה לפי שרצה להודיעם כי לא לרצון יהיו להם הקרבנות כיון שהאמונה נעדרת מהם. והוא שהתחיל בפרשה ואמר (ירמיהו ז׳:כ״א) עולותיכם ספו על זבחיכם ואכלו בשר כלומר שיוסיפו הקרבנות ההם על הזבחים שהם רגילים לאכול לעצמם ויאכלו בשר הרבה ובאר כי כל הכעס הזה בחסרון האמונה מהם וזהו שחתם הפרשה (שם) אבדה האמונה ונכרתה מפיהם. וכן ישעיה הנביא ע"ה האשים ישראל במדת האמונה והוא שאמר (ישעיהו נ״ט:ד׳) אין קורא בצדק ואין נשפט באמונה בטוח על תהו ודבר שוא הרה עמל ודבר און. וכתיב אחריו (שם) ביצי צפעוני בקעו וקורי עכביש יארוגו האוכל מביציהם ימות והזורה תבקע אפעה. תכף שהזכיר הנביא אין נשפט באמונה ובאר שהאמונה נעדרת מהם גילה לנו שהם תועים במחשבה ובמעשה והמשיל מחשבתם לביצי צפעוני כי כשיתבקע יצא מהם צפעוני ופתן כן מחשבותיהם הלא מהם יצא פרי רע ומר. וממשיל מעשיהם לקורי עכביש שאינה אלא מלאכת תהו ותכלית המלאכה ההיא אינה אלא להיות מסך בפני העכביש מפני הזבוב כדי שיאכלנו ויהיה נזון בו כן תכלית פעולת הרשעים בעוה"ז אינה אלא לאכול ולשתות ולשמוח והיא גם היא מלאכת תהו רק הדברים מוכרחים שלא יהיה האדם זולתם, וכתיב שם קוריהם לא יהיו לבגד ולא יתכסו במעשיהם כי כשם שמלאכת העכביש אינה באה לבגד ואין לה עמידה וקיום כן מעשה הרשעים לא יבאו לגמר מעשה ולא ימצא בהם תועלת כלל ולא יהיה להם קיום והעמדה. וכבר הזכיר ישעיה הנביא ע"ה בעצמו שכל התורה כלה מיוסדת על האמונה והוא שאמר (ישעיהו כ״ה:א׳) ה' אלהי אתה ארוממך אודה שמך כי עשית פלא עצות מרחוק אמונה אומן, הזכיר עצות מרחוק על התורה שהיא נמשכת מן המקור הנעלם שהוא רחוק מכל רחוק וקרוב מכל קרוב, וביאר שהיא מיוסדת על אמונת אומן כי האמונה מכח אומן שהוא האמת, והרבה נסים נעשו לישראל שהם מיוסדים על יסוד האמונה שהרי ירידת המן

היה מכח אמונה הוא שכתוב (שמות טו) הנני ממטיר לכם לחם מן השמים ויצא העם ולקטו דבר יום ביומו למען אנסנו הילך בתורתי אם לא והנסיון הזה לראות היעמדו על יסוד האמונה. וכן דוד ע"ה הוא אומר (תהילים ע"ח:י"ח) וינסו אל בלבבם לשאל אוכל לנפשם. ובאופן שהיו מחוסרי אמנה ולא האמינו הזכיר בהן הכתוב וירם תולעים ויבאש, וכן מי מרה שהיו מתוקים וחזרו מרים וכל זה נסיון לראות היעמדו על סוד האמונה. והוא שכתוב (שמות טו) ושם נסהו. וכן ברפידים בבקשת המים אמר להם משה (שמות י) מה תריבון עמדי מה תנסון את ה'. והנה משה שהיה שלם במדת האמונה הזכיר בו הכתוב (שם) ויהי ידיו אמונה. ולפי שהיה דבק באמת הנקרא אומן ע"כ נקרא הוא אומן כדכתיב (במדבר י"א:י"ב) כאשר ישא האומן וכאשר חטא בצור תפש עליו בחסרון אמונה והזכיר בו הכתוב (במדבר כ':י"ב) יען לא האמנתם בי. ובמדרש (ישעיהו כ"ו:ב') פתחו שערים ויבא גוי צדיק שומר אמונים אל תקרי אמונים אלא אמנים אלו ישראל שעונין אמן. וכן דרשו בשבת פרק כל כתבי הקדש (דף קיט ב) א"ר שמעון כל העונה אמן בכל כחו פותחין לו שערי גן עדן שנא' פתחו שערים ויבא גוי צדיק שומר אמונים אל תקרי שומר אמונים אלא שאומרי' אמן וידוע כי מלת אמן מלשון אומן ולפי המדרש הזה בשביל המדה הזו של עניית אמן נקראו ישראל צדיקים שנא' ויבא גוי צדיק ולכן צריך אדם להזהר בתפלה ובברכות שיענה אחריהם אמן שהיא מלה נגזרת מלשון אמונה, וכל מי שעמדו אבותיו על הר סיני וקבלו התורה הנקראת אמונה והוא מזרעו של אברהם אבינו שהוא ראש האמונה דכתיב בו (בראשית ט"ו:ו') והאמין בה' חייב הוא לכוין לבו ומחשבתו בעניית אמן לא שיזכיר שליח צבור הברכות והוא כחרש לא ישמע וכאלם לא יפתח פיו או שירבה דברים עם חבירו כאלו היה ברחובות קריה כמנהג קצת מן בני עמנו המקילין בדבר. כי זה עון פלילי שהרי העבד השומע שמברכין את רבו חייב הוא מדרך השכל שיענה אמן וכ"ש מי שמברך את האלהים אשר בידו נפש כל חי שיתחייב השומע לענות אמן אחר מי שמברך אותו וכ"ש שהוא ית' קובע לו מצוה בדבר זה ומצוה אותו שיברכנו והוא מצות עשה שבתורה שנאמר (דברים ט) וברכת את ה' אלהיך וכן אמרו חכמי המצות חכמי האמת ישמעאל בני ברכני. וכבר העלו בגמ' בבא מציעא בסוף פ' המקבל (בבא מציעא דף קיד) כי הקדש צריך ברכה אבל אינו צריך צדקה כדכתיב (דברים כ"ד:י"ג) ולך תהיה צדקה לפני ה' אלהיך מי שצריך צדקה יצא הקדש שאין צריך צדקה שכל הצדקות שלו אבל צריך ברכה מדכתיב וברכת את ה' אלהיך, וכשם שהוא ית' חפץ בברכה הוא הדין בעניית אמן שהוא לשון קיום הברכה. וכבר אמרו ז"ל בברכות בסוף אלו דברים (דף כג ב) רבי יוסי אומר גדול העונה אמן יותר מן המברך

אמר לו רבי נהוראי השמים כך הוא שהרי גוליארים מתגברים במלחמה וגבורים נוצחין כלומר ואח"כ באים גבורים ונוצחין את הגוליארין. וביאר הענין הזה כי המשיל יתרון העונה אמן על המברך ליתרון הגבור על החלש כי הגבורה בסבת הכח ופירש בזה גדול כח העונה אמן על המברך ליתרון הגבור על החלש כי הוא ממשיך כח ממקור הכחות כלן אשר משם יונק כח הגבורה ומשם כח כל מתגבר, ותן את לבך אלו מלך בשר ודם בצאת הקהל לקראתו מברכין אותו ועונין אמן בקול רם והיה שם אחד מן העומדים לפניו ולא ענה אמן ה"ז מבזה את המלך ומקצר בחק כבודו. ואם בעניית אמן למלך בשר ודם חושבין לעשות מצוה לפי שהוא סבת קיום הארץ וכענין שכתוב (משלי כ"ט:ד') מלך במשפט יעמיד ארץ ואמרו רבותינו ז"ל אלמלא מוראה של מלכות איש את רעהו חיים בלעו ק"ו למלך העליון יתעלה אשר לב המלך בידו שנאמר (משלי כ"א:א') פלגי מים לב מלך ביד ה' ואין מלכותו וממשלתו כי אם ממנו ית' שהוא סבת הכל וראשית הכל, בזמן שבהמ"ק קיים היה שליח ציבור מזכיר את שם המפורש ככתבו וכל העם היו עונין אחריו ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד. ועתה שאנחנו בגלות אין אנו מזכירין את השם אלא בכנוי ואנו עונין אמן אחר הזכרת השם והוא במעלת ברוך שם:

ויש שפירשו ז"ל גדול העונה אמן יותר מן המברך כי המברך הוא מעיד על השי"ת שהוא מקור החכמה שכל המתברכים יתברכו מברכתו ולפי שאין קיום העדות בעד ראשון אלא בעד שני שהעדות נגמר על ידו ע"כ רז"ל הוצרכו לומר גדול העונה אמן יותר מן המברך שהעונה אמן הוא העד השני וצריך שיצטרף עם העד הראשון המברך ולכן הוא גדול ממנו כי העדות קיים עמו. אמרו רז"ל (פרק ג' שאכלו דף מג) אין עונין לא אמן חטופה ולא אמן יתומה ולא אמן קטופה אלא אמן ארוכה בן עזאי אומר העונה אמן חטופה יתחטפו ימיו קטופה יתקטפו ימיו יתומה יהיו בניו יתומים ארוכה מאריכין לו ימיו ושנותיו, ופי' חטופה שחוטף המלה בשוא פתח והוא הפך האמונה והוא שכתוב באמנון האמינון אחיך היה עמך ופירש ר"ש דקשראי"ר והא למדת העונה אמן חטופה הרי הוא מהפך קערה על פיה ומוריד לארץ יסודות חומות האמונה הגבוהות והבצורות והעונה אמן כמשפטו הוא מקיים הדבר כקיום החתימה בעדים ובמדרש תהלים (תהילים ל"א:כ"ד) אמונים נוצר ה' אלו שעונין אמן בארוכה ואומרים מחיה המתים ועדיין לא בא ומאמינין בי שאני מחיה אותם ואומרים גאל ישראל ועדיין לא גאלם אלא לשעה וחזרו ונשתעבדו והם מאמינים שאני עתיד לגאלם ושוב אינן משתעבדים הוי אמונים נוצר ה'. בא וראה כמה גדול כח האמונה שלא נגאלו ישראל ממצרים אלא בשכר

האמונה שנא' (שמות ד':ל"א) ויאמן העם אף בגאולה העתידה עתידין ישראל להגאל בשכר האמונה שנ' (ישעיהו כ"ו:ב') פתחו שערים ויבא גוי צדיק שומר אמונים:

אהבה

חלק א

ואהבת את ה' אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאדך (דברים י':י"ב). מדת האהבה לשם ית' מצוה מחוייבת ומהות גדול בקיום התורה, והאהבה הזאת הוא שיתבונן האדם בעיקרי שבילי המצות וישיג מתוכם השגת השם יתעלה ויתענג באותה השגה בתכלית תענוג עד שיצדיק את הרבים וימשיך את לבם בדבריו לאהבתו ית', וכן דרשו רז"ל בסיפרי (דברים ו':ה') ואהבת את ה' אלהיך איני יודע כיצד אוהב אדם את המקום ית' ת"ל (שם) והיו הדברים האלה שמתוך כך אתה מכיר את מי שאמר והיה העולם, ושם עוד ואהבת את ה' אלהיך אהבהו על הבריות כאברהם אביך שנא' (בראשית י"ב:ה') ואת הנפש אשר עשו בחרן כמו שמעיד עליו הכ' אברהם אוהבי כשם שקרא אברהם לבני אדם להאמין מרוב אהבתו כך אתה תאהבהו עד שתקרא בני אדם אליו ותמשיכם לעבודתו, ודבר ידוע כי אע"פ שמדת היראה עיקר גדול מעיקרי העבודה כאשר אזכיר באות יו"ד ביראת ה' ית', אין העבודה שלימה מתוך היראה אלא מתוך האהבה כי העבודה כוללת היר' אך היראה אינה כוללת האהבה, וזה ידוע ומפורסם כי כל האוהב את חבירו ייר ממנו שלא יעשה הפך רצונו והירא אפשר שלא יאהבנו כלל כי כל הירא מן המלך אפשר שלא יאהבנו ואם יאהבנו ייראנו א"כ עיקר העבודה היא האהבה, וכן דרשו חז"ל לא יאמר האדם הריני לומד תורה כדי שאקרא חכם כדי שאקרא רבי כדי שאהיה מכובד ועשיר אלא ילמד מאהבה, וכן דרשו עוד (שמות כ':ו') ועושה חסד לאלפים לאוהבי ולהלן הוא אומר לאוהבי ולשומרי מצותי לאלף דור, והוצרכו לומר האי בדסמיך והאי בדסמיך, לימדו אותנו החכמים בזה מעלת האהבה שהיא גדולה על מעלת היראה כי היראה לאלף דור והאהבה לאלפי דורות:

ומצינו באברהם שהיה ראש היחס והאמונה שנשתבח במדת האהבה במה שקראו הש"י אוהבי שבה נתנסה בענין החקירה ונמצא שלם בה, כי מן הידוע שאהבת אברהם ליצחק היתה חזקה ועזה במאד מאד על פנים רבים, האחת לפי שנולד לו אחר הזקנה והיאוש והיה לו עושר גדול בביתו כבית המלך. ועוד שנולד על דרך הנס והפלא בענין שרה ונכפלה אהבתו בו יותר כשהיה בן עשרים או בן שלשים שנה ואלו היו לו לאברהם מאה גופים היה לו למסור את כלן למיתה על יצחק בנו, וכאשר באה לו המצוה שישחטהו

והוא בעצמו ישחוט אותו בידיו, הנה בזה פנה גדולה בתורה ויתד שהכל תלוי עליו לקבוע בלב האדם תוקף האהבה המחוייבת בחוק השי"ת אשר כל אהבה ראויה שתדחה מפניה כי כן עשה אברהם גברה והתחזקה בו אהבת השם יתעלה על אהבת יצחק בנו, וזאת כוונת התורה בדין סורר ומורה שסופו שיהיה מלסטם את הבריות ושיעבור ע"פ הש"י ובאה המצוה על אביו ועל אמו שהם בעצמם אשר טפחוהו ורבוהו שיביאוהו לב"ד לחייבו מיתה ולכלותו מן העולם ושתתגבר עליהם אהבת הש"י על אהבת הבן, וע"כ באה מצות התורה והזהיר אותנו הכתוב על המצוה הזאת (דברים ו׳:ה׳) ואמר ואהבת את ה' אלהיך, והזכיר באהבה הזאת שתי מדות מדה"ר ומדה"ד לבאר כי חייב אדם לאהוב אותו ית' בכל מדה ומדה בין שיתנהג עמו במדה"ר בין במדה"ד ואמר בכל לבבך שלא יהיו לך שתי לבבות אחד להקב"ה ואחד לדבר אחר, והכוונה בזה שלא תשים שום חלק מלבך באהבת שום כח מן הכחות העליונים הנקראים מאהבים שנא' (הושע ב׳:ז׳) אלכה אחרי מאהבי נותני לחמי ומימי אלא שיהיו כל חלקי לבך מסורים לאהבתו לו לבדו יתעלה, ויכלול עוד (דברים ו׳:ה׳) בכל לבבך שהכוונה בו עד רגע אחרון שבמיתה, ממה שידוע לחכמי המחקר כי הלב הוא אבר הראשון ביצירת הולד הקודם בו ושם החום הטבעי בלב אדם, אע"פ שיש מי שמיחס אותו לכבד ולמוח, והוא ג"כ האחרון שימות בכל איברי הגוף. וע"כ צותה התורה הכוללת כל החכמות שיאהב האדם להקב"ה מתחלת ההויה עד רגע המיתה. וידוע כי הלב משכן הנפש השכלית. ומה שאמר בכל נפשך כלומר שתאהוב אותו גם בנפש המתאוה לפי שהנפש המתאוה תכריח את האדם בטבע התולדות לבעוט על אהבת השם יתעלה, והנה זה בהפך ממה שאמר דוד ע"ה (תהילים ל״ח:י״) ה' נגדך כל תאותי באר כי כל תאוותיו לא היו אלא לנגדו ית'. (דברים ו׳:ה׳) ובכל מאדך מלשון מאד כלומר אהוב אותו ביותר כלומר שלא יהיה ממונו חביב עליו מגופו מן המצות שהרי אם לא ימצא אתרוג אלא באלף זוז חייב הוא ליקח אותו כמו שעשה רבן גמליאל (סוכה מא ב) ואמרו ז"ל (ב"ק ט ב) ולהידור מצוה עד שליש במצוה:

ודע כי מן הכתוב הזה דרשו ז"ל שיתחייב האדם להודות לשם ית' על הרעה כמו על הטובה, והוא ששנו ז"ל ברכות (הרואה דף כד) חייב אדם לברך על הרעה כשם שמברך על הטובה דכתיב ואהבת את ה' אלהיך בכל לבבך בשני יצריך ביצר טוב וביצה"ר וזהו כפל הבי"ת שלא אמר בכל לבך וזהו שאמר (תהילים קי״א:א׳) אודה ה' בכל לבב כי יתחייב אדם להודות לשם יתעלה בין ביצר הטוב בין ביצר הרע ובכל נפשך אפי' הוא נוטל את נפשך וכן אמרו (ברכות ס"א). ובמדרש פעם אחת גזרה מלכות הרשעה שמד על ישראל שלא יעסקו בתורה הלך ר"ע ועסק בתורה מצאו פפוס בן יהודה אמר לו למה

אתה מסכן עצמך שאתה עובר על מצות המלך, אמר לו ר"ע אמשול לך משל למה הדבר דומה לשועל שהיה מהלך על גבי הנהר ראה שם דגים אמר להם בואו אצלי ואטמין אתכם בנקיק הסלעים ולא תתיראו מבני אדם, אמרו לו אתה הוא פקח שבחיות אי אתה אלא טיפש כל חיותנו אינה אלא במים ואתה אומר לנו עלו ליבשה, אף אנו כל חיותנו אינה אלא בתורה דכתיב (משלי ד':י"ג) נצרה כי היא חייך ואתה הוא מסתכן אתה בעצמך. לימים נתפסו שניהם אמר לו פפוס לר"ע אשריך שנתפסת על ד"ת אוי לו לפפוס בן יהודה שנתפס על דברים בטילים, וכשהוציאו ר"ע להריגה זמן ק"ש היה והיו מסרטים את בשרו והוא קורא ק"ש אמרו לו תלמידיו רבינו ע"כ אמר להם כל ימי הייתי מצטער על פסוק בנפשך אפילו נוטל את נפשך עכשיו שבא לידי לא אקיימנו יצתה נפשו באחד יצתה בת קול ואמרה אשריך ר"ע שיצתה נשמתך באחד עליו אמר דוד המע"ה (תהילים י"ז:י"ד) ממתים ידך ה' ממתים מחלד אל תקרי ממתים אלא ממיתים. ידך על התורה שנתנה בימינך שנא' (דברים לג) מימינו אש דת למו חלקם בחיים לחיי העוה"ב וצפונך תמלא בטנם שזוכין לרב טוב הצפון וכל טוב צפון לזרעם אחריהם. ובכל מאודך בכל ממונך. ד"א בכל מאדך בכל מדה ומדה שהוא מודד לך בכל הוי מודה לו, ויש לו לקבל הכל בשמחה שנא' (תהילים ק"א:א') חסד ומשפט אשירה אם חסד אשירה אם משפט אשירה וכתיב (תהילים נ"ו:י"א) באלהים אהלל דבר בה' אהלל דבר, וכן הזכיר ישעיה ע"ה (ישעיהו ס"א:י') שוש אשיש בה' תגל נפשי באלהי בין במדת רחמים בין במדת הדין כי הצדיק אף במדת הדין ישמח. ומפני שטבע האדם נותן שישמח יותר במדת רחמים ע"כ כפל השישה ואמר שוש אשיש וכתיב (תהילים קט"ז:י"ג) כוס ישועות אשא ובשם ה' אקרא וכתיב (איוב א':כ"א) ה' נתן וה' לקח יהי שם ה' מבורך, וכן במדרש תהלים (ישעיהו ה':ט"ז) ויגבה ה' צבאות במשפט אם במשפט ויגבה ואם בצדקה והאל הקדוש. אמר רבי ברכיה (תהילים צ"ב:ט') ואתה מרום לעולם ה' לעולם ידך על העליונה על הטוב אומר ברוך הטוב ועל הרעה אומר ברוך דיין האמת עד כאן:

הצדיק האוהב מאהבה מזומן הוא לחיי העוה"ב ונזון מזיו החכמה העליונה הנקראת יש שנאמר (משלי ח':כ"א) להנחיל אוהבי יש, וע"ד הפשט להנחיל אוהבי יש עתיד הקב"ה להנחיל לכל צדיק וצדיק שלש מאות ועשר עולמות כמנין יש שנאמר להנחיל אוהבי יש. יתחייב אדם שיתבונן וישת אל לבו גודל חיובו לאהוב את הקב"ה וכ"ש שהוא ית' קדמנו בזה לאהוב את ישראל אהבה גדולה כי ע"כ ימשילו הכתובים אהבתו לישראל לאהבת איש ואשתו והוא שכתוב (הושע ב':כ"א) וארשתיך לי לעולם וכתיב (ישעיהו נ"ד:ה') כי בועליך עושיך ומרוב אהבת אלינו לא מצינו בכל ספרי הנביאים

שום פורעניות ותוכחת לישראל שאין נחמתה בצדה, ואף במקום התוכחת עצמה מצינו שהלשון יכלול נחמה והוא דבר הושע שכתוב (הושע א׳:ו׳) קרא שמה לא רוחמה כי לא אוסיף עוד ארחם את בית ישראל כי נשא אשא להם, ולשון נשא אשא לפי קשר הענין יהיה מלשון עקירה והכרתה כלשון (בראשית מ׳:י״ג) ישא פרעה את ראשך, אמנם יש בו זכרון נחמה לפי שהוא כולל לשון סליחה כן תרגם יונתן ברם אם יתובון אשבוק להון, ומרוב אהבתו לישראל צמצם שכינתו בין שני הכרובים והוא שדרשו ז"ל (סנהדרין ז) כד רחימתין עזיזא אפותי דספסירא סגי לן, ומרוב אהבתו לישראל לא רצה להחליפם בשום זמן מהזמנים באומה אחרת שכן דרשו ז"ל אמר הושע לפניו רבש"ע החליפם באומה אחרת אמר לו כבר נשבעתי שלא אחליפם באומה אחרת וכן כתוב תחלת דבר ה' בהושע ויאמר ה' אל הושע קח לך אשת זנונים וילדי זנונים כי זנה תזנה הארץ מאחרי ה' ותרגם יונתן ע"ה אמיר ע"י הושע נביאה הוא הושע דאיתנבי בריש ארבע נביאן הושע ועמוס וישעיה ומיכה, שריות פתגמא דה' בהושע ואמר ה' להושע זיל ואיתנבי על יתבי קרתא מעותא דאינון מוסיפין למיחטי ארי מטעא יטעון דיירי ארעא מבתר פולחנא דה' מתיב הושע ואמר קדמוהי דקוב"ה רבון עלמא ה' אם חטאן ישראל קדמך חליפינון באומה אחריתי בכן אמר קוב"ה עלוהי דהושע דהו"ל למילף מן משה רביה דצלי על ישראל ובעי רחמי עליהון ואמר וכען אם שבקת לחוביהון ואם לאו מחני כען מספרך דכתבת ולא מסתייא דלא בעית רחמין קדמי אלא אמרת חליפינון באומה אחריתי כען א"ל דיסב איתתא זניתא ותוליד ליה ואימא ליה דיחלף יתה וידע אידא שגושיא בליביה דאיניש די מחליף איתתיה ובנוהי. בכן א"ל קוב"ה להושע זיל סב לך איתתא זניתא ותלד לך ולדין דזנו ואזל ונסיב ית גומר בת דבלים, גומר כ"ע זייני וגמרו בה, דבלים דתיבעי לה אינשי כמא דתיבעי הא דבלתא ועדיאת וילידת ליה תרין בנין ובנת וא"ל זיל חלף הדא אתתא זניתא ובנהא דהיא זניתא ובנהא דזנו מתיב ואמר קדמוהי בבעו מנך רבון עלמא הלא מן קדמך אתגזר עלי למנסבא וכדו דילידת לי תרין בנין ובנת את מפקד לחלפינון יתה יהא רעוא מן קדמך דתיחוס עלי דלא תיפריש ביני ובין בניי. מתיב ואמר קוב"ה וא"ל הושע נביאה הוה לך למילף מן מילי דילך דאיתתא זניתא ובנין דזנו לית את בעי להון למיחלף, וכד את אמר לי למיחלף בניא חבייא דילי בניהון דרחימ', דאינון אברה' יצחק ויעקב דהליכו קדמי בקשוט, בכן מתיב הושע חבית קדם ה' מתיב קוב"ה וא"ל לא אקבל מנך עד דתברכינון לישראל ותתנבי עליהון טבין בכן פתח הושע בנבואתיה ואמר ויהי מנין דישראל כחלא דימא ע"כ, והא למדת כמה גדולה אהבת הקב"ה לישראל שנמשלה לאהבת איש לאשתו ושלא רצה להחליפם בשום אומה. ולכך

יתחייב אדם שיתבונן בזה ושיאהב את השם ית' האוהב אותנו יותר מכל האומות הוא שכתוב (מלאכי א׳:ב׳) אהבתי אתכם אמר ה' ודרשו ז"ל אין אומות יכולין לבטל אותה אהבה, והוא שאמרו במדרש שה"ש (שיר השירים ח׳:ז׳) מים רבים לא יוכלו לכבות את האהבה מים רבים אלו אומות העולם שנא' (ישעיהו י״ז:י״ב) הוי המון עמים רבים. לכבות את האהבה שאהב הקב"ה לישראל שנא' אהבתי אתכם אמר ה' וכיון שהוא אוהב אותנו חייבין אנחנו לאהוב אותו ולכך הזהיר משה רבינו ואמר ואהבת את ה' אלהיך: מדת האהבה גדולה אך מדת החשק גדולה ממנה כי האהבה הוא שאוהב את האהוב בכל פעולותיו בנגלה ובנסתר אבל לעתים תתעלם האהבה ממנו וישכח אותה כשהוא מתעסק באכילה ושתיה או בשינה אבל החשק היא דבקות המחשבה באהבה גדולה ועזה שאין מחשבת החושק נפרדת מן החשוק כלל, והעד ע"ז (בראשית ל"ד:ח׳) ותדבק נפשו בדינה ואמר (שם) שכם בני חשקה נפשו בבתכם פירוש על הדבקות שהזכיר כבר שהוא החשק כי אין החושק מחשב בדבר אחר כי אם בחשוק לבדו ואף כשיאכל וישתה לא יחשוב כי אם בו ולפעמים יתבטל ממנו חוש העינים ולא יתאוה למטעמותיו ולא יאכל כלל גם בשינה יראה החשוק בחלומו ויספר עמו, וכדי להפליג במעלת החשק המשיל המלך דוד ע"ה חשקו את ה' יתעלה לחשק הצמא שהוא חשק גדול וחזק יותר מכל חשק גופני והוא שאמר (תהילים ס״ג:ב׳) צמאה לך נפשי כמה לך בשרי בארץ ציה ועיף בלי מים, המשיל צמא בנפשו בחשק הש"י לצמא הצמא למים והוא בארץ מדבר ואומר כמה לך בשרי על שם שכל הרגשותיו בטלות וכל שאר ענייניו הוא שוכח איננו זוכר כי אם המים, ולכך הפליג בדבריו ואמר בארץ ציה כי הצמא והוא בארץ ציה הלא חשק הצמא כפול והפליג עוד באמרו ועיף כי אלו לא היה עיף לא יגדל חשקו כל כך. והפליג עוד באמרו בלי מים כלומר שאין לו עוד תקוה שיהיה לו מים שהרי בארץ ציה הוא ולכך חשק הצמא בו ירבה ויפרוץ. ומרוב הפלגת מעלת החשק על מעלת האהבה אמר הכתוב (תהילים צ״א:י״ד) כי בי חשק ואפלטהו וגו' לא אמר כי בי אהב אלא כי בי חשק ולמדך הכתוב כי היודע אמתת שמו ית' הוא החושק הזוכה לאורך ימים לחיי העוה"ב. ומבואר שאין עיקר כוונת הכתוב באורך ימים של העוה"ז כי החושק הוא האיש המסתלק מכל מחשבות גופניות איננו חושש לאריכות ימים של העוה"ז ואין כל מחשבותיו אלא בעניני העוה"ב:

ועל המעלה הזאת של החשק נתיסד ספר שה"ש שהתחיל ישקני מנשיקות פיהו, ודרשו ז"ל כל הכתובים קדש ושיר השירים קדש קדשים כי תכלית המבוקש מן האדם להדביק המחשבה בקדש הקדשים, והנה מלת נשיקה, לשון דבקות כלשון (משלי כ״ד:כ״ו)

שפתים ישק משיב וגו' כי המרגיל עצמו לדבר דברים נכוחים הוא דבק בגבולי המדות העליונות וזה מבואר כי שפה לשון גבול כלשון על שפת הירדן. וזאת היתה מדרגת משה רבינו ע"ה שהיתה מיתתו בנשיקה שכן דרשו ז"ל (דברים ל"ד:ה') וימת שם משה עבד ה' בארץ מואב ע"פ ה' מלמד שמת בנשיקה, ומלת נשיקה היא דבקות החושק בחשוק ומתוך כך הנפש נפרדת מן העוה"ז שלא בהרגש טעם מיתה ושלא ע"י כח המשחית הוא מלאך המות. וזו היתה מיתתו של רבינו הקדוש, ומזה דרשו חז"ל בכתובות (פ' י"ב דף קג ב) משמת ר' בטלה קדושה כלומר שאף הכהנים נתעסקו בקבורתו לפי שהיתה מיתתו בנשיקה ע"י שכינה שלא ע"י מלאך המות ולכך נתעסקו בו ולא נטמאו שאין הטומאה במת אלא מצד מלאך המות, ומפני זה תקנו הגאונים ז"ל לרחוץ הידים לכל הנכנסים באהל המת כדי להטהר מן הטומאה ההיא אבל מי שמיתתו בנשיקה ע"י שכינה הרי גופו טהור ונשמתו טהורה, ואשרי מי שזוכה לאותה מיתה ולאותו פירוד שהוא הזוכה והשבע מטובו של הקב"ה שנאמר (תהילים ס"ה:ה') אשרי תבחר ותקרב ישכון חצריך נשבעה בטוב ביתך קדוש היכלך:

אורחים

חלק א

ויטע אשל בבאר שבע ויקרא שם בשם ה' אל עולם (בראשית כא). ידוע כי מדת הכנסת אורחים מדה עצומה נמשכת ממדת החסד שהיא ממדותיו של הקב"ה שהוא זן ומפרנס לכל בריה ואברהם אבינו היה ראש המחזיקים שנא' (בראשית יח) כי ידעתיו למען אשר יצוה וגו' לעשות צדקה ומשפט, והוא היה החסד ממלא מקום המדה ההיא כי מצינו בירושלמי (בראשית כו) וישמר משמרתי מאי משמרתי אמרה מדת החסד כל ימי היות אברהם בעולם לא הוצרכתי אני לעשות מלאכה שלי שהרי אברהם עומד שם במקומי ושומר משמרתי, ודרשו ז"ל כי אברהם היה מחזר אחר אורחים ומביאם לביתו, שכן אמרו במדרש ארבעה פתחים היו בביתו של אברהם לארבע רוחות העולם וכל מי שנכנס בפתח זה יוצא בפתח אחר כדי שלא יתבייש מפני עוברי דרכים ולא עוד אלא שהיה מחזר אחריהם ורץ לקראתם שנאמר (שם יח) וירא וירץ לקראתם, ועליו אמר הכתוב (משלי יא) יש מפזר ונוסף עוד. ולכך הודיענו הכתוב הזה כי אברהם היה זהיר במדה הזו במקומו שהיה יושב שם והוא בארבע שבע והיה זן ומפרנס עוברים ושבים זהו שאמר ויטע אשל ודרשו רז"ל אשל נוטריקון אכילה שתיה לויה. ובמדרש תהלים (ישעיה מא) מי העיר ממזרח צדק יקראהו לרגלו ישנים היו אומות העולם מלבא תחת

השכינה ומי העירם אברהם שנאמר מי העיר ממזרח ולא תאמר זה בלבד העיר אלא אף הצדקה היתה ישנה והעירה וכיצד העיר אותה עשה פונדק ופתח לו פתחים לכל רוח והיה מקבל העוברים והשבים שנאמר ויטע אשל אמר ר' זעירא אכילה שכיבה לויה הוי אומר צדק יקראהו לרגלו. ובמדרש תנחומא ויטע אשל ר' נחמיה אומר אותיות אשל הן הן אותיות שאל היה אדם נכנס אצלו ואמר לו שאל כל מה שאתה מבקש ואני נותן לך ועשה פונדק בפרשת דרכים. ודע כי מלת אשל בפשוטה הוא אילן ולכך הזכיר בו לשון נטיעה. וכן בלשון רז"ל אשלי רברבי, וכוונו בזה לומר שדרשו במלת אשל כי המשיל הכתוב המדה העצומה הזאת של הכנסת אורחים לאילן העושה פירות כי מן המדה הזאת שהיה אברהם מחזיק בה בבאר שבע נטע לנפשו בשמים אילן שיעשה לו פירות, וכן מצינו לשון נטיעה בשמים והוא שכתוב (ישעיה כא) לנטוע שמים וליסוד ארץ לא תמצא בכל התורה כולה לשון ויטע כי אם שנים והם ויטע אשל (בראשית ב) ויטע ה' אלהים גן בעדן לרמוז כי המחזיק בנטיעת המדה הזו זוכה לגן עדן. וכך אמר במסרה תרי ויטע בספרא. וידוע כי המצות כלן כדמיון האילנות שעושין פירות ופירותיהן חלוקין ושונין במיניהן ועיקר האילן שהוא הקרן קיים כך המצוה יש בהן פירות בעוה"ז אבל עיקר השכר אינו אלא לעוה"ב. וזהו לפי דעתי ביאור הכתוב (משלי כז) נוצר תאנה יאכל פריה ושומר אדוניו יכובד. יאמר כי הפועל הנוצר תאנה מלבד השכירות שנוטל בשמירתו יש לו ריוח אחר שהוא אוכל מן הפירות בכל יום ויום וכן שומר אדוניו יכובד. כי יש מלכים שנוהגים להוליך סביבותיהם שומרים מעבדיהם ולא מפני שיפחדו כלל אלא דרך מורא ואימת מלכות. ויאמר כי זה ששומר אדוניו החשוב והגדול מלבד שהוא נוטל פרס מבית המלכות בשכר שמירתו עוד יש לו תועלת אחר שהכל יכבדוהו וייראו מפניו למורא המלך. ונשא שלמה ע"ה המשל הזה על מצותיה של תורה כי מי שנוצר את המצות מלבד עיקר השכר שהוא שמור לו לעוה"ב יאכל פריה בעוה"ז, והזכיר לשון נוצר כי הוא לשון נופל על התורה שנא' (משלי ד) נצרה כי היא חייך, וכתיב (שם כח) נוצר תורה בן מבין. ולמדנו בזה כי יש לקצת מצותיה של תורה פירות בעולם הזה והפירות חלוקים זה מזה כי יש לזה שכר אריכות ימים ולזה עושר וכבוד ולזה שכר פרי הבטן:

וכן מצינו שמצוה הזאת של הכנסת אורחים שהפרי שלה והשכר בעוה"ז הם הבנים שכל הזהיר בה זוכה לבנים שכן מצינו באברהם כי מתחלה היה עץ יבש בלא בנים ואחר שנטע נטיעה זו שהמשילה הכתוב לעץ זכה לבנים ולכך נראה לו הקב"ה במקום אילנות זהו במקום אלוני ממרא ושם בישרו המלאך שישוב עץ לח ויהיה לו בן. וכן מצינו בשונמית שקבלה את אלישע וערכה לו מטה ושלחן וכסא ומנורה כענין שכתוב (מ"ב ד)

נעשה נא עלית קיר קטנה ונשים לו שם מטה ושלחן וכסא ומנורה. אשה חשובה וחכמה היתה וכענין שכתיב (שם) ושם אשה גדולה כלומר חשובה והיו כל דבריה בחכמה ובסדר הראוי, כי הקדימה מטה לשולחן כי דרך העיף הבא מן הדרך שרוצה לשכב על המטה ולנוח יותר מן האכילה. ועל כן הזכיר מטה תחלה ואח"כ שלחן ואח"כ כסא וכבא השמש ידליקו נרות. ובברכות פירקא קמא (דף יב) נעשה נא עלית קיר קטנה רב ושמואל חד אמר עליה פרוצה היתה וקירוה וחד אמר אכסדרה גדולה היתה וחלקוה לשנים בשלמא למאן דאמר אכסדרה היינו דכתיב קיר אלא למאן דאמר עליה מאי קיר שקרוה בשלמא למ"ד עליה היינו דכתיב עלית אלא למאן דאמר אכסדרה מאי עלית מעולה שבבתים, קדוש הוא רב ושמואל חד אמר שלא עבר זבוב על שולחנו וחד אמר שלא ראה קרי מעולם מנא ידעה סדין של פשתן הציעה לו ולא ראתה בו קרי. קדוש הוא א"ר חנינא הוא קדוש ואין משרתיו קדושים שנא' (מ"ב ד) ויגש גחזי להדפה א"ר יוסי בן חנינא שדחפה בהוד יפיה. עובר עלינו תמיד א"ר יוסי בר' חנינא משום ר' אליעזר בן יעקב כל המארח תלמיד חכם בתוך ביתו ומהנהו מנכסיו כאלו הקריב תמידים. ועל מדה זו שהיתה בשונמית היה שכרה אתה שזכתה לבן והיה הבן נביא והיה חבקוק ויש בפרשה רמז בזה:

כל המחזיק במדה זו בהכנסת אורחים וכל מי שהוא יותר זהיר לכבדם ולשרתם הרי זה משובח ושכרו גדול. וכן דרשו ז"ל בבבא מציעא (דף פז:) פרק השוכר את הפועלים בענין אברהם כל שעשה אברהם למלאכי השרת הוא בעצמו עשה הקב"ה לבניו בעצמו וכל מה שעשה להם ע"י שליח עשה הקב"ה לבניו ע"י שליח. כתיב (בראשית יח) ואל הבקר רץ אברהם וכתיב בהקב"ה (במדבר יא) ויגז שלוים מן הים. באברהם כתיב ויקח חמאה וחלב ובהקב"ה כתיב (שמות טז) הנני ממטיר לכם לחם מן השמים. באברהם כתיב והוא עומד עליהם. ובהקב"ה (שם יז) הנני עומד לפניך שם על הצור בחורב. באברהם כתיב ואברהם הולך עמם ובהקב"ה (שם יג) וה' הולך לפניהם יומם ולא ע"י שליח, באברהם כתיב יוקח נא מעט מים ובהקב"ה כתיב (שם יז) והכית בצור ויצאו ממנו מים:

גדולה הכנסת אורחים שכן דרשו רז"ל בברכות פ' הרואה (ברכות דף סג:) בסופו, פתח רבי יוסי בכבוד אכסניא ודרש (דברים כג) לא תתעב אדומי כי אחיך הוא לא תתעב מצרי והלא דברים ק"ו ומה מצריים שלא קרבו את ישראל אלא לצורך עצמם שנא' (בראשית מז) ואם ידעת ויש בם אנשי חיל ושמתם שרי מקנה על אשר לי כך, המארח תלמידי חכמים על אחת כמה וכמה. פתח ר' נחמיה בכבוד אכסניא ודרש (שמואל א טו) ויאמר

שאול אל הקני לכו סרו רדו מתוך עמלקי פן אוסיפך והלא דברים ק"ו ומה יתרו שלא קרב למשה אלא לצורך עצמו כך, המארח ת"ח על אחת כו"כ. פתח ר' אלעזר בנו של ר' יוסי הגלילי בכבוד אכסניא ודרש (דה"א יג) ויברך ה' את בית עובד אדום ואת ביתו והלא דברים ק"ו ומה ארון האלהים שלא עשה לו עובד אלא שכיבד וריבץ לפניו כך, המארח ת"ח בתוך ביתו ומאכילן ומשקן ומהנהן על אחת כו"כ. ומה ברכה ברכו א"ר יהודה ששמונה כלותיו ילדו ששה ששה בכרס אחד. וכתיב (שם) ששים ושנים היו לו לעובד אדום. והנה הכתוב משבח ליואב בן צרויה במדה שהוא מפרנס את העניים והוא שדרש במס' סנהדרין (דף מט) פרק נגמר הדין בסופו (מ"א ב) ויקבר בביתו במדבר אטו ביתו של יואב במדבר הוא א"ר יהודה אמר רב כמדבר מה מדבר הפקר לכל אף ביתו של יואב הפקר לכל כלומר שהיה מופקר לעניים להתפרנס. ד"א כמדבר מה מדבר מנוקה מגזל ועריות אף ביתו של יואב מנוקה מגזל ועריות. (דה"א יא) ויואב יחיה את שאר העיר א"ר יהודה אמר רב מוניני וצחנתא טעים פריס להו פי' שאפילו לא הים אוכל אלא דגים קטנים היה נותן מהם לעניים של עירו וכן פירש"י ז"ל שם, והפסוק הזה בדברי הימים:

וכן דרשו רז"ל בפרק חלק (סנהדרין דף קג.) גדולה לגימא שהרחיקה שתי משפחות מישראל שנאמר (דברים כ"ג:ה') אשר לא קדמו אתכם. ר' יוחנן אמר מרחקת הקרובים ומקרבת הרחוקים. מרחקת הקרובים מעמון ומואב ומקרבת הרחוקים מיתרו דא"ר יוחנן בשכר (שמות ב':כ') קראן לו ויאכל לחם זכו בני בניו שישבו בלשכת הגזית שנאמר (דברי הימים א ב':נ"ה) ומשפחות סופרים יושבי יעבץ תרעתים שמעתים סוכתים וכתיב התם (שופטים א':ט"ז) ובני קיני חותן משה, ומעלמת עין מן הרשעים ממיכה מפני מה לא מנו מיכה עם ירבעם וחביריו שאין להם חלק לעוה"ב מפני שהיתה פתו מצויה לעוברי דרכים. ושם אמרו עשן המערכה ועשן פסלו של מיכה היו מתערבין זה בזה בקשו מלאכי השרת לדחפו אמר להם הקב"ה הניחו לו שפתו מצויה לעוברי דרכים והא למדת שגדולה לגימא שמעלמת עין מן הרשעים, גדולה לגימא שהיא משרה שכינה על נביאי הבעל מחבריה דעדו דכתיב (מלכים א י"ג:י"ח) ואמר לו גם אני נביא כמוך ומלאך דבר אלי בדבר ה' השיבהו אל ביתך ויאכל לחם וישתה מים כחש לו, וכתיב (שם) ויהי הם יושבים על השלחן ויהי דבר ה' אל הנביא אשר השיבו. ושגגתה עולה זדון דא"ר יהודה אמר רב אלמלא הלוה יונתן לדוד שתי ככרות לחם לא נחרבה נוב עיר הכהנים ולא נטרד דואג האדומי ולא נהרג שאול ושלשת בניו:

ומצינו ישעיה הנביא ע"ה שהזהירנו על מדה זו ואמר כי ענין הכנסת אורחים הוא הדבר הנבחר אצל השי"ת ומי שמחזיק בה הוא הנוחל שני עולמים העוה"ז והעוה"ב והוא

שאמר (ישעיהו נ"ח:ז') הלא פרוס לרעב לחמך ועניים מרודים תביא בית כי תראה ערום וכסיתו ומבשרך לא תתעלם, הזהיר על האדם שיחלק לרעב לחמו והוא מלשון פרוסה, ונראה כי היה לומר מלחמך כי כן כתוב טוב עין הוא יבורך כי נתן מלחמו לדל מלחמו ולא כל לחמו כי זה יהיה חסידות של שטות שיתן לו כל לחמו והוא ימות ברעב שהרי אמרו (ויקרא כ"ה:ל"ו) וחי אחיך עניך חייך קודמין לחיי חבירך, אבל בא לומר שאם אין לו אלא פרוסה זו שיחלקנה עמו ולכך אמר לחמך כלומר אע"פ שאין לחמך אלא פרוסה אחת תחלקנה עמו ותפרוס ידך לתת לו מחצה כשהוא בא אצלך ושואל ממך. ועניים מרודים תביא בית אם אינם באים אצלך אתה חייב לחזור אחריהם ולבקש אותם בחוץ עד שתמצאם ותביאם לביתך כי כן עשה אברהם וירא וירץ לקראתם. כי תראה ערום וכסיתו אם תמצא ביניהם ערום תכסהו כי חייב אתה ללכת בדרכי הש"י שנא' (דברים כ"ח:ט') והלכת בדרכיו מההוא מלבוש ערומים אף אתה היה מלביש ערומים כי המדה הזאת ממדותיו של הקב"ה שכן מצינו שהלביש אדם וחוה שנאמר (בראשית ג':כ"א) ויעש ה' אלהים לאדם ולאשתו כתנות עור וילבישם. וכן הזכיר איוב (איוב ל"א:י"ט-כ') אם אראה אובד מבלי לבוש ואין כסות לאביון. אם לא ברכוני חלציו ומגז כבשי יתחמם. ואומר בחוץ לא ילין גר דלתי לאורח אפתח. ומבשרך לא תתעלם, קרובים קודמין לשאר עניים וכן דרשו ז"ל את העני עמך עניי עירך ועניי עיר אחרת עניי עירך קודמין שנאמר עמך אותן שעמך, ויכלול עוד עמך אותם שיש להם קורבה עמך. ודרשו עוד כי יהיה בך אביון מאחד אחיך אחיך מן האב קודם לאחיך מן האם עשית כן (ישעיהו נ"ח:ט') אז תקרא וה' יענה כלומר יענה מיד ולא יתעלם לישועתך כשם שאתה אינך מתעלם מבשרך. (שם) ונחך ה' תמיד והשביע בצחצחות נפשך ומלת בצחצחות כוללת שתי לשונות הצמא והצחות. הצמא מלשון (שם) צחה צמא ותרגום ויצמא צחי. הצחות מלשון (שיר השירים ה':י') דודי צח ואדום. וביאר הכתוב והשביע בצחצחות נפשך והשביע בריוי הצמא נפשך כי מי שהוא צמא ומרום צמאו והוא מתענג בתכלית התענוג וריוי צמא הנפש הוא תענוג האור העליון הצח, ואם כן שתי הלשונות הצמא והצחות חוזרין אחד כי ישביע הקב"ה וירוה צמא נפשו מן האור העליון הצח והבהיר ויתן לו מהלכים בין העומדים הקיימים הנצחיים (ישעיהו נ"ח:י"א) ועצמותיך יחליץ כלומר ינוחו זו מנוחת העצמות בקבר. ודרשו ז"ל א"ר אליעזר בן יעקב זו מעולה שבברכות זירוז גרמי ומכאן תיקנו לומר בשבת רצה והחליצנו ורש"י ז"ל פירש יחליץ יחזק מלשון הכתוב שאמר (דברי הימים ב ו':ט') בנך היוצא מחלציך לפי שמחזקו בחלצי', כענין אזור נא כגבר חלציך ובלעז אשפורס"ש ויונתן תרגם יזיין מן חלוצי צבא. ואמרו במדרש ועצמותיך יחלוץ יחלצך

מדינה של גיהנם שנאמר (איוב ל"ו:ט"ו) יחלץ עני בעניו כלומר שעניו מצילו מדינה של גיהנם וכיון שהוא ניצל מדינה של גיהנם אז ינוח ויתעדן כמי שמתעדן בגן וזהו והיית כגן רוה וכמוצא מים אשר לא יכזבו מימיו:

אֵבֶל

חלק א

טוב ללכת אל בית אבל מלכת אל בית משתה באשר הוא סוף כל האדם והחי יתן אל לבו (קהלת ז':ב'). עיקר הכונה בכתוב הזה להזהיר על האדם שיהביל עניני העוה"ז במחשבתו ושלא יעשהו עיקר כלל אלא שיתבונן באחריתו ויכניע את לבו וימשיך טבעו אל העבודה, וידוע כי בית האבל סבת להכנעת הלב שהוא עיקר מעיקרי העבודה כי בראותו הדורות חולפים ואוהביו ומיודעיו מתפרדים מעליו מבין שתי ידיו אז יראה האדם ויירא ויקח מוסר ואז יכנע לבבו הערל, מה שאין כן בבית המשתה שהוא סבה לגובה הלב אשר ממנו יבא לשכח העיקר. וכענין שכתוב (דברים ח':י"ד) ורם לבבך ושכחת את ה' אלהיך. ולזה הזהירו על האדם (אבות פרק ג) דע מאין באת ולאן אתה הולך. וידוע כי המיתה נגזרה על אדם הראשון שהיה שורש העולם ועיקר כל התולדות ואין אחד מהן יכול להמלט ממנה כי בחטאו מת. ואלמלא חטאו היה חי לעולם כמלאכי השרת וכן דוד אומר (תהלים פב) אני אמרתי אלהים אתם ובני עליון כלכם אכן כאדם תמותון וכאחד השרים תפולו. יאמר כוונתי בששת ימי בראשית בבריאת האדם להיותכם מלאכים גופנים בארץ בדמיון מעלה, וזהו שהזכיר אלהים אתם ובני עליון כלכם ולא אמר כאלהים וכבני עליון לפי שהכונה להיותם מלאכים ובני עליון ממש כענין חנוך ואליהו שהיו מלאכים גופנים, אכן כאדם תמותון בחטאו של אדם שסיבב מיתה לעצמו ולזרעו עד סוף כל הדורות. וכאחד השרים תפולו החוטאים המתגברים זה על זה ועושין חמס תפולו מאותה מדריגה, ואמרו במדרש וכאחד השרים תפולו זה עזא ועזאל שנפלו ממקום קדושתם מן השמים שעליהם אמר הכתוב (בראשית ו':ד') הנפילים היו בארץ וזשה"כ תפולו כלומר נופלים אתם מאותה מדרגה כשם שנפלו הם ממדרגת קדושתם. וכבר ידוע מדרך הטבע כי כשהשורש לוקה ונפסד גם הענפים יקחו חלקם מן ההפסד ומיתת האדם הוא פירוד הנפש מן הגוף, והיה העונש דוגמת החטא שהפריד הפרי מן האילן והוא דבר רז"ל קצץ בנטיעות כי חטא בפירוד דבר במעשה ובמחשבה וא"כ ענין המיתה הזו היא דרך לכל העולם מפני שהם ענפי השרש ותולדותיהם של אדם, ואין צריך לומר כי היא בצדיקים החוטאים כי אף הצדיקים הגמורים שלא חטאו

מעולם הם בכלל עונש המיתה מפני גזרת אדם הראשון, שהרי מצינו צדיקים גמורים שלא חטאו מעולם ומתו והוא שדרשו ז"ל בסוף פ' השותפין (דף כג) ארבעה מתו בעטיו של נחש כלומר לא בחטאם אלא בחטא נחש הקדמוני ואלו הן, בנימין בן יעקב עמרם אבי משה וישי אבי דוד וכלאב בן דוד כלהו גמרא לבד מישי אבי דוד דבהדיא כתוב ביה (שמואל ב י"ז:כ"ה) ועמשא בן איש ושמו יתרא הישראלי אשר בא אל אביגיל בת נחש אחות צרויה אם יואב, וכי בת נחש היא והלא בת ישי דכתיב (דברי הימים א ב':ט"ז) ואחיותיהם צרויה ואביגיל אלא בת מי שמת בעטיו של נחש, וכיון שמצינו צדיקים מתים בלא חטא אלא בעטיו של נחש בכאן יש מקום שאלה לשאול אם כן חנוך ואליהו שהיו צדיקים גמורים למה הם חיים מעודם עד היום הזה ולעולם קיימים ולמה לא מתו בעטיו של נחש כמו אלו, ונראה לומר כי היה הענין מפני עיקר גדול ופנה גדולה כדי שיהיו עדים שאלמלא לא חטא אדם היה חי וקים לעולם כמותם שהרי חנוך ואליהו לא חטאו וחיו לעולם:

ולכך יצטרך כל משכיל לחשוב ביום המיתה ויתבונן בעצמו כי כל העולם ומלואו וכל עשרו וכל מלכותו ואפי' עלה למלכותו של שלמה הכל הבל גמור, כי כן שלמה המע"ה שהיה מגדולי העולם המולכים בכיפה והיה לו יתרון על כלם שנתנה לו החכמה במתנה וממנה זכה אל מה שדרשו ז"ל שלמה מלך על העליונים והתחתונים שנא' (דה"ב כט) וישב שלמה על כסא ה' והוא בעצמו שהשיג כל השררה הזאת ונתעלה בכל הכבוד הזה הוא גזר במאמר מוחלט שכל העולם הוא הבל גמור הוא שהתחיל בראש ספרו הבל הבלים אמר קהלת הבל הבלים הכל הבל. וכבר מצינו בדוד אביו ע"ה שאחז הדרך הזה והיה מהביל העולם הוא שאמר (תהילים ל"ט:ה') הודיעני ה' קצי ומדת ימי מה היא אדעה מה חדל אני, ביאור אדעה מה חדל אני כמה אעמוד עם יושבי חדל והוא הפוך כאלו אמר חלד כמו כבש כשב שמלה שלמה, ואמר (שם) הנה טפחות נתת ימי וחלדי כאין נגדך אך כל הבל כל אדם נצב סלה, ואמר נתת ימי קצרים כדבר הנמדד בטפח וענין כל הבל כלומר הבלים הרבה כי כל אדם הבל הבלים, ואמר נצב סלה כי ההבל דבק ומתקיים בו לא ישתנה לעולם שיסור ממעלת ההבל. וכן הזכיר ואמר אך הבל בני אדם כזב בני איש במאזנים לעלות המה מהבל יחד. באור הכתוב אלו עלו בני אדם וההבל במאזנים יחד היו פחותים מן ההבל. ומאחר שהעולם כולו הבל גמור זולתי העבודה והיראה ראוי לאדם שיהביל תענוגי העולם כולו ועדוני תאוותיו ושלא יתאו למטעמותיו ושלא יבטח בעשרו כלל כי עתיד הוא לקבל תמורה כשאר מדות העולם. וכן אמר דוד ע"ה (שם מט) הבוטחים על חילם וברב עשרם יתהללו אח לא פדה יפדה איש לא יתן

לאלהים כפרו ויקר פדיון נפשם וחדל לעולם ויחי עוד לנצח לא יראה השחת כי יראה חכמים ימותו יחד כסיל ובער יאבדו ועזבו לאחרים חילם. חילם כמו עשרם כמו (דברים ח׳:י״ז) עשה לי את החיל הזה. ולשון אח הוא פעול ואינו הוא הפועל, יאמר הכתוב הנה העשירים לא יוכלו לפדות אחיהם גם נפשם מן המות וזה הממון מה יועילנו והנה הוא אינו יכול לפדות בו את אחיו שהוא חביב אצלו מן המות ולא עוד אלא שאפילו נפשו היקרה לו אינו יכול לפדות, וזהו ויקר פדיון נפשם וחדל שלא יחיה זה לעולם ויחי עוד לנצח ואיך יחשוב קונה הממון שיחיה לנצח ולא יראה השחת והלא יראה חכמים ממנו ימותו בכל דור ודור. הזכיר אצל החכמים מיתה ואצל הכסיל והבער אבדון כי ילכו לאבדון והכסיל הולך דרך עקשות הבער שלא יבין כבהמות, ואמר קרבם בתימו לעולם משכנותם לדור ודור קראו בשמותם עלי אדמות, לשון קרבם הפוך כמו קברם והוא הבית הנקרא בית עולמו והם חושבים כי משכנותם אשר בנו בעולם הזה לדור ודור הם ושהם ראוים לדור בהם עולמית ויאמרו אחריהם זה הבית אשר בנה פלוני וזה המגדל אשר בנה פלוני וזה לשון קראו ואינם רואים ומתבוננים בתכלית הדבר כי כל בית מבני אדם שהם שוכני בתי חומר קראו הכתוב בית עכביש ואפי׳ היכל המלך והוא שכתוב (איוב ח׳:י״ד) אשר יקוט כסלו ובית עכביש מבטחו, יאמר כי מבטחו של אדם ותקותו מעוטה והוא בוטח על בית עכביש. וכן מלאכת אדם בעוה"ז זולתי מלאכת התורה והמצות כלה מלאכת תהו ודמיון מלאכת עכביש הוא שכתוב (ישעיהו נ״ט:ה׳) ביצי צפעוני בקעו וקורי עכביש יארוגו, וזה משל על פעולת הרשעים שעושים מן העוה"ז עיקר והוא ממשיל אותם לקורי עכביש, ואדם ביקר זה היקר שהוא הממון לא ילין עמו במותו, וכן הכתוב אומר (תהילים מ״ט:י״ח) כי לא במותו יקח הכל לא ירד אחריו כבודו, ומשלו רז"ל למה"ד דומה לכרם שהיא גדורה סביב ונכנס שם שועל אחד דרך חור שהיה בכותל והיה השועל רעב ביותר אכל מן הענבים עד שחזר שמן ולא היה מחזיק את עורו בא לצאת מן החור אשר בא בו ולא יכול מה עשה הרעיב עצמו עד שחזר כחוש ויצא משם כן יקרה לאדם בענין תענוגי העוה"ז וברבוי הכסף והזהב הכל ישאר בכאן ומאומה לא ישא בידו. אבל אם החזיק בתורה ובמע"ט ובמתן הצדקה זה לפניו ילך. וכן אמר ישעיה ע"ה (ישעיהו נ״ח:ח׳-ט׳) והלך לפניך צדקך כבוד ה' יאספך, ואז ינתן לו שכר כפי הראוי לו וכפי צדקותיו אשר עשה כי אע"פ שהמיתה הוא דבר שוה בכל עשיר עני גבוה שפל, וכענין שהזכיר שלמה (קהלת ט׳:ב׳) מקרה אחד לצדיק ולרשע לטוב ולטהור ולטמא ולזובח ולאשר איננו זובח, זהו ענין הגוף (שם ג) כמות זה כן מות זה אבל בעולם הנשמות אין השכר שוה כי השכר הטוב יגדל כפי גודל מעשיו

הטובים. ומשל למה"ד למלך שנכנס בעיר הוא וכל חיילותיו נכנסים בשער אחד כשהן בעיר ובאו ללון נותנין לכל א' וא' מדור לפי כבודו הא למדת מכל זה כי לא נשאר לפני האדם מכל זה כי אם העבודה ויראת השם ית' וצדקותיו אשר עשה:

ועל זה הביאו חכמי המחקר משל והם המתפלספים המהבילים את העולם, העולם הוא נמשל לאדם שיש לו שלשה ריעים, הא' אוהבו ביותר לא יפרד מאתו לילה ויומם. הב' אוהבו אהבה יתירה אבל לא כן כמו הראשון, הג' אוהבו מעט ומתראה מעט לעתים רחוקים, לזמן שלח המלך בשבילו וילבש פחד ורעדה ויחרד לבו ליראת המלך, הלך ליטול עצה מן הריע הראשון אמר לו הנה המלך שלח בשבילי ואני מפחד ביותר ומבקש ממך עצה ועזר שתלך עמי לפני המלך, השיב לו שלא ילך עמו כלל. הלך לשני השיב לו שהוא מצטער עליו ביותר וילך עמו עד לפני שער המלך אבל לא יכנס עמו. הלך לג' השיב לו מצטער אני על צערך וכדי להקל מדאגתך אני אלך עמך ואכנס לפני המלך ואני אטעון טענותיך לפניו. הריע הראשון הוא הכסף והזהב והוא הריע שהיה בוטח עליו ביותר ועליו אמר שלמה המע"ה (משלי י״א:כ״ח) בוטח בעשרו הוא יפול אין לו לבטוח כי אם בשם ית' לבד והוא העושר העיקרי והסגולה הנצחית כענין שכתוב (איוב כ״ב:כ״ה) והיה שדי בצריך וכסף תועפות לך. הריע השני הוא אשתו ובניו המלוין אותו עד הקבר ואין נכנסין שם וחוזרין להם. הריע הג' הוא צדקה ומע"ט הוא הריע המלוה עד שער הקבר ונכנס לפניו וטוען טענותיו. ואין לנו להביא ראיה מן הענפים רק מן השרש האמתי היא תורתנו הקדושה ומדרשי חז"ל, שהרי כל חכמות האומות אינם אלא פירוש התורה שלנו ואצ"ל המוסרי' והמשלים להם, והוא דרשם ז"ל הענין הזה בעצמו בפדר"א פ' ל"ד. וכך אמר ג' אוהבים יש לו לאדם בחייו ואלו הן, אשתו ובניו וממונו ומעשיו הטובים ובשעת פטירתו מן העולם הוא מכניס את בניו ואת אשתו ובני ביתו ואומר להם בבקשה מכם בואו והצילוני מדין המות הרע הזה והן משיבין לו לא שמעת שאין שלטון ביום המות לא כך כתיב (תהילים מ״ט:ח') אח לא פדה יפדה איש. והוא מכניס את ממונו ואומר לו בבקשה ממך הצילני מדין המות הרע ומשיב לו לא שמעת (משלי יז) לא יועיל הון ביום עברה. והוא מכניס מעשיו הטובים ואומר להם בבקשה מכם הצילוני מדין המות הרע הזה משיבים לו עד שלא תלך הרי אנו מקדמים לפניך שנאמר וצדקה תציל ממות וכתיב (שם) והלך לפניך צדקך, ומפני שעיקר העולם אינו אלא הכנעת הלב והעבודה לכך ביאר שלמה ע"ה ואמר (קהלת ז׳:ב') טוב ללכת אל בית אבל וגו', שהרי בית האבל סבה להכנעת הלב כי שם סוף כל האדם וכן הזכיר עוד (שם) לב חכמים בבית אבל וגו' ואמר והחי יתן אל לבו ולא אמר והאדם יתן אל לבו כלומר זה

שיהיה חושב שיהיה חי וקיים לעולם יתן אל לבו יום המיתה ולא ישיאנו יצרו לחטוא ויחזור בתשובה שלימה כדי שימצא מקושט במעשה התשובה כשיגיע יום מותו והוא שאמרו ז"ל שוב יום אחד לפני מיתתך וכי אדם יודע באיזה יום ימות אלא ישוב היום שמא ימות למחר ונמצא כל ימיו שהוא חוזר בתשובה, ועל זה הביאו רז"ל משל למה"ד לאשתו של מלח שהיתה מתקשטת ותשם בפוך עיניה ובעלה עובר ארחות ימים אמרו לה השכנות והלא בעליך במדינת הים על מה זה תתיפי אמרה להן בעלי מלח הוא אולי יהפכו הרוחות וקל מהרה יבא וימצאני מקושטת, וכן הכתוב אומר (שם ט) בכל עת יהיו בגדיך לבנים ושמן על ראשך אל יחסר. לובן הבגדים משל על נקיות הנפש בתשובה והשמן משל למעשים טובים:

מצוה של תורה שיתאבל אדם על מתו לפי שהאבלות ענין נכבד במקומו והיא עבודה גמורה לשם ית' ועד שלא נתנה תורה כבר מצינו אבות העולם שהיו מתאבלין על מתיהם והראשון לכלם הוא אבלו של מתושלח שכן אמר במדרש מתושלח צדיק גמור היה ולמה נקרא שמו מתושלח שכל דיבור ודיבור שהיה מוציא בפיו היה מושל עליו מאתים ושלשים משל בשבחו של הקב"ה והיה שונה תשע מאות סדרי משנה שלש מאות באלפים של תהו ושלש מאות באלפים של תורה ושלש מאות באלפים של ימות המשיח, ובשעה שמת נשמע קול רעם בגלגל גדול שהיו עושין לו הספד תשע מאות שורות של מלאכי השרת כנגד תשע מאות סדרי משנה שהיה שונה ולכך מצינו שקבע הכתוב זמן שני לירידת המבול ואיחר ירידתו ז' ימים כדי שיתעסקו בהספדו של מתושלח הצדיק, הוא שכתוב (בראשית ג) ויהי לשבעת הימים ומי המבול היו על הארץ אלו ז' ימי אבלו של מתושלח. ודרשו רז"ל (שבת קה:) אריב"ל משום בר קפרא כל המוריד דמעות על אדם כשר הקב"ה סופרן ומניחן בתוך גנזיו שנא' (תהילים נ"ו:ט') נודי ספרת אתה שימה דמעתי בנאדך הלא בספרתך זה משל לזכות הדמעות המונחות לו בבית גנזיו, וענין אדם כשר ת"ח שיש בו תורה ויראת שמים שהוא חיוב גדול עד מאד לבכות ולקונן עליו שהרי אמרו רז"ל בסדר המעלות חכם קודם למלך. וכן אמרו במסכת הוריות פרק כהן משיח (הוריות דף יג) חכם שמת אין לנו כיוצא בו מלך שמת כל ישראל ראוים למלך. זשה"כ (איוב כ"ח:א'-ב') והחכמה מאין תמצא כי יש לכסף מוצא ומקום לזהב יזוקו, ברזל מעפר יוקח ואבן יצוק נחושה. הללו אם אבדו יש להן חליפים תלמיד חכם שמת מי מביא לנו חליפיו מי מביא לנו תמורתו ומי מביא לנו כיוצא בו. אמר רבי לוי ומה אחי יוסף ע"י שמצאו מציאה יצא לבם וחרדו חרדה שנא' (בראשית מ"ב:כ"ח) ויצא לבם ויחרדו אנו שאבדנו את ר"ש בן זבדי על אחת כמה וכמה, ודרשו ז"ל שלחו מתם אי זהו

בן העוה"ב ענותן שפל ברך ומכיך נפשיה שייף ועייל שייף ונפיק לעי באורייתא תדירא ולא מחזיק טיבותא לנפשיה ויהבו רבנן עינייהו ברב עולא בר אהבה. הקדים הענוה שהיא המדה העליונה ואח"כ פרט מדות הענוה בגוף ובנפש. שפל ברך הוא שיהיה שפל עם בני העולם בענין משאו ומתנו בנחת עם הבריות זהו מדת הגוף, ומכיך נפשיה ורוח שפלה שלא יהיה גבה רוח זהו מדת הנפש:

אסור להתעצל בהספדו של אדם כשר שכן דרשו ז"ל (שבת פי"ג דף קה ב) כל המתעצל בהספדו של אדם כשר ראוי לקברו בחייו שנאמר (יהושע כד) ויקברו אותו בגבול נחלתו בתמנת סרח בהר אפרים אשר מצפון להר געש מלמד שגעש עליהם ההר להרגן מפני שנתעצלו בהספדו של יהושע, ואמרו עוד כל המתעצל בהספדו של חכם אינו מאריך ימיו מדה כנגד מדה, וידוע כי חכמי הדור מכפרין על הדור. ומצינו הארון כי הוא רמז לזה כי הוא הראשון והקודם לכל מלאכת המשכן וירמוז אל החכם שהוא קדום לכל בסדר המעלות להורות כי הם מכפרין על הדור כשם שהיה הארון מכפר על מעשה שטים והזכיר בארון (שמות כה) מבית ומחוץ תצפנו שיהיה זהב בתוכו כברו. וזה רמז לתלמיד חכם שצריך שיהיה תוכו כברו פיו ולבו שוין. וכענין שכתוב (איוב כט) צדק לבשתי וילבשני לבשתי מבחוץ וילבשני מבפנים כלומר הלבוש כולו אחד שוה. וע"ז דרשו ז"ל (איוב כח) לא יערכנה זהב וזכוכית למה נמשלו ד"ת לזכוכית לומר לך מה זכוכית כל מה שאתה נותן לתוכו הוא מראה לך כך תלמיד חכם צריך שיראה בפיו כל מה שבתוכו. ועל פקידת החכמים הגדולים שבארץ הזכיר הנביא ע"ה (זכריה יא) היללי ברוש כי נפל ארז אשר אדירים שודדו היללו אלוני בשן כי ירד יער הבציר. ואמר עוד (שם) קול יללת הרועים כי שודדה אדרתם קול שאגת כפירים כי שודד גאון הירדן. וכעין זה הזכיר עוד ואמר (מיכה ז) אללי לי כי הייתי כאספי קיץ כעוללות בציר אין אשכול לאכול בכורה אותה נפשי. היה הנביא מתאונן על העדר החכמים והיה אומר כי בא באחרונה ולא השיג מן החכמים העוברים, והמשיל החכמים השלימים לאשכולות ואמר בכורה היה מתאוה, ובא המשל לומר כי א"צ לומר כי הם חסרים מן האשכולות אלא אפי' הבחורים המשתדלים בעסק התורה אין בהם זהו בכורה אותה נפשי כי מנהג העולם שיתאוו הביכורים וכן היה הנביא מתאוה שיהיו בישראל תינוקות שיתחילו לדרוש את ה' ולא היה מוצא והיה הדור יתום מן האשכולות גם מן הבכורים, זה שמעתי בשם הרב הקדוש רבי יונה זצ"ל:

דבר ידוע כי העולם הוא עולם הבחינה והנסיון שבו יבחן האדם אם ילך בדרך הש"י או אם תטה אשורו מני הדרך ויש לכל משכיל שיחשוב ויתבונן כי האדם כשהוא נולד הוא

נולד בבכי כשהוא נפטר מן העולם הוא נפטר ג"כ בבכי וע"כ אמר שלמה ע"ה כל עמת שבא כן ילך, ואמרו במדרש קהלת כל עמת שבא כן ילך כמו שבא האדם אל העולם כן ילך בא אל העולם בקול ונפטר בקול, בא אל העולם בבכיה ונפטר בבכיה, בא אל העולם בחבה ונפטר ממנו בחבה, בא אל העולם בלי דעת ונפטר ממנו בלי דעת, תני בשם רבי מאיר כשאדם בא אל העולם ידיו סגורות וקפוצות כלומר כל העולם כולו שלי הוא אני נוחלו כשנפטר מן העולם ידיו פשוטות לומר לא נחלתי מן העוה"ז כלום שכן שלמה הוא אומר (קהלת ה':י"ד) כאשר יצא מבטן אמו ערום ישוב ללכת כשבא ומאומה לא ישא בעמלו שיוליך בידו. ומצינו במדרש שמואל ג' שמות נקראו לו לאדם אחד שקורין לו אביו ואמו ואחד שקורא לעצמו ואחד שכתוב בספר, וא"ר יצחק עדיין אין אנו יודעין אי זה מהן יקר זה שקרא לעצמו או זה שקראו לו אביו ואמו עד שבא שלמה ופרשו (קהלת ח) ויום המות מיום הולדו, נולד אדם מונין לו למיתה מת נולד לו לחיים, נולד אדם הכל שמחין מת הכל בוכין, ואינו כן אלא נולד אדם הכל צריכין לבכות שאינן יודעין על אי זה פרק הוא עומד מת הכל צריכין לשמוח שיצא כבר בשלום מן העולם, משל למה הדבר דומה לשתי ספינות שפרשו בים אחת נכנסת לנמל ואחת יוצאה מן הנמל זו שנכנסת אין הכל צריכין לשמוח בה וזו שיוצאה הכל שמחין בה והיה שם פקח אחד ואמר חלוף דברים אני רואה זו שנכנסת ודאי הכל צריכין לשמוח מפני שהיא נכנסת בשלום מן הים וזו שיוצאה אינן צריכין לשמוח מפני שאינן יודעין על אי זה פרק עומדת כן נולד אדם הכל שמחין מת הכל בוכין ואינו כן אלא נולד אדם הכל צריכין לבכות לפי שאין יודעין על אי זה פרק עומד מת הכל צריכין לשמוח מפני שיודעין שיצא בשלום מן העולם הוי אומר ויום המות מיום הולדו ע"כ במדרש, ואמרו חכמי המחקר כי הלידה סבת העוה"ז הבלה והכלה אשר ימות בו האדם אבל המיתה הוא סבת קנין חיי העוה"ב וא"כ דבר ברור הוא כי יום המות טוב לצד הנפש מיום הלידה כי ביום הלידה תבוא אל הטומאה והחטא וביום המיתה תשיג האור הבהיר, כי כל הדברים שבים הם לשרשם הגוף חוזר ליסודו הוא יסוד העפר אשר לוקח משם וכן שאר היסודות שבו כל אחד ואחד חוזר ליסודו ועיקרו והנשמה שהיא עליונית ונקראת נר ה' חוזרת לשרשה וליסודה הוא שאמר שלמה ע"ה (קהלת י"ב:ז') וישוב העפר על הארץ כשהיה והרוח תשוב וכו' והזכיר הנביא על נשמת הצדיקים (זכריה ג':ז') ונתתי לך מהלכים בין העומדים האלה:

חלק ב

שבתי וראה תחת השמש כי לא לקלים המרוץ ולא לגבורים המלחמה וגם לא לחכמים לחם וגם לא לנבונים עושר וגם לא ליודעים חן כי עת ופגע יקרה את כלם (קהלת

ט׳:י״א). כל דבריו של שלמה ע"ה דברי חכמה ולשונו לשון עמוק אפילו המשכילים לא יבינו תכלית כוונתו בתחלת העיון, ומצד עומק דבריו יחשבו המעיינים בהם שהם הפך האמונה, והם אמונה ממש וע"ז אז"ל (שבת פ"ב) בקשו לגנוז ספר קהלת והענין מפני שקרוב הדבר שישתבשו בו הדיעות מרוב עומק לשון הספר, כי לא היתה דעת רבותינו ז"ל שיהיה שלמה המלך בלתי מאמין ואמרו כי מה שהעמידוהו לפי מה שמצאו כתוב בסופו (קהלת י״ב:י״ג) סוף דבר הכל נשמע את האלהים ירא וגו' כי חתימת הספר ביראת הש"י מקטעת רגלי המעיין המשתבש בו, ומה שהבין בו הפך האמונה לא יכול לדונו לדרך רעה שהרי הספר חתום ביראת הש"י, וא"כ החסרון אינו תלוי בספר כי אם בהבנתו ואם אולי יתלנו בספר יקרה לו כמי שעיניו כהות ומסתכל בעין השמש ויאמר כי השמש כהה ולא ידע כי בעינו עמד הנגע. מכלל הכתובים בספר קהלת שמתוכם נראה שהם הפך האמונה הוא זה כי יאמר שאין המרוצה לקלים ולא המלחמה לגבורים וכן השאר כי אם ע"פ מערכת הכוכבים והוא שאמר (קהלת ט׳:י״א) כי עת ופגע יקרה את כולם כלומר ע"פ העת והשעה יקרה לכלם פגע, והוא כלשון (שם ג) לכל זמן ועת לכל חפץ. והיא אמונה ממש יאמר שאין המרוצה לקלים ולא המלחמה לגבורים וכן השאר כי אם ע"פ הזכות הנמצא בהם כי אין הקל ניצל במרוצתו ולא הגבור בגבורתו אם לא שקדם להם זכות שהם ראויים לכך וניתנו להם סבות שיביאו להם התועלת ההוא. הרי לך שכל הפעולות בעניני השלוה והטובה הוות בעולם לפי הזכות הנמצא באדם גם הפעולות שהם בהפך מזה לפי העונש, ומדרך התורה שיתלה האדם השלוה והטובה הבאה לאחרים לזכות מהם או מאבותיהם, והשלוה והטובה שבאה לעצמו לחסד ה' ית' לא למערכת הכוכבים ולא לזכותו כי ראוי לו שיחזיק עצמו כרשע וחוטא ואפי' הוא צדיק, וזה פשט הכתוב (שם ז) אל תהי צדיק הרבה כלומר אפילו אתה צדיק הרבה אל תהי בעיניך צדיק, וראוי שיתלה הצרות והמקרים הבאים בין לו בין לאחרים לחטא ועון לא שיתלנו במקרה ויאמר כך וכך נגזר מדרך המערכה וממשפטי הכוכבים והתולה אותם למקרה מן השמים מוסיפין לו מאותו מקרה וע"ז הזהירה תורה ואם תלכו עמי בקרי והלכתי אף אני עמכם בחמת קרי. ומלת שבתי תורה כי מתחלה היה חושב שלמה ע"ה כי המרוץ לקלים והמלחמה לגבורים כי כן הוא הענין בדרך הטבע ומנהגו של עולם, וכאשר חזר לחשוב בענין הזה ראה בעין השכל כי לא כן הדבר, ומזה אמר שבתי כי המלה הזאת אמורה אצל הדברים שהן צריכין עיון גדול ולא ישיגם המשיג בתחלת העיון כענין ידיעת הש"י שכתוב בו (דברים ד׳:ל״ט) והשבות אל לבבך, ואמר תחת השמש כי כל הפעולות הטבעיות תחת השמש הם ולא על השמש אבל הזכות

הוא על השמש. ומזה דרשו ז"ל (קהלת א׳:ג׳) מה יתרון לאדם בכל עמלו שיעמול תחת השמש, תחת השמש הוא דאין לו יתרון הא על השמש יש לו יתרון וזהו הזכות המגיע לו בקיום התורה והמצות. וע"כ הזכיר דוד ע"ה ענין התורה והשמש במזמור אחד. הזכיר השמש תחלה הוא שאמר (תהילים י״ט:ה׳) לשמש שם אהל בהם והזכיר אחריו תורת ה' תמימה לבאר כי מעלת התורה והמצות והזכות שבה הוא למעלה מן השמש, ומפני זה הקדים השמש תחלה שהוא המאור הגדול והודיענו קצת דרכיו ואח"כ הזכיר כי עוד יש מאור גדול ממנו והיא התורה, וכן בנוסח התפלה והברכות של ק"ש אנו מזכירים המאורות תחלה ואומרים ברוך אתה ה' יוצר המאורות, וסמיך ליה והאר עינינו בתורתך ודבק לבנו במצותיך:

ובמדרש שבתי וראה תחת השמש כי לא לקלים המרוץ ולא לגבורים המלחמה וגם לא לחכמים לחם וגם לא לנבונים עושר וגם לא ליודעים חן כי עת ופגע יקרה את כלם, לא עמדה קלותו של עשהאל ביום שהגיע פקודתו ולא עמדה גבורתו לאבנר משהגיע יומו. וגם לא לחכמים לחם כגון אני שהיה לחמי ליום אחד ששים כור סלת ועכשיו וזה היה חלקי מכל עמלי, לא לנבונים עושר כגון איוב בתחלה ויהי מקנהו שבעת אלפים צאן כשבאתה שעתו אמר (איוב י״ט:כ״א) חנוני חנוני אתם רעי, ולא ליודעים חן כגון משה שלא היה חכם ויודע כמוהו בישראל ולא מצא חן בתפלתו שיכנס לארץ. ענין המדרש הזה להורות על פחיתות העולם שאינו עומד על תכונה אחת אבל הוא מקבל תמורות ואפי' גדולי העולם אינם נמלטים מן הרשת הפרושה בו אלא גלגל הוא שחוזר בעולם, ולכך היו נוהגין לאכול בבית האבל עדשים וכן באבלו של אברהם הזכיר בו הכתוב ונזיד עדשים מה עדשה זו עגולה כך העולם גלגל הללו משוררים והללו בוכים הללו שוחקים והללו עצבים, וע"כ כל מי שיש בו יראת שמים אין ראוי לו שישתדל בדבר אחר כי אם בעבודת הש"י בלבד, ומדרך העבודה הוא שיחשוב אדם ביום המיתה שהוא מכוסה ונעלם ממנו וכענין שאמרו רז"ל שבעה דברים מכוסים מן האדם יום המיתה ויום נחמה ועומק הדין ואין אדם יודע במה משתכר ואין אדם יודע מה בלבו של חבירו ומלכות בית דוד מתי תקום ומלכות חייבת מתי תפול וכיון שנתבאר שהעולם כלו הבל גמור ואין לו לאדם אלא תורה ותשובה ומע"ט יצטרך אדם שיתבונן באחריתו באשר הוא סוף כל האדם. ושיבחר ללכת אל בית האבל מלכת אל בית משתה. ושיזהר בהספד המת לכבוד החיים כי בזה יפנה לבבו ומחשבתו מתענוגי העוה"ז ויחשוב בעבודת הש"י בלבד ועם זה יהיה שכרו שלם לעוה"ב כי מתוך ההספד יתעורר האדם להבזות תענוגי הגוף ולהשיבם עד דכא, ויבא מזה לעשות היראה והעבודה עיקר: וכבר נשאלה שאלה

בגמרא דסנהדרין (דף מ"ו ב) פרק נגמר הדין אם ההספד הוא כבוד המת או כבוד החי וכך אמרו איבעיא להו הספידא יקרא דחיי הוא או יקרא דשכבא הוא, למאי נ"מ דאמר לא תספדוה להוא גברא אי נמי לאפוקי מיורשים ופשטינן ת"ש ר' נתן אומר סימן יפה למת כשנפרעין ממנו לאחר מיתה, מת שלא נספד ולא נקבר או שחיה גוררתו או שהיו גשמים מזלפין על ארונו זהו סימן יפה למת כשנפרעין ממנו לאחר מיתה. ש"מ יקרא דשכבא הוא. וענין ההספד הוא להזכיר חסדי המת וטובותיו ופעולותיו ומדותיו וטובות שהתעסק בהם בחייו ויחוסו כגון שאול ויהונתן הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו. ולפי כאב ההספד שנא' (שמואל ב א׳:כ"ג) צר לי עליך אחי יהונתן ולפי המאורע שאירע לו שנא' (שמואל ב ג׳:ל"ג) ויקונן המלך אל אבנר ויאמר הכמות נבל ימות אבנר. וכן צריך לזכור הטובה שהיתה לו ונסתלקה ממנו כגון (יחזקאל כ"ז:ב׳-ג׳) ואתה בן אדם שא אל צור קינה ואמרת לצור היושבת על מבואות ים וכתיב (שם) הונך ועזבונך מלחיך וחובליך מחזיקי בדקך ועורבי מערבך וכל אנשי מלחמתך אשר בך וכל קהלך יפלו בלב ימים ביום מפלתך. ורז"ל הזכירו כן כי ענין ההספד הוא סיפור חסדי המת כגון ההיא דברי פדת דפתח עליה ההוא ספדנא היום קשה לישראל כיום בא השמש בצהרים שנאמר (עמוס ח׳:ט׳) והיה ביום ההוא נאם ה' והבאתי השמש בצהרים והחשכתי לארץ ביום אור. ותשעה מיני הספד הם ואלו הן. מספד נהי זעקה היללה נודה מרזח קינים הגה והי. מספד שנא' (מלכים ב יג) וספדו עליו הוי אחי. נהי שנא' (ירמיהו ט׳:י"ח) כי קול נהי נשמע. צעקה שנא' (יתזקאל כא) זעק והילל בן אדם. נודה שנא' (ירמיהו מ"ח:י"ז) נודו להם כל סביביו. מרזח שנאמר (ירמיהו ט"ז:ה׳) כה אמר ה' אל תבא בית מרזח ואל תלך לספוד. קינים שנא' (יחזקאל ב׳:י׳) וכתוב עליו קינים והגה והי. וכן מצינו בהספדו של יעקב אבינו ע"ה שכתוב בו (בראשית נ׳:י׳) ויספדו שם מספד גדול וכבד מאד שעלו עמו תשע כתות לקברו ואותן תשעה כתות הספידו עליו תשעה מיני הספד הללו, ואלו הן תשע כתות שעלו עמו, הראשונה (שם) ויעל יוסף לקבור את אביו, הב' ויעלו אתו כל עבדי פרעה אלו השרים, השלישית זקני ביתו, הרביעית וכל זקני ארץ מצרים, החמישית וכל בית יוסף והם אשתו ובניו ועבדיו ושפחותיו, הששית אחיו אחי יוסף כולם, השביעית ובית אביו הגדולים זולתי הטף, השמינית ויעלו עמו גם רכב, התשיעית גם פרשים. למדנו מכל זה כי ההספד יקרא דשכבא הוא כי גם האומות היו נוהגין כן קודם שניתנה התורה כמו שהזכרנו. אך יש בינינו ובין האומות חלוק כוונות כי אנשי מצרים כוונו בהספדו של יעקב לשני דברים, האחד מפני כבוד המלכות והשני מפני חסרון תועלת גופני שהיו חסרים ממנו. וזאת כוונת אוה"ע בהספדם בהיותם דואגים

על חסרונם מן המת תועלת גופני והם מצטערים עליו צער גופני שאבדו ממנו התועלות הגופניות, אך ישראל כוונתם בהספד לעשות בזה עבודה זרה להקב"ה מפני שהמת היה איש צדיק שומר דרך ה' והיה תיק לתורה ולמצות ולמע"ט וכלי הנשמה הטהורה בקיום המצות, ולזה כוונה התורה שקבעה לנו בזה מצות אבלות והזהירו רז"ל על ההספד שלא להתעצל בהספדו של צדיק והוא שדרשו ז"ל כל המתעצל בהספדו של אדם כשר ראוי לקברו בחייו שנאמר (יהושע כ"ד:ל') ויקבור אותו בגבול נחלתו בתמנת סרח בהר אפרים אשר מצפון להר געש מלמד שגעש עליהם ההר לקברם מפני שנתעצלו בהספדו של יהושע שאין כתוב בו ויבכו אותו בני ישראל כמו שכתוב במשה רבינו: ועוד יש בענין ההספד דרך חיים כי הוא סיבה שיתבונן אדם בפחיתות העוה"ז שכולו הבל גמור ודבר בטל ויזכור כי ימיו טפחות וכצל הוא על הארץ כענין שאמר דוד ע"ה (תהילים ל"ט:ו') הנה טפחות נתת ימי וחלדי כאין נגדך ואמר עוד (תהילים ק"ב:י"ב) ימי כצל נטוי. ודרשו ז"ל לא כצלו של כותל אלא כצלו של עוף הפורח באויר כי מתוך ההספד יכנע האדם והחי יתן אל לבו ויחשוב עצמו כמת ויתבונן במי שהוא חיי החיים כלם הוא המלך החי הטוב והמטיב לכל, וכדי לקבוע זה בלב תקנו רז"ל להזכיר לשון החי בבית האבל, וכן דרשו ז"ל (מסכת אבות פ"ג) הסתכל בשלשה דברים ואין אתה בא לידי עבירה דע מאין באת ולאן אתה הולך ולפני מי אתה עתיד ליתן את החשבון, מאין באת מטפה סרוחה, ולאן אתה הולך למקום עפר רמה ותולעה, ולפני מי אתה עתיד ליתן את החשבון לפני ממ"ה הקב"ה, ושלשתן למדנו אותן מן הכתוב שאמר שלמה (קהלת י"ב:א') וזכר את בוראך קרי ביה בארך בורך בוראך מאין באת זהו בארך. ולאן אתה הולך זהו בורך לשון בור שהוא הקבר. ולפני מי אתה עתיד ליתן את החשבון זהו בוראך. וע"ז אמר שלמה ע"ה וזכור את בוראך שיזכיר שלשה דברים הללו, וכאשר יזכור אותם אז תהיה מחשבתו משוטטת למעלה בענייני העולם העליון הנצחי שכולו יפה ומום אין בו. כי זאת מחשבת המשכיל בכל עת ובכל שעה וז"ש שלמה (משלי ט"ו:כ"ד) אורח חיים למעלה למשכיל למען סור משאול מטה. אמר אורח חיים והיה יכול לומר דרך חיים כמ"ש (שם ו') ודרך חיים תוכחות מוסר, אבל בא לרמוז על נפש המשכיל שהיא נחשבת בעוה"ז כאורח שנשבה והוא כלוא בבית האסורים והוא נכסף ומשתוקק למעלה להתקשר ולהאחז עם המעלות העליונות השכליות ואמר למען סור משאול מטה כדי לצאת ממאסר הגוף שהיא כלואה ומסוגרת בתוכו משל למה הדבר דומה למי שהוא דר בעיר אחת והסכמתו לדור בעיר אחרת שהרי אין דירתו שם דירת קבע אלא דירת עראי ואין ראוי לו לקנות כלי בית וחפצים ותשמישים וכ"ש שדות וכרמים לפי שישיבתו

באותו העיר עראי ומחשבתו בעיר אחרת וע"כ איננו רוצה להתיישב שם. כן המשכיל דירתו למעלה ויש בה אורח חיים והוא מתאוה ונכסף לשוב שם למען לא יתגאל בטינוף התאוות ובטומאת תענוגי הגוף זהו למען סור משאול מטה. וע"כ סמך לו הכתוב הבא אחריו (שם טו) בית גאים יסח ה' ויצב גבול אלמנה. קרא גאים הקובעים במחשבתם דירתם בעוה"ז וכל עיקר מחשבתם על יישובו על התמורה והחילוף כענין שאמר דוד ע"ה (תהילים מ"ט:י"ב) קרבם בתימו לעולם וע"כ יתגאה לבם בהצלחתם ועל כן הם מיושבים בבתי שלותם ע"כ יסח השם ביתם החזק מדה כנגד מדה והיה מספיק הכתוב לומר למען סור משאול למה הוצרך לומר מטה אלא כדי לרמוז הגוף והנפש מטה כנגד מעלה כי כל דבר ודבר חוזר ליסודו, הגוף חוזר ליסודו והרוח תשוב אל האלהים אשר נתנה. ועוד מן הידוע בענין הנפש כי כשם שהגוף מת בטבע כן הנפש חי בטבע וכשם שהגוף חי במקרה כן הנפש מתה במקרה, ומיתת הנפש הוא החטא, ומפני שהגוף מת בטבע ויורד למטה אמר בענין הגוף משאול מטה, ואמר בנפש המשכיל אורח חיים למעלה למשכיל על שם שהיא עולה למעלה. וכ"כ בקהלת (ג) ומי יודע רוח בני אדם העולה היא למעלה כנגד מה שהזכיר ורוח הבהמה היורדת היא למטה לארץ, כלומר אותה הנפש שהיא עולה למעלה מי יודע אותה כי לא היה שלמה ע"ה מסופק בדבר ח"ו ואינה ה"א התמיהה אלא ה"א וודאית כי היא בוודאי העולה למעלה על מזבח ה':

ודבר ידוע שהצדיקים מגינים על הדור וכשהם מסתלקים מן הדור הנה זה בעון הדור שכן מצינו ארבעים שנה שהיו ישראל במדבר היו ענני כבוד מחופפין אל ישראל בזכות אהרן וכשנסתלק אהרן נסתלקו ענני כבוד זהו שהאומות שהיו מתפחדים מישראל מתחלה בקשו להלחם בהם שכן כתיב במלך ערד (במדבר כא) וישמע הכנעני מלך ערד יושב הנגב כי בא ישראל דרך האתרים וילחם בישראל מכאן דרשו חז"ל וישמע הכנעני מה שמועה שמע שמע שמת אהרן ונסתלקו ענני כבוד וע"כ סמך הכתוב וישמע הכנעני למיתת אהרן וכדי ללמדך ששקולה מיתתן של צדיקים כשריפת בהמ"ק ולכך מת אהרן בחדש שנשרף בו בהמ"ק זה חדש אב הוא שכתוב (שם לג) ויעל אהרן הכהן אל הר ההר על פי ה' בחדש החמישי באחד לחדש ובתשעה בו נשרף בהמ"ק. ובמקום אחר דרז"ל קשה מיתתן של צדיקים כשבירת הלוחות שלכך סמך הכתוב שבירת הלוחות למיתת אהרן שנא' (דברים י) אשר שברת ושמתם בארון וסמיך ליה ובנ"י נסעו מבארות בני יעקן מוסרה שם מת אהרן ויקבר שם. ודרז"ל וכי במוסרה מת והלא בהר ההר מת אלא שעשו שם במוסרה אבל גדול כאלו שם מת אהרן ויקבר שם ואבל זה היה בשביל בני לוי שהרגו שם במוסרה הרבה מישראל על ח' מסעות שחזרו לאחוריהם מהר ההר

למוסרה, אבל אהרן בהר ההר נקבר שכן אמר לו הקב"ה למשה (במדבר ב) קח את אהרן והפשט את בגדיו והלבשתם את אלעזר בנו והעל אותם הר ההר. ודרז"ל והפשט את בגדיו בגדי כהונה גדולה הפשיטו והלבישם לאלעזר בנו, א"ל הכנס במערה נכנס וראה מטה מוצעת ונר דלוק א"ל עלה למטה ועלה פשוט ידיך ופשט עצום עיניך ועצם קמוץ פיך וקמץ מיד חמד משה לאותה מיתה, וזהו שנאמר לו (דברים לב) כאשר מת אהרן אחיך באותה מיתה שנתאוית לה. הר ההר הר על גבי הר והיה אהרן קבור באותו מקום ששמו הר ההר שנא' כאשר מת אהרן אחיך בהר ההר, ויש לשאול בכאן כי כל ימי המדבר היה אחד מג' עננים שהיו הולכין עם ישראל שהיה משוה להם את ההרים וא"כ היאך נשאר הר זה והלא ישראל עברו דרך שם שנא' (שם) ויבואו בני ישראל כל העדה הר ההר אבל דרז"ל שכל ההרים השוו ושלשה הרים נשארו בגבהן הר סיני למתן תורה הר נבו לקבורת משה הר ההר לקבורת אהרן, נמצאת למד שהצדיקים מכפרין ומגינים על דורם והעולם צריך להם כשם שהוא צריך למאורות. ודרז"ל בזמן שהמאורות לוקין סימן רע לכל העולם, משל למלך שעשה סעודה לעבדיו וכעס עליהם ואמר לשמשיו טול פנס מפניהם והושיבם בחשך. והנה תלמידי חכמים נמשלים למאורות, ותועלתם גדולה מתועלת המאורות. וכן א"ר אליעזר לרבן יוחנן בן זכאי בשעת פטירתו טוב אתה לישראל מגלגל חמה שגלגל חמה בעוה"ז ורבי בעוה"ז ובעוה"ב וכשהמאורות הם נעדרים אז העם הם יושבים בחשך, והנה הדור יושב בחשך כשאבד מהם איש צדיק וחייבים הכל לבכות ולעורר הספד עליו לכבודו שכבר הוכחנו כי ההספד הוא כבוד המת ולעתיד לבא יבטל ההספד בבטול יצה"ר ותמח הדמעה מעל כל פנים ויזכו כל ישראל לתחיית המתים שהיא המעלה שהראה הקב"ה למשה כמה שדרשו ז"ל (דברים לב) עד הים האחרון אל תקרי הים אלא היום האחרון זה תחיית המתים שהיא המעלה המיוחדת לישראל שכן דרשו בסיפרי א"ר סימא מאי דכתיב (תהלים נ) יקרא אל השמים מעל ואל הארץ לדין עמו, יקרא אל השמים מעל זו הנשמה ואל הארץ זו הגוף לדין עמו למי שהוא מדיין עמו מכאן לתחיית המתים מן התורה לישראל, ע"כ:

ומצינו ד' מעלות פרטיות לישראל ואלו הן הארץ והתורה והנבואה ותחיית המתים, ונראה לי לפרש ולהוכיח ארבעתם מן הכתוב. הארץ הוא שכתוב (דברים ל"ג:כ"ח) וישכון ישראל בטח בדד עין יעקב אל ארץ דגן ותירוש הזכיר עין יעקב כלו' זרע יעקב כדי שיתבאר מזה כי להם לבדם נתנה הארץ ולא לאומה אחרת ולכך פרט ואמר עין יעקב, התורה הוא שכתוב (שם) תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב באר בזה כי לא נתנה תורה אלא לנו שאנו קהלת יעקב, ולכך פרט ואמר קהלת יעקב שלא נתנה

התורה אלא ליעקב ולכל המתקהל עם יעקב. הנבואה הוא שכתוב (דברים י״ח:ט״ו) נביא מקרבך מאחיך כמוני יקים לך ה' אלהיך כדי שלא תבין בלשון מאחיך שיהיו בכלל זרע אדום וישמעאל שהם אחים. ולכך פרט ואמר כמוני כלו' מזרע יעקב כמוני. תחיית המתים הוא שכתוב (שם לג) אף שמיו יערפו טל כלו' אף שמיו של עין יעקב שהזכיר יערפו טל והוא טל שבו עתיד הקב"ה להחיות המתים וסמך לו מיד אשריך ישראל מי כמוך כלו' שאין אומה בעולם כמותכם שתזכה למעלה הזאת, והוא שכ' (דניאל י״ב:ב') ורבים מישיני אדמת עפר יקיצו, לא תבין שיהיו עכו"ם בכללם כי מלת רבים נאמר על ישראל כלשון (אסתר ח׳:י״ז) ורבים מעמי הארץ מתיהדים, וזהו דבר ישעיה הנביא עליו השלום שאמר (ישעיהו כ״ו:י״ט) יחיו מתיך כו' דבר עמהם לנכח כלו' מתי ישראל, ואמרו במדרש שיר השירים (ב') אני חבצלת השרון רבנן אמרין הארץ אמרה אני חבצלת אני היא וחביבה אני שכל מתי עולם חבויי' בי שנא' יחיו מתיך לכשיבקשם הקב"ה ממני אני מחזירם לו וארטיב מע"ט כשושנה שנא' (ישעיהו כ״ו:י״ט) מכנף הארץ זמירות שמענו צבי לצדיק, הקב"ה יזכנו לאותו זמן להמנות בכלל הצדיקים כדי שנזכה לאותה מעלה שכן דרשו ז"ל בכתובות בפרק אחרון (דף קיא:) עתידין צדיקים שמבצבצין ועולין מירושלים שנא' (תהילים ע״ב:ט״ז) ויציצו מעיר כעשב הארץ:

חלק ג

נר ה' נשמת אדם חופש כל חדרי בטן (משלי ב). מי שיש בלבו שורש יראת שמים ראוי לו להשיב אל לבו שהוא בעוה"ז שליח מאת הקב"ה ונשתלח בעולם הזה לקיים התורה והמצות ויש עליו לעשות שליחותו באמונה כאשר נצטוה ואם עשה כן הלא שכרו אתו ופעולתו לפניו ומובטח לו שהוא בן העוה"ב. משל לעבד ששלחו המלך בשליחותו אל עבר הים שהוא ראוי לו שלא יסור מלבו ענין שליחותו ושלא יהיו עיניו ולבו כי אם על שליחותו עד שובו אל המלך ויפיק רצון ממנו. ועז"א שלמה ע"ה (שם ד) בדרך חכמה הוריתיך הדרכתיך במעגלי יושר להיות בה' מבטחך הודעתיך היום אף אני. להודיעך קשט אמרי אמת להשיב אמרים אמת לשולחך. יאמר הודעתיך היום שאתה שליח בעוה"ז נשתלחת שם לעשות שליחותך. והשליחות לדעת קשט אמרי אמת כדי שתוכל להשיב ולתת חשבון מאותן אמרי אמת למי ששלחך בעוה"ז, ואמר אף אתה כלו' שתתבונן בזה ותשית אל לבך כמוני וזהו לשון אף אתה. והזכיר דברי אמת על דברי תורה שהם עדות ומופת על השגחת השי"ת באדם כי מתוך שהוא משגיח עליו מצוהו ומזהירו על אמרי אמת וסיבת ההשגחה באדם היא הנשמה המאירה את הגוף ועל כן המשילה שלמה ע"ה לנר ואמר נר ה' נשמת אדם חופש כל חדרי בטן. ונר ה'

ע"ד הפשט הוא השמש כי הוא המאור הגדול בשמים ולגודל מעלתו ושהוא מספר כבוד הש"י יחס אותו אל הש"י והודיענו בזה כי כשם שהשמש הוא המאיר לארץ ולדרים עליה כן נשמת אדם היא נר בתוך הגוף להאיר פעולות הגוף והקב"ה שהוא חופש כל חדרי בטן עמה הוא מענישו וגומלו על פעולותיו גם על מחשבותיו שהוא מחשב בחדרי לבו. וכיון שנתבאר שהנשמה סבת ההשגחה באדם ראוי שיפשפש אדם במעשיו ויתעורר על פעולותיו ויתבונן ביום המיתה כי מי שאינו מתבונן ביום המיתה המשילו הכתוב לבהמה המעותדת לשחיטה שהרי סוף אדם למות וסוף בהמה לשחיטה והבהמה אינה מרגשת ביום המיתה עד הרגע אשר יובילוה לטבוח כן יש אנשים נמשלו כבהמות נדמו אינם מחשבים כלל ביום המיתה עד בואה, הוא שאמר דוד ע"ה (תהלים מט) כצאן לשאול שתו מות ירעם וירדו בם ישרים לבקר וצורם לבלות שאול מזבול לו, אמר שתו כלומר שתו נפשם מות ירעם מיתת הבהמה פעם אחת והאנשים האלה מות ירעה אותם בכל יום ובכל שעה כבהמה הרועה בכל יום והישרים שהם מתבוננים תמיד ביום המיתה ישלטו בהם לזמן תחיית המתים הנמשל לבוקר שנא' (מלאכי ג) ועסותם רשעים כי יהיו אפר תחת כפות רגליכם. ויש לפרש עוד נר ה' נשמת אדם כי קרא הנשמה נר ה' על שם שהנר מדליקין אותו מן האור, וכן הנשמה העליונה שבאדם היא לקוחה מן האור הראשון ועיקר הויות האדם אינו אלא בשבילה, וזהו שתמצא במעשה בראשית (בראשית ב) ויהי האדם לנפש חיה, למדך הכתוב שעיקר הוייתו של אדם אינו אלא בשביל נפש חיה, והזכיר לשון ויהי שהוא מורה על הקיום ולא תמצא מלת ויהי במעשה בראשית עם זכרון הדבר הנברא בעצמו כי אם בב' דברים בבריאת האור הראשון ובבריאת האדם שחוזר לברר הדבר הנברא שכבר הזכירו במלת ויהי זה שכתוב ויהי אור ויהי אדם לנפש חיה, ומכאן יתבאר לך ענין הנפש במעלתה וקיומה לעד כאור העליון עצמו ותמצא ביום אחד של מעשה בראשית ה' פעמים אור וכנגדה ארז"ל ה' שמות יש לנשמה, נשמה, יחידה, רוח, נפש, חיה, ומפני זה נמשלה הנשמה לאור לפי שנבראת עם בריאת האור, ודבר זה רמזו הקב"ה לאיוב במענה מן הסערה שהזכיר לו ענין האור הראשון והזכיר בריאת הנשמות הוא שאמר (איוב לח) איזה דרך ישכן אור וחשך איזה מקומו, ידעת כי אז תולד ומספר ימיך רבים. ביאור הכתוב הגד לי אם ידעת דרך האור שנברא ביום ראשון ואם תתבונן בנתיבותיו כי אם ידעת זה ידעת כי אז תולד כלומר ידעת הכל שהרי באותה שעה נולדת ומספר ימיך רבים. וזה כלפי בריאת הנשמה. ומפני שהנר לקוח מן האור לכך קראה נר וייחס אותה לשם יתעלה. ואמרו במדרש אמר הקב"ה לאדם צרך בידי ונרי בידך, נרך בידי שנא' (משלי ז) נר ה'

נשמת אדם. נרי בידך זו התורה שנא' כי נר מצוה ותורה אור אם אתה משמר את שלי אני משמר שלך. א"ר חייא משל לשנים שהיו להם שני כרמים זה היה לו ביהודה וזה היה לו בגליל זה שביהודה היה כרמו בגליל וזה שבגליל היה כרמו ביהודה, לימים הגיעו זה אצל זה אמר לחבירו שמור כרמי שבגליל ואשמור כרמך שביהודה ואם אתה מזכיר את כרמי אני מזכיר את כרמך, כך אמר הקב"ה לישראל אם שמרת תורתי אני אשמור את נפשך שנאמר (דברים יא) אם שמור תשמרון אם שמרתם תשמרון, ע"כ:

וידוע כי שלש עולמות חולפות על הנשמה, האחד עולם היצירה, השני העולם הזה, השלישי העולם הבא ושלשתן רמזן שלמה ע"ה בפסוק אחד הוא שאמר (קהלת ז':א') טוב שם משמן טוב ויום המות מיום הולדו, הא' נקרא עולם היצירה לפי שבו נוצר במעי אמו והוא תחלת הוייתו ממנו יכיר ויתבונן נפלאות הבורא ית' וגודל מעשיו הוא שאמר דוד ע"ה (תהילים קל"ט:ט"ו) אשר עושיתי בסתר רקמתי בתחתיות ארץ וכתיב לעיל אודך על כי נוראות נפלאתי נפלאים מעשיך ונפשי יודעת מאד, כי הוא מדבר בתכונת היצירה מן האדם ובכלל הנפלאות הנראות בהוויתו ועל זה אנו מברכים בכל יום אשר יצר את האדם בחכמה וחותמין ומפליא לעשות הוא שאמר איוב (איוב י':י'-י"א) זכר נא כי כחומר עשיתני הלא כחלב תתיכני וכגבינה תקפיאני עור ובשר תלבישני ובעצמות וגידים תסוככני הוא עולם שבו עומד זמן קצוב תשעה חדשים ואין לו שכל ודעת ולרצונו היה קיומו ועמידתו שם לעולם כי הוא נזון ממזון האם ובהפרדו משם הוא אנוס ומוכרח כמארז"ל (אבות פ"ד) על כרחך אתה נוצר ועל כרחך אתה נולד ועל כן הוא בוכה ומצטער בבאו בכאן להורות כי העוה"ז עולם הצער והמהומה. העולם השני הוא העולם הזה ויש לו בזה יתרון מעלה על העולם ההוא שבא ממנו כי בעולם הזה כשם שגופו גדל כן יגדל שכלו ותרבה חכמתו עד שהוא מתחכם בתורה ובמצות ועמהם ישיג ידיעת השם יתעלה וישיג יראתו ואהבתו ועבודתו ובכן יכיר ויתבונן יתרון המעלה שיש לו בעוה"ז על הראשון ואפי' בזה העולם שיש לו כל יתרון המעלה הזאת הוא עומד שם זמן קצוב כענין שכתוב (תהילים צ':י') ימי שנותינו בהם שבעים שנה ואם בגבורות שמנים שנה והוא יוצא ממנו אנוס ומוכרח כמו כן אלו חיה אלף שנים כמאמר חכמינו ז"ל על כרחך אתה חי ועל כרחך אתה מת ולרצונו היה עומד שם לעולמי עד. העולם השלישי הוא העולם הבא עולם שאין לו זמן קצוב ואין לזכותו סוף ותכלית בו ישתלם לו שכר המצות והמעשים הטובים שעשה בעוה"ז שהרי הוא עולם הגמול לא עולם המעשה. ונמצא האדם הולך מטוב אל טוב מעילוי לעילוי בשלשה עולמות אלה, וזהו שרמז שלמה ע"ה בפסוק הזה ג' עולמות וביאר כי יש לכל א' יתרון גדול על חברו,

והתחיל מן המעולה שבהם הוא העוה"ב ואמר טוב שם משמן טוב, יאמר גדול האוצר לנפשו אוצרות זכות לעוה"ב מן האוצר אוצרות ממון ושמן טוב שהם קניני העוה"ז כענין שכתוב (משלי כ"א:כ') אוצר נחמד ושמן בנוה חכם ויום המות מיום הולדו בא לומר כי כמו שיש יתרון מעלה לעוה"ב על עוה"ז כן יתרון מעלה לעולם הזה שקראו יום המות על עולם היצירה, וכלל הדבר עולם הראשון שהוא עולם היצירה הוא חשך ולא אור, והעוה"ז יש בו חשך ואור שהוא מתנהג ע"פ שני המאורות, והעוה"ב כלו אור אין בו חשך כלל:

ודרשו ז"ל חמשה שמות יש לנשמה ומצינו שהזכיר דוד ע"ה חמשה פעמים ברכי נפשי את ה' ודרשו ז"ל פ' ראשון דברכות (דף ו) הני חמשה ברכי נפשי כנגד מי כנגד הקב"ה מה הקב"ה מלא את כל העולם כלו אף הנשמה מלאה כל הגוף מה הנשמה רואה ואינה נראית אף הקב"ה רואה ואינו נראה מה הקב"ה זן את כל העולם כלו אף הנשמה זנה את כל הגוף מה הקב"ה טהור אף הנשמה טהורה מה הקב"ה יושב בחדרי חדרים אף הנשמה יושבת בחדרי חדרים תבא נשמה שיש בה חמשה דברים הללו ותשבח למי שיש בו חמשה דברים הללו, וביאור הענין מה הקב"ה מלא את כל העולם כלו אעפ"י שיש מקומות בעולם ששם מתראה כח הקב"ה יותר כענין הר סיני והר המוריה ובית אל וכיוצא בהן ואע"פ כן הוא מלא את כל העולם והוא שכתוב (ירמיהו כ"ג:כ"ד) הלא את השמים ואת הארץ אני מלא נאם ה'. וכתיב (ד"ה ב ו) הנה השמים ושמי השמים לא יכלכלוך אף הנשמה מלאה את כל הגוף כי אע"פ שיש מקומות בגוף שהנשמה מתראה בהם יותר מזולתם והם איברים מיוחדים שהם המוח והלב והלשון אעפ"כ היא מלאה את כל הגוף שאין לך אבר גדול וקטן בכל איברי הגוף שאין שם כח הנשמה, ואנו רואים שהידים והרגלים הם בעלי מלאכה קיימת והמלאכות הקיימות אינן באות אלא מכח הנשמה החכמה. ולא מצינו בכל שאר בעלי חיים שיהיו בעלי מלאכה ובזו יש לאדם מותר על הבהמות והעופות, ואע"פ שאנו מוצאים העכביש והתולעת והדבורה שהם בעלי מלאכה אינה מלאכה קיימת כי לא יתכן להיות למלאכתם גמר זולתי בהבנת בני אדם וזהו ברכי נפשי את ה' וכל קרבי את שם קדשו כלומר כאשר שם קדשו מלא העולם כלו כן כח הנשמה בכל קרב וקרב מן הגוף, מה הקב"ה רואה ואינו נראה כי א"א שיראהו עין כל בריה ואפי' מלאך ושרף וחיות הקודש וזהו שכתוב (שמות ל"ג:כ') כי לא יראני האדם וחי אפי' אדם החקוק על כסא הקדש אף הנשמה רואה ולא בחושים ואינה נראית כי לא תושג לעין הבשר כלל. וזהו כנגד (תהילים ק"ג:ב') ברכי נפשי את ה' ואל תשכחי כל גמוליו, כלומר שתראה ותתבונן בחסד שגמל לה השם כמו שהיא רואה כל הדברים

ואינה נראית. מה הקב"ה זן את כל העולם כלו כלומר העליונים והשפלים כי השפלים נזונים משפע כחות העליונים והכחות העליונים נזונים מזיוו, אף הנשמה זנה את כל הגוף כלומר ובכחה שלא ע"י מאכל ומשתה כי כשהיא ניזונית מזיו תענוג ההשגה יש לה כח להעמיד הגוף ולזונו ימים רבים כשם שנזון משה ע"ה בהר מ' יום וארבעים לילה לחם לא אכל ומים לא שתה ק"ו הוא אם הגוף הוא מעמיד את הנפש בתוכו בסבת מזון הגוף על אחת כמה וכמה שיש כח לנפש להעמיד ולזון את הגוף בסבת מזון מאת הנפש, וכן מצינו באליהו שהיתה נפשו נזונית במזון הנפש שהיא המזון האמתי מבלעדי סבות אמצעיות והלך ארבעים יום במעט מזון גופני הוא שכתוב (מלכים א י"ט:ח') וילך בכח האכילה ההיא ארבעים יום וארבעים לילה, וזהו כנגד ברכי נפשי שבסוף המזמור הזה כי מתחלה הזכיר ברכו ה' מלאכיו ברכו ה' כל צבאיו ברכו ה' כל מעשיו. הזכיר ג' עולמות ממעלה למטה כסדר ואח"כ חתם ברכי נפשי את ה' על שם שהוא ית' זן את כל העולמות ומעמידן בכחו. מה הקב"ה טהור אע"פ שהדבר מוחש לחוש העין שיש בעולם מקומות שאינן נקיים וטהורים הוא יתעלה בכל מקום טהור, והמשל ע"ז מאור השמש שהוא אחד ממשרתיו העצומים שהוא טהור ונקי על פני האשפה כאשר הוא טהור וזך על פני המים, אף הנשמה טהורה, אע"פ שיש איברים בגוף שאינם נקיים והיא מלאה את כל הגוף מפני שא"א להתלות שום לכלוך בנפש כי אין הלכלוך נתלה ודבק כי אם בגופות והיא איננה גוף ע"כ היא טהורה. וזה כנגד (תהילים ק"ד:א') ברכי נפשי את ה' ה' אלהי גדלת מאד הוד והדר לבשת כי הדבר שאינו טהור אין לו הוד ולא הדר. מה הקב"ה יושב בחדרי חדרים כי כל הרוצה לחקור על ידיעתו ולעמוד על השגתו א"א לו זה אלא א"כ יכנס בחדרי החכמה, וזהו לשון רבותינו ז"ל (חגיגה פ"ב דף יד ב) ארבעה נכנסו לפרדס ולכך יצטרך לחפש חדרי החכמה חדר בתוך חדר עד שימצאנו, אף הנשמה יושבת בחדרי חדרים כי מי שיחקור עליה לדעת מה היא יצטרך להכניס עצמו בחדרי החכמה, והוא צריך שיתבונן שהנשמה נושאת את הגוף והיא בתוכו וחוצה לו ושאינה יסוד מן היסודות אבל היא עצם פשוט שכלי נאצל מכסא הכבוד. וזהו כנגד סוף המזמור שאמר (תהילים ק"ד:ל"ה) יתמו חטאים מן הארץ ורשעים עוד אינם ברכי נפשי את ה' להורות כי החטאים יאבדו אבל נפש הצדיק גנוזה תחת כסא הכבוד:

ובמדרש תהלים מוסיף עוד למה מקלס הקב"ה בנפש מה הנפש אין אדם יודע מקומה ובאי זה מקום היא נתונה כך הקב"ה אין כל בריה יודעת איזהו מקומו שאם חיות הקדש שהן טוענות כסא הכבוד אינן יודעות אי זהו מקומו ובאי זה מקום הוא נתון ומה הן אומרות ברוך כבוד ה' ממקומו. וכיון שלמדונו ז"ל על מעלת הנשמה השכלית יצטרך

אדם להמשך אחריה ולהשתדל במצות גמילות חסדים וענין גמילות חסדים הוא לבקר חולים ולהלביש ערומים ולנחם אבלים לקבור מתים כל זה נקרא ג"ח שהאדם גומל חסד בגופו אין לממונו חלק בזה והנה אלה מדות לשם יתעלה מיוחסות. ודרשו רז"ל בפרקי רבי אליעזר גמילות חסד לאבלים מנין מהקב"ה שגמל חסד למרע"ה וקברו הוא בעצמו שנא' (דברים ל"ד:ח') ויקבר אותו בגי וכן כל ישראל גמלוהו חסד שנא' (שם) ויבכו בני ישראל את משה בערבות מואב שלשים יום, וכן גמלו חסד לאהרן שנא' (במדבר כ':כ"ט) ויבכו את אהרן שלשים יום כל בית ישראל, ושבעת ימי האבל מנין אנו למדים מיעקב אבינו ע"ה שכן כתוב ביוסף בנו (בראשית נ':י') ויעש לאביו אבל שבעת ימים, גמילות חסדים לאבלים מנין מאיזבל שהיה ביתה סמוך לשוק וכל מת שהיה עובר בשוק היתה יוצאה מתוך ביתה ומכה בכפי ידיה ומקוננת בפיה ומהלכה עשר צעדות וכל חתן שהיה עובר בשוק היתה יוצאה מתוך ביתה ומצלצלת בכפיה ומקלסת בפיה ומהלכת עשר צעדות ועליה התנבא אליהו זכור לטוב (מלכים א כ"א:כ"ג) הכלבים יאכלו את איזבל בחלק יזרעאל והאיברים שהיו גומלים חסד לא שלטו הכלבים בהם שנא' (מלכים ב ט':ל"ה) וילכו לקברה ולא מצאו בה וגו'. גמילות חסד לאבלים מנין מאנשי יבש גלעד כיון שנהרג שאול אמרו אנשי יבש גלעד אותו האיש שהצילנו מחרפת בני עמון אין אנחנו חייבין לגמול לו חסד עמדו כל הגבורים שבהם והלכו כל הלילה לחומת בית שאן ולקחו את גופת שאול ואת גופת בניו מחומת בית שאן שנא' (שמואל א ל':ב') ויקומו כל איש חיל וילכו כל הלילה. לאבלים מנחמים בלחם ויין שנא' (משלי ל"א:ו') תנו שכר לאובד ויין למרי נפש, אנשי יבש גלעד היו גומלים חסד עם שאול ועם בניו אף אני נותן לכם שכרכם לעתיד לבא. כשעתיד הקב"ה לקבץ נפוצות ישראל מארבע רוחות העולם ראשונה מקבץ חצי שבט מנשה שנא' (תהילים ס':ט') לי גלעד ולי מנשה, ואח"כ אפרים, שנא' אפרים מעוז ראשי, ואח"כ יהודה שנא' יהודה מחוקקי, לי גלעד זה אחאב מלך ישראל שמת ברמות גלעד, ולי מנשה כמשמעו, אפרים מעוז ראשי זה ירבעם בן נבט, יהודה מחוקקי זה אחיתופל, מואב סיר רחצי זה גחזי, על אדום אשליך נעלי זה דואג האדומי, עלי פלשת התרועעי אמר הקב"ה עלי לפלש להם זכות ולעשותן ריעים אלו לאלו, וכן מצינו כל יהודה וישראל שנאספו לגמול חסד ליאשיהו וכן עשה ירמיה הנביא ע"ה שנאמר (ד"ה ב לה) ויקונן ירמיהו על יאשיהו ר"מ אומר השרים אלו הלוים שעומדין על הדוכן בשיר והשרות אלו נשיהן, ר"ש אומר לא על הלוים ולא על נשיהם בלבד אמרו אלא על הנשים החכמות שנא' (ירמיהו ט':ט"ז) כה אמר ה' התבוננו וקראו למקוננות וגו' ותמהרנה ותשאנה עלינו נהי מכאן התקינו חכמים שיהיו עושין כן לכל זקני ישראל

וגדוליהם שנ' (דברי הימים ב ל"ה:כ"ה) ויתנם לחוק על ישראל, ראה שלמה שמדת החסד גדולה לפני הקב"ה מה עשה כשבנה ביהמ"ק בנה שני שערים אחד לחתנים ואחד לאבלים ולמנודים והיו הולכים כל ישראל ויושבין בין שני שערים הללו והנכנס בשער חתנים יודעים שהוא חתן והיו אומרים לו השוכן בבית הזה הוא ישמחך בבנים ובבנות, והנכנס בשער אבלים היה שפמו מכוסה היו יודעין שהוא אבל והיו אומרים לו השוכן בבית הזה הוא ינחמך, והנכנס בשער האבלים ולא היה שפמו מכוסה היו יודעין שהוא מנודה והיו אומרים לו השוכן בבית הזה הוא יתן בלבך לשמוע דברי חבירך ויתן בלב חבירך שיקרבוך, ומשחרב בהמ"ק התקינו שיהיו חתנים ואבלים הולכים לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ואנשי המקום רואין החתן ושמחים עמו ורואים האבל ויושבין עמו לארץ כדי שיצאו כל ישראל בגמילות חסדים, ובמדרש שמואל כתוב אחד אומר (שמואל כה) וימת שמואל וכתוב אחד אומר (שמואל א כ"ח:ג') ושמואל מת אלא שמואל מת מת ודאי וימת שמואל אין הדברים אמורין אלא לעונו של נבל שמת שמואל והוא עושה מלאכה שנא' וימת שמואל וסמיך ליה (שם כה) ואיש במעון אמר הקב"ה הכל סופדין וטופחין על לבם על מיתתו של צדיק והרשע הזה יושב ועושה מרזחין, אבל דוד מהו אומר או אני הורג או נהרג או רודף או נרדף אני הולך ועושה גמילות חסדים לצדיקים הה"ד (תהילים י"ג:ו') ואני בחסדך בטחתי ללמדך הכופר בגמילות חסדים ככופר בעיקר:

דרשו ז"ל במסכת סוכה בסוף פרק לולב וערבה (סוכה דף מט ב) הגיד לך אדם מה טוב ומה ה' דורש ממך כי אם עשות משפט ואהבת חסד והצנע לכת עם אלהיך, עשות משפט זה הדין ואהבת חסד זה גמילות חסדים והצנע לכת זה הכנסת כלה והוצאת המת והלא דברים ק"ו ומה דברים שדרכם לעשות בפרהסיא אמרה תורה הלנע לכת דברים שדרכן לעשותן בצנעה עאכ"ו. אמר רבי אליעזר גדול העושה צדקה יותר מכל הקרבנות כלן שנא' (משלי כא) עשית צדקה ומשפט נבחר לה' מזבח, ואמר רבי אלעזר גדול גמילות חסדים יותר מן הצדקה שנאמר (הושע י) זרעו לכם לצדקה קצרו לפי חסד, אדם זורע ספק אוכל ספק אינו אוכל קוצר ודאי אוכל. (סוכה פ"ד מט ב) ת"ר בשלשה דברים גדול גמילות חסדים יותר מן הצדקה צדקה בממונו גמילות חסדים בין בגופו בין בממונו צדקה לעניים גמילות חסדים בין לעניים בין לעשירים. צדקה לחיים גמילות חסדים בין לחיים בין למתים. צריך אדם להזהר במדת החסד שעם מדה זו יתמשל לבוראו ית' וילך בדרכיו כי המדה הזאת היא ממדותיו ובה הוא יתעלה מנהיג עולמו. וכן אנו אומרים בתפלת יוצר המנהיג עולמו בחסד ובו נברא העולם שנא' (תהלים פט) אמרתי עולם חסד יבנה. וכל הזהיר במדת החסד הוא מי שנפשו שפלה והוא הירא את הש"י. והמדה הזו

שהחזיק בה בחייו שואבת נשמתו לחיי העוה"ב והיא מחופפת עליו כעטרה לראש הוא שאמר דוד המע"ה (תהלים קג) וחסד ה' מעולם ועד עולם על יראיו וצדקתו לבני בנים:

חלק ד

והוא אבילות חורבן ירושלים:

משא גיא חזיון מה לך איפוא כי עלית כלך לגגות תשואות מלאה עיר הומיה קריה עליזה חלליך לא חללי חרב ולא מתי מלחמה (ישעיהו כ"ב:ב'). ישעיה ע"ה התנבא בכאן על חורבן ירושלים והיה מאשים לישראל על שהיו משתדלים בכל כחם להכין כלי מלחמה כדי להשגב מן האויבים הבאים להלחם עליה ולא היו מכינים עצמם לתשובה ומע"ט לפי שעם התשובה היו יכולין להשגב מבלתי כלי מלחמה שבעולם ואינם יכולין להנצל מבלתי תשובה וע"כ התנבא עליה פורענות, ואמר משא גיא חזיון קרא לירושלים בקעה לשון שפלות. וידוע כי ירושלים גבוהה מכל הארצות וקראה הכתוב הר וצואר, הר כדכתיב (שם ב) לכו ונעלה אל הר ה', ובפרשה זו כתיב ושוע אל ההר, וצואר כדכתיב (שיר השירים ד':ד') כמגדל דוד צוארך. ודרשו ז"ל מה צואר נתון בגבהו של אדם אף בהמ"ק נתון בגבהו של עולם אבל עכשיו שנתנבא עליה חורבן קראה שפלה להורות כי תפול ממעלתה ותחזור שפלה תחת היותה גבוהה מאיגרא רמא לבירא עמיקתא. וכענין שכתוב (במדבר כ"א:כ') ומבמות הגיא, ובדמיון זה המשיל את ישראל לככבים הוא שכתוב (דברים א':י') והנכם היום כככבי השמים לרוב. והמשילם ג"כ לעפר שנא' (בראשית כ"ח:י"ד) והיה זרעך כעפר הארץ ללמדך כשהם עולים עולים עד לככבים וכשהם יורדין יורדין עד עפר. מה לך איפוא כי עלית כלך לגגות דרך בני המדינה כשבאים במצור מתאספים לבתים ועולים לגגות ועולים למגדלים להשגב מן האויבים הבאים עליהם, ואמר הנביא כנגד ירושלים מה לך עתה שנאספת אל הבתים ועלית אל הגגות מפני מה היה זה מפני עונך והלא אתמול תשואות מלאה עיר הומיה קריה עליזה חלליך לא חללי חרב ולא מתי מלחמה, כי לא יצאו לעיר להלחם עם אויביהם אלו נאספו אל העיר ומתו בתוכה ברעב והנה אינם מתי חרב אלא חללי מלחמה וכענין שכתוב (איכה ד':ט') טובים היו חללי חרב מחללי רעב ומספר נבואתו והולך (ישעיהו כ"ב:ג') כל קציניך נדדו יחד מקשת אוסרו (שם) ע"כ אמרתי שעו מני אמרר בבכי כי יום מהומה ומבוכה וגו' ועילם נשא אשפה, ויהי מבחר עמקיך, ויגל את מסך יהודה, ותבט ביום ההוא אל נשק בית היער. פי' גלה האויב מסך יהודה שהיו סבורין שלא תבא עליהם רעת האויב מפני בהמ"ק שהיה בנחלתם והנה בא האויב בעונותם על המסך שלהם. ותבט כנגד עם ירושלים וכנגד המלך אמר האויב בא עליך הבטת אל נשק בית

יער הלבנון שנתן שם שלמה מגנים ונתת עיניך בהם להביאם לירושלים כלומר הכינות עצמך למלחמה ולא לתשובה ומע"ט כלומר הבטתך היתה אל הנשק ולא אל האל (שם) כמו שנא' ולא הבטתם. (שם) ואת בקיעי עיר דוד ראיתם כי רבו ותקבצו את מי הברכה העליונה, פי' עשו בציון שהיא עיר דוד הכנות להיותם מגלגלין כל המימות למקום אחד כדי שיעשו מהן הטיט לבנין החומה. (שם) ואת בתי ירושלים ספרתם ותתצו הבתים לבצר החומה, פירוש עשו ג"כ הכנות לקחת אבנים בנתיצת הבתים היתרות הנמצאות בעיר. ומקוה עשיתם בין החומותים למי הברכה הישנה ולא הבטתם אל עושיה שהיה לכם לחזור בתשובה והיא תצילכם יותר מכל ההכנות שעשיתם. כן פירש החכם רבי דוד ז"ל. והזכיר אחרי כן ג"כ (שם) ויקרא ה' צבאות לבכי ולמספד ולקרחה ולחגור שק. ענין ויקרא גזר כענין הכתוב ויקרא ה' לרעב כי לולא שנגזר חרבן בהמ"ק מן השמים לא היו האויבים יכולין לו. וכן הכתוב אומר (איכה א׳:י״ג) ממרום שלח אש בעצמותי וירדנה, ובמדרש איכה אמרה ירושלים לבת בבל אלו ממרום לא עשו בי מלחמה את יכולה להלחם בי. אלו ממרום לא שלחו בי אש את היית יכולה לי, אלא אריא קטילא קטלת קרתא יקידתא יקידת קמחא טחינא טחנת שנא' (ישעיהו מ״ז:ב׳) קחי רחים וטחני קמח וטחני חטים לא נאמר אלא וטחני קמח, וזהו ששנינו בי"ז בתמוז הובקעה העיר כלו' מעצמה בגזרת שמים וע"כ אחז לשון הבקעה וכן לשון הכתוב (מלכים ב כ״ה:ד׳) ותבקע העיר, ומצינו שהמלכים לא היה בהם כח לכבשה אלא היו יראים ונרעדים להתקרב אליה ואין שום אומה מאומות העולם האמינ' בירושלי' שתבוא במצור לעולם ושתשלוט בה יד צר ואויב. וכן מצינו במדרש שאמר לו הקב"ה לנבוכדנצר עלה והחרב ירושלים אמר ולא בעא אלא מצמצמא יתי כמא דעבד בקמאי מה עשה ישב בדופני של אנטוכיא ושלח נבוזראדן רב טבחים להחריב ירושלים ולא היה יכול לכבשה נתן הקב"ה בלבו והתחיל ממדד בחומה והיתה שוקעת בכל יום טפחים ומחצה עד ששקעה כלה וכיון ששקעה כלה נכנסו האויבים על ירושלים על אותה שעה הוא אומר (איכה ד׳:י״ב) לא האמינו מלכי ארץ וכל יושבי תבל כי יבא צר ואויב בשערי ירושלים, הוי אומר (שם א) ממרום שלח אש בעצמותי וירדנה לשון ממשלה כמו (מ"א ד) והוא רודה בכל עבר הנהר, או מלשון רדייה חרישה כדתניא חרש טורניסרופוס את ההיכל, וכן הענין מפורש במשנה תורה (דברים כ״ח:מ״ט) ישא ה' עליך גוי מרחוק מקצה הארץ כאשר ידאה הנשר זה טורנוסרופוס הרשע, אמרו במדרש איכה אשתו של טורנוסרופוס ילדה לו בן בליל תשעה באב והיו כל ישראל אבלים ומת בחנוכה אמרו ישראל נדליק או לא נדליק אמרו נדליק וכל דבעי ימטי עלן ימטי אדליקו אזלון ואמרון לישן ביש

לאשתו של טורנוסרופוס אילין יהודאין כד אתיליד לך בר מתאבלין וכי מית אדליקו בוצינין שלחה ואמרה לבעלה עד דאת מכבש ברברין בא ונכבוש אילין יהודאין דמרדו בך סליק באילפא חשב למיתי בעשרה יומי ואייתיתיה רוחא בחמשא אתא ואשכחינן דעסקין בהדא פסוקא ישא ה' עליך גוי מרחוק מקצה הארץ כאשר ידאה הנשר אמר להו ואנא הואי נשרא דחשבית למיתי בעשרה יומי ואייתיתיה רוחא בחמשה הקיף לגיונותיו והרגן וע"ז קונן ירמיה (איכה ב) על אלה אני בוכיה וכו':

חרבן זה של בהמ"ק באי זה עון היה, כך למדונו רז"ל חרבן בית ראשון מפני מה מפני עבודה זרה, וזה מפורש בספר ירמיהו ויחזקאל, ירמיה אמר (ירמיהו ז':י"ח) הבנים מלקטים עצים והאבות מבערים את האש והנשים לשות בצק לעשות כוונים למלכת השמים והסך נסכים לאלהים אחרים למען הכעיסני. יחזקאל אמר (יחזקאל ח':ו') ויאמר אלי בן אדם האתה רואה מהם עושים תועבות גדולות אשר בית ישראל עושים פה לרחקה מעל מקדשי ועוד תשוב תראה תועבות גדולות וכתיב (שם) ואבא ואראה והנה כל תבנית רמש ובהמה שקץ וכל גלולי בית ישראל מחוקה על הקיר סביב סביב. (שם) ושבעים איש מזקני ישראל עומדים עליהם ואיש מקטרתו בידו ועתר ענן הקטרת עולה (שם) ויאמר אלי הראית בן אדם אשר זקני ישראל עושים בחשך איש בחדרי משכיתו כי אומרים אין ה' רואה אותנו עזב ה' את הארץ. וכתיב (שם) עוד תשוב תראה תועבות גדולות ויבא אותי אל חצר בית ה' הפנימית והנה פתח היכל ה' בין האולם והמזבח כעשרים וחמשה איש אחוריהם אל היכל ה' ופניהם קדמה והמה משתחויתם קדמה לשמש, ומספר והולך ענין החרבן עד שאמר לו הקב"ה לאותו שהיה לבוש הבדים הוא גבריאל (יחזקאל ט':ד') עבור בתוך העיר בתוך ירושלים והתוית תיו על מצחות האנשים וכתיב (שם) ולאלה אמר באזני עברו בעיר אחריו והכו אל תחוס עינכם ואל תחמלו זקן בחור ובתולה טף ונשים תהרגו למשחית ועל כל איש אשר עליו התו אל תגשו וממקדשי תחלו. והנה זה רמוז במגלת איכה (איכה א':א') היתה למס כלומר בעון ע"ז במטמוניות שנא' (יחזקאל ח':י"ב) ויאמר אלי בן אדם הראית מה המה עושים בית ישראל איש בחדרי משכיתו ואח"כ היו עובדים אחר הדלת שנא' (ישעיה כז) ואחר הדלת והמזוזה שמת זכרונך. ואח"כ על הגגות שנא' (צפניה א':ה') ואת המשתחוים על הגגות לצבא השמים, ואח"כ בגנות שנא' (ישעיהו ס"ה:ג') זובחים בגנות, ואח"כ בשדות שנא' (הושע י"ב:י"ב) גם מזבחותם כגלים על תלמי שדי, ואח"כ על ראשי ההרים שנא' (הושע ד':י"ג) על ראשי ההרים יזבחו ועל הגבעות יקטרו, ואח"כ בראשי הדרכים שנא' (יחזקאל יז) אל כל ראש דרך בנית רמותיך, ואח"כ ברחובות שנא' (שם) ותבני לך גב ותעשי לך רמה

בכל רחוב, ואח"כ בעיירות שנא' (ירמיהו ב׳:כ"ח) כי מספר עריך היו אלהיך יהודה, ואח"כ בחוצות שנא' (שם י״ג) ומספר חוצות ירושלים שמתם מזבחות לבשת. עד מתי עד שהכניסו ע"ז בבית קדשי הקדשים שנא' (יחזקאל ח׳:ג׳) סמל הקנאה בזה בביאה מפני מארי ביתא, וז"ש הנביא ע"ה (צפניה ג׳:א׳) הוי מוראה ונגאלה העיר היונה. ואמר במדרש העיר היונה אומה שציינתיה במצות ובמעשים טובים כיונה אומה שהיה לה ללמוד מנינוה עירו של יונה נביא אחד שלחתי לנינוה החזירם בתשובה ואלו ישראל בירושלים כמה נביאים שלחתי להם שנא' (מ"ב ו) ויעד ה' בישראל וביהודה ביד נביאי כל חוזה לאמר שובו מדרכיכם הרעים וכתיב (ירמיהו ז׳:כ"ה) וישלח לכם את כל עבדי הנביאים יום השכם ושלוח מאי השכם ושלוח השכם ושלוח בבקר השכם ושלוח בערב ולא שמעו. וכתי' (שם) אשר לא שמעו בקול ה' אלהים ולא לקחו מוסר בה' לא בטחה ואל אלהיה לא קרבה. ובשביל התועבות הללו באו האויבים והחריבו המקדש ושרפו ההיכל והיו הורגין העוללים ומוליכין את האבות בשבי וחזר הבית המפואר מדבר שממה ונתחללה התורה והכהונה ונסתלקה השכינה, שכן אמרו במדרש (ויקרא י״ג:מ"ה) והצרוע אשר בו הנגע בגדיו יהיו פרומים וראשו יהיה פרוע ועל שפם יעטה וטמא טמא יקרא. ועל שפם יעטה זו בטול תורה וטמא טמא יקרא זו חורבן ראשון וחורבן שני. ירדו ישראל בשפל ומעלתם הגדולה והנשאה הושפלה והושלכה לארץ זהו שאה"כ (איכה ב׳:א׳) השליך משמים ארץ תפארת ישראל, ומשלו רז"ל מלה"ד למלך שהיה לו בן בכה נטלו על ארכובותיו בכה נטלו על זרועותיו בכה הרכיבו על כתפו טנף עליו השליכו לארץ ולא מחתותיה כמסקותיה מסקותיה ציבחר ציבחר ואחתותיה כולה חדא, כך (הושע י״א:ג׳) ואנכי תרגלתי לאפרים קחם על זרועותי ואחר כך (שם י׳) ארכיב אפרים ואח"כ השליך משמים ארץ תפארת ישראל כיון שנפל תפארת ישראל נפלה עטרת ראשנו נפלו ישראל שנא' (ישעיהו כ"ד:כ׳) נפלה ולא תוסיף קום בתולת ישראל. משל למה הדבר דומה לבני מדינה שעשו עטרה למלך והקניטוהו וסבלן והקניטוהו וסבלן אמר להם כלום אתם מכעיסים אותי אלא בשביל עטרה שעטרתם אותי הא לכון טרון באפיכון, כך אמר הקב"ה לישראל כלום אתם מכעיסין אותי אלא בשביל איקונין של יעקב שחקוקה על כסאי הא לכון טרון באפיכון הוי אומר השליך משמים ארץ תפארת ישראל הא למדת שנחרב בית ראשון מפני ע"ז. בית שני אנו בקיאים בהן שהיו חסידים ואנשי מעשה והיה נחרב מפני שנאת חנם. כך דרז"ל במדרש איכה בליל ט"ב נכנס אברהם אבינו בבית קדשי הקדשים א"ל הקב"ה (ירמיהו י״א:ט"ו) מה לידידי בביתי א"ל רבש"ע בני היכן הם אמר לו חטאו והגליתים בין האומות א"ל לא היו בהם צדיקים אמר

לו עשותה המזמתה אמר לו היה לך להסתכל בטובים שבהם א"ל הרבים סגיאין בישין א"ל היה לך להסתכל בברית מילה שבבשרם א"ל חייך כפרו בה שנא' (שם) ובשר קדש יעברו מעליך ולא עוד אלא שהיו שמחים במפלתם אלו על אלו שנא' (שם) כי רעתכי אז תעלוזי, וכתיב (משלי י"ז:ה') שמח לאיד לא ינקה הא למדת שעיקר חורבן בית שני מפני שנאת חנם היה לא מפני ע"ז היה שלא היו ביניהם עובדי ע"ז אבל היו מוסרין עצמן על קדושת השם שלא לעבוד ע"ז, וכענין שדרשו רז"ל באשה אחת ושבעה בניה נטלן קיסר ונתנן לפנים משבעה קנקלים הביא הראשון ואמר לו השתחוה לצלם אמר לו ח"ו אמר לו למה א"ל מפני שכתוב (שמות כ':ב') אנכי ה' אלהיך מיד הוציאוהו והרגוהו, הביאו לשני וא"ל השתחוה לצלם אמר לו חס ושלום א"ל למה א"ל שכך כתוב בתורתנו (שם) לא יהיה לך אלהים אחרים מיד הוציאוהו והרגוהו, הביאו לשלישי ואמר לו השתחוה לצלם וא"ל ח"ו א"ל למה א"ל כי כך כתי' (שם לד) לא תשתחוה לאל אחר מיד הוציאוהו והרגוהו, וכן הרביעי אמר (שם כב) זובח לאלהים יחרם והרגו, וכן החמישי אמר (דברים ו':ד') שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד והרגו, וכן הששי אמר (שם ז) כי ה' אלהיך בקרבך אל גדול ונורא והרגו, הוציאו השביעי הקטן שבהם אמר לו קיסר בני השתחוה לצלם א"ל ח"ו א"ל מפני מה אמר לו שכך כתוב בתורתנו (שם ד) וידעת היום והשבות אל לבבך כי ה' הוא האלהים כבר נשבענו לאלהינו שאין אנו ממירין אותו באל אחר שנא' (שם כו) את ה' האמרת היום והוא נשבע לנו שאינו ממירנו באומה אחרת שנא' וה' האמירך היום, א"ל קיסר אחיך שבעו ימים וראו טובה ואתה נער לא שבעת ימים ולא ראית טובה השתחוה לצלם ואעשה לך טובות אמר לו כתוב בתורתנו (שמות ט"ו:י"ח) ה' ימלוך לעולם ועד. ואומר (תהילים י':ט"ז) ה' מלך עולם ועד אבדו גוים מארצו ואתם בטלים ומלכותכם בטלה בשר ודם היום חי ולמחר מת היום עשיר ומחר עני, אבל הקב"ה חי וקיים לעד ולעולמי עולמים, אמר לו קיסר ראה אחיך הרוגים לעיניך הריני משליך טבעתי לארץ לפני הצלם והגביהה כדי שיאמרו הכל ששמעת לקולי, א"ל חבל עליך קיסר אם אתה מתיירא מבני אדם כמותך אני לא אתיירא ממלך מלכי המלכים הקב"ה שהוא אלהי עולם, א"ל וכי יש אלוה לעולם אמר לו אללי עליך קיסר וכי עולם של הפקר ראית, א"ל וכי יש פה לאלהיכם א"ל באלהיכם כתיב (תהילים קט"ו:ה') פה להם ולא ידברו ובאלהינו כתיב (שם לג) בדבר ה' שמים נעשו וברוח פיו כל צבאם, אמר לו ויש עינים לאלהיכם אמר לו באלהיכם כתי' (שם קטו) עינים להם ולא יראו ובאלהינו כתי' (דה"ב י"ז) עיני ה' משוטטות, א"ל יש אזנים לאלהיכם א"ל באלהיכם כתי' (תהילים קט"ו:ו') אזנים להם ולא ישמעו ובאלהינו כתיב (מלאכי ג':ט"ז) ויקשב ה'

וישמע, אמר לו וכי יש אף לאלהיכם א"ל באלהיכם כתי' (תהילים קט"ו:ו') אף להם ולא יריחון ובאלהינו כתיב (בראשית ח':כ"א) וירח ה' את ריח הניחוח, אמר לו וכי יש ידים לאלהיכם אמר לו באלהיכם כתי' (תהילים קט"ו:ז') ידיהם ולא ימישון ובאלהינו כתיב (ישעיהו מ"ח:י"ג) אף ידי יסדה ארץ, אמר לו וכי יש רגלים לאלהיכם אמר לו באלהיכם כתיב (תהילים קט"ו:ז') רגליהם ולא יהלכו ובאלהינו כתיב (זכריה י"ד:ד') ועמדו רגליו ביום ההוא על הר הזיתים. אמר לו ויש גרון לאלהיכם אמר לו באלהיכם כתיב (תהילים קט"ו:ז') לא יהגו בגרונם ובאלהינו כתיב (שם כט) קול ה' על המים, אמר לו אם יש כל המדות הללו באלהיכם מפני מה אינו מציל אתכם מידי כמו שהציל לחנניה מישאל ועזריה מיד נבוכדנצר. אמר לו דניאל חנניה מישאל ועזריה כשרים היו ונבוכדנצר היה מלך ראוי לעשות נס על ידו אבל אתה אינך הגון ואנו נתחייבנו מיתה לשמים אם אין אתה הורגנו הרבה הורגים יש למקום הרבה דובים ואריות וזאבים ונחשים ועקרבים אלא לסוף עתיד הקב"ה לפרוע ממך על דמינו מיד גזר עליו להרגו, א"ל אמו בחיי ראשך תנה בני ואחבק אותו ואנשקהו נתנו לה הניקתו חלב אמר לקיסר בחיי ראשך הרגני תחלה אמר לה איני שומע לך מפני שכתוב בתורתכם (ויקרא כ"ב:כ"ח) אותו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד אמרה לו שוטה שבעולם כבר קיימת כל המצות ולא נשאר לך אלא זו בלבד מיד צוה עליו והרגוהו. אמרה לו בני לך אצל אברהם אביכם ואמור לו כך אמרה אמי אל תזוח דעתך שבנית מזבח והעלית עליו יצחק לעולה הרי אמנו בנתה שבעה מזבחות והעלחה שבעה בנים ביום אחד ועוד שאתה נסיון ואני מעשה וכיון שנהרג שיערו חכמים שנותיו של אותו נער ונמצא בן שתי שנים ושנה חדשים ושש שעות וחצי. באותה שעה צעקו אומות העולם ואמרו מה אלהיהם של אלו עושה להם שכך נהרגין עליו בכל שעה ועליהם כתוב (תהילים מ"ד:כ"ג) כי עליך הורגנו כל היום והיא עלתה על הגג והפילה עצמה ומתה לקיים מה שנא' (ירמיהו ט"ו:ט') אומללה יולדת השבעה ובת קול יוצא ואומר (תהילים קי"ג:ט') אם הבנים שמחה ורוח הקדש צווחת על אלה אני בוכיה:

חרבן זה של בית המקדש כבר נגזר עליו במדבר בענין מרגלים כשחטאו ישראל והאמינו לדבריהם ובכו בכיה של חנם כמ"ש (במדבר י"ד:א') ותשא כל העדה ויתנו את קולם ויבכו העם בלילה ההוא. והיתה ליל ט"ב אמר הקב"ה אתם בכיתם בכיה של חנם אני אקבע לכם בכיה לדורות, וזה שאמרו במדרש שיר השירים מי זאת עולה מן המדבר, עילויה מן המדבר, סילוקה מן המדבר, מיתתה מן המדבר. עילויה מן המדבר, תורה מן המדבר, משכן מן המדבר, סנהדרין מן המדבר, כהונה מן המדבר, לוייה מן המדבר.

סילוקה מן המדבר, שבמדבר נגזרה גזירה על חורבן ביהמ"ק. מיתתה מן המדבר שנא' (שם) במדבר הזה יתמו ושם ימותו, וזהו שתמצא בסדר אלה הדברים הנקרא משנה תורה שמזכיר בו משה ע"ה עלויין של ישראל ומספר החסדים הגדולים שעשה השם עמהם, והם לא כן עשו עמו ית' אבל היו מכעיסין אותו במדבר, וזהו שנא' (דברים א׳:א׳) במדבר בערבה מול סוף בין פארן ובין תפל. ודברים אלו לא היו במדבר כי כבר יצאו משם ונכנסו לארץ מואב, ואין אלו שמות מקומות כי לא מנאום במסעות אבל הם מלות של תוכחות שהיה משה מוכיחן על עונותיהם שעשו במקומות מן המדבר, אמר במדבר שכך כתוב (תהילים ע"ח:מ׳) כמה ימרוהו במדבר. בערבה הוא חטא פעור שהיה בשטים בערבות מואב, מול סוף הוא שכתוב (שם קו) וימרו על ים בים סוף. בין פארן חטא המרגלים, ותפל ולבן שתפלו דברים על המן, וחצרות מחלוקתו של קרח ודבת מרים, ודי זהב הוכיחן על העגל, והא למדת שחורבן ירושלים שעליו התנבא הנביא ע"ה כבר נגזר מן המדבר:

ובמדרש (ישעיהו כ"ב:א׳) משא גיא חזיון גיא שכל החוזים מתנבאין ממנו דא"ר יוחנן כל נביא שלא נתפרש שמו ושם עירו ירושלמי הוא. ונראה לי כי דעת הירושלמי מה שקראה בקעה הוא לשבח ולמעלת העיר כי כשם שהבקעה מקבלת מי גשמים כך ירושלים מוכנת לקבל שפע הנבואה לפי ששם שער השמים ומשם באה הנבואה לנביאים וזהו שברח יונה בן אמתי לתרשיש כדי שלא תחול עליו הנבואה בארץ, (שם) כי עלית כלך לגגות אלו פרחי כהונה שנטלו המפתחות ועלו לגגו של היכל ואמרו לפניו רבש"ע הואיל ולא זכינו להיות גזברים לפניך הרי המפתחות מסורים לך וזרקום כלפי מעלה יצתה כמין פסת יד ונטלתן והם קפצו ונפלו לתוך האור שהציתו האויבים בו שהרי ביום ט"ב לערב הציתו בו האור והיה דולק והולך עד סוף עשירי, ועל זה היה אומר רבן יוחנן בן זכאי אלמלי הייתי באותו הדור קבעתיו בעשירי ומה שהוקבע בתשיעי משום דאתחולי פורענותא עיקר. ועז"א הכתוב (ירמיהו ו׳:ד׳) אוי לנו כי פנה היום כי ינטו צללי ערב. ועל זה קונן ישעיה משא גיא חזיון מה לך איפה כי עלית כלך לגגות, ואף מלאכי השרת נתקבצו כתות כתות ועשו שורות שורות של הספד ומה היו אומרים (ישעיהו ל"ג:ח׳) נשמו מסילות שבת עובר אורח הפר ברית מאס ערים לא חשב אנוש. נשמו מסילות אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה מסילות שתקנת לירושלים שלא יהיו עוברי דרכים פוסקים ממנו היאך היו שממה. שבת עובר אורח אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה דרכים שהיו ישראל עוברים בהם בחגים היאך שבתו. הפר ברית אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה הופר בריתו של אברהם אבינו שעל ידו נתישבה עולם ועל

ידו הכירוך בעולם שאתה אל עליון קונה שמים וארץ. מאס ערים אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה רבש"ע מאסת ירושלים וציון לאחר שבחרת בהם הה"ד (ירמיהו י"ד:י"ט) המאוס מאסת את יהודה אם בציון געלה נפשך. לא חשב אנוש אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה אפי' כדור אנוש שהיה ראש לעובדי ע"ז לא חשבת את ישראל, וז"ש (ישעיהו ל"ג:ז') הן אראלים צעקו חוצה מלאכי שלום מר יבכיון, ואף הקב"ה מקרקר עליהם כתרנגולין שנא' מקרקר קיר ושוע אל ההר וכתיב ויקרא ה' ביום ההוא לבכי ולמספד. ועל חומר האבלות הראוי לכל ישראל על חורבן בית המקדש החמירו רז"ל בט"ב לפי שבו חרב הבית בראשונה ובשניה ושקולה כיום הכפורים ואפי' להושיט אצבעו במים אסור. ובפירוש אמרו עוברות ומניקות מתענות ומשלימות ביוה"כ והוא הדין שמתענין ומשלימין בט"ב. וכל המתאבל והמצטער בתשעה באב עם הצבור זוכה לראות בנחמת צבור שנאמר (שם סו) שמחו את ירושלים וגילו בה כל אוהביה שישו אתה משוש כל המתאבלים עליה:

בטחון

חלק א

בטח בה' ועשה טוב שכן ארץ ורעה אמונה (תהילים ל"ז:ג'). דוד המלך ע"ה בא להזכיר ולהזהיר על מדת הבטחון תחלה ואח"כ על המעשה הטוב להודיע שהבטחון הזה הוא שיבטח האדם בו לעשות מצותיו ויתן לו ההכנות שהוא צריך להם. ואילו אמר עשה טוב ובטח בה' היה אדם מבין מזה כי הבטחון שהזהיר עליו אינו אלא על השכר הניתן לו על המעשה הטוב ולא על הפקת צרכיו והזמנת הכנותיו שהם סבה אל המעשה הטוב ולכן אמר תחלה בטח בה' כלומר שיהיה לך עוזר וסומך ויפיק לך ההכנות באשר תוכל לעשות המעשה הטוב ולכך הקדים ציווי הבטחון לציווי המעשה הטוב שאם היינו מפרשים בטח בה' כי הבטחון הזה על שכר המעשה הטוב היה זה מכשול גדול בבטחוננו. וכבר הזהירו אותנו רז"ל (אבות פ"ק) אל תהיו כעבדים המשמשין את הרב על מנת לקבל פרס כלומר שישמשו לפניו אולם יהיה בטחונם בו לקבל השכר מיד שאם כן אתם גורמים לנפשכם להזכיר לכם עונותיכם, ואין הפרש בין הבוטח בו שיגמלהו טובה על מצות שעשה ובין הבוטח בו שיתן לו שאלה על התפלה שהתפלל לפני בכוונה כי זה וזה גורם לעצמו להזכיר עונותיו וכמו שאמרו ז"ל (הרואה דף נ"ה) שלשה דברים מזכירים עונותיו של אדם ואלו הן קיר נטוי ועיון תפלה ומוסר דין על חבירו. ועיון תפלה הוא שמעיין בתפלתו ואומר בלבו שהמתפלל תפלתו בכוונה גדולה ראוי הוא שיפיק

השם שאלתו, וכן הדין כשהוא תולה בטחונו בשי"ת שיקבע לו שכר על אותו המעשה הטוב שיש לו בזה חטא ועון. שכן ארץ ורעה אמונה יאמר אע"פ שאני מזהירך שתבטח בהש"י שיפיק לך ההכנות ואחר כך שתעשה המעשה הטוב איני אומר שתניח מלאכתך ועסקיך בענין פרנסתך לגמרי בשביל המעשה הטוב שאם כן במה תתפרנס ותחיה, ועל כן אמר שכן ארץ כלומר עם היות שאתה בוטח בשם יתעלה ועושה הטוב אל תתרשל בעסק הפרנסה והמחיה כי טוב אשר תאחז בזה וגם מזה אל תנח ידך. וכבר דרשו ז"ל (אבות פ"ג) אם אין קמח אין תורה, באו לומר כי מבלעדי הפרנסה וספוק צרכי בני אדם לא יוכלו לעבוד את השם יתעלה ולתת אל התורה חוקה:

וכבר ידעת כי המנורה שהיא רומזת אל החכמה היתה מונחת בדרום והשלחן ששם לחם הפנים ומשם באה הפרנסה והשובע לכל העולם היה בצפון ודרום וצפון שתי רוחות מכוונות זה כנגד זה ופניהם איש אל אחיו. וזה להורות שא"א שתתקיים החכמה בעולם גופני הזה רק על הפרנסה והספוק לכך אמר שכן ארץ כלומר שתתעסק בעניני הארץ במשא ומתן עם הבריות באשר תוכל להתפרנס, ורעה אמונה אע"פ שהתרתי לך שתתבטל מן המעשה הטוב לבקש טרפך ומחייתך אל תאמר א"כ ארויח כל מה שאוכל להרויח כדי שאתפרנס בין במשפט בין שלא במשפט לכך אמר ורעה אמונה כלו' שתשכון בארץ ותתחבר עם הבריות במשאך ומתנך (תתחבר) עם האמונה. ואל תחשוב לקבץ הון שלא במשפט שכך אמר הנביא (ירמיה טז) עושה עושר ולא במשפט בחצי ימיו יעזבנו ובאחריתיו יהיה נבל. ואמר שלמה (משלי י״ג:י״א) הון מהבל ימעט כלומר הון הבא מהבל וגזל ימעט ואמר ימעט כנגד מחשבת המקבץ כי הוא חושב שירבה וע"כ ימעט כי ידבק בו החסרון. ומלת ורעה מלשון ריע ועמית ויאמר מאחר שאתה מתחבר באמונה נמצא שאין אתה מתבטל מן המעשה הטוב אפי' שעה אחת שהרי אתה מקיים מצות האמונה שאתה כולל בה כל התורה כולה. וכמו שדרשו ז"ל בא חבקוק והעמידן על אחת שנא' (חבקוק ב׳:ד׳) וצדיק באמונתו יחיה. וכבר הזכרתי למעלה מדת האמונה והוספתי תת כחה לך באות אל"ף. ומה שהתחיל הכתוב בבטחון וסיים באמונה הנה זה לבאר כי מדת האמונה נכללת במדת הבטחון שהרי ידוע כי כל הבוטח הוא מאמין שאין אדם בוטח אלא במי שמאמין בו שהיכולת בידו למלא את שאלתו, והמאמין יתכן שלא יהיה בוטח כי לפעמים ירא שמא יגרום החטא או שמא קבל שכר על מעשיו הטובים בנסים שעשה לו הקב"ה וממה שהוא מוצא את עצמו רשע וחוטא ופושע כנגד חסדי השי"ת אינו נושא לנפשו שיבטח בו שיצילהו מצרתו או שיתן לו שאלתו ועל כן ישתדל בנוהג שבעולם שינצל מצרתו או שישיג שאלתו. ולולא היראה שירא שמא יגרום החטא

היה החסרון באמונתו אם היה משתדל להנצל אפי' על ידי נוהג שבעולם שכבר מצינו פסוק מלא (תהילים ל"ז:כ"ה) ולא ראיתי צדיק נעזב וזרעו מבקש לחם. וידוע כי אף הלל ורבי חנינא בן דוסא וכיוצא בהן שהיו מעטי ממון ביותר לא היו נעזבים לפי שלא קנו נכסים מעולם שאין לשון עזיבה נופל אלא על מי שהיה סמוך מתחלה ואח"כ נעזב אבל מי שלא היה סמוך מעולם אין זה נעזב, ואין העזיבה חנם אלא הכל במשפט על כן לא יתכן שיירא מי שבטוח בעצמו שלא חטא מעולם. אבל הירא מן החטא יתכן שיירא שלא תבא עליו צרה מצד אותו חטא שכן מצינו ביעקב ע"ה שהיה ירא שמא יגרום החטא והיה מיצר ומתיירא מעשו אחיו שנאמר (בראשית ל"ב:ח') ויירא יעקב מאד ויצר לו וכיון שהקב"ה הבטיחו ואמר לו (שם כח) והנה אנכי עמך למה היה מתיירא אלא שמא יגרום החטא וכן מצינו בדוד שאמר (תהילים כ"ז:י"ג) לולא האמנתי לראות בטוב ה' ודרז"ל בפירקא קמא דברכות (דף ד) למה נקוד על לולא אמר דוד לפני הקב"ה רבש"ע מובטח אני בך שאתה עתיד ליתן שכר טוב לצדיקים לעתיד לבא אבל איני יודע אם יש לי חלק ביניהם אם לאו, וכיון שהיה קורא עצמו חסיד שנאמר (תהלים פו) שמרה נפשי כי חסיד אני מה היה מסופק אם יהיה לו חלק עם הצדיקים אם לאו אלא שמא יגרום החטא, וכל מי שיש בו מדת הבטחון בידוע שיש בו מדת האמונה כי הבטחון כדמיון פרי האילן והאמונה כמו האילן וכמו שהפרי הוא אות על האילן או על העשב הגדל בו ואין האילן אות על פרי כי יש כמה אילנות שאינן עושין פירות כמו אילני סרק כך הבטחון אות על האמונה ואין האמונה אות על הבטחון, וכן תמצא במדות החכמה והחסידות כי מי שיש בו מדת חסידות היא אות על החכמה כי לא הגיע למעלת החסידות אלא בכח החכמה וכמו שאמרו ז"ל אין עם הארץ חסיד ומי שיש בו חכמה אינו אות על החסידות שאפשר שיהיה חכם ורשע כגון מנשה וחביריו:

ענין הבטחון בהשי"ת פירש הרב הקדוש ר' יונה זצ"ל כי הוא שידע האדם עם לבבו כי הכל בידי שמים ובידו לשנות הטבעים ולהחליף המזל ואין לו מעצור להושיע ברב או במעט. וגם כי צרה קרובה אליו ישועת השם קרובה לבא כי כל יכול ולא יבצר ממנו מזמה. גם כי יראה החרב על צוארו אין ראוי לו שתהיה ההצלה נמנעת מלבו ופסוק מלא הוא באיוב (יג) הן יקטלני לו איחל. והוא שאמר חזקיה לישעיה הנביא ע"ה כך מקובלני מבית אבי אבא אפילו חרב מונחת לו על צוארו של אדם אל ימנע עצמו מן הרחמים שכן דרשו ז"ל בפרק חלק אמר ישעיה לחזקיה צו לביתך כי מת אתה ולא תחיה מת אתה בעוה"ז ולא תחיה לעוה"ב א"ל מאי טעמא א"ל משום דלא נסבת איתתא ולא הוי לך בנין א"ל חזאי ברוה"ק דנפקו מנאי בנין דלא מעלו א"ל בהדי כבשיה דרחמנא למה

לך איבעי לך לעסוקי בפריה ורביה ומאי דניחא קמי דקוב"ה ליעביד א"ל השתא הב לי ברתך אפשר משום זכותא דידי ודידך נפקי זרעא מעלייא א"ל כבר נגזרה גזרה אמר לו בן אמוץ כלה נבואתך וצא כך מקובלני מבית אבי אבא שאפי' חרב חדה מונחת על צוארו של אדם אל ימנע עצמו מן הרחמים ולמדוהו מן המקרא הזה הן יקטלני לו איחל, וזה שכתוב בטחו בו בכל עת כלו' בכל עת שהצרה קרובה ואין אדם יודע דרך להנצל ממנה יש לבטוח בו כי הרבה שערים למקום:

ומענין הבטחון שלא יתערב שום ספק בבטחונו ואף אם ימצאוהו רעות רבות וצרות יתאמץ בעבודת השי"ת ויבטח בו באמת כי שכרו כפול ומכופל וכי השי"ת יבחר לו הטוב וכי אין הבחירה ביד עצמו כי לפעמים הוא חושב שבחירתו טובה ותהי להפך, ולכך יש לכל אדם למסור כל ענייניו אל בחירתו העליונה כי הוא יבחר ולא אנו לפי שהוא יתברך אשר יצרו במעי אמו הוא היודע תועלתו ונזקו יותר ממנו, ועל זה היה דוד ע"ה מדבר בתפלה (תהילים קמ"ג:ח') הודיעני ה' דרך זו אלך, ואם אולי יראה שיבאו עליו מקרים יש לו לחשוב כי זה תוכחת השי"ת כי את אשר יאהב ה' יוכיח והכל לטוב לו להעביר את עונו ולקרבו אל הש"י ולהאדיר חלקו בעולם הגמול:

וענין הבטחון שיתלה בטחונו בשי"ת לבדו ושיזכור אותו בכל פרטי פעולותיו ושיתבונן כי אין המעשה ההוא מסור בידו אלא ברצונו ית' לפי שיש הרבה בני אדם שבוטחים בהשי"ת בכלל והם מאמינים אמונה שלימה כי הכל בידו יתברך אבל ענין הבטחון בפרטים לא ישית אל לבו ר"ל בכל פעולה שיעשה או בכל דרך שיפנה, ועז"א שלמה ע"ה (משלי ג':ו') בכל דרכיך דעהו כלומר בכל דרך ופעולה שאתה עושה זכרהו והתבונן במחשבתך שאין לך כח ויכולת בפעולה ההיא ואין עשייתה מסורה לך כי אם ביד השי"ת. וזהו ענין נכבד מאד להביא בלבו הכוונה הזכה למען לא יזוז מן הלב זכרון יראת שמים אפי' רגע, כי כשהוא זוכר השי"ת ועיניו נושא אליו במעשה גדול כגון לצאת בים או בשיירא ואינו נוהג מנהג זה בעצמו במעשה הקטן אפילו כשהוצרך ללכת אל מקום קרוב או בעיר עצמה הנה הוא מקצר בחק העבודה שהיה לו לחשוב שאפשר להגיע לו נזק במקום קרוב אם לא שחלה עליו שמירתו יתב', ואם אולי לא יצליח באותו המעשה שהוא רוצה לעשות ולא יעלה בידו בין שיהיה גדול או קטן והוא בוטח בו תמיד ומדת הבטחון לא תזוז ממנו הלא שכר הבטחון שיהיה לו חוזר לתועלת גדול מאד מתועלת המעשה ההוא ואם יצליח בו ויעלה בידו הלא הוא זוכה בשניהם ושניהם כא' טובים. וזהו שכתוב בכל דרכיך דעהו בין שתהיה מלאכה של רשות בין שתהיה מלאכה של מצוה, והוא יישר ארחותיך כלומר מלבד שכר הבטחון אשר הוא גדול מעל שמים עוד

תצליח במעשה ההוא אשר זכרת את השי"ת ויהיה עולה בידך. ומפני שהכתוב הזה בכל דרכיך דעהו הוא מיוסד על המדה הזאת היא מדת הבטחון ארז"ל בפרק הרואה (ברכות דף סג) דרש בר קפרא אי זו היא פרשה קטנה שכל גופי תורה תלויין בה הוי אומר בכל דרכיך דעהו אמר רבא אפי' לדבר עבירה תדע דאמרי אינשי גנבא אפום מחתרתא רחמנא קרי. ויש לפרש עוד בכל דרכיך דעהו שיהיו כל מעשיך לשם שמים ולא תדרוש מן העולם תענוג והנאה וכבוד ועושר רק להשיג עבודת השי"ת, והוא יישר ארחותיך מלבד השכר הגדול שיגיע לך מן המדה הזאת יצליח המעשה כשתעשנו לש"ש וזה שהזהירו ז"ל (אבות פ"ב) וכל מעשיך יהיו לשם שמים. ועוד יש לפרש בכל דרכיך דעהו לא תשכח בטרדתך במלאכתך זכרון מחשבת עול שמים ויראתו ורוממותו ית' והוא יישר ארחותיך ובזה תצלח מלאכתך בידך, וזהו שאז"ל מתוך שחסידים היו תורתם משתמרת ומלאכתם מתברכת:

ומענין הבטחון שלא יבטח באדם כלל, וידוע באמת כי אין ב"ו יכול להיטיב לו ולהצילו זולתי אם יגזור השי"ת כענין שנא' (ירמיהו י"ז:ה') ארור הגבר אשר יבטח באדם וכתיב (שם) ברוך הגבר אשר יבטח בה' וכתיב (ישעיהו ב':כ"ב) חדלו לכם מן האדם אשר נשמה באפו כי במה נחשב הוא ואין ב"ו יכול להצילו או להרע לו כענין שאמר דוד ע"ה (תהילים נ"ו:ה') באלהים בטחתי לא אירא וכו' וכתיב (שם כז) ה' אורי וישעי ממי אירא, ובהתקרב אליו הצרה בחשבו כי הוא מיד השי"ת יוכל להבין כי אין ההצלה וההכאה ביד המכה ולא יתן אל לבו פחד ההכאה שהרי כתוב (משלי כ"א:א') פלגי מים לב מלך ביד ה' אל כל אשר יחפוץ יטנו. וכן אמר הכתוב בענין סנחריב (ישעיהו י':ט"ו) היתפאר הגרזן על החוצב בו, המשיל הנביא את האדם לגרזן כי כשם שהגרזן אין פעולתו מעצמו אלא מצד החוצב בו כן האדם בכל פעולותיו שהוא פועל ורוצה להטיב ולהרע אין (האדם) זה מצד עצמו אלא מצד השם יתעלה. וכן כתוב (שם) כהניף שבט את מרימיו כהרים מטה לא עץ יאמר כי אין האדם אלא כשבט המרימים אותו, וכן הזכיר הכתוב על המלך סנחריב עצמו (שם) הוי אשור שבט אפי, כי הוא השבט שהיה מתפאר בעצמו והיה מתפאר בריבוי חיילותיו וזהו שאמר את מרימיו כי חיילותיו של מלך הרי הם המרימים את המלך והמנשאים את רום מעלתו והוא המטה המרים את עצמו, לא עץ כלומר מטה הוא וענף לא יגיע לאילן כי אני אכריתנו בעודו באבו וכן היה כי המגפה באה עליהם טרם היות הבקר כמו שנא' (מלכים ב י"ט:ל"ה) ויצא מלאך ה' ויך במחנה אשור, וידוע כי אין כח ההכאה תלויה בשבט אלא במרים אותו, ומצינו שהתורה הזהירה שלא לירא מן האומות הוא שכתוב (דברים כ"א:י') כי תצא למלחמה

על אויביך וראית סוס ורכב עם רב ממך לא תירא מהם, וכתיב (שם כ) מי האיש הירא ורך הלבב ילך וישוב לביתו לפי שגברה עליו יראת העם והוא חרד בראותו רוב מחניהם ויתכן שהוא מאמין באמת כי הכל ביד השם יתעלה אבל מפני שלא גדל נפשו במדרגת הבטחון מפני זה רך לבבו ונחת טבעו וצוה עליו לחזור בו, וזהו שכתוב (משלי כ"ט:כ"ה) חרדת אדם יתן מוקש יאמר החרדה שיחרד מן האדם הוא חטא לנפשו ונותנת לו מוקש ומגברת האויב עליו ומקרבת הצרה אליו כי ראוי לו לאדם שלא ייירא מזרוע בשר ודם. (שם) ובוטח בה' ישוגב מן הצרה בשכר הבטחון אע"פ שהיתה הצרה ראויה לבא עליו, ואין הספק כי הירא מזרוע ב"ו לשפלות הנפש הוא והירא מן האדם הוא שוכח השי"ת, וזהו שהנביא מזהיר על מדת הבטחון כמ"ש (ישעיהו נ"א:י"ב) מי את ותיראי מאנוש ימות ומבן אדם חציר ינתן, כלומר היום כאן ומחר בקבר, ותשכח ה' עושך ותפחד תמיד כלומר בראותך הצרה קרובה ומוכנת ונבצרה ממך מזמת הצלתה, ותפחד תמיד כל היום מפני חמת המציק כלומר היה לך לחשוב כי פעמים רבות מצאתך כזאת והשי"ת הציל אותך ברחמיו וע"כ אין לך לירא מן האדם המכה אלא מן השי"ת, וזהו שכתוב אחריו (שם) ואנכי ה' אלהיך רוגע הים ויהמו גליו ה' צבאות שמו כלומר אני הוא הסוער הים והמשקיט המייתו אף כי חמת המציק, ומספר והולך פחיתות האדם (שם) מהר צועה להפתח ולא ימות לשחת ולא יחסר לחמו כלו' זה דרכו כל ימי חייו בשני דברים אלה לאכול ולהפנות כדי שלא ימות לשחת שאם יחסר לחמו ימות ואם אינו נפנה ימות ג"כ ובשניהם הוא מהיר בטבע, ולכך הזכיר מהר צועה להפתח כלומר להפנות, ויש לך להכיר כי מה שהזכיר הנביא ענין זה לא עשה אלא כדי להמאיס בעיני הבריות הבטחון באדם. ואמר דוד ע"ה (תהילים קי"ח:ח') טוב לחסות בה' מבטוח באדם, ביאורו כי יש הפרש בין לשון חסיה ובין לשון בטחון ויאמר הכתוב כי טוב הוא שיחסה אדם בצלו של הקב"ה מבלעדי הבטחה יותר ממה שיבטח באדם כי התועלת ודאית בחסייתו של הקב"ה ותועלת האדם מסופקת אפילו אחר הבטחתו כי הוא בעל מקרים ושמא לא יוכל להשלים מה שהבטיח, ולכך לא אמר לבטוח בה' מבטוח באדם כי זה לא היה צריך לומר, וא"כ ענין הבטחון בשי"ת הוא אשר לבו חזק בבטחונו כאילו הבטיחו בה' יתברך והוא לשון גדול יותר מחסיה:

ומענין הבטחון בשי"ת כי אם יש לו לאדם עושר ונכסים שלוה וכבוד אין לו לתלות זה למעשים טובים שעשה כי ראוי הוא אף אם הוא צדיק גמור שיחשוב על עצמו כי הוא רשע וחוטא אבל יתלה זה לחסדי השי"ת עליו, ואם יש לו צרות ומקרים יחד ובאו גדודים עליו אין לו לתלותו במקרה ולממשלת הכוכבים והמזלות ושיאמר כך נגזר

במשפטי המערכה כי זה דרך כפירה, אלא שיתלה זה לכמה עונות וחטאות אשר עשה, כי אם יתלה הדבר במקרה הלא השי"ת יוסיף לו מאותו מקרה וזהו שכתוב (ויקרא כ"ו:כ"ז-כ"ח) והלכתם עמי קרי והלכתי עמכם בחמת קרי כי יוסיף לו מן המקרה ההוא וישפכנו עליו בחמה:

ועוד ממנין הבטחון שימסור אדם נפשו אל השי"ת ותהיה מחשבתו משוטטת תמיד בדבר זה אלו היו באים להרגו או שיעבור על התורה שהוא מוסר עצמו על המיתה ולא יעבור, ועז"א דוד ע"ה (תהילים כ"ה:א'-ב') אליך ה' נפשי אשא, וכתיב (שם) אלהי בך בטחתי אל אבושה, כי המוסר הנפש בענין זה הוא מענין הבטחון, ומלת אשא מלשון (בראשית מ"ג:כ"ג) וישא משאות, וכתיב בדברי הימים (א כח) ויאמר המלך דוד לארנן לא כי קנה אקנה בכסף מלא כי לא אשא אשר לך לה' והעלות עולה חנם, והכוונה לומר שיקריב נפשו במחשבתו מנחה להשי"ת שאלו היה בא לידי כך היה מוסר נפשו על קדוש ה' יתברך, וכן אמר דוד ע"ה (תהילים מ"ד:כ"ג) כי עליך הורגנו כל היום ואין אדם יכול כי אם פעם אחת אבל כל שעה ושעה שהוא מחשב בדבר זה יש לו שכר עצום ועיקר רב ולכך אמר כל היום כי זה לענין השכר והגמול כאלו נהרג הרבה פעמים בכל יום, וכן אמרו במדרש תהלים (שם עט) אם הרגם ודרשוהו ושבו ושחרו אל אפי' הורג אותנו לו אנחנו מקוים ולו אנו דורשים ואליו אנחנו משחרים הוי ושבו ושחרו אל, ומכללי מסירת הנפש הוא שיחשוב בדעתו כי כל מעשה השי"ת לטובה וכמו שאז"ל כל דעבדין מן שמיא לטב ושיקבל כל הבא עליו מאהבה ושיתלה בטחונו בשמו ית' בכל עת ובכל שעה אם עשיר אם עני, כי אם איש עני הוא ובביתו אין לחם ואין שמלה יבטח בשם יתעלה שהוא פותח את ידו ומשביע לכל חי רצון שיתן לו מזונותיו ומחייתו ולא יחסר לחם ושמלה כי האדון אשר יצר העליונים והשפלים והוא זן ומפרנס העליונים במזון הרוחני והשפלים במזון גופני ראוי לבטוח בו שיזון גם אותו ויזמין לו פרנסתו הוא שכתוב (ישעיהו כ"ו:ג'-ד') בטח בה' עדי עד כי ביה ה' צור עולמים. יאמר ראוי לכם שתבטחו באדון זה שכל העולם כולו העליונים והשפלים ברא בשתי אותיות משמו מזה תוכלו להכיר את כבודו ואת גדלו וכח שמו השלם וכיון שכן חייבין אתם מדרך השכל לבטוח בו. ועוד יצטרך האדם שיתבונן כי האדון הזן ומפרנס כמה ראמים וכמה מיני חיות שבמדבר שאין להם שכל ודעה ואין ההשגחה בהם אלא בכלל לקיום המין אף כי יזון ויפרנס האדם שבראו לעבודתו ונפח בו נשמה אצולה מרוח קדשו וההשגחה בו פרטית. ואם איש עשיר הוא יש לו לבטוח בשם ית' שמסר העושר בידו והפקידו לו ובכל שעה ושעה שהוא נהנה מעשרו קבל זה מתנה מהשם יתעלה וחסד מאתו שהרי

יודע לו שאין לו מאומה בעשרו ואף אם עלה למלכות דוד ושלמה אין העושר ההוא אלא מאתו יתברך כי כן אמר (חגי ב׳:ח׳) לי הכסף ולי הזהב אמר ה' צבאות, וכתיב (דברי הימים א כ״ט:י״ב) והעושר והכבוד מלפניך. וכבר ידעת כי דוד המלך ע"ה אשר הכין לעבודת בהמ"ק מאה אלף ככר זהב ואלף אלפים ככרי כסף הוא בעצמו הודה שלא היה לו כלום בעשרו וקרא את עצמו עני והוא אמרו (שם כב) והנה בעניי הכינותי לבית ה' ככרים זהב מאה אלף וכסף אלף אלפים ככרים ולנחשת ולברזל אין משקל. והודה ואמר מי אני ומי עמי נעצר פח להתנדב כזאת (שם כט) כי ממך הכל ומידך נתנו לך:

כל מי שבוטח בשי"ת מדת החסד המפרנסת את העולם מקיפתו מכל צד שנאמר (תהילים ל״ב:י׳) והבוטח בה' חסד יסובבנו. והוא הממציא לו סבות שיתפרנס בהם כי אין הסבות נבצרות ממנו ית' כמו שידוע הענין באליהו שבאה לו פרנסתו ע"י העורבים. והנביאים חמשים חמשים במערה ע"י עובדיהו. וכן (שם לד) כתוב יראו את ה' קדושיו כי אין מחסור ליראיו כפירים רשו ורעבו ודורשי ה' לא יחסרו כל טוב. ביאור הכ' כי הוא יתעלה מפרנס ונותן טרף לכל הדברים החלושים כענין העובר בבטן האשה והאפרוח בתוך הביצה שאין שם מקום מפולש שיעבור המזון לשם ומפרנס העוף באויר והדגים בים והנמלה הפחותה והחלושה שברמשים, והוא המונע הטרף מן האריה התקיף בכל החיות. וזהו שכתוב כפירים רשו ורעבו אבל דורשי ה' לא יחסרו כל טוב וכן כתוב (משלי י׳:ג׳) לא ירעיב ה' נפש צדיק. וכן אמר דוד ע"ה (תהלים כה) השלך על ה' יהבך והוא יכלכלך. וכתיב (שם) לא יתן לעולם מוט לצדיק. ודרז"ל בענין הבטחון כל מי שיש לו פת בסלו ואומר מה אוכל למחר הרי זה מקטני אמנה, ומן הטעם הזה היה המן יורד לישראל דבר יום ביומו לא לחדש אחד ולא לשנים כדי שימצאו עצמן חסרי מזון וישאו עיניהם תמיד לאביהם שבשמים וכדי שתתחזק מדת הבטחון בלבם ולא היה אפשר באחד מהם להותיר ממנו עד מחרתו, וכבר ידעת באותן שהותירו ממנו שהיו קטני אמנה שהזכיר בהן הכתוב (שמות ט״ז:כ׳) וירם תולעים ויבאש. בזכות הבטחון נגאלו ישראל ממצרים שכן אמרו במדרש תהלים (כב) אליך זעקו ונמלטו, וכל כך למה בך בטחו ולא בשו הכל בזכות הבטחון. ומפני שמדת הבטחון עיקר גדול מעיקרי התורה לכך מצינו שהתורה מיוסדת עליה ונקראת בטחון על שם מדת בטחון הוא שכתוב (משלי כ״א:כ״ב) עיר גבורים עלה חכם ויורד עוז מבטחה:

ברכה

חלק א

ברוך אתה ה' למדני חקיך (תהילים קי"ט:י"ב). היה דהמע"ה מבקש בכתוב הזה מאת הקב"ה שיתן לו שפע וריבוי השגה בידיעתו ושיראהו נפלאות מתורתו. ולכך הזכיר לשון ברכה שהוא שפע וריבוי. והכתוב הזה יכלול תהלה ותפלה כי לשון ברוך אתה ה' הוא לשון שבח ותהלה. אמר הלא אתה הוא מקור הברכה שממנו יבא השפע לכל נשפע וכיון שכן הוא למדני חקיך, התפלל לפניו שיאציל עליו שפע השגה לדעת חוקיו והזכיר ברוך לשון פעול כי הוא פעול בעצם הברכה והוא מקור החכמה והברכה שאינו פוסק לנצח נצחים כי לשון ברכה מלשון בריכת מים ולכך הזכיר ברוך ולא אמר מבורך שענינו מקבל ברכה. ואפשר להבין בו שני ענינים, האחד שהוא מבורך ממי שלמעלה ממנו, והשני שמבורך ממי שלמטה ממנו. והחלק הזה הראשון לא יתכן אמרו בהקב"ה ח"ו כי הוא הסבה העליונה שאין למעלה ממנה והוא חלק יעקב ויוצר הכל הוא. אבל הענין כי הוא ממי שלמטה ממנו והם עבדיו ומשרתיו הגדולים העצומים שמשים שבמדור העליון ושבמדור התחתון כי הכל מקדישים ומעריצים ומברכים את שמו כי הוא בראם והמציאם מאין, וזהו שאנו אומרים בתפלה ברכו את ה' המבורך, כלו' המבורך מבריותיו כלם העליונים והשפלים, וכן אנו אומרים ביוצר ברוך ומבורך בפי כל הנשמה הזכיר ברוך על שם שהוא מקור הברכה והזכיר מבורך לפי שהוא מבורך בפי הכל, ומה שהזכיר חקיך ולא אמר מצותיך לפי שהחוקים יש בהם סתרי תורה ותעלומות חכמה ומתוכם יתרבה על אדם שפע ידיעה בהשגתו יתברך ואע"פ שהוא ית' מקור הברכה מצינו שהוא חפץ בברכות נבראיו למען הצדיקים להגדיל ולהאדיר שכרם ותגמוליו לעוה"ב למען יהיה העוה"ז מתברך בשפע מזונות וריבוי הטובה, ועל כן באה מצות עשה בתורה לברך על המזון כדי שיתברכו מזונות העולם כדכתיב (דברים ח':י') ואכלת ושבעת וברכת:

וע"ד הפשט בענין הזה אין הברכות צורך הגבוה אלא צורך הדיוט כי כיון שהוא מקור הברכה וכל הברכות משתלשלות ממנו וכל הנמצאים המברכים אותו אין כל ברכותיהם כדי לו, כי הוא הנמצא הקדמון שהמציא הנמצאים כלם ואין מציאותם אלא ממציאותו והכל צריכין לו, ומציאותו תספיק בעצמה לא יצטרך לזולתו כלל וכאשר אבאר באות מ"ם מציאות בגזרת הצור, ואם כולם יברכוהו כל היום ויספרו תהלותיו כל היום וכל הלילה לא יחשו מה יתרבה בכך ומה יתנו לו או מה מידם יקח, אין התועלת והריבוי כי אם אלינו כי מי שמברך על מה שנהנה הוא מעיד על ההשגחה שהוא ית' המציא מזון לשפלים כדי שיחיו ובזכותם התבואה מתברכת והפירות מתרבין, והנהנה ואינו מברך

הנה הוא גוזל ממנו ההשגה ומוסר הנהגת השפלים לכוכבים ומזלות, כענין שכתוב (הושע ב׳:ז׳) אלכה אחרי מאהבי נותני לחמי ומימי, קרא הכחות ההם מאהבי ואמר כי הם הנותנים להם מזונותם, והנה אלה רשעים שוללים ההשגחה מיוצר בראשית. ומזה אמרו ז"ל (ברכות פ"ו דף ל"ה ב') כל הנהנה מן עוה"ז בלא ברכה כאלו גוזל הקב"ה ולכנסת ישראל שנא' (משלי כ"ח:כ"ד) גוזל אביו ואמו ואומר אין פשע ואין אביו אלא הקב"ה ואין אמו אלא כנ"י והנה גוזל ההשגחה להקב"ה וגוזל מפירות לכנ"י כי הפירות יתמעטו בסבתו. ואע"פ שהוא יחיד כאמרם לעולם יעשה אדם עצמו כאלו כל העולם תלוי עליו עשה מצוה אחת אשריו שהכריע עצמו ואת העולם כלו לכף זכות עבר עבירה אחת אוי לו שהכריע עצמו ואת העולם כלו לכף חובה, וכיון שמצינו פסוק מלא בתורה כי הוא יתעלה צוה אותנו לברך על מזוננו מכאן יש ללמוד שיש על האדם חובה עצומה להזהר בברכות החובה וגם בברכות הנהנין וכל הזהיר בהם הלא זה מופת על אמונתו הטובה ועל זכות לבו והוא מעיד על עצמו שיש ליהדותו שרש ועיקר והוא חסיד וירא חטא: ומה שתקנו חכמים לשון הברכה נגלה ונסתר. כדי לקבוע בלב שהקב"ה נגלה ונסתר קרוב ורחוק מצד השכל נסתר ורחוק מצד עצמו, וכדי לשמוע העיקר הזה תקנו לנו נוסח הברכה בלשון נגלה ונסתר ברוך אתה ה' מורה על נגלה, ואשר קדשנו וצונו מורה על נסתר. ואפשר לנו להביא בזה המשל מן השמש שאין לנו תחבולות לדבר מן הבורא יתעלה אלא בדרך משל שנברא מנבראיו, והוא שהשמש אפשר לו לאדם להשיגו מצד עיגולו ומצד שישכיל האדם בשכלו כי האור שלו תועלת לקיום העולם. אבל מצד עצמו והילת אורו אי אפשר לו להשיגו כי אם יסתכל בו יכהה מאור עיניו:

ומפני שכל אדם חייב לברך מאה ברכות אספרם בכאן. תחלה שמנה ברכות שיתחייב האדם לברך על השלחן, לפי שיש קצת בני אדם נוהגין קולא יתירא בברכת השלחן לפי שהוא מקום סעודה ולכך חובה מוטלת על האדם שיתן לבו בברכותיו ושיזהר בכלן אף כי בברכות השלחן, וצריך הוא שיתבונן תחלה במחשבתו למי מברך ואחר כך יברך. וכן הזכיר דוד ע"ה (תהלים קמה) ארוממך אלהי המלך ואברכה שמך לעולם ועד. ביאור הכתוב ארוממך במחשבה תחלה ואח"כ אברכה שמך, ואלו הם השמנה. נטילת ידים, המוציא, ארבע של ברכת המזון. שלשה מן התורה, רביעית דרבנן, ועל היין לפניו ולאחריו. וצריך האדם להתקדש על שולחנו בסעודתו בשמנה ברכות אלו ושיתבונן בהם כדי שיהיה שלחנו אשר לפני ה', כי בנוהג שבעולם המאכל והמשתה מביא האדם לידי גסות הטבע וגובה הלב ויבא מזה שישכח את השי"ת והוא שאמר הנביא ע"ה (הושע יג) כמרעיתם וישבעו שבעו וירם לבם על כן שכחוני, וכן אמר מרע"ה

(דברים ח) ובקרך וצאנך ירביון וכסף וזהב ירבה לך וכל אשר לך ירבה ורם לבבך ושכחת את ה' אלהיך. ולפיכך צריך האדם שיתבונן בברכות שעל השלחן שמוציא מפיו כדי שימשיך לבו לתאות השי"ת ולא לצד תאות המאכל והמשתה, וצריך שיזכור העיקר במקום שהוא סבה שישכחנו והוא מקום סעודה כי שם יתחייב האדם להיות יותר נפשו משוטטת אל השם יתעלה בנין אב לזה (שמות כד) ויחזו את האלהים ויאכלו וישתו ביאורו כי היו מתבוננים ורואים הכבוד בלב בעוד שהיו אוכלים ושותים. וידוע ג"כ כי השלחן כנגד המזבח כי כן דרשו בברכות (פ"ט דף נ"ה) והמזבח עץ שלש אמות וידבר אלי זה השלחן אשר לפני ה' (יחזקאל מא) פתח במזבח וסיים בשלחן לומר לך כשם שמזבח מכפר כך שלחן מכפר, כי הלחם אשר על השלחן ממנו מאכיל העניים וכשהוא נותן מלחמו לדל הוא חשוב כקרבן על גבי המזבח. וכשם שהיה במזבח הקטרת שהוא מכפר יותר מן הקרבנות שעל מזבח הנחשת שמונה מיני בשמים ארבעה בשמן המשחה והן מור קנה קדה וקנמון וארבע בקטרת נטף ושחלת וחלבנה ולבונה וכלן היו מכפרין כנגדן נצטוינו שמנה ברכות על השלחן:

ובני אדם אינם מתבוננים ואינם שמים על לב הענין הזה ואלו דרכי הקדושה ושרש זכות המחשבה לקיים המצות על תכונתם ולכוין בברכות ולעמוד על יסודתם. הברכה הראשונה נטילת ידים צריך שיורידם המים על ידיו לא שישכשך ידיו במים. וכן אמרו ז"ל מי שהוא על שפת הנהר ואין לו כלי שישפוך על ידיו יטול מן המים בידו אחת וישפוך על השניה ולא ישכשך ידיו במים. וטעם הדבר שהכתוב אומר (שמות ל:י"ט) ורחצו אהרן ובניו ממנו את ידיהם ואת רגליהם, לא אמר הכתוב בו אלא ממנו כי לא היה אפשר לו לכהן לשכשך ידיו במי הכיור אלא היה שופך מן הכיור על ידיו ואחר כך עובד עבודה. ואמרו ז"ל (סוטה פ"ק דף ד' ב') כל המזלזל בנטילת ידים נעקר מן העולם. וטעם הדבר כי הוא פורק מעליו עול דברי חכמים והוא מתייאש מדבר שאין התאוה מכריחתו לבא כנגדו, ועון כזה מר ורע מן האוכל נבלה או שאר המאכלים האסורים, כי שם תכריחהו תאותו לעבור ולאכול, אבל בכאן נטילת ידים שאין התאוה מכריחתו שלא ליטול ואין לו בו שום טורח כשהוא מזלזל בו אין זה כי אם רוע לב ותכונה רעה לנפש. ולכך אמרו נעקר מן העולם מה שלא אמרו באוכל נבלות, והמים לנט"י אפשר לקבל אותן מן הנכרי ומן הנדה אע"פ שיש מקצת מפרשים שאמרו שאין מקבלין מן העכו"ם משום דבעינן שיהיה מכח אדם ועכו"ם אינם קרויים אדם. כל דבר שחוצץ בטבילה חוצץ בנט"י כגון טיט ובצק וזפת ושעוה וכיוצא בזה. ברכה שניה המוציא מצוה מן המובחר לאחוז בלחם בעשר אצבעותיו כנגד עשר תיבות שבברכת המוציא ועשר תיבות שבפסוק (תהילים

ק"ד:י"ד) מצמיח חציר לבהמה ועשב לעבודת האדם להוציא לחם מן הארץ. וכנגד עשר מצות שבתבואה ואלו הן. לא תחרוש. לא תחסום. תרומה לכהן. מעשר ראשון ללוי. והלוי נותן לכהן מעשר מן המעשר. מעשר שני. מעשר עני. לקט. שכחה. ופאה. היו לפניו פת חטים שלימה ופרוסה מברך על השלימה. שלימה של שעורים ופרוסה של חטים מברך על הפרוסה. פת של בעל הבית ישראל ופת של פלטר ושניהם של חטים והן שלימות, יש מפרשים שאמרו שאין הולכין אחר הערב לו אלא אחר הפת שהורמה ממנה חלה ויש אומרים מברך על הערב לו וכן עיקר:

אם תדקדק בלשון הברכה במלת המוציא תמצא שהיא משמשת עבר ועתיד. עבר כדכתיב (ויקרא כב) המוציא אתכם מארץ מצרים. עתיד כדכתיב (תהלים קד) להוציא לחם מן הארץ, ויהיה רמז לעתיד באמרם ז"ל (כתובות פרק י"ג דף קי"א:) עתידה ארץ ישראל שתוציא גלוסקאות וכלי מילת שנא' (תהלים עב) יהי פסת בר בארץ. ואנו רומזים בברכת המוציא הפלא שעתיד להיות לע"ל שיהיו מזונותיו של אדם בלא עמל ותוציא הארץ לחם ממש כלחם הזה שאנו מברכין עליו, וכן היה העולם נוהג המנהג הזה בזמנו של אדם לולא שנתקללה האדמה בחטאו ש"א ונאמר לו (ברא' ג) ארורה האדמה בעבורך וכתי' (שם) בזעת אפך תאכל לחם, ואל המנהג הזה עתיד שיחזור העולם, ומשפט ברכת המוציא מברך ואח"כ בוצע, ואמרו במדרש הבוצע ואחר כך מברך עליו הכתוב אומר (תהלים י) ובוצע ברך נאץ ה' לפי שמראה עצמו להוט ונמשך אחר הפת יותר ממה שהוא נמשך אחר הברכה:

אם באו לו אורחים אינו רשאי לבצוע להם שכבר בצע לעצמו ואינו מחוייב בדבר להוציא אחרים ידי חובתן, ואף אם לא בצע לעצמו לא יבצע לאחרים אלא א"כ אכל עמהם שאינו מחוייב בדבר שאם ירצה לא יאכל, אבל בדבר שהוא חובה כגון המוציא של מצה או בורא פרי הגפן של קידוש אע"פ שיצא מוציא אפילו לא יאכל ולא ישתה עמהם דכל ישראל ערבים זה בזה במצות, וכן בהלל ובמגילה אע"פ שיצא מוציא שהרי מצות של חובה הם ואי אפשר לו להפטר מהם, שכח ולא בירך המוציא אם לא גמר סעודתו יברך ויאכל ואם הוא מסופק לא יברך אבל ברכת המזון אע"פ שהוא מסופק יברך והטעם מפני שברכת המוציא דרבנן וברכת המזון דאורייתא. הרי לך פירוש ברכות נטילת ידים והמוציא:

ארבע ברכות של בהמ"ז הן, ברכת הזן וברכת הארץ ובונה ירושלים ושלש ברכות אלו מן התורה. משה תקן להם לישראל ברכת הזן בשעה שירד להם המן, יהושע תקן להם ברכת הארץ כשנכנסו ישראל לארץ, דוד ושלמה בונה ירושלים, דוד תקן על ישראל עמך

ועל ירושלים עירך, ושלמה תקן על הבית הגדול והקדוש שנקרא שמך עליו, והרביעית שהיא מדרבנן היא הטוב והמטיב וביבנה תקנוה על הרוגי ביתר שזבלו האומות כרמיהם מדמם ועשו מהם גדר לשדותיהם וכרמיהם ולא הסריחו. הטוב שלא הסריחו והמטיב שנתנו לקבורה, ומזה אמרו ז"ל הטוב והמטיב לאו דאורייתא ולכך פותח בה בברוך וחותם בברוך שאינה כמו השאר שכל אחת מהן סמוכה לחברתה, ולכך מפסיקין באמן אחר בונה ירושלים כדי להודיע שיש הפרש ביניהם שהג' מן התורה והד' מדרבנן. וברכה זו של הטוב והמטיב תקנוה ז"ל לברך אותה על שינוי יין ולא תקנו לברך על שינוי לחם אם הביאו לפניו לחם יפה מן הראשון. והטעם מפני ב' דברים, האחד מפני רבוי שמחה שהרי במקום סעודה יהיו מרבין שם יין ואין ספק שיש שם רבוי שמחה ולפי שאסור לו להרבות שמחה בעוה"ז כענין שכתוב (תהילים ב׳:י״א) וגילו ברעדה על כן תקנו בשינוי יין ברכת הטוב והמטיב שהיא ברכת האבל שאומרים אותה בבית האבל, והשני מפני שהפורענות אירע ביין שזבלו האומות כרמיהם וכשהוא מרבה השמחה מעציב את עצמו ותחזור שמחתו בדרך מיצוע תקנו לברך כן. ודרשו רז"ל (ברכות פרק ז') מאי דכתי' (דברים ח׳:י׳) ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך על הארץ הטובה, וברכת זו ברכת הזן, על הארץ זו ברכת הארץ, הטובה זו בונה ירושלים דכתי' (שם ה) ההר הטוב הזה והלבנון, על היין לפניו ולאחריו שתי ברכות הרי לך שמנה ברכות שחייב אדם לברך על השלחן. ודרשו ז"ל (ברכות פ"ו דף נ"א) עשרה דברים נאמרו בכוס של ברכה ואלו הן, עיטור, עיטוף, אוחז בימין, מגביהו מן הקרקע טפח, נוטלו בשתי ידיו, נותן עיניו בו, הדחה, שטיפה, חי, מלא. עיטור מעטרו בתלמידים סביב. עיטוף שיהיה המברך מעוטף. מגביהו טפח דכתיב (תהילים קט"ז:י"ג) כוס ישועות אשא. בשתי ידיו דכתי' (שם קלד) שאו ידיכם קדש. נותן עיניו בו דלא מסח דעתיה מיניה. הדחה מבפנים, שטיפה מבחוץ. חי עד ברכת הארץ. ובברכת הארץ נותן לתוכו מים דמודים חכמים לר"א שאין מברכין על היין עד שיתן לתוכו מים. מלא דא"ר יוחנן (ברכות שם) כל המברך על כוס מלא נותנין לו נחלה בלא מצרים דכתיב (דברים לב) ומלא ברכת ה' ים ודרום ירשה, א"ר יוחנן אנו אין לנו אלא ארבעה וסימניך חמשה נוטריקון של חמש"ה חי מלא שטיפה הדחה. עשרה דברים אלו שנאמרו בכוס של ברכה עיקר גדול הוא ואז"ל יצתה ב"ק ואמרה כוס של ברכה שוה ארבעים זהובים ששכר כל ברכה שוה עשרה, ובזה יש לנו אסמכתא דכתי' (בראשית כ"ד:מ"ח) ואקוד ואשתחוה לה' ואברך את ה' וסמיך ליה עשרה זהב משקלם. והענין כי המברך על מזונו ממשיך כח העושר אל הנפרדים ומשם אל העולם השפל ועם זה יהיה העולם שבע רצון ומלא ברכת ה'. ומי שאוכל ואינו מברך

על מזונו הרי זה שוכח את השם הוא שנאמר (דברים ח׳:י״א) ואכלת ושבעת וברכת וסמיך ליה (שם) השמר לך פן תשכח את ה' אלהיך, ועליו נאמר (תהילים י״ד:ד׳) אוכלי עמי אכלו לחם ה' לא קראו. ולכך חייב אדם להזהר שלא יהנה מן העוה"ז בלא ברכה, ויזהר ביותר בברכת השולחן שהם שמונה ושיתבונן בכל הברכות כשיזכור את השי"ת ויזכרנו באימה וביראה ואם אינו עושה כן ואינו זהיר בהן עליו הכתוב אומר (ישעיהו א׳:ג׳) ישראל לא ידע עמי לא התבונן: אסור להתעצל מלהשלים בכל הברכות וצריך שיזהר שלא יקלו בעיניו, כי מן הדברים שהם קלים בעיני אדם יגיע אליו העונש לפי שעובר עליהם תמיד והרי הוא נענש בחטא הקל שהוא חוזר לחמור והוא שאמר דוד ע"ה (תהילים מ״ט:ו׳) עון עקבי יסבני עון שדשתי בעקבי יסובני. ועל כן צריך אדם לכוין בברכותיו בכל מאמצי כחו הן בברכות השלחן הן בברכות התפלה כי הם בין כלם מאה ברכות שחייב האדם לברך אותם בכל יום, ודבר זה מן התורה מן הנביאים ומן הכתובים. מן התורה דכתיב (דברים י׳:י״ב) ועתה ישראל מה ה' אלהיך שואל מעמך. ואמרו ז"ל אל תיקרי מה אלא מאה, ועוד תמצא בפסוק צ"ט אותיות ועם תוספת אל"ף במה יעלו מאה. מן הנביאים שכן מצינו בדוד דכתיב (שמואל ב כ״ג:א׳) נאם דוד בן ישי ונאם הגבר הוקם על על בגימטריא מאה. מן הכתובים דכתיב (תהלים קלא) הנה כי כן יבורך גבר ירא ה' כי כן בגימטריא מאה, ומה שהיו מאה ברכות בכל יום אמרו במדרש כלפי שהודיעו לדוד שהיו מתים בירושלים מאה אנשים בכל יום עמד ותקן להם מאה ברכות. ונראה מכל זה כי משה רבינו ע"ה יסדם תחלה ואחר כך שכחום וחזר דוד ויסדן ואחר זמנו של דוד שכחום וחזרו חכמי התלמוד ויסדום. ועוד יש לך להתבונן כי היו מאה ברכות בכל יום בחשבון אות ראשונה שבשם הגדול בחשבון המרובע וכן השם בחשבון הזה קו"ף שלימה. ועל כן מצינו באלפ"א בית"א דר' עקיבא קו"ף זה הבורא ומפני שבעשרה מאמרות נברא העולם אנו מברכין עשר ברכות כנגד כל מאמר ומאמר וזה מבואר, ואלו הן מאה ברכות על פי מה שסדרום הגאונים נוחי נפש. שמונה עשרה ברכות לפני ברוך שאמר וברוך שאמר וישתבח שהם שנים פתיחה וחתימה הרי עשרים. שלשה ברכות של שחרית של קריאת שמע שתים לפניה ואחת לאחריה וד' ברכות של קריאת שמע של ערבית שתים לפניה ושתים לאחריה הרי עשרים ושבעה. שלשה תפלות ערבית ושחרית ומנחה כל אחת תשעה עשר ברכות עם ברכת המינים שהם שבעה וחמשים הרי ארבעה ושמונים ברכות. שתי סעודות אחת ביום ואחת בלילה בכל סעודה וסעודה שמונה ברכות הרי לך מאה, שהן עיקר היסוד והאמונה שעליה נקרא האדם צדיק ומי שהוא זהיר בצ' אמנים וד' קדושות ביום ועשרה דברים שבקריאת שמע ומאה ברכות

בכל יום הוא נקרא צדיק ועז"א הנביא (ישעיהו כ"ו:ב') פתחו שערים ויבא גוי צדיק שומר אמונים, אל תקרי אמונים אלא אמנים אלו שעונין אמן:

דרשו ז"ל כל המברך מתברך שנאמר (בראשית יב) ואברכה מברכיך, הכהנים היו מברכים לישראל שנאמר (במדבר ז) ושמו את שמי על בני ישראל ואני אברכם ואני אברכם לכהנים, וידוע כי כל העולם מתקיים בזכות ברכת כהנים שכן אמרו במדרש תהלים בפסוק (תהלים ו) אלהים שופט צדיק תמן תנינן רשב"ג אומר מיום שחרב ביהמ"ק אין יום שאין בו קללה ואין טל יורד לברכה וניטל טעם הפירות ר"י אומר אף שומן הפירות ר"ש אומר אף הטהרה בטלה, א"ר אחא בזכות מה אנו עומדים בזכות ברכת כהנים, ועתה אפרש שלשה פסוקים שבברכת כהנים כיון שלמדונו החכמים שכל העולם כלו מתקיים בזכותם (במדבר ו) כה תברכו, ע"כ הפשט כענין זה תברכו כמו (שם א) וכה תעשה להם לטהרם, ועל דרך המדרש כה תברכו נתן הקב"ה הברכות לכהנים במתנה שיהא כח בידם לברך את ישראל ולפי שהיה עתיד למסור להם כ"ד מתנות כהונה ועם זו הרי כ"ה כה בגימטריא הכי הוו, ודרך הקבלה במלת תברכו שהיא מדה שמתוכה התנבאו הנביאים כלם חוץ ממשה רבינו ע"ה כבר הזכרתיו בפירוש התורה (בס' רבינו בחיי) במקומו ואין להאריך בחבור זה. יברכך ה' וישמרך על דרך הפשט תוספת הברכה וריבוי הטובה ועם הברכה שמירה מה שאי אפשר לבשר ודם שהרי יש בידו כח להעשיר האדם אבל אין בידו כח להעמידו בידו ולשמרו. וכן אמרו ז"ל מלך ב"ו יש לו אוהב בסוריא והוא יושב ברומי שלח המלך אחריו ובא אצלו נתן לו מאה ליטרא של זהב טענו ויצא לדרך נפלו עליו ליסטים נטלו כל מה שבידו שמא יכול המלך לשמרו מן הליסטים לכך כתוב (שם ו) יברכך ה' וישמרך. יאר ה' פניו אליך ויחונך, יסביר לך פניו אם אתה ראוי לכך כענין שכתוב (משלי טז) באור פני מלך חיים ואם לאו ויחונך יתן לך מתנות חנם, וכן מדת חנון מלשון מתנת חנם, וזש"כ (תהלים סז) אלהים יחננו ויברכנו, (במדבר ו) ישא ה' פניו אליך יהיו פניו נשואות לך בכל מקום שתפנה וזה הפך ממה שכתוב (ישעיה א) אעלים עיני מכם, וכיון שהוא מושגח מבעל ההשגחה יתב' הנה הוא מבורך במדת השלום זהו וישם לך שלום. ועל דרך המדרש יברכך בבנים וישמרך בבנות שהבנות צריכות שימור וכן הוא אומר (תהלים קכא) ה' שומרך ה' צלך על יד ימינך, (במדבר ו) יאר ה' פניו יעמיד ממך בנים בני תורה שנאמר (משלי ו) כי נר מצוה ותורה אור, יעמיד ממך כהנים שמאירים את המזבח שנא' (מלאכי א) ולא תאירו מזבחי חנם וכתיב (ויקרא ו) והאש על המזבח תוקד בו, ויחונך שנה ר' חייא הגדול יחנה אצלך. ד"א יעמיד ממך חנונים שנא' (זכריה יב) ושפכתי על בית דוד ועל יושבי ירושלים

רוח חן ותחנונים, ישא ה' וכתיב (דברים י) אשר לא ישא פנים הא כיצד קודם גזר דין אם עשה תשובה ישא, אחר גזר דין אשר לא ישא, ודרשו ז"ל במס' ברכות (דף כב) ישא ה' פניו אליך וכי הקב"ה נושא פנים והלא כבר נאמר אשר לא ישא פנים אמר הקב"ה ולא אשא פנים לישראל כדרך שנשאו לי שהרי כתיב (דברים ט) ואכלת ושבעת וברכת עד כדי שביעה והם דקדקו על עצמן אפילו כזית וכביצה לפיכך כתיב ישא ה' פניו אליך. ודרך הקבלה בשלשה פסוקים אלו ענין נעלם ובזמן שש"ץ אומרן יש לכוון בהם כוונת הכהן כשהוא מקריב קרבן בדרך עלית המחשבה ממטה למעלה ואין להאריך בכאן כי כבר בארתי הכל בפי' התורה (בספר רבינו בחיי):

ובמדרש שיר השירים (שיר השירים ג':ז'-ח') הנה מטתו שלשלמה ששים גבורים סביב לה מגבורי ישראל כלם אחוזי חרב מלומדי מלחמה איש חרבו על ירכו מפחד בלילות, וכי שמירה היה צריך שלמה אלא שחקק סביב למטתו ברכת כהנים שהיא ששים אותיות. ד"א הנה מטתו שלשלמה אינו מדבר אלא במלך שהשלום שלו, מטתו זה ביהמ"ק ולמה נמשל ביהמ"ק למטה מה מטה זאת נתנה לפריה ורביה כך ביהמ"ק כל מה שהיה בתוכו היה פרה ורבה שנאמר (מלכים א ח':ח') ויאריכו הבדים ויראו ראשי הבדים מן הקדש, וכה"א (דברי הימים ב ג':ו') והזהב זהב פרוים שהיה עושה פירות, וכה"א (מלכים א ז':ב') ויבן את בית יער הלבנון, למה נמשל ליער לומר לך מה יער פרה ורבה אף ביהמ"ק פרה ורבה כל מה שבתוכו לכך נאמר הנה מטתו שלשלמה ששים גבורים סביב לה אלו ששים אותיות שבברכת כהנים, כלם אחוזי חרב כל אחד ואחד שמו של הקב"ה נזכר בו, יברכך ה' יאר ה' ישא ה', איש חרבו על ירכו מה ראה לזכור כאן ירך אלא אפילו בחלומו רואה חרב שלופה בצוארו וקוטעין ידו משכים בבקר והולך לביהכ"נ, מפחד בלילות מפחד שראה בחלומו ורואה הכהנים נושאים כפיהם והחלום הרע מתבטל ממנו לכך אמר הקב"ה למשה הזהר לאהרן ולבניו שיהו מברכין את בני שנא' כה תברכו אמר הקב"ה לשעבר הייתי צריך לברך ברכותי, ברכתי לאדם ולאשתו שנא' (בראשית א':כ"ב) ויברך אותם אלהים, ברכתי לנח ולבניו שנא' (שם ט) ויברך אלהים את נח ואת בניו, ברכתי לאברהם שנא' (שם כד) וה' ברך את אברהם בכל אמר הקב"ה לאברהם מכאן ואילך הרי הברכות מסורות בידך שנא' (שם יב) והיה ברכה מה עשה הוליד שנים ולא ברכן והם יצחק וישמעאל, משל למה"ד דומה למלך שהיה לו פרדס נתנו לאריס והיה בתוך הפרדס אילן אחד של סם המות ואילן אחד של סם חיים היה מורכב על גביו אמר האריס אם אני משקה לאילן של חיים הרי אילן של סם המות שותה כו' אעבוד זמני ואשלים ומה שהמלך רוצה בפרדס יעשה, המלך זה

הקב"ה והפרדס זה העולם מסרו הקב"ה לאברהם וא"ל והיה ברכה מה עשה אברהם הוליד שני בנים יצחק וישמעאל אחד צדיק ואחד רשע, אמר אברהם אם אני מברך יצחק ישמעאל מבקש להתברך והוא רשע אלא אעבור אני ולא אברכם עד שנגלה הקב"ה על יצחק וברכו שנאמר (שם כה) ויהי אחרי מות אברהם ויברך אלהים את יצחק בנו, ויצחק בירך ליעקב ויעקב ברך לשנים עשר שבטים שנא' (שם מט) וזאת אשר דבר להם אביהם ויברך אותם איש אשר כברכתו ברך אותם, מכאן ואילך אמר הקב"ה למשה הרי הברכות מסורות לכם הכהנים יהיו מברכים את בני. ובב"ר ואברכה מברכיך הכהנים מברכין את ישראל שנא' (במדבר ו':כ"ז) ושמו את שמי על בני ישראל ואני אברכם. אמר הקב"ה אני אברכם לכהנים לאותו השבט, אמר הקב"ה בעולם הזה שבט לוי מברך אתכם אבל לעתיד לבא אני בכבודי אברך אתכם שנאמר (ירמיהו ל"א:כ"ג) יברכך ה' נוה צדק הר הקודש:

בית הכנסת

חלק א

שמור רגלך כאשר תלך אל בית האלהים וקרוב לשמוע מתת הכסילים זבח כי אינם יודעים לעשות רע (קהלת ד':י"ז). הזהיר קהלת הכתוב הזה ולמד דעת את העם לטהר עצמם מבית ומחוץ בלכתם לבית התפלה כי אין האדם נקרא טהור עד שיתחתן בשתים. האחת טהרת הגוף והשני טהרת הלב ושתיהם נכללות במלת רגלך. טהרת הגוף שאמר שמור רגלך וכינה כל הגוף ברגל מפני שכל הגוף נסמך ונשען על הרגל והוא כלי ההליכה אשר בו יתקרב האדם אל תועלתו ויתרחק מנזקו, או יהיה רגלו ממש לפי שהוא דבר מצוי להיות הלכלוך שבדרכים דבק בו וכל לכלוך שהנפש חצה בו הוא קרוי ערוה ואמר הכתוב (דברים כ"ג:ט"ו) ולא יראה בך ערות דבר, וע"כ הזהיר האדם שישמור גופו ואיבריו ובכלל השמירה הזאת הוא שיבדוק נקביו תחלה וכל זה נכלל בלשון רגלך (שמואל א כ"ד:ד') להסך את רגליו שפירשו לבדוק נקביו שכל המשהה אותם משקץ נפשו שכן אמרו ז"ל כל המשהה נקביו עובר משום אל תשקצו וכו', והבודק את עצמו הוא המטהר את עצמו בטהרת הגוף אף כי בלכתו לבית התפלה כי ראוי לו שישגיח על גופו שיהיה טהור מפני שהוא כלי הנשמה העליונה הטהורה ואז תכשר הנשמה ותתכן לה להראות תעולותיה בכלי טהור בית ה' לעמוד לשרת בשם ה'. טהרת הלב הוא שאמר שמור רגלך, כי מלת רגלך שם משותף וענינו סבה מלשון לרגל המלאכה (בראשית לו), ומן הסבות המישרות את האדם לדרך האמת היא טהרת הלב ואמר דוד

ע"ה (תהילים נ"א:י"ב) לב טהור ברא לי אלהים, וכן הזהירו ז"ל שיתחייב האדם לישר סבותיו ולהישיר כל מחשבותיו בשעת תפלה שנאמר (יחזקאל א':ז') ורגליהם רגל ישרה ופי' סבותיו, וע"כ הביאו ראיה מחיות הקדש שכל סבותיהם ישרות מתמידות בהישרה כל מדותיהם לעבודת ה' יתב'. והודיענו הכתוב כי לאחר שיטהר אדם עצמו בטהרת הגוף מן הענינים המביאים אותו להיות בלתי טהור ואחר שיישר סבותיו בטהרת הלב וטהרו וקדשו מטומאות עון המחשבה הרעה אז יהיה האלהים קרוב לשמוע תפלתו, זה שאמר וקרוב לשמוע ותהיה תפלתו יותר מקובלת מקרבן הכסילים שאינם יודעים לעשות רע, ביאור לעשות רע להסיר רע, מלשון ובארצכם לא תעשו שדרשו ז"ל זה הסירוס והסירוס זה הסרת התולדה וכן דרז"ל במה שכתוב (בראשית י"ח:ח') ובן הבקר אשר עשה וכן במה שכתוב (שם ט) וידע את אשר עשה לו בנו הקטן, ובעלי הפשט מפני חסרונן בידיעת הלשון אמרו שהוא חסר רק כלומר שאינם יודעים לעשות רק רע:

ובפרק מי שמתו (דף כג) דרשו ז"ל מאי דכתיב שמור רגלך כאשר תלך אל בית האלהים שמור עצמך שלא תחטא ואם תחטא תביא קרבן וקרוב לשמוע הוי קרוב לשמוע דברי חכמים שמביאין קרבן ועושין תשובה ואל תהי ככסילים שמביאין קרבן ואין עושין תשובה, כי אינם יודעים לעשות רע אי הכי צדיקי נינהו אלא שחוטאין ומביאין קרבן ואינם יודעים אם על הטובה הם מביאין או על הרעה אמר הקב"ה בין טוב לרע אין מבחינין קרבן מביאין לפני, וביאור הכתוב לפירוש זה כי אינם יודעים לעשות רע אינם מתבוננים ומבחינים לעשות רע:

גדול כח בית הכנסת שהוא דוגמת בהמ"ק וע"כ נקרא מקדש מעט שכן דרשו ז"ל בפרק בני העיר (מגילה דף כט) (יחזקאל י"א:ט"ז) ואהי להם למקדש מעט בארצות אשר באו שם אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות, והנה התפלה נשמעת שם יותר לפי שהכל מתקבצין שם ואין הקב"ה מואס תפלתן של רבים, שנאמר (איוב ל"ו:ה') הן אל כביר לא ימאס וכתיב (משלי יא) ברב עם הדרת מלך. ובמדרש משלי אמר ר' חנינא בא וראה שבחו וקדושתו של הקב"ה שאע"פ שיש לפניו אלף אלפים ורבי רבבות כתות של מלאכי השרת שישרתוהו אינו חפץ אלא בשבחן של ישראל שנאמר ברב עם הדרת מלך ואין עם אלא ישראל שנאמר (ישעיהו מ"ג:כ"א) עם זו יצרתי לי תהלתי יספרו בשביל שיספרו בעולם תהלתי יצרתים, וכן הכתוב אומר נדיבי עמים נאספו עם אלהי אברהם (תהילים מ"ז:י') א"ר סימון אימתי הקב"ה מתעלה בעולמו בשעה שישראל נאספים בבתי כנסיות ובתי מדרשות ושומעין אגדה מפי חכם אני מתעלה בעולמי ואומר למלאכי השרת בואו וראו עם שיצרתי לי כמה הם משבחים אותי באותה שעה הם מלבישין אותי הוד והדר

לכך נאמר ברב עם הדרת מלך. וכשם שנבנה בהמ"ק בגובה ההר כך נצטוינו להגביה בית הכנסת יותר מבנייני שאר הבתים שנא' (עזרא ט':ט') לרומם את בית אלהינו, וכל היושב שם ראוי שיתלבש אימה כי כן נצטוינו ליראה מפני אימת השכינה. וכמו שאמרו ז"ל המתפלל צריך שיראה עצמו כאלו שכינה שרויה כנגדו שנא' (תהלים יז) שויתי ה' לנגדי, וזה על המתפלל בכל מקום שהרי שכינה בכ"מ ק"ו במקומות המיוחדים לתפלה ולעבודה בבתי כנסיות ובבתי מדרשות:

הבא לבית הכנסת ראוי לו ליטהר מכל מחשבה רעה כי המחשבה הרעה היא טומאת הלב, וזהו ק"ו ממה שהצריך יעקב טהרת הגוף כשרצה לבא אל בית אל שנא' (בראשית ל"ה:ב') והטהרו והחליפו שמלותיכם הזהירם בטהרת הגוף מטומאת ע"ז שלקח משכם או מטומאת ההרוגים שהרגו בשכם ואם על טומאת הגוף הצריכם טהרה בבואם אל בית הש"י ק"ו שיצטרך האדם טהרת הלב בבואו להתפלל שם כי מן הידוע שטומאת הלב קשה הוא מטומאת הגוף וענשה חמור במאד מאד אצל הנפש, וכענין שדרש ז"ל (יומא פ"ג דף כט) הרהורי עבירה קשין מעבירה ואחר שיטהר לבו ממחשבה רעה צריך שיגדור עצמו בריבוי שיחה עם חבירו בבית הכנסת בדברי חול גם בעניני עסקיו אלא שיהיו דבריו מעטים זולתי כשהוא מדבר בתפלה ודברי שבח והודאה לפני המקום יתב' ק"ו שלא ישיח בשעת תפלה בברכות של קריאת שמע ובאותן מקומות שאסרו חכמים לשיח ולהפסיק בהם:

חייב אדם להדליק נרות בבית הכנסת לפי שהמקום ההוא מיוחד לתפלה שהיא מפעולות הנשמה והנשמה נמשלת לנר שכן אמר שלמה ע"ה (משלי יב) אור צדיקים ישמח, וע"כ הנשמה נהנית. ושמחתה מרובה באותה האור ומתרחבת ומתפשטת באותה שמחה לפי שהאור מינה וכל מין הוא מתקרב אל מינו ונהנה ומתוך שמחתה עובדת את הש"י בשמחה כי אין שלמות העבודה אלא בשמחה, ומכאן טעם להדלקת המנורה במשכן ובמקדש על דרך הפשט, ואע"פ שזה אור גופני ועצם הנשמה אור שכלי מ"מ מצינו כי נשמת האדם מתלבשת שמחה וחדוה לקראתו והיא מתעוררת בסבתו אל העבודה בשמחה, ולכך הזהירו ז"ל להדליק נרות בבית הכנסת והוא שדרשו ז"ל (ישעיהו כ"ד:ט"ו) ע"כ באורים כבדו ה' באילין פנסיא, כי הבית שמדליקין שם נרות הלא הוא מפואר ומכובד בעיני הבריות ומעלתו קבועה בנפשם יותר מן הבית שאין מדליקין שם, וכמו שאמרו שם אינו דומה פלטרין שיש לו שומרין לפלטרין שאין לו שומרין:

אסור לנהוג קלות ראש בבית הכנסת כגון אלו שנכנסין שם בקלות הראש בשעת תפלה ומגביהין את קולם לדבר כאלו היו ברחובות קריה, והם הולכים בשרירות לבם הרע ולא

ישיתו אל לבם קדושת המקום, וכן דרשו ז"ל בפרק בני העיר (דף כת) בתי כנסיות ובתי מדרשות אין נוהגין בהם קלות ראש אין אוכלים בהן ואין שותין בהן ואין נאותין בהן ואין מטיילין בהן ואין נכנסין בהן בחמה מפני החמה ובגשמים מפני הגשמים, אבל קורין בהן ושונין בהן ומספידין בהן הספד של רבים מכבדין אותן ומרביצין אותן, אמר רבי יהודה אימתי ביישובן אבל בחורבנן מניחין אותן ועולין בהן עשבים מפני עגמת נפש, אמר רב אסי בתי כנסיות שבבבל על תנאי הן עשויות ואעפ"כ אין נוהגין בהן קלות ראש ומאי ניהו חשבונות, אמר רב ששת בית הכנסת שמחשבין בו חשבונות לסוף מליניו בו מת מצוה, ואין עושין אותו קפנדריא לפי שזה דרך בזיון שמשמש בו כמי שמשתמש באחד הבתים אבל אם נכנס שם להתפלל מותר לעשותו קפנדריא:

כל הבונה כותל אחד בבית הכנסת או שום בנין ואפי' דבר מועט ואפילו קבע שם מסמר אחד לצורכו ולתקונו ה"ז זכות גדול, שהרי ענין בית הכנסת מצוה כללית ותחתיה מצות פרטיות רבות מאד ובכל עבודה מהם אחת ואחת לשם ית'. וכבר ידעת כי הדין בכל השש מאות ושלשה עשרה מצות שהם כלליות ואין לפרטיהם קץ ותכלית שלכך אמר דוד ע"ה לכל תכלה ראיתי קץ רחבה מצותך מאד:

דרשו ז"ל בברכות בפרק הראשון (דף ח) כל מי שיש לו בית הכנסת בעירו ואינו הולך לשם נקרא שכן רע שנא' (ירמיה יד) כה אמר ה' על כל שכני הרעים. ולא עוד אלא שגורם רע לעצמו ולבניו אחריו שנא' (שם יב) הנני נותשם מעל אדמתם, כל מי שמשכים ומעריב לבית הכנסת זוכה לשרת להקב"ה לעוה"ב, שכן דרשו ז"ל במדרש תהלים (תהילים ק"א:ו') הולך בדרך תמים הוא ישרתני מי שמשרתני בעוה"ז הוא ישרתני לעוה"ב, וגם בעה"ז זוכה לאריכות ימים שכן דרשו ז"ל בברכות אמרו ליה לרבי יוחנן איכא סבי בבבל תמה ואמר כי כתיב למען ירבו ימיכם וימי בניכם על האדמה הוא דכתיב אבל בחוצה לארץ לא כיון דאמרו ליה קא מקדמי ומחשכי לבי כנישתא אמר היינו דמהניא להו כדקאמר להו רבי יהושע לבנוהי קדימו וחשיכו ועיילו לבי כנישתא כי היכי דתוריכו חיי, והוכיחו זה מן המקרא ששכר המצוה הזאת הוא אריכות ימים שנא' (משלי ח':ל"ד) אשרי אדם שומע לי לשקוד על דלתותי יום יום לשמור מזוזות פתחי. וכתוב (שם) כי מוצאי מצא חיים ויפק רצון מה':

גזלה

חלק א

בצדקה תכונני רחקי מעושק כי לא תיראי וממחתה כי לא תקרב אליך (ישעיה נא). ישעיה הנביא ע"ה הזכיר בכתוב הזה על ענין הגזל שיתרחק האדם ממנו מפני שהוא עון פלילי ועונשו אש שורפת מכלה את העולם. וידוע כי המצוה הזאת מן המצות המושכלות שאלו לא נתנה התורה ימצאנה אדם בשכלו. והנה זה משבע המצות שנצטוה אדם הראשון, וצריך אדם שישא ויתן באמונה ויהיה נקי כפים מן הגזל כדי שיהיה זוכה לעלות בהר קדש אלהים והוא שאמר דוד ע"ה (תהילים כ"ד:ג'-ד') מי יעלה בהר ה' ומי יקום במקום קדשו נקי כפים ובר לבב למדנו מכאן כי מי שיש בידו גזל הוא מרוחק מהר ה' וממקום קדשו. ויש התעוררות גדולה בדבר זה מענין הקרבנות ממה שהרחיקה תורה מן המזבח כלי המזון בקרבן העוף וכענין שכתוב (ויקרא א':ט"ז) והשליך את מוראתו בנוצתה לפי שהוא כלי הגזל ולא תספיק בהן הרחיצה כמו שכתוב בקרבן בהמה (שם) והקרב והכרעים ירחץ במים, כי הבהמה על אבוס בעליה ניזונת אבל העוף ניזון מן הגזל. והנה זה אזהרה רבה וענין נפלא שתתעוררנה בו המחשבות ושיקיצו בו ישיני הלב כי כל מי שיש בידו גזל לא יגש אל מזבח ה' ולא יעלה ולא יראה לפניו אבל שקץ ישקצנו ותעב יתעבנו אם לא יחזיר הגזלה, ודרז"ל כל מי שבידו גזל אין מכניסין אותו למחיצתו של הקב"ה שנא' (תהילים ה':ה'-ו') לא יגורך רע לא יגור במגורך רע. ומפני שהצדקה והגזל שני הפכים גמורים זה קיום העולם וזה חורבנו לכך הזכיר הנביא בכאן את שניהם יחדיו כדי שיתקרב האדם אל מדה טובה והיא הצדקה ויתרחק ממדת הרע והוא הגזל, וע"כ אמר בצדקה תכונני רחקי מעושק היה לו לומר התרחקי כמו תכונני אבל ענינו רחקי בניך מעושק כי אין מעשה בארץ אלא ביושבי הארץ וכמו שכתוב (איוב ה':ו'-ז') כי לא יצא מעפר און ומאדמה לא יצמח עמל, ואמר כי לא תיראי, כדי שלא תיראי ונתן טעם לדבר כי כל הירא אינו אלא בשביל החטא כי כל מי שלא חטא מעולם ראוי שיהיה בטוח לא ייירא, ומצינו באדם הראשון שלא היה ירא כלל קודם החטא אבל כשחטא הוצרך להיותו ירא ולכך הזכיר מיד (בראשית ג':י') ואירא כי עירום אנכי, וממחתה כי לא תקרב כי כל המתרחק מעשק מתרחק מן המחתה וכל מי שאינו מתרחק מעשק מתקרב לה, שכן מצינו בדור המבול שנתקרבה להם מחתת המבול ונמחו מן העולם. ולכך הזכיר למעלה (ישעיהו נ"ד:ט') כי מי נח זאת לי אשר נשבעתי כמי שמוכיח חבירו ומזכיר ראשונות לומר לו הזהר מעון פלוני לפי שמכה פלונית באה עליו שהרי לא נחתם גזר דינם אלא על הגזל שנאמר (בראשית ו':י"ג) כי מלאה הארץ חמס. וכבר דרשו ז"ל

סאה מלאה עונות אין מקטרג בכולן אלא גזל. כמה חמור איסור הגזל שהרי מן השמים ממהרין לשמוע צעקת הנגזל שכן דרשו ז"ל במציעא פרק הזהב (בבא מציעא דף נט) אמר רבי אבהו שלשה אין הפרגוד ננעל בפניהם, אונאה וגזל וע"ז. אונאה דכתיב (עמוס ז׳:ז׳) הנה ה' נצב על חומת אנך ובידו אנך. גזל דכתיב (ירמיהו ו׳:ז׳) חמס ושוד ישמע בה על פני תמיד, ע"ז (ישעיהו ס"ה:ג׳) העם המכעיסים אותי על פני, וידוע כי כל עבירות שבתורה הם שני חלקים. עבירות שבין אדם למקום שהנפש מתנכרת לחסדי הש"י והיא מכעסת לפניו בפעולות ומחשבות רעות ואין החוטא חומס בזה כי אם נפשו שכן אמר שלמה המע"ה (משלי ו׳:ל"ב) משחית נפשו הוא יעשנה. ועבירות שבין אדם לחבירו כגון שביזה חבירו בדבורו ובמעשהו, שהחוטא הזה חוטא לאחרים, אבל עון הגזל הוא עון כולל כי הוא חוטא להקב"ה ולאדם וזהו לשון כפל הכתוב (ויקרא ה׳:כ"ג) והיה כי יחטא ואשם והשיב את הגזלה אשר גזל, כי יחטא לנגזל ואשם לבורא כענין שנא' (שם) אשם הוא אשם אשם לה'. ולפי שהגזל נפשו של אדם מחמדתו ורוצה לעכבו אצלו ע"כ הזהיר שלמה ע"ה שלא יחמדנו, הוא שאמר (משלי יז) טוב מעט בצדקה מרוב תבואות בלא משפט, עוד הזהיר עליו שאם עבר וגזל שלא יחמוד כספו וזהבו ולא ישיבנו הוא שהזכיר אחריו (שם טו) טוב מעט ביראת ה' מאוצר רב ומהומה בו. וזהו שאמר דוד המע"ה לך לבדך חטאתי והרע בעיניך עשיתי. ביאר שלא היה בידו גזל ושום חטא לשום אדם בלתי לה' לבדו. והודיענו שתפלתו של אדם מקובלת כשהיא בצדק ואין בידו גזל הוא שאמר (שם יז) שמעה ה' צדק תפלתי שהיא בצדק, שכל המתפלל ויש בידו גזל אותה תפלה נקראת תפלה עכורה, שכן דרשו ז"ל (איוב יב) ותפלתי זכה וכי יש תפלה עכורה אלא כל תפלה שאין בה גזל זו היא תפלה זכה וכל תפלה שיש בה גזל היא עכורה. ואמרו חביריו לאיוב (שם יא) אם און בידך הרחיקהו ואל תשכן וגו', והכתוב הזה יזהיר על הגזל בין בנגלה בין בנסתר. כלומר מה שהוא נסתר בתוך האהל הרי הוא חייב לחפש אחריו ולהוציאו משם אם הוא גזל, והזכיר אחריו כי אז תשא פניך ממום והיית מוצק ולא תירא כלומר תהיה חזק בסתם ולא ירך לבבך ולא תירא, וכן מצינו ביחזקאל ע"ה שהזכיר כמה עבירות לישראל בפרשת (יחזקאל יב) התשפוט התשפוט את עיר הדמים. ובכל העבירות הנזכרים באותה פרשה לא חתם אלא בגזל שנא' (שם) בדמך אשר שפכת אשמת ובגלוליך אשר עשיתי טמאת, ואמר קדשי בזית ואת שבתותי חללת, ואמר אנשי רכיל היו בך למען שפך דם, נשך ותרבית לקחת ואותי שכחת נאם ה'. ובאחרונה הזכיר הגזל ואמר והנה הכיתי כפי על בצעך אשר עשית, ודרך משל לא הכה כפיו עד שהזכיר עון הגזל. ומתוך שהזכיר אחריו היעמד לבך אם תחזקנה ידיך

לימים אשר אני עושה אותך, תוכל לדעת חומר האיסור שבגזל, ואמר שלמה ע"ה על עון הגזל (משלי כ"א:ו') פועל אוצרות בלשון שקר הבל נדף מבקשי מות. יאמר פעולת האוצרות מן החמס והגזל הם הבל נדף והם מבקשי מות למי שמקבץ אותם. וכן אמר הנביא ע"ה (ירמיהו כ"ב:י"ג) הוי בונה ביתו בלא צדק ועליותיו בלא משפט, וכתיב בתר הכי (חבקוק ב':י"א) אבן מקיר תזעק וכפיס מעץ יעננה:

ואע"פ שעון הגזל הוא לאו הניתק לעשה ויש לו תקנה והשבה מכל מקום ראוי להיות האיסור חמור מאד, כי לפעמים לא ימצא הנגזל כי ידור בארץ רחוקה או ימות ואף אם ימצאנו לא ירצה למחול או לפעמים יאבד ממון זה שגזל ואין לאל ידו להשיב הגזלה, כי העושר בעל תמורה מתחלף ממקום למקום ובזמן שיהיה קרוב מן העושר כהרף עין ירחק ממנו בגובה גדול יותר מן הנשר שכן אמר שלמה ע"ה (משלי כ"ג:ה') התעיף עיניך בו ואיננו כי עשה יעשה לו כנפים וגו'. גם לפעמים שלא יכיר הגוזל לנגזל כמו הגוזל שאינו יודע למי יחזיר וע"ז אמר הכתוב (ויקרא ה':כ"ה) ואת אשמו יביא כי אחר שהשיב את הגזלה ונקה עצמו ממנה הצריכו הכתוב קרבן לחומר האיסור כי בעוד שבידו הגזלה אין קרבן מועיל ולא תשובה מכפרת שהרי אין תשובה יוצאה מן הדברים רק מן המעשה והמעשה הוא השבת הגזלה, הוא שהנביא צווח (ישעיהו א':י"ח) רחצו הזכו חדלו הרע למדו היטב, וכתיב אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו. עיקר השבת הגזלה הוא שיחזיר גוף הגזלה ממש בעין ואם אינה אצלו בעין שכבר עירב אותה בממוו המותר הדין בזה לשלם דמיה. הוא שאמרו ז"ל (הגוזל קמא דף צה) גזל מריש ובנאו בבירה מקעקע כל הבירה כלה ומחזירו לבעליו דברי ב"ש וב"ה אומרים אין לו אלא דמי מריש מפני תקנת השבים וקי"ל כב"ה. והתשובה שעשו אנשי נינוה שהעיד עליהם הכתוב (יונה ג':ח') ומן החמס אשר בכפיהם ואמרו עליהם השלום שאם גזל א' מהם מריש ובנאו הי' מקעקע כל הבירה ומחזירו לו ולפנים משורת הדין עשו, ודרשו ז"ל (ויקרא ה':כ"ג) והשיב את הגזלה אשר גזל כעין שגזל יחזיר לומר לך שאם הוזלה אחר מכן חייב לשלם כשעת הגזלה, והוא הדין נמי בעושק ופקדון, ועל כן הוצרך להאריך הענין בהם ואמר אשר עשק כעין שעשק אשר הפקד כעין שהפקד אתו, וכן חייב אדם שישיב הגזלה אל הנגזל עצמו שכן אמר הכתוב (שם) לאשר הוא לו יתננו ביום אשמתו, לאשר הוא לו כלומר למי שהממון שלו שהוא חייב שיחזירנו בידו. או יהיה פי' לאשר הוא לו למי שראוי שיהיה שלו כלומר שיחזיר ליורשי הנגזל אם מת הנגזל, ביום אשמתו ביום שיתבונן וישיב אל לבו אשמתו שגזל ממנו זהו ביום אשמתו ביום שיתבונן וכלו מי שאינו מחזיר לו הרי הוא עומד במרדו, כל זה שאמרנו במי שגזל מחבירו אבל הגוזל מן

העני לא יפטר בתשלומין אלא חייב מיתה בידי שמים שכן אמר שלמה (משלי כ"ב:כ"ב) אל תגזל דל כי דל הוא, כי ה' יריב ריבם:

אל יתפתה אדם לומר בלבו מה שהגזל איסור חמור שכל שאין מחזירו אין תשובה וקרבנות מועיל ואינו מקבל פני שכינה דוקא בגזל ישראל אבל בגזל הגוי מותר, ואין הדבר כן אלא אף גזל הגוי אסור מדין התורה שכן דרשו ז"ל ופירשו לנו הכל רביתו של עכו"ם וטעותו ואבדתו וגזלתו והרחיבו באוד בכל אחד מהם והוא שאמר רביתו של עכו"ם מותר שנא' (דברים כג) לנכרי תשיך ולאחיך לא תשיך, אחיך ולא עכו"ם, אבדתו מותרת שנאמר (שם כב) לכל אבדת אחיך, אחיך ולא עכו"ם, טעותו מותרת שנא' (ויקרא כה) ולא תונו איש את עמיתו, עם שאתך בתורה ובמצות, והוא שטעה מעצמו אבל להטעותו אסור שהרי יש בזה חילול ה' ואם החזיר לו טעותו הרי זה קידוש ה'. ומפני זה צוה יעקב אבינו לבניו להחזיר הכסף למצרים הוא שכתוב (בראשית מג) ואת הכסף המושב בפי אמתחותיכם תשיבו אליו אולי משגה הוא. ואע"פ שהיו המצריים עובדי ע"ז צוה להחזיר הכסף מפני קידוש השם והיה זה קודם מתן תורה וכל שכך בזמן הזה שיתחייב אדם בכך. גזלו אסור ממה שכתוב (דברים כ) ואכלת את שלל אויביך (שם ו) ואכלת את כל העמים אשר ה' אלהיך נותן לך בזמן שמסורין בידך, ועוד ממה שכתו' (ויקרא כה) וחשב עם קונהו ודרשו ז"ל שידקדק ישראל זה שגואל את העבד עם הגוי אדוניו בחשבון שלא יגזול ממנו אפילו פרוטה, ובגוי שתחת ידו הכתוב מדבר ואעפ"כ החמיר עליו שלא יגזלנו וידקדק עמו בחשבון שאם לא דקדק וגזל ממנו יש בדבר איסור מפני חילול השם יותר מן הגוזל לישראל. וכן דרשו ז"ל בתוספתא דבבא קמא הגוזל את הגוי חייב להחזיר חמור גזל הגוי מגזל ישראל מפני חלול השם ע"כ. וטעם הדבר לפי שכל הגוזל לישראל חבירו אינו קורא תגר ואינו נותן דופי באמונתו אבל הגוזל את הגוי קורא תגר ונותן דופי באמונת ישראל ומבזה תורת משה והרי זה חילול השם. וכן מצינו שלמה ע"ה כשבא להתפלל על ביהמ"ק הזכיר בתפלתו כי כשיבואו ישראל להתפלל שם שיתן שאלתו כפי מה שידע שהוא ראוי לכך זה שאמר (מ"א ח) אשר תדע את לבבו, ואם יבא נכרי להתפלל שם שיתן לו שאלתו על כל פנים, זה שאמר (שם) וגם אל הנכרי אשר לא מעמך ישראל אשר יבא מארץ רחוקה למען שמך הגדול וידך החזקה וזרועך הנטויה ובא והתפלל אל הבית הזה. ואתה תשמע השמים ממכון שבתך ועשות ככל אשר יקרא אליך הנכרי למען ידעו כל עמי הארץ את שמך וליראה אותך כעמך ישראל, לומר בין ראוי בין אינו ראוי יתן. והטעם לפי שהגוי קורא תגר וישראל אינו קורא תגר. וכיון שדברנו בחומר איסור הגזל והוכחנו שהוא אסור גם באומות העולם

צריך אדם שינקה עצמו ממנו ויפשפש במעשיו אם יש בידו עון זה ואם פשפש ומצא צריך שירחיקנו מעליו כי לא יטהר עד שיזרקנו כזורק אבן מידו. ומי שישיבו יורשיו גזלה בשבילו אין זה השבה גמורה אלא צריך שינקה הוא בעצמו את נפשו בחייו לא שיניח את גזלתו ויצוה לאדם אחריו להחזירה כי מי יחמול על נפשו יותר ממנו, והנקיות הזה הוא בחייו, הדמיון הנר שאין עיקר אורו אלא כשיוליכנו אדם בפניו ואם יוליכנו אחריו לא יאיר, כן הענין בעצמו בענין השבת גזלה ומזה אמר הכתוב (ישעיה נח) והלך לפניך צדקך וכבוד ה' יאספך. ביאורו אם תצדיק עצמך שילך צדקך לפניך כלומר בחייך בעוד שאתה בחיים המקריים אז כבוד ה' יאספך שהוא עיקר החיים הנצחיים, ולכך צריך אדם שיזהר במדת הגזל בעודו בחיים חיותו ושירדוף אחר הצדק שהוא הפכו כי בזה יענש ובזה יזכה והוא שנצטוינו בתורה צדק צדק תרדוף. וכפל הלשון לטעמים רבים, האחד רוצה לומר בין שתרויח בין שתפסיד, והשני בין בדיבור בין במעשה כי בשתי אלה תשלמנה כל פעולותיו של אדם ולכך יזהירנו שיצדק בדבורו גם במעשהו, והשלישי בין לישראל בין לאומות העולם. ולמעלת מדת הצדק מצינו שנשתבחה בה ירושלים שנא' (ישעיה א) צדק ילין בה, ומצינו הקרבנות שיחס אותן הכתוב למדת הצדק הוא שכתוב (תהלים ד) זבחו זבחי צדק, ובפעולת הצדק אדם זוכה ומקבל פני שכינה שנאמר (שם טז) אני בצדק אחזה פניך אשבעה בהקיץ תמונתך:

חלק ב

ואכלול בזה עון חמס.

ה' מי יגור באהלך ומי ישכן בהר קדשך הולך תמים ופועל צדק ודובר אמת בלבבו (שם טו). אמרו ז"ל לעולם יתחיל אדם בדבר טוב ויסיים בדבר טוב ואין טוב אלא הקב"ה שנא' (שם קלו) הודו לה' כי טוב הזהירו החכמים בכאן שיהא תחלת דבורו של אדם דבר טוב ודבר טוב זה הקב"ה, ולפיכך חכמי ישראל כשהיו דורשים ברבים היו פותחים בפסוק לעשות ממנו יסוד ולבנות עליו בנין. וכן מצינו במדרש פתח ר' אבא ודרש, פתח ר' זירא ודרש, פתח ר' יהודה בר' סימון ודרש, כל אחד ואחד מן החכמים היה מתחיל בפסוק לפי שכל פסוק ופסוק שבתורה יש בו קדושה עיקרית והוא נקרא דבר טוב והוא שמו של הקב"ה, ועל כן ראוי שנפרש פסוק זה שהתחלנו בו שהוא דבר טוב כמו שהזהירונו רז"ל והוא שדוד ע"ה סדר במזמור י"א מצות ומכללם האמונה, וידוע כי כל המצות כולן תלויות באמונה שאם אין האדם מתנהג באמונה עם חביריו בכל דבריו או במשאו או במתנו או בשותפות שיש לו עמו הנה חסר האמונה בהקב"ה ועז"א דוד ע"ה כי הזוכה לגור באהלו של הקב"ה ולהיות במחיצתו ולשכון הר קדשו הוא המקיים

מצות הללו, וזהו שאמר ה' מי יגור באהלך זה בהמ"ק שלמטה שנקרא אהל כשהוא בנוי שבזמן שהוא חרב אינו נקרא אלא שדה שנא' (מיכה ג':י"ב) ציון שדה תחרש. ומי ישכון בהר הקדש זה בהמ"ק של מעלה שהוא נקרא הר ומקבל מן הקדש. והזכיר לשון גירות באהל לפי שהאדם הוא גר בעוה"ז וכן אמר דוד ע"ה (תהילים קי"ט:י"ט) גר אנכי בארץ והזכיר בבהמ"ק של מעלה לשון שיכון שהוא שכינה וזהו שאמר ומי ישכון בהר קדשך. ומצינו שתי לשונות הללו יגור וישכון שהם ביצחק אבינו נאמרים שהיה נעקד על גבי המזבח הוא שאמר לו השי"ת (בראשית כ"ו:ב') שכון בארץ אשר אומר אליך הוא ארץ חיים. והזכיר לשון גרות בבהמ"ק של מטה היא ארץ ישראל זהו שאמר (שם) גור בארץ הזאת. ואמר דוד כי הזוכה לשני מעלות הללו ואלו הן, הולך תמים זה מי שתוכו כברו, וכל הנביאים כולם נשתבחו במדה זו כתיב בנח (שם יז) איש צדיק תמים היה, וכתיב באברהם (שם כה) התהלך לפני והיה תמים, וכתיב ביעקב (שם) איש תם. וכתיב בדוד (תהילים ק"א:ב') אשכילה בדרך תמים. ופועל צדק מי שמצדיק פעולותיו וזה יכלול בין עשיר בין עני, אם הוא עשיר ישתדל לעשות צדקה ולפזר מממונו במעלות ובמדות מפוארות, ואם איש עני הוא יצדיק פעולותיו במצוה של גמילות חסדים שאינה צריכה לממון ואין בה חסרון כיס, ועם זה יהיה פועל צדק ודובר אמת בלבבו שלא יעבור על פיו על מה שהוא מסכים במחשבתו וכן אמר דוד ע"ה (שם יז) זמותי בל יעבור פי, לא רגל על לשונו שאינו בוחר ברגילות ולשון הרע, לא עשה לרעהו רעה לא יעשה לו רעה אפי' קבל ממנו רעה, (שם טו) וחרפה לא נשא על קרובו שאם חטא אחד מקרוביו הוא קודם לבא כנגדו ואינו מחפה עליו, (שם) נבזה בעיניו נמאס נבזה הוא בעיניו אפילו עשה כמה מצות מועטות הן בעיניו והוא בעיניו נמאס אפי' על עברה אחת שעשה כי גדולה היא בעיניו ומואס את עצמו עליה. וידוע כי מי שיש לו מדה זו הוא בוחר להיותו נרדף יותר ממה שיהיה רודף, כי הנרדפים הם הנגשים אל ה' והתורה לא הכשירה אל המזבח אלא הנרדפים כי החיות שהן רודפות פסולות על המזבח אבל הבהמות שהן נרדפות הוכשרו לגבי המזבח, וזהו שאמרו ז"ל (גיטין פ"ד דף ל"ו ב) הוי מן העלובים ולא מן העולבים מן הנרדפים ולא מן הרודפים ועליו הכתוב אומר (שופטים ה':ל"א) ואוהביו כצאת השמש בגבורתו. שכך השמש עלוב והוא הגדול שבאורה. ועז"א שלמה ע"ה (קהלת ג':ט"ו) מה שהיה כבר הוא ואשר להיות כבר היה והאלהים יבקש את נרדף כלומר יבקש אותו לגמול לו שכר לפי שהוא נרדף. ויש לדקדק לשון יבקש ומדוע לא אמר והאלהים יעזור את נרדף או יציל נרדף, אבל הזכיר לשון יבקש לפי שהיא מלה כוללת לשון פנים יבקש לגמלו גם להעניש כי אם הוא נרדף יבקש להענישו על שהיה

רודף ולכך הזכיר לשון יבקש, והזכיר בו האלהים שהוא לשון מדת הדין שתעניש אם היה רודף כבר וכמו שדרשו ז"ל (אבות פ"ה) על דאטפת אטפוך וסוף מטיפיך יטופון. (תהילים ט"ו:ד') ואת יראי ה' יכבד מי שחולק כבוד ליראי השם הוא סימן שיש בו יראת ה'. (שם) נשבע להרע ולא ימיר, להרע לעצמו. (שם) כספו לא נתן בנשך אמרו ז"ל אפילו רבית דנכרי שלקיחת רבית מן הנכרי אינה מצוה, ומה שמנה הרמב"ם ז"ל במנין המצות שהוא מצות עשה להלוות הנכרי ברבית שנא' (דברים כ"ג:כ"א) לנכרי תשיך אינו עיקר שלא בא הכתוב אלא ליתן לא תעשה בישראל חבירו לנכרי תשיך ולא לישראל, והרמב"ן הוכיח כן בראיות ברורות. (תהלים טו) ושחד על נקי לא לקח שכל מי שמקבל שחד הוא מעוור את עיניו מלראות האמת (שם) עושה אלה לא ימוט לעולם:

ובמדרש הולך תמים זה אברהם שנא' (בראשית י"ז:א') התהלך לפני והיה תמים. ופועל צדק זה יצחק שעשה דבר שהקב"ה חשבה לו לצדקה שנא' (שם כב) וילכו שניהם בכוונה אחת זה לשחוט וזה לישחט. ודובר אמת בלבבו זה יעקב שנא' (מיכה ז':כ') תתן אמת ליעקב. לא רגל על לשונו זה בנימין שידע במכירת יוסף ולא רצה לגלות לאביו ונשמר שלא מעל בחרם שהחרימו אחיו וניתן לו שכר על זה שהוא חי בגן עדן. לא עשה לרעהו רעה זה יוסף הצדיק שלא גמל לאחיו רעה כמו שגמלוהו שנאמר (בראשית ל':ב') ויאמר יוסף להם אל תיראו אנכי אכלכל אתכם וגו'. וחרפה לא נשא על קרובו זה פנחס שלא חמל על קרובו זמרי בן סלוא שהיה משבט שמעון שכל מי שמעלים עיניו מעל אחיו ומעל קרוביו העושים עבירה ואינו מוחה הוא נענש כאלו עשאה שנאמר (ויקרא כ':ה') ואם העלם יעלימו וגו' ושמתי אני את פני באיש ההוא ובמשפחתו אין לך משפחה שאין בה מוכס אחד שאין כלן מוכסין למה שכלן מחפין עליו. וכן דרשו ז"ל (ישעיה ו) ה' במשפט יבוא עם זקני עמו ושריו אם זקנים למה שרים ואם שרים למה זקנים אלא עם זקנים שלא מיחו בשרים, וכן אמר הנביא ע"ה (יחזקאל ט':ו') וממקדשי תחלו אל תקרי ממקדשי אלא ממקודשי מאותן שהם צדיקים ומקודשים שקיימו כל התורה מאל"ף ועד תי"ו למה מפני שהיה בידם למחות ולא מיחו. נבזה בעיניו נמאס זה משה שנא' (במדבר י"ב:ג') ותדבר מרים וגו' שמע עלבונו ושתק וכתיב (שם) והאיש משה ענו מאד. ואת יראי ה' יכבד זה יהושפט מלך יהודה כשהיה רואה תלמיד חכם היה עומד מכסאו ומחבקו ומנשקו וקורא לך מארי. נשבע להרע ולא ימיר זה בועז שנשבע אל יצה"ר כשבאה לו רות המואביה ותשכב מרגלותיך נשבע ואמר לה (רות ג':י"ג) חי ה' שכבי עד הבקר. כספו לא נתן בנשך זה עובדיה שהיה מכלכל הנביאים בזמן בצורת שנא' (מלכים א י"ח:י"ג) ואכלכלם לחם ומים וכל הממון ההוא לוה ברבית מיהורם בן

אחאב וז"ש (מלכים ב ד׳:א׳) ואשה אחת מנשי בני הנביאים אשת עובדיה היתה (שם) והנושה בא לקחת זה יורם בן אחאב זה עשה מצוה להציל נפשות וזה פשט ידו ליטול רבית מה כתיב שם (שם ט) ויך את יהורם בין זרועותיו ויצא החצי מלבו. ושחד על נקי לא לקח זה שמואל הנביא שנא' (שמואל א י״ב:ג׳) הנני ענו בי נגד ה' ונגד משיחו. הנה אלה אחת עשרה מצות שהזכיר דוד במזמור הזה שכל מצות התורה נכללות בהם, ועל זה אמרו ז"ל תרי"ג מצות נאמרו לו למשה בסיני שנא' (דברים לו) תורה צוה לנו משה מורשה וגו' מנין תור"ה ואנכי ולא יהיה לך מפי הגבורה שמענום. בא דוד והעמידן על אחת עשרה. בא ישעיה והעמידן על שש שנא' (ישעיהו ל״ג:ט״ו) הולך צדקות ודובר מישרים מואס בבצע מעשקות נוער כפיו מתמוך בשוחד אוטם אזנו משמוע דמים ועוצם עיניו מראות ברע, כל המקיים אותם הוא מרומים ישכון כלומר שיזכה לחיי העוה"ב. (שם) מצדות סלעים משגבו בעוה"ז. בא מיכה והעמידן על שלש שנא' (מיכה ו׳:ח׳) הגיד לך אדם מה טוב ומה ה' דורש ממך כי אם עשות משפט ואהבת חסד והצנע לכת עם אלהיך. חזר ישעיה והעמידן על שתים שנא' (ישעיה נה) כה אמר ה' שמרו משפט ועשו צדקה. בא חבקוק והעמידן על אחת שנא' (חבקוק ב׳:ד׳) וצדיק באמונתו יחיה, ולמדנו מכל זה שכל המצות כלן נכללות באמונה ואמונה עיקר כל המצות ועם האמונה יחיה לחיי עולם ולכך אמר וצדיק באמונתו יחיה:

כל עיר שמתנהגין שם באמונה עונותיה נמחלין שכן אמר הנביא (ירמיהו ה׳:א׳) שוטטו בחוצות ירושלים וראו נא ודעו ובקשו ברחוביתיה אם תמצאו איש עושה משפט מבקש אמונה ואסלח לה. וכיון שהודיענו חבקוק שהאמונה כוללת התורה ועמה יזכה האדם לחיי העוה"ב יש להבין מזה שעם הפך האמונה יבטל אדם כל התורה ויפסיד חיי העוה"ב. ומה הוא הפך האמונה זהו עון הגזל המקטרגת האדם והמחריב את נפשו להשאות אותה לעוה"ב משרשיה שהם שרשי החיים הקיימים, ואין צריך לומר מי שאינו נזהר להביא חוקו בענין המס עם יתר חביריו אנשי מקומו שהוא גוזל את הרבים ומראה בעצמו שאין לו אמונה ושאינו מאמין בעונש ושכר, והוא סבור שאין שם השגחה פרטית ומגלה בדעתו שהוא גונב דעת העליונה כענין קין הרשע שהיה אומר לית דין ולית דיין ולית עלם אוחרן רק עניני העולם כלו נמסרים למקרים כן יחשוב מי שיש בידו גזל המס. ונקרא לשון מס מלשון (תהילים כ״ב:ט״ו) לבי נמס כדונג, זכה הלא הוא מיסוס עונותיו לא זכה יהי מיסוס ממונו כפר הנהגתו במס, מיסוס עונותיו לפי שהמס הוא פדיון נפשו כפר עונות והוא נחשב לנו לצדקה שנא' (ישעיהו ס׳:י״ז) ושמתי פקודתך שלום ונוגשיך צדקה, שהרי כשאנו משועבדים בעול המס תחת יד מלך ושרים ואנו מקיימין קצת

מצותיה של תורה מתוך השעבוד והגלות הנה שכרנו אתנו וזכותנו יותר ממה שהיינו בזמן מלך המשיח. ודרשו ז"ל (הושע ו) ואנכי אפדם והמה דברו עלי כזבים הם אומרים כי זה לרעתם ואין כוונתי אלא לכפרה. מיסוס ממונו שיכלה כל ממונו ויאבד עשרו בענין רע וכענין שכתוב (זכריה ה':ד') וכלתו את עציו ואת אבניו. כמה לו עונות וחטאות מי שנכשל בעון הזה הלא הורס יסודות התורה ועיקר שרש האמונה שכל מצות התורה תלוין בה. כמה בתים של עשירי שלוה נאבדו על זאת. כמה ממונות כמה אוצרות נאבדו וירדו לטמיון בעבור זה. עבירה זו היא חמורה מכל שאר העבירות. גפן הוא שענביו ענבי רוש ויינו חמת תנינים. עבירה זו היא אשר תחת כנפיה נכללות עבירות חמורות רבות מאד כענין שכתוב (ירמיהו ב':ל"ד) גם בכנפיך נמצאו דם נפשות אביונים נקיים. עבירה זו (אם) אש שורפת עונש מכלה מחריב ומאבד הגוף והנפש בעוה"ז ובעוה"ב מן החיים המקריים ומן החיים הנצחיים. בעבירה זו נכללים רבים מכאובים. גזל של רבים שהוא עון פלילי ויש בכלל הרבים עניים יתומים ואלמנות, והוא עון מכאיב הגוף והנפש שיש בזה קללות של רבים ושל עניים יתומים ואלמנות (משלי כ"ד:כ"ד) כי יקבוהו עמים יזעמוהו לאומים. עוד נגע אחד יש בזה חילול השם. עוד יש בזה עבריינות של שבועה, כי מי שנשבע להביא את המס בנאמנות ואינו עושה כן הרי זה עבריין ומבזה את המלך, ויש בהם גזל, והוא שידוע כי הגזל מן המצות המורגלות וכמה אומות שאין להם תורה נזהרין מן הגזל. כי מצד השכל והחקירה ימצא האדם בשכלו שיש לעולם בורא והוא אחד אמת כי מתוך פרטי העולם וחלקיו שהם רבים לאין קץ יתחייב להיותם נאצלים ונמשכים מאחד, לפי שהרבוי נמשך מכח היסוד, וא"כ מי שהמציאם הוא אחד והוא אמת כי ענין אמת הוא שלימות. וכיון שהוא ית' קדם להם הוא הראשון הממציאם זהו השלמות, ועל כן נקרא תמים שפירושו שלם הוא שכתוב (תהילים י"ח:ל"א) האל תמים דרכו. וכיון שנתבאר מצד השכל והחקירה שהבורא אחד אמתי יתחייב הנברא שיתדמה לבוראו ויכוין כל פעולותיו אל האמת כדי שיתקרב אליו ויעלה למדרגה עליונה מעלה, ואם הוא עושה הפך האמת הנה הוא מתרחק ממנו ויורד מטה מטה. יש בזה קללות של רבים והם עניים ויתומים ואלמנות ומדרך השכל יצטרך האדם ליזהר מקללתן, ואין צריך לומר קללות של רבים אלא אפילו קללה של יחיד, שכן דרשו ז"ל (ב"ק פ"ח דף צ"ג) אל תהי קללת הדיוט קלה בעיניך שהרי אבימלך אמר לאברהם (בראשית כ':ט"ז) הנה הוא לך כסות עינים ונתקיים בזרעו שנא' (שם כז) ותכהין עיניו מראות. ואם קללת יחיד והדיוט צוו לנו רז"ל בו להזהר כל שכן מקללה של רבים שא"א שלא יהיה בהם אחד ירא שמים ומי שלבו נשבר ונדכה וזעקתו ישמע ולא יבזה ענותו וקללתו בכלל השאר

תעשה רושם כל שכן של עניים מרודים ושל יתומים ואלמנות, וכמה בני אדם חלושי כח הממון אין להם פרנסה רגע ויש להם טיפול גדול שופכים דמם ומביאים אל המס חלבם ודמם ויקראו המעות דמים לפי שנוגעים עד הדם, ויבא העשיר הבליעל והנבל אשר אמר בלבו אין אלהים וירצה למלאת חדרי ביתו משוד עניים מאנקת אביונים כדי להקל עולו ולהכביד עול האביונים ויתומים ואלמנות הנה זה מחלל השם בפרהסיא אוי להם לעשירים בצעקת עניים כי תולעתם לא תמות ואשם לא תכבה, והחוטא בזה הלא הוא מעיד על עצמו שאינו מכיר את הבורא ומי שהעיד על עצמו כן הבורא יתעלה מענישו ועושה שיכירנו, כו כן מצינו בפרעה הרשע שהעיד על עצמו שלא היה מכיר הבורא ית' שנא' (שמות ה) לא ידעתי את ה' אמר לו הבורא אינך מכירני אני עושה שתכירני שנא' (שם ז) בזאת תדע אתה אמרת לא ידעתי את ה' בזאת תדע כי אני ה':

אין לתמוה החוטא בגזל המס איך לא נפקד עליו לשעה ואיך לא יענש מיד כי תגלה רעתו בקהל ואיך לא תבלענו הארץ מתחתיו כמו שאירע לקרח ועדתו, לפי שהקב"ה הוא ארך אפים וממתין לו הוא שאמר שלמה (קהלת ה':ז') אם עושק רש וגזל משפט וצדק תראה במדינה אל תתמה על החפץ כי גבוה מעל גבוה שומר וגבוהים עליהם. למדנו מכאן שאף רשעת החוטא והפושע הקב"ה מעביר לפי שעה ואינו מאבדו מן העולם מיד שכן מצינו באדם הראשון כשחטא והביא מיתה לו ולכל העולם כלו שהיה חסדו של הקב"ה עמו שנא' (בראשית ג':כ"א) ויעש ה' אלהים לאדם ולאשתו כתנות עור וילבישם. וכן דור המדבר בעשותם העגל ולא היה המן שובת אפי' יום אחד גם בקריעת ים סוף העבירו עמם ע"ז זהו פסל מיכה שנא' (זכריה י':י"א) ועבר בים צרה ועם זה לא נמנע הקב"ה מלקרוע להם הים למדנו כי אע"פ שאין העון נפקד לשעה הלא הוא ארך אפים מאריך אפיה וגבי דיליה:

ואם אולי יחשוב לחטוא ויסמוך על חסדי ה' יתעלה שימחול לו, הנה בזו אין הקב"ה מוחל לו, שהרי שנינו (יומא פ"ח דף פ"ה ב) האומר אחטא ואשוב אין מספיקין בידו לעשות תשובה ובזה אין ראוי לבטוח בו שימחול לו כיון שהוא חוטא על סמך. וזהו שדרשו ז"ל (מיכה ו) אל תבטחו בריע אל תבטחו באלוף אין ריע אלא הקב"ה שנא' (משלי כ"ז:י') ריעך וריע אביך, ואין אלוף אלא הקב"ה שנא' (ירמיהו ג':ד') אלוף נעורי אתה, כי אע"פ שאין העונש בא מיד אין מדתו של הקב"ה למהר נקמתו שאין ראוי זה אלא לב"ו שהוא מתיירא כי יברח אויבו ממנו ולא יראה ברעתו וכן אמר הנביא (שם ג) אראה נקמתך מהם. וכל היום היה דוד מתפלל להקב"ה על נקמת אויביו שנא' (תהילים י"ח:ל"ח) ארדוף אויבי ואשיגם. ותבט עיני בשורי, יאמר שיראה הנקמה או ישמע אותה

אבל הקב"ה אין ראוי לו שימהר נקמתו שאין אפשר לו לאדם שיברח מפניו ואי אפשר לו להסתר מענשו ואפי' יסתר בקרקע הים שם יזמין לו הקב"ה ההצלה או הפורענות כענין שכתוב (עמוס ט':ג'-ד') ואם יסתרו מנגד עיני בקרקע הים משם אצוה את הנחש ונשכם. ואם ה' יהיה בעזרו ואפי' ג"כ יהיה בקרקע הים יצילנו מרעתו כענין יונה בן אמתי שניצל מתהומות הים וכן כתיב (ירמיהו כ"ג:כ"ד) אם יסתר איש במסתרים ואני לא אראנו נאם ה'. ולפי דיני העוה"ב הנמצאים בתלמוד אלו נעשתה בו נקמה לעיני השמש שתפתח הארץ את פיה ותבלענו כקרח ועדתו היתה נפשו זוכה לעוה"ב כעדת קרח שהם בני העוה"ב, וכן אמרו זכרונם לברכה (במדבר י"ז:י"ב) ויאבדו מתוך הקהל אבידה העתידה להתבקש כיון שקבלו דינם בעוה"ז. אבל מי שלא קבל דינו בעוה"ז ואין המקרים והיסורים משוטטים בעדו ומעשיו מצליחים ויחילו דרכיו בכל עת וחייו חיי שלוה ומיתתו בנחת וכענין שאמר דוד ע"ה על הרשעים (תהילים ע"ג:ד') כי אין חרצובות למותם ובריא אולם, הנה הוא מזומן להנקם ממנו נקמה עצומה כענין שכתוב (מלאכי ג':י"ט) ולהט אותם היום הבא אשר לא יעזוב להם שרש וענף והוא נענש לעוה"ב בעונש קשה ממיתת הגוף כסקילה שריפה הרג וחנק, שהמיתות הללו ברגע אחד ומיד הן עוברות אבל מיתת הנפש היא מיתה נצחית בצער ויסורים שאין להם סוף ותכלית ותהיה מדת הדין מתוחה כנגדו להיותו נדון באש לא נפח, ומצינו מדת הדין שהיא דנה את האדם פעמים דרך העברה פעמים דרך עמידה פעמים בישיבה, דרך העברה הוא הדין הקל, דרך עמידה הוא חמור ממנו, דרך ישיבה הוא חמור מן הכל, המצריים נדונו דרך העברה הוא הדין הקל שנא' (שמות י"ב:י"ב) ועבר ה' לנגוף את מצרים וכתיב (שם) ועברתי בארץ מצרים ולפי שהיה דין הקל לא הכה אותה הלילה אלא הבכורות, ליום הדין של תחיית המתים דן אותם בעמידה שהוא דין חמור ממנו שנא' (צפניה ג':ח') לכן חכו לי נאום ה' ליום קומי לעד. דור המבול שהיה בידם גזל דן אותם בישיבה שהיה חמור מכלן שנא' (תהילים כ"ט:י') ה' למבול ישב וישב ה' מלך לעולם שהראה בהם מלכותו וגבורתו כך דרשו ז"ל:

יש בזה חלול השם וידוע כי חלול השם עון פלילי שאין כח בתשובה ויום הכפורים לכפר ולא ביסורים למרק שכך אמרו ז"ל (יומא פ"ח דף פ"ו) עבר על מצות עשה ועשה תשובה אינו זז משם עד שמוחלים לו שנא' (ירמיהו ג':י"ד) שובו בנים שובבים עבר על לא תעשה ועשה תשובה תשובה תולה ויוה"כ מכפר, עבר על כריתות ומיתות ב"ד ועשה תשובה תשובה ויוה"כ תולין ויסורין ממרקים שנא' (תהילים פ"ט:ל"ג) ופקדתי בשבט פשעם ובנגעים עונם, אבל מי שיש בידו חילול השם אין כח בתשובה לתלות ולא

ביום הכפורים לכפר ולא ביסורין למרק אלא כלן תולין ומיתה מכפרת, ומי שבידו גזל המס ה"ז חלול השם שהרי שם שמים מתחלל על ידו. כמה גדול עון חלול השם שהרי מצינו שהקב"ה ויתר על ע"ז ולא ויתר על חילול השם שנא' (יחזקאל כ׳:ל״ט) ואתם בית ישראל איש גלוליו לכו עבודו ואת שם קדשי לא תחללו עוד. אין ראוי שתהיה כוונת מי שעבר על השבועה כשגזל את חבירו ונשבע לשקר שיהא נפטר בכך כיון שעבר יומו אלא כל יום ויום שעומד במרדו הוא עובר על השבועה, וכל שאינו משלם לחבירו הוא עובר על עשה שנאמר (ויקרא ח) והשיב את הגזלה כיון שאינו מחזירה. כ"ש בזה שיש בעון זה גזל של רבים וקללות של רבים וחלול השם כל זמן שלא נשבע שבועת התורה להביא המס בנאמנות אלא שהענין נמסר אל אמונתו הלא הוא מסתכן בעצמו בכל החטאים האלו. כ"ש מי שנשבע וספר תורה בזרועו שיעשה הוראתו ביושר ובאמונה ויהיה מתרשל בזה ח"ו הנה יש בזה מכאוב רביעי והוא עבריינות של שבועה כי הוא מכחיש האמת מעיקרו (ירמיהו ז׳:כ״ח) ואבדה האמונה ונכרתה מפיהם ואם אינו נאמן לעצמו איך יהיה נאמן לאחרים, וכמו שאמרו ז"ל (תענית פ"ג דף כד) גברא דעל בריה וברתיה לא חייס, והנה זה אינו מרחם על נפשו ועל נפשות ביתו כי כלם נתפסים בעונו ודמם מידו יבוקש, והוא מאותו כת הנאמר עליהם (ישעי' נג) על פרי בטן לא ירחמו שהרי עיניהם תלויות בו וכמו שאמרו ז"ל עיניהם תלויות בך ואתה תלוי במי שאמר והיה העולם. העובר על השבועה כאלו עובר על החרם כי השבועה הוא החרם והחרם הוא השבועה וזהו שכתוב (מלאכי ג׳:ט׳) במארה אתם נארים ואותי אתם קובעים הגוי כול ו. וענין השבועה וחומרי שביליה אבאר באות שי"ן שבועה בגזרת הצור. ומצינו בעכן שנידון בשני דינין לפי שמעל בחרם ולכך נסקל ונשרף שכן כתוב (יהושע ו) וירגמו אותו כל ישראל אבן וישרפו אותו באש ויסקלו אותו באבנים. נסקל על חילול השם כי בשבת גנב, ונשרף על שמעל בחרם כן דרשו בתנחומא סדר אלה מסעי, ומכאן שהחרם אש שורפת וכל המועל בו נתחייב שריפה. נמצאת למד שיצטרך אדם ליזהר מן הגזל ביותר ואין צריך לומר מגזל המס שהוא מגזל הרבים, והוכחו זה מפסוקי הכתוב ומדברי רבותינו ז"ל, והקב"ה ברחמיו וחסדיו ינקה אותנו מכל העונות ומעון הגזל והשבועה והחרם, וילמדנו לעשות רצונו בלבב שלם כענין שאמר דוד המלך ע"ה (תהילים קמ״ג:י׳) למדני לעשות רצונך כי אתה אלהי רוחך טובה תנחני באורח מישור:

גאוה

חלק א

יראת ה' שנאת רע גאה וגאון ודרך רע (משלי ח). הכתוב הזה הזכיר שלמה ע"ה בשם החכמה אומרת החכמה כי מי שיש בו יראת השם יתעלה ישנא איש רע, שנאת רע כלומר שנאת איש רע כמו ואני תפלה שטעמו איש תפלה, כי כיון שהוא איש רע מצוה לשנאתו וכן אמר דוד ע"ה (תהלים קלט) הלא משנאיך ה' אשנא וגו', ואמר שלמה ע"ה (משלי כח) עוזבי תורה יהללו רשע ושומרי תורה יתגרו בם, כי הצדיק והרשע שני הפכים הם זה שונא לזה כי כל מין אוהב את מינו ושונא את הפכו, וכן אמר שלמה ע"ה (שם כט) אנשי דמים ישנאו תם, ואמר (שם) תועבת רשע ישר דרך. ואיש רע הוא הכולל המדות הרעות שהזכיר והם גאה וגאון ודרך רע ופי תהפוכות הזכיר מדת הגאוה תחלה שהיא הקשה שבכל המדות וכל המחזיק בה נקרא תועבת ה'. וישעיה הנביא ע"ה קראו ציץ נובל הוא שאמר (ישעיה כח) הוי עטרת גאות שכורי אפרים וציץ נובל צבי תפארתו. ביאר הכתוב הוי מי שנותן עטרה למדת הגאוה צבי תפארתו שישראל מחזיקין בה והם שכורים בה ואמר זה על עשרת השבטים שהיו בשלוה בימים ההם בזמן הבית. והיה מתנבא עליהם פורענות וכן תרגם יונתן וי דיהב כתרא לגוותנא טפשא רבא דישראל, וקרא המדה הזאת ציץ נובל כלומר צמח שיפול, ואמר כי ראויה עטרה כזו לרמוס אותה ברגל, הוא שאמר (שם) ברגלים תרמסנה עטרת גאות שכורי אפרים. ומה שכפל המדה ואמר גאה וגאון יתכן לומר לפי שהגאוה על שני חלקים, יש מתגאה בחכמתו וביושר הנהגתו וטוב מדותיו ומאשר יש לו יתרון על בני דורו, ויש מתגאה במדותיו הרעות ועל כל פעולות עושק ונלוז, ושני חלקים אלו שנואים אצל החכמים, כי א"צ לומר מי שמתגאה על מעשה יצר הרע, כי גם המתגאה על מעשה הטוב הוא בכלל שנואי החכמים, וזה שאמר גאה וגאון כלומר גאה מצד הטוב שהוא שנאת רע וגאון מצד הרע שהוא דרך רע הכל שנאתי, כי אע"פ שאדם צדיק וכל הנהגותיו מיושרות והוא עושה כל מעשיו על קו השכל והחכמה אין ראוי לו שיתגאה בכך אלא שישפל עצמו, וכמו שאמרו במדרש למה נמשלו ישראל לגפן מה גפן זאת יש בה אשכולות גדולים וקטנים וכל הגדול מחבירו נמוך יותר מחבירו כך הם ישראל, ואפשר לומר כי זה ענין הכתוב הנזכר בהקב"ה כי גאה גאה כי אמרו שירה על שנתגאה על הטוב ונתגאה על הרע, וזהו חומה לישראל חומה למצריים ואין הגאוה ראויה בלתי לה' לבדו שנא' (תהלים צג) ה' מלך גאות לבש. ומפני ששרש הטוב והרע אחד ע"כ אמר הנביא ע"ה (ישעיה מה) עושה שלום ובורא רע. (שם מד) אני ה' עושה כל אלה כדי להוציא

מלבן של כופרים שאומרים שא"א שהטוב והרע יצא משרש אחד ע"כ הוסיף כל אלה. והזכיר תהפוכות כי הגאוה שהיא מצד הדרך הרע תביא את האדם לדבר תהפוכות לפי שהגאוה ההיא תכריחנו להטות מדרך האמת עד שידבר דברים שלא יתכן לדבר בם. דרשו רז"ל כל מי שיש בו גסות הרוח ראוי לגדעו כאשרה כתיב הכא (ישעיה י) ורמי הקומה גדועים וכתיב התם (דברים ז) ואשריהם תגדעון. ודרשו עוד כל מי שיש בידו גסות הרוח שכינה מיללת עליו שנא' (תהלים קלט) וגבוה ממרחק יידע, ובמקום אחר דרשו שהצרעת עונש המתגאים שנא' (ויקרא יד) לשאת ולספחת ואין שאת אלא גבוהה שנא' (ישעי' ב) ועל כל הגבעות הנשאות, וכן מצינו בנעמן שנענש בצרעת על שנתגאה שנא' (מלכים ב ה) ונעמן שר צבא מלך ארם היה איש גדול לפני אדוניו כלו' שהיה גס רוח לפני אדוניו. חומר האיסור שהזכרנו במדת הגאוה הוא בהנהגותיו של אדם בדבורו או במעשיו בינו לבין חבירו, בדיבור הוא שידבר גבוהות כענין שכתוב (משלי יז) מגביה פתחו מבקש שבר, כנה הפה בשם פתח כי הוא פתח לגוף כשער לבית. וידוע כי השבר ענשו של גאה הוא שכתוב (שם יז) לפני שבר גאון וכתיב (שם כט) גאות אדם תשפילנו. במעשיו הוא שיהלך בכל מעשיו בגדולות ובנפלאות ממנו כענין שאמר דוד ע"ה (תהלים קלא) ולא הלכתי בגדולות ובנפלאות ממני, ואין צריך לומר אם מתגאה במעשה המצות בינו לבין המקום יתעלה ומכבד את עצמו בעבודה אחת מן העבודות כמי שמתגאה ללכת לבית הכנסת ולולבו בידו וכיוצא בזה שהוא מחשב לכבד את עצמו ולזלזל במצות שהעבירה חמורה יותר, והעונש רע ומר כענין שמצינו בשבנא שהיה גדול בביתו של חזקיה שהיה מתגאה במעשה המצות והיה מבזה את הקרבנות והוא היה כהן כפי דעת רז"ל ממה שכתוב (ישעיה כב) והלבשתיו כתנתך ועל שהיה מבזה את הקרבנות נענש שהרגו סנחריב מלך אשור, ועליו נאמר (שם) תמוש היתד התקועה במקום נאמן, וכן מצינו בישכר איש כפר ברקאי שצוחה עליו עזרה על שהיה מתגאה ומכבד עצמו ומחלל קדשי שמים, הוא שדרשו רבותינו ז"ל בפסחים פרק מקום שנהגו ארבעה צווחות צוחה עזרה. ראשונה צאו מכאן בני עלי שטמאו היכל ה', עוד צוחה עזרה צא מכאן ישכר איש כפר ברקאי שמכבד את עצמו ומחלל קדשי שמים, עוד צוחה עזרה שאו שערים ראשיכם ויכנס ישמעאל בן פאבי תלמידו של פנחס וישמש בכהונה גדולה, עוד צוחה עזרה שאו שערים ראשיכם ויכנס יוחנן בן נרבאי תלמידו של ברקאי וימלא כריסו מקדשי שמים. והנה שם ענשו של ישכר איש כפר ברקאי מפורש והוא אמרם ז"ל מלכא ומלכתא הוו יתבי מלכא אמר גדיא יאי מלכתא אמרה אימרא יאי אמרי מאן נוכח כהן גדול יוכיח דקא מקריב כולי יומא קורבניה אתיוה לישכר

אתא אחוי בידיה אימרא יאי דאי גדיא יאי יסק לתמידא אמר מלכא הואיל ולא הוה ליה אימתא דמלכותא ליפסקו לידיה דימינא יהב ישששכר שוחדא ופסקוה לשמאליה שמע מלכא אמר ליהדור וליפסקו לימיניה, אמר רב יוסף בריך רחמנא דשקליה לישששכר למיטרפסיה בהאי עלמא, כלומר כי טוב היה לו כשנטל ענשו בעולם הזה ממה שיענש לעולם הבא:

ודרשו ז"ל כל המתגאה נידון באש שנא' (ויקרא ו':ב') היא העולה על מוקדה זו מלכות רומי הרשעה שהיא מתגאה ומעלה את עצמה סופה שתדון באש שנאמר היא העולה על מוקדה. וכן מצינו בדור המבול על שנתגאו ואמרו (איוב כ"א:ט"ו) מה שדי כי נעבדנו נדונו באש שנא' (שם ו) בעת יזורבו נצמתו בחומו נדעכו ממקומם, אנשי סדום ע"י שנתגאו שנא' (יחזקאל ט"ז:מ"ט) הנה זה היה עון סדום אחותך גאון שבעת לחם היה לה נדונו באש שנא' (בראשית י"ט:כ"ד) וה' המטיר על סדום וכו', וכן פרעה ע"י שנתגאה ואמר (שמות ה':ב') מי ה' אשר אשמע בקולו ואמרי (יחזקאל כ"ט:ג') לי יאורי ואני עשיתני נדון באש שנא' (תהילים י"ח:י"ד) וירעם בשמים ה' ועליון יתן קולו ברד וגחלי אש. וכתיב (שמות ט':כ"ד) ויהי ברד ואש מתלקחת, וכן סנחריב ע"י שנתגאה ועילה את עצמו ואמר (ישעיה לו) אני עליתי מרום הרים ירכתי לבנון נדון באש, וכתיב (שם י) ותחת כבודו יקד יקוד כיקוד אש, וכן נבוכדנצר ע"י שנתגאה ועילה את עצמו שנא' (שם יד) אעלה על במתי עב וכתיב ממעל לכוכבי אל ארים כסאי לפיכך נדונו חיילותיו באש. את מוצא כשנכנסו לחנכת צלמא מנה הכתוב שמנה אומות (דניאל ג':ג') באדין מתכנשין אחשדרפניא סגניא ופחוותא אדרגזרייא גדבריא דתבריא תפתייא וכל שלטוני מדינתא הרי שמנה, ובשניה אין שם אלא ארבע אומות שנא' (שם) ומתכנשין אחשדרפנייא סגנייא ופחוותא והדברי מלכא והיכן ארבעה אומות קטיל המו שביבא דנורא. וכן שר חמשים שבא לאליהו ז"ל ונתגאה אצלו בדבריו ירדה אש מן השמים ושרפה אותם הוא שכתוב (מלכים ב א':י') אם איש אלהים אני תרד אש מן השמים ותאכל אותך ואת חמישיך, וכן שר חמשים השני עד שבא שר חמשים השלישי ודבר לו בשפלות ואז הלך עמו אל המלך, וכן מצינו בנעמן שהשפיל עצמו לפני אלישע ובא לפניו דרך שפלות שהועיל לו ונטהר מצרעתו שכן כתיב (שם ה) ויבא נעמן בסוסיו וברכבו בסוסו כתיב מלמד שלא בא לפניו בכל סוסיו ומרכבותיו אלא בסוס אחד והוא שכתוב (תהילים קמ"ז:י'-י"א) לא בגבורת הסוס יחפץ רוצה ה' את יראיו את המיחלים לחסדו וכן לעתיד לבא מלכות רומי הרשעה ע"י שמתגאה ומעלה את עצמה הוא שכתוב (עובדיה א':ד') אם תגביה כנשר ואם בין כוכבים שים קנך לפיכך נידונית באש שנא' (דניאל ח)

חזה הוית עד דקטילת חיותא והובד גשמה ויהיבת ליקידת אשא, ובפרק השותפין דרשו ז"ל (דף י) המתיהר נופל בגיהנם שנא' (משלי כ"א:כ"ד) זד יהיר לץ שמו עושה בעברת זדון ואין עברה אלא גיהנם שנא' (צפניה א':ט"ו) יום עברה היום ההוא. ובפרק המוכר פירות פירשו (ב"ב דף צח) כל המתגאה בטלית של ת"ח אין מכניסין אותו למחיצתו של הקב"ה כתיב הכא (חבקוק ב':ה') גבר יהיר ולא ינוה וכתיב התם (שמות ט"ו:י"ג) אל נוה קדשך. ובסנהדרין גסות הרוח שהיה בירבעם טרדתו מן העולם שנא' (מלכים א י"ב:כ"ו-כ"ז) ויאמר ירבעם בלבו עתה תשוב הממלכה לבית דוד אם יעלה העם לעשות זבח בית ה' בירושלים ושב לב העם אל אדוניהם אל רחבעם מלך יהודה וגמירי דאין ישיבה בעזרה אלא למלכי בית דוד בלבד כיון דחזו לרחבעם דיתיב ואנא קאימנא אמרי האי מלכא והאי עבדא ואי יתיבנא אמרי מורד במלכות הוה וקטילי לי מיד (מלכים א י"ב:כ"ח) ויועץ המלך ויעש שני עגלי זהב ויאמר להם רב לכם מעלות ירושלים הנה אלהיך זה וכו', ושם עוד כתוב אמר הקב"ה לירבעם חזור בך ואני ואתה ובן ישי נטייל בג"ע, אמר לו מי בראש אמר לו בן ישי בראש א"ל אי הכי לא בעינא:

ידוע כי המשתמש במדת הגאוה הוא משתמש בלבושו של מלך שנא' (תהילים צ"ג:א') ה' מלך גאות לבש כי הגאוה לא תאות כי אם אליו ולא לבשר ודם ואמר הקב"ה לאיוב (מ) עדה נא גאון וגובה והוד והדר תלבש כלומר אשר אתה לבוש כי כל זה לבושו של הקב"ה והוא לבדו המתגאה על הנמצאים כולם אף כי בעולם השפל הזה על הפושעים ועל המורדים שהוא מכניע אותם ומשפיל גאים עדי ארץ. כי לולא זה היה העולם חרב ומתמוטט בעונש הגאוה וזהו שנא' (ד"ה א טז) אף תכון תבל בל תמוט. לימדך הכתוב שאלמלא שהוא מתגאה על הגאים שהוא משפיל באים עדי ארץ ומכניעם היה העולם מתמוטט. דרשו ז"ל (סוטה פ"ק דף ד ב) כל מי שיש בו גסות הרוח כופר בעיקר שנא' (דברים ח':י"ד) ורם לבבך ושכחת את ה' אלהיך כל מי שיש בו גסות הרוח כאלו עובד ע"ז כתיב הכא (משלי יז) תועבת ה' כל גבה לב וכתיב התם (ויקרא י"ח:כ"ז) כי את כל התועבות האל ודרשו עוד שאינו זוכה לתחיית המתים והוא שאמרו (סוטה דף ה) כל מי שיש בו גסות הרוח אין עפרו ננער שנא' (ישעיהו כ"ו:י"ט) הקיצו ורננו שוכני עפר כלו' מי שנעשה עפר בחייו. וכיון שאנו רואים שהחמירו רז"ל כל כך בחומר איסור הגאוה ראוי לנו להתרחק ממנו שלא תשימנו תועבת ה' ושלא תביאנו לכפור בעיקר או לעבוד ע"ז או לבא על הערוות ושלא תפסיד ממנו מעלת תחיית המתים:

המדה הזאת מנעה תורה אפי' מן הכהן הגדול שלא יתגאה בכהונתו ובמעלתו הנשאה והרמה וע"כ נצטווה שירים את הדשן מעל המזבח הוא בעצמו ובכבודו, לפי שהוא

האדם המיוחד לעבודת בהמ"ק נצטוה בעבודה נקלה ונצטוה עוד שילבש שמונה בגדי כהונה בשעת ההרמה וכל זה הערה ודרך חיים להתרחק ממדת הגאוה ולהשפל ולהכנע וכן מצינו שהזהירה התורה את המלך על המדה הזו והוא שכתוב (דברים י"ז:כ') לבלתי רום לבבו מאחיו ולבלתי סור מן המצוה ימין ושמאל הזהירתו תורה שלא יתגאה במלכותו ורחב ממשלתו אלא שיהיה שפל כאחד מאחיו שאין להם הכח והממשלה ואע"פ שהוא ענין טבעי במלך שיתגאה וירום לבבו במעלת מלכותו, ע"כ הזהירתו תורה שיתגבר שכלו על טבעו ויהיה שפל ולא יתגאה. ומפני שהגאוה הוא ענין טבעי במלך ודבר מצוי ע"כ תמצא בפרשת ויקרא בסדר החוטאים שהם הכהן הגדול והסנהדרין והמלך שהזכיר בשתי פרשיות הקודמות בכהן גדול וסנהדרין לשון אם שהוא לשון ספק והוא שאמר (ויקרא ד':י"ג) אם הכהן המשיח יחטא ואם כל עדת ישראל ישגו, אבל במלך שהוא הנשיא לא הזכיר לשון אם אלא אשר נשיא יחטא ולא אמר אם נשיא יחטא, והטעם מפני שהכהן המשיח הוא הכהן הגדול ונזהר הוא מן החטא כי מלאך ה' צבאות הוא. ועוד כי משא כל ישראל עליו בעסקי הגוף במזונותיהם ולברכם ובעסקי הנפש בענין הכפרה וכן בני עדת ישראל נזהרין הן מן החטא לפי שרוח הקדש עליהם, וע"כ הזכיר הכתוב בחטאם לשון ספק, אבל במלך הזכיר החטא בלשון ודאי כי לבו גס בו ומדת הגאוה שהיא סבת החטא נטועה בלבו ומצוייה בקרבו, לכך הזכירה בו התורה לשון ודאי:

כיון שדברנו בחומר איסור הגאוה ושהיא מדה שהרחיקה תורה אפילו מן המלך ראוי לאדם שיתרחק ממנו ויבחר במדת השפלות שאפי' הקב"ה שהגאוה ראויה לו והוא מתלבש בה אינו מתנהג בה אצל בריותיו אלא בדרך שפלות, והוא שכתוב (איוב ל"ז:כ"ג) שדי לא מצאנוהו שגיא כח, ר"ל לא מצאנוהו שיהיה שגיא כח שיבא אצלנו בדרך התוקף והגאוה אלא בדרך השפלות והתמימו' ולכך הזכיר שם שדי שבו מראה גאותו המופלאה בעליונים כשהוא משדד ומנצח מערכת הככבים אבל אצל נבראי השפל לא ימצא כן:

ודבר ידוע כי מדת הגאוה בקצה האחד ומדת השפלות בקצה השני, ומי שמתנהג בענין הבינוני ועומד על המיצוע יקרא ענוה כי לשון ענוה בלשוננו היא המדה הממוצעת בין הגאוה והשפלות. וידוע כי כל המדות כלן ראוי לו לאדם שיבור דרך בינוני בהם ויעמוד על המיצוע וע"ז הזכיר שלמה ע"ה (משלי ד':כ"ו) פלס מעגל רגליך. יזהיר שישקול אדם כל פעולותיו ושילך על המיצוע בכל מדותיו כפלס הזה שהלשון הזה עומד במיצוע ואינו נוטה לכאן ולכאן ואז יהיו כל עניניו נכונים, אבל במדת הגאוה אנו מוזהרין שלא יספיק לנו שנעמוד על המיצוע כדי שנברח ממדת הגאוה העומדת בקצה הראשון ושנתרחק

עוד מן המיצוע ונעתיק עצמנו אל מדת השפלות העומדת בקצה האחרון, ועל זה אמרו רז"ל (אבות פ"ד) מאד מאד הוי שפל רוח שתקות אנוש רמה חזר שני פעמים מאד כדי שינטה אל הקצה האחרון, וכן כתוב במשה רבינו ע"ה (במדבר י"ב:ג') והאיש משה ענו מאד, הוסיף מאד להורות שלא רצה משה לעמוד על המיצוע שהיא הענוה אלא נטה אל מדת השפלות זהו שאמר מאד:

אין מדת השפלות שנצטוינו בה שינבל עצמו בענינים הראוים או שיבזוהו בני אדם ולא יחוש עליהם כי האדם החביב שנברא בצלם אלהים ראוי הוא שיחוש על כבוד עצמו ועל מעלת נפשו השכלית וכל שכן אם הוא תלמיד חכם שהוא צריך לחוס על כבוד תורתו ואם מבזין אותו והוא מוחל בלתי אם יפייסוהו הרי הוא מבזה את התורה ומחלל אותה. וכן אמרו אי לאו כבוד תורה כמה נחמני איכא בשוקא, וצריך למינקט ליה בליביה היכא דלא מפייסו ליה, ואותו חכם שהיה מזכיר שבחיו והיה אומר מימי לא עלתה לי קללת חברי על מטתי שהמובן מזה שהיה מוחל, לא היה אומר כן אלא על כבוד גופו והצער שציערו זה היה מוחל אבל כבוד תורתו לא היה מוחל, אבל ענין השפלות הוא שיהיה אדם שפל רוח בדבריו ובמעשיו לכל אדם ואין צריך לומר לחביריו ולגדולים ממנו ושישמע עלבונו וישתוק ושיעביר על מדותיו למי שחטא לו כל זמן שלא עשה כן במזיד ולא התמיד בזה:

וצריך הוא גם כן שיהיה לבו נשבר בקרבו לפי שבמדה הזו היצר נכנע והחומר מדלדל וכבר אמרו ז"ל (עשרה יוחסין דף עא) אין מוסרין שם בן מ"ב אלא למי שעומד בחצי ימיו ואינו כועס ואינו משתכר ולבו נשבר בקרבו. ודרשו ז"ל כל אמות של מקדש היו שלמות חוץ משל ארון שהיו שבורות שנא' (שמות כא) אמתים וחצי ארכו וגו' ואמה וחצי קומתו הזכיר וחצי בין באורך בין ברוחב בין בקומה, מכאן לת"ח שצריך שיהיה שפל וענו ולבו נשבר בקרבו.

וכדי להורות שמדת השפלות אהובה אצל השם יתעלה כשם שמדת הגאוה שנואה לפניו לכך בחר בהר סיני לתת בו תורה והוא שכתוב (תהילים ס"ח:י"ז) ההר חמד אלהים לשבתו, וכן בחר הקב"ה באזוב שהוא שפל מכל האילנות והוא שנזכר בשלשה מקומות בתורה בגאולת מצרים (שמות י"ב:כ"ב) ולקתתם אגודת אזוב ובטהרת המצורע ובשרפת פרה אדומה, וכן מצינו בבית המקדש הנתון בחלקו של בנימין שאינו בגובה ההר ממש הכל דרך שפלות וענוה וזהו שכתוב ובין כתפיו שכן, וכן במצות התפלין אין משימין אותם בגובה של ראש ממש אלא למטה מעט מקום שמוחו של תינוק רופס, וכל הענינים האלו מדרך הענוה והשפלות, ולכך יצטרך אדם להזהר בשתי מדות הללו ושיתרחק

ממדת הגאוה ויבחר במדת השפלות כי המדות האלו האחת אהובה והאחת שנואה לפני המקום וראוי לאדם לשנוא מה שהוא ית' שונא ולאהוב מה שהוא אוהב. כל מי שהוא שפל רוח זוכה לכבוד ושכינה שורה עליו, זוכה לכבוד שכן אמר שלמה (משלי כ"ט:כ"ג) ושפל רוח יתמוך כבוד, ושכינה שורה עליו שנא' (ישעיהו נ"ז:ט"ו) כה אמר ה' רם ונשא שוכן עד וקדוש שמו מרום וקדוש אשכון ואת דכא ושפל רוח להחיות רוח שפלי' ולהחיות לב נדכאים:

גר

חלק א

בחוץ לא ילין גר דלתי לאורח אפתח (איוב ל"א:ל"ב). דרשו ז"ל בסוף פרק הזהב (בבא מציעא דף נט ב) רבי אליעזר הגדול אומר בשלשים וששה מקומות הזהירה תורה על הגר, ודבר ידוע כי כל אחד מישראל ההולך מעירו אל עיר אחרת יקרא גר. וכן מי שהוא מן האומות ונתגייר וחזר לאמונת ישראל יקרא גר והוא הנקרא גר צדק לפי שבא להסתופף תחת כנפי השכינה. וכן גוי שקבל עליו שלא לעבוד ע"ז ובא להתישב בינינו יקרא גר תושב. ישראל הגולה מעירו לעיר אחרת יקרא גר מלשון גרגיר הנפרד מעיקרו, ונצטוינו בו להאכילו ולהשקותו ולהסביר לו פנים והסברת פנים חשובה לו מן הכל, והוא דברי שלמה ע"ה שאמר (משלי כ"ז:ט') שמן וקטרת ישמח לב ומתק רעהו מעצת נפש, הזהיר בכתוב הזה שיתחייב אדם על הגר שיספיק לו מזונות ויסביר לו פנים, והוא נקשר עם הכתוב שהזכיר למעלה ממנו שאמר (שם) כצפור נודדת מקנה וסמך לו מיד שמן וקטרת ישמח לב, כלל כל המזונות כולן וכל מה שנתבשל על האש כשמן וקטרת שהוא העשן העולה מן המזון המתבשל, והודיענו בזה כי יתחייב אדם לשמח לב האיש הנודד ממקומו בסיפוק מזונו והסברת פניו כי מלבד שיצטרך שמן וקטרת עוד יצטרך מתק רעהו, ואמר מעצת נפש כלומר שיהיה אותו מתק והסברת הפנים מעצת נפשו השכלית דרך אהבה וחיבה לא דרך חנופה כי ייטב לו מתק שפתים יותר מכל מה שהוא נותן לו, וכן דרשו ז"ל בסוף פרק אחרון של כתובות (דף קיא ב) גדול המלבין שנים לחבירו יותר ממשקהו חלב שנא' (בראשית מ"ט:י"ב) ולבן שנים מחלב אל תיקרי לבן שנים אלא ליבון שנים, ועל זה הזכיר ישעיה הנביא ע"ה (ישעיהו נ"ח:י') ותפק לרעב לחמך הם המזונות וחזר ואמר ותפק לרעב נפשך הוא מתק שפתים, וכשם שהגולה מעירו לעיר אחרת יקרא גר כן מצינו שהצדיקים נקראים גרים לפי שאינם מחשבין העוה"ז לכלום ואין דירתן אלא עראי וזהו לשון גר מלשון גרגיר כגרגיר

הזה הנפרד מעיקרו כי הצדיקים יודעים שנפרדו מעיקר קדוש וכאשר הגר נכסף לשוב למקומו לארץ מולדתו כן הם נכספים לחזור לעיקרם ושרשם והוא כסא הכבוד ששם שרש הנפש השכלית, ועל כן מצינו האבות כלן שנקראו גרים, באברהם כתיב (בראשית כ"ג:ד') גר ותושב אנכי עמכם, ביצחק כתיב (שם כו) גור בארץ הזאת. וביעקב כתיב (שם לז) בארץ מגורי אביו. וכן דוד המלך קרא עצמו גר שנא' (תהילים קי"ט:י"ט) גר אנכי בארץ, המשיל את עצמו לגר שהוא מזומן לנסיעה ואינו יודע העת, ולפי שאינו יודע העת צריך שיקח צידה לדרך פן תבא עליו העת פתאום, ומה היא הצידה קיום המצות זהו שאמר (שם) אל תסתר ממני מצותיך. גוי שקיבל עליו שלא לעבוד ע"ז ועדיין אוכל נבלות ובא לגור בשערי עירנו הוא הנקרא גר תושב ונקרא גר שער ונצטוינו לתת לו הנבלה שנא' (דברים י"ד:כ"א) לגר אשר בשעריך תתננה ואכלה. וכן כתיב בענין השבת (שמות כ':י') אתה ובנך ובתך ועבדך ואמתך ובהמתך וגרך אשר בשעריך. יזהיר הכתוב שלא תעשה מלאכה ע"י קטנים והבהמה והגר והוא גר שער. וגר תושב שרוצה להתישב בינינו וקבל עליו שלא לעבוד ע"ז ואינו מצווה על מצות השבת ולכך הוסיף אשר בשעריך כי אלו היה גר צדק היה צריך לומר וגרך סתם, ומפני שאינו מדבר בגר צדק לפי פשט הכתוב אלא בגר תושב לכך הוצרך הכתוב להוסיף בשעריך להקיש אותו לבהמה, וגר תושב זה אנו מצווין עליו להחיותו כיון שקבל עליו בפרהסיא שלא לעבוד ע"ז. ומי שהוא מן האומות ונתגייר נקרא גר צדק והוא שחייב בג' דברים אלו ואלו הן מילה טבילה קרבן שבשלשה דברים אלו נכנסו ישראל לברית במעמד הר סיני, מילה שהרי כשיצאו ישראל ממצרים נמולים היו כי היו כלם מקובלי האבות במצוה זו, טבילה הוא שכתוב (שמות י"ט:י') וקדשתם היום ומחר. קרבן הוא שכתוב (שם כד) וישלח את נערי בני ישראל ויעלו עולות ויזבחו שלמים. וכן מי שבא להתגייר חייב בשלשתן שנא' (במדבר ט"ו:ט"ו) ככם כגר יהיה, וב"ד חייבים למולו ולהטבילו ולכשיבנה ב"ה יביא קרבנו. ודרשו ז"ל (החולץ דף מז ב) שמודיעין אותו תחלה קצת מצות עונשין שבהן, וטעם הודעת העונשין כדי שלא יתגייר שאין הגרים תועלת לישראל כלל שהרי ערב רב גרים היו והם היו סבת העגל וגם היו סבת המגפה לישראל בענין בשר תאוה שחל עליהם הדבר שנאמר (במדבר יח) והאספסוף אשר בקרבו. וכל שהם מתחברין לישראל יש בדבר נזקים הרבה לפי שהם שרש פורה ראש ולענה ואין חיבורן ממנו עולה יפה ואין התולדות היוצאים מהן ראויות ברוב, שהרי מעכה בת תלמי מלך גשור שהיתה יפת תואר במלחמה וגיירה דוד יצא ממנה אבשלום שבקש להרוג דוד אביו ושכב עם נשיו לעיני כל ישראל, ולפיכך דרשו ז"ל שכל מי שבא להתגייר מעצמו בודקין אחריו שמא בשביל

חשק אשה מבנות ישראל או אם היא אשה שביל חשק בחור אחד מבני ישראל ואם לא נמצאת להם עילה מודיעין אותו כובד עול מצות והטורח שיש בעשייתן כדי שיפרשו, ולפיכך לא קבלו גרים בימי דוד ושלמה, בימי דוד שמא מתוך הפחד חזרו, ובימי שלמה שמא מתוך המלכות והטובה שהיו בה ישראל חזרו שכל גיור שיש לו טענה בענין אחד מהבלי העולם אין הגירות שלם. והנשים שגייר שלמה וכן שמשון שנשא לו אשה לא נתגיירו ע"פ בית דין אלא בשביל טענה מהבלי העולם ולפיכך חשבן הכתוב כאלו הן גויות ובאיסורן עומדות. ועוד שהוכיח סופן על תחלתן שהיו עובדות ע"ז ובנו להם במות והעלה הכתוב על שלמה כאלו הוא בנאן שנא' (מלכים א י"א:ז') אז יבנה שלמה במה וגו'. ומפורש אמרו (החולץ דף מז ב) קשים גרים לישראל הספחת. שנא' (ישעיהו י"ד:א') ונספחו על בית יעקב, והטעם לפי שאינם בקיאין בדקדוקי מצות וישראל למדין ממעשיהם. ויש שפירשו מודיעין אותם קצת עונשין שהטעם בו כדי שלא יאמרו היום או מחר בעשותם אחת מכל מצות ה' אשר לא תעשינה ואשמו אלו היינו יודעין העונש לא נתגיירנו ונמצא גירותן בטעות וע"כ יש לנו להודיעם מקצת עונשין כדין שיהיה גירותן בלבב שלם ושיקבלו עליהן הכל, ומה שאמרו קשים גרים אין זה נאמד לגנאי הגרים אלא לגנאי ישראל כלומר כיון שהקב"ה רואה מחשבתם שעזבו משפחתם וארץ מולדתם ובאו להדבק בשכינה הנה הם מחייבים את ישראל כשאין עובדין להקב"ה בלב שלם. וכן מצינו במדרש אמר ריש לקיש גדולים גרים בזמן הזה יותר מישראל כשעמדו על הר סיני שהם ראו את הקולות ואת הלפידים ואת קול השופר והנפלאות הגדולות והנוראות והגרים לא ראו מדבר זה כלום ובאין בצר ומצוק להסתופף תחת כנפי השכינה והנה איוב משבח עצמו בכתוב הזה שהיה ביתו פתוח לרוחה לכל עובר ושב אפילו לגרים ולתושבים ומעולם לא היה גר לן בחוץ כלומר אפילו הגר הנכרי הבא להתגייר בשער עירו מאי זה אומה שיהיה היה עושה עמו חסד והיה מאסף אותו אל ביתו ללון כי אע"פ שאיוב היה מבני ארם מזרע אברהם ולא מבני ישראל אעפ"כ היה חסיד גדול וצדיק גמור עובד את הש"י במצות שכליות עושה חסד עם הכל, ועל זה אמר בחוץ לא ילין גר דלתי לאורח אפתח ואין צריך לומר אם היה הגר מעמו שהיה עושה החסד הזה עמו, ומכאן יש על האדם להתעורר שיגדל נפשו במדת הרחמנות שיהיה מרחם על הבריות וכמו שדרשו ז"ל (שבת קנא ב) כל המרחם מרחמים עליו שנאמר (דברים י"ג:י"ח) ונתן לך רחמים ורחמך. וזה קל וחומר אם איוב באין תורה היה מחזיק במדה זו כ"ש ישראל שקבלו תורה שהן חייבין להחזיק בה ובמדותיה ידוע כי כשניתנה התורה אפילו לגרים ניתנה שכן דרשו ז"ל (דברים ל"ג:ד') תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב לכל המתקהל

ביעקב. וכן דרשו עוד (ויקרא י"ח:ה') אשר יעשה אותם האדם וחי בהם כהן לוי וישראל לא נאמר אלא האדם מלמד שאפילו עכו"ם ועוסק בתורה הרי הוא ככהן גדול, ובדין הוא שיהי' להם השכר הגדול כשהם חוזרין לתורת משה בזמן הגלות והשעבוד ושיהיו מכלל ישראל המעולי' והנבחרים שבהם, כי האומות שיתגיירו לימות המשיח מתוך שיראו ישראל בגדולה ובמעלה כי נתנו עליון על כל גויי הארץ לתהלה ולשם ולתפארת אין להם בזה שכר לפי שאין גירותם לשם שמים ולא עשו כן בזמן הלחץ ואע"פ שהם עתידין שיתגיירו מעצמם אין אנו מקבלין אותם ברצוננו, והוא שדרשו ז"ל (יבמות פ"ב דף כד ב) מי גר אתך עליך יפול (ישעיהו נ"ד:ט"ו) מי גר אתך בעניותך עליך יפול בעשירותך. למדנו בזה שלא ישכנו בינינו ברצוננו אלא אותן שנתגיירו בעניותנו, ומכל מקום עתידין כל האומות שיהיו לעתיד לבא גרים כלומר שיתגיירו מעצמם שכן דרשו ז"ל במסכת ע"ז בפ' אין מעמידין בתחילתו (דף כד) מאי אותבו חברוהי לר' אליעזר (ישעיהו ס':ז') כל צאן קדר יקבצו לך וגו' אמר להם ר' אליעזר לימות המשיח אתם משיבים אותי כלם גרים גרורים הם לעתיד לבא שנא' (צפניה ג':ט') כי אז אהפוך אל עמים שפה ברורה לקרא כלם בשם ה' ולעבדו שכם אחד:

גאולה

חלק א

קויתי ה' קותה נפשי ולדברו הוחלתי (תהילים קי"ל:ה'). ידוע כי כל ענינם של ישראל מקודש ביותר משאר האומות מפני שהם לקוחים לשמו של הקב"ה והם עמו וחלקו כענין שכתוב (דברים ל"ב:ט') כי חלק ה' עמו יעקב חבל נחלתו ומי שהוא עבד המלך הנה מעלתו יתירה על שאר עבדי השרים והסגנים ומוראו וחתתו עליהם מפני שהשרים והסגנים הם עבדי המלך אדוניו, וענין הכתוב שהזכיר משה (שם כו) ולתתך עליון על כל גויי הארץ וגו' כי מפני שהם לקוחים לשמו וזה תהלתם ותפארתם לכך הם נתונים עליון על כל שאר העמים. וישאל אדם מה נשתנה העם הזה משאר העמים שהם משועבדים לאומות העולם והולכים בגלות בבלה ובמלכות מדי ויון ובארם והלא מצינו בדורות ראשונים שכל אומה ואומה שהיו רעים וחטאים לה' היה הקב"ה מכלה אותן מן העולם כענין דור המבול וכיוצא בהן וכענין שדרשו ז"ל מעולם לא הכה הקב"ה אומה ושנה בה, וכיון שהענין הזה נוהג בכל האומות מדוע לא ינהג כן בישראל שאם חטאו להקב"ה ומרו את דבריו יכלה אותו מן העולם ולמה הענישן בעונש פיזור ושיעבוד ולא מצינו עונש זה בשער האומות. ותשובת הדבר ידוע כי אורך הגלות הזה מתמיה עד מאד וירידתן

של ישראל ירידה מופלאה יתמה ויפלא עליה לב החושב והוא דבר ירמיה ע"ה (איכה א׳:ט׳) ותרד פלאים. ואי אפשר שיכלה אותן מן העולם לפי שהם קיום העולם ועניינם נקשר בקשר חזק ואמיץ וכענין שהזכיר יהושע (ז) והכריתו את שמנו מן הארץ ומה תעשה לשמך הגדול, ודרשו ז"ל בברכות (פ"ק דף ז ב) רב הונא רמי כתיב (שמואל ב ז׳:י׳) ולא יוסיפו בני עולה לענותו וכתיב בדברי הימים (כא) ולא יוסיפו בני עולה לכלותו. והענין כי בתחלה כשנבנה בית המקדש נבנה על מנת שלא לענותו שלא יענו עוד אויבים לישראל ולבסוף שחטאו ולא יוסיפו בני עולה לכלותו כלומר נגזר עליהם לענותו אבל לכלותו אי אפשר וזהו שאמר בתחלה לענותו ולבסוף לכלותו, וכן אמר (מלאכי ג׳:ו׳) אני ה' לא שניתי ואתם בני יעקב לא כליתם, ביאורו כי כשם ששמי א"א לו שישתנה כך אי אפשר לישראל שיהיו כלין. ולפי שנתחייבו ישראל כליה בחטאם ואי איפשר לכלותם לכך גזר עליהם הפיזור והשעבוד בין האומות, וטעם הפיזור לפי דעתי לשני ענינים, האחד כדי שיתפשטו ישראל בכל הקצוות בין האומות שאין בהם תבונה וילמדו האומות מהם האמונה במציאות השם יתברך ובענין ההשגחה השופעת בפרטי בני האדם, והטעם השני לפי שישראל חטאו בארץ הקדושה שהיא נקודת העולם ואמצעות האקלימים והסיעו עצמן מן הנקודה העליונה הנקראת קו האמצעי של מעלה מכוונת כנגד קו האמצעי שלמטה וחללו את קדושתו והוציאו עצמן מרשותו ונשארו ברשות שאר הכחות העליונים לכך נגזר עליהם גלות שיגלו אל יתר הקצוות מן הארץ שהיא נקודה תחתונה מדה כנגד מדה ועם הגלות והשעבוד עונותינו מתמרקין ואנו ניצולין בו מדינה של גיהנם ועל כן בירר לנו אאע"ה את המלכיות.

ודרשו ז"ל במדרש תהלים במזמור (תהילים נ"ב:ב׳) בבא דואג אמר רבי שמעון בר אבא הראה לו הקב"ה לאברהם ד' דברים תורה וקרבנות ומלכיות וגיהנם, תורה מנין שנאמר (בראשית ט"ו:י"ז) ולפיד אש ואין לפיד אלא תורה שנאמר (שמות כ׳:ט"ו) וכל העם רואים את הקולות ואת הלפידים, תנור עשן זה גיהנם שנאמר (מלאכי ג׳:י"ט) בוער כתנור וכתיב (ישעיהו ל"א:ט׳) אשר אור לו בציון ותנור לו בירושלים, קרבנות שנאמר (בראשית ט"ו:ט׳) קחה לי עגלה משולשת, מלכיות שנא' (שם) והנה אימה חשיכה גדולה נופלת עליו. אימה זו בבל, חשיכה זו יון, גדולה זו מדי, נופלת עליו זו ארם אמר הקב"ה לאברהם עתיד בית המקדש ליחרב והקרבנות ליבטל רצונך שישתעבדו בניך במלכיות ואל ישתעבדו בגיהנם הוא שהכתוב אמר לישראל (ישעיהו נ"א:א׳) הביטו אל צור חוצבתם וגו', ואע"פ שנשתעבדו ישראל בעולם הזה לשעבוד מלכיות וגלו מן הארץ הקדושה עתידין הן לחזור עליה, ושיבנה הבית ויעמוד לעד לעולם, שכן נתנבא ירמיה

ע"ה בזה נבואה מופלאה והבטחה עתידה נוראה והוא שהבטיחנו בשלש הבטחות בשלש פרשיות זו אחר זו, הבטיחנו בפרשה ראשונה שיהיו ישראל קיימים ועומדים כל ימי עמידת חקות שמים וירח וכוכבים, והבטיחנו בפרשה שניה שהקב"ה לא ימאסם לעולם והודיענו כי זה מן הנמנע, והבטיחנו בפרשה שלישית שיבא זמן ויבנה בית המקדש בנין שלא ינתש ולא יהרס לעולם, ומזה תקנו ז"ל בתפלת שמנה עשרה ויבנה אותו בימינו בנין עולם שלא ינתש ולא יהרס:

וכתב רבינו שלמה ע"ה אין בנבואת של הנביאים נבואות עתידות ונחמות מחזיקות טובות לקץ הגאולה כנחמת ירמיה, ונבואה זו של ירמיה עתידה לבא בגאולה אחרונה (מנין) שהרי לא נהיתה בבית שני ע"כ לשונו בפירושו. פרשה ראשונה הוא שכתוב (ירמיה ל) כה אמר ה' נותן שמש לאור יומם אם ימושו החקים האלה מלפני נאם ה' גם זרע ישראל ישבתו מהיות גוי לפני כל הימים, פרשה שניה (שם) כה אמר ה' אם ימדו שמים מלמעלה ויחקרו מוסדי ארץ למטה גם אני אמאס בכל זרע ישראל על כל אשר עשו נאם ה' כלומר אע"פ שחטאו לפני, וכן אמר עוד (שם יד) המאוס מאסת את יהודה וגו', כמו שאמר הלא זה מן הנמנע, וכן אמרו במקום אחר (איכה ה׳:כ״א) כי אם מאוס מאסתנו וגו' והכתוב הזה דבק עם חדש ימינו כקדם, אמר חדש ימינו כקדם שאם לא תחדש יהיה נראה כי מאוס מאסתנו ואתה לא מאסת אלא קצפת עלינו, ודרשו רז"ל על מקרא זה אם קציפה אית סברא ואם מאיסה לית סברא, פרשה שלישית (ירמיה לה) הנה ימים באים נאם ה' ונבנתה העיר על תלה ממגדל חננאל עד שער הפנה ויצא עוד קו המדה נגדו על גבעת גרב ונסב גועתה וכל עמק הפגרים והדשן וכל השדמות עד נחל קדרון עד פנת שער הסוסים מזרחה קדש לה' לא ינתש ולא יהרס עוד לעולם. ופרש"י ז"ל עמק הפגרים עמק שנפלו בו פגרי סנחריב וכן תרגם יונתן פגרי משריית אתוראה, השדמות מין גפנים כמו ומשדמות עמורה, שער הסוסים ת"י תרע בית ריסא דמלכא ע"כ לשונו ז"ל, הרי לך שהתנבא ירמיה ע"ה על מעלתן של ישראל לעתיד בג' הבטחות מופלאות בג' פרשיות אלו שהן מסודרות זו אחר זו:

ומפני שכל אחד ואחד מישראל הוא חייב שיחזק לבו בהבטחת הנביאים ושתהיה תקותו חזקה בהקב"ה ובדברי נביאיו ולכך הזכיר דוד בכאן (תהלים קל) קויתי ה' קותה נפשי וגו' כי ראה דוד ברוח הקדש ענין הגלות הארוך הזה נתנבא עליו לעתיד לבא בלשון תקוה ותוחלת וכפל הלשון לחוזק התקוה, והאמור בהבטחת הגאולה כי בזמן שיהיו ישראל מתיאשים ממנה תבא ויהיה להם פקידה אחר היאוש, וזהו מאמר הנביא הביטו אל צור חוצבתם וגו' הביטו אל אברהם אביכם וגו' כי נחם ה' ציון וגו', סמך נחמת ציון

לענין אברהם ושרה שנפקדו אחרי היאוש ולא היו האומות מאמינים שיהיה להם בן, כן ענין הגאולה כל האומות אומרין שאין לישראל תקוה, ושלא להתיאש הזכיר דוד בכתוב שאחריו נפשי לה' משומרים לבקר ביאור הכתוב אע"פ שאני בגלות איני מחליף אמונתי ותורתי אלא לה' כענין שכתוב זה יאמר לה' אני והזכיר נפשי לה' ולא אמר אני לה' להורות שאף אם היו נוטלים נפשי איני מודה אלא לשם זהו נפשי לה' ואני מאותן שמיחלים זמן הגאולה וממתינין חוזרין וממתינין זהו שכפל לשון שומרים, והבקר הזה הוא בקר הגאולה, וכן מצינו ישעיה ע"ה שהמשיל הגאולה לבקר שנא' (שם כא) משא דומה אלי קורא משעיר וגו', אמר שומר אתא בוקר וגם לילה וגו', כנה מלכות ארם בלשון דומה לפי שישראל שרויין בגלות בינם ואין גולה את אזנם קיצם וזמנם, וקרא הכתיב לצור שהוא ארם דומה, ואפשר לומר שקראה דומה מפני שכל הגליות שגלו ישראל נתגלה הקץ שלהן והיו יודעים זמן כל אחד ואחד אבל הגלות הזה של ארם אין מי שמגלה זה הקץ, ועוד נקרא דומה לטעם אחר לפי שארבע מלכיות נמשלים לארבע חיות וכל הנביאים יחדיו מזכירין כל החיות בשמם חוץ מן החיה הרביעית שלא יזכירוה בשמה לעולם כי כן עשה דניאל הזכיר כל חיה וחיה חוץ מזו שאמר (דניאל ז) וארו חיוא רביעאה דחילא ואימתני תקיפא יתירא ושנוי די פרזל לה רברבן אכלה ומדקה ושארא ברגלה רפסה האריך בסיפור תקפה וממשלתה ולא מצינו מי שיזכיר אותה בפירוש כי אם אסף שאמר (תהלים ע) יכרסמנה חזיר מיער. והעי"ן התלויה כי כן הם עובדי הטלה וגילה לנו בכתוב הזה על שם החיה בפירושו על עבודתה ועל בית ממשלתה שהוא ארם ברמז (ישעיה כא) אלי קורא משעיר. אומר הנביא אלי קורא ישראל מדחקו של שעיר מגלות שעיר שדומה ללילה ושואלים אותי שומר מה מלילה מה יהא בסוף הלילה בסוף גלות ארם שדומה ללילה כמו הצופה הזה שעומד על משמרתו והוא שומר והבריות שואלים אותו כמה חלקים עברו מן הלילה וכמה משמרות עתידות לבא מן הלילה או אם הוא קרוב ליום. כך היו שואלים לנביא אתה שומר, כאמרו (חבקוק ב) על משמרתי אעמודה ואתיצבה על מצפה ואצפה לראות מה ידבר בי ומה אשיב על תוכחתי, אמור לנו מה השיבך הקב"ה על מלכות ארם זהו שאמר מה מלילה ואחר כך אמר שומר מה מליל הקב"ה נקרא שומר ישראל שנא' הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל. וביאור הכתוב שומר ישראל מה מליל על פורענות ארם עד מתי נמשך הודיענו מתי קצו, והנביא משיבם אתא בקר על שאתם שואלים אותי מדת הלילה כמה משמרות עברו, קרוב הוא לפני הבקר, כלו' קרובה הישועה לבא אתא בקר כבר עבר גלות בבל שדומה ליום ועל שלא עמד אלא שבעים כנהו ליום וגם לילה גם גלות ארם שדומה

ללילה כבר עברו שניהם ומי מעכב שאין אנו נגאלים אין שום דבר מעכב אלא תשובה, אם תבעיון בעיו כלומר אם אתם מבקשים להגאל בקשו רחמים לפניו ושובו מן הגליות ובאו לירושלים, למדנו הכתוב בכאן שהגאולה תלויה בתשובה, וכן דרשו ז"ל (יומא פ"א דף פו) בזכות התשובה עתידין ישראל להגאל שנא' (ישעיה נט) ובא לציון גואל ולשבי פשע ביעקב בזכות שבי פשע ביעקב, והנה אנו רואים כי הבטיחנו משה ע"ה בתשובה לסבת הגאולה והוא אמרו (דברים ל) ואתה תשוב ושמעת בקול ה' והכתוב הזה הבטחה לומר שעתידין לשוב בתשובה וכן אמר (שם) ושבת עד ה' אלהיך ושמעת בקולו וגו'. וכיון שהבטיחנו שנשוב בתשובה הבטיחנו אחרי כן שיגדיל מעלתנו יותר וכל הזמנים שעברו והוא שאמר (שם) והטיבך והרבך מאבותיך, והכוונה בזה יותר ממעלת דוד ושלמה והבטיחנו עוד שינקום נקמתנו מן האומות שרדפונו והוא שאמר (שם) ונתן ה' אלהיך את כל האלות האלה על אויביך ועל שונאיך אשר רדפוך והם שתי האומות שאנו משועבדים בין ארם וישמעאל. וכן הזכיר אויביך ושונאיך אויביך אלו בני עשו ושונאיך אלו בני ישמעאל וכן התנבא עליהם מיכה ע"ה (מיכה ה) תרום ידך על צריך וגו'. ושתי אומות הללו הם תרי אווזי דרבה בר בר חנה והוא שדרשו ז"ל בבבא בתרא (פ"ה דף ע"ג ב) אמר רבה בר בר חנה זמנא חדא הוה אזלינן במדברא וחזינן להנהו תרי אווזי דשמטי גדפייהו משמנייהו ונגיד חוטא דדובשא מינייהו אמינא להו מי אית לי בגויכו לעלמא דאתי חדא דלא לי גדפא וחדא דלא לי אטמא כי אתינא לגבי ר' אליעזר אמר לי עתידין ישראל ליתן את הדין. ושתי אומות הללו הראן שלמה ע"ה שתי בנות שהם מזומנות לגיהנם הוא שאמר (משלי ל) לעלוקה שתי בנות הב הב, ועליהם הזכיר בסמוך (שם) תחת שנואה כי תבעל ושפחה כי תירש גבירתה שנואה זו ארם שנ' (מלאכי א) ואת עשו שנאתי ושפחה זה ישמעאל שהוא בן השפחה ועליהם הזכיר ישעיה ע"ה (ישעיה סו) המתקדשים והמטהרים אל הגנות. וכבר הבטיחנו ישעיה הנביא ע"ה בפי' על אבדן המלכות הזאת מלכות עכו"ם וקרא אותם פריץ חיות, והודיענו הכתוב על חרבן ארצו שתהיה שממות עולם והוא שאמר (ישעיה לד) קרבו גוים לשמוע ולאומים הקשיבו כי קצף לה' על כל הגוים וחימה על כל צבאם וגו' ואומר (שם) ונמקו כל צבא השמים ונגולו כספר השמים וכל צבאם יבול, ואומר כי רותה בשמים חרבי. מפני שהאומות שהם למטה תלויות בכחות של מעלה על כן תלה הנביא ע"ה ביטול השמים וכל צבאם לביטול האומות שאין לך אומה יורדת למטה שלא יפול שרה מלמעלה תחלה שנאמר (שם כ) יפקוד ה' על צבא המרום במרום ועל מלכי האדמה באדמה וזהו שאמר (שם לד) כי רותה בשמים חרבי למעלה ועל עם חרמי תרד למטה ועל עם שיהיה נלכד בחרמי תרד

למשפטי. ויש שאומר ועל עם חרמי על עם חרם כלו' כאלו אמר ועל עם מקולל ותהיה היו"ד נוספת וכן (שופטים יג) והוא פלאי, ומה שאמר ונגולו כספר מלשון חכמים גולל את הספר, וביאור מלת כספר כמו בספר וכן ת"י ואיתמחון מתחות שמיא כמה דאמיר עליהון בספרא וכונת הכתוב דורש כי אומות העולם שהם עכשיו במעלה העליונה באותה שעה כשימחו מן השמים יהא דוחה עליהם חשך כאלו נגללו השמים ואין אור בעולם. ואמר אחרי כן (שם) חרב לה' מלאה דם הדשנה מחלב דם כרים ועתודים משל על הגדולים מחלב כליות אלים משל על הפחות והסגנים וירדו ראמים עמם הם המלכים ויועצי ארץ והזכיר וירדו לשון ירידה והשפלה ויכלול עוד יללה ובכיה מלשון וירדתי על ההרים ודרשו ז"ל ראמים אלו ארמיים. וירשוה קאת וקיפוד קאת הוא עוף מצוי במדבר ואמרו רז"ל קאת זה הקיק עוף יש בכרכי הים וקיק שמו. קפוד לשון כריתה כמו (ישעיה לח) קפדתי כאורג חיי (שם לד) ונטה עליה קו תהו משפט שממה, ואבני בהו, משקלו של חרבן, ובא לומר שתהיה תוהה וריקנית מאין אדם ובהמה כענין המדבר שנקרא (דברים לב) תהו יליל ישימון. חוריה ואין שם מלוכה וי"ו ואין שם נוספת כמו ותשב תמר ושוממה (ש"ב יג) ויאמר הכתוב החורים שלה אין שם מלוכה יקראו כלומר לא ימצא שם אחד מחוריה שיהיו מכריזין מלוכה לארם שיאמרו ברו לנו מלך ולמה לפי שכל שריה יהיו אפס (ישעיה לד) ופגשו ציים את איים ושעיר על רעהו יקרא. ציים הם הסנוניות. איים הם חתולים. ותרגם יונתן ויערעון תמוון וחתולין. יתנבא עליהם כי יתקבצו שם חיות כדרך שמתקבצות במדבר. ולפי שהזכיר בכאן קצת מן החיות ואי אפשר להזכיר את כלן בפירוש לכך אמר (שם) דרשו מעל ספר ה' וקראו אחת מהנה לא נעדרה. דרשו מעל ספר ה' והוא החומש שמספר שם כל המכות שהביא הקב"ה על המצריים במצרים ובכללם מכת הערוב והוא שהביא עליהם מן המדבר חיות ונמרים והוא שכתוב (שמות ד) הנני משליח בך ובעבדיך וגו'. כלומר את הערוב שבמדבר כי לא היה בריה חדשה על כן הזכירו בה"א הידיעה מה שלא תמצא כן בשאר המכות. אחת מהנה לא נעדרה שלא תבואנה על ארם, אשה רעותה לא פקדו כמו (במדבר לא) ולא נפקד ממנו איש. (שמואל א ב) כי יפקד מושבך. ויש שפירשו דרשו מעל ספר ה' וקראו כשתבא השעה ותתקיים נבואה זו על ארם דרשו מעל ספר ה' הוא הספר הזה של ישעי' וקראו בפרשה הזאת אחת מהנה לא נעדרה מכל מיני החיות שמנינו כאן שלא תמצאו אותן על ארץ אדום, ורבותינו ז"ל דרשו על הכתוב הזה דרשו מעל ספר ה' וקראו הוא ספר בראשית שכתוב בו (בראשית ז) והבאים זכר ונקבה מכל בשר באו מובאים אין כתיב אלא והבאים מאליהן באו א"ר יוחנן דרשו מעל ספר ה' וקראו ומה אם להסגר בתיבה

שנים עשר חדשים הם באים מאליהן להפטם מבשר גבורים על אחת כמה וכמה הה"ד (יחזקאל לט) ואתה בן אדם אמור לצפור כל כנף ולכל חית הארץ התקבצו ובאו האספו מסביב, על זבחי אשר אני זובח לכם זבח גדול על הרי ישראל ואכלתם בשר ושתיתם דם בשר גבורים תאכלו ודם נשיאי הארץ תשתו (ישעיה לד) כי פי הוא צוה ורוחו קבצן, מלת ורוחו חוזר למלת פי כלו' ורוחו של פי כענין שכתוב (תהלים לג) וברוח פיו כל צבאם (ישעיה לד) והוא הפיל להם גורל וידו חלקתה להם בקו עד עולם יירשוה לדור ודור ישכנו בה. יאמר והוא הפיל להן לחיות שהזכירן ארץ עכו"ם בגורלם וידו חלקתה להם הארץ בקו שמא קאמר לשעה עד עולם יירשוה קאת וקפוד וכל שאר הנזכרים לדור ודור ישכנו בה. (שם לה) ישושום מדבר ציה ותגל ערבה ותפרח כחבצלת יאמר על מפלת החומות של עכו"ם ושל בצרה ישישו מהם מדבר וציה וציון וירושלים, ציון נקרא מדבר, וירושלים נקראת ציה. (שם סד) ציון מדבר היתה וירושלים שממה. ישושום כמו ישישו מהם כמו בני יצאוני יצאו ממני. פרוח תפרח ותגל כנגד שהזכיר למעלה (ישעיה לג) אבל אומללה ארץ כבוד הלבנון נתן לה כנגד שהזכיר למעלה (שם) החפיר לבנון קמל. הדר הכרמל והשרון כנגד שהזכיר היה השרון כערבה ונער בשן וכרמל. המה יראו כבוד ה' מלת המה תחזור למדבר ציה וערבה (שם לד) חזקו ידים רפות לא אמר חזקו בחירק תחת החי"ת אלא חזקו ועניינו חזקו אחרים אתם שידיכם רפות, הנה אלהיכם נקם יבא בנקם יבא כשיבא על או"ה. גמול אלהים כגמול אלהי' הוא יבא על ישראל נקם לאומות גמול לישראל. (שם) אז תפקחנה עיני עורים באמונה ואזני חרשים תפתחנה. אז ידלג כאיל פסח ותרון לשון אלם אין להבין שיתרפאו מכל וכל אבל הוא משל ויורה על זה מה שאמר כי נבקעו במדבר מים ונוזלים בערבה, ובקוע המים והנחלים רמז לשפע החכמה וההשגה בידיעת השי"ת וע"ז אמר (שם) והיה השרב לאגם וצמאון למבועי מים. בנוה תנים רבצה בנוה שהיה התנין רובץ והיה בו חציר כענין שנאמר (שם) חציר לבנות יענה יחזור לקנה וגמא שהוא מקום המים, ואמר זה על ירושלים שהיתה כמדבר זהו כי נבקעו במדבר מים והיה שם באותו מדבר נוה מסלול ודרך הקדש יקרא לה לא יעברנו טמא לאותו דרך והוא למו כי הוא המיוחד לישראל שהם קדושים וטהורים, הולך דרך תמים ואוילים לא יתעו כל מי שהולך דרך ואפילו האוילים שאין להם תבונה לא יתעו לא יהיה שם אריה זו מלכות בבל שנמשלה לאריה שנאמר (ירמיה ד) עלה אריה מסובכו. ופרוץ חיות זה החזיר שהוא פריץ שבחיות. והלכו גאולים והלכו שם הגאולים לבדם וזהו שאמר (ישעיה לד) ופדויי ה' ישובון ובאו ציון ברנה ושמחת עולם על ראשם ששון ושמחה ישיגו ונסו יגון ואנחה:

חלק ב

כאיל תערוג על אפיקי מים כן נפשי תערוג אליך אלהים צמאה נפשי לאלהים לאל חי מתי אבוא וארא פני אלהים (תהילים מ"ב:ב'-ג'). בני קרח התנבאו בכאן על הגלות הזה שישראל צועקין ועורגין מתוכה כאיל תערוג על אפיקי מים לצער הצמא. והמשילם לאיל הנקבה החלושה כי כן ישראל חלשים בגלות ותשש כחם כנקבה ולכך אמר כאיל תערוג ולא אמר יערוג, צמאה נפשי מלת צמאה נמשכה למעלה עם האיל כלו' כאיל שתצמא אל המים כן צמאה נפשי לאלהים, ומן הידוע כי גוף האיל יש בו חמימות חזקה יותר מדאי מצד שהוא אוכל נחשים ועקרבים ותאות הצמא שלו חזקה יותר משאר הצמאים ותאות האדם הצמא חזקה יותר משאר התאוות ותאות צמאון הנפש אל הבורא יתעלה יותר חזקה מצמאות הגוף הצמא, ומפני זה ימשילו בני קרח המתנבאים על כלל ישראל צמאון נפשם לצמא האיל כי א"א להמשילו ולהפליגו ביותר מזה. לאלהים לאל חי כנגד מלכות ארם שעובדין לאל אחר. מתי אבוא וארא פני אלהים, הזכיר מתי אבוא לריחוק זמן הגלות. (שם) היתה לי דמעתי לחם יומם ולילה באמור אלי כל היום איה אלהיך יאמר הנה מלכות ארם מתמידין עלי כל היום חרופים וגדופין כהתמדת הלחם יום ולילה ואומרים לי איה אלהיך. והענין הזה כבר התנבאו עליו הנביאים כלן שהם עתידין לחרף ולגדף אותנו שהן עתידים לקרוא אותנו טמאים ולפסול אותנו במומן הוא שאמר (ישעיהו ס"ה:ד') היושבים בקברים ובנצורים ילינו האוכלים בשר החזיר ומרק פגולים כליהם האומרים קרב אליך אל תגע בי כי קדשתיך אמר הכתוב הם טמאים אוכלי בשר החזיר ואומר לישראל אל תגע בי כי קדשתיך וכענין שאמרו ז"ל (קדושין פרק קמא דף מ) כל הפוסל במומו פוסל. וכן התנבא ישעיה עוד על זה הוא שאמר (ישעיהו נ"א:ז') שמעו אלי יודעי צדק עם תורתי בלבם אל תיראו חרפת אנוש ומגדפותם אל תחתו כי כבגד יאכלם עש וכצמר יאכלם סס וצדקתי לעולם תהיה וישועתי לדור דורים, אמר תורתי בלבם לא בפיהם בלבד אלא שמקיימין מה שלומדים כי הם יראו הגאולה, אל תיראו חרפת אנוש שמחרפין אתכם בגלות על שאין אתם מאמינים באמונתם ועל איחור הגלות כי כבגד שיאכל עש יאכל אותם הרע הבא עליהם כבגד שיאכל אותו עש וצדקתי לעולם תהיה כלומר הם יאבדו מן הארץ ואתם תחיו בה בישועתי שאתן לכם. ועז"א דוד ע"ה (תהילים ע"ד:כ"ב) קומה אלהים ריבה ריבך זכר חרפתך מני נבל כל היום, קרא מלכות ארם נבל והוא שהזכיר בכתוב שלמעלה אל תתן לחית נפש תורך והיא החיה הרביעית שהתפלל עליה גער חית קנה וגו' ועליו הזכיר משה ע"ה (דברים ל"ב:כ"א-כ"ב) בגוי נבל אכעיסם כי נבל יקרא מי שאינו זוכר ברית אחים ומשלם רעה

תחת טובה, וזה שכתוב (עובדיה א':י') מחמס אחיך יעקב וגו' וכן הזכיר דוד עוד (תהילים ע"ט:י"ב) והשב לשכנינו שבעתים אל חיקם וגו'. וכן עוד זכר ה' חרפת עבדיך שאתי בחקי כל רבים עמים וגו'. ובמד' תהלים אמר רבי יוסי אין הרשעים מזדווגים לאדם אא"כ מחרפים תחלה שנאמר (דניאל ז':כ"ה) ומלין לצד עילאה ימלל ולקדישי עליונין יבלא, עילאה זה הקב"ה אח"כ לקדישי עליונין יבלא אלו ישראל כמה דאת אמר קדושים תהיו, ומנין שנקראו עליונים שנאמר (דברים כ"ו:י"ט) ולתתך עליון משל לאדם שהיה לו כרם והיו ליסטים מבקשין ליכנס לתוכו ולא היו יכולין לפי שהיה מוקף גדר מה עשו פרצו את הגדר ונכנסו לכרם כך אומות העולם מזדווגין לישראל שהן כרמו של הקב"ה שנא' (ישעיהו ה':ז') כי כרם ה' צבאות בית ישראל והם מחרפין להקב"ה ואח"כ באין על ישראל שנאמר ומלין לצד עילאה ימלל ואח"כ ולקדישי עליונין יבלא ויסבר להשניא זמנין ודת. זמנין אלו שלש רגלים. ודת זו תורה. שנאמר (דברים לג) מימינו אש דת למו. ויתיהבון בידיה. יכול לעולם ת"ל (דניאל ז':כ"ה) עד עידן עידנין ופלג עידן. ומפני שהן מחרפין אותנו תמיד כל היום אמר דוד (תהילים מ"ב:י"ב) מה תשתוחחי נפשי ומה תהמי עלי וכענין שכתוב כל היום כלימתי נגדי וגו'. (שם מד) מקול מחרף ומגדף מפני אויב ומתנקם, ולכך אמר דוד ע"ה מה תשתוחחי נפשי ותהמי עלי הוחילי לאלהים כי עוד אודנו. כענין שכתוב ומלאך פניו הושיעם, והזכיר שנית בסוף המזמור הזה פסוק מה תשתוחחי כמשפט לשון הנבואות שהוא כפול, ובמזמור שאחריו הזכיר שפטני אלהים וריבה ריבי מגוי לא חסיד להודיע כי דבריו דברי חלקות ומראה עצמו חסיד. וכן כתיב בעשו (בראשית כ"ה:כ"ח) כי ציד בפיו היה צד את הבריות ואת אביו בפיו ועל כן יקראנו לא חסיד. כלומר מראה עצמו חסיד ואינו כן ומראה עצמו איש אמת והוא איש מרמה ועולה, כי אתה אלהי מעוזי למה זנחתני, כלו' אלהי כחי יש לך כח לפלטני מידו, וכן אמר דהע"ה קומה ה' קדמה פניו הכריעהו פלטה נפשי מרשע חרבך. ואמרו במדרש קדמה פניו קדמיה לרשיעא מקמי דליקדמך. הכריעהו מכף זכות לכף חובה, דבר אחר הכריעהו שיברח כמד"א המה כרעו ונפלו פלטה נפשי מרשע חרבך מזה שבא עלי מכח אבותיו. פלטה נפשי בזכות התורה שנקרא חרב שנאמר רוממות אל בגרונם וחרב פיפיות בידם, ד"א פלטה נפשי מזה שבא עלי מכח החרב שאמר לו יצחק (בראשית כ"ז:ל"ט-מ') ועל חרבך תחיה, ד"א מאותו חרב שהוא חרבך שהוא עתיד ליפול בחרבך שנאמר (ישעיהו ל"ד:ה') כי רותה בשמים חרבי הנה על אדום תרד על כן שלח אורך ואמתך המה ינחוני וגו'. שלח אורך זה מלך המשיח. ואמתך זה אליהו שכתוב (מלאכי ב':ו') תורת אמת היתה בפיהו:

ובמדרש שלח אורך ואמתך המה ינחוני. אמר ישראל לפני הקב"ה גאל אותנו כמו שגאלת לאבותינו מן הלחץ שהיו לוחצים מצרים וכה"א (שמות ג':ט') וגם ראיתי את הלחץ אין לי אלא לחץ למה קודר אתהלך בלחץ והלא שלחת להם שני גואלים משה ואהרן שנא' שלח משה עבדו אהרן אשר בחר בו. וכמו כן ישלח לנו שנים כנגדן שנא' שלח אורך ואמתך המה ינחוני. האחד זה אליהו שנאמר (מלאכי ג':כ"ג) הנה אנכי שלח לכם את אליהו הנביא. והשני מלך המשיח שנא' (ישעיהו מלכים ב א':ו') הן עבדי אתמך בו וגו' לכך נאמר (תהילים מ"ג:ג') שלח אורך ואמתך, לשם נאמר (שמות ט"ו:י"ז) תביאמו ותטעמו וכאן נא' (תהילים מ"ג:ג') יביאוני אל הר קדשך. והזכיר שלישי בסוף המזמור השני (שם) מה תשתוחחי נפשי וגו' כי שם באותו זמן תהיה ההודאה שלימה, והוא שהזכיר בכתוב של מעלה (שם) ואבואה אל מזבח אלהים אל אל שמחת גילי ואודך בכנור אלהים אלהי, ואז תשוב הנבואה לקדמותה (ישעיהו י"א:ט') ומלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים. והקב"ה יצוק על ישראל רוח נבואה כמי שיוצק מי גשמים על הארץ שנאמר (שם מד) כי אצק מים על צמא ונוזלים על יבשה אצוק רוחי על זרעך וברכתי על צאצאיך. וידוע כי המים משיבים נפש הצמא וכן כתיב אשפוך את רוחי על כל בשר. וכן הבטיח ישעיה הנביא ע"ה שתהיה ההשגה והידיעה על השלמות יותר ממה שהיתה במעמד הר סיני אף שהיה עין בעין היה זה ע"י מחיצה מבדלת והוא הענן שהיה הכבוד בא בתוכו וכענין שכתוב (במדבר י"ד:י') וכבוד ה' נראה בענן אל כל בני ישראל וכתיב ומראה כבוד ה' כאש אוכלת וגו'. וכל הראיה הזאת לא היתה אלא במחיצת ענן. והוא שכתוב בפירוש אשר עין בעין נראה אתה ה' ועננך עומד עליהם. מפני שהזכיר עין בעין סמך לו מיד ועננך כלומר במחיצת ענן אבל לעתיד לבא בזמן הגאולה עתידין כל ישראל לראות הכבוד בלא מחיצת ענן שנא' (ישעיה נד) קול צופיך נשאו קול יחדו ירננו וגו':

חלק ג

בעשותך נוראות לא נקוה ירדת מפניך הרים נזולו ומעולם לא שמעו לא האזינו עין לא ראתה אלהים זולתך יעשה למחכה לו (ישעיהו ס"ד:ב'-ג'). ישעיה הנביא ע"ה הודיענו בכאן שני דברים, האחד עלויין של ישראל שנעשה עמהם מה שלא נעשה עם שום אומה ולשון ולכך הזכיר ענין הנוראות והאותות והמופתים שעשה במצרים וענין המעמד הקדוש של הר סיני, והשני עלויו של הקב"ה ורוממותו שאע"פ שברא שרים למעלה הנקראים אלהים והם ממונים על שבעים אומות שיש למטה לא נמצא אחד מן האלהים ההם שיעשה אותות ומופתים לאומתו שהוא ממונה עליה כאלהי ישראל, ומן הידוע כי

האותות והמופתים ההם הם כולם מאת הש"י כי ישראל במצרים עובדי ע"ז היו ולא היו ראוים לכך. וכיון שהיה הכל חסד מאתו יתברך מכאן שאין אומה ולשון חייבין להקב"ה כישראל שהם עמו מיוחדים לחלקו אע"פ שכל הנברא יתחייב מדרך השכל לעבוד את בוראו וכל שבעים לשון שבעולם הם חייבים להללו ולשבחו לפי שהוא בראם והמציאם מאין ונותן להם טרפם ובידו נפשם מ"מ אין חיובם כ"כ כישראל שהם עמו מיוחדים לחלקו לפי שאין הילולם וקלוסם כדאי אצלו, ומזה דרשו ז"ל (תהלים קיו) הללו את ה' כל גוים וגו' וכ"ש אנו שגבר חסדו עלינו., וכן הזכיר עוד (ישעיהו ס"ג:ז') חסדי ה' אזכיר תהלות ה' וגו', יאמר חסדי השם אזכיר ותהלותיו בכל העולם אבל לבית ישראל הוא רב טוב כי הם גמולי רחמיו וחסדיו יותר מכולם, וכן אמר דוד ע"ה יאמר נא ישראל כי לעולם חסדו כלומר יעידוהו ישראל על חסדו כי הם העדים בזה יותר משאר האומות, ולפי שעיקר האמונה הוא להאמין מציאות הש"י וענין מציאותו לא נתברר בין האומות ולא היחל להתפרסם בעולם בנסים מפורסמים כ"א ע"י ישראל במצרים ונגמר הענין במעמד הר סיני כענין שכתוב שם (דברים ד':ל"ה) אתה הראת לדעת. על כן פרט הנביא בכאן הנוראות שנעשו במצרים. וענין מאמר הקדוש אשר מתוכם יתברר מציאות הש"י והוא תחלת פרסום האלהות וגמרו, וזה הוא שאמר (שם) בעשותך נוראות לא נקוה ירדת מפניך הרים נזולו. אמר הנביא כשעשית לנו נוראות במצרים לא נקוה אותם כלומר לא היינו מקוים אותם כי לא היינו ראוין לכך כשירדת על הר סיני מפניך הרים נזולי מפני החרדה והפחד כענין שנאמר (שמות י"ט:י"ח) ויחרד כל ההר מאד זהו עילויין של ישראל שנתעלו על האומות מתוך נוראות מצרים מתוך האותות שנעשו להם במצרים וגלוי שכינה בהר סיני, והשני עילויו של הקדוש ב"ה שלא נמצא שום כח מן הכחות העליונים שיעשה אותות ומופתים ושיפליא לעשות בעמו. כעמו שהוא ממונה עליו בכחן של ישראל וזהו שאמר (שם) ומעולם לא שמעו ולא האזינו עין לא ראתה אלהים זולתך וגו', נראה לי מפשט הכתוב הזה שיאמר מעולם לא שמעו לא האזינו האומות ועין של שום אומה מהם לא ראתה שום אלהים שיעשו כן לעמו המחכה לו זולתך, וא"כ הנה זה עדות ומופת על עלויו של הקב"ה שהוא כחן של ישראל, וזהו (דברים י':י"ז) אלהי האלהים ואדוני האדונים ושאין בכלם כמוהו. כענין שהזכיר משה ע"ה (שם לג) אין כאל ישרון. ויתכן עוד לפרש כי הנביא ידבר בכתוב ראשון עם הקב"ה ובשני עם ישראל ויאמר ומעולם לא שמעו ולא האזינו האומות קול אלהים כאשר שמעת אתה ועין לא ראתה אלהים זולתך שאתה ראית אותו מתוך הענן הוא שכתוב (במדבר י"ד:י"ד) אשר עין בעין נראה אתה ה' וענך עומד עליהם, וכן יעשה למחכה לו שיראנו והוא השכר

השלם. עוד אפשר לפרש ומעולם לא שמעו ולא האזינו הנפלאות שעשה לשעבר ועין לא ראתה מה שיעשה עוד לעתיד למחכה לו, וזה ירמוז ענין גאולתנו העתידה שכתוב בה (דניאל י״ב:י״ב-י״ג) אשרי המחכה ויגיע לימים אלף שלש מאות ושלשים וחמשה. וידוע לכל מבין כי גלותנו נתנו בו שלשה קצים כענין גלות מצרים:

דינין

חלק א

מגיד דבריו ליעקב חקיו ומשפטיו לישראל (תהילים קמ״ז:י״ט). ידוע כי לולא המשפט היה סדר עולם בטל ולא היה ישובו מתקיים כלל. ומצינו שהעולם נברא בו שנאמר בראשית ברא אלהים. ואין אלהים אלא דיין שנאמר (שם ה) כי אלהים שופט וכן דרשו ז"ל (אבות פ"ק) על שלשה דברים העולם קיים על הדין ועל האמת ועל השלום שנאמר אמת ומשפט שלום שפטו בשעריכם. שאם לא היה המשפט היו בני אדם גוזלין זה את זה וחומסין זה את זה והורגין זה לזה, ומצינו ישעיה הנביא ע"ה שהיה מזהיר את ישראל על המשפט שנאמר (ישעיה נה) כה אמר ה' שמרו משפט ועשו צדקה והיה מוכיח את בני דורו ע"ז כשלא היה ביניהם משפט שנאמר (שם נט) והוסג אחור משפט, יאמר כי המשפט שב לאחור ולא היה לו מקום ביניהם. וידוע שלא נאבדו דור המבול אלא על שקלקלו את המשפט והיו עושים חמס, ולא נחתם גזר דינם אלא על החמס שנאמר (בראשית ו׳:י״ג) קץ כל בשר בא לפני כי מלאה הארץ חמס מפניהם, הלא תראה כי התורה כולה תלויה על המשפט ולכך נמסר למשה ואלה המשפטים אחר עשרת הדברות מיד. וכן אמרו במדרש תורה דינין מלפניה ודינין מלאחריה, דינין מלפניה (שמות ט״ו:כ״ה) שם שם לו חק ומשפט, דינין מלאחריה (שם כא) ואלה המשפטים ועשרת הדברות באמצע וכן הכתוב אומר (משלי כא) באורח צדקה אהלך בתוך נתיבות משפט, אברהם אבינו הזהיר על המשפט שנאמר (בראשית י״ח:י״ט) כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו וגו', ולא זכה יהודה למלכות אלא ע"י המשפט שכן דן תמר כלתו לשרפה שנאמר (בראשית ל״ח:כ״ד) ויאמר יהודה הוציאוה ותשרף ואחר ששלחה לו התותמת והפתילים הכיר יהודה בדבר ואמר צדקה ממני ויצאו ממנה פרץ וזרח, וכן בדוד כתיב (שמואל ב ח׳:ט״ו) ויהי דוד עושה משפט וצדקה לכל עמו, ואף בירושלים כתיב (ישעיהו א׳:כ״א) מלאתי משפט ונשתבחה במדה הזאת, ומצינו ג"כ שתרבה כשקלקלו המשפט שנאמר (שם) יתום לא ישפוטו ואף היא עתידה לשוב ע"י משפט שנאמר ציון במשפט תפדה, ופשוטו של מקרא ציון במשפט תפדה ציון שלא

חטאה במשפט תפדה כלומר דין הוא שתפדה כיון שלא חטאה אבל שביה שחטאו צריכין צדקה א"א שיפדו במדת הדין אלא בצדקה שהיא מדת רחמים:

בא וראה כמה גדול כח המשפט שאם אין משפט בעולם אין שלום בעולם שנאמר אמת ומשפט שלום שפטו בשעריכם. וזהו שאמרו ז"ל (אבות פ"ג) הוי מתפלל בשלומה של מלכות שאלמלא מוראה איש את רעהו חיים בלעו. ואין שלום במלכות אלא ע"י משפט שנאמר (משלי כ"ט:ד') מלך במשפט יעמיד ארץ. ומפני שהמשפט הוא סבת השלום מצינו ביתרו כשנתן עצה למשה על דבר המשפט שהזכיר בה שלום. הוא שאמר (שמות יט) אם את הדבר הזה תעשה וגו' על מקומו יבא בשלום, גדול כח המשפט שבזמן שהמשפט נעשה בארץ אין הקב"ה יושב בדין עמהם ודן אותם ברחמים וכשאין המשפט בארץ הוא דן אותם במדת הדין, שכן דרז"ל במדרש תהלים בזמן שאין הדין בארץ הקב"ה יושב עמהם בדין בשמים שהרי הדין אומנתו של הקב"ה שנאמר (ישעיהו ל':י"ח) כי אלהי משפט ה'. וכשנוטלים אומנתו ועושין את הדין בארץ הקב"ה דן אותם ברחמים שנאמר (ויקרא כ"ו:ג') אם בחקותי תלכו. ומה שאמר (תהלים קמח) ומשפטים בל ידעום ולא אמר לא ידעום להורות שכל התורה מבראשית עד לעיני כל ישראל תלויה במשפט ולכך הזכיר בל:

ידוע כי המשפט מכון כסא הכבוד שנאמר (תהלים פט) צדק ומשפט מכון כסאך, ומי שהוא מעמיד המשפט הוא מעמיד הכסא ומי שהוא מטה המשפט ופוגם אותו הוא פוגם את הכסא, וידוע שאין כסא המלכים נכון אלא במשפט שכן כתוב בחזקיה המלך (ישעיהו ט"ז:ה') והוכן בחסד כסא וגו'. ובמדרש (תהלים קמח) מגיד דבריו ליעקב אלו עשרת הדברות חקיו ומשפטיו לישראל ואלה המשפטים לא עשה כן לכל גוי לא נתן הכל אלא לישראל, אדם הראשון נצטוה שש מצות בא נח והוסיף לו שביעית זו היא אבר מן החי. בא אברהם הוסיף לו שמינית זו מילה. בא יעקב הוסיף לו תשיעית זה גיד הנשה. באו ישראל נתן להם עשרת הדברות נתן להם את הכל, וזהו שכתוב (במדבר ז':י"ד) כף אחת עשרה זהב מלאה קטרת, כף אחת זו התורה שנתנה מידו של הקב"ה לכף ידו של משה והיא תורה אחת והם עשרת הדברות מלאים קטרת תרי"ג בגימטריא בחלוף קו"ף בדל"ת באותיות א"ת ב"ש, כשעמדו על הר סיני ואמרו (שמות כ"ד:ז') כל אשר דבר ה' נעשה ונשמע אמר להם הרי כל התורה נתונה לכם הוי אומר לא עשה כן לכל גוי שכן אמרה תורה (שם כא) ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם, ודרשו ז"ל מה שדרשו. ואמרו במדרש רבי אליעזר אומר אם יש דין למטה אין דין למעלה ואם אין דין למטה יש דין למעלה. כיצד אם יעשו התחתונים משפט אינו נעשה מלמעלה

אמר הקב"ה אלו הייתי מבקש שעה לעבור את הדין לא היה העולם יכול לעמוד שכן אמר ישעיה ע"ה (ישעיהו כ"ז:ד') אפשעה בה אציתנה יחד. אם אני פוסע בדין פסיעה אחת אשרוף כל העולם כלו למה (שם) או יחזק במעוזי יעשה שלום לי שלום יעשה לי. כלומר אם יחזיקו בדיני התורה: וצריך אתה לדעת כי העבירה הזאת היא חומר לכמה עבירות כי משרשה יפרו וירבו ענפי חטאים גדולים גם בכנפיה נמצאו נזקים ומכשולות הרבה לאין קץ ויותר חמורה היא מרציחה ואבאר לך כיצד. ידוע כי הרציחה מן העבירות החמורות שבתורה והעונש גדול וחמור מאד לפי שהוא שופך דם האדם ומאבד נפש אחת מן העולם ולא איבד את הנרצח לבדו כי אם זרעו היוצא ממנו שאין לו סוף שהרי אדם הראשון יחידי היה וכל הבריות של שבעים לשון שיש בעולם כולן היו תולדותיו וא"כ למדנו כל המאבד נפש אחת כאלו איבד עולם מלא, וכן לענין ההצלה והטובה כל המקיים נפש אחת כאלו קיים עולם מלא. הא למדת כמה גדול עון הרציחה, ואע"פ שעון הרציחה חמור עון הגזל וחלול השם חמור ממנו כי הרוצח נמחל לו בתשובה שכן מצינו בקין. ולא כן הגזל שאין התשובה מועלת לו עד שיחזירנו ואם אינו מחזירו אין נמחל לו לעולם, וכבר בארתי זה באות גימ"ל בענין הגזל. וכן חלול השם אין התשובה מועלת לו כי הוא חמור מכריתות ומיתות בית דין שכן דרשו ז"ל במסכת יומא (פרק בתרא דף פז) עבר על כריתות ומיתות ב"ד ועשה תשובה תשובה ויום הכפורים תולין ויסורין ממרקין שנאמר (תהלים פט) ופקדתי בשבט פשעם וגו' אבל מי שיש בידו חלול השם אין כח בתשובה לתלות ולא ביום הכפורים לכפר ולא ביסורין למרק אלא כלן תולין ומיתה ממרקת שנאמר (ישעיהו כ"ב:י"ד) ונגלה באזני ה' צבאות, ושתי עבירות אלו גזל וחילול השם הם חמורות יותר מן הרציחה. חילול השם שהרי נותן כבודו לאחר ותהלתו לפסילים. ואוי למבוכה הזאת ולשכרות הגדול הזה במקום שיודעין כן ועוברין, וכענין שאמר הנביא (שם כט) שכרו ולא יין וכו' שהרי מניחין את העיקר ונותנין לע"ז מוהר וחשיבות, והוא שאמר דוד ע"ה (תהילים ט"ז:ד') ירבו עצבותם אחר מהרו כשהם נותנין מוהר לאל אחר לעבדו. גזל שהרי זה גזל גמור ואינו חושבו לגזל וע"כ אינו מחזירו ולפיכך אין לו מחילה בעולם: כל מי שאינו נוהג במשפטי התורה כאלו הוציא עצמו מאלהותו של הקב"ה שכן אמרה תורה (ויקרא כ"ד:כ"ב) משפט א' יהיה לכם וגו'. כי אני ה' אלהיכם. ונראה לי כי אומר הכתוב הזה משפט אחד משפט של אחד אותו משפט שניתן לכם בהר סיני. כי אני ה' אלהיכם אם עשיתם אותו משפט אני ה' אלהיכם. ומכלל הן אתה שומע לאו שכל מי שאינו נוהג אותו משפט הרי הוא כאלו הוציא עצמו מאלהותו של הקב"ה וכפר בעיקר, שהרי דבר ידוע שכל האמונות שיש

לאומות ומשפטיהם הם פירות התורה והמשפטים שבתורה הם מעיקרי התורה וכשאין אנו עוסקין בהם הנה זה חלול השם, ואותם שאפשר להם למחות ואין מוחין הרי הם מחללין את השם ומכלין ממונם של ישראל ועתידים הן ליתן את הדין: משפט קראו הכתוב משפט צדק שנא' (דברים ט"ז:י"ח) ושפטו את העם משפט צדק. לפי שהשופט עושה צדק עם שניהם עם הזכאי שהוא נוטל ועם החייב שמוציא גזלה מתחת ידו, וז"ש (תהלים פז) אמת מארץ תצמח וכו'. מצינו שמשה רבינו עליו השלום מסר נפשו על שלשה דברים על התורה ועל המשפט ועל ישראל. על התורה שנאמר (שמות ל"ד:כ"ח) ויהי שם עם ה' ארבעים יום וארבעים לילה. על ישראל שנאמר (שמות ל"ב:ל"ב) ועתה אם תשא חטאתם. ועל הדינין שנאמר (שם) וירא איש מצרי מכה איש עברי מאחיו שמסר את נפשו, ולפי שמסר את נפשו על הדין נקראו הדיינין על שמו (דברים ט"ז:י"ח) שופטים ושוטרים תתן לך והש"י ישיב שופטינו כבראשונה ויועצינו כבתחלה. שכן הבטיחנו (ישעיהו א':כ"ו) ואשיבה שופטיך כבראשונה ויועציך כבתחלה, וכתיב ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה:

הכנעה

חלק א

כה אמר ה' השמים כסאי והארץ הדום רגלי אי זה בית אשר תבנו לי ואי זה מקום מנוחתי ואת כל אלה ידי עשתה (ישעיהו ס"ו:א'-ב'). ידוע כי מדת ההכנעה הוא מעיקרי התורה ועבודה שאין עבודת העבד שלימה אצל האדון עד שינהג עצמו במדת העבדות. וממדת העבדות הוא ההכנעה כי מתוך ההכנעה יהיה לבו של אדם שלם עם הקב"ה, וענין ההכנעה הוא קריעת הלב והוא דבר הנביא ע"ה (יואל ב':י"ג) וקרעו לבבכם ואל בגדיכם. והוא שיכניע אדם את לבו לפני אדון הכל יתב' ויהיה נרתע וחרד על דבריו, ועם ההכנעה רחוק הוא שיחטא ועמה כל עונותיו נמחלים. וכענין שכתוב (ויקרא כ"ו:מ"א) או אז יכנע לבבם הערל וכו'. הזכיר בפירוש כי ההכנעה היא כפרה לעונותיו. וכן הבטיח הקב"ה לשלמה שעם ההכנעה תהיה תפלתן של ישראל נשמעת ועונותיהם מתכפרים, והוא שכתוב בד"ה (ב ז) הן אעצור השמים ולא יהיה מטר והן אצוה על חגב לאכול הארץ אם אשלח דבר בעמי ויכנעו עמי אשר נקרא שמי עליהם ויתפללו ויבקשו פני וישובו מדרכיהם הרעים ואני אשמע מן השמים ואסלח לחטאתם וארפא את ארצם: היסורין הן סבה להכנעה שנאמר (תהילים ק"ז:י"ב) ויכנע בעמל לבם ומי שיש לו יסורין ואין לו הכנעה הלא זה דבר קשה עד מאד כי היסורין עם הכנעה מכפרים העונות שכן

הזכיר דוד ע"ה (שם ה) ראה עניי ועמלי ושא לכל חטאתי אמר עניי על ההכנעה ועמלי על היסורין. וביאר כי ההכנעה והיסורין הם מזבח כפרה ולכך יתמיד להזכיר עצמו עני וענינו נכנע. והוא שאמר (שם פו) כי עני ואביון אני. ביאורו נכנע ותאב להשגת ה' יתברך וכן (שם) פנה אלי וחנני, אע"פ שרוב המפרשים פירשוהו עני ממש על שם שגירש אותו אבשלום בנו מן המלכות, ואמרו במדרש פנה אלי וחנני כי יחיד ועני אני וכי דוד יחיד היה והלא כתיב (ד"ה א ב) אצם הששי דוד השביעי, וכי עני היה הלא כתיב (ד"ה א כב) והנה בעניי הכינותי לבית אלהי זהב ככרים מאה אלף וכו' אלא אמר דוד לפני הקב"ה לפי שנתתני מלך על בניך ואני יחיד כנגדה וכלן צריכין לי ועיניהם תלויות בי ואני עיני תלויות בך לכך יחיד אני. אבל במדרש תהלים בפסוק תפלה לעני כי יעטוף נתנו בזה טעם אחר, והוא שדרשו אמר רבי פנחס איני יכול לעמוד על דעתו של דוד פעמים קורא עצמו עני פעמים קורא חסיד, אלא כשהוא רואה את הצדיקים עומדים ממנו קורא עצמו חסיד וכשהוא רואה את הרשעים עומדים ממנו כגון אחז ואמון ומנשה קורא עצמו עני:

הנכנע הוא שלבו נשבר והוא שהזכיר דוד ע"ה באותו מזמור שהיה מתודה בו על חטאיו והוא מזמור בבוא אליו נתן הנביא, הזכיר בסוף דבריו (תהילים נ"א:ב') זבחי אלהים רוח נשברה וגו' ובלשון (שם) לב נשבר ונדכה, הזהיר על ההכנעה. ורז"ל הביאו משל על זה מן החולה, והוא שאמר מיכה (ו) במה אקדם ה' וכו' אמר במה אקדם ה' על רוב חסדיו אהיה כפוף ונכנע לאלהי מרום על רוב חטאים, האחד (שם) האקדמנו בעולות כנגד במה אקדם. פרי בטני חטאת נפשי כנגד אכף, כלו' יתחייב שיהיה כפוף לפניו עד שיתן בכורו במקום פשעו. והזכיר לאלהי מרום כדי שיתבונן אדם בכפיפתו ופחיתת עצמו כנגד אלהי מרום שהוא רם על כל רמים. ותשובת השאלה הוא שאמר (שם) הגיד לך אדם מה טוב ומה ה' דורש ממך. ביאורו הגיד לך שוב אדם מה טוב שיש לך לעשות ומה שהשם יתעלה דורש ממך אינו דורש כי אם עשות משפט ואהבת חסד כלומר העבודה בהצנע הוא עיקר ההכנעה ששאל עליה תחלה במה אקדם והוא נבחר מאלפי אילים וכל העולות שהזכיר:

כמה גדול כח ההכנעה לפני הש"י שכל זמן שאדם מכניע את יצרו ומביאו תחת שעבוד עבודת הש"י אפי' היה רשע גמור כאחאב מובטח לו שתגיע לו ממנה תועלת גדול, שכן מצינו באחאב שהיה מפושעי ישראל שכתוב (מלכים א כ"א:כ"ה) רק לא היה כאחאב אשר התמכר לעשות הרע בעיני ה'. וכשהכניע את יצרו כתוב עליו (שם) הראית כי נכנע אחאב מפני וגו'. וכן מצינו במנשה שעשה כל תועבות ה' וכתיב בו (דברי הימים ב ל"ג:ו') ועונן ונחש וכשף ועשה אוב וידעוני, וגם דם נקי שפך הרבה מאד עד שמלא

את ירושלים פה לפה. וכאשר נכנע וחזר בתשובה נתקבלה תשובתו שכן כתיב (שם) ובהצר לו חלה את פני ה' אלהיו ויעתר לו וגו' ודרז"ל א"ת ויעתר לו אלא ויחתר לו, נעשה לו כמין מחתרת ברקיע לקבלו. ואמון בנו שלא נכנע שנאמר (שם) ולא נכנע מפני וגו' כי הוא אמון הרבה אשמה ונענש שהרגוהו עבדיו הוא שכתוב (שם) ויקשרו עליו עבדיו וימיתהו וגו'. ונבוכדנאצר שלא רצה להכנע אלא היה מתגאה ועושה עצמו אלוה ובקש לעלות עצמו ממדרגה אנושית למדרגת אלהות הכניעו הקב"ה והשפילו ממדרגת אנושית למדרגת הבהמות. והיה אוכל עשבים כבהמה שבע שנים והיה ענשו מדה כנגד מדה כי ההכנעה והשבירות ענשו של גאה, הוא שאמר שלמה (משלי ט"ז:י"ח) לפני שבר גאון ולפי כשלון גבה רוח:

והנה רז"ל בארו לנו כי מדת הכנעת היצר דוחה מצות עשה של תורה מצות פריקה, וזה שאמרו בבבא מציעא פרק אלו מציאות (בבא מציעא דף לב ב) אוהב לפרוק ושונא לטעון מצוה לטעון עם השונא כדי לכוף את יצרו. וזה עיקר התורה שיכוף אדם את יצרו ויכניע לבו מן התאות הגשמיות שלא יבוא בדבר מהם כנגד השם יתעלה. וכן אמר שהע"ה (משלי י"ב:י') יודע צדיק נפש בהמתו. ועיקר פירושו כי הצדיק מכניע ומשבר נפש הבהמית שלו והוא מלשון (שופטים ח':ט"ז) ויודע בהם את אנשי סכות וגו'. כי הצדיק משעבד אותה ביד היצר הטוב ואם הוא משועבד לה הנה הוא פחות מן הבהמות. וכשהוא מכניע ומשבר אותה הנה הוא צדיק מעולה יותר מן המלאך לפי שהוא יש לו מונע מה שאינו למלאך. וזה הוא שאמרו רז"ל (חולין פ"ז דף צא ב) גדולים צדיקים יותר ממלאכי השרת. וזה הוא שכתוב (משלי י"ג:י"ט) תאוה נהיה תערב לנפש. מלשון (דניאל ח':כ"ז) נהייתי ונחליתי, יאמר התאוה הנשברת תערב לנפש המשכיל, ותועבת כסילים סור מרע ודבר זה מתועב אצל הכסיל שהוא הפכו שאינו רוצה להכניע תאותו. נמצאת למד שמדת ההכנעה נבחרת ורצויה אצל השם יתעלה והיא עיקר העבודה בנבראים ותכלית כונת התורה בתעניות ובתפלות ובמלקיות: וחייב אדם לרחם על העני כדי שיתבונן כי העולם גלגל ויפחד ע"ע ועם זה יכנע, וכמו שאמרו רז"ל (חלק דף קח) שהיסורין מכפרין, גם ר"ע שהיה אומר חביבין יסורין אינו אלא בשביל ההכנעה שעם המדה הזאת ישיג האדם רצונו של מקום. ואותם שהולכים בשרירות לבם ואינם רוצים לקבל עול ההכנעה הנה הם נענשים בעוה"ז וגם בעוה"ב לא יצילו את נפשם מיד הקב"ה, אבל עתידין לקבל דינם ליום הדין ולא בידי אדם כענין שכתוב (שמואל ב כ"ג:ו') ובליעל כקוץ מונד כלהם כי לא ביד יקחו, ותרגם יונתן בכן לית פורענותהון ביד אינש אלהין באישתא עתידין כד איתגלי בי דינא רבא למיתב על כורסי דינא למידן ית עלמא, ועל

זה אמר ישעיה בכאן (ישעיהו ס״ו:א׳) כה אמר ה' השמים כסאי והארץ הדום רגלי וגו' ואת כל אלה ידי עשתה וגו', יאמר הנבראים העליונים שבשמים והנבראים שבארץ כלם נבראים וכלם שלי ואי זה בית תוכלו לבנות לי שיהיה לי כדאי ואת כל הנמצאים האלו ידי עשתה ויהיו כל אלה נאם ה', יתכן לומר ששעורו בנאום ה' כענין שכתוב בדבר ה' שמים נעשו, אעפ"כ מסתכל אני אל עני ונכה רוח, כלומר עיקר השגחתי והשגחת רצוני אל הצדיק הנכנע שאחר שחטא בשוגג מתנחם והוא חרד על דברי כשעבר עליו, זהו שאמר (ישעיהו ס״ו:ב׳) ואל זה אביט אל עני ונכה רוח וחרד על דברי, וכן הזכיר בסמוך שמעו דבר ה' החרדים אל דברו. ודומה לזה הזכיר משה רבינו (שמות ל״ב:כ״ו) מי לה' אלי. וענינו מי הירא וחרד לדבר ה' ואז נתאספו אליו כל בני לוי שהיו יראים וחרדים לדבור (שם כ) לא יהיה לך ששמעו בסיני ושעברו ישראל עליו:

ואמרו במדרש תנחומא בסוף פ' בראשית (תהלים קמד) גדול ה' ומהולל מאד ולגדולתו אין חקר. ואומר (ישעיהו מ״ח:י״ג) אף ידי יסדה ארץ וימיני טפחה שמים. מן ישיבתו של הקב"ה אתה יודע מהו השמים הללו פרושים על הים ועל הישוב ועל המדבר ואינם ממלאים את כסאו, מן שעלו אתה למד (שם מ) מי מדד בשעלו מים ומאצבעו אתה מבין וכל בשליש עפר הארץ, אוי לב"ו החוטא לפני מי הוא חוטא ואשרי מי שזוכה (לפני) מי הוא עתיד ליתן שכרו שנאמר הנה ה' אלהים בחזק יבא וגו':

גדול כח ההכנעה שהשכינה שהיא שורה בשמי מרומים שורה למטה ג"כ עם הצדיק הנכנע שכן העיד ישעיה ע"ה (שם נז) כי כה אמר ה' רם ונשא שוכן עד וקדוש שמו וגו'. מפרטי ההכנעה הוא שיתבונן האדם שהוא חוטא מתנכר נמשך אחר יצרו (תהילים מ״ט:י״ג) נמשל כבהמות נדמו ועוד הוא פחות מן הבהמה שהרי כתיב (ישעיהו א׳:ג׳) ידע שור קונהו. חוטא שטימא הנפש בחטאיו, חוטא שמתמיד הכעסות למי מתמיד הכעסות למי שמתמיד לו חסדים גדולים חדשים בכל יום כמ"ש (איכה ג׳:כ״ב) חסדי ה' כי לא תמנו כי לא כלו רחמיו, מלת רחמיו דבקה עם חדשים יתבונן שהוא גר בעוה"ז ועתיד שיסע משם ואינו יודע עת הנסיעה, ואפי' מלך ראוי שיחשוב עצמו גר שכן מצינו בדה"מ שאמר (תהילים קי״ט:י״ט) גר אנכי בארץ אל תסתר ממני מצותיך, מבקש מלפניו כי מפאת שהיה חושב עצמו גר ולא היה יודע עת הנסיעה שלא יסתיר ממנו המצות אלא שיתן לו עזר וסיוע כדי שיהיה לו צידה ליום הנסיעה כשיגיע אליו פתאום, וכשם שהגר אין לו צוות כ"א רחמי הש"י כן האדם אם יש לו צוות מרבוי הכסף והזהב סופו שיניחהו בכאן כענין שאמר דוד ע"ה (שם מט) כי לא במותו יקח הכל וגו', ולו יש לו צוות מחברת אוהביו ורעיו ואנשי משפחתו סופם שיניחוהו בקבר יחידי וילכו

להם ואין לו צוות כי אם הקב"ה ואין לו מרחם כי אם חסדי השם יתעלה וא"כ צדקו דברי דוד באמרו גר אנכי בארץ. ועל כן ראוי האדם שיתבונן בזה וישוב אל ה' וייחל גמולו ויפחד מעונשו וישתדל במה שהוא עיקר ויניח הטפל: ומן התימה הגדול איך אפשר שיעיז אדם את פניו ולא יבוש מלפני הש"י ואיך לא יתבונן כי הוא בריה שפלה עפר ואפר בחייו רמה ותולעה במותו ואפי' היה מלך נגיד הלא כל ענינו הבל כי הוא בשר ודם ובעל מקרים וכתיב (איוב יג) אדם ילוד אשה וגו', ואיך אפשר שלא יחשוב בגודל רוממות אדון הכל יתב' מתוך פעולותיו ומעשיו הגדולים והנוראים, הלא יראה כי הארץ עומדת על המים כי על זה תקנו לנו ז"ל לברך בכל יום רוקע הארץ על המים והמים עומדים על הרוח והרוח בכח השי"ת, וכן הזהיר מרע"ה (דברים ל"ג:כ"ז) ומתחת זרועות עולם. כי כח השם יתעלה סובב את הכל, והוא שאמר דוד ותהלים קד) נוטה שמים כיריעה המשיל נטיית השמים והשטח שלו אל היריעה הנטויה שאין לה עמודים מלמטה שתהיה פרוסה עליהם אלא שהיא שטוחה ממש תלויה באויר והארץ גם כן שכן כתיב (איוב כ"ו:ז') תולה ארץ על בלימה. ודבר ידוע כי אלו יצאה הארץ העומדת על המים מקשר עבודתה ומן החוק הראוי הקצוב לה יהיה העולם חרב כי תהיה הארץ מתמוטטת ותהיה טובעת בתהום, גם הים אלו יצא מקשר מילויו ועבודתו ויצא מקו החול שהוא גבולו ולא היה שומר בריתו של מלכו של עולם היה שוטף כל הישוב כרגע, גם אברים שבאדם שנוצרים בו בחכמה גדולה ונפלאה אלו יצא אחד מהם מקשר מנויו והיה הנח מתנועע או היה המתנועע נח הלא ימות הגבר מיד ויגוע אדם מיד, ועל כן חייב כל נברא להתבונן בנפלאות בוראו שברא אותו בחכמה וצייר כל אבריו בהשגחה עצומה שאין אחד מהם יוצא מקשר עבודתו כי אם לצרכו בעוה"ז ועם זה ייהיה לבו נשבר ונדכה ולא יצא מקשר העבודה ומקום התורה והמצות. הנה יורדי הים הם נכנעים משאר בריות העולם מפני שהם מסתכנים בנפשותם בלכתם בים אין ביניהם ובין המות אלא לוח אחד וכן לבם ועיניהם אל השמים כי אינם רואים יבשה כלל אלא שמים ומים ובעבור זה יחת ויכנע לבם. וכל שכן כשרואים לפעמים מן התנינים הגדולים שבים כשיעור עיר אחת יתפרסם מבריאתם וגודל גופם גודל רוממות השם יתברך, ומקרא מלא הוא (תהילים ק"ז:כ"ג-כ"ד) יורדי הים באניות עושי מלאכה במים רבים המה ראו מעשה ה' על אחת כמה וכמה כשיש להם צער גדול בים ורואים שאון ימים ושאון גליהם כי יסתערו ויתגעשו ואז יחשבו עצמם מתים ואז יכנע לבם באמת הוא שכתוב (שם) יעלו שמים ירדו תהומות נפשם ברעה תתמוגג כלומר מתוך הצער והכנעה, ומזה אמרו רז"ל (עשרה יוחסין דף פא) רובן של ספנים חסידים כי הם מכירים כי לולא רחמי השי"ת

אין כל חכמתם ותחבולותם חשובים לכלום והוא שכתוב (שם) יחוגו וינועו כשכור וכל חכמתם תתבלע, כי יראו בעין גבורתו של הקב"ה הגדולה והעצומה בענין הגלים המסתערין והמתגברים ורוצים לשטוף כל העולם ואין כח בהם לעבור חומה חלושה והוא החול, הלא זה מעיד על תוקף כח האדון יתב' אשר לו הים והוא עשהו כי הוא שומר בריתו ולא יעבור, וזה שדרשו ז"ל בבבא בתרא פרק הספינה (בבא בתרא דף עג) אמר רבה בר בר חנה אישתעו לי נחותי ימא בין גלא לגלא תלת מאה פרסי ורומא דגלא ג' מאה פרסי זמנא חדא הוה קא אזלינא בספינתא ודלינן גלא לעילא עד דחזינן בי מרבעתא דכוכבי זוטא והוי כמבזר ארבעין גריוי בזרא דחרדלא ואלמלי דלינן טפי הוי קלינן מהבליה ורמא ליה קלא גלא לחבריה שבקת מידי בעלמא דלא שטפתיה דניתי אנא ונאבדיה אמר ליה תא תזי גבורתיה דמרך דאכילו מלא חוטא דחלא לא עברי דכתיב (ירמיהו ה':כ"ב) האותי לא תיראו נאם ה' אם מפני לא תחילו אשר שמתי חול גבול לים, וכן הגיד הקדוש ב"ה לאיוב (לה) בשומי עם לבושו וערפל חתולתו ואשבור עליו חוקי ואשים בריח ודלתים ואומר עד כה תבא ולא תוסיף ופא ישית בגאון גליך, אכיר כי החול גבול לים וחקו הוא בריח ודלתים עד שם יבא הים ולא יוסיף ועד שם ירפה גאון הגלים, ישית לשון רפיון מלשון (שם) שית ממני ואבליגה מעט, והכלל שהוא מרפא ומשבר גאונם של גלים החזקים מדבר חלוש והוא החול, ומצינו ביונה ב':ה'ין אמתי שהיה להם סער גדול בים הוא שכתוב (יונה א':ג'-ד') וה' הטיל רוח גדולה אל הים וכו' וכתיב (שם) וייראו האנשים יראה גדולה את ה' וגו', והזבח הזה שזבחו את יצרם והכניעו את לבם כי לא היה מזדמן להם שם בספינה להקריב קרבנות ומתוך ההכנעה הצילם הקב"ה מזעף הים שנאמר (שם ב) ויעמוד הים מזעפו. והציל גם את יונה מן המיתה ממעמקי תהומות עד שהתפלל ונשמעה תפלתו במה שאמר (שם) אך אוסיף להביט אל היכל קדשך. ואמרו במדרש ביקש שיתקיים בו ירידה ואח"כ עלייה וכך אמר לפניו רבש"ע במשה כתיב עלייה וירידה שנאמר (שמות י"ט:ג') ומשה עלה אל האלהים ואח"כ ירד שנאמר (שם) וירד משה מן ההר ובקרח כתיב ירידה בלא עלייה שנאמר (ויקרא טז) וירדו הם וכל אשר להם וגוי באליהו כתיב (מלכים כב) עלייה בלא ירידה שנאמר ויעל אליהו בסערה השמימה בבקשה ממך הראני נפלאותיך על ידי ויתקיים בי ירידה ואח"כ עלייה שנאמר (יונה ב':ו') אך אוסיף להביט אל היכל קדשך. ומתוך שהיה שלשה ימים בצער גדול במעי הדג קבל הקב"ה תפלתו מתוך הצער וההכנעה שהוא עיקר התורה והמצות ואז העלהו הקב"ה ממעמקי תהומות כמו שאמר (יונה ב) אפפוני מים עד נפש

וגו' ונזכר לנסי ים סוף שעברו ישראל בתוכו ואז נכנסה תפלתו לפני המלך הי מתוך ההכנעה והתעטפות הנפש, הוא שאמר (שם) בהתעטף עלי רוחי את ה' זכרתי וגו':

השגחה

חלק א

משמים הביט ה' ראה את כל בני האדם, ממכון שבתו השגיח אל כל יושבי הארץ, היוצר יחד לבם המבין אל כל מעשיהם (תהלים לג). הזכיר דוד ע"ה בשלשה פסוקים אלו ענין ההשגחה ובאר שהיא שופעת בעולם השפל במין האדם בכלל ובפרט, שהקב"ה רואה מחשבותם ומבין את כל מעשיהם, וכן הוא אומר (שם צד) הנוטע אוזן הלא ישמע וגו', באור הכתוב כי מי שברא כלי הראות וכלי השמע ק"ו שהוא רואה ושומע. וכן אמר שלמה (משלי ה) כי נכח עיני ה' דרכי איש. וכן דרשו ז"ל (אבות פרק ב') דע מה למעלה ממך עין רואה ואוזן שומעת וכל מעשיך בספר נכתבים. והנה אסף המשורר הרחיב באור בענין ההשגחה במזמור ע"ב והוא שאמר (תהלים עג) אך טוב לישראל אלהים לברי לבב. וכדי להוציא מלבן של כופרים האומרים שהכחות העליונים הם המיטיבים והמריעים והבורא יתברך מסר עולמו להם והוא יתב' אינו משגיח בו כלל לכך אמר אך טוב לישראל אלהים לברי לבב. התחיל במלת טוב לומר שכל הטובות באות ממנו יתברך והוא טוב לברי לבב בלבד לא אל הרשעים כי ממנו יתברך בא להם הרע ולברי לבב הטוב, וזה לשון אך למעט הרשעים. וכן באר ירמיה ע"ה שכל הטובות והרעות באות ממנו יתברך והוא שאמר (איכה ג) מי זה אמר ותהי ה' לא צוה מפי עליון לא תצא הרעות והטוב. כי בודאי הכל נמשך ממנו יתברך והוא השרש האחד הגמור אשר ממט משתרגים הענפים הן לטוב הן לרע. ומספר והולך ענין הצדיק ורע לו רשע וטוב לו הוא שאמר (תהלים עג) ואני כמעט נטיו רגלי וגו' כי קנאתי בהוללים שלום רשעים אראה, יאמר כי כמעט הוא נוטה מדרך האמת כשהוא רואה צדיק ורע לו. ואמר זה על עצמו, וכן מוכיח לשון קנאתי כי איננו מתקנא ברשעים בראותו את שלומם וכי הם עומדים בשלוה אלא כשהוא רואה צדיק ויש לו צרות ומקרים, ויאמר על הרשעים ההם (שם) כי אין חרצובות למותם לשון קשר, כמו (ישעיה נז) פתח חרצובות רשע, והכוונה לומר שמיתתם בנחת וכל אחד מהם בחייו בריא כאולם. בעמל אנוש אינימו, כלומר אין להם ממקרי בני אדם לכן ענקתמו גאוה יצא מחלב עינימו עברו משכיות לבב. ימיקו וידברו ברע עושק וגו' שתו בשמים פיהם וגו' ואמר איכה ידע אל ויש דעה בעליון, יבאר הכתוב הזה כי הם כופרים בידיעה. ממה שידוע כי הם שתי כתות כת כופרת בידיעה

וכת כופרת בהשגחה. זאת הכת הכופרת בהשגחה אומרת שהבורא יתברך יש לו ידיעה בעולם השפל כי הידיעה שלמות היא ביודע וכל השלמות הלא לאלהים הוא ואלו היינו שוללים ממנו הידיעה היינו מחסרים בחק שלמותו, ועל כן גוזרין הכת הזאת כי הבורא יתברך יש לו ידיעה בעולם השפל אבל אין לו השגחה בו שאלו היתה לו בו השגחה איך יצא מלפניו משפט מעוקל בצדיק ורע לו רשע וטוב לו מוטב שנשלול ממנו ההשגחה ממה שנאמר עליו שהוא משגיח ומעניש וגומל שלא כדין. וזאת אומרת שאין לבורא ידיעה כלל שאלו היתה לו ידיעה היתה לו השגחה ואם היתה לו השגחה לא יצא לו בעולם משפט מעוקל. ועל כן הם שוללים ממנו הידיעה לגמרי ומאחר שאין ידיעה אין השגחה. ועל הכת הזאת אמר הכתוב הזה (תהלים עג) ואמרו איכה ידע אל ויש דעה בעליון, וכפל הענין לומר איכה ידע אל בעתיד, ויש דעה בעליון בהוה. (שם) הנה אלה רשעים ושלוי עולם השגו חיל. אך ריק זכיתי לבבי וכו'. ומסיים דבריו לומר כי אחרית רשעים לאבדון, זהו אך בחלקות וכו' איך היו לשמה וכו' כחלום מהקיץ אדני בעיר צלמם תבזה, וזה לתרץ קושית רשע וטוב לו. והזכיר אחריו ואני תמיד עמך אחזת ביד ימיני לתרץ קושית צדיק ורע לו, ובלשון הזה חזר להזכיר בסוף המזמור כי הנה רחקיך יאבדו והזכיר אחריו ואני קרבת אלהים לי טוב. ומצינו שהזכיר דוד ע"ה בענין הזה עצמו (שם עה) אמרתי להוללים אל תהולו ולרשעים אל תרימו קרן וגו'. כי אלהים שופט זה ישפיל וזה ירים. יאמר כי ההוללים הללו והם עשירי עולם ושלוים הטובה שלהם לא באה להם ממזרח שמשם השמש יוצא ולא ממערב ולא בסבת יגיעתם בהרים ובמדברות רק מאת השם יתברך באה להם על מעוט זכות שהיה בידם ונתן להם הצלחה עליו כי שופט הוא ישפיל לזה וירים לזה לפי העונש והשכר וההשגחה שופעת עליהם ממנו יתברך. וזהו שאמר בכאן (שם לג) משמים הביט וגו' ממכון שבתו השגיח וגו' והוא משגיח בהם ממכון שבתו והוא הרקיע הנקרא מכון כענין שכתוב (מלכים א ח) ואתה תשמע השמים מכון שבתך, וזהו שאמר שלמה (קהלת ה) אם עשק רש וגזל משפט וצדק תראה במדינה אל תתמה על החפץ כי גבוה מעל גבוה שומר וגבוהים עליהם. אל תתמה על חפצו של מקום אם יביא עליהם רעה שהרי בדין הוא כי גבוה מעל גבוה שומר ורואה מעשיהם או אם הוא משפיע להם טובה ושלוה והם רשעים וחייבים כלייה, אל תתמה על חפצו של מקום כשישפיע להם טובה ואינו נפרע מהם ביחד כי כן דרכו כי גבוה מעל גבוה שומר מלשון (בראשית לו) שמר את הדבר, שמר לי על הפתח, ממתין להם עד שתתמלא סאתם. והנה ירמיה ע"ה באר ההשגחה על שני חלקים כללים ופרטים ואין זה רק בבני אדם שההשגחה שופעת עליהם בכלל ובפרט, והוא שאמר (ירמיה

לב) גדול העצה ורב העלילה וגו'. זו היא השגחה כללית לתת לאיש כדרכיו וכפרי מעלליו זהו השגחה פרטית, וזהו שאמר שלמה (שיר השירים ב) דומה דודי לצבי או לעופר האילים הנה זה עומד אחר כתלנו משגיח מן החלונות מציץ מן החרכים. ויש לך להתבונן בכתוב הזה שהתחיל לדבר בדרך נסתר באמרו דומה דודי לצבי ולא אמר דומה אתה ואח"כ דבר בדרך קירוב באמרו הנה זה עומד ולא אמר הנה הוא, והענין הזה להורות שהשם יתברך הנמשל לדוד הוא נמצא וקרוב בלב והוא רחוק להשיגו, והוא מאמר הפייט רחוק רחוק משמי השמים וקרוב קרוב משארי, ועל הכוונה הזאת תמצא נוסח הברכות שיש בהן לשון נסתר ולשון נמצא. ואמר אחר כתלנו דימה חומר המפסיק בין השם יתברך ובינינו לכותל שהוא בנין של עפר כי לולא הפסקת הכותל היינו אומרים הנה אלהינו זה, ומקרא מלא הוא כד"א (ישעיה כב) עונותיכם היו מבדילים. ובא ולימד כי אע"פ שיש כותל זה מפסיק משגיח הוא מן חלוני רקיע ומציץ מן החרכים שבכסא הכבוד, וזהו לבטל דעת האומרים כי מפחיתות האדם אצל רוממות השם יתברך ומעלתו אין ההשגחה שופעת בשפלים, ומה שכפל הלשון משגיח מציץ רמז לשתי ההשגחות שהזכרתי ההשגחה הפרטית אינה נמשכת אלא אחר השכל ועל כן אינה נמצאת בשאר בעלי חיים וכל שכן בצמחים, שאין העלה שנפל לו מן האילן הוא בהשגחה מאת הבורא יתעלה, ולא שזה העכביש טרף זה הזבוב בגזרה מאתו יתב', ולא הרוק שרקק ראובן ונפל על היתוש והרגו שהיה ממנו יתעלה, ולא שזה הדג חטף ובלע התולעת הצפה על פני המים ברצון אלהי אלא כל זה מקרה גמור, והראיה שאין בשאר בעלי חיים השגחה פרטית מה שאמר חבקוק (חבקוק א) ותעש אדם כדגי הים וגו' למדך הכתוב כי שאר בעלי חיים נעזבים הם אין ההשגחה בהם פרטית, אבל בבני אדם אינו כן זה הוא שאמר (שם) ה' למשפט שמתו וגו'. למדך שהשגחת ה' יתברך פרטית על האדם להנהיגו בדרכי המשפט ולהוכיחו בתוכחות על עון:

ומצינו ירמיהו הנביא ע"ה שהביא על ענין ההשגחה שנים עדים הנראים תמיד לעין והם הים והמטר כי הם דברים תמידים קבועים וקיימים מעידים על אמיתת השגחה בעולם השפל, והוא שאמר (ירמיהו ה׳:כ"ב) האותי לא תיראו נאם ה' אשר שמתי חול גבול לים. יאמר אין החול חומה גבוהה שתעמוד בפני הימים. ועוד שהגלים מתגעשים ומתפשטים כי כן טבעם להתפשט שהרי בבריאת עולם היה כל העולם מים וגזרתי עליהם שיקוו במקום אחד וכן עשו, ולכך כאשר יבקשו הגלים להתפשט כפי טבעם לא יוכלו לעבור החול כי אני מנעתים, ומזה תוכלו להבין שאני משגיח בתחתונים ויש עליכם ליראה אותי, והזכיר עוד (שם) ולא אמרו בלבבם נירא נא את ה' אלהינו הנותן

גשם יורה ומלקוש בעתו שבועות חוקות קציר וגו' כי המטר בא בעתו יורה במרחשון ומלקוש בניסן כשלא היה בא בזמן הקציר אבל הרוח נושבת כפי הצריך להם. הנה זאת השגחה פרטית בהיותם בברכה גדולה כזו מסויימת בין שאר העמים, ומה שהזכיר שבועות ולא אמר ימי חקות קציר לפי שאנו סופרין שבעה שבועות עד חג הקציר על כן תלה הקציר בלשון שבועות ולא הזכיר ימים:

ועוד להורות על ענין ההשגחה נתיחד לנו בזה ספר נכבד וגדול מאד הוא ספר איוב שייחסו אותו רז"ל למשה רבינו ע"ה, אמרו (ב"ב י"ד ב) משה כתב ספרו וספר איוב, כיוונו לומר כי כשם שנאמר לו בראשית בסיני מפי הגבורה כך נאמר לו ענין איוב וחביריו ונאמרו לו הענינים כאשר הם היום אצלנו. והנה ספר איוב דמיונו לספר בראשית, כי ספר בראשית יורה על חדוש העולם ועל ההשגחה ועל אמתת עונש ושכר. ספר בראשית אע"פ שיש בנסתרו מעשה מרכבה יש בנגלהו מעשה בראשית. ותחלת דבורו בארבעה יסודות שהם יסודות לבריות השפלים ועיקר חכמת המחקר. זה הוא אמרו (בראשית א) והארץ היתה תהו ובהו וחשך על פני תהום. הזכיר כסדר אש ורוח ומים והתחיל מן העפר שהיא הנקודה. וכן איוב שהיה חכם גדול בחכמת המחקר הזכירן בסדר הזה אש ורוח ומים והתחיל מן העפר שהיא הנקודה הוא אמר (איוב כח) כי הוא לקצות הארץ יביט תחת כל השמים יראה לעשות לרוח משקל ומים תכן במדה, ספר בראשית לא תמצא בכל מעשהו זכרון השם המיוחד כי אם שם אלהים או אל"ף דלי"ת ושי"ן דל"ת כי ישים הנהגתו לכחות המורה על מדת הדין. וכן ספר איוב לא תמצא שיזכיר איוב השם המיוחד כי אם שמות אלהות כגון אל אלהים או אל"ף דלי"ת ושי"ן דלי"ת כי ישים הנהגתו לכחות העליונים מנהיגי השפלים לא לבורא יתעלה. ומן הפנים הללו ראוי להם ליחס ספר איוב למשה רבינו ע"ה. והנני מבאר לך ענין הספר הזה בכלל על דרך הרב משה בר נחמן ז"ל ועל דעתו ורובו הוא לשון פירושו הנכבד:

וזה ביאורו. כי איוב היה כופר בהשגחה בראותו צרותיו הרבות והיה רוצה להתוכח עם מדת הדין, והיה אומר כי מה שבאו אליו היסורין והצרות והוא צדיק זה לו לראיה כי אין השגחת השם יתעלה בשפלים כי אלו היה משגיח עליו איך אפשר שיענישהו שלא כדין ושיצא מלפניו משפט מעוקל. ועוד כי יראה כמה רשעים בעולם והם בשלוה ובהשקט. והנה חביריו אליפז התימני ובלדד השוחי וצופר הנעמתי טוענים ואומרים כי אם הוא צדיק אי אפשר שלא חטא מעולם כענין שכתוב (קהלת ז) כי אדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא, ועיקר כוונת החברים באיוב לומר כי הצדיק הגמור שאירע לו החטא הקל ועבר בזדון על מצות בוראו על כל פנים ראוי ליענש עליו. והנה

אם יאבד האל מגופו בעולם הזה כל הטובה אשר נהיתה בעולם ויהיה נדון ביסוריו של איוב כל ימיו, טוב לו שלא יהא נידון בעולם הנשמות ביסורי גיהנם, או שיגרע חטאו מנפשו מעט ממעלתה בעוה"ב ודבקה בזיו העליון ועולם הבא. ופחיתות הגוף וגריעות הטובה שתבזה בעולם הגופות אשר אין בין הטובה ובין הרעה רק דבר גרוע וענין כלה ואבד לא יערך למעלת הנפש ועלוי הטובה אשר באור פני מלך חיים וכי היא הטובה במאמר מוחלט אשר אין לה ערך ודמיון ולא תסולה בדבר גשמי כלל, וכן אמרו ז"ל במס' קידושין (דף ל"ט ב) כל מי שזכיותיו מרובין מעונותיו מריעין לו בעוה"ז ודומה כמי ששרף כל התורה ולא שייר ממנה אפי' אות אחת. ובירושלמי פאה פ"א אמרו רוב זכיות ומיעוט עבירות נפרעין ממנו מיעוט עבירות קלות שעשה בעוה"ז כדי ליתן שכרו משלם לעוה"ב, וכך היא המדה וכן הדין נותן להקל מן הצדיק העונש שיהיה בדבר הגרוע והוא הגוף ובזמן הפחות והוא העוה"ז. ויקבל דבר הגמול בדבר הנכבד ובעת הטוב. וכן הדבר ברשעים כי ג"כ רחוק שיהיה הרשע נמנע כל ימיו מעשות שום טוב וראוי הוא לקבל עליה שכר ואלו ישפיע לו האל יתב' בתגמולו תענוג וגדולה ומלכות כמלכות שלמה איננו שוה לגמול קטן מהתענג הנפש באור החיים בעולמים הראויים להם ונמנע ממנו אותו גמול ומשלם אליו שכרו בדבר הקטן והגרוע, כאשר ביאר אונקלוס בפסוק (דברים ז) ומשלם לשונאיו אל פניו להאבידו, ואחרי הביאור הזה יכול אדם לברוח מיד המקשים הקושיא הזו ולומר כי כל רשע וטוב לו יש לו מקצת מעשים טובים וכל צדיק ורע לו יש לו קצת מן הרעות ונידונים במדות אלו. אבל איוב היודע צדקת נפשו הגמורה והיודע ועד יתברך מעיד עליו (איוב ב) ותסיתני בו לבלעו חנם הוא וכיוצא בו כגון רבי עקיבא שבא בקבלה עליו שהיו מוכרין את בשרו במקולין אמרו לו זו תורה וזו שכרה א"ל שתוק כך עלה במחשבה לפני. (פירוש מקולין חניות כדאמרינן במס' חולין (דף כ"ה) אמר רבי בשביל שוטה שעשה שלא כהוגן אנו נאסור כל המקולין והן חניות שמוכרין שם בשר). איננו בא במדה הזו ואין תירוץ לקושיא זו כלל כי אם בדברי אליהוא, והנה השי"ת רצה להביא את איוב לידי נסיון ע"י השטן וענה אותו ודכאו ביסורין רבים תחלה בממונו ואחרי כן בבניו ואחרי כן בגופו. והשטן הזה נחלקו בו חכמים:

הגאון רב סעדיה פירש כי השטן היה אדם ממש והיה מקטרג את איוב מתוך שנאה וקנאה שהיתה לו על הצלחתו ועל פרי גודל מעשיו הטובים, וכן בני האלהים היו אנשים ממש מבני דורו שהיו אויבים לו ומקנאים בו, והיה מנהג האנשים האלה להתקבץ בימים מיוחדים בשנה בבית הועד בעבודת השי"ת והיו עושים סעודה גדולה ביום הקיבוץ. ופירוש בני האלהים גדולי השם כלשון (שמות ד') בני בכורי ישראל (דברים

יד) בנים אתם לה' אלהיכם. ומה שהזכיר השטן בפרט מאחר שהיה מכלל וכמותם לפי שהאיש ההוא גדול היה מכולן וכולן היו נמשכים אחרי עצתו כדמיון קרח, ופירוש להתיצב ויתיצבו על ה' כלשון (שמות כא) וכי יזיד איש על רעהו להרגו וגו' שפירושו הרגו בכוונה, שהתיצבו על ה' בעבודת השם יתעלה כמנהגם ביום הכנופיא. ופירוש הכתוב ויהי היום שבאו בני האלהים אותם האנשים גדולי השם ונתקבצו ביום הקיבוץ והתיצבו בעבודת השם ועשו סעודה כמו שהיו רגילים, ויבא גם הגדול שבכולם בתוכם הוא שקראו שטן לפי שהוא המקטרג הגדול שבכולם והמקנא לאיוב יותר. ובתוך אותו הקיבוץ ואותו המעמד ויאמר ה' אל השטן מאין תבוא, כלומר בא דבור השם לאותו האיש המקטרג הגדול כדי שישמעו השאר ושידעו כי איוב היה צדיק גמור שיתפרסם זכיותיו בעמים ושיוודע צדקו ביניהם, ועל כן בא אליו הדבור על פני כל המעמד לא בינו לבין עצמו לפי שלא היה נודע. ואע"פ שהאיש המקטרג בעל הקנאה והשנאה והכעס לא היה ראוי לדבור השם יתעלה בא אליו לכבוד איוב ולהודיע מעלתו וזכות כוונתו ושלימות אמונתו, כי היה שלם בעשרו שלם בעניו שלם בבריאותו שלם בחליו, ככבוד הדיבור לאבימלך לכבוד אברהם או ללבן לכבוד יעקב או לבלעם לכבוד ישראל, ושאלת השם יתעלה לאיש המשטין הזה מאין תבוא כשאלת השי"ת לקין (בראשית ד') אי הבל אחיך, או לאדם איכה, או לבלעם (במדבר כב) מי האנשים האלה עמך ורבים ככה, ופירוש משוט בארץ משוט בארץ הזאת. והנה העדה הרעה הזאת שנאוהו שנאה גדולה וקנאו אותו על הצלחתו והשי"ת השליט עליו האיש שקראו שטן ונמסר בידו להביאו לידי נסיון בממונו ובגופו ולא להמיתו. והראיה כי השטן הזה הוא אדם מלשון הכתוב (מ"א יא) ויקם ה' שטן לשלמה את הדד האדומי וכתיב (שם) ויקם אלהים לו שטן את רזון בן אלידע, ועוד בענין יהושע הכהן גדול (זכריה ג) והשטן עומד על ימינו. והידוע כי השטן הזה היה רחום בעל טעם ושמשי ספרא שהיו מקטרגין על יהושע בן יהוצדק הוא שכתוב (עזרא ד) ובמלכות אחשורוש בתחלת מלכותו כתבו שטנה, ומן הידוע עוד כי דרך העולם שיקראו לכל מקטרג על דבר שטן, וכתיב (תהלים לא) ישטנוני תחת רדפי טוב (שם קט) זאת פעולת שוטני. וכן קטרוג הבארות (בראשית כז) ויקרא שמה שטנה, ועל פי כל הראיות האלה יהיה השטן הזה אדם ממש. ולפי הדעת הזה יהיה פירוש הנה כל אשר לו בידך ברשותך וברצונך. רק את נפשו שמור. הזהירו שיביאנו לידי נסיון בממונו ובגופו אך יזהר שלא ימיתנו ולא יפריד גופו מנפשו, ולכך פירש הגאון ז"ל כי מלת שמור במקום הזה השמר כלומר השמר שלא תמיתנו. והוא כלשון (יהושע ו) שמרו מן החרם שפירושו השמרו. ומה שכתוב ויך את איוב אינו חוזר אל השטן כי בן אדם

אין לו רשות בזה והנה הוא חוזר לשי"ת ויצא השטן מאת פני ה' ויך ה' את איוב כלומר שסמך מלת ויך אל השם כי לא השטן הוא המכה אלא השם כי לא אמר ויך השטן את איוב, ומה שלא ביאר ויך ה' לפי שאין דרך הכתוב להזכיר השם על הפורענות כי אם בהצלה כענין (מ"ב ו) הך נא את הגוי הזה בסנורים ולא אמר ה' הך נא כמו שאמר בהצלה (שם) ה' פקח נא את עיני אלה ויראו, וכתב הגאון ז"ל כי מן הנמנע להאמין כי פעולתם כנגד השי"ת ולא כנגד ההולכים בדרכיו, ועוד שאין ממדות המלאכים להיות להם קנאה ושנאה ולהתלבש תאוה ולהתקבץ במקום הסעודות ותענוגות בני האדם:

אבל דעת הרב רבי משה ברבי נחמן ז"ל ורוב המפרשים כי השטן הזה מלאך גם בני האלהים היו מלאכים, ומה שנתקנאו להצלחת איוב ולרוב עשרו ונתלבשו תאות הגוף במקומות המשתה והשמחה אין לתמוה מזה שהרי מקרא מלא מצינו מפורש (בראשית ו) ויראו בני האלהים את בנות האדם וידוע כי היו מלאכים לא בני אדם והם התלבשו תאוות גופניות וירדו ממקום קדושתם מן השמים. וכן בענין איוב בני האלהים והשטן היו מלאכים טובעים בים התאוה הגשמיית והתלבשו מדות בני אדם כגון הקנאה והשנאה והתאוה והכעס. וכתב הרב ר' משה ברבי נחמן ז"ל ידוע בקבלתנו כי הוא מלאך נברא להשטין ולהזיק לאדם ושמו שטן נגזר מלשון (עזרא ד') כתבו שטנה. וכבר בא בדברי רז"ל באור ענינו (ב"ב דף ט"ז) אמרו הוא שטן הוא יצר הרע הוא מלאך המות, והנה החכמים ז"ל ייחסו לו כל אלה הפעולות וגם אמונתם שהוא מלאך באמת לא טבע מן הטבעים ולא כח מן הכחות כמו שנתבאר אחרי זו המימרא כמעשה שספרו שם בתחלת בבא בתרא ובמקומות רבות בדבריהם בארו לנו כי זה המלאך נברא להשטין ולהזיק ואולי כי מאצילות כחו יהא לאדם שטנה כי הוא סבה לכוכבי החרבן והדמים והחרב והמלחמות המכות והפצעים והמריבות והפירוד והכלל נפש לגלגל מאדים. וכבר נתנו ז"ל בחלקו מן האומות עשו כי הוא עם היורש החרב והמלחמות, ובחלקו עוד השדים הנקראים מזיקים בלשון חכמים ושעירים בלשון תורה כי כן יקרא הוא ואומתו שעיר וע"כ הוא וכחותיו המשטינים והמזיקים ע"כ לשונו ז"ל. ודעתו ז"ל כי לפי שרצה השי"ת לנסות את איוב והרשה את השטן בזה נאצל מכח השטן חפץ לכשדים ולשבא על ענין החרב והשבי ההוא והתגברות הרוח ולהפיל הבית על הנערים כאלו הוזקו בטבע והוא ענין אלהי. ודע כי איוב היה מזרע אברהם ע"ה מבני אחיו הכיר את בוראו ועבדו במצות שכליות מן התום והיושר וסור מרע לבני האדם ובעבודת הלב שהוא שרש הכל שהיה ירא אלהים. וכן חבריו אליפז ובלדד וצופר, הקדים אליפז שהוא הגדול שבכולן ונקרא בשם בכור עשו והוא תימני מתיחס אל בכור אליפז דכתיב (בראשית לו) בני אליפז תימן

אומר, ובלדד השוחי מבני אברהם כי כן מצינו (שם כה) ואת ישבק ואת שוח, צופר מתיחס אל צפו בן עשו כי כן נמצא בתורה אחי נקרא במקום אחר אחירם גם זה צפו שינו שמו בדברי הימים צפי. ונמצאת אומר איוב וכל חבריו כלם מתיחסים אל משפחה אחת גם אליהוא מתיחס אל המשפחה הזאת כי הוא נקרא בוזי מתיחס לבוז בן נחור, ועוד כתוב בו ממשפחת רם כי הוא ממשפחת אברהם שהיה נקרא רם כי כן היה שמו אברם ואמר התרגום מן גניסת אברהם. ונמצאת אומר כי איוב וחבריו הם מזרע אברהם שהיה שרשי האמונה אוחזין דרכו כמו שכתוב (שם יח) כי ידעתיו למען וגו', ובבא עליו הצרות והיסורין באו שלשתן איש ממקומו לנחמו על צערו הגדול. ואז ענה יאבד יום אולד בו:

והנה כוונת ספר איוב בכלל כי איוב בראותו הצרות הרבות והרעות הבאות עליו והוא יודע בעצמו צדקת נפשו חשב כי אולי אין דעת וחשבון אצל אלהים במעשה בני אדם וכי ההשגחה מסולקת בהם, ופתח דבריו לומר כי ממסלת הכוכבים והמזלות בימי הלידה ורגעי ההריון נותנין לנולד הרעות והטוב כדעות הוברי שמים המהבילים. ולכן פתח יאבד יום אולד בו, וקלל היום והלילה וכוכבי נשפו ועפעפי השחר כי הם גרמו רעתו, ויטעון כי מצד גריעות האדם ומעלת האלהים לא ישים אליו לבו והנה הוא תחת ממשלת המקרה כפי מערכת הכוכבים ומשטרי הארץ יאמין באדם כמו שנאמין אנחנו בשאר בריות הארץ, כי אין השמירה העליונה בהם רק לקיום המין אין ליחיד מהם עונש או שכר ולא נאמר שחטאו כשימותו ולא שזכו כשהאריכו ימים והיו מזונותם מצויין להם בשבע, זאת כוונתו במענה הראשון. ויחזיר כוונתו זאת במענה השני באמרו מה אנוש כי תגדלנו והראיה עוד על זה שאמר לו אליפז ואמר מה ידע אל הבעד ערפל ישפוט עבים סתר לו ולא יראה. זאת הסתרת ההשגחה מן השפלים וחוג שמים יתהלך השגחתו בקיום המינים בכלל השמים וצבאם, הארח עולם תשמור, ותראה איכה מתנצל עצמו לומר כי לא היתה הסברא הזאת עמו בשלותו ואמר אם אראה אור כי יהל וירח יקר הולך ויפת בסתר לבי ותשק ידי לפי כי ממנו רב חיל וכביר מצאה ידי, ועניין אם אראה אור פירושו אור השמש בהלו וירח שמגיה והולך. וזה כענין (דברים ד׳:י״ט) וראית את השמש ואת הירח, ולשון יקר מלשון אור יקרות. ויפת לבי לשמש ולירח בסתר לומר אלהות הם כשאר אומות הצאב"ה העובדים לצבא השמים, ותשק ידי לפי כמודה בדבר גם הוא עון פלילי כלומר היה בעיני עון פלילי כי כחשתי לאל שהוא ממעל ומאתו הכל לא מכחות כוכבי האור והירח, כזאת היתה דעתו בזמן השלוה אבל עתה בבא הצרות עליו על לא חמס בכפיו היה לו לראיה שהשגחה נעדרת מן השפלים:

ולדעת רז"ל תהיה תלונתו יותר רעה אמרו במדרש ואלה שמות רבה רגם את האיקונין, יאבד יום אולד בו. קלל השולטן, הלילה ההוא יקחהו אפל. כוונתם לומר שמרד במדת יום ומדת לילה מנהיגי עולם השפלים, והמשכיל יבין במענה בעצמו אולם אני אל שדי אדבר והוכח אל אל אחפוץ וכתיב ואל הרך לבי ושדי הבהילני, עם השמות האלה יתוכח לעולם, ואשר אמר הן יראת ה' היא חכמה איננו מן התוכחות והוא כתוב אל"ף דל"ת. וכן הקב"ה במענה הזכיר לו שמותיו הנכבדים אלה בפסוק הרוב עם שדי יסור מוכיח אלוה יעננו, ובכל דבר השטן יזכיר שם המיוחד וכשיחזור לאיוב יאמר החנם ירא איוב אלהים. וכן בסוף הספר אחרי שובו לא יזכיר רק שם המיוחד ותסתכל בספר הזה תמצא שאין בטענות איוב ובדברי החברים זכרון השם המיוחד כי לא יזכיר כ"א שריות אלהות ושדי הוא השם המקובל להם מן האבות כמ"ש (שמות ג':ו') וארא אל אברהם אל יצחק ואל יעקב באל שדי, ואולם בתחלה הזכירהו איוב כשאמר ה' נתן וה' לקח כי כן נזכר בדברי האבות ויקרא שם אברם בשם ה' וזולתו, ומן המענה הראשון הזה למדנו כי מחשבתו של איוב היתה בבטול ההשגחה מן הבורא יתברך מפני הרעות ההוות תמיד בעולם כי אין מדרך מנהיג צדיק לעשות מן האין יש לרע לו. ועדיין לא הקשה מצדיק ורע לו או מרשע וטוב לו.

והנה תפשו אליפז בהיותו מסיר דעתו מן האדון העושה הכל במשפט וצדק יתברך ושומו הממשלה לכוכבים ולמזלות. ענה לו מי הוא נקי אבד ר"ל אחר שאין הנקיים האובדים ע"כ מנשמת אלוה יאבדו ולא בכח השעות והכוכבים, ואם נראה במקצת האישים שאין המדה בהם כן אשר ראיתי אויל משריש הנה קללתו תבא עליו פתאום ויאבד אולם אני אדרוש אל אל ואל אלהים אשים דברתי ואולם אדרוש בזה אל האל יתברך ואליו אשים דברתי. ההנהגה הזאת לא אל כוכב ומזל רק כי הוא יאבד הרשע המשריש והצדיק הבאה עליו רעה כמוך מוסר אלהים ואל תמאסהו. ועניין המוסר לדעתי הוא כמו הנסיונות בצדיקים כמו שכתוב כאשר ייסר איש את בנו ה' אלהיך מיסרך. וכתיב למען ענותך לנסותך להטיבך באחריתך. ובאה תשובת אליפז למענה איוב הראשון הנסה דבר אליך תלאה. והנה אליפז היה גדול מכל החברים ולכן ענה ראשונה וכן הכתוב מקדמו לשאר החברים כי גדול בחכמה היה ועוד שהגיע בסוף למעלת הנבואה:

ואחרי כן ישיב תשובת איוב על טענת אליפז שאמר לו הנה אשרי אנוש יוכיחנו אלוה ומוסר שדי אל תמאס. מוסר האל אל תמאס. כי הוא יכאיב ויחבש. יאמר אם מוסר הוא מה כחי כי איחל עד שיעבור המוסר כי רב צערו מהיותו דרך נסיון, וכנגד הטענות האחרות אשר אמר עליו אליפז שהוא רואה הרשעים נכרתים והצדיקים נמלטים מכל

רעה ומזה יודע כי הכל במשפט ואין מיתה בלא חטא ואין יסורין בלא עון, יטעון דרך תלונה הנה כי צבא לו עלי ארץ וכי ימיו קלו מני ארג והאדם וחייו תהו זהו שאמר הלא צבא לאנוש עלי ארץ וכימי שכיר ימיו, ואין זכותו מציל אותו מן המות, וזאת תשובה על הצדיקים כי על כל פנים יש צדיק אובד בצדקו, ועל הרשעים יאמר כי כאשר צדקו של צדיק לא יצילנו בשובו מצדקו כן אם חטא ושב לא היה ראוי במשפט היושר לקבל יסורין יותר כי מעיקר הוייתו להבל דמה כמו שכתוב מאסתי לא לעולם אחיה חדל ממני כי הבל ימי. ויחזיר הוא הענין בשאר המענים עוד כמו שאמר אדם ילוד אשה קצר ימים ושבע רוגז. עד שעה מעליו וחדל עד ירצה כשכיר יומו. ויטעון עוד איכה יגדל בעיני אלהים לפקוד עליו פשע וחטאה והוא ופשעו אינו כלום לפני האלהים, וזה המאמר יורה כי יעלה על דעת איוב אולי אין ההשגחה העליונה דבקה במין האדם יותר משאר הנבראים השכלים שאין ההשגחה בהם רק לקיום המין ואינו מביט לענשם ולא לזכותם והכל ממעלת הבורא יתעלה וגדולתו ופחיתות השפלים אצלו, וזהו כנגד מאמר אליפז שאמר ואל אלהים אשים דברתי:

ויען בלדד השוחי ויאמר. האל יעות משפט ואם שדי יעות צדק. אם בניך חטאו לו וישלחם ביד פשעם. הנה בלדד השוחי חולק על איוב ומסייע דברי אליפז חברו והיו דבריו חזקים מדברי אליפז כי אמר בפירוש כי הרעות הבאות על איוב ועל בניו כולם במשפט כי האל יתברך לא יעות משפט וצדק, ושם הבנים רשעים גמורים חייבי כרת הגוף שכבר מתו והוא שאמר אם בניך חטאו לו וישלחם ביד פשעם, אבל נהג ענין אחר שבאו יסוריו למרק קצת חטאים שעשה ואם ישחר אל האלהים ישלם צדקו, והוא מה שהרשיע איוב תחלה כי לא ראה בדעתו שיהיה זה מוסר כמו שנחמו אליפז מפני טענת איוב שאמר מה כחי כי איחל ומה קצי כי אאריך נפשי:

ויען איוב ויאמר, אמנם ידעתי כי כן ומה יצדק אנוש עם אל, אם יחפוץ לריב עמו וכו', ענה איוב לדברי בלדד וכוונתו בהעדר ההשגחה מפרטי השפלים הוא אמרו אשר בשערה ישוכני וכו' פי' בבא השערה על בני אדם ישוכני בכללם, כמו (בראשית ג':ט"ו) ישופך ראש. תשופנו עקב. ר"ל כי המקרים ברוח סערה יפיל עלה והפרי כלומר ימית הצדיקים והרשעים ועל כן ירבה פצעי איוב חנם לא יניחנו להשיב רוחו ולהנפש כי ישביעהו תמיד מרורות. ואמר עוד אם שוט ימית פתאום למסת נקיים ילעג. ארץ נתנה ביד רשע פני שופטיה יכסה אם לא איפא מי הוא, וימי קלו מני רץ וגו', יתן ראיה על הסרת ההשגחה מבני אדם כי אם נאמר שיהיה בהשגחה ויעשה בחפץ וברצון ושוט שוטף יבא מאתו וימית בני אדם פתאום ולמסת הנקיים שבהם ילעג האל וימית אותם

בהשגחה ורצון אם כן נתנה הארץ ביד מלך רשע שמכסה פני שופטיה שלא יראו ויעשו משפט רק הוא יעשה חמס כרצונו וכ"ש שהוספת להרשיע המשפט. ואל"כ מי הוא איפה המכלה הכל והמשחית אותו. כי ימי קלו מני רץ ולא ראיתי בהם טוב. ר"ל כי טוב ונכון הוא להסיר ההשגחה מן השפלים לרוב מעלת הגבוה יתברך מלומר שיהיה בהשגחה ויצא משפט מעוקל כאשר נזכר. אדברה ולא אירא. לפי שאיני ירא מן הדין. לפי שהוא חטא ואני לא חטאתי, כך דרז"ל כי לא כן אנכי עמדי איני כאדם הראשון שאמר (שם) האשה אשר נתתה עמדי ועל כן איני ירא מן הדין. ואמר הטוב לך כי תעשוק כי תמאס יגיע כפך ועל עצת רשעים הופעת. מי שלוקח מה שאינו שלו נקרא עושק. והנה באדם שלשה שותפין הקב"ה ואביו ואמו וכיון שמת נוטל הקב"ה חלקו וחלק אביו ואמו מוטל לפניהם, וז"ש הטוב לך כי תעשוק הגוף שאינו חלקך אלא חלק אבי ואמי אותו אתה מפקיר שאמרת אך את נפשו שמור היה לך ליטול חלקך שהוא הנפש שתפריד נפשי מגופי ואל אתיסר ביסורין הללו. ואמר ידיך עצבוני ויעשוני, כלומר עשאוני ידיך ותקנו אותי איברים איברים להיות גופי תקיף וחזק ועתה תבלעני. או ירצה לומר עצבוני מלשון גידים ועצבים כי החוטים הבאים מן המוח וחוט השדרה נקראו עצבים. זכר נא כי כחומר עשיתני וגו' הלא כחלב תתיכני וגו' עור ובשר תלבישני וגו'. ג' פסוקים אלו רמז לשלשה הויות. זכר נא כי כחומר עשיתני רמז להוי"ה ראשונה הוא יצירת אדם הראשון שנברא עפר מן האדמה ועל כן מדבר לשעבר, הלא כחלב תתיכני רמז להווייתו מן הזרע הנקפא, ז"ש וכגבינה תקפיאני והוא לשון הווה שהוא בכל יום, עור ובשר תלבישני רמז להויה שלישית לזמן תחיית המתים והזכיר זה בלשון עתיד:

ויען צופר הנעמתי ויאמר. הרוב דברים לא יענה וגו' בדיך מתים יחרישו וכו' ותאמר זך וכו' ואולם מי יתן אלוה וכו' ויגד לך תעלומות חכמה וכו' החקר אלוה תמצא וכו' גבהי שמים מה תפעל וכו' כי הוא ידע מתי שוא וכו', ענה צופר וכונתו לסייע דברי חביריו כי איוב חטא ועל כן באה עליו כל הרעה הזאת, אך חידש ואמר כי מעשי האלהים מהם נגלים ומהם נעלמים זהו שאמר כי כפלים לתושיה ביאר כי התורה היא כפולה שיש בה נגלה ונסתר כענין שכתוב (משלי כד) תפוחי זהב במשכיות כסף. וכי האל יתעלה עובר על פשע הרשעים וירא און להם ולא יתבונן לו בתחלה אולי ישובו אליו מפני חמלתו על מעשיו וכשמטיב לרשעים וחומל עליהם כ"ש שלא יעשה רע לטובים, ולא באו יסורי איוב אלא שיכוין לבו ויפרוש כפיו לאל יתברך בתפלה ויהיה סופו שלוה כי שלום הרשעים סופה מפח נפשם אם לא ישובו, והנה עשה הקושיא הגדולה של איוב שהוא רשע וטוב לו ראיה בחמלת ה' על ברואיו וכי איננו מואס יגיע כפיו וכ"ש שלא

ירע לטובים, והקושיא בצדיק ורע לו אינה מתפרסמת ונראית כי כל הנספה נאמר לו חייב היית בכך. ואין הקושי' הזאת אלא לאיש עם נפשו כשידע שהוא צדיק ואין בו עון ראוי לרעה הבאה עליו ואולי ישא פנים לעצמו וישיא נפשו בצדקו, ועל כך תראה מן המענה הזה והלאה החברים כי יפליגו באבדן הרשעים והכרת זרעם כי היא הקושיא המפורסמת עליהן ועל הנביאים כלם כירמיהו כי כלם ברשע וטוב לו יתמהו (ירמיהו י"ב:א') מדוע דרך רשעים צלחה. וחבקוק יצרף לזה צדיק ורע לו כמו שכתוב (חבקוק א':ד') כי רשע מכתיר את הצדיק וכו', ואמר כבלע רשע צדיק ממנו כי הוא נראה לעינים שזה רשע ממנו, והנה איוב יענה לחביריו בחזרת הקושיא על עצמו כי ירבה להצדיק נפשו, וכן נהג עם שלשת חביריו הם מפליגין באבדן הרשעים והוא ירבה להצדיק נפשו ובראותו כי אין אחד מהם מקבל דעתו והן לא יאמינו לו שב לטעון עוד כי רשעים מתים בשלוה ומה חפצם בביתם ובזרעם אחריהם כאשר יתחיל לאמר בזה המענה:

ויען איוב ויאמר. אמנם כי אתם עם וגו' הלא לי לבב כמוכם וגו'. שחוק לרעהו אהיה וגו'. שחוק צדיק תמים, זהו צדיק ורע לו, לפיד בוז לעשתות שאנן נכון למועדי רגל. ישליו אהלים לשודדים ובטוחות למרגיזי אל. זהו רשע וטוב לו. כי ישיב איוב על מענה צופר על תלונתו הראשונה רשע וטוב לו וישוב להצדיק עצמו בכל המענים, ועוד הוסיף בלדד לענות ולא יוסיף דבר במענהו רק להפליג על אבדן הרשעים כי היא ראיה גמורה ביסורין שהן במשפט:

ויען איוב ויאמר עד אנה תוגיון נפשי ותדכאונני במלים. זה עשר פעמים תכלימוני. הזכיר עשר לפי שעד עתה הזכיר עשר מענים בין איוב והחברים כלם. חנוני חנוני אתם רעי, מכאן אמרו רז"ל (ב"ב פ"ח דף קט"ז) קשה עניות לאדם יותר מחמשים מכות, כי יד אלוה נגעה בי, וכתיב במצרים את היד הגדולה והיו חמשים מכות, גם צופר ענה אחרי כן ולא הוסיף דבר רק באבדן הרשעים ובהכרת זרעם, אחרי זאת השיב איוב במענה, שמעו שמוע מלתי, להפליג בו ולדבר על אבדן הרשעים כי יש מהם שטוב להם בעוה"ז בעושר ונכסים וכבוד ובנים ושלום, וילעיג על חביריו על מה שאמרו שזרעם נכרת אחריהם, יכוין בזה לסתור דבריהם בראיות מכריחות כי כבר דבר עם שלשתן בטענת צדקת נפשו ולא הודו לו כי רעת צדיקים אינה קושי' מתפרסמת שכל מי שאובד יאמרו לו חטאתו ומרדו, גם בראותם רשע וטוב לו יאמרו כי יאבד או זרעו אחריו יכרת לדור או לדורות, כאשר בא בדבריהם במענה תמול אנחנו ולא נדע כצל ימינו עלי ארץ וגו', הענין עתה כאשר הלאו את איוב בנסתרות להרשיעו ולהכרית זרע הרשע לאורך ימים, יענה אותם ויאמר הנה לעיני השמש הזאת רשעי' מצליחים וצאצאיהם ובתיהם בחייהם בשלום.

וכי תאמרו שיכרת זרעם אחרי מאות השנים מה יזיק להם ומה צער יהיה להם בכך והנה על כרחם המשפט מעוקל, ועל כן אין להאמין לדבריכם שיכרת זרע הרשעים בחטאתם כלל, גם בראותכם צדיק אובד כמוני היום אל תרשיעוני כי המשפט לא לאלהים הוא כ"א למקרים:

ויען אליפז התימני ויאמר הלאל יסכן גבר כי יסכון עלימו משכיל. החפץ לשדי כי תצדק. הוסיף אליפז במענה זה. וחידש במענהו לאמר לאיוב כי אין החפץ לשם שיעשה האדם הטוב והישר בעיני אלהים ואדם ולסור מרע רק בעבור טובת הנבראים, וזאת לו לראיה כי האל ית' חפץ להצדיק בריותיו ויחמול על מעשי ידיו והוא מצוה ומשגיח עליהם א"כ רעת איוב באה אליו על כל פנים או על פעולות רעות מאד שיעשה עם בני אדם בתקפו ועצמו כי גזל וחמס כאשר יפרש לו כפירה שהיתה בו. ולא רצה עתה בנסיון ובמוסר אשר ראה תחלה להרחיק איוב הדעת ההיא ואמר בסוף מה שיהיה אם ישוב בו איוב וישוב האלהים להטיב אחריתו מראשיתו:

ויען איוב ויאמר, גם היום מרי שיחי ידי כבדה על אנחתי, מי יתן ידעתי ואמצאהו וגו'. אערכה לפניו וגו', השיב לו איוב במענה הזה כנזכר בו ולא חידש דברים אחרים רק כעס על שחשדוהו רע לשמים ורע לבריות, ולא יענה להם רק ירצה להתוכח עם האל ית' על צדקתו וישרו ועל חטאת הרשעים והם שתי הקושיות בלבו:

ויען בלדד השוחי ויאמר. המשל ופחד עמו עושה שלום במרומיו. היש מספר לגדודיו וגו' הוסיף בלדד במענה הזה כאשר לא מצאו מענה לסתור דבריו שב בלדד להביא ראיה ממעלת הבורא יתברך ומפחיתות האדם כי הכל במשפט וצדק, כי השופט צדיק והנשפט סכל מדעת הסוד ועל כן ילעיג עליו איוב כי הוא סבור שהוא מקרה מפני הטעם הזה בעצמו. ואיוב השיב לו במענה מה עזרת ללא כח, יאמר כי דבריו ללא עזר ולא להועיל לאיוב ולא לשאר ב"א הבאים לחקור הענין הזה ואין להם כח לבא בסודו כי האומר כי משפט האדם מקרה הוא היה לו מרוב גדלות האל יתעלה, יאמר כן בעבור כי האדם פחות אצלו מהשית אליו לבו:

ויוסף איוב שאת משלו ויאמר. ישא במענה הזה משלים כמו לא תסולה בכתם אופיר. ודבריו וכונתו בו לאמר שהוא צדיק והנה יש צדיק ורע לו וכ"ש שיש רשע וטוב לו כי אין זה חמס גדול כראשון ואם נראה כי הרשעים נכרתים בעוה"ז זה הבל הוא ואינו עיקר מוצא החכמה וסופה, כי החכמה נעלמת מבני אדם ולא גלה להם ית' ממנה אלא שיצאו מלפניו ויסורו מרע אך ענשם ושכרם ושלות הרשעים ויסורין של צדיקים לא נגלה לבני אדם כי אין איוב מוצא לרואה בהן דין משפט ולא שומע מחבריו דבר חכמה על הענין,

ובכאן נשבע שלא חטא מעולם הוא אמרו חי אל הסיר משפטי. ועשה לי רע על לא חמס בכפי ושדי המר נפשי כי כל עוד שאני חי לא אדבר עולה ורמיה לרמות בני אדם, נשבע שאינו יודע לנפשו עון אשר חטא ולא לעולה ורמיה יצדק נפשו, ומסיים איוב במענה בענין היראה ויאמר לאדם הגיד לאדם שייראו מלפניו והיא כל חכמתם ויסורו מרע והיא בינתם כי זה כל האדם ובזה ישעו במופלא מהם אל ישאלו ובמכוסה אל יחקרו אין להם עסק בנסתרות. והשלים ענינו כדרך שהשלים קהלת סוף דבר הכל נשמע את האלהים ירא וגו', וזה יורה כי דעתו וסברתו טובים בידיעה ובהשגחה ובנפש רק בעוה"ז יראה דברים שלא כדין ויטעה בהם או יסתפק:

ויוסף איוב שאת משלו ויאמר. מי יתנני כירחי קדם, הוא משבח עצמו בדברי המענה הזה, וכלל דבריו כי בזמן שלותו היה יוצא בשער העיר ושם היו מביאין לו מושב כדרך שר העיר או שופט זהו שאמר בצאתי שער על קרת וגו' והיו הנערים הרואים אותו נחבאים והזקנים עומדים מפניו והשרים עצרו במלים וכף ישימו לפיהם למוראו. ויהיה ממלט עני משוע ויתום ואין עוזר לו, והיה לובש צדק מבפנים ומבחוץ, והיה משפטו טהור ונקי כמעיל וצניף משם בגדים נקיים וטהורים, והיה עינים לעור ורגלים לפסח ואב לאביונים, והיה משבר מתלעות עול ומוציא הגזל משניו, ואפילו אם אכלו דבר שהוא קשה להחזיר כמו שאמרם ז"ל (חולין פ"ו דף פט) קשה גזל הנאכל הוא היה כופה אותו להחזירו ומוציאו משניו, והיה ראוי לו שיגוע עם קנו כלומר עם בניו ובנותיו וממונו מפני שהיה שרשו פתוח אלי מים וטל ילין בקצירו, והיה כבודו חדש עמו כלומר מתחדש בכל יום כי כן דרך השרים הגדולים שהם מצליחים בכל אשר יעשו כי רבים צריכים להם ועם זה הכבוד שלהם חדש יום ביום, והיו הכל מיחלים לעצתו ולא ישנו דבריו והיו הכל מיחלים לו כמטר ולא יאמינו כי ישחק להם ולא היו מפילים אור פניו והיה ג"כ בין אנשי דורו כמלך בגדוד. ואחר כל השבח הזה אמר ועתה שחקו עלי צעירים וכו', אחר ששבח עצמו היה מבזה חביריו שהיה מואס אבותם לשומם עם כלבי צאנו יחדו, ואמר גם כח ידיהם למה לי, כח ידיהם הוא עשרם ואמר כי הוא מבזה עשרם כי אין לו חפץ בו. עלימו אבד כלח כי היה מבזה זקנתם ויאמר כי אין לו לחלוק להם כבוד לא מצד עשרם ולא מצד זקנתם שהזקנה אובדת בהם ואינה ניכרת במעשיהם וזהו עלימו אבד כלח. הזקנה שהיא בכח הלחות של אדם נקראת כלח כלשון תבא בכלח וגו' בזמן הכח והליחות כי אם ירבה ימים הנה הוא למשא על כל בני ביתו גם על עצמו. ואח"כ היה משבח עצמו עוד שהיה כורת ברית לעיניו וכי מעולם לא הלך לבו אחר עיניו ואמר על זה ישקלני במאזני צדק וידע אלוה תומתו. וכן שלא נפתה לבו על אשה ושלא מאס

משפט עבדו ואמתו ואמר ע"ז ומה אעשה כי יקום אל וכי יפקוד מה אשיבנו. ושבח עצמו ג"כ במדת הצדקה ואוכל פתי לבדי ולא אכל יתום ממנה. ואחרי כן אם לא ברכוני חלציו ומגז כבשי יתחמם:

ויחר אף אליהוא בן ברכאל הבוזי ממשפחת רם, ממשפחת אברהם שהיה שרש האמונה. האיש הזה אליהוא חרה אפו על איוב והיה בעיניו תועה כמו שנא' באיוב חרה אפו על צדקו נפשו מאלהים וכן אמר איוב לא בדעת ידבר וגו'. מי גבר כאיוב ישתה לעג כמים וארח לחברה עם פועלי און וגו'. וכן חרה אפו על החברים כאשר הרשיעוהו כמו שאמר ובשלשת רעיו חרה אפו, הנה זה דבר ברור שהוא לא ירשיעהו לאמר שהיה רשע וחוטא אבל יצדיק אותו, אך לא יצדיקנו מאלהים לאמר כי האל ית' יעות משפטו כי לא אמר באיוב חרה אפו על צדקו נפשו אבל רק על צדקו נפשו מאלהים, אמר שכלם שגו בדבר פקו פליליה, עוד אמר ולא ערך אלי מלין ובאמריכם לא אשיבנו. פירש בכאן ב' דברים, האחד שאין דברי איוב ותלונותיו כלם כנגד הטעם שפירש אליהוא כי הוא טעם חדש מספיק זהו ולא ערך אלי מלין. והשני שלא יענה כהם ולא על דרכם להרשיע אותו רק יצדיק את איוב ויצדיק האלהים במשפטו, כמו שאמר הנה זאת לא צדקת וכו'. יאמר אע"פ שאפשר שצדקת כי אולי צדיק גמור אתה אני עושה אותך שלא צדקת יותר מאלהים כמו שאמרת כי בודאי ירבה אלוה מאנוש, ומפרש והולך סוד צדיק ורע לו. כי באחת ידבר אל בחלום חזיון לילה כלומר במראות הנבואה יגלה אזן אנשים ויחתום ידו ביסורין שלהן שיסר אדם של מעשה, כלומר במראות הנבואה יגלה אזן אנשים שנעשה בו כבר מעשה כמו כל כלי מעשה, והוא מכסה ממנו גויתו כי צורת הגוף לבלות שאול והעיקר הוא הנפש ולא נברא הגוף אלא להיות כלי לנפש א"כ הגוף שהוא כלי הוא אדם מעשה או כלי מעשה, והסרת האדם וכסוי הגויה כפל לשון לומר כי הצרות משתנות והנפש מתקיימת ומה עושה הקב"ה שהוא רב חסד כדי שיחשוך נפשו מני שחת ושלא ישלחנה ביד פשעיו לעולם נותן לו יסורים וזה והוכח במכאוב על משכבו ורוב עצמותיו במכאוב ויזכיר לו הקב"ה עונותיו ויגיע עד שערי מות אם יש עליו מלאך מליץ שיגיד בשבילו ישרו כלומר שעשה תשובה ויחננו הקב"ה ויאמר לאותו מלאך המליץ פדעהו מרדת שחת מצאתי כופר בתשובה זו, ובאור זה כי הועילה לו תשובתו ויסוריו שימצא כופר ולא ירד שחת, אבל לא יראה באור העליון כי לא זכה לכך. ומה עושה הקב"ה בחסדו כדי שיזכה לראותו באור העליון נפשו מתגלגלת בגוף וחוזרת שם כבראשונה זהו רטפש בשרו מנוער ישוב לימי עלומיו, כי רטפש בשרו יחזור לנפש שהזכיר למעלה יחשוך נפשו מני שחת, יאמר כי ישמח לבשר מנוער לנפש הזאת וכשיגדל יעתר אל

אלוה וירצהו בתשובה ויסורין ואז ישיב לאנוש הזה צדקתו עתה, כי מיום שנולד זה לא חטא כלל ויסוריו באו על עונות ראשונים שהיה ראוי שיאבד בהם והקב"ה חשב מחשבות בזה שלא יהיה נדח מן העוה"ב ואז יראה באור העליון, ז"ש פדה נפשו מעבור בשלח וחיתו באור תראה כלומר באור העליון. וזהו פעם שניה וזהו שכתוב ושניהם בנעימים, והמדה היא פעמים שלש והוא שכתוב הן כל אלה יפעל אל פעמים שלש עם גבר. כי לפעמים המדה היא פעמים ולפעמים שלש, וזהו שהזכיר לשון פעמים שלש ולא אמר ג' פעמים להשיב נפשו מני שחת לאור באור החיים כלומר פעמים שלש היא מאירה באור החיים שעל פני האדמה כדי להשיבה מני שחת. והנה נתבאר בפירוש הזה סוד צדיק ורע לו ונסתלקה הקושיא לגמרי ולא נשאר שום ספק, גם סוד רשע וטוב לו נלמד ממנו, או נאמר שהוא דרך חסד, ותראה איוב מעת אשר שמע לאליהוא לא ענה אותו דבר. והנה זה יורה כי היתה תשובה מחודשת לא כדבריהם וקבל דבריו והיו טענותיו מספיקות לשאלתו ולכן קבל עליו השתיקה, ואליהוא אומר לו אם יש מלין השיבנו וכן אמר לו אם תוכל השיבני ערכה לפני התיצבה ולא התיצב כלל כנגד דבריו, ועוד ראינו כי האל יתעלה האשים החברים על טענותם, ואמר כי יצטרכו לעולה תכפר עליהם כי לא דברו נכונה ולא האשים אליהוא ולא הצריכו לכפרה הזאת גם זאת ראיה שדבר כהוגן בטענה מחודשת לא על דרך החברים, ועוד תשוב תראה כי החברים היו טענותם סברות הולידו אותם מחשבותיהם כדי להצדיק האלהים ולא תמצא בהם מי שיזכור שיאמר חכמה זולתי שיאמר אשר חכמים יגידו ולא כחדו מאבותם שסוף הרשעים להכרת ואיוב יבקש חכמה מאין תמצא כי לא ימצא בהם חכם. וגם אין אחד בהם מתנשא לאמר שיהיו חכמים ממנו או שיאמר לו שהוא מדבר מבלי חכמה או מבלי דעת, והנה אליהוא יאמר תמיד שכל דבריו בחכמה. החרש ואאלפך חכמה. וגבר חכם שומע לי. ומבזה החברים שלא יחכמו ושלא יבינו ומחרף איוב תמיד בבלי דעת מלין יכביר. ולא בדעת ודבריו לא בהשכל, גם זו ראיה שטענתו מחודשת והיא בחכמה מקובלת מאנשי התורה והנבואה ואלו ידע איוב ככה לא יתלונן ולא ידבר כלל:

עוד הוסיף אליהוא לדבר מענה שני ושלישי, ועוד מענה רביעי הוא כנגד רעי איוב ולכך הזכיר במענה רביעי כתר לי זעיר ואחוך, ולא יוסיף אליהוא לתפוש על איוב דבר שכבר האשים אותו עד למדי בג' מעניו בכל אחד בדבר ידוע, רק עתה יוסיף אליהוא לבוא בדרך החברים שיספר בשבח האל יתעלה ובשמירתו לעולם ויאמר כי אחרי שהוא רם ונשא יתעלה אי אפשר להאמין בהסרת ההשגחה מן אישי השפלים מפני מעלתו ושפלות האדם, כי התחתונים בעבור האדם נבראו כי אין בהם מכיר את בוראו זולתו ואם כן כל

השגחת האל יתברך ושמירתו למיני השפלים בעבור האדם הוא ואיך לא ישגיח עליו. ויאמר אליהוא עוד כי מלבד הטעם שפירש אשר הוא מספיק לכל אדם ומתרץ לכל קושיותיו של איוב, יש לנו לתת צדק ליוצר הכל בראותנו אותו מלך גדול שופט צדק ומשגיח ושומר הכל. ואמר אשא דעי למרחוק ולפועלי אתן צדק:

ויען ה' את איוב מן הסערה. הגיע עתה איוב למעלת הנבואה יען כי היה תם וישר וירא אלהים וסר מרע והוכח על נסיון אע"פ שחטא בהסתפקות במשפט מאין חכמה הועיל אותו הנסיון לקרבה אל האלהים כי קבל עליו דברי אליהוא וראה כי הם מספיקים לשאלתו והנה הוא עתה ירא אלהים וצדיק תמים. וענין מן הסערה כי לא נפתחו לו השמים ויראה מראות אלהים על בירור כגון שיראה שהשי"ת יושב על כסאו והמלאך דובר בו רק שמע סערה גדולה והשיג מה שהשיגו הנביאים בראשונה בראשית החזון, כמו שנאמר ביחזקאל תחלה וארא והנה רוח סערה באה מן הצפון, וכן באליהו תחלה נאמר (מלכים א י"ט:י"א) והנה ה' עובר ורוח גדולה וחזק מפרק הרים ומשבר סלעים, לא ברוח ה' ואחר הרוח רעש ואחר הרעש אש ואחר כן ישיגו הנבואה, וגם כן ביחזקאל א':כ"ד':כ"דחר הרוח עשן גדול הוא הרעש ואחר כן אש מתלקחת ואיוב השיג ראשית החזון וממנו יצא לו קול עונה אותו המענים האלו וסער גדול בחוזק ותוקף כמנהג הנבואות כמו שנאמר (יחזקאל א) כקול מים רבים כקול שדי בלכתם. והנה איוב השיג זה בשמיעת הסערה והקול ממנה וידע מענינם כי קול האלהים הוא העונה אותו תשובות על דבריו. ודרשו רז"ל (בבא בתרא פ"ק טז) מן הסערה שחרפתני אשר בשערה ישופני, ד"א מן הסערה מלשון שער כיון שאמר איוב להקב"ה ותחשבני לאויב לך, אמר לו רבש"ע שמא בין איוב לאויב נתחלף לך השיב לו הקב"ה מי פלג לשטף תעלה בערביא קורין לשערה שטפא. כל שער ושער שבראש פלגתי לה תעלה גומא לינק ממנה שאלו שתים יונקות מגומא אחת יהו מכחישות מאור עיניו של אדם בין שער לשער לא נתחלף לי בין איוב לאויב נתחלף לי, זהו ויען ה' את איוב מן הסערה. ובב"ר א"ר יוסי בר רבי חנינא כתיב (ירמיהו כ"ג:כ"ד) הלא את השמים ואת הארץ אני מלא נאם ה' וכשהוא רוצה מדבר מבין שני בדי הארון, פעמים שאין העולם ומלואו מחזיקים כבוד אלהינו ופעמים ידבר עם האדם מבין שערות ראשו:

ודע כי הקב"ה הודיע לאיוב בשני מענים איך הוא יתברך מנהיג עולמו בשתי מדות מדת רחמים ומדת הדין, הזכיר במענה הזה הראשון ענין הים ששם לו החול גבול שלא יעברנהו וזה חסד ורחמים גדולים לעולם שיתקיים הישוב ולא יחרב. ואחרי כן הודיעו ענין הגלגול בפסוק תתהפך כחומר חותם שהוא ג"כ חסד ורחמים לבריות שיזכו כל

ישראל לקיים עולם לאור באור העליון ולא יעברו בשלח שהוא גיהנם, כענין שכתוב יחשוך נפשו מני שחת וחיתו מעבור בשלח, כי מכנה האש של גיהנם בשלח שהוא התרב מלשון (יואל ב׳:ח׳) ובעד השלח יפולו וכן כתיב (בראשית ג׳:כ״ד) ואת להט החרב המתהפכת. ולכך הזכיר לשון העברה כי כן מצינו לשון העברה באש. (דברים י״ח:י׳) מעביר בנו ובתו באש. ואחרי כן הודיעו ענין המטר שהוא רחמים לעולם זהו שאמר מי פלג לשטף תעלה ודרך לחזיז קולות. וחזיז הוא הברק ונקרא חזיז ע"ש שרואין אותו למרחוק. ואמרו היש למטר אב זולתי אני או מי הוליד אגלי טל והאל"ף נוספת והוא מן גלת מים. ואמר מי יכין לעורב צידו כי ילדיו אל אל ישועו כל אלה פעולות הרחמים והחמלה שמתוכם יתגלו רחמיו על כל מעשיו. ובמענה השני יודיע הנהגתו במדת הדין, הוא שהזכיר שני הנבראים הגדולים אחד ביבשה ואחד בים ובריאתם הגדולה והחזקה מורה על מדת הגבורה, והזכיר שם ואם זרוע כאל לך ובקול כמהו תרעם, עדה נא גאון וגבה וגו' הפץ עברות אפך וגו' ראה כל גאה והכניעהו והדוך רשעים תחתם. ומפני שכל מדה ומדה כלולה ברחמים והרחמים בדין, לכך תמצא במענה הראשון שהודיעו ענין פעולת מדת רחמים שהזכיר מן הסערה בה"א ובמענה השני לא הזכיר הה"א אלא מן סערה וזה יורה כי זה כלול בזה:

ומתוך הנבראים האלה שהודיע הקב"ה לאיוב והן העורב והיעלים והאילות נראה כי יש השגחה פרטית גם על שאר בעלי חיים ואין הדבר כן כי אין ההשגחה הזאת להם בפרט אלא כדי לקיים המין ההוא כי לולא שהקב"ה מכין מזון לכל מין ומין היה המין ההוא בטל ואם כן אין עיקר השגחה זו אלא לשמור הכלל וזה שכתוב (תהלים קמה) נותן לבהמה לחמה וגו' וכתיב (שם קד) הכפירים שואגים לטרף וגו' וכתיב (שם קמד) פותח את ידך וגו' וכן מאמר רז"ל (ע"ז פ"ק דף כב) יושב וזן את כל העולם כולו מקרני ראמים ועד ביצי כנים ואין כונת כל זה רק לשמור הכלל, ומזה דרשו רז"ל שהעורבים אביהם שונאין אותם ואינם מפרנסן לפיכך הקב"ה מזמין להם יתושין מתוך צואתן ונכנסין לתוך פיהן, וכן (ב"ב פ"ק דף טז) היעלים הנקבה שבהן שונאה את ולדה וכשכורעת ללילד עולה לראש סלע גבוה כדי שיכול הולד וימות והקב"ה מזמין לו נשר ומקבלו בכנפיו. חולל אילות מלשון חיל כיולדה. וכן (שם) האילה רחמה צר ואין הולד יכול לצאת ובשעת לידה הקב"ה מזמין דרקון ומכישה ברחמה ויוצא. וכל הענינים האלה ההשגחה מבוארת בהם לקיום המין בלבד:סוף דבר הודיע הקב"ה לאיוב שהשגחתו שופעת על מין האדם בכלל ובפרט ועל שאר בעלי חיים לבד לקיום המין, ורמז לו בתוך דבריו על הסוד שגילה לו אליהוא שהוא אמת, כי איוב לא קבל הדבר ממנו אבל חשב כי אפשר

כדבריו כי מדת צדיק ורע לו ורשע וטוב לו תתנהג על הדרך ההוא בדרך המשפט אם הדבר כן, אכן אין לאליהוא ראיה מוכרחת על הענין ואין אדם יכול לדעת זה כי אם בדרך קבלה, ועתה אמר לו ה' יתעלה המענה הזה ואיוב שתק, חזר עוד ויצא מלפניו קול דממה דקה לא בסופה וסערה שלא יבהל איוב מתגרתו שאמר ואימתך אל תבעתני ואמר הרוב עם שדי יסור הלריב עם שדי הוא מוסר מוכיח אלוה איוב שיוכיח האל ית' יענה על זאת, כך פירש החכם ר' אברהם ז"ל, והנכון לי שיאמר האם המריב עם שדי יסר אותו עתה על דבריו אלא כי עתה ידע דרכיו ואורחותיו וייסר אותם אם אינן ישרות ויוכיחנו על התשובה הזאת: או ענה איוב הן קלותי מה אשיבך וגו'. יאמר כי הוא קל ונבזה מהשיב על דבריו וישים ידו על פיו מענות אותו פי' פעם אחת ידבר ולא יענה עוד ושתים לא יוסיף עליהם עוד, והענין לא בין תלונתו שלא יוסיף להתלונן בעת אחרת כי הבין שהאל יתברך יודע ומשגיח עושה חסד משפט וצדקה בארץ. והנה ראינו כי הודה איוב בסוף וקבל האלהים דבריו ונתרצה אליו. ובאמת כי מן המענה הזה היתה הוראתו כי לא יוסיף לו במענה השני דבר בשאלת שלום הרשעים ויסורי הצדיקים גם לא יחדש ענינה בהאריך בדבר בהמות ולויתן:

והנה הענין המישב דעתו של איוב מן המענה הזה היה לו. ויען הי את איוב מן הסערה ויאמר, אע"פ שהודה איוב שלא יענה וידע כי השם צדיק כאשר פירשתי בעבור שלא התודה על תלונתו ענה השם יתברך מן סערה לא מן הסערה הראשונה הנקרא בה"א הידיעה ברוב גדולה וחזקה רק בסערה נתה ממנה, הנה בהמות אשר עשיתי עמך יפליג עתה בבנין ב' נבראים עצומים בהמות ולויתן זה ביבשה וזה בים, ויאמר לו אשר עשיתי עמך על שם שנברא ביום ששי עם בריאת אדם, ואע"פ שנקרא בהמות בלשון רבים בהמה יחידית היא והעד חציר כבקר יאכל, ואמר עליו הוא ראשית דרכי אל כלומר ראש לבהמות לבריאת עולם, העושו יגש חרבו כלומר לא יוכל לו כל נברא רק מי שעשהו. כי בול הרים ישאו לו. כלומר כי ההרים ישאו לו יבולם. ודרשו רבותינו ז"ל שהוא רועה אלף הרים בכל יום וזהו שאמר דוד ע"ה בהמות בהררי אלף. ואח"כ אמר תמשוך לויתן בחכה וגו' התשים אגמון באפו וגו' התשחק בו כצפור וגו' אין על עפר משלו העשוי לבלי חת. כלומר אין ביבשה דומה לו ונמשל אליו בכח ובגבורה והוא העשוי לבל יחת מכל הנבראים ביבשה או בים, הודיע לאיוב כי הים שהוא מקום מכוסה והנבראים שבו ראוים להיותן חלשים לפי שבריאתן מלחות המים ועמידתן בתוך המים ואין מאכלם דברים חזקים שיתנו בהם כח בתולדות הנה יש בו נברא יותר חזק מכל הנבראים שביבשה, והכונה בסיפור שני הנבראים האלה בהמות ולויתן לבאר כי האלהים עשה את הים ואת

היבשה ואת כל אשר בם וברא החוזק והתוקף אשר ללויתן במקום החולשה והוא הים להורות כי לא נברא ולא נעשה בטבע בלבד, את כל גבוה יראה כשיגבה ראשו על המים מרוב ארכו הוא מלך על כל בני כווריי, על בני שחץ הנולדים בים, וכן אמר התרגום הוא מלכא על בני כווריי:

אחר שהשלים השם יתברך מענהו כאשר ראה להודיע מנפלאותיו בשפלים אז השיב איוב ידעתי כי כל תוכל לעשות בכחך הגדול אשר אין לו קץ ולא יבצר ממך מחשבת חכמה כי חכמתך אין לה סוף. ומלת כל איננך מקור אלא שם דבר. ומי זה אשר יעלים ויסתיר חכמה רבה הנעשית בעצה מפני שלא ידענה אני הוא שהגדלתי לחברי דבר ולא אבין העצה ונפלאות ממני ולא אדע אותם גם עתה, והנה השם קראו מחשיך עצה והוא התודה שאינו מחשיך אותה אבל היה מעלים ומסתיר אותה בבלי דעת, שמע נא ואנכי אדבר אשאלך והודיעני כי אינני יכול לדעת דבר בנפלאותיך רק מה שתודיעני בחסדיך, לשמע אוזן שמעתיך היתה לי קבלה באלהותך ועתה הגעתי לנבואה וידעתי אמתת המציאות וכי אתה נמצא ויודע ומשגיח ושופט צדק רב חסד ואמת. על כן אמאס מה שהייתי חפץ בו עד עתה והם חיי העולם הזה ושלותו אשר הייתי רוצה בהם ומתלונן על אבדו אותם ונחמתי על עפר ואפר הוא הגוף, כי כן יתודו הצדיקים עם בוראם כדרך ואנכי עפר ואפר, יאמר כי יתנחם על גופו שהיה חפץ בו והיה רואה כי החיים חסד והמות לצדיק חמס ועתה אתנחם על חפצי בגוף וארצה לדבקה בך לאור באור החיים באור פניך ולהיות נפשי צרורה עמך בצרור החיים:

ויאמר ה' אל אליפז התימני גם זה האיש הגיע למעלת נבואה למעלתו בחכמה כי הוא גדול החברים כמו שפירשתי, או היה בחלום הלילה כענין אבימלך ולבן, כי חפץ השם לכפר על חטאתם ולהודיעם כי שגו מאשר היו יראי אלהים וסרים מרע ולמדו זכות על מעשיו כפי דעתם כי לא דברתם אלי נכונה כי טעיתם ומפני טענותיכם הייתי עושה חמס בעיני כל יודע צדקת נפשו, כעבדי איוב יקראנו עבדו כי התודה אליו עתה. והנה גם הם גם איוב טעו רק איוב דבר נכונה שהוא צדיק והאל יתברך מביא צרות על עושי רצונו רק לא היה יודע למה ואליהוא פי' לו הטעם, והנה איוב דבר נכונה והתודה ונתכפר לו על קראו תגר בענין על קראו עבדי כאשר בראשונה אבל הם לא דברו נכונה בהרשיעם את איוב וכל נספה וכל מוצאות אותו רעות והיו סבורים שעשו טובה בהצדיקם מעשה האלהים ועל כן לא התודו והנם צריכין כפרה, וכן תורה מלת אלי:

וה' שב את שבות איוב. סברת הרמב"ן ז"ל כי לא מת דבר מכל אשר לו והעניינים ההם לא אירעו להם רק השטן לקח כל אשר לאיוב והוליך אותם אל המדבר ואל ארץ גזרה

והראה את המלאכים המגידים לו כאשר ספרו, והשטן ידע כי רצון האלהים בנסיון לבד ולא רצה לשלוח בהם יד להמיתם, ואולי בכך נצטוה כי אמר הנה כל אשר לו בידך. לא אמר לעשות בהם כטוב בעיניך רק בידו יהיה להביאו בהם במצרף הנסיון, וזהו שאמר תחלת הספר ומלאך בא אל איוב ולא מצאנו מלת מלאך בכתוב רק על שליח השלוח מאת אדניו לעשות דבר, ועל כן הוא ז"ל סובר כי השטן שלהם צווה מאתו ללכת אל איוב ולספר לו מה שראו כפי דעתם. ועתה השיב השם יתברך שבות בניו ובנותיו והנערים והאתונות והצאן והגמלים השיב לו והוסיף לו אחרי כן בגמלים ובצאן למשנה, וכן מלת שבי לעולם על נפש אדם לא על צאן ובקר לבדך כי יקרא מלקוח, והנה הכל נשבה ביד השטן והושב לו עתה ועל כן לא אמר הכתוב ויולדו לו שבעה בנים ושלש בנות כבתחלה ואולי ה"א הנוספה במלת שבענה תורה לידיעה כי אולי כן משפט הלשון להורות בידיעה כאשר יורו עליה ה"א ופתחות הלמ"ד. וכן (בראשית מ"ב:ל"ו) עלי היו כלנה כל אלה. ועתה קרא שמות חדשים לבנותיו כי היו עתה יפות מראה ויפות תואר מאשר בראשונה כי כן שבחן הכתוב ולא נמצא נשים יפות כבנות איוב. ולא אמר כן בתחלת הספר. והוסיף לו למשנה גם בשנים זהו שאמר ויחי איוב אחרי זאת מאה ומ"ם שנה שהרי שנות האדם שבעים שנה והוא חי ק"מ שנה אחרי זאת, ומת זקן ושבע ימים בזכות שהיה לבבו שלם את ה' אלהיו בבריאותו וחליו בעשרו ובעניו הוא ירא אלהים, שהיראה עיקר העבודה והוא מצות הלב והלב עיקר כל המצות ועיקר האמונה והיחוד כענין שכתוב (דברים ד':ל"ט) והשבות אל לבבך וגו'. וכענין שכתוב (איכה ג':מ"א) נשא לבבנו אל כפים אל אל בשמים:

הלבנת פנים

חלק א

לכן כה אמר ה' אל בית יעקב אשר פדה את אברהם לא עתה יבוש יעקב ולא עתה פניו יחורו (ישעיהו כ"ט:כ"ב-כ"ג). ידוע כי ישראל זרע קדש מסוה הבשת נתון על פניהם והוא עדות להם שהם בני האבות אברהם יצחק ויעקב. וכבר העיד הכתוב במתן תורה כי מה שנגלה הקב"ה לישראל באותן המראות העצומות והנוראות הכל היה כדי שיתלבשו ישראל במדת הצניעות והבשת והוא שכתוב (שמות כ':י"ז) ויאמר משה אל העם אל תיראו כי לבעבור נסות אתכם וגו' והיה לו לומר יראתו בלבבכם. ודרשו ז"ל יראתו על פניכם זו הבושה וזהו לשון על פניכם. ומפורש אמר (אבות פרק ה) בוש פנים לגן עדן. והנה הבריות בכמה מצות הכתובות בתורה יחזיקו ויעשו מפני הבשת שאלמלא

הבושה היו מתרשלין בהן ומתרפין בעשייתן, וכאשר יגלה האדם מעל פניו לבוש הבשת הנה הוא פורק מעליו עול התורה והמורא ומאמת העול ומעול האמת והוא נקרא עול, וכענין שכתוב (צפניה ג':ה') לא ידע עול בשת, הלא תראה הנביאים כלם יזהירו תמיד על מדה זו בהוכיחם את ישראל הוא שכתוב (ירמיהו ח':י"ב) גם בוש לא יבושו גם הכלם לא ידעו, והנה לשון בשת הוא לשון כולל הצניעות והענוה והוא כולל ג"כ הבזיון והחרפה, הצניעות והענוה הוא שנתחייב אדם שיהיה לו בשת מהקב"ה ומן הבריות, הבזיון והחרפה הוא שיתחייב אדם שיהיה זהיר שלא יביא את חבירו לידי בשת שלא יביישנו לא בדבור ולא במעשה ושלא ילבין את פניו, כי כל מי שיש לו בשת מהקב"ה אי אפשר לו שיבא לידי בשת לעולם כי אינם באים לידי בשת אלא הרשעים החטאים שאין להם בשת מהקב"ה ועושים כל מזמתן, וכן דוד ע"ה מקללם שאמר יבושו ויסוגו אחור, ואמר עוד יבושו ויחפרו מבקשי נפשי ילבשו וגו', כלומר יבאו לידי הלבנה שיתביישו ממעשיהם הרעים בעולם הזה ויהיו נענשים לעולם הבא. ובמדרש (תהילים ו':י"א) יבשו ויבהלו עדי עד לעתיד לבא נוטל הקב"ה הצדיקים ומראה להם גיהנם ומקומות פנויים לתוכו ואומר להם מקומות הללו פנויים לכם אלא אם זכיתם וירשתם גן עדן, וכן הרשעים נוטלן ומראה להם גן עדן ומקומות פנויים לתוכו ואומר להם אלו המקומות פנויים לכם אלא אם נתחייבתם וירשתם גיהנם. אמר רבי יהושע בן לוי אינו מקלל את הרשעים אלא בבושה ולא עוד אלא שכופל להן בקללתן שנאמר יבשו ויבהלו עדי עד והם יורשין חלקם וחלק חבריהם בגיהנם, וזהו שאמר (ישעיהו ס"א:ז') תחת בשתכם משנה, וכשהוא מברך את הצדיקים כופל להם ברכתם שנאמר (שם מה) לא תבושו ולא תכלמו עד עולמי עד, וכן הזכיר עוד (שם נד) אל תיראי כי לא תבושי ואל תכלמי כי לא תחפירי והם יורשין חלקם וחלק הרשעים בגן עדן, וזה שאמר דוד (תהילים ל"א:י"ח) ה' אל אבושה לעולם יבושו רשעים ידמו לשאול, וכיון שנתברר כי ההלבנה והבשת קללה נמרצת צריך אדם שיזהר בחבירו במדה זו שלא ילבין את פניו כי היא העבירה שהמחזיק בה הוא מאותן שאין להם חלק לעולם הבא, וכן דרז"ל בפרק הזהב (בבא מציעא דף נח ב) תנא תנא קמיה דרב נחמן כל המלבין פני חבירו ברבים כאלו שופך דמים אמר ליה שפיר קא אמרת דחזינא ליה דאזיל סומקא ואתא חוורא אמר ליה אביי לרב דימי במערבא במאי זהירי טפי אמר ליה באחווריי אנפין דאמר רבי חנינא הכל יורדים לגיהנם הכל סלקא דעתך אלא אימא כל היורדין לגיהנם עולין חוץ מג' שיורדין ואינן עולין. הבא על אשת איש והמכנה שם לחבירו והמלבין פני חבירו ברבים מכנה היינו מלבין אע"ג דדש ביה בשמיה. אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן נוח לו לאדם שיבא על אשת

איש ואל ילבין פני חבירו ברבים מנא לן מדדרש רבא מאי דכתיב (תהילים ל"ה:ט"ו) ובצלעי שמחו ונאספו נאספו עלי נכים ולא ידעתי קרעו ולא דמו אמר דוד לפני הקב"ה רבש"ע גלוי וידוע לפניך שאלו היו מקרעין את בשרי לא היה דמי שותת ולא עוד אלא אפילו בשעה שהם יושבין ועוסקין בנגעים ואהלות ובד' מיתות בית דין אומרים לי דוד הבא על אשת איש מיתתו במה ואני אומר להם בחנק ויש לו חלק לעוה"ב אבל המלבין פני חבירו ברבים אין לו חלק לעוה"ב אמר מר זוטרא בר טוביא ואמרי לה אמר רב חמא בר ביזנא אמר רבי שמעון חסידא ואמרי לה אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחאי נוח לו לאדם שיפיל את עצמו לתוך כבשן האש ואל ילבין פני חבירו ברבים מנא לן מתמר דכתיב (בראשית לח) היא מוצאת וכן דרשו ז"ל בפסוק (שם מה) הוציאו כל איש מעלי אמר רבי שמואל בר נחמני בצרה גדולה הביא יוסף עצמו באותה שעה שאלמלי הרגוהו אחיו אין כל בריה יכולה להכירו ואין כל בריה תובע דמו ולמה אמר הוציאו כל איש מעלי אמר מוטב שאהרג ואל אלבין פניהם ברבים. מצינו שההלבנה חצי רציחה היא שהרי פעולת הרוצח היא שהוא מבלבל ומהפך הדם שבתוך האברים שבגוף ושופכו חוץ לגוף וכזאת פעולת המלבין את חברו שהוא מבלבל ומהפך הדם שבגופו ומעורר אותו לצאת אלא שאינו שופכו לחוץ ולכך אמרו כאלו שופך דמים ולא שופך ממש. ואמר חכם א' מחכמי המחקר ההלבנה מיתה קטנה. בוא וראה כמה קשה חטא ההלבנה שאף במי שמוכיח את חבירו הזהירה תורה להוכיחו בענין שלא ילבין את פניו הוא שכתוב (ויקרא י"ט:י"ז) הוכח תוכיח את עמיתך וגו' כלומר תוכיח אותו בענין תוכחת מוסר שהוא דרך חיים והזהירה תורה כן ק"ו בלא תוכחת שיגדל עינו מנשוא אם ילבין את פניו. למדנו מכל זה כמה גדול ההלבנה עד שהקב"ה כשרוצה לקלל את הרשעים מקללן בהלבנה וכשהוא מברך את הצדיקים מברכם שלא יבושו ושלא ילבינו פניהם הוא שאמר הנביא בכאן כה אמר ה' אל בית יעקב. הבטיח ישעיה הנביא לבני דורו שהקב"ה ייסרם בשבט אפו שהוא סנחריב מלך אשור עד שישובו בתשובה ומתוך התשובה יהיו ישראל ראויים להצלה מידו ואז לא יבוש יעקב אביהם ולא יתלבנו פניו, וז"ש לא עתה יבוש יעקב וגו' כלומר לא עתה יבוש יעקב כשיעשו ישראל תשובה, כי כאשר הבנים עומדים במרדם הנה האב מתבייש לרוע מעשיהם ופניו מתלבנים, ושיעור הכתוב כה אמר ה' אל בית יעקב אשר פדה את אברהם לא עתה יבוש יעקב וגו' ומלת פדה חוזרת להקב"ה זהו פשוטו של מקרא. ובמדרש אשר פדה את אברהם בוא וראה האבות מתעטרין בבניהם אברהם נתעטר בזכות יעקב בן בנו כשהשליכו נמרוד לכבשן האש והצילו הקב"ה בזכות יעקב בן בנו הדא הוא דכתיב כה אמר ה' אל בית יעקב אשר

פדה את אברהם שפדאו מכבשן האש. ולפי המדרש הזה מלת פדה תחזור ליעקב, ויש לשאול וכי לא היה זכותו של אברהם כדאי להנצל מן הכבשן שהיה צריך לזכותו של יעקב בן בנו והלא זה חסרון אצל זכותו של אברהם, ונראה לומר כי אלו לא היה יעקב מזרעו היה זה חסרון אבל כיון שהוא בן בנו והוא הענף שהיה בכחו הנה זכות כל באי כחו נכללים בזכותו והכל למעלת אברהם שהיה השרש ולהפלגת זכותו. וכאלו אמר אותו זכות של יעקב שהוא נכלל בו פדאו מן הכבשן וכיון שהוא כולל זכיות של רבים ראוי הוא להנצל. בוא וראה כמה הוא קשה חטא ההלבנה שאף במי שמוכיח את חבירו הזהירה תורה להוכיחו בענין שלא ילבין פניו הוא שכתוב הוכח תוכיח את וגו' כלומר תוכיח אותו בענין שלא תשא עליו חטא והוא חטא ההלבנה ואם בענין תוכחת מוסר שהוא דרך החיים הזהירה תורה כן ק"ו בלא תוכחת שיגדל עונו מנשוא אם ילבין פניו. ודרשו במעשה תורה הנעשה ע"י רבינו הקדוש. ז' דברים הן נוח לו לאדם שלא נברא ואל יראה אותו. ימות אדם ואל ימותו בניו בחייו. ימות ואל יצטרך לבריות. ימות ואל ימות מיתה משונה. ימות אדם ואל ישכח תלמודו. ימות ואל יתענה. ימות ואל יוסר בידי בשר ודם להשתעבד. ימות ואל ילבין פני חבירו ברבים. והנה חז"ל לקחו לשון ההלבנה ממלת יחוורו שהבטיח הנביא את ישראל שלא יבוש יעקב אביהם ולא יתלבנו פניו לפי שילדיו יעשו תשובה ויכפר להם הקב"ה ויראה נפלאותיו ומעשה ידיו בהם ויתקדש שם שמים על ידיהם. זהו שאמר בפסוק השני (ישעיהו כ"ט:כ"ג) כי בראותו ילדיו מעשה ידיו בקרבו יקדישו שמי והקדישו את קדוש יעקב ואת אלהי ישראל יעריצו:

וידוי

חלק א

לך לבדך חטאתי והרע בעיניך עשיתי למען וגו' (תהילים נ"א:ו'). ידוע כי הוידוי מצות עשה שבתורה שנאמר (במדבר ה':ו') איש או אשה כי יעשו מכל חטאת האדם למעול מעל בה' והתודו את חטאתם אשר עשו. וענין הוידוי הוא שיתודה ויאמר להקב"ה חטאתי לפניך. ודרז"ל כיון שחטא אדם והתוודה ואמר חטאתי שוב אין מלאך רשאי ליגע בו שנאמר (שם כב) ויאמר בלעם אל מלאך ה' חטאתי כי לא ידעתי כי אתה נצב לקראתי בדרך. וכן מצינו בישראל כשחטאו בהוצאת דבה על המן התודו ואמרו (דברים כא) חטאנו כי דברנו בה' ובך ומיד מחל להם הקב"ה ומשה התפלל עליהם שנאמר (שם) ויתפלל משה בעד העם. ואפילו ברשעים הוידוי מכפר וכיון שקבלו דינם והתודו זוכין לחיי העוה"ב שכן מצינו בעכן שהתודה ואמר (יהושע ז':כ') אמנם אנכי

חטאתי לה' אלהי ישראל וכזאת וכזאת עשיתי. ותכף שהתודה אמר לו יהושע (שם) מה עכרתנו יערכך ה' היום הזה ודרשו ז"ל היום הזה אתה עכור ואי אתה עכור לעוה"ב. ואין צריך לומר בישראל שאפי' באומות העולם הוידוי מכפר. והוא שמצינו אדני בזק מלך גדול ממלכי כנען והיו שבעים מלכים מקוצצים בהונות ידיהם ורגליהם מלקטים תחת שולחנו. כיון שהתודה והזכיר את השם נתכפר לו והוא שכתוב בתחלת שופטים (שופטים א':ה') וימצאו את אדני בזק בבזק וילחמו בו ויכו את הכנעני והפריזי ויכו את אדני בזק וירדפו אחריו ויאחזו אותו ויקצצו את בהונות ידיו ורגליו. ויאמר אדני בזק שבעים מלכים בהונות ידיהם ורגליהם מקוצצים היו מלקטים תחת שולחני כאשר עשיתי כן שלם לי אלהים ויביאוהו ירושלים וימת שם, מה ענין שהזכיר הכתוב מיתתו בירושלים אלא ללמדך שכיון שהתודה והזכיר את השי"ת בוידויו היתה מיתתו כפרה אחר שקבל דינו במדה כנגד מדה:

ומעיקרי התשובה הוא וידוי דברים, זה שיתחרט אדם בלבו ויתודה בפיו ולכך תמצא בפר' הקרבנות שאמר הכתוב (שמות כ"ט:א') וזה הדבר אשר תעשה להם לקח פר אחד, היה לו לומר וזה אשר תעשה להם כשם שאמר בסמוך (שם) וזה אשר תעשה על המזבח אבל הוסיף מלת הדבר לפי שהיא פרשת הקרבנות ורמז לעתיד כי מי שאין לו קרבן יביא דברים ויתכפר לו. וכן אמר הנביא (הושע י"ד:ג') קחו עמכם דברים ושובו אל ה' וגו', ביאר כי עיקר התשובה הוא וידוי דברים לא יצטרך לטרוח אחר קרבן אלא דברים בלבד יהיה במקום קרבן, זהו (שם) ונשלמה פרים שפתינו. יתחייב אדם שיתודה על כל עון ועון שהוא עושה שכך אמרה תורה בפרשת הקרבנות והיה כי יאשם לאחת מאלה והתודה אשר חטא עליה, מכאן דרז"ל ואמרו כל חטאת טעונה וידוי וזה לשון לאחת מאלה. קשה ענשו של אדם כשאינו מתודה על עונותיו שיש לו ידיעה בהם שעשאן בין בשוגג בין במזיד. ואין צריוי לומר אותן שיודע בהן אלא אפילו שלא ידע בו כלל קשה עונשו מפני שלא התודה בהם וזהו שאמרה תורה בפרשת קרבנות (שם ד) או הודע עליו חטאתו אשר חטא והביא קרבנו שעירת עזים תמימה נקבה על חטאתו אשר חטא. והזכיר אחריו וסמך את ידו על ראש השעיר הרי שחייבו הכתוב קרבן על אותו חטא שידע בו וקרא שם הקרבן חטאת וכאשר חטא ולא ידע בו כלל חייבו הכתוב קרבן וקראו אשם. ויש לתמוה ע"ז כי לשון חטאת מלשון שגגה ולשון אשם מלשון שממה להורות שחוטא חטא בדבר שראוי להיות שמם בו. וא"כ איך יאמר הכתוב בלא הודע יותר מהודע שיקרא קרבן של הודע חטאת וקרבן של לא הודע אשם ועוד שקרבן הודע שעירת עזים וקרבן של לא הודע הוא איל שדמיו מרובין יותר. אבל הטעם בזה מפני שהחוטא

הנודע לו הוא דואג ומצטער עליו והדאגה על החטא הוא מזבח כפרה ומין אחד ממיני התשובה כענין שאמר דוד ע"ה (תהלים לו) כי עוני אגיד אדאג מחטאתי. אבל זה שחטא ולא נודע לו לא דאג ולא נצטער ולא התודה בו ולפיכך ראוי שתחמיר בו התורה יותר. ולכך נקרא החוטא אשם והוא שאמר והוא לא ידע ואשם ונקרא קרבנו אשם הוא שאמר (ויקרא ח) אשם הוא אשם אשם לה'. יאמר אשם הוא קרבנו של זה אשם אשם כשלא נודע לו שחטא שלא דאג ולא נצטער עליו לה' היודע הנסתרות ולפי שאין ידיעה בחטא זה כי אם לה' לכך הזכיר בו אשם אשם לה'. וכענין שדרשו ז"ל בשעיר של ראש חדש שנאמר בו (במדבר כ"ח:ט"ו) חטאת לה' חטא שאין מכיר בו אלא ה' והא למדת כמה קשה עונש החוטא כשאינו מתודה על חטאו הנודע לו כי אף בחטא שלא נודע לו כלל מעולם החמירה תורה לפי שלא התודה בו. וע"כ היה דוד המלך ע"ם מתודה להקב"ה ואמר לו (תהילים נ"א:ו') לך לבדך חטאתי וגו' היה מתודה על חטאו הנודע לו, ואע"פ שנמחל לו מצינו שנענש עליו בג' פורעניות והוא שדרשו בפרק חלק (סנהדרין דף קז) ששה חדשים נצטרע דוד ונסתלקה שכינה ממנו ופירשו ממנו סנהדרין. נצטרע דכתיב (תהילים נ"א:ט') תחטאני באזוב ואטהר וגו'. נסתלקה ממנו שכינה דכתיב (שם) השיבה לי ששון ישעך, פירשו ממנו סנהדרין דכתיב (שם קיט) ישובו לי יראיך. ושם שואל בגמ' הני ו' חדשים מנא לן דכתיב (ד"ה כט) והימים אשר מלך דוד על ישראל ארבעים שנה בחברון מלך שבע שנים ובירושלים מלך שלשים ושלש שנים וכתיב (שמואל ב ה':ה') בחברון מלך על יהודה שבע שנים וששה חדשים אמר דוד לפני הקב"ה רבש"ע מחול לי על אותו עון אמר לו מחול לך אמר לו עשה עמי אות לטובה ויראו שונאי ויבושו אמר לו בחייך איני מודיע אבל בחיי שלמה בנך אני מודיע בשעה שבנה שלמה ביהמ"ק בקש להכניס ארון בבית קדשי הקדשים דבקו השערים זה בזה אמר כ"ד רננות ולא נענה אמר (תהילים כ"ד:ט') שאו שערים ראשיכם ושאו פתחי עולם רהוט בתריה למבלעיה כיון שאמר (דברי הימים ב ז) ה' אלהים זכרה לחסדי דוד עבדך אל תשב פני משיחך מיד נענה באותה שעה נהפכו פני שונאי דוד כשולי קדרה וידעו כל ישראל שמחל לו הקב"ה על אותו עון:

ודרשו רז"ל (שבת פ"ב דף ל"ב) חלה אדם ונטה למות אומרין לו התודה שכן דרך כל המומתין מתודין שהרבה התודו ולא מתו והרבה לא התודו ומתו והרבה מהלכים בשוק ומתודין ושמא בזכות שתתודה תחיה. וכן דרשו בסיפרא ואשמה הנפש ההיא זה בנין אב לכל המתים שטעונים וידוי. אם היה יכול להתודות בפיו יתודה ואם אינו יכול להתודות בפיו יתודה בלבו ובלבד שתהא דעתו מיושבת עליו. ועוד דרשו ז"ל שאומרים

לו אם הוא נושה באחרים או אחרים נושין בו או הפקיד אצל אחרים או אחרים הפקידו אצלו. וכן מצינו בבני קרח שלא היו יכולין להתודות בפיהם והתודו בלבם ונתקבלו ויצא מהן שלשלת גדולה שהיו משוררים במקדש ומהן היה שמואל הנביא ששקלו הכתוב כמשה ואהרן שנאמר (תהילים צ"ט:ו') משה ואהרן בכהניו ושמואל בקוראי שמו, וכן אמרו במדרש תהלים (שם מה) למנצח על ששנים לבני קרח רחש לבי דבר טוב מי שאינו יכול להתודות בפיו יתודה בלבו שכן בני קרח לא היו יכולין להתודות בפיהם לפי שהיו רואים שאול פתוח תחתיהם ואש מלהטת עליהם ולא היו יכולין להתודות בפיהם והתודו בלבם שנא' רחש לבי דבר טוב וקבלם הקב"ה. ולמה רחש לשון יחיד והלא שלשה היו ללמדך ששלשתם שוים בלב א' ומה שכיון זה כיון זה. אומר אני מעשי למלך אם רחישה למה אמירה ואם אמירה למה רחישה אלא כך אמרו אם בלבבנו רחשנו כבר אמרנו מעשינו להקב"ה ולא היה להם פנאי לומר בשפתותיהם ואמרו בלבם:

דרשו ז"ל במס' יומא (פ"ח דף פו ב) עבירות שהתודה עליהם יום הכפורים זה לא יתודה עליהן יום הכפורים אחר, ואם שנה בהן צריך שיתודה עליהן ואם לא שנה בהן והתודה עליהן עליו הכתוב אומר (משלי כ) ככלב שב על קיאו כסיל שונה באולתו ר' אליעזר בן יעקב אומר כל שכן הרי זה משובח דכתיב (תהילים נ"א:ה') כי פשעי אני אדע וחטאתי נגדי תמיד. אלא מה אני מקיים ככלב שב על קיאו כדרב הונא דאמר רב הונא כיון שעבר אדם עבירה ושנה בה הותרה לו. הותרה לו סלקא דעתך אלא אימא נעשית לו כהיתר. וצריך שיפרוט את החטא שנאמר (שמות ל"ב:ל"א) ויעש להם אלהי זהב דברי רבי יהודה בן בבא. רבי עקיבא אומר אינו צריך. אלא מה אני מקיים ויעשו להם אלהי זהב כדרבי ינאי דא"ר ינאי אמר משה לפני הקב"ה רבש"ע בשביל כסף וזהב שהשפעת להם לישראל עד שאמרו די גרמת להם לעשות אלהי זהב. ובפרק סדר תעניות (תענית דף יו) תנו רבנן אדם שיש בו עבירה ומתודה ואינו חוזר בה למה הוא דומה לאדם שתופש שרץ בידו שאפילו טובל בכל מימות שבעולם לא עלתה לו טבילה זרקו מידו עלתה לו טבילה שנא' (משלי כא) ומודה ועוזב ירוחם. ואומר (איכה ג':מ"א) נשא לבבנו אל כפים וגו': צריך אדם שיבכה כשהוא מתודה לפי שהדמעה מעיקרי התשובה, ואמרו רז"ל (ב"מ פ"ד דף נט) כל השערים ננעלו ושערי דמעה לא ננעלו שכן אמר דוד (תהילים ל"ט:י"ג) שמעה תפלתי ה' ושועתי האזינה אל דמעתי אל תחרש, ואמר עוד (שם קיט) פלגי מים ירדו עיני, ומצינו בתפלתו של חזקיה (ישעיהו ל"ח:ג') ויבך חזקיהו בכי גדול, ומתוך שהוא בוכה הוא נכנע ולבו מסכים אל החרטה שמתחרט על כל חטא ועון שעשה והוא מואס חיי העוה"ז ומתנחם על עפר ואפר. ומתוך כך וידויו מקובל והקב"ה נוטל

אותן דמעות ומניחן בבית גנזיו שנאמר (תהילים נ"ו:ט') שימה דמעתי בנאדך וגו', כיון שהשתדל אדם במדת התשובה והחזיק בה לעשות אותה בכל משפטיה ובכל חקותיה ואחרי כן התודה הנה הוא בטוח שכל עונותיו נמחלין. אמנם צריך עוד לבקש רחמים מאת הש"י שיהיה רצונו דבק בו כמו שהיה עד שלא חטא, כי העבד החוטא פני מלך בשר ודם פעמים רבות ומחל לו הנה הוא בטוח במחילה זו שלא יענישנו אבל עדיין הוא צריך שימשיך המלך חנו אליו שיהיה רצונו דבק בו ושיעשה עמו טובה, אף כי המלך ה' אשר בידו נפש כל חי שהאדם צריך שיבקש אחר התשובה והוידוי רצונו וחנו ית' כי בזה תושע נפשו תשועת עולמים. וכן מצינו בדוד שהיה מבקש לפני הקב"ה הארת פנים אחר גמר התשובה והוא אמרו (תהילים פ':כ') ה' אלהים צבאות השיבנו האר פניך ונושעה:

זנות הלב והעין

חלק א

מאור עינים ישמח לב שמועה טובה תדשן עצם (משלי טו). יבאר הכתוב הזה מעלת החושים וידוע כי כפי מה שתגדל מעלת החוש על חברו כן יגדל חיוב האדם שיעבוד בו את הש"י כי בידוע שהגוף היכל הנפש שוכנת בתוכו כמלך בהיכלו ומרחפת על הגוף גם כן וזה כדמיון הבורא ית' שהוא בתוך העולם וחוץ לעולם כי הוא מקום עולמו ואין עולמו מקומו. ומנפלאות יצירת האדם שפתח בהיכל הזה חמשה שערים אל העולם והפקיד על השערים ההם חמשה שוערים מעבדיו הנאמנים. השערים הם כלי החושים ואלה הן העינים. והאזנים. והאף. והלשון. והידים. השוערים הם החושים המשתמשין בהן. ואלו הן חוש הראות. וחוש השמע וחוש הריח וחוש הטעם. וחוש המישוש. אשר בהם שלימות ההיכל ומעלתו והמלך שלמה שבח את עצמו בהן. הוא שאמר (קהלת ב) כי מי יאכל ומי יחוש חוץ ממני. כי לא היה מלך לפניו ואחריו בהשגת תענוג החושים כמוהו וכענין שאמר (שם) וכל אשר שאלו עיני לא אצלתי מהם. מעלת הראות גדולה ואמנם מעלת השמע גדולה יותר כי כח השמע הוא יותר זך ודק מכח הראות, וזה שאמרו ז"ל (ב"ק פ"ח פה ב) סימא עינו נותן לו דמי עינו. חרשו נותן לו דמי כולו. וכן מצינו בהקב"ה שהקדים חוש השמע לחוש הראות הוא שאמר או חרש או פקח או עור. ויהיה ביאור הכתוב לפי זה שמועה טובה תדשן עצם מלבד שכח השמועה טובה משמחת את הלב כמאור העין עוד יגיע ממנה תועלת אחרת שהיא מדשנת את הגוף, והזכיר עצם לפי שהעצמות יסודות הגוף, וכן מצינו במשה רבינו שהזהיר לישראל בשתיהן והקדים שמיעה לראיה אמר (דברים ו) שמע ישראל ואח"כ אמר (שם יא) ראה אנכי נתן

לפניכם. וכן ישעיה הקדים השמיעה ואמר (ישעי' לג) אוטם אזנו משמוע דמים ועוצם עיניו מראות ברע. החושים הנכבדים הללו כלן הם באבר הראשון שהוא מבחר מקומות הגוף ועליונו מלבד חוש המישוש שהוא מיוחד לידים ומתפשט בכל הגוף וגם בראש ואינו כי אם בהרגשת דבקות גוף בגוף, והחושים הללו ג' מהם רוחנים חוש הראות וחוש השמע וחוש הריח. ושנים מהם גופנים והם חוש הטעם וחוש המישוש. וחייבה החכמה להיותם כן כדי ללמד כי הכונה בבריאת האדם להיות חלק השכל רב ומתגבר על חלק הגוף. ומרוב מעלת ג' החושים רוחניים הללו תמצא שייחס אותן הכתוב אל השי"ת והוא שאמר (שמות ג) וירא ה' כי סר לראות. (דברים א) וישמע ה' את קול דבריכם. (בראשית ח) וירח ה' את ריח הניחוח. ובשני חושים הנשארים שהם גופניות לא מצינו אותם מיוחסים לשם ית' כי לא תמצא ויטעם ה' וימשש ה'. וה' חושים הללו אנו משתמשין בכל פעולותינו ועניניו ומסכימי' עליהם עם השכל הנטוע בנו ואין אנו רשאים ליהנות באחד מהן בלא ברכה. וכן אמרו ז"ל (ברכות פ"ו ד' לה ב) כל הנהנה מן העוה"ז בלא ברכה כאלו גוזל להקב"ה ולכנסת ישראל שנאמר (משלי כח) גוזל אביו ואמו וגו'. חוש הראות מצינו הרבה דברים שתקנו רז"ל לברך על חוש הראות והם (הרואה דף נט ב') הרואה חמה בתקופתה לבנה בחידושה והרואה חבירו לאחר י"ב חדש והרואה את הים הגדול והאי מאן דנפיק ביומי דניסן וחזא אלני דמלבלבי בכל אלו חייב לברך, ומזה תקנו לנו ז"ל ברכת יוצר המאורות לאמרה בכל יום לפי שהשמש מתחדש וזורח בכל יום ומי שבנה בית חדש וקנה כלים חדשים שנתחייב לברך שהחיינו הכל נמשך אחר חוש הראות. חוש השמע גם בזה תקנו רז"ל לברך והוא שאמרו על שמועה טובה מברך הטוב והמטיב. ועל שמועה רעה מברך ברוך דיין האמת. חוש הריח גם בזה תקנו לנו רז"ל לברך על ריח טוב על הפירות. כגון האתרוג והתפוח ברוך שנתן ריח טוב בפירות. ועל העשבים הטובים כגון חבצלת שקורין רוז"א בורא עשבי בשמים. ועל ההדס בורא עצי בשמים. ועל המור והוא המוסק"א בורא מיני בשמים, חוש הטעם גם בזה תקנו לנו ברכות אם הוא פרי האילן בורא פרי העץ אם הוא פרי המתגדל מן הקרקע בלא אילן בורא פרי האדמה. ואם גדולו מן הקרקע ואינו פרי כגון ירקות מברך שהכל, חוש המישוש לא תקנו ברכה בזה לפי שאין לחוש הזה חלק בשכל כי כלו גופני הפך השכל וע"כ לא תקנו לברך אלא על פעולות החושים שיש לשכל חלק בהם:

וצריך אתה לדעת כי כל מעשיו של אדם בין המצות בין העבירות כולם נעשים ונגמרים עם חמשה חושים הללו, ונצטוינו להמשיך אחריהן במעשה המצות והוזהרנו לקשור ולאסור אותם במעשה העבירות, חוש הראות נתחלק לב' חלקים טוב ורע, החלק הטוב

הוא שנצטוינו להסתכל ביצירות השי"ת אשר יצר בעולמו כדי להתבונן מזה מעלתו ויכלתו. וכן אמר דוד כי אראה שמיך מעשה אצבעותיך ירח וכוכבים אשר כוננת. וכתיב (שם יט) השמים מספרים כבוד אל ומעשה ידיו וכו'. וכן אמר ישעיה ע"ה (ישעיה מ) שאו מרום עיניכם וראו מי ברא אלה וגו'. נצטוינו להסתכל בהם ולהתבונן שהם שלוחים מאתו ית' ואין כחם רק מכחו ומכח עצמם לא ייטיבו ולא ירעו, והוזהרנו מן ההפך (דברים ד) ופן תשא עיניך השמימה וראית את השמש והירח וגו'. נצטוינו להסתכל בדבר שיש בו תועלת לגוף ולנפש, והוזהרנו מלהסתכל בעריות, וכענין שאמרו רז"ל (ע"ז פ"ק דף כ) לא יסתכל אדם לא בעוף ולא בעופה בשעה שנזקקים זה לזה ולא בבגדי אשה השטוחים על הכותל משום שנא' (דברים כג) ונשמרת מכל דבר רע. כ"ש שאין לו להסתכל בפני אשה, ודרשו ז"ל כל המסתכל בפני אשה עובר משום (ויקרא יט) אל תפנו אל האלילים, וכן דרשו ז"ל ליבא ועינא תרי סרסורי דחטאה אינון וזהו שכתוב (במדבר טו) ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם וגו':

כל מי שהולך אחר לבו ועיניו בענין האיסור יקראנו הכתוב זונה כי הוא מגביר את יצרו וחוטא כבא אל אשה זונה. ומזה אמר איוב (איוב לא) ברית כרתי לעיני ומה אתבונן וגו'. אפי' בהבנת לב כלומר אפי' במחשבה, ומה שהזכיר בתולה ק"ו לאשת איש ומזה אמר (ישעיה לג) ועוצם עיניו מראות ברע. ועל זה אמר שלמה ע"ה (משלי ד) עיניך לנכח יביטו וגו'. וחוש השמע מתחלק גם כן לב' חלקים טוב ורע, החלק הטוב נצטוינו לשמוע דברי תורה ולשמוע מוסר החכמים וזהו שאמר שלמה (שם כב) הט אזנך ושמע דברי חכמים וכתיב (שם טו) אוזן שומעת תוכחת חיים, החלק הרע שמיעת דברי רכילות ולשון הרע ומזה אמר ישעיה (ישעיה לג) אוטם אזנו משמוע דמים, והוא הדין שאסור לשמוע מיני הזמר והניגון והשחוק שכל זה אסור מדין התורה מפני שטבע הבשר קל להתפתות בענינים אלו ומטרידים האדם מן התורה והמצות ומלעשות הפעולות הרצויות והנבחרות. חוש הריח ג"כ שני חלקים טוב ורע. החלק הטוב הריח הטוב בענין המצוה, וכמו שתקנו רבותינו ז"ל בענין הבדלה בורא עצי בשמים, וכענין שאמרו לברך על המוגמר שהיה מנהגם לדשן עצמם על השלחן בריח הטוב בענין המצוה. וכמו שתקנו רז"ל כדי שיברך המברך את השי"ת מתוך הנאת הריח שהנפש נהנית ממנו, וכן דרשו ז"ל (ברכות פ"ח דף נג ב) והתקדשתם אלו מים ראשונים והייתם קדושים אלו מים אחרונים כי קדוש זה שמן ערב אני ה' אלהיכם זו ברכה. החלק הרע הריח הטוב בעבירה כגון ריח של ע"ז שהוזהרנו ליהנות ממנו. חוש הטעם ג"כ שני חלקים טוב ורע. החלק הטוב הוא שנצטוינו לאכול מצה בליל הפסח ולברך עליה, וכן בליל

סוכות לאכול כזית בסוכה בלילה הראשון מגזירה שוה חמשה עשר חמשה עשר. ונכלל בחוש זה שיאכל אדם מה שיתאוה מן המותר לקיים גופו וכענין שכתוב (משלי יג) צדיק אוכל לשובע נפשו, והחלק הרע שהוזהרנו מלאכול המאכלים האסורים, ונוסף גם הוא עוד על האסורים שלא נמשך אחר המותר ביתרונות מחריב גופו ונפשו ואיהו דאפסיד אנפשיה, וכן אמר שלמה (שם ו) משחית נפשו הוא יעשנה, והזהיר עוד (שם כג) אל תהי בסובאי יין בזוללי בשר למו, ואמר עוד (שם כ) לץ היין הומה שכר כל שוגה בו לא יחכם, ביאר הכתוב כי היין מוליד שלשה עניינים, דברי ליצנות זה לץ היין כלומר איש היין ואף אם לא ידבר ליצנות יהיה הומה כלומר ירבה לדבר ריבוי דברים וכל שכן שאי אפשר לקבל חכמה לעולם, ודרשו רז"ל שלשה דברים הן מעוטן יפה ורובן קשה ואלו הן יין תשמיש ושינה, חוש המישוש גם כן שני חלקים טוב ורע והחוש הזה מיוחס לידים, החלק הטוב שישתמש בהן במלאכתו וכן דרשו ז"ל (ברכות פ"ק דף ח) גדול הנהנה מיגיעו יותר מירא שמים דבירא שמים כתיב (תהלים קיב) אשרי איש ירא את ה' ובנהנה מיגיעו כתיב (שם קכח) יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך אשריך בעולם הזה וטוב לך לעולם הבא, ונצטוינו מן התורה שיפתח אדם את ידיו במתן הצדקה לעני שנאמר (דברים טו) פתוח תפתח את ידך לו, וכן אמר שלמה (שם לא) כפה פרשה לעני, ואמר עוד (משלי כא) מתן בסתר יכפה אף ושחד בחיק חמה עזה, ביאר הכתוב כי הנותן בסתר זה מבטל האף וזה מביא חמה, והחלק הרע שהוזהרנו לאסור הידים שלא יגע אדם בדבר אסור כגון באשתו נדה אפילו באצבע קטנה, וכן שלא יגע במה שאינו שלו, ושימנע עצמו מן האונאה והגזל ומליקח שוחד, וכן אמר הנביא (ישעיה לג) נוער כפיו מתמוך בשחד, בכלל חוש המישוש המיוחס לידים, הרגלים, והוא גם כן שני חלקים, החלק הטוב הוא שנצטוינו לרוץ לדבר מצוה שנאמר (הושע יא) אחרי ה' ילכו כאריה ישאג וכתיב (שם ו) ונדעה נרדפה, נתחייב אדם מן הכתובים הללו שירוץ לכל דבר מצוה לבית הכנסת, לבית המדרש, ללוות את המת, לבית הקברות, לחברת החכמים, וכענין שאמר הכתוב (משלי יג) הולך את חכמים יחכם, לכל דברים אלו יתחייב לרוץ וללכת אפילו למרחוק ואין צריך לומר אל מקום קרוב, וכענין שכתוב (תהלים לד) בקש שלום ורדפהו פירוש בקש שלום בתוך העיר ורדפהו מחוץ לעיר אפי' למרחוק, והחלק הרע הוא שהוזהרנו שלא ילך לדבר עבירה שכל מי שמשתמש ברגליו לדבר עבירה עליו הכתוב אומר (משלי יט) ואץ ברגלים חוטא וכתיב (שם ח) רגליה יורדות מות, ולכן הוזהרנו בפעולת הרגלים שלא ללכת בחברת הרשעים, ולכן אמר דוד (תהלים א) אשרי האיש אשר לא הלך בעצת רשעים, ואמר שלמה (משלי א) בני אל תלך בדרך אתם

מנע רגלך מנתיבתם, וכ"כ על פעולת הרגלים (תהלים מט) עון עקבי יסבני, הא למדת שחייב אדם להשתמש בחושיו במעשה המצות ולאסור ולקשור אותם במעשה העבירות שהרי קיום התורה כלה וביטולה תלויין בחמשה חושין הללו, כי ע"כ היו חמשה כנגד חמשה חומשי תורה וכנגד חמשה פעמים אור שבפ' בראשית, כי תבנית האדם וצלמו בכל האיברים שבו המיוחדים והכפולים ובכללם השערים אשר נתמנו עליהם השוערים הכל דוגמא וציור לענין מכוון של מעלה, ומפני שחמשת חושין הללו הנמצאים בראש הם שלמות הגוף שהוא ההיכל לנפש ותכלית מעלתו והם כנגד חמשה אורים של מעלה ע"כ גינה הכתוב לע"ז בחסרונן כי כיון שהיא חסרה ממעלת החושים ומשלמותה מה כחה וגבורתה להושיע ומה יאמרו לאלהיהם בעת צרתם קומה והושיענו, והוא שהזכיר משה רבינו הארבעה ואמר (דברים ד) אשר לא ישמעון ולא יראון ולא יאכלון ולא יריחון, ובא דוד והזכיר הה' ואמר (תהלים קטו) ידיהם ולא ימישון:

ואמרו חכמי המחקר כי מנפלאות חכמת היצירה באדם היו חמשה חושים הללו בהשגחה עליונה ועל סידור נפלא, כי כח המישוש מתפשט בכל הגוף, וחוש הריח מתפשט חוץ לגוף, וחוש השמע מתפשט יותר מן הריח כפי מה שיצטרך לו האדם יותר, וחוש הראות מתפשט יותר מן השמע כי האדם יצטרך לו יותר, והנה זה ענין גדול יותר למסתכל בו מורה על שלימות האדם בחמשת חושיו כי מעשה אלהים המה והכל עשוי בהשגחת חכם לבב ואמיץ כח בעצה נפלאה וחכמה מפוארה, וע"ז אמר שלמה ע"ה (משלי טו) מאור עינים ישמח לב ושמועה טובה תדשן עצם, הזכיר מן הה' חושים שנים מהם והם עיקר פעולותיו של אדם אצל השכל וקנין החכמה כי אי אפשר לו לאדם לקנות החכמה מבלעדי הראיה והשמיעה, ואע"פ שהוכחנו למעלה שהשמע דק יותר מן הראות הקדים שלמה הראות בכאן וכיון בזה כוונת לאה אמנו שקראה שם הבכור ראובן על שם הראיה ושם השני שמעון על שם השמיעה, וכך תמצאם מסודרין מפי הגבורה שאמר (שמות ד) או חרש ואח"כ או עור וכ"ז כוונה אחת למתבונן בו כי הסידור הזה הוא סידור ה"א וא"ו באותיות השם הנכבד והנורא:

חנופה

חלק א

אומר לרשע צדיק אתה יקבוהו עמים יזעמוהו לאומים (משלי כג), יזהיר שלמה ע"ה בכתוב הזה על מדת החנופה כדי להמאיס אותה בעיני הבריות כי מי שהוא חנף מחריב את כל העולם כולו, ובעון החנופה התבואה מתמעטת בעולם והוא שדרשו ז"ל (ישעיהו

כ"ד:ד'-ה') והארץ חנפה תחת יושביה, אמר רבי יצחק את סבר מחנפא לה והיא מחנפא לך מראה לך קמה ואין מראה לך ערימה, למה כי עברו תורות עברו שתי תורות תורה שבכתב ותורה שבעל פה, חלפו חק חלפו חקן של מעשרות, הפרו ברית עולם הפרו בריתן של אבות, ולפי פשוטו כי עברו תורות תורות התלויות בארץ כגון לקט שכחה ופאה שמיטין ויובלות, חלפו חק שמטת הארץ שכתוב בה (ויקרא כ"ה:י"ח) ועשיתם את חקותי ואת משפטי תשמרו, וידוע כי החנף קשה יותר מן העובד כו"ם בארבע ענינים, האחד כי עובד כו"ם אינו נזהר ע"י נביא שיברר אצלו הפסד מחשבתו באותות ובמופתים אבל המחניף בתורת השם יתעלה יש עליו טענה במה שקיבל עליו מן המצוה בעבודת השם יתעלה והאזהרה מעבוד זולתו. השני כי עובד כו"ם הוא עובד מי שאינו ממרה אותו אבל החונף עובד אף למי שממרה אותו. והשלישי כי עובד כוכבים ומזלות הע"ז ההוא לבדו הוא הנעבד שלו והחנף הוא עובד לכל הבריות ואין תכלית לנעבדים שלו. והרביעית כי עובד כו"ם אין ענייננו נסתר מבני אדם והם נשמרים ממנו מפני פרסום כפרנותו בשם ית' אבל החנף אין כפרנותו נראה ואין בני אדם נשמרים ממנו והם בוטחים בו ויתכן לו להזיקם מה שלא יתכן לזולתו:

דבר מפורסם הוא כי מי שהוא חנף הוא מורד בהקב"ה שהרי העבד היודע אדוניו ומניח אותו ועובד זולתו הרי הוא מורד בו וכן החנף כיון שהוא עובד את הבריות הרי הוא מניח להקב"ה ומורד בו. בוא וראה כמה גדול כח עבירה זו שלא נתחייבו שונאיהם של ישראל כליה אלא בשביל שחנפו לו לאגריפס המלך, והוא שדרשו ז"ל במס' סוטה בפ' אלו נאמרין (סוטה דף מא) כשהגיע אגריפס לאותו פסוק (דברים י"ז:ט"ו) שום תשים עליך מלך מקרב אחיך תשים עליך מלך לא תוכל לתת עליך איש נכרי אשר לא מאחיך הוא מיד זלגו עיניו דמעות אמרו לו אל תירא אגריפס אחינו אתה. ושם אמרו משמיה דרבי נתן אמרו באותה שעה נתחייבו שונאיהן של ישראל כליה שחנפו לו לאגריפס. ושם עוד במסכת סוטה ארבעה כתות אינן מקבלות פני שכינה ואלו הן כת לצים כת חנפים כת שקרים כת מספרי לשון הרע. כת לצים שנאמר (הושע ו) משך ידו את לוצצים. כת חנפים שנאמר (איוב י"ג:ט"ז) כי לא לפניו חנף יבא. כת שקרים שנאמר (תהילים ק"א:ז') דובר שקרים לא יכון לנגד עיני. כת מספרי לשון הרע שנא' (תהילים ה':ה') כי לא אל חפץ רשע אתה לא יגורך רע, ועל זה הזהיר שלמה בכאן אומר לרשע צדיק אתה ומשבח מעשיו הרעים ראויים הבריות שיקללו אותו מפני שהוא תועבת ה', וכן הזהיר (משלי י"ז:ט"ו) מצדיק רשע ומרשיע צדיק וגו', ודרשו רז"ל (סוטה פ"ז דף מא ב) כל אדם שיש בו חנופה אפילו עוברין שבמעי אמן מקללין אותו שנא' יזעמוהו

לאומים ואין לאום אלא עוברים שנא' (בראשית כה) ולאום מלאום יגו', והזכיר שלמה עוד (משלי י"א:ט') בפה חנף ישחית רעהו והיאך הוא משחית אותו כשהוא משבח מעשיו הרעים ואומר לו טובים הם אז הוא חוזר ומתמיד עליהם (שם) ובדעת צדיקים יחלצו מן החונף שהזכיר כי הצדיקים לא יתעו בעצמם שיתגאו כשהבריות מהללים אותם, וכן דרשו רז"ל הוי צדיק ואל תהי רשע ואפילו אם יאמרו לך כל העולם כלו צדיק אתה הוי בעיניך כרשע. דרז"ל (סוטה פ"ז לא ב) כל המחניף לרשע לסוף נופל בידי ואם אינו נופל בידו נופל ביד בנו או ביד בן בנו שנאמר (ירמיהו כ"ח:ו') ויאמר ירמיה אמן כן יעשה ה' היה ירמיה מתנבא על הכלים הנותרים בבלה יובאו ושמה יהיו וחנניה בן עזור היה מתנבא שהכלים שלקח נבוכדנצר בעוד שנתים ימים יושב וכל שכן שלא יקח הנותרים, והיה ירמיה יודע כי שקר בפי חנניה והחניף לו שלא החזירו מדבריו ואמר אמן כן יעשה ה' ולבסוף נפל ביד יראיה בן שלמיה בן חנניה שנאמר (ירמיהו ל"ז:י"ג) ויתפוש את ירמיה הנביא. ועל מדה זו ירמיה הנביא מוכיח לישראל שהיו מחניפים והיו באים לביהמ"ק ומשתחוים שם ומצד אחר היו עושים כמה עבירות והיו אומרים שבית המקדש יגן עליהם והוא שאמר (שם ז) היטיבו דרכיכם ומעלליכם ואשכנה אתכם במקום הזה אל תבטחו לכם אל דברי השקר לאמר היכל ה' היכל ה' היכל ה' המה כ"א הוטב תיטיבו את דרכיכם ומעלליכם אם עשו תעשו משפט בין איש ובין רעהו גר יתום ואלמנה לא תעשוקו דם נקי אל תשפכו במקום הזה, וכתיב (שם) הנה אתם בוטחים לכם על דברי השקר לבלתי הועיל הגנוב רצוח ונאוף והשבע לשקר וקטר לבעל וגו' ובאתם ועמדתם לפני בבית הזה אשר נקרא שמי עליו ואמרתם נצלנו למען עשות את כל התועבות האלה. המערת פריצים היה הבית הזה אשר נקרא שמי עליו בעיניכם, יאמר כשאתם אומרים היכל ה' שאתם משתחוים שם ובאים שם ג' פעמים בשנה אין זה אלא דברי שקר שאתם בוטחים בהם ועל כן הזכיר היכל ה' ג' פעמים וכן תרגם יונתן לא תרחצון לכון על פתגמי נביאיא שיקרא דאמרין קדם היכלא דיי אתון סגדין ג' זמנין בשתא אתון מתחזן קדמוהי, ויש מפרשים היכל ה' היכל ה' היכל ה' המה כלומר ג' הם אולם ודביר והיכל לא יחריב שלשתם על עונות העם ולא יתן כבודו להשחית, והוא משיב להם (שם כב) ארץ ארץ ארץ כלומר אינם היכלות אלא ארץ כשאר כל ארץ אם אתם חוטאים ובוטחים על דברי השקר: ודרשו ז"ל באיכה רבתי (איכה א':ו') היו שריה כאילים, למה נמשלו ישראל כאילים ר' סימון אמר מה אילים הללו בשעת שרב הופכין פניהם אלו מאלו כך היו גדולי ישראל רואין דבר עבירה והופכים פניהם ממנו אמר להם תבא שעה ואני אעשה לכם כן, אמרו רז"ל (יומא פ"ח דף פו) מפרסמין את החנפים מפני

חלול השם שנאמר (יחזקאל כ"ג:כ"ד) ובשוב צדיק מצדקתו ועשה עול ונתתי מכשול לפניו ות"י ואתן פרסום קדמוהי, וכיון שהקב"ה מפרסמו מצוה עלינו לעשות כן וכיון שהבריות מחזיקין אותו באדם כשר והוא רשע מותר לפרסמו ולהודיע מעשיו ולמדנו זה מדואג האדומי שהיה ראש לסנהדרין שנא' (שמואל א כ"א:ח') אביר הרועים אשר לשאול ובשביל שהיה בו לשון הרע אע"פ שהיה בו תורה הכתוב פרסמו כדי להודיע מעשיו לבריות שנאמר (תהילים נ"ב:ב') בבא דואג האדומי ויגד לשאול ויאמר לו בא דוד אל בית אחימלך, ולמה נקרא שמו אדומי על שם עירו שהיא אדום, ובמדרש תהלים למה נקרא שמו אדומי שהיה מאדים פני דוד בהלכה רבי חנינא אמר מה אדום מבלע זכיותיהן של ישראל כך דואג מבלע זכיותיו של דוד ורבנן אמרי מה אדום נוקם ונוטר כך דואג נוקם ונוטר לדוד:

אמר ישעיה ע"ה (ישעיהו ל"ג:י"ד) פחדו בציון חטאים אחזה רעדה חנפים הזכיר פחד אצל החוטא ורעד אצל החנף שהוא קשה מן הפחד לפי שהחנפים מחניפין להקב"ה והן נענשין בעונש גדול, והוא שאמר (שם) מי יגור לנו אש אוכלה מי יגור לנו מוקדי עולם והזכיר בעונשם אש אוכלה ומוקדי עולם כענין שכתוב ברשעים (שם סו) כי תולעתם לא תמות ואשם לא לא תכבה, אמנם מצינו חנופה שהיא מותרת בענין אחד והוא שיתנהג אדם עם הרשע בדרך מוסר ויכבדנו ויעמוד מפניו ויאמר לו שהוא אוהב אותו זה מצינו שהוא מותר כשהוא צריך אליו ומפני היראה, שכן מצינו ביעקב שאמר לעשו הרשע (בראשית ל"ג:י') כי על כן ראיתי פניך וגו', רבי יוחנן אמר מותר להחניף את הרשעים בעוה"ז שנא' כי על כן ראיתי פניך וגו' ופליגא דרבי פדת דאמר רבי פדת (תהילים ק"א:ז') דובר שקרים לא יכון לנגד עיני וכתיב (איוב י"ג:ט"ז) כי לא לפניו חנף יבא, דעת רבי יוחנן שמותר להחניף את הרשעי' מפני היראה שכן החניף כאן יעקב לעשו ודעת רבי פדת שאף מפני היראה אסור משום שנא' דובר שקרים לא יכון לנגד עיני, וזה שהחניף יעקב לעשו חנופה כזו מותרת לפי שהוא לשון כולל שני משמעיות לשבח ולגנאי שהרי ראיתי לשון ביזוי הוא מלשון (תהילים כ"ב:י"ח) המה יביטו יראו בי, (ישעיהו ס"ו:כ"ד) והיו דראון לכל בשר שהוא שתי מלות די ראון, וכן אלהים לשון ע"ז הוא, ואם יבין הרשע לשון השבח אין אנו חוששין בזה וכענין שאמר איהו מטעי נפשיה אנא לא מטעינא ליה, וכן מצינו שהתירו חכמים לתלמיד חכם לומר (נדרים פ"ז דף סב ב) עבדא דנורא אנא כדי שיניחו לו את המכס מפני שהוא לשון כולל הקב"ה וע"ז, הקב"ה שנמשל כאש שנא' (דברים ד':כ"ד) כי ה' אלהיך אש אוכלה הוא, ע"ז כגון מולך, ולשון כזה שהוא נשמע לשני פנים ומפני היראה מותר אפילו לדעת רבי פדת: כיון שמדת החנופה משימה

את האדם תועבת ה' ראוי לאדם שיתרחק ממנה שלא יחלל שפתיו בדבריו להצדיק רשע או להרשיע צדיק ושיהיו כל דבריו כנים ואמתים וכל אמרי פיו (בארץ) [באמת] ושיעשה כל מעשיו באמת ובתמים כי אין האדם זוכה לחיי עולם לתת לו מהלכים בין העומדים אלא במדת התמימות היא המדה אשר בה נשתבחו הצדיקים ואבות העולם, הוא שכתוב בנח (שם כה) איש צדיק תמים היה, וכתוב באברהם (בראשית ו':ט') התהלך לפני והיה תמים, וכן תמצא ביעקב (שם יז) ויעקב איש תם, ואמר שלמה (משלי י':ט') הולך בתום ילך בטח ביאורו שילך בטוח לעולם הבא, וכן הזכיר דוד ע"ה כי מי שיש לו מדה זו הוא מן הגרים באהל השי"ת ומן השוכנים בהר קדשו, והוא שאמר ה' מי יגור באהלך וגו' ואמר ואני בתומי תמכת בי ותציבני לפניך לעולם:

חילול השם

חלק א

למען שמי אאריך אפי ותהלתי אחטם לך לבלתי הכריתך (ישעיהו מ"ח:ט'-י"א). הנה צרפתיך ולא בכסף בחרתיך בכור עוני. למעני למעני אעשה כי איך יחל וכבודי לאחר לא אתן ותהלתי לפסילים (שם), וידוע כי כל העולם ומלואו לא נברא אלא לכבוד ה' יתעלה. שנא' (שם מג) כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו וגו'. ואין ראוי לשום אדם לחפוץ כבוד בעוה"ז כי אם לכבודו ית' להשתדל במעשים שיתקדש בהן שם שמים ולא שיחולל בסבתו כי חלול השם הוא עון עצום ועונשו חמור עד מרום לא יספיקו קרבנות לכפר עליו והוא שכתוב (שם מ) ולבנון אין די בער וחיתו אין די עולה. אין כח בתשובה ולא ביום הכפורים לכפר, שכן דרשו ז"ל במס' יומא (פ"ח דף פו) שאל רבי מתיא בן חרש לרבי אלעזר בן עזריה ברומי שמעתי ארבעה חלוקי כפרה שהיה רבי ישמעאל דורש א"ל שלשה הן ותשובה עם כל אחד ואחד מהן. עבר אדם על מצות עשה ועשה תשובה אין זז משם עד שמוחלין לו מיד שנאמר (ירמיהו ג':י"ד) שובו בנים שובבים. עבר על לא תעשה ועשה תשובה תולה ויום הכפורים מכפר שנא' (ויקרא ט"ז:ל') כי ביום הזה יכפר עליכם וגו', עבר על כריתות ומיתות ב"ד ועשה תשובה ויוה"כ תולין ויסורין ממרקים שנא' (תהלי' פט) ופקדתי בשבט פשעם ובנגעים עונם, אבל כל מי שיש בידו חלול השם אין כח בתשובה לתלות ולא ביום הכפורים לכפר ולא ביסורין למרק אלא כלן תולין ומיתה ממרקת שנאמר (ישעיהו כ"ב:י"ד) ונגלה באזני ה' צבאות וגו', עון זה מצות ל"ת הוא שנא' (ויקרא כ"ב:ל"ב) ולא תחללו את שם קדשי. ודבר ידוע כי העון הזה מתחיל מדבר קטן ומתפשט הרבה ותחת כנפיו נמצאו דברים שהם בזיון

הקב"ה ובזיון מצותיו כענין עובד ע"ז או נשבע על שקר שהם כנגד הקב"ה והזכיר בהן הכתוב לשון חילול השם שנ' (שם יט) ולא תשבעו בשמי לשקר וחללת את שם אלהיך. וכתיב בע"ז של מולך (שם כ) למען טמא את מקדשי ולחלל את שם קדשי. כן יש בגדולי ב"א והחשובים שבהם שיעשו מעשים שאין חושבין לחטוא בהם ומתוכם יתבזו התורה והמצות בעיני הבריות וזה נקרא חילול השם, והוא שדרשו רז"ל במס' יומא (פ"ח דף פו) היכי דמי חלול השם אמר רבא כגון אנא דשקילנא בישרא מבי טבחא ולא יהיבנא דמי לאלתר, ור' יוחנן אמר כגון אנא דמסגינא ד' אמות בלא תורה ובלא תפילין, רב נחמן בר יצחק אמר כגון דאמרי אינשי שרא ליה מריה לפלניא, רב יצחק בר אבדימי אמר כגון שהיו חבריו בושין משמועתו. נמצאת למד כי העון הזה חמור הרבה ויותר בתלמידי חכמים כי מי שהוא תלמיד חכם והבריות חושדים אותו בעבירה ומרננין עליו אע"פ שהוא נקי ממנה ואין הדבר אמת הנה יש בזה חלול השם לפי שהמון העם אשר לא ידעו ולא יבינו וכמה פתאים המאמינים לכל דבר מטילין דופי עליו ועל תורתן וכדי בזיון וקצף, על אחת כמה וכמה אם אמת הדבר כי הבריות למדין ממנו ומעשה העבירה אינה בזויה בעיניהם ונמצא שם שמים מתחלל:

וידוע כי כפי אשר תגדל מעלת האיש על חבירו כן יגדל עליו החטא וכל מה שהוא גדול במעלת התורה חומר עון חלול השם יוסיף עליו יותר מזולתו, שכן מצינו במשה רבינו אדון הנביאים כלם שנענש בעונש חמור על חטא הצור שעשאו בשוגג ונחשב לו למזיד והוא שתפש עליו הקב"ה ואמר (במדבר כ׳:י״ב) יען לא האמנתם בי להקדישני לעיני בני ישראל. וזהו דבר קהלת שאמר (קהלת א׳:י״ח) כי ברוב חכמה רוב כעס, כלו' כפי מה שתרבה חכמת האדם ומעלתו ירבה עליו כעס החטא. כמה קשה עון חילול השם שאין הפרש בין שוגג למזיד אלא הכל שוה אצל העונש ונפרעים ממנו מיד שכך שנו רז"ל אין מקיפין בחלול השם אחד שוגג וא' מזיד, כלו' שאין מאריכין עונשו ואין נעשין לו כחנוני המקיפו אלא מענישין אותו מיד שלא בהקפה מתוך חומר העון נעשה שוגג כמזיד. ודרשו רבותינו בפסיקתא (משלי ל׳:ז׳) שתים שאלתי מאתך מצינו שויתר הקב"ה על ע"ז ולא ויתר על חילול השם שנא' (יחזקאל כ׳:ל״ט) ואתם בית ישראל כה אמר ה' אלהיכ' איש גלוליו לכו עבדו ואחר אם אינכם שומעים אלי ואת שם קדשי לא תחללו עוד במתנותיכם ובגלוליכם. בא וראה כמה גדול עון חלול השם שאף בשעה שהיו ישראל חייבין כליה במדת הדין הבטיחם הקב"ה שלא יכלה אותם מפני חילול השם, כלומר כדי שלא יתחלל שם שמים בעולם ועל זה אמר ישעיה בכאן (ישעיהו מ״ח:ט׳) למען שמי אאריך אפי ותהלתי אחטם לך לבלתי הכריתך, יאמר אינכם ראויים

לאריכות אף אבל אאריך אפי למען שמי ותהלתי אחטם לך כלומר למען תהלתי אסבול ריח מעשיך הרעים שהיית ראוי להכריתך עליהם אבל לא אכריתך, ומלת אחטם מלשון חוטם כמו שמריח ריח רע ועוצר בחוטמו שלא להריח כן פי' רש"י ז"ל. והפירוש הנכון אחטם לך כלומר למען תהלתי אכין לך החוטם להריח ריח הקרבנות שהרי בימי ישעיה היה בית המקדש בבנינו והוא מלשון הכתוב (דברים ל"ג:י') ישימו קטורה באפך. ויהיה זה בהפך ממה שנא' בשעת הכעס (ויקרא כ"ו:ל"א) ולא אריח בריח ניחוחכם ואע"פ שאינך כדאי אעשה כן למען שמי ולמען תהלתי. (ישעיהו מ"ח:י') הנה צרפתיך ולא בכסף בחרתיך בכור עוני בשעבוד מלכיות. ורי"ש של בחרתיך במקום נו"ן כאלו אמר בחנתיך וכמוהו באיוב (איוב ט':י"ד) אבחרה דברי עמו שהוא כמו אבחנה. למעני למעני אעשה כפל הלשון הכונה בו כנגד שמי ותהלתי שהזכיר יאמר למען שמי ולמען תהלתי אעשה, כי איך יחל כלומר שמי איך יהיה מחולל בגוים, והודיענו הנביא בזה כמה קשה עון חילול השם שאף בשעה שישראל חייבין כליה וראוים להכריתם הבטיחם הקב"ה שלא יכריתם כדי שלא יתחלל שם שמים והוא כדרך שאמר יהושע (ז) והכריתו את שמנו מן הארץ ומה תעשה לשמך הגדול. ותרגם יונתן למעני למעני לשמי בדיל מימרי.

ויש לך לדעת כי לשון חלול השם הוא מלשון חול כי המחלל את השם בדבורו או במעשהו סיבה שהבריות השומעים או הרואים יהרהרו אחריו לעשות למעלה מן הקדש חול, וכן מצינו במצות שבת שכתוב (שמות ל"א:י"ד) מחלליה מות יומת לפי שהשבת היא קודש ונקראת קדש שנאמר (שם) ושמרתם את השבת כי קדש היא לכם והעושה בה מלאכה ומחלל אותה עושה מן הקדש חול ולכך נענש בכרת כי תכרת נפשו מן הקדש שהיא ראויה לשוב שם, והזכיר הנביא לעתיד (יחזקאל ל"ו:כ"ג) וקדשתי את שמי הגדול המחולל בגוים כי בהיות ישראל בגלות בתכלית השפלות הלא זה סבה שיחשיבו הקדש לחול ולכך יבטיח הקב"ה שיראה לעתיד קדושת שמו הגדול. והזכיר שאע"פ שעון חלול השם חמור ביותר מצינו לו רפואה עם מה שיקדש את השם באותו דבר שחללו לפי שכל עבירה תמצא כופר בשיעשה אדם מצוה כנגדה כגון שתאמר ראובן חלל את השם ואם כנגד מה שחללו יקדשנו אז ינקה מעון חלול השם, ועל זה אמר הכתיב (ויקרא כ"ב:ל"ב) ולא תחללו את שם קדשי ונקדשתי בתוך בני ישראל, לימדך הכתוב כי תקנת חלול השם בקדוש השם, ומפורש אמרו חטא אדם בלשון הרע יעסוק בתורה. חטא אדם בעריות יגדור עצמו מהן ואפי' במותר. חטא אדם בראיית עיניו יזיל אותם דמעות וכן אמר דוד (תהילים קי"ט:קל"ו) פלגי מים ירדו עיני על לא שמרו תורתך. והענין כי העבירה היא חולי הנפש והנה הוא כחולי הגוף שאינו מתרפא כי אם בהפכו והרופא

הבקי ירפאנו בשכנגדו, והוא שאמר שלמה ע"ה (משלי ט"ז:ו') בחסד ואמת יכופר עון. ביאורו יכופר עון הרשע והשקר שהם בהפך מן החסד והאמת. אמרו ז"ל (ב"ב פ"ק דף ד) בענין הורדוס המלך ששאל לבבא בן בוטא אם אפשר שיהיה לו תקנה במה שהרג כמה מחכמי ישראל והשיב לו כי אפשר לו זה ואמר לו כי הוא כבה אורו של עולם לפיכך יעסוק באורו של עולם והלך והשתדל בבנין בית המקדש שכן מצינו שבה"מ נקרא אורו של עולם שנא' (ישעיהו ס':ג') והלכו גוים לאורך ומלכים לנוגה זרחך:

חמדה

חלק א

עובד אדמתו ישבע לחם ומרדף ריקים חסר לב, חמד רשע מצוד רעים ושרש צדיקים יתן (משלי י"ב:י"א-י"ב). יזהיר שלמה בכאן על החמדה כי היא מדה נטועה בלב מצד התאוה ויצר הרע, וידוע כי החטא הקדמוני מתוך החמדה היה שנא' (בראשית ג':ו') ונחמד העץ להשכיל. ולכך יאמר עובד אדמתו ישבע לחם מי שמשתדל וטורח שיתפרנס מיגיע כפיו הוא שבע מכל טוב אבל המרדף ריקים והוא היושב ובטל ומתחבר אל אנשים ריקים שהם בטלים ממלאכה לא די שהוא חסר לחם כי גם חסר לב הוא, וכבר אמרו (כתובות פ"ה דף נט ב) הבטלה מביאה לידי שעמום כי הבטלה ההיא תביאנו לחמוד ממון הרשעים, ולכך סמך לו מיד (משלי י"ב:י"ב) חמד רשע מצוד רעים וכיון שחמד קראו רשע כי אסור לחמוד ממון חבירו המותר אף כי ממון הרשע שקנאו בגזל וחמס וסופו שיאבד ויכלה כרגע בבא עליו מקרה מעט וצרה קלה כענין שכתוב (תהילים ל"ד:כ"ב) תמותת רשע רעה. אבל הצדיק הוא נותן שרש בכל עת ועת והוא מתקיים לעולם לא יפחד למקרים ולא יאבד ויכלה אפי' בצרות רבות (משלי כ"ד:ט"ז) כי שבע יפול צדיק וקם, והנה הוא כשרש האילן הנטוע במקום נחלי מים שאפי' באין כל רוחות שבעולם אין מזיזין אותו משם, וכענין שכתוב (תהילים א':ג') והיה כעץ שתול על פלגי מים וכו' לא כן הרשעים, ומה שאמר יתן היה לו לומר יתנו אבל הוא כדרך (משלי כ"ח:א') וצדיקים ככפיר יבטח. וכן (בראשית מ"ט:כ"ב) בנות צעדה עלי שור. בא וראה כמה גדול איסור החמדה שהרי מתוך החמדה יבא אדם לידי גזל הוא שכתוב (מיכה ב':ב') וחמדו שדות וגזלו. ומתוך החמדה לקה גחזי נער אלישע בצרעת כשחמד ממונו של נעמן שהרי כשבא נעמן והביא מנחה לאלישע אמר לו (מלכים ב ה':ט"ו) הנה נא ידעתי כי אין אלהים בכל הארץ כי אם בישראל ועתה קח נא ברכה מאת עבדך ויאמר אלישע חי ה' אשר עמדתי לפניו אם אקח ויפצר בו לקחת וימאן. מה עשה גחזי שהיה

צר עין וחומד ממון רדף אחרי נעמן ואמר לו אדני שלחני אליך שתשלח ככר כסף ושתי חליפות בגדים לב' אנשים שבאו אליו מהר אפרים ויאמר לו הואל וקח ככרים ויואל ויקח כלומר השבע וקח וישבע ויקח מה לקח צרעת נעמן שדבקה בו ובזרעו עד עולם. וכן אמר לו אלישע לגחזי (שם) וצרעת נעמן תדבק בך ובזרעך עד עולם וכן היה לו דכתיב (שם ז) וארבעה אנשים היו מצורעים פתח השער מי היו זה גחזי ושלשת בניו, מתוך החמדה יבא אדם לידי רציחה שכן מצינו בעכן שנדון בשני דינין שנסקל ונשרף והוא שכתוב (יהושע ז׳:כ״ה) וירגמו אותו כל ישראל אבן וישרפו אותם באש ויסקלו אותם באבנים, נסקל על חלול שבת כי בשבת גנב ונשרף על שמעל כך דרשו רז"ל בתנחומא בסדר אלה מסעי. ומכאן שהחרם אש שורפת וכל המועל בו יתחייב בשריפה, ומי הביאו לכל זה החמדה שחמד הגנבה ההיא כענין שכתוב (שם) וארא בשלל אדרת שנער אחת טובה ולשון זהב אחד ואחמדם ואקחם, וכן מצינו בענין אחאב שחמד כרם נבות היזרעאלי וא"ל אליהו בדבר השם (מלכים א כ״א:י״ט) כה אמר ה' הרצחת וגם ירשת במקום אשר לקקו הכלבים את דם נבות ילוקו הכלבים את דמך גם אתה אבל הועילה לו הכנעתו כמו שכתוב בסמוך (שם) הראית כי נכנע אחאב מפני. ואיזבל שעשתה כל הענין ע"י שני אנשים בני בליעל לקקו הכלבי' את דמה בחלק נבות היזרעאלי. ואמרו במדרש כל מי שחומד מה שאינו ראוי לו מה שמבקש אין נותנין לו ומה שבידו נוטלין ממנו, שכן מצינו בנחש הקדמוני נתן עינו בחוה וחמדה ולא היתה ראויה לו מה שבקש לא ניתן לו ומה שבידו נטלו ממנו שהרי נתקלל על זה (בראשית ג׳:י״ד) על גחונך תלך: הוזהרנו באיסור החמדה בעשרת הדברות בדיבור לא תחמוד, ומה שלא הזכיר שם לאו של לא תגזול בכלל הלאוין לפי שהגזל בכללו, והנה למדנו ק"ו אם החמדה שהיא תלויה בלב אסר הכתוב אין צריך לומר הגזל שיש בו מעשה, וידוע כי מתוך החמדה יבא אדם לבגוד במצות שאם הוא חומד ממון אחרים כ"ש שיחמוד ממון עצמו ותהיה עינו צרה לתת ממנו צדקה ושאר חיובי המצות הנמשכות אחר הממון והן מתנות עניים לקט שכחה ופאה או הפרשת מעשר וכיוצא בהן. ולכך קבעה תורה לא תחמוד בדבור י' כדי להזהיר את האדם על המעשה שלא יחמוד ממונו ויפרישנו כראוי וכן בכל שאר חוקי המתנות שקבעה לו תורה בהם מצוה. ועוד אפשר לומר כי לכונה אחרת קבעתו תורה עשירי כלומר אחרון מפני שהוא שקול כנגד כל דברות שכל מי שלא נזהר מן החמדה לסוף הוא נכשל ועובר על כולם, שמתוך החמדה יבא לידי גנבה הרי הוא עובר על לא תגנוב, וכשיתבעוהו לדין יכפור וישבע לשקר הרי שעובר על לא תשא, ולפעמים שיגנוב בשבת הרי שהוא עובר על זכור, ואם הוא מתירא שמא יהרגוהו על הגנבה ילך וישתמד הרי

שעבר על לא יהיה לך, וכן דרשו ז"ל מעשה באדם אחד שחמד בלבו אשת איש שהלך בעלה למדינת הים והיא לא היתה רוצה בו מה עשה חפר את ביתה בליל שבת הרי שעבר על זכור. בא ושכב עמה עבר על לא תנאף. עמד והרגה עבר על לא תרצח. לקח כל נכסיה עבר על לא תגנוב. תבעוהו לדין ונשבע עבר על לא תשא. היה מתיירא שמא יהרגוהו הלך ונשתמד ועבר על לא יהיה לך. הרי שחמדת אשת איש מביאתו לעבור על הדברות כלן. וטעם לא תחמוד והיא מצוה במחשבת הלב שאינה בידי האדם פירש החכם רבי אברהם אבן עזרא שיתיאש ממנה כשם שהכפרי מתיאש מקחת בת מלך לאשה, שאל"כ איך תעניש התורה על מחשבת הלב בראותו אותה פתאום וחומדה. ועוד יתכן לומר כי לכונה אחרת קבעתו תורה אחרון כדי להקיש אחרון לראשון שניהם מצות תלויות במחשבת הלב זו מצות עשה וזו מצות לא תעשה והיא אחרונה כדי ללמד דעת את העם כי מי שהוא מקיים לא תחמוד הנה הוא מקיים מצות אנכי ואם עובר וחומד הרי הוא מבטל אנכי כי כיון שהוא חומד נראה שאין בטחונו בטחון גמור במי שאמר אנכי שאם כן לא היה חומד' כלל. וזהו לפי דעתי ענין הכתוב שאמר (משלי ט"ו:כ"ז) שונא מתנות יחיה כי בידוע שהאוהב מתנות לא הביאו לזה אלא החמדה הנטועה. בלבו אבל מי ששונא אותם בודאי עקר מלבו מדת החמדה ולכך אמר יחיה כלומר מבלעדיהם, יבטיחנו הכתוב שיחיה מבלתי המתנות כי לא בא לידי מדה זו לשנוא המתנות ושלא לבטוח בהם אלא מתוך שבוטח בהקב"ה על כן אמר יחיה כי הקב"ה יספיק לו טרפו ומזונו ולא יצטרך למתנות. ומפני שכח המלאכה גדול ומביא את האדם שלא לחמוד לכך הזכיר שלמה בכאן עובד אדמתו ישבע לחם להזהיר אדם שישתדל במלאכה שמתוכה יהיה שבע ולא יצטרך למתנות בני אדם ולא יתרושש, ובזה הזהיר עוד (שם כ) אל תאהב שינה פן תורש פקח עיניך שבע לחם. דבר ידוע כי אין צריך פקיחת עין לשבוע לחם ומה יאמר פקח עיניך שבע לחם, אבל ביאור הכתוב כן אתה שבע לחם פקח עיניך אל תאהב שינה פן תורש וזה ודאי צריך פקיחת עין שידע להעמיד ממונו בידו שלא יתרושש. ובמדרש עובד אדמתו ישבע לחם אם ייגע אדם בתורה ישבע לחם שנא' (שם ט) לכו לחמו בלחמי, ומרדף ריקים חסר לב שנא' (שם ג) אם ללצים הוא יליץ. ענין המדרש הזה כי יקרא התורה לחם לפי שהיא מזון הנפש כשם שהלחם הוא מזון הגוף. וכנה היגיעה בתורה בשם עבודה על שם כי עבודת האדמה יגיעה רבה שממנה חיות הגוף כן התורה צריכה יגיעה וממנה חיות הנפש. והודיענו בזה שאם יגע אדם בתורה כיגיעת האדם באדמה אין ספק שישבע מלחמה, וכמו שאמר (מגילה פ"ק דף ו ב) יגעתי ומצאתי תאמין אבל מרדף ריקים שאינו יגע בתורה אלא שיושב ובטל כאחד מהם בודאי יהיה חסר לב,

כיון שלא ייגע בתורה ויבא לעשות כמעשיהם הרעים ולחמוד ולגזול ולהתלוצץ כמותם, והוא שאמר אם ללצים הוא יליץ ולפיכך סמך לו (שם יב) חמד רשע מצוד רעים כלומר שמתוך בטולו ושהוא נמשך אחר הריקים יביאנו לאיסור החמדה שהוא שרש החטאים כלן, ועל כן אמר עובד אדמתו ישבע לחם כי ממה שייגע בתורה וישבע ממנה ואז יפרוש מן החמדה ויסתפק בדבר הבינוני ולא יחמוד ליתרונות הממון ודי שיהיה לו לחם לאכול ובגד ללבוש שיעבור זמנו בכבוד ולא בבזוי בהיתר ולא באיסור. ואמרו בירושלמי בברכות כל ימיו של אותו צדיק יעקב אביהם לא היה מצטער אלא על פנימי וחיצון שנא' ונתן לי לחם לאכול ובגד ללבוש ע"כ. ועל כן צריך אדם להזהר מאיסור החמדה שלא יחמוד דבר מכל קניני העולם השפל הזה לא אוצר נחמד ושמן אלא תורה ומעשים טובים בלבד שכתוב בהן (תהילים י"ט:י-י"א) הנחמדים מזהב ומפז רב, החמדה הזאת בלבד היא מותרת וכמו שאמרו (ב"ב פ"ב דף כב) קנאת סופרים תרבה חכמה. וכן החמדה בהקב"ה שיכסוף ויחמוד להיות מן הכת המשיגים אותו והחוקרים אחר ידיעתו, וכן שיחמוד לשבת בצלו ולהיות במחיצתו. וכן אמר שלמה ע"ה (שיר השירים ב':ג') כתפוח בעצי היער כן דודי בין הבנים בצלו חמדתי וישבתי ופריו מתוק לחכי:

חתן

חלק א

חתן בבית הכנסת

מלך ביפיו תחזינה עיניך תראינה ארץ מרחקים (ישעיהו ל"ג:י"ז). הכתוב הזה הזכירו ישעיה ע"ה על שכר הצדיקים שהם מעותדין ליהנות מזיו השכינה, וכונתו במליצת הפרשה כי עבודת הש"י והקבלת פני שכינה דבר קרוב הוא מאד אצל האדם וכל אדם איפשר לו שישיג זה אם ירצה, אע"פ שהוא דבר רחוק אצל הרשעים ותכבד העבודה עליהם והיא אצל טבעם כדבר הנמנע מלהשיג ועל כן הנביא הוא מפרסם קלונם ומודיע דבריהם לכל מה שהם אומרים על ענין העבודה, והוא שהזכיר למעלה (שם) פחדו בציון חטאים אחזה רעדה חנפים מי יגור לנו אש אוכלה מי יגור לנו מוקדי עולם. יאמר אלה דברי החטאים והחנפים שאומרים מי יגור לנו אש אוכלה כלומר מי משלנו שיוכל לדור בציון עם הקב"ה שהוא אש אוכלה ויוכל לעבוד עבודתו ולקיים מצותיו ומי יוכל לדור במקום המזבח שהוא מוקדי עולם שכתוב בו (ויקרא ו':ו') אש תמיד תוקד על המזבח לא תכבה, והקב"ה משיבם (ישעיהו ל"ג:ט"ו) הולך צדקות ודובר מישרים מואס בבצע מעשקות נוער כפיו מתמוך בשוחד אוטם אזנו משמוע דמים עוצם עיניו מראות

ברע. והוא מרומים ישכון מצדות סלעים משגבו לחמו נתן מימיו נאמנים. מלך ביפיו תחזינה עיניך תראיניה ארץ מרחקים הוא מרומים ישכון, כלומר הוא שיכול לשכון בציון שנקרא מרום שנאמר (ירמיהו ל"א:י"ב) ובאו ורננו במרום ציון, וכתיב (ישעיהו ל"ג:ה') נשגב ה' כי שוכן מרום מלא ציון משפט וצדקה. מלך ביופיו הוא הזוכה לדור שם ולראות המלך ביופיו, ולפי שהרשעים ההם שתראם חטאים וחנפים קראו להקב"ה אש אוכלה על שם מניעת העבודה אצלם ועל שהם מתרחקים ממנו יתעלה כמתרחק מאש אוכלה שלא ישרף, ומפני זה יקראנו הנביא מלך ביפיו לומר שאין העבודה קשה ונמנעה אבל היא קלה ואפשרית יוכל העובד להתקרב אליו לראותו בעין השכל וישמח ויהנה בראייתו כאדם ששמח ונהנה בראיית המלך ביפיו וזהו שקראו מלך ביופיו. ומה שאמר תראינה ארץ מרחקים כלומר תראה עונש אותם החטאים והחנפים שהעבודה קשה עליהם ונמנעת בעיניהם ולשון תראינה כלשון (תהילים צ"א:ח') ושלומת רשעים תראה. וכו ת"י מלך ביפיו תחזינה עיניך וגו' יתיקר שכינת מנך מלכיא בתושבחתיה יחזיין עיניך תסתכל ותחזי בנחתי תרע גיהנם:

ובמדרש פחדו בציון חטאים וכו'. אמר ר' יהודה בר סימון משל למה הדבר דומה לליסטים שמרד במלך אמר המלך כל מי שתופסו הריני נותן לו פרקופי עמד אחד ותפסו אמר המלך ישמרו שניהם עד הבקר, והיה זה מתפחד וזה מתפחד זה מתפחד ואומר באי זה דין דן אותי המלך וזה מתפחד ואומר איזה פרקופי יתן לי המלך. כך לעתיד לבא ישראל מתפחדים ואומות העולם מתפחדים. או"ה מתפחדים פחדו בציון חטאים. ישראל מתפחדים (הושע ג) ופחדו אל ה' ואל טובו. מי יגור לנו אש אוכלה זה הקב"ה, מוקדי עולם אלו המלאכים והשרפים. אמר רבי יהודה בר סימון למה הוא קורא אותם מוקדי עולם שאילו ניתן להם רשות היו שורפין כל העולם כולו על יושביו בשעה קלה. הולך צדקות זה אברהם שנאמר (בראשית יח) ושמרו דרך ה' לעשות צדקה וגו'. ודובר מישרים (שיר השירים א) מישרים אהבוך. מואס בבצע מעשקות (בראשית יד) אם מחוט ועד שרוך נעל. נוער כפיו מתמוך בשחד (שם) הרמותי ידי אל ה'. הוא מרומים ישכון ר' יהודה בר' סימון אומר העלה אותו למעלה מכיפת הרקיע ואמר לו הבט נא השמימה אין אומרים הבט אלא מלמעלה למטה. מצדות סלעים משגבו אלו ענני כבוד. לחמו נתן (שם יח) ואקחה פת לחם. מימיו נאמנים (שם) יוקח נא מעט מים. מלך ביפיו וגו'. (שם) וירא אליו ה'. דעת המפרשים שהפרשה הזאת עתידה והכתוב הזה נאמר על המלך המשיח. והאמנם שיש בכתוב הזה רמז לכל משכיל בלשון מלך וארץ שהפרשה הזאת עתידה ולא נתקיימה לעולם לא בבית ראשון ולא בבית שני, לא נתקיימה בבית ראשון

שאע"פ ששרתה שם שכינה הרי הוסעו יתדותיו וניתקו כל חבליו בל ינתקו, ואין צריך לומר בבית שני שלא שרתה שם שכינה ולא נתקיים בו פסוק זה. וכבר ידעת כי ישעיה המתנבא נבואה זו לעתיד בדורו של חזקיה היה בבית ראשון וה' שם היה והנה הוא מתנבא לעתיד על כן הענין מוכרח שהפרשה הזו היא נבואה שלא עברה והיא עתידה. והמלך והארץ שהזכיר הוא האור והכבוד שהתנבא בסוף ספרו שאמר (ישעיה ס) קומי אורי כי בא אורך, ולכך הזכיר בכתוב שאחריו כי אם שם אדיר ה' לנו. רמז על מה שאמר הוא ובית דינו. ופירש עוד בכתוב שאחריו כי ה' שופטנו ה' מחוקקנו ה' מלכנו הוא יושיענו. ומה שאמר בפרשה הסמוכה לה יותר הוא שאמר כי נטשו חבליך זה נאמר על ארם הרשעה וכן בפרשה שלאחריה הוא שאמר (שם) כי זבח לה' בבצרה וטבח גדול בארץ אדום. ואמר וירדו ראמים עמם ודרשם רז"ל אלו ארמיים. ובסוף הפרשה הזכיר לא יהיה שם אריה ופריץ חיות. וכן פירש רש"י. ולפי קשור הכתובים מעלה ומטה תהיה מלת מלך כוללת להקב"ה ומלך המשיח. ויאמר מלך ביפיו תחזינה על מלך המשיח שיראו אותו הקרובים. תראינה ארץ מרחקים שיראו אותו גם כן אותן שגלו לארץ מרחקים כי אליו יבאו כלם ולו יקהת עמים. והזכיר אחריו לבך יהגה אימה איה סופר איה שוקל איה סופר את המגדלים, יאמר גם כשתהיה בירושלים בזמן המשיח שם יהגה לבך אימת הגלות ותאמר איה סופר המלך איה שוקל המס מישראל, כלומר שיהיה מצדיק אותם על כך והוא כלשון (איוב כא) כי תאמרו איה בית נדיב. או כלשון (ישעיה נח) ותפחד תמיד כל היום וגו'. כלומר שיכלה ויאבד עד שתצטרך לומר איו. איה סופר את המגדלים זהו מלשון מנין שהיה מונה המגדלים והוא מינוי הממשלה מצד המלכות מי שהיה ממונה על כך למנות המגדלים שהיו צריכה לכל עיר ועיר כענין שכתוב (תהלים מח) סבו ציון והקיפוה וגו'. את עם נועז לא תראה כלומר מכאן ואילך לא תלך בגלות עוד. ואמר עם נועז כי ישראל בכל הגליות שגלו בין האומות לא היו מבינים לשונם, ולשון נועז כמו לועז בחלוף נו"ן בלמ"ד כענין שנא' (שם קיד) בית יעקב מעם לועז, וכן נשכה כמו לשכה, וזהו שאמר את עם נועז לא תראה ואת מי תראה את ציון שהיא קרית מועדנו זהו שאמר חזה ציון קרית מועדנו וגו' אהל בל יצעו אהל שלא יסח, מן (שופטים ד) אילון בצעננים, וי"ת אהל בל יצען כמשכנא דלא מתפריק ולא מישתלפין סיכוהי לעלם וכל אטונוהי לא יתפסקון, עשאו מן (שמות לב) פרקו נזמי הזהב. נמצאת למד שכל הפרשה כלה עתידה, וכשהזכיר מלך ביפיו נאמר על מלך המשיח כי בזמנו נזכה לראות מלך ביפיו הוא הקב"ה שתחזור השכינה לבית קדשי הקדשים ושבו בנים לגבולם. ואז תרבה ההשגה והידיעה בהם יותר מהשגת דור המדבר שקבלו את התורה

ואותו זמן יהיה שלמות העולם ויהיו ישראל עם הקב"ה בדרך נישואין כי בזמן הזה אינם עמו אלא בדרך אירוסין. וכן במדרש משל למלך שקדש אשה וכתב לה מתנות מועטות כיון שבא לנשאה כותב לה מתנות מרובות כך בעולם הזה הקב"ה אירס את ישראל שנאמר (הושע ג) וארשתיך לי לעולם ולא מסר להם אלא לבנה בלבד שנאמר (שמות יב) החדש הזה לכם. אבל לימות המשיח יהיו נשואין שנא' (ישעיה נד) כי בועליך עושיך וגו'. ובאותה שעה הקב"ה מוסר להם את הכל שנאמר (דניאל יב) והמשכילים יזהירו כזוהר הרקיע וגו', ובמקום אחר דרשו משל למלך שקדש אשה בה' טבעות שנא' (הושע ב) וארשתיך לי בצדק ובמשפט בחסד וברחמים וארשתיך לי באמונה וידעת את ה'. ואמרו כן על חמשה חומשי תורה שכנגדם המדות הללו כשם שאין שלימות העולם אלא בזמן הנישואין והוא ימות המשיח כך אין שלימות האדם אלא עם הנשואים, שכן תמצא באדם הראשון כשנברא יחידי הזכיר בו הכתוב (בראשית ב) לא טוב והדבר שאין בו טוב אין לו שלמות ולכך נצטוה אדם לקחת אשה שיהיה דבק בה כדי שימציא תולדות לעבוד השם יתברך ועם זה יהיה ענינו שלם, וזהו שכתוב (שם) על כן יעזב וגו' הודיענו הכתב הזה עיקר הכונה בנישואין מה היא, וידוע כי הנשואין על ב' חלקים. האחד להמשיך התולדות ולהרבותם מפני יישוב העולם, וכענין שכתוב (ישעיה מה) לא תהו בראה וגו' וכונה זו היא באומות העולם. והשנית לכוין תולדות לעבודת השם יתברך ולדעת אותו ולהכירו ואין כונה זו כי אם בישראל והוא מאמר הנביא (יחזקאל כג) וגם את בניהם אשר ילדו לי וכן הזכיר עוד (ישעי' מג) עם זו כו' תהלתי יספרו. ביאורו למען שיספרו תהלתי. ויראה לי כי הכונה זו השנית רמוזה בכתוב הזה שאמר (בראשית ב) ודבק באשתו כי לפי הכונה הראשונה היה ראוי לומר ודבק באשה וכשאמר באשתו כלומר הראויה לו ממינו חשובה כמותו להעמיד בנים כיוצא בו, ומזה הזכיר איש שהוא לשון חשיבות ומעלה ולא אמר ע"כ יעזב אדם, וידוע כי הבנים נמשכים במדותיהם אחר משפחת האם. ומפני זה יצטרך אדם שיזהר בנישואין שלא יקא אשה לשם יופי שהרי כתיב (משלי לא) שקר החן והבל היופי. ולא לשם ממון כי כן כתוב (שם כג) כי עשה יעשה לו כנפים וגו' אלא שתהיה כל מחשבתו וכונתו לשמים:

הנשואים צריכין סיוע אלהי ואי אפשר להיות להן גמר ענין ההצלחה כי אם בזה, ולמדנו זה מן התורה ומן הנביאים ומן הכתובים. מן התורה הוא שכתוב בפרשה בזווג יצחק עם רבקה (בראשית כ"ד:נ') מה' יצא הדבר כלומר המעשים שאירעו לך מוכיחין. מן הנביאים הוא שכתוב בענין שמשון (שופטים י"ד:ד') ולא ידעו כי מה' הוא. מן הכתובים הוא שאמר שלמה (משלי ט) בית והון נחלת אבות ומה' אשה משכלת. יאמר מה

שהאבות מנחילים לבנים הוא הבתים והממון אבל אשה משכלת אין כח בידם להנחילם כי מאת ה' תהיה. והודענו הכתוב כי אשה משכלת יקרה היא מבית והון, וכענין שכתוב (משלי ל"א:י') אשת חיל מי ימצא, ויש לשאול בפרשת אליעזר מה היה הצורך שיודיענו הכתוב המתנות שנתן לה העבד ומה היה הצורך להודיע המשקל. והוא שאמר (בראשית כ"ד:כ"ב) ויקח האיש נזם זהב וגו'. ואין במשקל ההוא עלוי ממון ולא תוספת גדולה. ונראה לי לפרש כי יש במתנות האלה רמז לקבלת התורה כלומר שיצא מזיווג יצחק ורבקה זרע ברך ה' ויהיו מקבלי התורה, ויביאו שקלים שכתוב בהם בקע לגלגולת זהו שרמז בקע משקלו, ושיקבלו שני לוחות הברית שבהן עשרת הדברות זהו שאמר (שם) ושני צמידים על ידיה עשרה זהב משקלם. ולשון שקל נוטריקון. וירמוז למתן תורה שנתנה מתוך האש והקול כענין שכתב (דברים ד':ל"ו) מן השמים השמיעך את קולו וגו'. ומזה יש לך להתבונן ענין המן הרשע שאמר (אסתר ג':ט') ועשרת אלפים ככר כסף אשקול כי היתה כוונתו רעה להשמיד להרוג ולאבד שונאי ישראל ולבטל בעשרת שלו העשרה שנתנו ע"י האש והקול. וכל העניינין האלו לרבקה הכל סימן לבניה בקבלת התורה, והעבד שנתן לה המתנות האלה הנה לה רמז בהם כי כשם שקבלה היא מתנות הללו ע"י העבד כן בניה עתידין לקבל התורה ע"י משה עבד נאמן אשר כל טוב אדוניו בידו ממה שכתוב (שמות ל"ג:י"ט) אני אעביר כל טובי על פניך, וכשם שנתן לה מתנות רבות מקצתן בדרך ומקצתן בבית ואותן שבדרך היו נזם זהב בקע משקלו ושני צמידים על ידיה עשרה זהב משקלם כן בניה במדבר הביאו שקלים וקבלו שני לוחות הברית שבהן עשרת הדברות. וכשם שנתן לה בבית מתנות ג"כ מלבד אותן שנתן לה בדרך כמו שנא' (בראשית כ"ד:נ"ג) ויוצא העבד כלי כסף וכלי זהב וגו' כן בניה בארץ מואב סמוך לביאתן לארץ ניתנו להם מצות רבות וכענין שכתוב (דברים כ"ט:ח') אלה דברי הברית אשר כרת ה' את בני ישראל וגו'. וכן דרשו רז"ל (גיטין פ"ה דף ס') תורה מגלה מגלה נכתבה. וכשם שנכפלה פרשה זו בענין העבד שני פעמים וחזר העבד לספר כל הדברים שאירעו לו בדרך, כן בניה קבלו התורה ב' פעמים לוחות ראשונות ולוחות שניות. ומשה עבד ה' חזר לספר בעבר הירדן כל הדברים שאירעו להן בלוחות ראשונות:

ענין הנישואין הוא דוגמא לבריאת העולם, כשם שנברא העולם בעשרה מאמרות כך תקנו ז"ל ברכת נישואין בעשרה מן הכתוב שאמר (רות ד':ב') ויקח בועז עשרה אנשים. ותקנו בברכת אשר ברא עשרה לשונות של שמחה. וכשם שבבריאת העולם היו הימים עם השבת שבעה כך תקנו לנו ז"ל שבע ברכות עם ברכת היין שהוא כנגד השבת שהוא צריך להתקדש ביין בתחלה ובסוף, גם ימי השמחה הם שבעה, ולפי שאין שלימות

השמחה בעולם הזה תקנו ז"ל בבית חתנים לומר בברכת המזון שהשמחה במעונו, לומר שהשמחה שאנו משמחים לחתן וכלה לא מאתנו היא אבל היא במעונו היא הרקיע ששמו מעון ששם נהרי ששון נהרי שמחה. הקב"ה יגיענו לאותו זמן שיהיו כל ישראל עם הקב"ה בדרך נישואין וישמחו בשמחה השלימה שכתוב בה (ישעיהו ל"ה:י') ופדויי ה' ישובון ובאו ציון ברנה ושמחת עולם על ראשם. ויזכנו שנהיה מעותדים לחיי העוה"ב למעלת האור ולמעלת השמחה כענין שאמר דוד (תהילים צ"ז:י"א) אור זרוע לצדיק ולישרי לב שמחה:

חלק ב

חתן על השלחן

באתי לגני אחותי כלה אריתי מורי עם בשמי אכלתי יערי עם דבשי שתיתי ייני עם חלבי אכלו רעים שתו ושכרו דודים (שיר השירים ה':א'). פסוק זה אמרו שלמה בספר שיר השירים שהוא קדש קדשים, והוא מדבר עם הנפש שקראה כלה וקרא לבריות ריעים ודודים שהוא רוצה להצדיק אותם ולקרבם לתורה, וקרא אותם גן ולכך אמר באתי לגני אחותי כלה, והזכור הכתוב הזה ששה דברים ו':כ':כ'הם המור והבושם והיער והדבש והיין והחלב. וששה דברים אלו נכללין בג' דברים שהם תענוגי הגוף והם ריח אכילה ושתיה. הריח הוא שאמר אריתי מורי עם בשמי. אכילה הוא שאמר אכלתי יערי עם דבשי. שתיה הוא שאמר שתיתי ייני עם חלבי. וכנגד ששה דברים הללו הזכיר דוד ע"ה על התורה ששה לשונות והם (תהילים י"ט:ח') תורת ה' תמימה. עדות ה'. פקודי ה'. מצות ה'. יראת ה'. משפטי ה'. ששה לשונות הללו נכללין בשלשה והן עדות חקים ומשפטים והוא שכתוב (דברים ו) מה העדות והחקים והמשפטים, הריח כנגד עדות שהעדות הם המצות המקובלות שהן נאצלות ונמשכות מן החכמה העליונה כריח הנמשך מן האתרוג שהריח אינו אלא המשכה ולכך נרמזו העדות בריח שהוא חוש דק וזה שכתוב אריתי מורי עם בשמי. והזכיר לשון אריתי ולא אמר הרחתי לתוספת השגה כי מריח הבשם לא קנה אלא ריחו בלבד אבל האורה אותו קנה הכל הבשם והריח, ולכך אמר אריתי שהוא הלשון הכולל את הכל, וביאור המשל כי המצות המקובלות שהוא מתעסק בהן בידיו הם המור והבושם והידיעה בהם מאין הם נמשכות הוא המשכת הריח. אכילה כנגד המשפטים, והן המצות המושכלות שהם טובים ומתוקים להמון מדבש ונופת צופים לפי שיש בהם קיום העולם ויישובי המדינות ותועלתם נראית לעין ונגלית לכל, ועל כן כשהזכיר דוד ע"ה המשפטים סמך להם לשון מתיקות הוא שאמר (תהילים י"ט:י'-י"א) משפטי ה' אמת צדקו יחדו, הנחמדים מזהב ומפז רב ומתוקים

מדבש ונופת צופים. והזכיר בהם לשון אכילה שהוא חוש גם על המשפטים ואמר אכלתי יערי עם דבשי, שתיה כנגד החקים ונרמזו החקים ביין וחלב כדי לרמוז על מצות בשר בחלב שהוא אחד מן החקים, ועל החקים אמר שתיתי ייני עם חלבי והכוונה בזה לומר שהשיג אף החקים, ואחר שהשלים לדבר עם נפשו ואמר באתי לגני כלומר שבא אל התורה והשיג המצות כלן בשלשה חלקים מעתה יקרא את הרבים להצדיקם ויקראם ריעים ודודים ונותן להם עצה שיעסקו בתורה הוא שאמר אכלו רעים שתו ושכרו דודים שאין אכילה ושתיה זו אלא בדברי תורה. ובלשון הזה עצמו הזכיר שלמה ע"ה בספר קהלת הוא שאמר (קהלת ט':ז') אין טוב לאדם כי אם לאכול ולשתות ולשמוח והוא ילונו בעמלו כל ימי חייו אשר נתן לו אלהים תחת השמים ודרז"ל וכי יש אכילה ושתיה שמלוה את האדם לאחר מיתה אלא בדברי תורה הכתוב מדבר, וכן הזכיר עוד על התורה (משלי ט':ה') לכו לחמו בלחמי ושתו ביין מסכתי. והיה הענין שהמשיל שלמה את התורה לאכילה ושתיה. ללמדך כי כשם שאכילה ושתיה הוא מזון הגוף כן התורה והחכמה מזון הנפש, ואנו רואין שיש קשור גדול בין התורה והענינים השכליים ובין הענינים הגשמיים, שכן מצינו שאין אדם נכנס אל הענינים השכליים אלא מתוך הגשמיים שכן טבע הנער לא ירצה ללמוד אלא א"כ יאכילוהו אביו ואמו מה שהוא מתוק לחכו והמאכל המתוק ההוא חשוב בעיניו יותר מכל התורה כולה, אחרי כן כשיגדל יבזה המאכלים ולא יחשיבם כלל ולא ירצה ללמוד עד שיקנו לו בגדים כדי שיהיה מכובד בהם והוא מחשיב הבגדים ההם אז יותר מלימוד התורה, אחרי כן כשיגדל יותר יראה כי הבגדים אין להם חשיבות כל כך וישתדל ללמוד כדי שיקנה השם והכבוד וכדי שיקרא חכם ורב ושיראו אותו רבים וקמו שרים וישתחוו, וכאשר תפקחנה עיני שכלו ויראה כי כל כבוד העוה"ז הבל וריק וכל תענוגי הגוף ותאוותיו מאפס ותהו נחשבו לו אז ישתדל ללמוד לשמו של הקב"ה בלבד וכל פעולותיו וכל תאוותיו לא יהיו אלא נגדו כענין שאמר (תהלים לא) ה' נגדך כל תאותי, והא למדת שלא עלה אל המעלה הזאת השכלית אלא מתוך הענינים הגשמיים:

וכן תמצא שאר הפעולות כלם אי אפשר לו לאדם שימצא תולדות לעבודת השי"ת אלא בדרך נשואי אשה ומתוך הענין הגשמי. ואי אפשר לו להשיג מעלת העולם העליון אלא מתוך העוה"ז הגשמי, ועל כן מיחסים הכתובים וממשילים התורה והחכמה שהם מזון הנפש בלחם שהוא מזון הגוף. וכן מצינו במקדש שהיו המנורה והשולחן זה נכח זה מנורה בדרום ושולחן בצפון, המנורה היתה רמז וסימן החכמה שהיא מזון הנפש והשלחן סימן לכתר מלכות ורמז לעושר שהוא מזון הגוף והשולחן המונח בצפון היה

מסתכל למול המנורה שבדרום להורות שאי אפשר שתתקיים זכות העולם וברכותיו כי אם ע"י החכמה, גם החכמה אינה יכולה להתקיים במין האנושי כי אם ע"י מאכל ומשתה ולכך הוצרכו להיות שני כלים אלו המנורה והשולחן בשתי רוחות נגדיים זה נוכח זה. וכיון שכן יתחייב האדם לדבר דברי תורה במקום סעודה לטעמים רבים, האחד להורות שאין הסיפוק והברכה והשובע בעולם אלא בשביל התורה, והשני שכל שולחן שמדברים עליו דברי תורה הוא השלחן המעולה והחביב לפני הקב"ה, שכן דרשו ז"ל (אבות פ"ג) שלשה שאכלו על שלחן אחד ויש ביניהן דברי תורה כאלו אכלו משלחנו של מקום שנאמר (יחזקאל מ׳:מ"ה) וידבר אלי זה השולחן אשר לפני ה'. והג' מפני שהמאכל והמשתה מטרידין את האדם ומולידין גסות הרוח ומזכירין את האדם הגאות הגוף ומשכיחים אותו העיקר, והוא דבר הנביא (הושע י"ג:ו') שבעו וירם לבם על כן שכחוני, ועל כן חובה על האדם לעסוק בתורה ושיזכור העיקר במקום שהוא סבה להשכיח העיקר: וכן מצינו אצילי בני ישראל והם שבעים זקנים ומשה ואהרן נדב ואביהוא עמהם בראש שעשו סעודה והיו אוכלין ושותין והיו מסתכלין בלב ומתבוננין ורואים כבוד השם יתעלה זהו שכתוב (שמות כ"ד:י"א) ויחזו את האלהים ויאכלו וישתו, כלומר היו רואין הכבוד בעין השכל בעוד שהיו אוכלי' ושותים. בהרבה מקומות של קדושה ושל נבואה מצינו משתה, במתן תורה כתיב (שם יח) ויבא אהרן וכל זקני ישראל לאכל לחם, וכן בחנוכת בית המקדש כשהשלים שלמה בנינו חנכו במשתה הוא שנא' (מלכים א ח׳:ס"ב) והמלך וכל ישראל עמו זובחים זבח לפני ה'. יעקב אבינו לא קבל הברכות אלא מתוך משתה והם המטעמים שהביא. גאולת אסתר לא היתה אלא ע"י משתה שנא' (אסתר ה׳:ח') יבוא המלך והמן אל המשתה ומתוך אותו המשתה נתן לה המלך כל מה שבקשה ונגאלו ישראל ממות לחיים, ואע"פ שע"י משתה נגזרה עליהם מיתה הם גרמו לעצמם בחטא מכירת יוסף שמכרוהו אחיו ע"י משתה שנא' (בראשית ל"ז:כ"ה) וישבו לאכל לחם וגו' שכן דרשו ז"ל וישבו לאכול לחם אמר להם הקב"ה אתם מכרתם אחיכם ע"י משתה חייכם שבניכם יהיו נמכרין ע"י משתה שנא' (אסתר ג׳:ט"ו) והמלך והמן ישבו לשתות וגו', וכן דרשו ז"ל בנס חנוכה שהיה ע"י משתה, וכן מצינו לעתיד דרשו ז"ל עתיד הקב"ה לעשות סעודה לצדיקים והסעודה ההיא יש לנו להאמין אותה סעודה גופנית ממש כי המאכלים הם מאכלים זכים מוכנים משמת ימי בראשית והם לויתן מן הדגים ומן העופות בר יוכני ומן הבהמות בהמות בהררי אלף. ואולי יהיו מתולדות האור העליון כענין המן במדבר ובתכלית העלוי והדקות יותר כי שפע החכמה וההשגה לקבל המושכלות תהיה בהם יותר מכל הזמנים כלם, אחר הסעודות האלה

שיהיו בסוף הזמן יתחדש זמן אחר והוא זמן תחיית המתים שבו יהיו ניזונין ומתעדנין מזיו שכינה ושוב אינן חוזרין לעפרן שכן דרז"ל (חלק דף צב) מתים שעתיד הקב"ה להחיות שוב אינן חוזרין לעפרן אלא והיו קיימים נצחיים כמלאכי השרת ומתעדנין בתוך שבע חופות שכן דרשו ז"ל בסדר אליהו זוטא שבע חופות עתיד הקב"ה לעשות לצדיקים לעתיד לבא שנא' (ישעיהו ד':ה') וברא ה' על מכון הר ציון ועל מקראיה ענן יומם ועשן ונגה אש להבה לילה כי על כל כבוד חופה:

טהרת הלב

חלק א

לב טהור ברא לי אלהים ורוח נכון חדש בקרבי (תהילים נ"א:י"ב). בקש דוד ע"ה בכתוב הזה טהרת המחשבה, ומן הידוע שהיא מדה שכלית כי כל המדות כלן ב' חלקים גופניות ושכליות, הגופניות באות לתקן המעשים כי אין שלימות לחכמה מבלי תקון המעשים שנא' (שם קיא) שכל טוב לכל עושיהם ודרז"ל (ברכות דף י"ז) לכל לומדיהם לא נאמר אלא לכל עושיהם. השכליות באות לטרוד המחשבה ושלא להשתמש בה זולתי בעבודת השי"ת וזהו שכתוב ורוח נכון. השכליות שבאדם ושורש הנפש השכלית עליון עד מאד וא"כ המחשבה והנפש עיקר אחד להם ולפיכך יש כח באדם השפל לעלות ולהוריד במחשבתו. ומעתה יתעורר האדם החוטא כשהוא מטמא בהרהוריו הרעים המחשבה הטהורה הזאת כמה לו עונות וחטאים, ועל זה אמרו (יומא דף כ"ט) הרהורי עבירה קשין מעבירה, כלומר קשין על הנפש מעבירה עצמה לפי שההרהור תלוי בלב והנפש משכנה בלב ולכן כשהוא מטמא אותה במחשבה רעה קשה יותר מן העבירה עצמה, כי העושה העבירה עצמה אין המחשבה טרודה כל כך. ויש שפירש קשין מעבירה קשין לפרוש כי רגילות המחשבה בהם מביאה את האדם לידי עבירה. ויש שפירש עוד קשין מעבירה כי המחשב עבירה אחת לגנוב או לגזול או לבא על אשת איש יחשוב בלבו אם יבא אדם שם כנגדי לבטל מה שאני רוצה לעשות אחבול בו או אהרגנו כדי שאשלים חפצי. ונמצא כי כשגנב או גזל או בא על הערוה שעשה גמר העבירה אבל ההרהור היא קשה מגוף העבירה לפי שהרהר וגמר בלבו להכות ולהרוג ולעשות העבירה בסוף:

אבל הרב הגדול הרמב"ן ז"ל פירש הרהורי עבירה קשין מעבירה אחר מעשה העבירה, שכיון שעשה העבירה כבר ועוד הוא מהרהר בה בזה קשה לענין עונש הנפש מעבירה עצמה, אבל קודם מעשה העבירה אין ענשו קשה ואינו נענש כלל שהרי ארז"ל (קידושין דף מ') מחשבה רעה אין הקב"ה מצרפה למעשה ואינו נענש עליה, וכן אמר הכתוב

(תהלים סו) און אם ראיתי בלבי לא ישמע ה' אא"כ היתה מחשבת ע"ז שכתוב בה (יחזקאל יד) למען תפוש את בית ישראל בלבם. נראה מדעת הרב כי כיון שההרהור אינו ביד האדם אין לו בזה עונש קודם מעשה העבירה, וזה תימה כי למה לא יענש בהרהוריו הרעים במחשבה בלבד בלא מעשה והוא מטמא נפשו השכלית בהם כמו שהזכרתי למעלה, אבל יש לומר בעיקר הדבר כי בודאי יש עונש על ההרהור בלא מעשה כלל, וכאשר ההרהור הזה מצוי באדם אע"פ שאין בו מעשה הנה זה סימן המכשול והחטא כי הטה עצמו מני ארח ולא גדל נפשו במדרגות ההכנות, כי כשם שבחירת המעשה מסורה ביד האדם לטוב או לרע שנא' (דברים ל) ראה נתתי לפניך היום את החיים וגו', כן בחירת המחשבה מסורה בידו אחר ההכנות ועל כן צריך שיחזר אחר רפואתו שישתדל בהכנות והוא שיכין לבו ומחשבותיו אל השי"ת ולא ישעבד ויכוף מחשבתו רק במחשבה טובה וכשרון המפעלים ואם באה אליו המחשבה הרעה שיגער בה שלא תגמר בלבו שאם אינו גוער בה והיא נגמרת בלבו הרי זה נענש, וכאשר יתמיד מחשבתו זאת זמן רב ויכוין בלבו לאהבה את השי"ת ולקרבה אליו וללכת בדרכיו גם השם יתן הטוב ויגמלהו כצדקו שיכין לבו שלא יחשוב בדבר רע ולא יעלה במחשבתו רק טוב וע"ז בא אמרו (תהלים כד) נקי כפים ובר לבב. נקי כפים יכלול המדות הגופניות שהם לתיקון המעשים. ובר לבב יכלול המדות השכליות שהן לטהר המחשבה ושיהא תוכו כברו ונסתרו כנגלהו, כמו שדרשו ז"ל כתיב (איוב כח) לא יערכנה זהב וזכוכית (חגיגה דף טו) למה נמשלו דברי תורה לזהב וזכוכית לפי שדברי תורה קשין לקנותן כזהב ונוחין לאבדן ככלי זכוכית. רבי עקיבא אומר למה נמשלו דברי תורה לזכוכית לומר לך מה זכוכית זה כל מה שאתה נותן לתוכו הוא מראה לך כך תלמיד חכם צריך שיהא מראה בפיו כל מה שיש בלבו. וכן מצינו בארון הברית שכתוב בו (שמות כח) וצפית אותו זהב טהור מבית ומחוץ תצפנו, וכן אמר הכתוב (איוב כט) צדק לבשתי וילבשני לבשתי מבחוץ וילבשני מבפנים כלו' שיהיה נגלהו ונסתרו שוים לא שיהיה חולק ומכזב קצתו על קצתו: מי שיש בו מדה זו נקרא בלשון התורה תמים שהוא השבח שנשתבחו בו הצדיקים, הוא שכתוב בנח (בראשית ז) איש צדיק תמים היה, וכתיב באברהם (שם יז) התהלך לפני והיה תמים, וכתיב ביעקב (שם כה) ויעקב איש תם. נמצאת למד כי מדת הטהרה מדה שכלית כוללת מעלות רבות, ועז"א דוד ע"ה בכאן (תהלים נא) לב טהור ברא לי אלהים וגו'. שאל מאת השי"ת לתת לו עזר בקיום התורה והמצות שהרי הטהרה דבקה בתורה הוא שאמר (שם יט) יראת ה' טהורה עומדת לעד כלומר שהטהרה דבקה בה לעד לא תפרד ממנה, זהו שאמרו ז"ל (ברכות דף כב) דברי תורה אין מקבלין טומאה שנא' (ירמיה כג) הלא כה

דברי כאש נאם ה'. והעזר הזה הוא שיתעצל עליו מאת הקב"ה שפע טהור וזך שיהיה לבו טהור במחשבה טהורה והוא הרוח הנכון המחודש בקרבו המבוקש ממנו. ממדת הטהרה יבא אדם לידי קדושה והוא שכתוב (ויקרא טז) וטהרו וקדשו, והוא שדרשו ז"ל (ע"ז דף כ"ב) מאי דכתיב ונשמרת מכל דבר רע שלא יהרהר אדם ביום ויבא לידי טומאה בלילה. מכאן אמר רבי פנחס בן יאיר זהירות מביאה לידי זריזות. זריזות מביאה לידי נקיות. נקיות מביאה לידי פרישות. פרישות מביאה לידי טהרה. טהרה לידי קדושה. קדושת לידי יראת חטא. יראת חטא לידי ענוה. ענוה לידי חסידות. חסידות לידי רוה"ק שנא' (תהילים פ"ט:כ') אז דברת בחזון לחסידיך. ואמרו בירושלמי זריזות מביאה לידי נקיות שנאמר (ויקרא טז) וכלה מכפר את הקודש. נקיות לידי טהרה שנא' (שמות יד) וכפר עליו הכהן וטהר. הטהרה לידי קדושה שנא' (שמות טז) וטהרו וקדשו. קדושה לידי ענוה שנא' (ישעיה נז) כה אמר רם ונשא וכו'. ענוה לידי יראת חטא שנא' (משלי טז) עקב ענוה יראת ה'. יראת חטא לידי רוה"ק שנא' (שם) אז תבין יראת ה' וגו'. חסידות לידי רוה"ק שנא' (תהילים פ"ט:כ') אז דברת בחזון לחסידך. הזכיר החכם בכאן עשר מעלות התשעה מביאות לידי העשירי שהוא רוה"ק וה' ראשונות הם מדות רוחניות לטהר המחשבה. וזהו שאמר זהירות מביאה לידי זריזות, כי הזהירות היא במצות לא תעשה כי הוא מוזהר שלא יעשה דבר פלוני, זריזות הוא במצות עשה שיהיה זריז לעשות דבר פלוני כי אם הוא זהיר שלא יסתכל ביום באשה ויכבוש את יצרו בזה יהיה זריז בלילה ליטהר ומסייעת אותו, ורבו הכתובים על העיקר הזה, והוא שכתוב (דה"א כח) כי כל לבבות דורש ה' וגו', וכתיב (משלי כא) ותוכן לבות ה'. כי השי"ת מכין לב האדם ומישר תולדתו כשהאדם מכין את לבו כנגדו יתברך, וכן כתיב (תהלים י) תאות ענוים שמעת ה' תכין לבם תקשיב אזנך, וכתיב (דה"א כט) אלהי אברהם יצחק וישראל אבותינו שמרה זאת לעולם ליצר מחשבות לבב עמך והכן לבבם אליך:

יראה

חלק א

את ה' אלהיך תירא אותו תעבוד ובו תדבק ובשמו תשבע (דברים ו':ב'). ממדת היראה יגיע האדם למעלות השפלות והענוה, ויגיע למעלת החשק בסבתו יתברך זהו ובו תדבק וממעלת החשק יגיע למעלת השבועה שאז יהיה ראוי לישבע בשם יתעלה לא קודם לכן. ענין היראה הוא שיהביל האדם עניני העולם הזה ויהיו בעיניו הבל וריק ויחשוב בעצמו שהוא עפר ואפר בחייו רמה ותולעה במותו, ושיהיה נמנע אצלו מעבור מצות

אדון כל העולם. כי אי אפשר להגיע אל מדת היראה זולתי עם זה, וזו היא הכונה בספר קהלת שרצה להתחיל הבל הבלים ולחתום במדת היראה שאמר (קהלת י״ב:י״ג) סוף דבר הכל נשמע וגו'. למדך בזה כי לא תתכן היראה זולתי אם יהביל ויבזה עניני העולם. וכאשר יחשוב זה יגיע למעלת השפלות והענוה ובכן תהיה עבודתו שלמה וכונתו רצויה לא תתערב בה גובה הלב שישימנו תועבה, וכענין שכתוב (משלי טו) תועבת ה' כל גבה לב. וזהו שאמר את ה' אלהיך תירא ואותו תעבוד:

ומן הידוע כי מלת עבד מחייבת אדון ומלת אדון מחייבת עבד כענין קונה וקנוי שכל אחד מורה על חבירו ומעיד עליו ולא ימצא זה בלא זה, וכן האב מחייב הבן כי אין השם תופס באדם להקרא אב אם אין לו בן וכן הבן מחייב להיות לו אב כי הבן לא הוליד את עצמו, על כן אמר אותו תעבוד כי הוצרך להזהיר את העבד בעבודת האדון יתברך שהזכיר תחלה בראש הכתוב. ואי אפשר לעבד שיעבוד עבודה שלמה לאדון עד שיקבל על עצמו מדות העבדות שהם ההכנעה והשפלות שאם אין בו מדות הללו והוא מתנהג עם אדוניו בדרך גבהות ואדנות אין זה מדת העבד שהעבד חייב בה לפני מלך אפילו במלך ב"ו ק"ו לפני מלך מלכי המלכים הקב"ה. ואחר כך אומר ובו תדבק כי מתוך הענוה והשפלות יגיע אדם למעלת הדבקות שהוא עליו ותהיה מחשבתו טהורה. והזריזות מביאו לידי נקיות שיהיה גופו טהור ולא יארע בו דבר טומאה. והנקיות מביאו לידי פרישות שיהיה פרוש ממחשבה רעה ומיצר הרע. והפרישות מביאו לידי טהרה כי אז יהיה טהור טהרת המחשבה. והטהרה מביאו לידי קדושה שיפרוש ממאכלים אסורים, ואצ"ל מן האסורים אלא אף מן המותרין שכל הגודר עצמו בזה ופורש מהם זולתי במוכרח ובכדי חיותו הוא הנקרא קדוש וכמו שאמר קדש עצמך במותר לך, וגדר זה של קדושה מביאו לידי יראת חטא כי יעלה מגדר האכילה לגדר הדבור שיהיה גדור בכל דבריו שלא ידבר רע כענין שנאמר (משלי י״ד:ט״ז) חכם ירא וסר מרע. ויראת חטא מביאו לידי ענוה כי אין צריך לומר שהוא לא ידבר רע כלל כי אף אם ידברו אחרים עליו רע לא יענה להם וזה יקרא עניו מי ששומע עלבונו ושותק. כענין שנאמר במשה (במדבר י״ב:ג') והאיש משה ענו מאד ששומע עלבונו ושתק. ענוה מביאו לידי חסידות, כי מתוך שיהיה עלוב לשמוע עלבונו ולשתוק עליו כן ירצה להיותו עלוב אם יהיה לו עסק עם שום אדם שיניח לו משלו ויכנס לו לפנים משורת הדין. וזה הוא מדת חסידות מי שהוא עושה לפנים משורת הדין. חסידות מביאו לידי רוח הקדש כי חמשה ראשונות הם שכליות לטהרת המחשבה. והארבעה והן קדושה יראת חטא ענוה וחסידות הן גופניות לתיקון המעשים, ואחרי טהרתו המחשבה ובתקון המעשה אז הוא ראוי אל המעלה העשירית שתשרה

עליו רוח הקדש. ומה שהיה דוד מתפלל על לב טהור לפי שעם הלב הטהור ימצא האדם חן בעיני אלהים ואדם והוא מובטח בעצמו שלא יחטא לעולם, ומפני שהאדם עלול אצל החטא מצד יצר הרע שבו ואין אדם צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא לכך שאל דוד זאת לפי שאין הכל זוכין למעלת הלב הטהור וכן הזכיר שלמה בנו (משלי כ׳:ט׳) מי יאמר זכיתי לבי טהרתי מחטאתי כלומר מי הוא זה שיכול לומר לבי טהור וזך, אותו שיכול לומר טהרתי מחטאתי כי א"א שיהיה לבו זך עד שיהיה טהור מן החטא, וכן הזכיר עוד (שם כב) אוהב טהר לב חן שפתיו רעהו מלך, ענין הכתוב כי האוהב אשר לבו טהור אצל מי שאוהב אותו הלא ימצא חן בכל מה שידבר והוא ראוי שיהיה חבירו של מלך כי יעמידני שליט בבית ויפקידהו על בית נכאתו, והנה הכתוב יבאר במלכי הארץ וירמוז במלך העליון יתברך כי הצדיק שהוא אוהב את השם יתברך והוא טהר לב במחשבתו וכל עניניו חן שכתיו כלומר ימצא חן בעיני השי"ת ותהיה תפלתו מקובלת והוא כאלו נעשה שותף להקב"ה, ובא לומר כי אם מלכי הארץ מגדלין ומנשאין את האדם על מדת טהרת הלב אף כי יגדל וינשא אותו השי"ת עליה ויקבע לו שכר כענין שכתוב (ישעיהו מ׳:י׳) הנה שכרו אתו ופעולתו לפניו, וצריך להתבונן כי מלת טהרת המחשבה היא מפני שהמחשבה היא מצד הנפש השכלית שעליו אמר הכתוב (תהילים צ״א:י״ד) כי בי חשק ואפלטהו כי כל חושק מחשבתו דבקה בחשוק לא תפרד ממנו רגע ואחר שאמר ובו תדבק כלומר שתדביק מחשבתך בו בהשגתך וידיעתו אמר ובשמו תשבע אין זה מצות עשה כלל אבל יאמר תהיה ראוי לכך אם תצטרך להשבע לקדש את השם יתברך ותבא למדרגת הצדיקים והנביאים שאחר שהגיעו אל המדות האלה היו נשבעים בשם יתברך לפי צורך השעה לקדש את שמו כענין אליהו שאמר (מלכים א י״ח:ט״ו) חי ה' אלהי ישראל אשר עמדתי לפניו וגו' וכן חוני המעגל (תענית דף יט) שדרשו ז"ל עג עוגה ועמד בתוכה וכדרך שעשה חבקוק הנביא שנאמר (חבקוק ב׳:א׳) על משמרתי אעמודה וכו' ואמר לפניו רבש"ע בניך שמו פניהם עלי שאני כבן בית לפניך נשבע אני בשמך הגדול שאיני זז מכאן עד שתרחם על בניך, אלו וכיוצא בהן הגיעו למעלה זו שאמר הכתוב ובשמו תשבע כלומר כי קודם שיהיו בך כל המעלות האלה אין ראוי לך להשבע בשמו. ותמצא בכתוב הזה עשר תיבות ובא ללמדך שכל המקיים כתוב זה כאלו קיים עשרת הדברות ויזכה לחיי העולם הבא שנברא ביו"ד:

נצטוינו במדת היראה ליראה את השם הנכבד והנורא לבדו ושלא נירא מבשר ודם. וכן הזהירה תורה (דברים כ׳:א׳) וראית סוס ורכב עם רב ממך לא תירא מהם. שכל זמן שהאדם ירא מזרוע ב"ו אין יראתו בהקב"ה שלמה כי מן הראוי הוא שישים האדם כל

יראתו בהקב"ה בלבד וכאשר הוא נותן חלק ממנה לב"ו הנה הוא חסר במדת היראה להקב"ה ומקצר בחק עבודתו, וכן תצוה התורה (שם) מי האיש הירא ורך הלבב שישוב מן המלחמה, והענין כי נצחון ישראל בכל מלחמותם אינו אלא על פי הזכות וזה אין זכותו שלם כי לא הגיע אל מדרגת היראה בשלימותה. ועל זה הזהיר ישעיה ואמר (ישעיהו נ"א:י"ב) מי את ותיראי מאנוש ימות (שם) ותשכח ה' עושך, ביאר כי הנותן חלק מיראתו לב"ו כאלו שוכח את השי"ת. ולכך הביא ראיה מכמה פעמים שהיה מפחד בבאו עד שערי מות ובעת שנתייאש מן ההצלה באותו עת הצילו הקב"ה מאויבו המציק לו זהו שאמר (שם) ותפחד תמיד כל היום מפני חמת המציק כאשר כונן להשחית ואיה חמת המציק, כלו' איבדו מן העולם עד שהוצרכת לומר עליו איו, ועל זה אמר אחריו (שם) ואנכי ה' אלהיך רוגע הים ויהמו גליו ה' צבאות שמו כלומר יש בי כח להעיר חמת הים גם להשקיט חמתו כי אני אדון צבאות כולן העליונים והתחתונים וכל שכן שיש בידי כח להשקיט חמת המציק:

אע"פ שדרך התורה שלא לירא מב"ו הלא אנו מוזהרים לירא מן המלך ומהצבור ומתלמידי חכמים, מן המלך הוא שכתוב (דברים יז) שום תשים עליך ודרשו רז"ל שתהא אימתו עליך. והטעם בזה לפי שהמלך קיום הארץ כענין שכתוב (משלי כט) מלך במשפט יעמיד ארץ. ואמרו רבותינו ז"ל (אבות פ"ג) אלמלא מוראה של מלכות איש את רעהו חיים בלעו. והיראה מן המלך הוא בכלל יראת השם כי הוא יתברך צוה בכך, ומצינו שהוקשה יראת המלך ליראת המקום הוא שאמר שלמה (משלי כד) ירא את ה' בני ומלך, כשם שתצטרך ליראה את השם יתברך אע"פ שאין אתה רואהו ועם זה תפרוש מן העבירה כן תצטרך שתתירא מן המלך המולך בארץ ותשים צורתו נכח פניך אע"פ שאי אתה רואהו ובזה תנצל שחיוב מיתה למלכות, או יאמר ירא את ה' בני ומלך. והזהיר תחלה על יראת השי"ת ואחריו על יראת המלך, והזהיר שלא יתחבר עם המשנים את הדבר שהם יראים ממלך בשר ודם תחלה ועושין יראתו עיקר ויראת השם יתברך טפל לה. ומלת שונים מן (איכה ד) ישנא הכתם הטוב. או יאמר עם שונים עם השונים באולתם בדבר שבו חיוב משפט מות אל תתערב עמהם פן תלמד ממעשיהם כן אותם השונים בדבר זה לא יראו אלהים ומלך. ומלת שונים מן (שמואל א כו) ולא אשנה לו. מן הצבור שדרז"ל (סוטה פ"ז דף מ) לעולם תהא אימת הצבור עליך שהרי כהנים נושאים כפם פניהם כלפי העם ואחוריהם כלפי הקדש. וזה תימה שיהיו מהפכין אחוריהם לקדש אבל זה ביאור הענין כי הכהן בשעה שנושא את כפיו השכינה שורה על ידיו. וכמו שדרשו רבותינו ז"ל (שיר השירים ב) משגיח מן החלונות מציץ מן החרכים.

וכיון שכן שהשכינה שורה בין שתי ידיו כבין שני הכרובים אין לחוש אם אחוריהם כלפי הקדש כי אין קדושת הקדש לפני ולפנים כי אם מקדושת השכינה. ומה שכתוב (ישעיה א) ובפרשכם כפיכם אעלים עיני מכם שהוא בשעת הכעס מוכיח זה, וממנו אתה למד כי בעת הרצון בשעה שפורשין כפיהם הוא יתברך כנגד עיניהם ושכינה שורה על ידיהם. מתלמידי חכמים הוא שהוכיחו רז"ל מן הכתוב הזה (דברים י) ודרשו ז"ל (ב"ק דף מא ב) את ה' אלהיך תירא לרבות תלמידי חכמים לפי שיראת ת"ח היא יראת שמים ממש כי מי שהוא זהיר ביראת החכמים הלא הוא ירא את השי"ת באמת שלא הביאו לידי מדה זו ליראה מן החכמים אלא שלימות מדת היראה שיש לו מהקב"ה, לפי שידוע כי החכמים שלוחי השם יתברך בארץ והם מורי התורה ואין מורה בדרך המצות זולתם ולכך כל הירא אותם את האלהים הוא ירא, וידוע כי מכלל היראה מתלמידי חכמים ומן הגדר שלה שלא ידבר בפניהם בלתי אם נטל רשות מהם שכן מצינו בדוד המלך שכל זמן שהיה עירא היאירי רבו קיים היה מונע עצמו מלדרוש ברבים בפניו, שכן אמרו בשיר השירים רבה, כתוב אחד אומר (תהלים קיט) בלבי צפנתי אמרתך. וכתוב אחד אומר (שם) בשפתי ספרתי. כיצד יתקיימו שני כתובים הללו אלא כל זמן שהיה עירא היאירי רבו של דוד קיים בלבי צפנתי אמרתך כיון שנסתלק בשפתי ספרתי:

גדול כח היראה שכל מי שיש בו חכמה ואין בו יראה הוא נזק שאין לו רפואה לפי שהחכמה מאוסה וזהו שאמר הנביא (ירמיהו ח׳:ט׳) בדבר ה' מאסו וחכמת מה להם, וכשיש בו עם החכמה יראה הנה החכמה ההיא רפואה בלא נזק, ולכך נמשלה התורה לאש שנאמר (שם כד) הלא כה דברי כאש נאם ה'. לפי שהאש הוא דבר כולל הרפואה והנזק הנזק כשהיא שורפת והרפואה שהאדם תתחמם מן האור שלה, וכן אמר הכתוב (תהילים י״ט:ט׳) מצות ה' ברה מאירת עינים. וכתיב (שם קיט) נר לרגלי דבריך. כל מי שיש בו חכמה ואין בו יראה משלו רז"ל משל למה הדבר דומה לאדם שאמר לשלוחו העלה לי חיטים בעליה הלך והעלם לו אמר לו ערבת בהן קב חומטון אמר לו לאו אמר לו מוטב שלא העלתם לפי שהחומטון מקיים את התבואה:

ובמדרש תהלים (שם יט) תורת ה' תמימה אימתי היא תמימה בשעה שיוצאה מפי תמים. עדות ה' נאמנה אימתי היא נאמנה בשעה שיוצאה מפי נאמן. (שבת דף לא) ודרז"ל אמר רבי שמעון בן לקיש מאי דכתיב (ישעיהו ל"ג:ו׳) והיה אמונת עתך חסן ישועות חכמה ודעת יראת ה' היא אוצרו. אמונה זה סדר זרעים. עתך זה סדר מועד. חוסן זה סדר נשים. ישועות זה סדר נזיקין. חכמה זה סדר קדשים. ודעת זה סדר טהרות. ואפי' הכי יראת ה' היא אוצרו. ובסוף פ' בא לו (יומא דף עב ב) מאי דכתיב (משלי יו) למה

זה מחיר ביד כסיל. אוי לו לתלמיד חכם שעוסק בתורה ואין בו יראת שמים, אמר רבי ינאי חבל על דלית ליה ביתא ותרעא לביתיה קא עביד, אמר להו רבא במטותא מינייכו לא תרתו תרתי גיהנם:

מדת היראה נחלקת לשני חלקים. האחת יראת הגמול והעונש בעולם הזה ובעוה"ב. והיא מדרגה עליונה מאד. הב' שתקבל הנפש ענין רוממות השי"ת ועזוזו ונפלאותיו והזכרון והידיעה הזאת שיהיו נשמרים וקבועים בנפש ומצויים בה בכל עת והנפש מקבלת מזה מורא גדול ובושה וצניעות ויהיה דבר נמנע לנפש לעבור מצות פי ה' ויבוש מלפניו. ושני חלקים אלו שהם עיקרים גדולים בענין העבודה נזכרים בפסוק אחד והוא שכתוב (איוב ל"א:כ"ג) כי פחד אלי איד אל ומשאתו לא אוכל. כי פחד אלי איד אל זהו יראת הגמול והעונש בעוה"ז ובעוה"ב ומשאתו לא אוכל זה קבלת הנפש רוממותו יתברך ושאתו ומעלתו בכל עת ובכל רגע. ומפני שמדת היראה יסוד התורה כולה לכך מצינו במעמד הקדוש בהר סיני כי מראה הקולות והלפידים ושמיעת קול השופר וכל שאר הנפלאות הגדולות והנוראות שהיו נגלים שם לחוש העין הכל היה כדי שיתלבשו הלבבות חרדה ופחד ושיהיו חזקים וזריזים במדת היראה, והוא שאמר להם משה ע"ה (שמות כ':י"ז) כי לבעבור נסות אתכם בא האלהים. אמר להם זה בחתימת דבריו. וכן שלמה ע"ה חייבה חכמתו שיחתום ספרו הוא ספר קהלת במדת היראה לפי שהיא שורש לכל המצות כולן, והוא שאמר (קהלת י"ב:י"ג) סוף דבר הכל נשמע את האלהים ירא ואת מצותיו שמור כי זה כל האדם:

יחוד השם

חלק א

שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד (דברים ה). הזכירה תורה פרשת שמע אחר עשרת הדברות לבאר כי בדבור (שמות כ':ב') אנכי ה' אלהיך יהיה היחוד. וכן דרשו ז"ל רבי נתן אומר מכאן תשובה למינין שאומרים שתי רשויות. שכשעמד הקב"ה על הר סיני ואמר אנכי ה' אלהיך מי מיחה בידו. ועל דרך הפשט הזכיר בכתוב הזה ג' שמות שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד. שאלו אמר שמע ישראל ה' אחד היה פתחון פה לאומות העולם לומר שעל יראתם אומר הכתוב כן שהוא נקרא ה' לדעתם. ועל כן הוצרך לומר אלהינו כלומר אלהי ישראל. ואלו אמר ה' אלהינו אחד היה פתחון פה לאומות העולם לומר אמת הוא כי אלהי ישראל אחד גם אלהינו שאנו קורין אותו ה' הוא אחד כמו כן לכך הוצרך לומר ה' אלהינו ה' אחד, להורות כי ה' שהוא אלהי ישראל הוא לבדו נקרא ה' והוא אחד ברוך

הוא וברוך שמו שאחדותו שלימה מכל צד ומכל פנה בלא שום הרכבה בעולם ואין לו דומה באחדותו לא בעליונים ולא בתחתונים. ומה שהזכיר משה שמע ישראל ה' אלהינו ולא אמר אלהיך כמו שאמר בכל מקום (דברים ח) שמע ישראל אתה עובר היום את הירדן (שם) וידעת היום כי ה' אלהיך, ואמר (שם כ) שמע ישראל אתם קרבים היום כי ה' אלהיכם וגו', וכן בכל הפרשיות שידבר עם ישראל יזכיר לעולם אלהיך או אלהיכם, אבל כאן הזכיר אלהינו לפי שרצה להכניס עצמו בכלל, ודע כי ענין היחוד הוא נקרא עבודה שבלב כענין שכתוב (שם יח) ולעבדו בכל לבבכם. ולפי שהמדבר ידבר דבריו ולפעמים יתכוין בהם ולפעמים שלא יתכוין לבו לכך הזכיר לשון שמע שהוא כולל שמיעת אוזן והבנת הלב כלו' שיכוין את לבו בדבריו בענין היחוד כשהוא משמיע לאזנו, ולפי שאין כונת המיחד גלויה ומפורסמת אם פיו ולבו שוים או אחד בפה ואחד בלב ואי אפשר לו לאדם להעיד על חבירו אם כיון אם לא כיון ולכך תמצא ע"ן של שמע רבתי באותיות גדולות של מסירת, וכן ד' של אחד, והטעם לומר כי הקב"ה עד בדבר כענין שכתוב (ירמיהו כ"ט:כ"ג) ואנכי היודע ועד נאם ה'. ולכך צריך אדם להזהר הרבה בענין היחוד ושיפנה לבו מכל מחשבה גופנית כענין שאמרו (ברכות דף לד) מחינא ליה במרזפתא דנפחא עד דמכוין דעתיה. ודבר ידוע כי לא נברא גן עדן ומעלותיו כי אם לצורך אותם המיחדים שמו בכונה, המודה ביחוד הלא הוא כופר בע"ז וכל המודה בע"ז כופר ביחוד. וגיהנם בשבעה מדוריו לא נברא אלא לעובדי ע"ז. ומפני זה תמצא בפרשת בראשית י"ג פעמים גן ובענין מתן תורה בפרשת ואתחנן תמצא י"ג פעמים אש למען הודיעך כי כל המכוין באחד שמספרו י"ג כמספר י"ג מדות ניצול מאשה של גיהנם וזוכה לג"ע לי"ג מעלות שיש בו. והוא שדרשו (כתובות דף עז) רבי יהושע בן לוי אשכחיה לרבי שמעון בן יוחאי דהוה יתיב על תליסר תכטכי פיזא ירמוז לי"ג מעלות של ג"ע:

ועוד יש בכתוב הזה כונה אחרת מכלל הכוונות הנבחרות והרצויות והוא מה שכתב הרב הגדול אליעזר מגרמיזא ז"ל ה' אלהינו ה' אחד. ה' קודם שנברא העולם, אלהינו בעולם, ה' אחר העולם. אחד בכל העולמים:

וצריך אתה לדעת כי ענין היחוד מתחלק לד' חלקים. החלק הראשון הוא שיגיע אליו הקטן והפתי אשר אינו יודע ענין האמונה ואין אמתתה קבועה בלבו. החלק השני הוא יחוד השי"ת בלב שלם ובלשון ע"י הקבלה, ומפני שהוא מאמין במי שקבל מהם ואינו יודע אמתת הענין מצד שכלו ותבונתו הוא כמו העור הנמשך אחר הפקח שאפשר שיבשל כמותו והוא כחברת העורים שם כל אחד ידו על שכם חברו עד שיגיעו אל הפקח שבראש החבורה המנהיג אותם, שמא יפשע זה הפקח בהם ויתעלם מהם ולא

יזהר בשמירתם או אם יכשל אחד מהם ויפול או אם יקרהו מקרה יקרה לכל המקרה ההוא ויתעו מן הדרך ואפשר שיפלו בבור או בגומץ או שיכשלו בענין שימנעם מלכת, כן המייחד מצד הקבלה אין בוטחין בו שלא יבא לידי שיתוף שאם ישמע דברי המינין וטענתם אפשר שתשתנה דעתו ויטעה ולא יכיר, ומפני זה אמרו (אבות פ"ב) הוי שקוד ללמוד תורה ודע מה שתשיב לאפיקורוס, החלק השלישי הוא יחוד השי"ת בלב ובלשון, אחר שיוכל להביא עליו ראיות על אמתת מציאותו מדרך העיון מבלי דעת ענין האחד האמת והאחד העובר, וזה דומה למי שהוא הולך בדרך ורוצה ללכת בדרך רחוקה והדרך מתחלקת לדרכים רבים מסופקים ואינו יודע ואינו מכיר הדרך הנכונה אל העיר אשר שם מגמתו אליה אע"פ שיודע הצד ההוא והפאה ההיא הוא ייגע עד מאד ולא יגיע אל חפצו מפני שאינו יודע הדרך כמו שאמר הכתוב (קהלת י׳:ט״ו) עמל הכסילים תיגענו אשר לא ידע ללכת אל עיר. החלק הרביעי הוא יחוד השי"ת בלב ובלשון, אחר שידע להביא עליו ראיות ולעמוד על אמתת אחדותו מדרך העיון והסברות הנכונות השכליות, וזה הוא החלק השלם המעולה ועליו הזהיר הכתוב באמרו (דברים ד׳:ל״ט) וידעת היום והשבות אל לבבך. זה כתב החכם הגדול רבי בחיי בן בקודה ז"ל בספר חובת הלבבות שחבר:

משפט היחוד לייחד בציור ולא בנענוע. אלא שיצייר בלבו ומחשבתו שהוא יתעלה מלך יחיד בשמים ובארץ ובארבע רוחות העולם. וכן דרשו בברכות (דף יג ב) בפ' היה קורא רבי ירמיה הוה יתיב קמיה דרבי זירא חזייה דהוה קא מאריך טובא אמר ליה למה לך כולי האי אמר ליה ואלא עד כמה אמר ליה עד כדי שתמליכהו בשמים ובארץ ובארבע רוחות העולם. ולכך יש בפסוק שמע ששה תיבות כנגד ששה קצוות שהוא מיוחד בהם. ושם בפרק היה קורא כל המאריך באחד מאריכים לו ימיו ושנותיו אמר רב אחא בר יעקב ובדל"ת, אמר רב אשי ובלבד שלא יחטוף בחי"ת (אלא באל"ף) שאלו חטף בחי"ת תפסד המלה לגמרי ולא יזכירנה כראוי, וזה שאמר ובלבד שלא יחטוף בחי"ת כאלו אמר אלא באל"ף שאם אינו חוטף באל"ף ידמה כאלו הן שני תיבות ויהיה הפך היחוד ועל כן צריך לחטוף האל"ף ושלא לחטוף בחי"ת ושיאריך בדל"ת, ויש לבעלי הקבלה סוד גדול וענין מוכרח ומוצרך הגיית אותיות של אחד במה שאנו חייבים שנחטוף את האל"ף ושלא לחטוף את החי"ת ושנאריך בדל"ת כי יש בכל אות ענין עיקרי ושרש עצום בעיקר היחוד:

ומה שתקנו רז"ל להוסיף ברוך שם בין שמע לואהבת מה שלא הזכיר משה בתורה כבר הזכירו בברכות ובפסחים (דף נו) פרק מקום שנהגו הוא שאמרו (בראשית מ״ט:א׳)

ויקרא יעקב אל בניו בקש יעקב לגלות את הקץ נסתלקה ממנו שכינה אמר ח"ו שמא יש פסול במטתי כאברהם אבי שיצא ממנו ישמעאל וכיצחק אבי שיצא ממנו עשו אמרו לו שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד כשם שאין בלבך אלא אחד כך אין בלבנו אלא אחד, באותה שעה פתח הזקן ואמר ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד. אמרי רבנן היכי נעביד נימריה לא אמריה משה לא נימריה הא אמרו יעקב אבינו התקינו שיהו אומרים אותו בחשאי תנא דבי רבי אמי משל לבת מלך שהריחה ציקי קדרה תאמר יש לה גנאי לא תאמר יש לה צער מה עשו עבדיה הביאו לה בחשאי. ביאור זה כי יעקב אבינו הוצרך להאציל עליו רוה"ק שנסתלקה ממנו ולכן הזכיר ברוך שם כבוד מלכותו אבל משה רבינו היה מוכן לנבואה מלובש בגדי מלכות בכל עת ובכל שעה ולא היה צריך להזכירו, ואע"פ שלא הזכירו רמזו באות אחרון של פסוק ראשון וזה מבואר לכל משכיל:

שלש פרשיות הן שמע והיה אם שמוע הם כסדרן בתורה שהרי פרשת שמע בסדר ואתחנן והיה אם שמוע בסוף והיה עקב אבל פרשת ויאמר שהיא אחרונה היא הקודמת לכולם בתורה שהיא בסוף שלח לך. ומה שקדמה פרשת שמע לשאר פרשיות דרשו רז"ל כי היה זה מפני שני דברים, האחד מפני שיש בה קבלת עול מלכות שמים, והשנית מפני שיש בה ללמוד וללמד ולעשות. ללמוד הוא שכתוב ודברת בם ללמד הוא שכתוב ושננתם לבניך לעשות הוא שכתוב וקשרתם וכתבתם שהם מצות תפלין ומזוזה. והיה אם שמוע יש בה ללמד ולעשות ללמד ולמדתם אותם את בניכם ולעשות וקשרתם וכתבתם, ויאמר יש בה לעשות שנאמר ועשו להם ציצית, וזהו שאמרו בפרק היה קורא (ברכות דף יד ב) בדין הוא שתקדים שמע לוהיה אם שמוע והיה אם שמוע לויאמר שמע יש בה ללמוד וללמד ולעשות והיה אם שמוע יש בה ללמד ולעשות, ויאמר אין בה אלא לעשות. ובברכות סוף פרק מאימתי (ברכות דף יב ב) מפני מה קבעו פרשת ציצית בקריאת שמע מפני שיש בה חמשה דברים מצות ציצית יציאת מצרים ועול מצות והרהור עבירה והרהור ע"ז מנא לן דתניא אחרי לבבכם זו מינות וכן הוא אומר (תהילים י"ד:א') אמר נבל בלבו אין אלהים, ואחרי עיניכם זה הרהור עבירה וכן הוא אומר (שופטים יח) אותה קח לי כי היא ישרה בעיני, אשר אתם זונים אחריהם זו הרהור ע"ז וכן הוא אומר (שם ח) ויזנו אחרי הבעלים: שתי עתים יש לק"ש בבוקר כצאת השמש ובערב כצאת הכוכבים, וזה שקבעה תורה זמן ק"ש שהוא היחוד על פי המאורות יש בזה דרך חיים וכונה רצויה להורות כי יש על המאורות אדון שליט נצטוינו ליחדו בזמנים האלה המשתנים מלילה ליום ומיום ללילה כי הוא יתברך העליון היחיד שאינו משתנה כענין שכתוב (מלאכי ג':ו') אני ה' לא שניתי. ולכך היתה עונת ק"ש של שחרית בתחלת זריחת השמש, והוא

זמן ותיקין שאמרו רבותינו (ברכות דף ט) ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה שנאמר (תהילים ע"ב:ה') ייראוך עם שמש, ועונת ק"ש של ערבית הוא צאת הכוכבים ואסמכתא לזה מן הכתוב (ישעיהו מ':כ"ו) שאו מרום עיניכם וראו מי ברא אלה, ולכך נזכר בהם ביום ד' (בראשית א':י"ד) והיו לאותות ולמועדים כי המאורות אותות על ק"ש להודות בהם בשעת זריחתם ויציאתם לעולם למי שבראם וברא העולם בעשרה מאמרות והוציאנו ממצרים והשמיענו בסיני עשרת הדברות, ומתני זה נרמז חשבון עשרת הדברות בק"ש, אנכי ה' אלהיך שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד, לא יהיה לך וסרתם ועבדתם אלהים אחרים, לא תשא ואהבת דכל מאן דרחים למלכא לא לישתבע בשמיה לשקרא. זכור את יום השבת למען תזכרו, רבי אומר זו מצות שבת ששקולה כנגד כל המצות שנאמר (נחמיה ט':י"ד) על הר סיני ירדת ונתת לעמך תורה ומצות ואת שבת קדשך הודעת להם אמר ר' אלעזר בר אבינא להודיעך שהיא שקולה כנגד כל המצות. כבד למען ירבו. לא תרצח ואבדתם מהרה מאן דקטיל מיקטל. לא תנאף לא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם. אמר רבי לוי ליבא ועינא תרי סירסורי דחטאה נינהו. (משלי כ"ג:כ"ו) תנה בני לבך לי ועיניך דרכי תצורנה אמר הקב"ה אי יהבת לי ליבא ועינא ידע אנא דאת דילי. לא תגנוב ואספת דגנך ולא דגן חברך. לא תענה אני ה' אלהיכם וכתיב (ירמיהו י':י') וה' אלהים אמת הוא אלהים חיים מהו אמת שהוא אלהים חיים ומלך עולם, אמר רבי לוי אמר הקב"ה אם העדת על חברך עדות שקר מעלה אני עליך כאלו העדת עלי שלא בראתי שמים וארץ. לא תחמוד בית רעך וכתבתם על מזוזות ביתך ובשעריך ולא בית חברך ע"כ בירושלמי:

ולענין הכונה בפרשת שמע היה רבי עקיבא סובר בגמרא שכל הפרשה צריכה כונה ממה שכתוב והיו הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום על לבבך וכונתו לומר כי והיו הדברים חוזר ליחוד השם יתברך ואהבתו שהזכיר כבר, וכשהוסיף ואמר אשר אנכי מצוך היום יש להבין מזה שצריך כונה עוד מכאן ואילך אתה למד על כל הפרשה כלה שצריכה כונה, אמנם העלו בגמרא שאין עיקר הכונה אלא בפסוק ראשון והוא שאמר שם בפרק היה קורא (ברכות דף יג ב) שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד עד כאן צריכה כונת הלב דברי ר' מאיר אמר רבא הלכה כרבי מאיר. הנה רבא פסק הלכה כרבי מאיר וק"ל כרבא דהוא בתראה, ועוד אמרו שם שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד זו היא ק"ש של ר' יהודה הנשיא, וביאור הענין שלא היה פוסק מתורתו לכל ק"ש אלא לפסוק ראשון בלבד שהוא עיקר היחוד ושם עיקר הכונה, ולפי שאמר כי שכר הקורא ק"ש בעונתה גדול מן הקורא בתורה היה לו לרבי יהודה הנשיא לפסוק אבל לא אמרו זה אלא בשביל

תורה דיחיד אבל תורה דרבים שכרה גדול מק"ש בעונתה ותורתו של רבי יהודה הנשיא תורה של רבים היתה, או יש לומר כי כשאמרו גדול הקורא קריאת שמע בעונתה לא אמרו אלא בשביל פסוק זה בלבד אבל בשאר ק"ש הרי הוא קורא בתורה ואין צריך לבטל ולפסוק מתורתו אפילו יחיד שתורתו אומנתו לק"ש אלא לפסוק ראשון בלבד כל שכן גדול שבישראל כרבינו הקדוש שתורתו תורה של רבים:

ומשפט פרשיות של ק"ש צוו חכמים שיוציא אדם בפיו האותיות כהלכתן שנאמר ולמדתם שתהיה למידה תמה, כדי שיתן ריוח בין הדבקים, וכן יצטרך לדקדק בכל האותיות שבהן שהן רמ"ח אותיות כנגד רמ"ח איברים שבו, ודרשו ז"ל (ברכות פ"ב דף טו) כל הקורא ק"ש ודקדק באותיות מצנינין לו גיהנם שנ' (תהילים ס"ח:ט"ו) בפרש שדי מלכים בה תשלג בצלמון אל תקרי בפרש אלא בפרש אל תקרי בצלמון אלא בצלמות, ופירש"י ז"ל כשתבדיל ותפריש אותיות ק"ש שהיא עול מלכות שדי ותפריש בין זו לזו התורה שכתוב בה (משלי ח':ט"ו) בי מלכים ימלוכו תצנן לך גיהנם זהו תשלג בצלמון, ודרשו רז"ל כי ענין ק"ש הוא כחותמו של מלך ומלך בשר ודם כששולח חותמו לעבדיו הכל עומדין על רגליהם כו' ולא פורעים את ראשיהם בשעה שקורים ק"ש אלא שיכונו את לבם וידקדקו באותיות ועם זה יוצאין ידי חובתן:

גדול שכר ק"ש שכן ארז"ל בברכות (דף טו ב) בסוף פרק היה קורא מאי דכתיב (תהילים ס"ג:ה') כן אברכך בחיי בשמך אשא כפי, כן אברכך בחיי זו קריאת שמע בשמך אשא כפי זו תפלה ואם עשה כן עליו הכתוב אומר (שם) כמו חלב ודשן תשבע נפשי, ולא עוד אלא שנוחל שני עולמות העולם הזה והעוה"ב שנא' (שם) ושפתי רננות יהלל פי, וביאור כן אברכך בחיי זו קריאת שמע על שם שאנו אומרים ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד, בשמך אשא כפי זו תפלה על שם ברכת כהנים וקובע בזה שכר שהוא נוחל שני עולמות העוה"ז בק"ש ועוה"ב בתפלה. וידוע כי עיקר היחוד לימות המשיח שהרי בזמן הגלות והשעבוד אין סימני היחוד ניכרין כי זה עובד לשמש וזה לירח וזה לככבים ומזלות וזה לאש וזה למים ותרבה הכפירה בעולם בהכחשת האמת ויתהפכו הדעות בהתהפך האמונות, אבל לימות המשיח יאבדו כמה מן המלכיות וישובו כל האמונות לאמונה אחת ויהיה העולם מתוקן במלכות שדי ויסכימו כולם לעבודת השם יתברך בלבד לקרא כלם בשם ה' ולעבדו שכם אחד ואז יתפרסם יחודו של אלהינו בפי כל האומות, והוא שהבטיח הנביא לעתיד ואמר (זכריה י"ד:ח'-ט') והיה ה' למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד:

יצר הרע

חלק א

אם רוח המושל תעלה עליך מקומך אל תנח כי מרפא יניח חטאים גדולים (קהלת י). יזהיר בכתוב הזה על האדם שלא ימשך אחר יצר הרע וגם אם יפתנו וישיאנו בהבליו שלא ישמע ממנו ולא יאבה לו וכי יחנן קולו אל תאמן בו, וקרא אותו מושל כי כן קראו מלך הוא שאמר (שם ד) טוב ילד מסכן וחכם ממלך זקן וכסיל, והטעם בזה כי הוא המולך בארץ ומושל בכל בעלי חיים שבשפלים והוא כח ניתן באדם ממעי אמו ועליו נאמר (בראשית ד) לפתח חטאת רובץ, והוא דבר קהלת (ד) כי מבית הסורים יצא למלוך תרגום ויבאש וסרי, וזהו שדרשו רז"ל (תהלים פא) לא יהיה בך אל זר (שבת קה:) איזהו אל זר שיש בגוף האדם הוי אומר זה יצר הרע. וידוע כי הנזקים הבאים מיצר הרע דומין לנזק הצרעת והאש שהוא מתחיל בדבר מועט ומתפשט הרבה וכן היצר מתוך שישמע לו אדם בעבירה קלה יבוא מן הקלה לחמורה ומן החמורה ליותר חמורה עד שיביאנו שיעבוד ע"ז. וכן דרשו רז"ל (שם) כך דרכו של יצר הרע היום אומר לו עשה כך ולמחר אומר לו לך עבוד ע"ז והולך ועובד. ולכך יאמר הכתוב אם רוח המושל, אם רוח שהוא מושל תעלה עליך, או יקרא רוח ליצר הרע והכח שהוא נאצל משם יקראנו מושל והוא הכח העליון שהוא נפש הגלגל ששמו מאדים, וכבר ידעת מאמר החכמים (ב"ב פ"ק דף טז) הוא שטן הוא יצר הרע הוא מלאך המות. וביאור הכתוב אם ירצה היצר להתגבר עליך ולהטריד אותך מעשות מה שראוי, מקומך אל תנח כלומר אל תתרשל מפני זה להכיר מקומך ושתעשה מה שראוי לך להרפא, כי הענין הזה יהיה לך רפואה גדולה להניח חטאים גדולים. או יהיה מקומך אל תנח נאמר על הקב"ה, כי מפני שהאדם עלול אצל החטא ולפעמים טבעו מתגאה ועובד את יצרו ומניח את יוצרו לכך יאמר הכתוב אם רוח המושל תעלה עליך, אם ירצה להתגבר עליך יצר הרע שהוא רוח הנאצל מן המושל שהוא נפש הגלגל, מקומך אל תנח אל תניח עבודת הקב"ה שהוא מקומו של עולם אבל צריך שתתחזק בעבודת השי"ת ושתתרפה בעבודת היצר כי מרפה יניח חטאים גדולים: יצטרך האדם ליזהר מיצר הרע הרבה וכל שכן באיסור הערוה שכן דרשו ז"ל בסנהדרין פרק כהן גדול (סנהדרין דף יט ב) כתיב פלטי וכתיב פלטיאל אמר ר' יוחנן פלטי שמו ולמה נקרא שמו פלטיאל שפלטו אל מעבירה שנעץ חרב בינו לבינה ואמר כל העוסק בזה ידקר בחרב והא כתיב (שמואל ב ג) וילך אתה אישה שנעשה לה כאישה הלוך ובכה אחריה על מצוה דאזל מיניה עד בחורים שנעשו כבחורים שלא טעמו טעם חטא, ושם עוד תקפו של יוסף ענותנותו של בועז תוקפו של בועז ענותנותו של פלטי בן ליש.

תקפו של יוסף ענותנותו של בעז דכתיב (רות ג) ויהי בחצי הלילה ויחרד האיש וילפת והנה אשה שוכבת מרגלותיו אר"י אמר רב שנעשה בשרו כראשי לפתות. תקפו של בעז ענותנותו של פלטי בן ליש דאילו בעז חדא ליליא ופלטי בן ליש כמה. אמר ר' יוחנן מאי דכתיב (משלי לא) רבות בנות עשו חיל ואת עלית על כלנה. רבות בנות עשו חיל זה יוסף ובעז. ואת עלית על כלנה זה פלטי בן ליש:

דרשו ז"ל במסכת סוכה (דף נב) בפרק החליל שבעה שמות נקראו לו ליצר הרע ואלו הן רע טמא ערל שונא מכשול אבן צפוני. הקב"ה קראו רע שנאמר (בראשית ח) כי יצר לב האדם רע מנעוריו. משה קראו ערל שנאמר (דברים י) ומלתם את ערלת לבבכם. דוד קראו טמא שנא' (תהלים נא) לב טהור ברא לי אלהים מכלל דאיכא טמא. שלמה קראו שונא שנא' (משלי כה) אם רעב שונאך וגו' (שם) כי גחלים אתה חותה על ראשו וה' ישלם לך, אל תקרי ישלם לך אלא ישלימנו לך, ישעיה קראו מכשול שנא' (ישעיה נז) הרימו מכשול מדרך עמי, יחזקאל קראו אבן (יחזקאל יא) והסירותי את לב האבן וגו', יואל קראו צפוני שנא' (יואל ב) ואת הצפוני ארחיק מעליכם, (סוכה דף נב) אמר רבי שמעון בן לקיש יצרו של אדם מתגבר עליו בכל יום ומבקש להמיתו שנא' (תהלים לז) צופה רשע לצדיק ומבקש להמיתו ואלמלא הקב"ה עוזרו אינו יכול לו שנא' (שם) ה' לא יעזבנו בידו וגו', תנא דבי ר' ישמעאל בני אם פגע בך מנוול זה משכהו לבית המדרש אם אבן הוא נימוח אם ברזל הוא מתפוצץ שנא' (ירמיה כג) הלא כה דברי כאש נאם ה' וגו', (סוכה דף נב:) אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן יצה"ר בתחלה מסיתו ולבסוף מעיד בו שנאמר (משלי כט) מפנק מנוער עבדו ואחריתו יהיה מנון שכן באטב"ח דרבי חייא קורין לסהדא מנון, רב הונא רמי כתיב (הושע ד) כי רוח זנונים התעם וכתיב (שם ה) כי רוח זנונים בקרבם בתחלה התעם ולבסוף בקרבם, אמר רבי אסי יצר הרע בתחלה דומה לחוט של בוכיא ולבסוף כעבותות של עגלה שנא' (ישעיה ה) הוי מושכי העון בחבלי השוא וגו' ע"כ. ובמקום אחר דרשו אמר רבי יצחק בתחלה הוא נעשה אכסנאי ולבסוף נעשה אורח ולבסוף נעשה בעל הבית הה"ד (שמואל ב יב) ויבא הלך לאיש העשיר ויחמול לקחת מצאנו וגו' הרי הוא בעל הבית. ובמדרש תהלים (תהלים קג) כי הוא ידע יצרנו אוי לה לעיסה שהנחתום מעיד עליה שהיא רעה: ולפי שהנחש היה כלי ליצר הרע להטעות את חוה לכך דרז"ל שאין לנחש רפואה לעתיד לבא, והוא שאמרו במדרש תהלים (שם א) והיה כעץ שתול זה אדם הראשון שנטלו הקב"ה ושתלו בגן עדן, אשר פריו יתן בעתו זה קין, ועלהו לא יבול זה הבל, וכל אשר יעשה יצליח זה שת, לא כן הרשעים זה נחש, על כן לא יקומו רשעים במשפט הכל מתרפאין לע"ל חוץ מהנחש:

בזמן אנשי כנה"ג התפללו עליו שיבטל מן העולם, והוא שדרשו בסנהדרין פ' ד' מיתות (סנהדרין דף נ"ד) יתיבו תלת יומי בתעניתא נפיק כי גוריא דנורא מבית קדשי הקדשים אמר להו נביא היינו יצה"ר דע"ז בהדיה דתפשוהו אשתמיט מיניה בניתא אזל קליה ארבע מאה פרסי אמרי היכי נעביד דילמא מרחמי מן שמיא עליה אמר להו נביא שדיוהו באברא וכסיוהו באברא כי היכי דשאיף קלא היינו דכתיב (זכריה ה) וישלך אותו אל תוך האיפה וישלך את העופרת אל פיה, אמרי הואיל ועת רצון הוא ניבעי רחמי איצרא דעבירה בעו רחמי אימסר בידייהו חשבוהו תלתא יומא ותלתא לילון איבעי ביעתא בת יומא לחולה בארץ ישראל ולא אישתכחא, אמרי היכי נעביד ניבעי לפלגא פלגא מרקיעא לא יהבי כחלינהו לעיניה אהני דלא מיגרי בקריבתא. הרי שהזכירו בכאן שאנשי כנסת הגדולה בטלוהו בכח תפלתם לענין ע"ז אבל לענין התאוה ויצרא דעבירה לא רצו לבטלו ולעקרו שאם כן נמצא כח התולדה בטל והעולם חרב, ואלמלא שיצר הרע הוא צורך גדול לעולם לענין התולדות וקיום המין היו מבטלים ועוקרים אותו לגמרי אבל רצו החכמים להעמידו כדי שיתקיים המין וכדי לקבל שכר, ומן הטעם הזה דרז"ל במסכת ע"ז (פ"ק דף יז) ר' חנינא ור' יהונתן הוו קא אזלי באורחא מטו להנהו תרי דרכי חד הוה פאצי לפיתחא דע"ז וחד הוה פאצי לפיתחא דזונות אמר להו חד לחבריה ניזיל אפיתחא דע"ז דנכיס יצרא, כלומר מן המעשה הזה שהתפללו עליו אנשי כנסת הגדולה ובטלוהו שלא ישלוט לענין ע"ז, א"ל אידך ניזיל אפיתחא דזונות ונכפייה ליצריה כי היכי דנקבל אגרא כלומר מוטב שנעבור דרך פתח הזונות מקום שלא נהרג יצר התאוה כדי שנקבל שכר כשנרדוף אותו:

כל מי שהוא זהיר בעבודת השי"ת בלב שלם יהיה כח בידו להשמר מיצה"ר שהוא כח המות ולא יהיה נמסר בידו כלל אלא כח המות יהיה נמסר בידו, שכן מצינו בחכמי התלמוד שהיה מלאך המות מתאכסן עמהם, והוא שדרשו ז"ל בכתובות (פ"ז דף ע"ז:) ר' יהושע בן לוי אושפזיכניה דמלאך המות הוה, ושם אומר בגמרא כי ר' יהושע נטל ממנו סכינו, והענין שנמסר כחו בידו עד שלא היה כח ביד מלאך המות להמית והוצרך הקב"ה לומר לו יהביה ניהליה דקא מצטריך ליה לברייתא, ולולא זה היה רבי יהושע מבטל כחו עולמית, ומפורש אמרו הוא שטן הוא יצה"ר הוא מלאך המות. וכבר הובטחנו בו לעתיד לבא שהקב"ה יאבדנו מן העולם ושיתבלע המות הוא שאמר הנביא (יואל ב) ואת הצפוני ארחיק מעליכם וגו' ודרשו רז"ל ואת הצפוני זה יצה"ר שצפון בלבו של אדם והדחתיו אל ארץ ציה ושממה למקום שאין בני אדם מצוין להתגרות שם פניו אל הים הקדמוני שנתן עיניו במקדש ראשון והחריבו וסופו אל הים האחרון שנתן עיניו במקדש

שני והחריבו והרג תלמידי חכמים שבו ועלה באשו ותעל צחנתו שמניח אומות העולם ומתגרה בישראל:

דרשו רז"ל בסנהדרין פ' נגמר הדין (דף עג ב) הזובח את יצרו ומתודה עליו כאלו כבדו להקב"ה בשני עולמות בעוה"ז ובעוה"ב שנאמר (תהלים נ) זובח תודה יכבדנני ושם דרך אראנו בישע אלהים:

כבוד אב ואם

חלק א

כבד את אביך ואת אמך למען יאריכון ימיך וגו'. (שמות כ׳:י״ב) המצוה הזאת מן המצות המושכלות ולא פי' הכתוב בכאן הכבוד הזה מהו, ויש לנו ללמוד אותו מכבוד האב הראשון העליון ית' שהתחיל בו אנכי ה' אלהיך, ויאמר הכתוב כשם שצויתיך בכבודי תחלה כן אנכי מצוך בכבוד אביך ואמך שהן שותפים עמי ביצירתך, ובא לומר כי כשם שנצטוה באב הראשון יתברך שיודה בו ובמציאותו שהוא אלהיו כן יתחייב שיודה במולידיו שהם אביו ואמו, וכשם שהזכיר לא יהיה לך שלא יכפור בו כן יתחייב שלא יכפור באביו ואמו לומר על אדם אחר שהוא אביו, וכשם שהזכיר לא תשא שלא ישבע בשם אלהיו לשקר ולשוא כן יתחייב שלא ישבע בחיי אביו ולא בשם אביו לשקר ולשוא ושלא יעבוד אותו מפני ירושת ממון או ירושת כבוד או מעלה אחרת. ובכלל הכבוד הזה דברים רבים כבר ביארו אותו רז"ל הוא שאמרו (קידושין פ"ק דף לא) מאכיל ומשקה מלביש ומכסה מכניס ומוציא. ולשון כבד נאמר על ממון כמו שנא' (משלי ג׳:ט׳) כבד את ה' מהונך. ומהו הכבוד שיכבד אדם להקב"ה בממונו שיהא נותן צדקה לעניים ויפריש תרומות ומעשרות ולקט שכחה ופאה, גם באביו חייב בכך שיתן לו מממונו לכל הדברים הנזכרים שחייב לו בהן אם אין לו לאב. ואפי' אם אין לו לבן חייב להשתדל ולטרוח שיפרנס את אביו שכן דרשו ז"ל גדול הנאמר באביו ואמו יותר מן הנאמר בהקב"ה בהקב"ה נאמר כבד את ה' מהונך אם יש לך ממון ובכיבוד לא נאמר אלא אפילו אתה מחזר על הפתחים חייב אתה ליתן להם. ודרשו ז"ל במסכת קידושין (פ"ק דף לח) ובמס' ע"ז שאלו את ר' אליעזר עד היכן כבוד אב ואם אמר להן צאו וראו מה עשה גוי א' לאביו באשקלון ודמא בן נתינא שמו פעם אחת בקשו ממנו אבנים לאפוד בששים רבוא שכר ורב כהנא מתני בשמונים רבוא שכר והיה מפתח תחת מראשותיו של אביו ולא ציערו לשנה אחרת נולדה לו פרה אדומה אחת בעדרו נכנסו חכמי ישראל אצלו אמר להם יודע אני בכם שאם אני מבקש מכם כל ממון שבעולם אתם נותנים לי אלא איני מבקש מכם

אלא אותו ממון שהפסדתי בשביל אבא: מצינו שכל המכבד את אביו מכבד להקב"ה וכל המבזה כבוד אביו הוא מבזה בכבוד הקב"ה, ולמדנו זה מענין ראובן שכתוב בו כי עלית משכבי אביך אז חללת יצועי עלה, אביך העליון שעלה על יצועי זו שכינה שדרכו לעלות על יצועי, לפי שכיבוד אב ואם ומוראם שקלם הכתוב ככבודו של מקום ומוראו. וכן דרז"ל במס' קידושין (ד' לב) הקיש הכתוב מורא אב ואם למורא המקום נאמר כאן (שמות יט) איש אמו ואביו תיראו ונאמר להלן (דברים ז) את ה' אלהיך תירא הקיש הכתוב ברכת אב ואם לברכת המקום נאמר כאן (שמות כ"א:י"ז) ומקלל אביו ואמו ונאמר להלן (שם כד) איש כי יקלל אלהיו אבל בהכאה ודאי אי אפשר. והדין נותן להקיש ולהשוות כבודן ומוראן לפי ששלשתן שותפים ביצירתו, וכן דרשו ז"ל במסכת נדה (פרק המפלת דף לא) ג' שותפים יש בו באדם, הקב"ה ואביו ואמו, אביו מזריע לובן שממנו עצמות וגידים וצפרנים ומוח שבראש ולובן שבעינים, אמו מזרעת אודם שממנו עור ובשר ודם ושער ושחור שבעין והקב"ה נותן בו רוח ונשמה וקלסתר פנים וראיית העין ושמיעת האזן ודיבור שפתים והילוך רגלים ודעה ובינה והשכל. עשרה דברים הן בין אביו ואמו זה חמשה וזה חמשה והקב"ה נותן בו י' כשניהם ובשעה שאדם מכבד אביו ואמו אמר הקב"ה מעלה אני עליהם כאלו דרתי ביניהם וכבדוני. ולגודל הפלגת חיוב הגדול שיתחייב אדם בכבוד אביו ואמו היה אומר רבי טרפון אשרי מי שלא חמאן, לפי שאי אפשר לו לבן להשלים חיובו בהן ובא עמהן לידי מכשול עון ומי שלא ראה אותם ולא השיגו ימיו לכבדם אינו נתפס עליהם ליום הדין, רב יוסף כד הוה שמע קל כרעא דאימי' אמר איקום מקמי שכינה דאתיא:

גדול כח מצות כבוד אב ואם והיא מצוה בחונה כזהב, והבריות רואים לעין כי יש בשכרה פירות בעולם הזה או בשלוה והצלחה שיוסיף לו השי"ת בכל מעשיו או באריכות ימים והוא השכר הקבוע במצוה הזאת, והגאון רב סעדיה ז"ל נתן טעם בדבר למה שקבעה תורה במצות כבוד שכר אריכות ימים ואמר כי מפני שלפעמים עתידין שיחיו האבות עם הבנים זמן ארוך והאבות הם למשא כבד על הבנים והכבוד יכבד עליהן לכך קבע שכר המצוה הזאת למען יאריכון ימיך כלומר עליך לכבדם ותחיה עמהם. ואם אולי תצטער על חייהם דע שעל חייך אתה מצטער כך פי' הרב הגאון ז"ל:

ואמרו ז"ל במדרש משלי (משלי יז) עטרת תפארת שיבה בדרך צדקה תמצא בא וראה ולמד מיוסף הצדיק מתוך שנתחזק בכבוד אביו במצרים זכה לעטרת שיבה שנא' (בראשית נ:כ"ג) וירא יוסף לאפרים בני שלשים, היכן מצינו שעשה צדקה שנא' (שם מז) ויכלכל יוסף את אביו ואת אחיו, ודבר ידוע כי שכר אריכות ימים שקבע

הקב"ה במצוה הזאת אינו אלא פירות המצוה שאדם אוכל בעוה"ז אבל עיקר שכר המצוה אינו אלא לעוה"ב, וכן קבלו החכמים (שם כ) למען יאריכון ימיך לעולם שכולו ארוך, ובמשנה תורה בעשרת הדברות הוסיף למען ייטב לך ודרשו בזה לעולם שכולו טוב ואם כן עיקר השכר במצוה הזאת אינו בעולם הזה, וכן דרז"ל בסוף פרק אחרון של חולין (דף קמב) רבי יעקב אומר אין לך כל מצוה ומצוה שמתן שכרה בצדה שאין תחיית המתים תלויה בה, בכיבוד אב ואם כתיב למען יאריכון ימיך ולמען ייטב לך, ובשילוח הקן כתיב (דברים כ"ב:ז') למען ייטב לך והארכת ימים. הרי שאמר לו אביו עלה לבירה והבא לי גוזלות ועלה ושלח את האם ולקח את הבנים ובחזרתו נפל ומת היכן אריכות ימיו של זה והיכן טובתו של זה אלא למען יאריכון ימיך לעולם שכולו ארוך ולמען ייטב לך לעולם שכולו טוב, ודילמא לא הוה הכי רבי יעקב מעשה חזא ודילמא מהרהר בעבירה הוה מחשבה רעה אין הקב"ה מצרפה למעשה, ודילמא מהרהר בע"ז הוה דכתיב (יחזקאל י"ד:ה') למען תפוש את בית ישראל בלבם ואמר רבי אחא בר יעקב זו מחשבת ע"ז, הכי קאמר אם איתא דאיכא שכר מצות בהאי עלמא תיהני ליה ותגין עילויה דלא אתי לידי הרהור וליתזק אלא שכר מצות בהאי עלמא ליכא, והאמר רבי אלעזר שלוחי מצוה אינן ניזוקין לא בהליכתן ולא בחזרתן סולם רעוע הוה ובמקום דקביע היזיקא שאני דכתיב (שמואל א ט"ז:ב') ויאמר שמואל איך אלך ושמע שאול והרגני, אמר רב יוסף אלמלא דרשיה אחר להאי קרא כרבי יעקב בר ברתיה לא חטא, מאי חזא איכא דאמרי כי האי מעשה חזא ואיכא דאמרי לישנא דרבי חוצפית המתורגמן חזא מוטלת באשפה ואמר פה שהפיק מרגליות ילחוך עפר, והוא לא ידע למען ייטב לך לעולם שכולו טוב ולמען יאריכון ימיך לעולם שכולו ארוך. ולרבוי הא"תין שאמר כבד את אביך ואת אמך דרשו בו ז"ל בכתובות (דף קג) פרק הנושא בסופו את אביך זו אשת אביך ואת אמך זה בעל אמך וי"ו יתירה לרבות אחיך הגדול:

בא וראה מצות כיבוד אב ואם כמה חביבה היא לפני הקב"ה שאין הקב"ה מקפח שכרו בין צדיק בין רשע. מנא לן מעשו הרשע על שכיבד אביו נתן לו הקב"ה שכרו את כל הכבוד הזה. רבי אליעזר אומר שלש דמעות הזיל עשו אחת מעין ימין ואחת מעין שמאל והשלישית נתקשרה בעינו ולא ירדה. אימתי בשעה שבירך יצחק את יעקב שצא' (בראשית כ"ז:ל"ח) וישא עשו את קולו ויבך, בא וראה כמה שלוה נתן לו הקב"ה שנא' (תהילים פ':ו') האכלתם לחם דמעה ותשקמו בדמעות שליש שלש אין כתיב אלא שליש שלא היו שלש דמעות שלימות. ומה אם רשע זה ע"י שכיבד אביו פרע לו הקב"ה כך צדיק מכבד אבותיו על אחת כמה וכמה, אמר הקב"ה מי הוא זה שהקדים כבוד

לאביו ולא נתתי לו בנים. מצות כיבוד דיבור חמישי הוא בעשרת הדברות ולוח ראשון חתום בו שהרי הלוח התחיל באנכי שהוא כבוד האב העיקרי וסיים בכבד שהוא האב התולדי, ולא בא מצות כיבוד אלא לכבוד האב העיקרי. וכשם שנקרא האב התולדי המוליד את הבן אב כן האב העיקרי שהוליד את הנפש ונפחה מרוח קדשו נקרא אב, וגדולים חסדי האב העיקרי אצל בריותיו מחסדי האב התולדי אצל הבן שכן אמר דוד (שם כז) כי אבי ואמי עזבוני וה' יאספני, וכן הזכיר ישעיה ע"ה (ישעיהו ס"ג:ט"ז) כי אתה אבינו כי אברהם לא ידענו וישראל לא יכירנו אתה ה' אבינו גואלנו מעולם שמך. יאמר אברהם לא ידענו בגלות מצרים ולא יעקב במדבר כי כבר נסתלקו האבות ואם כן אתה הוא האב העליון העיקרי גואלנו מעולם שמך שגאלתנו ממצרים. וכן הזכיר משה ע"ה (דברים ל"ב:ו') הלא הוא אביך קנך הוא עשך ויכוננך:

כפורים

חלק א

הן אל ישגיב בכחו מי כמוהו מורה (איוב ל"ו:כ"ב). יאמר הכתוב כי השם יתברך נותן כח בצדיקים ומעצים כחם בכחו לסבול יסורים לפי שהיסורים הן כפרת עונות, וכמו שאמר ר"ע (סנהדרין פי"א דף קא) חביבין יסורין, ובפרק ראשון דברכות (דף ח) אמרו כל מי שהקב"ה חפץ בו מדכאו ביסורין שנא' (ישעיהו נ"ג:י') ה' חפץ דכאו החלי, ועל כן יבאו היסורים על האדם למרק חטאיו כדי שיהיה זכאי לעולם הבא ומפני זה מיסר הקב"ה הצדיקים בשביל מיעוט עונות שבידם בזמן הפחות והוא העולם הזה שאין לו קיימא ובדבר הגרוע והוא הגוף כדי לזכותו ולגמול לו פרי מעשיו הטובים בזמן הנכבד והוא העולם הבא הנצחי והקיים בדבר המעולה והוא הנפש, זהו מאמר רבי עקיבא חביבין יסורין שהיסורים סבה שיחליפו לו העולם הזה בשביל העולם הבא, ואם אין ביד האדם עון ויש לו יסורים יצטרך שיתלה זה בביטול תורה, ומי שעוסק בה תמיד ויש לו יסורין בידוע שיסורין של אהבה הן, ושם בברכות פרק ראשון חלקו החכמים היסורין שיש בהן בטול תורה או בטול תפלה אם הן יסורים של אהבה שנא' (תהילים ס"ו:כ') ברוך ה' אשר לא הסיר תפלתי וחסדו מאתי. וכן אם יש בהן בטול תורה אינן יסורין של אהבה שנא' (שם צד) אשרי הגבר אשר תיסרנו יה ומתורתך תלמדנו, כלומר אשריו אם יש לו יסורין ובלבד שילמד תורה עמהם, והעלו שם בגמרא אלו ואלו יסורים של אהבה הן כלומר אפילו יסורין שיש בהן ביטול תורה וביטול תפלה ולמדו זה ממה שכתוב אשרי הגבר אשר תיסרנו יה ומתורתך תלמדנו אל תקרי תלמדנו אלא תלמדנו

כלומר דבר זה מתורתך תלמדנו אתה יכול ללמוד זה מן התורה מק"ו שבתורה דכתיב (שמות כ"א:כ"ז) ואם שן עבדו או שן אמתו יפיל לחפשי ישלחנו תחת שנו, ק"ו משן ועין ומה שן ועין שהן א' מאיבריו של אדם עבד יוצא לחרות יסורין שממרקים כל איבריו של אדם על אחת כמה וכמה, והיינו דריש לקיש דאמר ריש לקיש נאמר ברית במלח ונאמר ברית ביסורים אלה דברי הברית מה ברית האמורה במלח מלח ממרק את הבשר אף ברית האמורה ביסורים יסורים ממרקים עונותיו של אדם הנאמר בפרשת התוכחות: ודע כי היסורין חלוקין יש יסורין בגופו של אדם ויש יסורין בממונו, יסורין בגופו כגון מה שאמרו רז"ל (ב"מ פ"ו דף פה) על רבינו הקדוש שנתיסר שש שנים בכאב השינים ורבי שמעון בן אלעזר שגזר על עצמו כמה יסורין קשין שיהיו לו בכל יום ויום ושיסתלקו ממנו בכל ערב והיה לו כן. יסורין בממונו כגון מה שאמרו ז"ל רב הונא הוו ליה ארבע מאה דני חמרא והוה חלא עיילי רבנן לגביה אמרו ליה ליעיין מר במיליה אמר להו וכי חשידנא בעינייכו אמר להו וכי חשיד קוב"ה דעביד דינא בלא דינא אמר להו אי איכא דשמע מילתא לימא לי אמרו ליה הכי שמיע לן דלא יהיב מר שבשא לאריסיה אמר להו ומי שביק לי מידי בגויה, פירוש יותר ויותר הוא גונב לי אמרו ליה היינו דאמרי אינשי בתר גנבא גנוב וטעמא טעים. פירוש אם הוא חוטא שגונב ממך תרצה גם אתה לחטוא כמו כן מיד קביל עליה דיהיב אוקיר חלא ואיזדבן בדמי חמרא. ומכאן שכל המקבל על עצמו לעשות דבר אע"פ שלא השלימו עדיין הרי הוא נמחל לו משעה שקיבל על עצמו והוא שקבל בלב שלה על מנת לשלם, ופסוק מלא הוא (דניאל י':י"ב) מן היום אשר נתת את לבך להבין ולהתענות לפני אלהיך נשמעו דבריך. והא למדת שכל מה שהאדם מצטער ביסורין בין שיהיו בגוף בין שיהיו בממון הכל מירוק עונות בעוה"ז כדי שיבוא זכאי ושלם לעוה"ב. ועל זה אמר בכאן הן אל ישגיב בכחו מי כמוהו מורה. כי השם ית' הבוחן את הצדיקים לטובתם וכענין שכתוב (תהילים י"א:ה') ה' צדיק יבחן הוא משגיב בכחו כח הצדיק לסבול היסורים כדי לזכותו והכל לטובתו כעניך שכתוב (איוב ח':ז') והיה ראשיתך מצער ואתריתך ישגא מאד. וכשם שיסורי הצדיקים הם לטובתו כך שלות הרשע והצלחתו לרעתו, שאין לך רשע גמור שאין בידו קצת מצות והשי"ת רוצה נגמלו עליהם ולשלם לו שכרו בזמן הפחות והוא העולם הזה בדבר הגרוע והוא הגוף כדי להאבידו מן העולם הבא הוא שאמר הכתוב (דברים ז':י') ומשלם לשנאיו אל פניו להאבידו. והוא שדרשו רז"ל (משלי י"ח:ה') שאת פני רשע לא טוב מה שנושאים לו פנים בעוה"ז לא טוב לו לעולם הבא. ובפרקא קמא דברכות (דף ז) הודיעני נא את דרכיך (שמות ל"ג:י"ג) אמר משה לפני הקב"ה רבש"ע מפני מה יש צדיק וטוב לו צדיק

ורע לו רשע וטוב לו רשע ורע לו. אמר לו הקב"ה צדיק וטוב לו צדיק גמור צדיק ורע לו צדיק שאינו גמור, רשע וטוב לו רשע שאינו גמור רשע ורע לו רשע גמור ופליגא דרבי מאיר דאמר רבי מאיר שנים נתנו לו ואחת לא נתנו לו שנאמר (שם) וחנותי את אשר אחון אע"פ שאינו הגון ורחמתי את אשר ארחם אע"פ שאינו הגון. ומי כמוהו מורה שהוא מורה לרשע דרך תשובה הוא שכתוב (תהילים כ"ה:ח') טוב וישר ה' על כן יורה חטאים בדרך. שאלו לנבואה החוטא מהו ענשו אמר' להם הנפש החוטאת היא תמו' שאלו לתורה החוטא מהו ענשו אמרה להם יביא אשם ויתכפר לו שאלו להקב"ה החוטא מהו ענשו א"ל יעשה תשובה ויתכפר לו הדא הוא דכתיב טוב וישר ה' על כן יורה חטאים בדרך וכתיב (הושע י"ד:ג') שובה ישראל עד ה' אלהיך וגו' ואומר (שם) קחו עמכם דברים ושובו אל ה' והיכן מורה לחטאים דרך תשובה למדנו זה מן התורה קין הרג את אחיו ונגזרה עליו גזירה ושב בתשובה ואמר (בראשית ד':י"ד) גדול עוני מנשוא, וכתיב הן גרשת אותי היום וקבל הקב"ה תשובתו שנאמר (שם) וישם ה' לקין אות וכו' וכתיב (שם) ויצא קין מלפני ה' ודרשו ז"ל שיצא שמח שנתקבל בתשובה. עוד מצינו בתורה מנשה בן חזקיה העמיד צלם בהיכל בארבעה פנים ולא היה לו למלך הכבוד צד שיחזיר פניו אליו ויצא מן ההיכל בעשר מסעות, וכמו שאמרו עשר מסעות נסעה שכינה וכתיב בו במנשה (ד"ה ב) ויקם מזבחות לבעלים וישתחו לכל צבא השמים וכתיב (שם) והיא העביר את בניו באש ועונן ונחש ועשה אוב וידעונים הרבה לעשות הרע בעיני ה' להכעיסו וכתיב (מלכים ב כ"א:ט"ז) וגם דם נקי שפך מנשה הרבה מאד עד אשר מלא את ירושלים פה לפה. ואעפ"כ כשבא עליו מלך אשור ויולוכהו עמו בדוד של נחשת ויציתו תחתיו אש מה כתוב שם (דברי הימים ב ל"ג:י"ב) וכהצר לו חלה את פני ה' אלהיו ויעתר לו וישמע תחנתו וגו'. אמר זכור אני שקראתי בימי אבא בתורת משה (דברים ד':ל') בצר לך ומצאוך וגו' ושבת עד ה' אלהיך וכתיב (שם) כי אל רחום ה' אלהיך לא ירפך ולא ישחיתך וגו' ועכשיו אם אתה מושיעני מן הצרה אדע ואכיר אלהותך ואדע שכל הצלמים שעבדתי שהם שקר ואם לאו גם אתה כאחד מהם מיד נתגלגלו רחמיו של הקב"ה וצוה למלאכי השרת להצילו, ואמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה רבש"ע מנשה שעשה לפניך כמה תועבות אתה מרחם עליו אמר להם אם איני מקבלו הריני נועל שערי תשובה בפני כל חוטא. מיד הוציאוהו מן הדוד ויביאוהו ירושלים אל מלכותו ויסר הגלולים מבית ה'. גם אחאב עבר כמה עבירות, חמד כרם נבות ובסיבת הכרם ההוא ציותה איזבל אשתו להרוג את נבות ושיעידו עליו עדות שקר וכתיב (מלכים א כ"א:ט"ז) ויהי כשמוע אחאב כי מת נבות ויקם אחאב לרדת אל כרם נבות היזרעאלי

לרשתו ובו ביום שירד לרשתו אמר לו אליהו (שם) כה אמר ה' הרצחת וגם ירשת וגו' כה אמר ה' במקום אשר לקקו הכלבים את דם נבות ילוקו הכלבים את דמך. וכתיב (שם) והכרתי לאחאב משתין בקיר ועצור ועזוב בישראל ואעפ"כ עשה תשובה וקבל הקדוש ב"ה תשובתו הוא שכתוב (שם) ויהי כשמוע אחאב את הדברים האלה ויקרע בגדיו וישם שק על בשרו ויצם וישכב בשק ויהלך אט. לא התענה אלא משעה שדבר אליו אליהו עד לערב ומיד כתוב אחריו ויהי דבר ה' אל אליהו התשבי לאמר הראית כי נכנע אחאב מפני וגו'. גם כניהו בן יהויקים נשבע הקב"ה להגלותו מירושלים בבלה הוא ואמו ושריו ועבדיו ושם ימותו וכתיב עליו (ירמיהו כ"ב:כ"ד) חי אני נאם ה' אלהים כי אם יהיה כניהו בן יהויקים מלך יהודה חותם על יד ימיני כי משם אתקנך וכתיב (שם) כה אמר ה' כתבו את האיש הזה ערירי גבר לא יצלח בימיו וגו' פי' ערירי בלא בנים, וכבר ידעת כי נבוכדנצר הגלה אותו ואת אמו כענין שנאמר ויאסרוהו בבית הסהר כדבר ה'. וכששחט נבוכדנצר את בני צדקיהו לא נשאר מזרע דוד כ"א כניהו בלבד וכשראו הסנהד' כך אמרו היאך יכרת זרע דוד מן העולם והא כתיב (תהלים פט) וכסאו כשמש נגדי הלכו לפני נבוכדנאצר ופייסו אותו שיצוה לתת לו אשה בבית הסהר כדי שלא יכרת זרע דוד וצוה לעשות כן כשרצה לבוא עליה ראתה דם נדות והכניע יצרו ולא קרב אליה כל שבעה ואח"כ טבלה ובאה לפניו כשרצה לבוא עליה ראתה פעם שנית ופירש ממנה ז' ימים עד פעם שלישית שהיתה טהורה לגמרי, ולפי שכבש את יצרו ושמר את תורתו הוסר ממאסרו זהו שכתוב (מלכים ב כ"ה:כ"ז-כ"ח) נשא אויל מרודך וגו' את ראש יהויכין מלך יהודה מבית כלא וידבר אתו טובות וכתיב (שם) וארוחתו ארוחת תמיד נתנה לו. ועל זה אמר (זכריה ט':י"א) גם את בדם בריתך שלחתי אסיריך וגו'. ומצינו שנתבטלה השבועה והגזרה לא נתקיימה שהרי כתיב לבסוף (חגי ב':כ"ג) ביום ההוא אקחך זרובבל בן שאלתיאל עבדי ושמתיך כחותם וגו' ושאלתיאל היה בן בנו של יכניה שנא' ובני יכניה אסיר בנו שאלתיאל בנו ולפי שהולידו בבית הסהר קראו אסיר. ודרשו רז"ל כי משם אתקנך ממקום נתיקתו היתה תקנתו כלומר אם תשוב בתשובה אתקנך שכל יעודי התורה על תנאי הם הן לפורענות הן לזכות. גם אנשי ענתות נגזרה עליהם גזרה הוא שכתוב (בירמיהו י"א:כ"ב) כה אמר ה' על אנשי ענתות הבחורים ימותו בחרב בניהם ובנותיהם ימותו ברעב וגו' וכיון שעשו תשובה קבלם הקב"ה ונתבטלה הגזרה מהם וזכו להתיחש הוא שכתוב (נחמיה ז':כ"ז-כ"ח) אנשי ענתות מאה ועשרים ושמונה. גם אנשי נינוה נגזרה עליהם גזרה לפי שהיו רשעים ואנשי גזל וחמס כדור המבול שהרי אמר בהן הכתוב (יונה א':ב') כי עלתה רעתם לפני כמו שאמר בדור המבול (בראשית

ו׳:ה׳) כי רבה רעת האדם בארץ ולימד הכתוב כי רעתם שוה וחטאם דומה זה לזה, וזמן ירידת הגשם בדור המבול היה בארבעים יום שנאמר (בראשית ז׳:י״ב) ויהי הגשם על הארץ ארבעים יום. וכן באנשי נינוה נתן להם זמן בפורענותם ארבעים יום שנא' עוד ארבעים יום ונינוה נהפכת. ואעפ"י שהיו אנשי נינוה מאו"ה כיון ששבו בתשובה ושבו איש מדרכו הרעה ומן החמס אשר בכפיהם קבלם הקב"ה בתשובה ונתבטלה הגזירה, והנה זה פתרון הפרשה:

ויהי דבר ה' אל יונה בן אמתי לאמר קום לך אל נינוה העיר הגדולה וקרא עליה, וכן מוזכר בתורה (שם ז) ואת רסן בין נינוה ובין כלח היא העיר הגדולה. יאמר כי רסן היתה מדינה ממוצעת בין נינוה העיר הגדולה ובין כלח הקטנה מכולן. וקרא עליה כל הקריאה כל קריאה בעל היא לפורענות כמו (איכה א׳:ט״ו) קרא עלי מועד לשבור בחורי. כי עלתה רעתם לפני חטאם כחטא דור המבול שכתוב בהן כי רבה רעת האדם. ויקם יונה לברוח תרשישה מלפני ה', לא היתה כונת יונה שיוכל אדם לברוח מפני השי"ת שכבר אמר דוד (תהילים קל״ט:ז׳-ח׳) אנה אלך מרוחך ואנה מפניך אברח אם אסק שמים שם אתה וגו'. אשא כנפי שחר וגו'. גם שם ידך תנחני וגו'. אבל כונתו היתה לברוח תרשישה הוא המקום אשר לא נגלה שם כבוד ה'. וענין מלפני ה' מן המקום אשר שם נגלה כבוד ה' שהרי ירושלים נקראת (ישעיהו כ״ב:א׳) גיא חזיון המשילה לבקעה המקבלת מי גשמים לפי שהיא מקבלת שפע הנבואה. וכמו שאמרו גיא שכל החוזים ממנה ולפיכך היה בורח מן המקום ששם רוח הנבואה תדיר אל חוצה לארץ כדי שלא יתנבא שם ושיעשה הקדוש ב"ה שליחותו על ידי נביא אחר ומה שהיה מסרב ללכת בשליחותו של מקום מחשבתו היתה טובה וכונתו לשמים והיה לו זה מתוך ענוה ותמימות לב כי נשא ק"ו בעצמו ממשה רבינו כשאמר לו הקב"ה (שמות ג׳:י׳) ועתה לכה ואשלחך אל פרעה היה מסרב בשליחותו ולא היה רוצה ואמר לו (שם ד) שלח נא ביד תשלח ואמר לו מי אנכי כי אלך אל פרעה וגו' ואמר אם משה שהיה שליח להוציא את ישראל הצדיקים היה מסרב בשליחותו אני הנעשה שליח להזהיר הרשעים לא כ"ש שראוי לי לעכב בשליחות ולצאת מלפני ה' ממקום שפע הנבואה כדי שלא תבואני נבואה זו ושלא אצטרך ללכת בשליחות זה. וא"ת א"כ שכוונתו היתה טובה מפני מה נענש שהושלך לים וי"ל שלא נענש על מחשבתו זו אבל נענש על דבר שלא הזהיר לאנשי נינוה הרשעים כיון שהקב"ה צוהו בכך שהרי הצדיקים והנביאים חייבין הן מדרך התורה להזהיר את הרשעים כשם שנא' ליחזקאל (יחזקאל ג׳:י״ח) באמרי לרשע מות תמות ולא הזהרתו ולא דברת להזהיר רשע מדרכו וגו' הוא רשע בעונו ימות ודמו מידך אבקש. ואתה כי

הזהרת רשע ולא שב מרשעו ומדרכו הרשעה הוא בעונו ימות ואתה את נפשך הצלת. וכיון שנמנע ולא הזהירם נתחייב עונש, ואם תאמר כי נבואת יחזקאל היתה להיותו שליח להזהיר את ישראל, וכן אמר בראש הפרשה (שם) בן אדם צופה נתתיך לבית ישראל אבל יונה שנעשה שליח להזהיר אומ"ה אין מנהג האומות מנהג ישראל ויונה לא נתחייב להזהירם, יש לומר כי כיון שאמר השם יתב' קום לך אל נינוה וקרא עליה נתמנה צופה עליהם והיה חייב להזהירם וכיון שלא הזהירם היה ראוי לבקש דמם מידו לא לכבודם כי אם לכבוד השם ית' שנתעכב לקיים דברו ואין עיכוב שליחותו דומה לשליחות משה רבינו שהשיב לפניו יתב' (שמות ד':י"ג) שלח נא ביד תשלח כי לא היה השם ית' שולח למשה להזהיר לפרעה הרשע כי אם להוציא את עמו ישראל ועל כן נענש יונה דכתיב וה' הטיל רוח גדולה אל הים וגו' וכן דרך השי"ת בצדיקים מביא סער עליהם כדרך העולם וכפי המנהג ומציל אותם בדרך הנס שלא כדרך העולם ומנהגו. ויראו המלחים ויזעקו איש אל אלהיו כדרך כל ההולכים בים כשהים סוער עליהם, ומלחים אלו לא היו מאמינים באלהיהם כל כך כי אחר שזעקו לאלהיהם מיד הטילו את הכלים ולא המתינו כי לא היו בוטחים באלהי טעותם שיהיו יכולים להצילם ולהועיל להם ועל כן לא רצו לזעוק להם עוד, ויונה לא עשה כן אבל הצדיק עליו את הדין והיה בוטח בהקב"ה שיצילהו כשם שהוא מציל את הצדיקים כמו שכתוב (תהילים ל"ד:כ') רבות רעות צדיק וגו'. ויונה ירד אל ירכתי הספינה וישכב וירדם זה מוכיח שלא היתה כונתו רעה כי היה שוכב ונרדם כמי שלבו בטוח ולא היה לו פחד כלל. ויקרב אליו רב החובל חכם גדול היה ויאמר לו מה לך נרדם העת שתישן ואנחנו גם אתה בסער הגדול הזה מה לך נרדם כמי שלבו בטוח ואין לו פחד כלל, ואם אתה בוטח בצדקתך מחוייב אתה לבקש רחמים ולהתפלל קום קרא אל אלהיך הודיע רב החובל הזה כי מי שהוא מצער בעוה"ז או באתהו עת צרה שיכול להנצל בתפלתו מצערו כענין שכתוב (שם) צעקו וה' שמע וגו'. גם כל הצועק ומתפלל מתוך צרת החמס שיעשה לו חבירו השם יתברך שומע צעקתו. הוא שכתוב (שמות כ"ב:כ"ו) והיה כי יצעק אלי ושמעתי כי חנון אני, ומכאן אמרו שרב החובל היה חכם בדבריו אלו. ויאמרו איש אל רעהו לכו ונפילה גורלות מי שאינו מתפלל אולי הוא הגורם לנו את כל הרעה הזאת. ויפול הגורל על יונה כל אחד מהם יצא גורלו שהיה מתפלל זולתי יונה ויאמרו אליו מי הוא הגורם לנו הרעה הזאת כלומר מה הדבר הנמצא בך מה מלאכתך ומאין תבא מה ארצך ואי מזה עם אתה. שאלו ממנו ד' דברים כדי שיבינו מתשובתו להם הענין שבו היה יכול לגרום להם כל הרעה הזאת. שאלוהו על המלאכה תחלה אמרו שמא מכשף הוא או חרטום

והביא עלינו כל הצער הזה בכשפיו ואחר כך שאלוהו על דרכו ומאין תבא אמרו שמא שליח מכשפים וקוסמים הוא. ואחר כך שאלוהו על ארצו שמא מארץ רעה או ממדינה שהיא שנואה לה'. ואחרי כן שאלוהו על עמו שמא אתה מעם שדרכו להרע. והנה יונה השיב עברי אנכי לא הלך בתשובתו על דרך שאלתם ושאלתם אחרונה ששאלוהו על עמו הקדים ראשונה כלומר אין לכם להתפחד ממני עברי אנכי אני הוא מן העם שכל המלאכות והחכמות המזיקות לבני אדם אסורות להם ואת ה' אלהי השמים אני ירא וגו' כלומר ולא עוד אלא שאני ירא שמים ואין דרך ירא שמים להתעסק בדבר רע. וייראו האנשים יראה גדולה כיון שנתברר להם שלא היה חשוד בדבר רע היו מפחדים פחד גדול על נפשותם. ויאמרו אליו מה זאת עשית כי ידעו כי מלפני ה' הוא בורח כי הגיד להם, ופירוש כי הגיד להם מתוך הדברים שהגיד להם ידעו כי הוא בורח ומה שהגיד להם שמתוכו ידעו זהו שאמר את ה' אלהי השמים אני ירא והם הבינו מזה כי הוא בורח. ומצינו לשון כי שמשמעו מאשר והוא (משלי ט"ז:כ"ו) נפש עמל עמלה לו כי אכף עליו פיהו שפירושך מאשר אכף עליו פיהו. וכיון שהבינו זה מתוך דבריו חשבו עצמן חטאים וחטאם שקבלוהו באניה ולקחו השכר ממנו הוא הגורם כל הרעה הזאת. ויאמרו מה נעשה לך וישתוק הים מעלינו שאוני והטילוני אל הים וישתוק הים מעליכם אמר להם אם הים הולך וסוער עליכם אינו בגללכם כי אם בגללי זהו שאמר כי בשלי הסער הגדול הזה. וכיון שאמר להם כן ומסר עצמו למיתה שיטילוהו לים היו מרחמין עליו. ויחתרו האנשים להשיב אל היבשה וגו'. וכשהבינו שלא היו יכולין לשוב אל היבשה בקשו רחמים מאת השי"ת ואמרו אנא ה' אל נא נאבדה בנפש האיש הזה וגו'. התפללו על שני דברים להצילם מסער הים זהו שאמרו אל נא נאבדה ולהצילם מעון זהו ואל תתן עלינו דם נקי כי אתה ה' כאשר חפצת עשית. וישאו את יונה ויטילוהו אל הים ויעמוד הים מזעפו. אינו חוזר לים כי אם לשם ית' כענין שכתוב (מיכה ו) זעף ה' אשא. כי זעף הים מפני זעף השם היה וכשכלה הזעף עמד הצער. וייראו האנשים יראה גדולה את ה' אין יראה זו כאותה שלמעלה שכתוב סתם וייראו האנשים יראה גדולה, כי אותה שלמעלה היתה פחד מסער הים וממאורעות העולם הזה בלבד ויראה שבכאן היא יראת ה' ית' ופחד מעונש העולם הבא. ויזבחו זבח לה' אין הכונה שהקריבו קרבנות כי לא היה מזדמן להם להקריב כי בים היו, אבל הכוונה בזבח הזה שבירת היצר והכנעת הלב שהוא עיקר התשובה והוא שכתוב (תהילים נ"א:י"ט) זבחי אלהים רוח נשברה. וידרו נדרים שהסכימו כלם בשובם לארצם שיתעסקו ביראת שמים, ומה שלא התפלל יונה עד עתה בראותו הסער הגדול בים שהיה הולך וסוער לפי שלא רצה להתפלל עד שיהיה

מקבל יסורין ברצון המקום על שגגתו אשר שגג בעוה"ז ויודע היה ובטוח שלא יענישהו השי"ת עונש מיתה אבל יעשה עמו נסים ונפלאות ועל כן עיכב תפלתו עד היותו במעי הדגה. וימן ה' דג גדול, אין הכונה להיותו דג גדול בגופו כי יש בים דגים רבים גדולים ממנו. אבל הוא גדול בשנים שהיה ממונה לזה ששת ימי בראשית וגדול במעלה שהיה מזומן להציל נפש צדיק כיונה ולא אמר ויבלע את יונה אלא לבלוע זה יורה כי משעה שנברא מינהו לבלוע. ויהי יונה במעי הדג שלשה ימים ושלשה לילות. וכתיב אחריו ויתפלל יונה אל ה' אלהיו ממעי הדגה. ועדיין לא התפלל יונה כי אם אחר שלשה ימים שהיה במעי הדגה לפי שכל שלשה ימים שהיה שם היה נזוף מלפני ה' ית' והיה בוש להתפלל והיה רוצה לקבל יסורין כפי רצון הבורא ית' אבל אחר שעברו שלשה ימים אלו שעמד במעי הדגה התפלל לפי ששלשה ימים כנגד שלשה ימי החשך של מצרים. וכיון ששלמו לו ג' ימים כימי חשך מצרים עמד והתפלל ממעי הדגה כי בטוח היה בישועת ה' יתב' כשם שבאה ישועה לישראל במצרים, ועוד שאיפשר לומר כי יונה היה לו במעי הדג אור גדול כדמות אור היום כל אותם שלשה ימים כשם שהיה אור לישראל כל שלשה ימי החשך של המצרים הוא שאמר (שמות י׳:כ״ג) ולכל בני ישראל היה אור במושבותם, ואמר ממעי הדגה כי כשנכנס יונה במעיו היה חי וכשבא אל מעיו מת מיד כי לא היה ממונה ששת ימי בראשית כי אם להבליעו בתוך מעיו וכיון שהשלים מנויו שנתמנה עליו ושבשבילו נברא מת מיד, ועל כן קראו דגה כי לשון דג משמע חי ולשון דגה משמעו מת ככתוב (שמות ז׳:כ״א) והדגה אשר ביאר מתה. וכן בענין האתון שאמר בה הכתוב (במדבר כ״ב:ל״ג) ואותה החייתי כיון שדברה לבלעם ועשתה מנויה שנתמנית עליו ששת ימי בראשית מתה, וידוע כי הדבור היה לכבוד ישראל ולהודיע לבלעם כי הכח שהיה לו בפיו אינו בפיו שהרי יכול השי"ת ליטול הדבור ממנו שטבעו לדבר ונותנו לבהמה שאין טבעה לדבר וכונת הנס הזה לקצץ רגלי כוונת בלעם הרשע ושלא יקלל ישראל. וזאת תפלת יונה ויאמר קראתי מצרה לי אל ה' ויענני מבטן שאול שועתי שמעת קולי ואמר מבטן שאול לפי שהיה עומד בבטן הדג המת כאלו עומד בבטן שאול. ותשליכני מצולה בלבב ימים ונהר יסובבני. הנה זה היה נס גדול כי טבע הדג המת לצוף ולשוט על פני המים והדג הזה שהיה יונה במעיו היה שוקע במצולת הים, זהו שאמר ותשליכני מצולה בלב ימים שהגיע אל סוף המקום העמוק בלב הים, ומפני שהיה יונה בלב הים העמוק אמר ונהר יסובבני כי כל מימי הנחלים היו מקיפין אותו. שנאמר (קהלת א׳:ז׳) כי כל הנחלים הולכים אל הים. כל משבריך וגליך עלי עברו כל משברי הים עוברים עליו לארבע רוחות העולם. ואני אמרתי נגרשתי מנגד עיניך אך

אוסיף להביט אל היכל קדשך. אפפוני מים עד נפש תהום יסובבני סוף חבוש לראשי מה ענין ים סוף אצל התהום משאר הימים אבל שני הכתובים נקשרים זה עם זה חציו של ראשון מחובר עם חציו של שני. ופירושו ואני אמרתי נגרשתי מנגד עיניך כשאפפוני מים עד נפש תהום יסובבני וכן חציו הא' שהוא אך אוסיף להביט אל היכל קדשך הוא מחובר עם סוף חבוש לראשי ופי' בטוח אני שאוסיף להביט אל היכל קדשך כשאני רואה מימי ים סוף חבושים לראשי כי ים סוף מערב לארץ ישראל והיו פניו כלפי ארץ ישראל נוכח העיר ומשם היה בטוח בישועת השם יתברך כשם שהיתה ישועת ישראל בקריעת ים סוף. וכשהיה רואה מימי ים סוף באים על ראשו זכר את האות הגדול והנורא שעשה השם יתברך לאבותינו על הים כי העלה אותם משם והיה בטוח כי השם יתברך יעלה אותו ממצולות הים ויוסיף להביט אל היכל קדשו. לקצבי הרים ירדתי הארץ בריחיה בעדי לעולם פי' קצבי לשון מדה ושיעור דבר הקצוב כלומר כגובה ההרים הגבוהים על הארץ כן היתה ירידתי בתוך הים שניהם היו על מדה אחת ועל קצב אחד. הארץ בריחיה בעדי פי' בריחי הארץ נחשבים כגון קו עובר על אמצעית הארץ על הנקודה האמצעית הנקרא בלשון ערבי נקט"ה הקו העובר על הנקודה היוצא אל הקף הארץ אל שני צדיה ויהיה מבריח מן הקצה אל הקצה והקו הזה הנקרא בריח הוא ארוך מכל קו ישר שיהיה עובר על הארץ וחולק אותה, והנקודה הנקרא מרכז היא עמוקה מכל הנקודות הנתונות בארץ וכל הקוים הנקראים בריח עוברים עליה והיה יונה בדבריו אלה מועיל שהגיע לסוף התהום גם לעמקי הארץ, והוא שאמר הארץ בריחיה בעדי לעולם היה באמצעית הארץ וכל הבריחים עוברים עליו ואמר בעדי לעולם כלומר מכל צד מצדי העולם שאתה מוצא את הבריח עליו היה עובר, וזהו ענין כל העומד באמצעית העגולה או באמצעית הכדור. ואמר ותעל משחת חיי ה' אלהי מתוך הצער והמצוק הגדול הזה העמוק אתה מעלה אותי. בהתעטף עלי נפשי את ה' זכרתי. מן הכתוב הזה למדנו כי כל העומד בצרה ובצער גדול והוא זוכר את הש"י ומבקש רחמים לפניו בכל לבו ובכל נפשו בכונה שלימה ובתשובה שלימה השי"ת מרחם עליו ותפלתו תכנס אל היכל קדשו, וכן אמר משה (דברים ד׳:ל׳) בצר לך ומצאוך כל הדברים האלה וגו'. וזהו שאמר יונה כשהיתה נפשי מתעטפת ושופכת תחנה זכרתי את אלהי בתמימות לב ובכונה שלימה ומיד ידעתי שתפלתי נשמעת. משמרים הבלי שוא אמר כן על המלחים שהיו משמרים הבלי שוא ורחמת עליהם כשקבלו לעזוב חרפתם זהו חסדם יעזובו תרגום חרפה חיסודא. והעלית עליהם כאלו זבחו זבחים ונדרו נדרים ואינם נאמנים שיקיימו את נדריהם ואעפ"כ רחמת עליהם על אחת כמה וכמה אני המודה בתורתך המשים תפלתי זבח לפניך שאמר ואני

בקול תודה אזבחה לך וגו'. אשר נדרתי אשלמה ישועתה לה'. שאהיה ראוי למצוא ישועתך הגדולה, ומיד קבל השם יתעלה תפלתו ויאמר ה' לדג ויקא את יונה אל היבשה. בכאן קראו דג כי החיהו השי"ת לכבוד יונה וע"כ קראו דג כבתחלה, ואמר ויקא ולא אמר להקיא כמו שאמר לבלוע את יונה לפי שכל בעלי חיים מזומנים הן לשרת את הצדיקים מבני אדם ולהועיל להם ואין להם רשות להזיק וכשהקיאו ליבשה מיד נתנבא. ויהי דבר ה' אל יונה שנית לאמר קום לך וגו' הזכיר שנית ללמד שהיא שנית בענינה שאינה דומה לנבואה ראשונה כי בראשונה היו ראוים ליענש מיד וכשנתאחר הדבר עד הנבואה השנית נפתחו להם שערי תשובה ונתאחרה הגזירה וע"כ אמר בראשונה וקרא עליה כי קריאה בעל היא לפורענות כלשון (איכה א׳:ט״ו) קרא עלי מועד, זהו שאמר כי עלתה רעתם לפני. כלומר נגזר עליהם גזירת מי שעלתה רעתם לפני השי"ת ודינן להשחת מן העולם כמו שנאמר בסדום (בראשית י״ט:י״ג) כי גדלה צעקתם את פני ה'. אבל בכאן אמר וקרא אליה כי כל קריאה באל לטובה (יחזקאל ל״ו:כ״ט) וקראתי אל הדגן והרביתיו ועל כן אמר שנית לפי שהיא שנית בענינה. ויקם יונה וילך אל נינוה ונינוה היתה עיר גדולה לאלהים, ייחס מעלתה וגדלה שכן דרך הכתוב ליחס הדברים הנכבדים והדקים לאלהים כענין שכתוב (בראשית א׳:ב׳) ורוח אלהים, (איוב א׳:ט״ז) אש אלהים יחס היסודות הדקים לשי"ת מה שלא תמצא כן ביסוד המים והעפר שהם כבדים והכונה בנינוה שאין ראוי ליחס גדולה לכח בני אדם כי אם לגבורת אלהים, והיתה מהלך שלשה ימים ויחל יונה לבא העיר היה במהלכו כל היום ההוא מייחל וממתין דבר השי"ת שאמר לו וקרא אליה את הקריאה אשר אני דובר אליך ולא נודע לו הדבר עד שגמר מן העיר מהלך יום אחד ובתחלת היום השני נתברר לו הדבר כענין שכתוב ויקרא ויאמר עוד ארבעים יום ונינוה נהפכת ונתאחרה הקריאה יום אחד עד שיהא מגיע במהלכו באמצע העיר כדי שיתברר לאנשי נינוה אמתת דבריו בבואו בתוכה לקרוא הקריאה הזאת, ועוד יש לומר כי היתה הקריאה אחרי יום אחד כדי שיהיה העובר עליו יכול לעלות אל ראש המדינה מגיד את הקריאה אשר שמע מפיו והרצים לפניו עד מהלך היום השלישי שהוא סוף העיר מגידים את הקריאה כמו כן ונמצא במהלך יונה היום השני לבדו נשמעה הקריאה מהלך שלשה ימים והיו הרצים לפניו נבהלים ונדחפים להשמיע את דבריו. ויאמינו אנשי נינוה באלהים. אמונתם זו לא היתה אמונה שלימה בלב אבל האמינו שהקריאה ההיא לאלהים והוא יכול לעשותה כלו' האמינו שהבורא יכול ליפרע מהן ולהענישם כאשר כל מלך וכל שליט יכול ליפרע מאנשיו אשר תחת ידו וזה מפני פחדם לא מפני יושר אמונתם. ויקראו צום וילבשו שקים מגדולם ועד קטנם

כלומר לבכות ולספוד על נפשותם מפני פחדם שהיו מפחדים על עצמם מן המיתה לא מפני פחד ה' ויראתו מעונש העוה"ב ולא מתוך אמונת הלב. ויגע הדבר אל מלך נינוה כי יתכן שהיה מושב המלך מחוץ לעיר ומה שהגיע אליו הוא מעשה אנשי העיר שקראו צום ולבשו שקים והוא עשה כמעשיהם כענין שכתוב ויקם המלך מכסאו וגו' ויזעק ויאמר בנינוה מטעם המלך לא מפני יראת השי"ת האדם והבהמה הבקר והצאן ופירוש האדם הם עוללים ויונקים והטף אשר אין להם דעת כמו שאומר בסוף הנבואה הרבה משתום עשרה רבוא אדם אשר לא ידע בין ימינו וגו' כי הגדולים קראו צום ולבשו שקים ונשארו הקטנים שגזר עליהם המלך שלא לאכול ולא לשתות אמר אל יטעמו והוא נפרד בטעם שעליו בפני עצמו ופירוש אל יטעמו שום טעם כי כן כתיב (איוב וב) וחיך אוכל יטעם לו. מאומה אל ירעו על הבהמות ומים אל ישתו על כלם. ויתכסו שקים האדם והבהמה שהיו כל בעלי חיים נוהגין מנהג א' במאכל ובמשתה. ויקראו אל האלהים בחזקה כדי שיהיו הטף והבהמה שצוה להרעיבם ולהלבישם שק קוראים אל שופט העולם ומלכו בחוזק טעם המלך ומצותו לא מדרך אמונתם כי הבהמה והקטנים אין להם דעת להיותם קוראים אל האלהים מתוך יראה או מתוך אמונה או מתוך דעת אבל צועקין ובוכין ומייללין בכל כחם מן הצער אשר הם עומדים בו, ולא תמצא בכל נבואה זו תפלה לאנשי נינוה אבל הסכמתם ועצתם כולה היתה לצער הטף והבהמה ולהרעיבם ולהצמיאם לפי שאינם יודעים מאומה ואין להם דעת אולי ירחם אותם האלהים בגללם. ומה שלא היו הם מתפללים לפי שלא היה דרכם להתפלל ואעפ"כ ריחם ה' יתברך עליהם כששבו איש מדרכו הרעה ומן החמס אשר בכפיהם היו מחזירים כל גזלה וכל חמס שהיה נמצא בידם לבעליהם, ואמרו רז"ל כי היתה תשובתם גדולה וחזקה בענין חזרת הגזלות (תענית דף יו) גזל מריש ובנאו בבירה היה מקעקע הבירה ומחזיר מריש לבעליו ואע"פ שיספיק לו מן הדמים ולא יצטרך לקעקע הבירה, ועתה הודיע הכתוב כונתם מי יודע ישוב ונחם פירוש מי יודע אם ישוב אם לא מפני שלא היו בוטחים בגזרה הנגזרת עליהם שתהיה בטלה מהם בתשובתם ואף על פי כן לא הסתיר בעל הרחמים פניו מהם ולא שאלו להם סליחה וכפרה כדי לקנות להם חיי העולם הבא אבל אמרו ולא נאבד שאלתן היתה על אבדן העולם הזה לבדו. וירע אל יונה כשלא נתקיימה נבואתו ויתפלל אל ה', ואין התפלה הזאת מטעם בקשת הרחמים כי אם מלשון פלילים ששאל תפלה מלפני המקום ויאמר הלא זה דברי כי הייתי יודע כי אתה אל חנון ורחום, ומפני שידעתי זה על כן קדמתי לברוח תרשישה ובטחתי במדותיך אלה הטובות ואריכות אפך וגודל רחמיך שאתה תעביר על חטאתי ולא תענישני ועתה ה' קח נא את נפשי

ממני וגו'. לפי שאתה מתנחם על הרעה אשר דברת על אנשי נינוה הרשעים שלא היתה תשובתם לכבודך וחייבתני וגזרת עלי לבא להם בשליחותך ונמצא אני כזבן בעיניהם בדברי, ומפני זה אני רואה כי טוב מותי מחיי והקב"ה חיזק הטעם הזה בידו ואמר לו ההיטב חרה לך ואין זה לשון תמיהה כי אם לשון ודאי אמר לו השי"ת ראוי הוא הדבר הזה שיחרה לך ואלו היה תמיהה היה יונה משיב לו כמו שנא' בסמוך שהשיב לו היטב חרה לי עד מות ומתוך התשובה אנו מכירין שלשון תמיהה דיבר אבל בכאן שלא השיב יונה למדנו שהוא לשון הודעה, והנה יונה נתפייס בזה כשהודה לו השי"ת בדבר והיה מקוה עוד אולי תתקיים נבואתו, וזה שאמר ויצא יונה מן העיר וישב מקדם לעיר ויעש לו סוכה וישב תחתיה בצל כלומר עשה לו דמות סוכה מבטחונו ותקותו בשם יתברך, וישב תחתיה בצל מסתופף בצל תקותו עד אשר יראה מה יהיה בעיר בהשלמת ארבעים יום אם ינצלו מן הגזרה אם לאו, והנה הש"י פירש לו סוד הענין והודיעו שאין מחשבתו זאת יכולה להתקיים ועל כן נתן לו דמיונות בדרך משל כמו שמספר והולך. וימן ה' אלהים קיקיון הזכיר שני שמות בצמיחת הקיקיון והוא אילן של דלעת שהעלה לו רחבה ויש לו צל גדול וכענין שכתוב (בראשית ב׳:ט׳) ויצמח ה' אלהים מן האדמה וגו' כי הנהיג באילן זה מנהג אילני גן עדן כי בו ביום שנבראו היו בגודל גופן ובקומתן ועל כן אמר ויעל מעל ליונה להציל לו מרעתו רעת חום השמש. וישמח יונה על הקיקיון שמחה גדולה שמח על האילן שהיה הצל מועיל לו:

והנה שמחת יונה על הקיקיון דומה לשמחת בני אדם בקניני העוה"ז אשר אין להם קיום שאין ראוי לשמוח בקנינם ולא להצטער עליהם באבדם ומפני שמחתו ששמח על עסקי העוה"ז באהבתו להראות מיעוטי תולדותם ומיאוס הנאתם וחלישות כחם כדי להתגלגל מזה אל הפלילה ששאל למעלה, ולפרש הענין הזה הוא אומר וימן האלהים תולעת והתולעת הזה הוא דמיון הימים והלילות האוכלות תמיד חיי בעלי חיים ומאבידות את ימיהם בהתגלגלם עליהם ואינם יודעים עד בא עתם פתאום. ואמר בעלות השחר למחרת להיות הדבר נעשה בעתו הראוי לו היתה התולעת מזומנת להכות את הקיקיון בעלות השחר מפני שהוא קרוב אל העת אשר בני אדם צריכין אל הצל והוא עת זריחת החמה ואמר ויהי כזרוח השמש כשהצל מועיל לבני אדם. וימן אלהים רוח קדים חרישית מנהג הרוח הבאה בזמן החריש להיות בה צער. ותך השמש על ראש יונה ויתעלף שהיה כנבהל ונבוך מן (ישעיהו נ״א:כ׳) עולפו שכבו והיה דואג על יבשות הקיקיון ועל חסרון צל הסוכה ועל כן אמר וישאל את נפשו למות. ויאמר טוב מותי מחיי. וכן דרך כל העומד בצער שיהיה בועט בחייו ומקלל את ימיו כענין שכתוב (איוב ג׳:י״א) למה לא מרחם

אמות וכשראה הקב"ה את צערו פתח ושאל אותו על הדבר הגורם לצערו. ויאמר אלהים אל יונה ההיטב חרה לך על הקיקיון וזו ה"א התמיהה ולא הידיעה והוא השיבו על השאלה הזאת היטב חרה לי עד מות. ויאמר ה' אתה חסת וגו':

חלק ב

תניא רבי פנחס בן יאיר אומר טהרה מביאה לידי קדושה שנא' (ויקרא ט"ז:י"ט) וטהרו וקדשו. ידוע כי המדות כולן ב' חלקים גופניות ושכליות. הגופניות באות לתקן המעשים כי אין שלימות לחכמה בלתי תיקון המעשים שכן אמר הכתוב (תהילים קי"א:י') שכל טוב לכל עושיהם. ודרשו רז"ל (ברכות דף י"ז) לכל לומדיהם לא נאמר אלא לכל עושיהם, השכליות באות לטהר המחשבה ושלא להשתמש בה זולתי בעבודת השי"ת, וזהו שכתוב (תהילים כ"ד:ד') נקי כפים ובר לבב. נקי כפים יכלול המדות השכליות שהן לתיקון המעשים. ובר לבב יכלול המדות השכליות שהן לטהר המחשבה ושיהא תוכו כברו ונסתרו כנגלהו, וכמו שדרשו רז"ל כתיב (איוב כ"ח:י"ז) לא יערכנה זהב וזכוכית (חגיגה דף ט"ו) למה נמשלו דברי תורה לזהב וזכוכית לפי שדברי תורה קשין לקנותן כזהב ונוחין לאבדו ככלי זכוכית. ר"ע אומר למה נמשלו דברי תורה לזכוכית לומר לך מה זכוכית זה כל מה שאתה נותן לתוכו הוא מראה לך, כך תלמיד חכם צריך שיהא מראה בפיו כל מה שיש בלבו. וכן מצינו בארון הברית שכתוב בו (שמות כ"ה:י"א) וצפית אותו זהב טהור מבית ומחוץ תצפנו. וכן אמר הכתוב (איוב כ"ט:י"ד) צדק לבשתי וילבשני, ביאורו לבשתי מבפנים וילבשני מבחוץ, כלומר שיהיה נגלהו ונסתרו שוין לא שיהיה חולק ומכזב קצתו על קצתו, ומי שיש בו מדה זו הוא הנקרא בלשון התורה תמים, והוא הלשון שנשתבחו בו הצדיקים, והוא שכתוב (בראשית ו':ט') נח איש צדיק תמים היה. וכתוב באברהם (שם יז) התהלך לפני והיה תמים. וביעקב נאמר (שם כה) איש תם. וכשהאדם מטהר מחשבתו המדה זו מביאתו לידי קדושה, וזהו שאמרו וטהרו וקדשו שהטהרה מביאה לידי קדושה. ודבר ידוע שאין הטהרה והקדושה מצויה אלא בקיום התורה והמצות, שהטהרה דבקה בתורה שכן אמר דוד ע"ה (תהילים י"ט:י') יראת ה' טהורה עומדת לעד כאלו אמר עומדת טהורה לעד כלומר שהטהרה דבקה בה לא תפרד ממנה, וזהו שדרשו ז"ל (ברכות דף כ"ב) אין דברי תורה מקבלין טומאה שנא' (ירמיהו כ"ג:כ"ט) הלא כה דברי כאש נאם ה'. בשתי מדות אלו נתקדשו ישראל בסיני כששמעו עשרת הדברות מפי הגבורה מה שלא שמעה שום אומה ולשון, הוא שכתוב (דברים ד':ל"ג) השמע עם קול אלהים. ודרשו רז"ל היה הקול נשמע מסוף העולם ועד סופו והיו שומעין אותו זקנים כפי כחם נערים כפי כחם עוברות כפי כחן.

בטהרה הוא שבאו לחסות תחת כנפי השכינה בשלשה דברים במילה בטבילה ובקרבן ועיקר שלשתן קרבן. מילה לפי שהערלה קרויה טומאה ולפיכך הוצרכו לברית מילה להיותם טהורים. טבילה עיקר הטהרה במים. קרבן לפי שהחטא קרוי טומאה והמתכפר בקרבנו הוא טהור. קדושה הוא שכתוב (שמות י״ט:ו׳) ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש. ודבר ידוע שכל הקדושות וכל הקידושים נמשכים מן הקודש כנהר הנמשך מן המעין והמעין מן המקור, וידוע כי עם ישראל נחלקים כהנים לוים ישראלים, הכהן נקרא קדוש מתקדש בקדושת עצמו ובקדושתו של לוי שהוא משבטו והלוי מתקדש בקדושת עצמו ובקדושתו של הקב"ה וכלם מתקדשין מן הקדש, ולפי שקדושת ישראל שנקראו קדש נמשכת מן הקדש לכך נקראו אנשי קדש כענין שכתוב (שמות כ״ב:ל׳) ואנשי קדש תהיון לי, ויש לך להתבונן שלא אמר ואנשים קדושים אלא ואנשי קדש כי הקדוש אפשר שתמשך לו הקדושה מקדוש אחר וכן מקדוש לקדוש ומגבוה לגבוה עד הסיבה העליונה יתעלה שהוא מקור הקדושה והוא נקרא קדש ששם מקור הברכה שנא' (תהילים קל״ד:ב׳) שאו ידיכם קדש וברכו את ה' וממה שאמר אנשי קדש נמשלו למלאכי השרת הקדושים שקדושתם נמשכת מן הקדש שכן כתיב בהן (דברים ל״ג:ב׳) ואתה מרבבות קדש ודרשו ז"ל מה מלאכי השרת קדושים וטהורים כך ישראל ביוה"כ מה מלאכי השרת יחפי רגל כך ישראל ביוה"כ. מה מלאכי השרת אין ביניהם לא אכילה ולא שתיה כך ישראל ביוה"כ אין בהם לא אכילה ולא שתיה. וזהו כוונת התורה כשאסרה אכילה ושתיה ביוה"כ לפי שהאכילה והשתיה מביאה את האדם לידי גסות הטבע וגובה הלב ויבא מזה לשכוח העיקר, והוא שכתוב (שם ח) פן תאכל ושבעת וגו' וכן אמר הנביא (הושע י״ג:ו׳) כמרעיתם וישבעו שבעו וירם לבם. ביאר כי המאכל והמשתה יביאוהו לידי הגאוה והגאוה לידי שכחת העיקר. והנה אמרו רז"ל אכל ושתה אל יורה, והטעם לפי שאין ראוי לדיין לדון אלא בבקר שנא' (ירמיהו כ״א:י״ב) דינו לבקר משפט, ואם בדיני ממונות נאסר לנו אכילה ושתיה ק"ו ביוה"כ שהוא יום הדין לנפשות שהעולם תלוי אם למיתה אם לחיים, וכאשר יתענה האדם אז יהיה לבבו נכנע ונשבר ויהיה כח הבשר דל ותלש ותתגבר עליו הנפש השכלות, וזאת כוונת התורה שאמרה (ויקרא ט״ז:כ״ט) תענו את נפשותיכם ובאה הקבלה בעינוי אכילה ושתיה, לפי שכחות הגוף נקשרים עם כחות הנפש ועל כן צריך אדם לענות בצום נפשו כלו' נפשו המתאוה, זהו ביאור הכתוב שאמר (משלי י״ב:י׳) יודע צדיק נפש בהמתו. מה מלאכי השרת עומדין על רגליהם כך ישראל ביוה"כ, מה מלאכי השרת יש ביניהם שלום שנא' (איוב כ״ה:ב׳) עושה שלום במרומיו כך ישראל ביוה"כ. מה מלאכי השרת מקלסין ומשבחין להקב"ה בארבע מחנות

שכינה כך ישראל מקלסין ומשבחין להקב"ה בארבע תפלות ביוה"כ. ביוצר במוסף במנחה ובנעילה, וזהו שאמרו במדרש (שיר השירים ה׳:ה׳) קמתי אני לפתוח לדודי וידי נטפו מור וגו' קמתי אני לפתוח לדודי זה יוצר, וידי נטפו מור זה מוסף, ואצבעותי מור עובר זה מנחה, על כפות המנעול זו נעילה. ד' תפלות אלו כנגד ארבע תפלות של שבת שתקנו לנו רז"ל שאינן דומות זו לזו ואלו כנגד ד' כתות שמקלסות פני שכינה ואלו הן. כת ראשונה צדיקים גמורים שלא חטאו מעולם. כת שניה הגרים והם גרי הצדק. כת שלישית בעלי תשובה. כת רביעית יראי שמים, וכלם למדין מפסוק אחד הוא שאמר ישעיה ע"ה (ישעיהו מ"ד:ה׳) זה יאמר לה' אלי וזה יקרא בשם יעקב וזה יכתוב ידו לה' ובשם ישראל יכנה. ואמרו במדרש זה יאמר לה' אני זה שלא חטא מעולם, וזה יקרא בשם יעקב אלו הגרים, וזה יכתוב ידו לה' אלו בעלי תשובה. ובשם ישראל יכנה אלו יראי שמים. ד' כתות אלו יש להן מעלות ידועות זו למעלה מזו כל מעלה ומעלה לכת הראויה לו, משל למה הדבר דומה למלך שנכנס לעיר וכל חיילותיו נכנסין בשער אחד כשבאין ללון כל אחד ואחד נותנין לו מדור לפי כבודו יש מי שלן בבירה אשר למלך ויש מי שלן בחצר בית המלך ויש מי שלן בסף בית המלך ויש מי שלן בבית המלך עצמו, כך אמר דוד רבש"ע אם הראשונים בבית אני בסף שנא' (תהלים פד) בחרתי הסתופף בבית אלהי בחרתי ישיבת הסף, אם הראשונים בסף אני בחצר שנאמר (שם קטז) בחצרות בית ה', אם הראשונים בחצר אני לא אצא מן הפונדק שנא' (שם) בתוככי ירושלים. זהו שאמר (שם פה) אשרי תבחר ותקרב ישכון חצריך ואמרו במדרש תנחומא אשרי שבחרו אע"פ שלא קירבו אשרי שקירבו אע"פ שלא בחרו, אשרי שבחרו אע"פ שלא קירבו זה אברהם שנא' (נחמיה ט׳:ז׳) אשר בחרת באברם. אשרי שקירבו אע"פ שלא בחרו זה יתרו ורחב. היום הזה נקרא קדוש שנאמר (ישעיהו נ"ח:י"ג) ולקדוש ה' מכובד. וכהן גדול שנקרא קדוש שנא' (ויקרא כ"א:ז׳) כי קדוש הוא לאלהיו היה מזכיר ביום הזה השם הקדוש עשרה פעמים במקדש בקדושה ובטהרה, ומזה אנו אומרים בנוסח תפלתו של כהן גדול וכשהיו שומעין את השם המפורש יוצא מפי כהן גדול בקדושה ובטהרה היו כורעים ומשתחוים ונופלין על פניהם ואומרים ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד. וכך היה אומר אנא השם חטאתי עויתי פשעתי אנא השם כפר נא לחטאים ולעונות ולפשעים כו' ואומר להם לפני השם תטהרו. ונחלקו הראשונים בכאן אי זה שם היה מזכיר אם שם בן ארבע אותיות או שם בן ארבעים ושנים. יש שכתבו כי שם בן מ"ב היה מזכיר ועל כן תקנו לשון הנוסחא אנא השם חטאתי אנא השם כפר נא, ואנו אומרים לפני השם תטהרו. ואין אנו אומרים לפני ה' תטהרו כלשון הכתוב. ויש שכתבו כי השם המיוחד היה מזכיר ומה

שאנו אומרים לפני השם תקנו הנוסח אנא השם לפי שכיון שאנו מעידין על מה שהיה כהן גדול אומר היאך אנו רשאין לומר שהוא היה אומר לפני ה' תטהרו, שהוא לא היה מזכיר את השם בכנויו כמונו אלא ככתבו, ומזה יש לנו להעיד עליו ולומר שכך היה אומר לפני השם תטהרו. כלומר אותו השם שאין אנו רשאין להזכירו. וכשהיה מזכירו לא היה מגביה קולו אבל תיכף שהתחיל להזכירו היו הקהל עונין בקול רם ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד. כדי שלא ישמע שם המפורש מפיו, ואף הוא לא הים משלימו אלא בבליעה שהיה בולעו בתוך לבו, וזהו שאנו אומרים בקדושה ובטהרה, שהרי ידוע הוא שאין שמותיו של הקב"ה נקראים בקדושה אלא מתוך המחשבה מפני שאם יוציאם מפיו ויחתכם בשפתיו יהיו מתפשטים באויר והאויר בא לכלל הטומאה ונמצא שם שמים מתחלל ולפיכך היה משלימו בבליעה. והראשון עיקר ששם בן ארבעים ושתים היה מזכיר שהרי צריכין אנו ביום הקדוש הזה להתחנן אל הדיין ולכך אנו מזכירין לפני השם תטהרו כי מלת שם תרמוז למדת הדין. וכענין שכתוב כי בו בחר ה' אלהיך מכל שבטיך וגו'. וכבר ביארתי זה (ס' בחיי) בפרשת אחרי מות:

ועתה אזכיר בכאן באור י"ג מדות שאנו נעזרים בהם בעתות התפלות וזמני הצרות והם מורשה לקהלת יעקב, ואע"פ שלא ידענו לרצותו שאין הדורות יודעין כח המדות ואינן מרגישין היאך הן אדוקות במדת רחמים מ"מ מדות רחמיו יליצו בעדנו כי כן הבטיח הקב"ה למשה בסיני כל זמן שישראל חוטאים יעשו לפני כסדר הזה ואני אמחול להם. ודרשו רז"ל (ר"ה דף י"ז) ברית כרותה לי"ג מדות שאינן חוזרות ריקם שנא' (שמות ל"ד:י') הנה אנכי כורת ברית. והנה הם מפתח גדול לבקש מהם שערי רחמים בכל דור ודור הן ליחידים הן לרבים, ובזמן הזה בהיותנו בגלות ושיעבוד בין האומות ואין לנו כהן גדול לכפר על חטאתינו ולא מזבח להקריב קרבן ולא בהמ"ק להתפלל שם ולא נשאר לנו לפני ה' בלתי אם תפלתנו וי"ג מדות אלו וזה פירושן. ה' ה' ב' מדות רחמים ונחשבין מדה אחת ואין לחלק ביניהם שהרי שוין הן באותיות ובקריאה, הראשון מדת רחמים גדולה בלא שאלה שהרי הקב"ה רחמן הוא מלא רחמים ואינו מקפח שכר כל בריה ואינו דוחה רשע וכן אמר הכתוב (תהילים כ"ב:כ"ה) כי לא בזה ולא שקץ ענות עני וגו'. והנה הוא מרחם אף על הרשעים שנא' (שם קמה) טוב ה' לכל ורחמיו על כל מעשיו ואפי' על העכו"ם, הוא שדרשו רז"ל מעשה ידי טובעין בים ואתם אומרין שירה, ואפילו על הבהמות שאדם ובהמה תושיע ה', וראיה גדולה שאינו דוחה רשע מאנשי נינוה שהיו רשעים בגזל וחמס ומלומדים בכמה עבירות ואף על פי כן כשחזרו בהן קבל הקב"ה תשובתן ונתבטלה גזירתם, השם השני מדת רחמים גם כן אבל לא כמו הראשון

כי הראשון מרחם בלא שאלה כרחם אב על בנים שמפיק האב רצונו בלי שישאל הבן. והשני בשעה ששואל ממנו אפילו בלי חיוב הוא מרחם עליו כשמבקש סליחה והנה חזר זכאי, וכן מצינו במדרש (ישעיהו מ"ט:י"ד) ותאמר ציון עזבני ה' וה' שכחני אפי' שתי מדות של רחמים שכחוני, ע"כ. לומר שאף בשאלה אינו נענה. וכח מדה זו של מדת רחמים לתת לאדם כל דבר שצריך שהוא מבקש ממנו כגון פרנסה או סליחה או רפואה או הצלה או שאר הצרכים, וזהו שאמר (דניאל א) ה' שמעה ה' סלחה ה' הקשיבה וגו' הזכיר מדה זו על כל צורך וצורך לבאר כי הוא מרחם על כל דבר. אבל כח מדה זו אינו בכל צרכי האדם כמו הראשון אלא בשני ענינים מיוחדים בלבד והן סליחה ורפואה שנא' (במדבר י"ב:י"ג) אל נא רפא נא לה, וכח מדה זו לענות את האדם בשני ענינים אלו ובלבד בשאלה ובבכי ובתחנונים כי השם יתעלה מרחם עליו וסולח על עונותיו בכח מדה זו. רחום וחנון מדות שוות ברחמנות שמדת רחום על התובע צרכיו ומבקש רחמים על צרה שיש לו או צורך פרנסה או רפואה וקורא רחום כי אם הוא צריך לרחמים הש"י מרחם עליו ונותן לו שאלתו בבכי ובתחנונים גדולים אע"פ שאינו מבקש סליחה על מיעוט עונותיו, ומדת חנון על התובע עלבון מחבירו הקב"ה מרחם עליו ושומע צעקתו במדת חנון בבכי ובתחנונים גדולים ובתעניות והוא שכתוב (שמות כ"ב:כ"ו) והיה כי יצעק אלי ושמעתי כי חנון אני, והראיה שהן מדות שוות ברחמנותם שאין הכתוב מקפיד בקדימתם כי הקב"ה אמר וחנותי את אשר אחון ורחמתי את אשר ארחם הקדים חנון לרחום ודוד הזכיר גם כן באשרי (תהילים קי"א:ד') חנון ורחום ה' ויונה בן אמתי אומר (יונה ד':ב') כי חנון ורחום הוא וביג מדות הקדים רחום לחנון. ארך אפים חמישית וששית כי כל המדות עד כאן מדבר במי שרובו זכאי וזה אינו מבקש סליחה על מיעוט עבירות שבידו והשי"ת מאריך אפו במדה זו, וזהו שאמר ארך אפים לצדיקים ולרשעים עד שארך אפים מדבר במי שרובו זכאי ורב חסד מדבר במי שהוא מחצה עונות ומחצה זכיות הקב"ה שרב חסד מטה כלפי חסד ונידון ברוב זכיות וכשמבקש רחמים על שום צורך חסד השי"ת מרבה כנגדו. ואמת מדבר במי שרובו חייב והוא יתעלה מוחל לו בתשובה חוץ מעון בטול תורה לפי שמדת אמת מדת הדין הוא ואמת לא עביד לפנים משורת הדין. נוצר חסד לאלפים מדבר במי שרובו זכאי והקב"ה נוצר חסדו לזה אפילו לאלפי דורות בשביל מיעוט זכיות שבידו ודוקא מאהבה אבל מיראה לאלף דור בלבד. נושא עון מדבר במי שרובו חייב. ואמרו רז"ל עונות אלו הזדונות. ואם חזר בתשובה ומבקש סליחה סולח לו הכל. ופשע אלו המרדים ובתשובה סולח לו הכל. וחטאה אליו השגגות. ורוצה לומר שאפילו השגגות צריכין תשובה כשיודעו לו. ונקה מדבר במי

שחזר וחוטא אחר התשובה וכבר מחל לו הקב"ה באותה תשובה אע"פ שחוזר וחוטא עכשיו אין הקב"ה חוזר ופוקד אותן העונות עם אלו לפי שאותן עונות כבר נמחלו לו באותה תשובה שעשה עליהם כבר והוא יתעלה מנקה אותו מהם, זה הוא ונקה. הקב"ה ינקנו מעון ויזכנו לחיי העוה"ב וימחול לעונותינו ביוה"כ הזה כמו שהבטיחנו בתורתו השלימה (ויקרא ט"ז:ל') כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם מכל חטאתיכם לפני ה' תטהרו:

לשון הרע

חלק א

זכור את אשר עשה ה' אלהיך למרים בדרך בצאתכם ממצרים (דברים כ"ד:ט'). זו מצות עשה שבתורה מכלל תרי"ג מצות שנצטוינו בהם והוא כלשון (שמות י"ג:ג') זכור את היום הזה אשר יצאתם ממצרים שהיא מצות עשה וכן (שם כ) זכור את יום השבת לקדשו. ויזהיר משה רבינו בכתוב הזה על מדת לשון הרע שהיא מדה מגונה עד מאד שכל המחזיקים בה אילם מקבלים פני שכינה. ויאמר שנזכר בענין המדה המשוקצת הזאת מה שאירע בשבילה למרים הנביאה שלא דברה לשון הרע אלא באחיה אשר גדלה אותו ולא דברה לאחרים אלא בינה ובין אהרן אחיה ולא דברה בפני משה שיתבייש ויכלם מזה ואעפ"כ נענשה בצרעת וכל מעשיה הטובים לא הגינו עליה מן העונש, והנה זה ודאי ק"ו לשאר בני אדם שהרי בידוע אם מרים אחות משה שהיתה גדולה ממנו ונתנה נפשה עליו בענין היאור וגדולה מזו כי משה לא היה מקפיד בדבריה וגדולה מזו שלא דברה לשון הרע לגמרי אלא שטעתה במה שהיתה מדמה אותו לשאר הנביאים נענשה בצרעת ק"ו לשאר בני אדם המספרים לשון הרע לגמרי על גדולים מהם בחכמה ובשנים ועל המקפידים בדבר שענשם כפול ומכופל, ועל זה אסרה תורה חברת יושבי קרנות שאינם מדברים אלא דברים בטלים וכענין שכתוב (קהלת ה':ב'-ג') כי בא החלום ברוב ענין וקול כסיל ברוב דברים, כי כשם שהחלומות רובן הבלים ודברים בטלים כן הכסילים רוב דבריהם דברים בטלים. וידוע כי כל הרגיל לדבר דברים בטלים מתוך אותם דברים בטלים יבא לספר לשון הרע מהמון העם, ומתוך כך יספר לשון הרע מן הצדיקים שנא' (תהילים ל"א:י"ט) תאלמנה שפתי שקר הדוברות על צדיק עתק, ומתוך כך יבא לדבר בנביאים ויתן דופי בדבריהם שנא' (דברי הימים ב ל"ו:ט"ז) ויהיו מלעיבים במלאכי האלהים וגו', ומתוך שהרגיל את עצמו לספר בגנות הבריות שבארץ יספר בגנות של מעלה לכפור בעיקר והוא שכתוב (תהילים ע"ג:ט') שתו בשמים פיהם

ולשונם תהלך בארץ, לשולם שהלכה בארץ גרמה להם ששתו בשמים פיהם. ולגודל חומר העבירה הזאת אין המחזיקים בה מקבלים פני שכינה, והוא שדרשו רז"ל במס' סוטה (דף מ"ב) ארבע כתות אין מקבלות פני שכינה, ואלו הן, כת חנפים, כת שקרים, כת מספרי לשון הרע. כת לצים ומצינו כי חלק בעל המדה הזו של לשון הרע נתנו דוד ע"ה עם חלק הגנבים והמנאפים ואמר כי לא יאות לבעל לשון הרע שיעסוק בתורה והוא שאמר (תהילים נ׳:ט״ז) ולרשע אמר אלהים מה לך לספר חקי ותשא בריתי עלי פיך אם ראית גנב ותרץ עמו ועם מנאפים חלקך וכתיב (שם) פיך שלחת ברעה ולשונך תצמיד מרמה. קראו רשע והשוה אותו לגנבים ומנאפים. ומצינו ששלמה המלך ע"ה שהזהיר על הלשון ואמר (משלי י״ח:כ׳) מפרי פי איש תשבע בטנו (שם) מות וחיים ביד לשון, הודיענו בשני כתובים אלה גודל כח הלשון אם לטוב אם לרע, כי אם הוא משתמש בלשונו בדברי תורה ויוכיח ויזכה את הרבים הנה זה שכרו אתו ופעולתו לפניו, ואם בדברי רכילות ולשון הרע תנה ענשו מעותד ומזומן ותשבע בטנו ממנו ויהיה תחלת הכתוב מפרי פי איש תשבע בטנו על עונש הלשון הרע וסופו כשהוא אומר תבואת שפתיו ישבע על שכר לשון הצדיק המזכה את הבריות ומצדיק לשון הרבים בלשונו, והכתוב שאחריו נקשר עמו וביאור אליו והוא שאמר מות וחיים ביד לשון וגו', יאמר מאחר כי מות וחיים ביד לשון מי שאוהב את הלשון והוא האיש החפץ לדבר תמיד יסתכל לקבל עליו שכר וידבר בדברי חכמה ותוכחת חיים והשלום והאמת ויאכל פרי הלשון ויהיה שכרו רב כי חיים ביד לשון, וכאשר הוא רגיל לדבר יותר משאר בני אדם כן ירבה שכרו, ובענין ההפך ג"כ אם הוא אוהב הלשון לדברי רכילות ולשון הרע הלא ענשו גדול ויאכל פרי העונש. ועל כן יש לו להזהר בזה כי מות ביד לשון:

ודרשו רז"ל (ערכין דף טו:) אין הנגעים באים אלא על לשון הרע שנאמר (קהלת ה׳:ה׳) אל תתן את פיך לחטיא את בשרך כלומר אל תתן רשות להוציא דבר מפיך לחטיא את בשרך להלקות גופך ואל תאמר לפני המלאך הממונה עליך בשגגה הוצאתי מפי הדבור, שכל דבור ודבור שיוצא מפיך הלא הם בספר נכתבין בין טוב בין רע בין שוגג בין מזיד. למה יקצוף האלהים על קולך וחבל את מעשה ידיך אלו הידים והגוף שלוקין בנגעים:

ובמדרש מות וחיים ביד לשון הכל תלוי בלשון זכה לחיים לא זכה למיתה. עסק אדם בתורה בלשונו זכה לחיים שהתורה עץ חיים שנא' (משלי ג׳:י״ח) עץ חיים היא למחזיקים בה. והיא רפואתו של לשון הרע מרפא לשון עץ חיים. אם עסק בלשון הרע מתחייב הוא בנפשו למות שקשה לשון הרע משפיכות דמים שכל מי שהורג אינו הורג אלא נפש אחד אבל המספר לשון הרע הורג שלשה האומרו והמקבלו ומי שנאמר עליו,

שכן מצינו בדואג האדומי שאמר לשון הרע על אחימלך בן אחיטוב ונהרג שנאמר (שמואל א כ"ב:ט"ז) ויאמר שאול מות תמות אחימלך ונהרג שאול דכתיב (דברי הימים א י':י"ג) וימת שאול במעלו אשר מעל בה', וכן שאול אמר (שמואל ב א':ט') עמוד עלי ומותתני כי אחזני השבץ קטיגוריא של נוב עיר הכהנים ואין שבץ אלא בגדי כהונה (שמות כ"ח:י"א) ועשית משבצות זהב, ודואג האדומי נשתרש מחיי העוה"ז שנאמר (תהילים נ"ב:ז') גם אל יתצך לנצח יחתך ויסחך מאהל ושרשך מארץ חיים. מי קשה המכה בחרב או המכה בחץ. המכה בחרב אינו יכול להמית אלא בקרוב והמכה בחץ אינו כן אלא זורק בחץ ומכהו בכל מקום שרואה אותו ולכך נמשל המספר לשון הרע לחץ שנאמר (ירמיהו ט':ז') חץ שחוט לשונם מרמה דבר בפיו וגו'. וכה"א (תהילים נ"ז:ה') בני אדם שניהם חנית וחצים ולשונם חרב חדה:

כל המספר לשון הרע כאלו כופר בעיקר שנאמר אשר אמרו ללשוננו נגביר שפתינו אתנו וגו'. קשה לשון הרע משפיכות דמים ומגילוי עריות ומע"ז. בשפיכות דמים כתיב (בראשית ד':י"ג) ויאמר קין אל ה' גדול עוני מנשוא. בגילוי עריות כתיב (בראשית ל"ט:ט') איך אעשה הרעה הגדולה הזאת, בע"ז כתיב (שמות ל"ב:ל"א) אנא חטא העם הזה וגו', ואלו בלשון הרע כתיב (תהילים י"ב:ד') יכרת ה' כל שפתי חלקות לשון מדברת גדולות לכך נאמר (משלי י') מות וחיים ביד לשון:

ובמדרש תהלים (תהילים ל"ט:ב') אמרתי אשמרה דרכי מחטוא בלשוני קשה לשון הרע מע"ז שכשחטאו ישראל במדבר לא נחתם עליהם גזר דין עד שחטאו בפיהם שנאמר (דברים ה':כ"ה) וישמע ה' את קול דבריכם וגו' וכתיב (מלאכי ב':י"ז) הוגעתם ה' בדבריכם במעשיכם לא נאמר אלא בדבריכם וכן אמר (ישעיהו ג':ח') כי כשלה ירושלים ויהודה נפל כי לשונם ומעלליהם אל ה', וכן הוא אומר (ירמיהו י"ב:ח') היתה לי נחלתי כאריה ביער נתנה עלי בקולה על כן שנאתיה, וכי בקולה שנאה והלא בקולה אהבה שנאמר (שיר השירים ב':י"ד) השמעיני את קולך אלא בקולה אהבה ובקולה שנאה, בקולה אהבה השמעיני את קולך וגו', בקולה שנאה נתנה עלי בקולה וגו' הוי אומר מות וחיים ביד לשון, וכן מרים נענשה בצרעת שנאמר (במדבר י"ב:א') ותדבר מרים ואהרן במשה מה היה ענשה צרעת דכתיב (שם) ויפן אהרן אל מרים והנה מצורעת וכתיב (שם) ויחר אף ה' בם, מה כתיב אחריו (דברים כ"ד:ט') זכור את אשר עשה ה' אלהיך למרים, והלא דברים ק"ו ומה מרים שלא דברה אלא באחיה ושלא בפניו ולא נתכונה אלא להחזיר לו אשתו כן, המסתר לשון הרע בפני חבירו על אחת כמה וכמה, מה כתיב למעלה מן הענין (שם) השמר בנגע הצרעת, ואף אהרן שהיה כהן גדול נגעה בו ידו של

הקב"ה שנאמר ויחר אף ה' בם. בם באהרן ומרים אלא שאהרן נתרפא מיד ומרים לאחר שבעה ימים שנא' (במדבר י"ב:ט"ו) ותסגר מרים מחוץ למחנה שבעת ימים, וזהו שאמר (ויקרא י"ד:ב') זאת תהיה תורת המצורע מצורע מוציא שם רע ולכך היה קרבנו שתי צפרים חיות. ודרז"ל אמר הקב"ה יהא קרבנו צפרים שקולן מצפצף יבא הקול ויכפר על הקול. וכן אתה מוצא בנחש הקדמוני על שאמר לשה"ר על בוראו לפיכך נצטרע שנאמר (בראשית ג':י"ד) ויאמר ה' אלהים אל הנחש כי עשית זאת ארור אתה מכל הבהמה. במה אירורו בצרעת נאמר כאן ארור אתה ונאמר להלן (ויקרא יט) צרעת ממארת היא, אמר רב הונא בשם רבי יהושע בן לוי הסלעים שהם על הנחש זו היא צרעתו ולא עוד אלא בעלי מומין מתרפאין לעוה"ב והוא אינו מתרפא. בבני אדם כתיב (ישעיהו ל"ה:ו') אז ידלג כאיל פסח ותרון לשון אלם. וכן כתיב (שם סה) זאב וטלה ירעו כאחד אבל נחש אינו מתרפא לעוה"ב שנאמר (שם) ונחש עפר לחמו לפי שהוריד את הבריות לעפר ומי גרם לו שסיפר לה"ר:

יש דבור שהוא לשון הרע ויש שאינו לה"ר אלא אבק לה"ר. והנה רז"ל ביארו לנו דבור לה"ר מהו והוא שאמרו (ערכין דף טו:) היכי דמי לה"ר כגון דאמר היכא איכא נורא אלא בבית פלניא. ואמרו רז"ל בב"ב (דף קסד:) פרק גט פשוט ג' עבירות אין אדם ניצול מהן בכל יום. הרהור עבירה ועיון תפלה ולה"ר לה"ר סלקא דעתיה אלא אימא אבק לה"ר. קשה לה"ר יותר משאר עבירות שכן הזכיר ירמיה ג"פ העל אלה לא אפקד בם נאם ה', הזכיר תחלה באיסור אשת איש (ירמיהו ה':כ"ט) סוסים מיוזנים משכים היו וגו'. וסמיך ליה (שם) העל אלה לא אפקד בם נאם ה' אם בגוי אשר כזה לא תתנקם נפשי, והזכיר אחרי כן בעון מי שמקבץ ממון בשקר (שם) ככלוב מלא עוף כן בתיהם מלאים מרמה ע"כ גדלו ויעשירו וגו' וסמיך ליה העל אלה לא אפקד בם נאם ה'. והזכיר שלישית בבעלי לה"ר (שם ח) חץ שחוט לשונם מרמה דבר בפיו שלום איש את רעהו ידבר ובקרבו ישים חרבו וסמיך לי' העל אלה לא אפקד בם וגו' לא הזכיר מלת בם אלא על לה"ר להורות שהעונש יחול בגופם ממש:

כמה בני אדם חושבין שאין חטא הלשון חמור כחטא המעשה וע"ז אמר שלמה המלך ע"ה (משלי כ"ה:י"ח) מפיץ וחרב וחץ שנון איש עונה ברעהו עד שקר. יאמר אל תחשוב שאין היזק הלשון אלא הדבור בלבד ואינו חטא המעשה אבל הוא חמור כל כך כאלו לקחת מפיץ והוא מין ממיני הזיין שנא' (יחזקאל ט':ב') ואיש כלי מפצו בידו וכן (ירמיהו נ"א:כ') מפץ אתה לי. וכאלו לקחת חרב וכאלו לקחת חץ שנון והכית בהם, ולכך המשיל

הלשון לשלשה דברים הללו ואם העדת בדבר המחייבו מלקות הנה הוא מפיץ ואם בדבר המחייבו הריגה הנה הוא חרב ואם בדבר המחייבו סקילה הרי הוא חץ שנון:

מותר לספר לה"ר על בעלי מחלוקת שנא' (מלכים א א׳:כ"ו) ולי אני עבדך ולצדוק הכהן, וכל מי שאינו מספר לשון לה"ר ואינו מחזיק במחלוקת על אותם שאינם נוהגים כשורה הוא נענש בזה, וכן אמר הכתוב (הושע י׳:ט׳) מימי הגבעה חטאת ישראל וגו' שם עמדו, כלומר אם שם עמדו, יאמר הדור הזה לא השיגה אותם בגבעה לבער הרע כמו שהשיגה מלחמה לאנשי הדור ההוא. וענין מימי הגבעה כלומר מן הזמן ההוא חטאתם להקב"ה והיה הדור ההוא טוב יותר מזה כי בערו את הרע בענין הפילגש והחזיקו מלחמה עליהם ואתם לא כן כי אלו הייתם בדור ההוא לא עשיתם כמותם לבער הרעות מקרבכם:

יתחייב אדם לשמור דרכיו מחטוא בלשונו ושלא ישתמש בדבורו באחד מדרכי החטא, כי הדיבור באדם מצד הנפש המשכלת שבו ועמו יש לו יתרון על כל שאר בעלי חיים. וע"כ צריך הוא להזהר בעצמו ושיציל את נפשו שלא יענישנה בלשונו. וכן אמר שלמה (משלי יא) שומר פיו ולשונו שומר מצרת נפשו:

לולב

חלק א

מציון מכלל יופי אלהים הופיע (תהלים נ). פסוק זה מדבר בתחיית המתים כי כן כתוב למעלה ממנו אל אלהים ה' דבר ויקרא ארץ. ופירוש קריאה זו רמז לתחיית המתים כי שיעור הכתוב כן ויקרא שוכני ארץ. וכענין שנאמר בתחיית המתים (ישעיה יח) כל יושבי תבל ושוכני ארץ וכו' והוא כמו (שם כו) הקיצו ורננו שוכני עפר. ועל כן אמר אחריו (תהלים נ) יקרא אל השמים מעל זהו הנשמה ואל הארץ לדין עמו זה הגוף וכל המזמור מיוסד על הענין הזה, והכוונה בכתוב הזה כי נס הגדול של תחיית המתים יתחיל מציון למה לפי שמשם נברא העולם ונשתכלל, יאמר הכתוב כי תחלת הדבור והקריאה לשוכני ארץ תהיה מציון לפי שמציון מכלל יופי משם נשתכלל יופיו של עולם ותהיה מלת מציון משמשת למעלה ולמטה. וידוע כי הנקודה האמצעית של היישוב היא ציון ומשם היה משתיתו של עולם וכן כל דבר תקפו ועיקרו הוא האמצעית שהרי מצינו עץ החיים שהיה עיקר הגן באמצעיתו באמרו (בראשית ב) ועץ החיים בתוך הגן. ודרז"ל בפרקי ר"א כשם שגלגל חמה נתון באמצע הרקיע כך עץ החיים נתון באמצע גן עדן הה"ד (שיר השירים א) הביאני המלך חדריו אלו חדרי ג"ע. כמעשה הרקיע כך מעשה ג"ע. וכן אהל מועד היה באמצע ארבע מחנות ישראל גם יצירת האדם מאמצעיתו שהוא טבורו

שהוא כדמות שרש האילן שענפיו מתפשטים משם הנה והנה ומיד שנולד צריך לחתכו. ודרשו ז"ל כמו שהטבור באמצע הגוף כך א"י נתונה באמצע העולם וירושלים באמצע א"י ביהמ"ק באמצע ירושלים וההיכל באמצע בית ביהמ"ק והארון באמצע ההיכל ואבן השתיה לפני הארון שממנה הושתת העולם, והענין הזה מצוייר בצורת האדם בגלגל עינו שהרי האדם נקרא עולם קטן כולל העולם הגדול, והוא שדרשו בפרקי דרך ארץ אבא יוסי בן חנן אומר משום שמואל הקטן העוה"ז דומה לגלגל עינו של אדם, לבן שבו זה אוקיאנוס המקיף העולם כלו, שחור שבו זה העולם, קורט שבשחור זה ירושלים. פרצוף שבקורט זה ביהמ"ק, ומה שאמר אבן השתיה שממנו הושתת העולם הענין הזה הוא רומז במלת בראשית שכן אמרו בגמ' דסוכה (פ"ד דף מט) תנא דבי רבי ישמעאל אל תקרי בראשית אלא ברא שית אלו השתין שמששת ימי בראשית, וזהו שהזכיר אלהים הופיע הוא השם שזכר בבראשית. ולפי דעת מדרש רז"ל העליונים והתחתונים הכל מציון א"צ לומר העולם השפל שכך אמר במדרש ר"א הגדול אומר (בראשית ב) אלה תולדות השמים והארץ ביום עשות וגו' תולדות השמים מן שמים נבראו תולדות הארץ מן הארץ נבראו וחכמים אומרים אלו ואלו מציון שנאמר מציון מכלל יופי אלהים הופיע. מציון נשתכלל יפיו של עולם. וכן מצינו לרז"ל שאמרו עיקר שכינה בתחתונים היתה כי בודאי הגלגלים וכל צבאם עם היותם עצומים ונבראים נכבדים בעלי שכל ודעת רבה לא נבראו אלא לתשמיש מין האדם הוא שכתוב (שם א) והיו למאורות ברקיע השמים. ביאר בפירוש כי כונת אמרו יהי מאורות להאיר על הארץ היה, ואע"פ שחכמי המחקר סותרים זה בטענת שאין מפועל חכם לבנות בירה גדולה ובצורה להצניע שם גרגיר אחד אע"פ כן אין לנו אלא אמונת התורה הצודקת בכל דבריה כי מין האדם כשהוא צדיק נכבד וחשוב מן הכל אפי' מן הגלגל אפי' מן המלאך, ומפורש אמרו (חולין דף צא.) גדולים צדיקים יותר ממלאכי השרת והביאו ראיה מן הכתוב (דניאל ג) ורויה די רביעאה דמי לבר אלהין. ועוד בפרשת (ישעיה נב) הנה ישכיל עבדי המדברת על ישראל דרשו רז"ל וגבה ממלאכי השרת שנאמר (יחזקאל א) וגובה להם ויראה להם. ועוד ראיה ממה שדרשו במדרש תנחומא בסדר ויקרא (יואל ב) וה' נתן קולו לפני חילו אלו המלאכים שנא' (בראשית לב) מחנה אלהים זה וכי עצום עושה דברו זה הצדיק שהוא חזק מהם שהוא עושה דברו של הקב"ה שנא' (תהלים קג) גבורי כח עושי דברו וגו' אלו ישראל שהקדימו נעשה ונשמע. גם נראה לי קצת ראיה מדברי משה שאמר (דברים י) הן לה' אלהיך השמים ושמי השמים הארץ וכל אשר בה רק באבותיך חשק ה' וגו'. זה יורה כי השם ית' חשק בישראל יותר מנבראי השמים והארץ כי אם היתה הכונה להעלות

ולהגדיל מעלת ישראל על נבראי התחתונים בלבד היה ראוי הכתוב לומר הן לה' אלהיך הארץ וכל אשר בה רק באבותיך חשק ה' וגו'. וכן דוד ע"ה הזכיר המציאות כולו במזמור (תהלים קמח) הללו את ה' מן הארץ וגו' ואמר וירם קרן לעמו, וכן אמר ישעיה (ישעיה סו) כה אמר ה' השמים כסאי וגו'. ואת כל אלה ידי עשתה ויהיו כל אלה וגו', והם הצדיקים הנכנעים שהם עיקר הכל:

וראה גם ראה מעלת מין האדם שהרי השי"ת צוה בתורתו לעשות כלים גופניים במשכן ובמקדש היותם ציורים ודוגמא לדברים שכליים שבעולם העליון כדי להשכין שכינתו ולהיות דירתו בתחתונים. זהו שדרשו ז"ל כי כל בשמים ובארץ כל מה שברא הקב"ה למעלה ברא למטה, למעלה זבול שנאמר (שם לג) הבט משמים וראה מזבול ולמטה זבול שנא' (מלכים א ח':י"ג) בנה בניתי בית זבול לך, למעלה ערפל שנאמר (שמות כ':י"ח) ומשה נגש אל הערפל ולמטה ערפל שנאמר (ד"ה א ו) אמר לשכון בערפל. למעלה (ישעיהו ו':ב') שרפים עומדים ולמטה (שמות כ"ה:י') עצי שטים עומדים. למעלה כרובים שנאמר (שמואל א ד':ד') יושב הכרובים ולמטה (שמות כ"ה:י') והיו הכרובים. למעלה היכל ה' שנא' (חבקוק ב':כ') וה' בהיכל קדשו ולמטה היכל שנאמר (ירמיהו ז':ד') היכל ה' היכל ה' היכל ה' המה. למעלה פרכת שנאמר (בראשית א':ו') יהי רקיע בתוך המים ולמטה שנאמר (שמות כ"ו:ל"ג) והבדילה הפרכת לכם. למעלה ככבים שנא' (בראשית ט"ו:ה') וספור הככבים ולמטה שנאמר (דברים א':י') והנכם היום ככבי השמים. למעלה (יחזקאל ט':י"א) והנה האיש לבוש הבדים ולמטה (ויקרא ט"ז:ד') כתנת בד קדש ילבש. למעלה מלאכים שנאמר (תהילים ל"ד:ח') חונה מלאך ה' ולמטה (מלאכי ב':ז') כי מלאך ה' צבאות הוא. למעלה (תהילים ק"ד:ב') נוטה שמים כיריעה ולמטה (שמות כ"ו:א') ואת המשכן תעשה עשר יריעות, למעלה (דניאל ב':כ"ב) ונהורא עמיה שרא ולמטה (שמות כ"ה:ל"א) ועשית מנורת. ולא עוד אלא שחביבין של מטה משל מעלה שהרי הניח של מעלה וירד בשל מטה שנאמר (שם) ועשו לי מקדש וכו'. וזו היא מעלה גדולה לישראל בהיות להם עם השי"ת דביקות הגדול הזה, ולזה רמז הכתוב שאמר (שם יט) והייתם לי סגולה כי מלת סגולה נאמרת על עצם דבר שבו הכח הנסתר כמו שאומר סגולה על כח העשבים והפנינים שיש בהם כח נסתר, ולרוב הדבקות תמצא שהוא יתברך מיחד אותם ומקלסן שהם גוי. הוא שדרז"ל (ברכות פ"ק דף ז) בתפילין דמארי עלמא מה כתיב בהו (ד"ה א יז) ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ, כשם שהם מקלסים ומיחדין אותו יתברך ואומרים (דברים ו) ה' אלהינו ה' אחד:

ודבר ידוע כי עיקר מצות התורה ועיקר העבודה הוא היחוד, אע"פ שהוא יתברך ברא כל הנמצאים בשמים ובארץ והם רבים הוא אחד בכולם ועליון עליהם, ויכולין אנו להוכיח זה מכח החשבון, כי מן הידוע שהא' אינו ראשית החשבון אבל הוא סבה אל החשבון, וכשם שהוא סבה למציאות המספר ואינו מן המספר כן הבורא יתעלה הוא סבה למציאות העולם ואינו מן העולם, וכשם שאם תסלק כח האחד יהיו כל המספרים בטלים כי אין מציאותם אלא ממנו כן הבורא יתברך לולא כחו יהיו כל הנמצאים בשמים ובארץ בטלים. וכשם שאם יסתלקו המספרים ויעדרו, כח האחד במקומו עומד לא יסתלק ולא יעדר כי הוא האילן והם הפירות והאילן לא יחייב פרי אבל הפרי יחייב אילן, כן הבורא יחברך אלו יסתלקו ויעדרו כל הנמצאים כלם כחו לא נעדר אבל הוא קיים לעד לעולם, וזה ראיה ומופת גמור מדרך חכמת המספר כי העולם צריך אליו יתברך והוא יתברך בלתי צריך לעולם. וכשם שהאחד הוא סבה למספר השנים ומוליד השלשה באמצעות השנים ומוליד הארבעה באמצעות השלשה ומוליד החמשה באמצעות הארבעה וכן כלן עד תשעה שהוא תכלית האחדים, האחד סבה לכלן באמצעות מה שבינו וביניהם זה למעלה מזה וכח האחד שהוא סבת כלן מתפשט בכלן, כן כחות הנמצאים כלם בשמים ובארץ זה עליון מזה וזה למעלה מזה סבה אחר סבה עד הסבה העליונה יתברך שהוא סבת הכל ועליון על הכל כמאמר שלמה (קהלת ה׳:ז׳) כי גבוה מעל גבוה שומר וגבוהים עליהם. והענין הגדול הזה רמוז במצות הלולב כי הלולב עלים רבים נפרדים זה מזה וזה למעלה מזה וכלם תלויים ודבוקים בשדרה שהוא הלולב זה רמז לנמצאים כלם שהם נמצאים מסבה אחר סבה שהרי אין נסבה כי אם מסבה ואין נפעל כי אם מפועל ואין נמצא כי אם מממציא ולממציא ממציא עד הגיעם אל הממציא הראשון והוא יתברך אשר המציא כל נמצא, ועל כן ראוי ליטלו ביד ימין ולברך עליו כמו שאמרו רז"ל הואיל ובמינו גבוה מכולן. ונתבאר בכאן כי הלולב רמז לגבוה מעל גבוה וזו שאמר הכתיב (ויקרא כ״ג:מ׳) ולקחתם לכם ביום הראשין פרי עץ הדר וגו׳:

שנו רז"ל רבי ישמעאל אומר שלשה הדסים ושתי ערבית לולב אחד אתרוג אחד. פרי עץ הדר לשון יחיד הוא. וכדאמרינן בגמרא (סוכה דף ל"ז:) פרי אחד אמר רחמנא ולא שנים ושלשה פירות. כפת תמרים לשון יחיד ג"כ שהרי אמרו כפת כתיב, והאמת כי לפי דיוק הלשון היה לומר כף תמר והוצרך לומר כפת תמרים בהכרח שאלו היה כף היה במשמע אפילו עלה אחד לכך אמר כפות קרי בוי"ו שמשמעו עלים רבים והוא הלולב וכח החסרון של כפת שלא תאמר כי המצוה שני לולבין ובזה יושלם הענין בקריאה ובכתיבה. ולשון תמרים לפי שהם ב' זכר ונקבה ואם לא יוטעו כן לא יחיו כי בצמחים

גם באבנים יקרות יש זכר ונקבה בדרך הטבע. וענף עץ עבות מלת עבות חוזרת לענף ולומר שיהיו הענפים עבות כלומר שיהיו שלשה ענפים, ופי' ענף כשהוא מחופה בעלין שאם לא כן אין זה ענף אלא עץ והתורה אמרה ענף עץ, והנה עבות חוזר ג"כ לעלין שיהיו שלשה, ואע"פ ששיעור הבד ג' טפחים זה הוא מדרבנן אבל מדאורייתא בשלשה עלים לחים סגי ובלבד שיהיו בראש כל אחד ואחד. ולמדנו מתוך משמעות לשון הכתוב כי המצוה הזאת שלשה ענפים כלומר שלשה בדין של הדס ובכל אחד ואחד הן שלש עלין. וממה שכתוב עבת חסר וא"ו למדנו שצריך להיות העלין שלשתן יוצאים מעיקר אחד וע"כ כתב עבת בלשון יחיד וזה הוא שאמר תלתא תלתא בחד קינא. וערבי נחל מיעוט ערבי שתים:

ובמדרש פרי עץ הדר זה אברהם. כפת תמרים זה יצחק. וענף עץ עבת זה יעקב. וערבי נחל זה יוסף. פי' המדרש אמר פרי לשון יחיד כי אברהם היה מיחד את השי"ת בעולם ומפרסם אלהותו והיו דבריו עושין פירות וכתיב (בראשית י"ב:ה') הנפש אשר עשו בחרן. וכתיב (יחזקאל לג) אחד היה אברהם. ואמר עץ כשם שהעץ יבש בהעדר המים חוזר ועושה פירות כך אברהם נאחר שנתיאש הוליד בן למאה שנה ואמר הדר שהדרו הקב"ה בשיבה כמו שאמרו עד אברהם לא היה זקנה הה"ד (בראשית כ"ד:א') ואברהם זקן בא בימים. וכתיב (משלי כ':כ"ט) והדר זקנים שיבה. כפת תמרים זה יצחק על שם שהיה נעקד, כי כפת מלשון כפות, תמרים מלשון (שיר השירים ג':ו') כתימרות עשן על שם שהיה עולה תמימה, וכתיב מי זאת עולה מן המדבר כתימרות עשן. וענף עץ עבת זה יעקב כשם שענף מכוסה בעלים כך יעקב מכוסה בי"ב שבטים, וערבי נחל זה יוסף מה ערבה זו לחה כמובה ויבשה כך יוסף מתחלתו היה לח שהיה משנה למלך מצרים ושליט על הארץ כיון שמת אביו חסר מלחותו וזכותו הגדול יבש שמת קודם שמתו אחיו, והכוונה במדרש הזה שאנו רומזים במצות הלולב זכות האבות ומבקשים רחמים מאת השי"ת שיגין עלינו בזכות האבות, שכן מצינו אדון כל הנביאים משה רבינו ע"ה שכלל בתפלתו ובבקשת רחמיך זכות האבות באמרו (שמות ל"ב:י"ג) זכור לאברהם ליצחק ולישראל עבדיך שיהיה זכותם לישראל מגן וצנה:

ועוד במדרש בזכות ארבע מינין שבלולב אני מציל לכם מארבע מלכיות. אתרוג זה מלכות בבל. מה אתרוג זה דומה לזהב כך מלכות בבל רישא די דהבא. כפת תמרים זו מלכות מדי. הלולב ארוך והמן נתלה על עץ ארוך. וענף עץ עבות זו מלכות יון מה הדס זה עשוי קליעה כך מלכות יון. וערבי נחל זה מלכות ארם. פרי עץ הדר יש בו אוכל וטעם וריח. כפת תמרים יש בו אוכל ואין בו ריח. ענף עץ עבת יש בו ריח ואין

בו אוכל. ערבי נחל אין בו אוכל ולא טעם ולא ריח. אתרוג הוא רמז לצדיקים שבהן תורה ומעשים טובים. ולולב רמז לאותם שיש בהם תורה ואין בהם מעשים טובים. הדס למי שיש בו מעשים טובים ואין בו תורה. ערבה למי שאין בו תורה ולא מעשים טובים אמר הקב"ה יבואו כלן אגודה אחת לפני ואני מוחל להם על כל עונותיהם. ודמיון לזה מצינו בסממני הקטרת שהם בעלי הריח הטוב. והכניס הכתוב בתוכם חלבנה להורות על רשעי ישראל שיכנסו בכלל הצדיקים והקב"ה מקבלם בתשובה. וזהו שדרשו וירח את ריח בגדיו (בראשית כז) ריח בוגדיו. עוד יש לפרש בארבע מינין הללו שהם רמז לארבע איברים שבגוף שהם עיקר פעולות האדם הן לכל המצות הן לכל העבירות והם העינים והלב, וכמו שאמר לבא ועינא תרי סרסורי דחטאה אינון. וכתיב (במדבר טו) ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם, והשפתים גם כן כי הרבה מצות וכנגדם עבירות תלויות בדבור. והשדרה כי היא עיקר הגוף והכח הנשפע בה מן המוח. אתרוג דומה ללב. לולב דומה לשדרה. הדס לעינים. ערבה לשפתים. והכונה בזה כי האדם בהכשלו בעבירות של ארבעה איברים אלו ימצא כופר בארבעה מינים אלו, לפי שכל עבירה תמצא כופר כשיעשה אדם מצוה שכנגדה וכמו שתאמר ראובן חלל את השם, וידוע כי עון חילול השם מתחיל מדבר קטן ומתפשט הרבה ואין כח בתשובה ולא ביום הכפורים לכפר ולא ביסורין למרק עד המיתה, ומכל מקום אם כנגד מה שחלל את השם יקדש את השם אז ינקה מעון חילול השם הוא אמרו (ויקרא כב) ולא תחללו את שם קדשי ונקדשתי. ביאר הכתוב כי תקנת חלול השם בקידוש השם. ומפורש אמרו חטא אדם בלשון הרע יעסוק בתורה, והנה העבירה חולי הנפש כמו חולי הגוף שאינו מתרפא כי אם בהפכו והרופא הבקי ירפאנו בשכנגדו. ומפורש אמרו (ב"ב פ"ק דף ד) בענין הורדוס המלך ששאל לבבא בן בוטא אם אפשר לו להיות תקנה במה שהרג כמה מחכמי ישראל, והשיבו כי אפשר לו זה ואמר לו הוא כבה אורו של עולם ילך ויעסוק באורו של עולם והשתדל בבנין בית המקדש, והענין הזה מאיר עיני הלב כי בודאי יש תקנה לעבירה בעשות האדם מצוה שכנגדה:

ועל מצוה זו דרשו בתנחומא כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך. לא נאמר פסוק זה אלא בשביל לולב. השדרה שלו דומה לשדרה של אדם, ההדס דומה לעינים, והערבה לשפתים, ואתרוג דומה ללב, אמר דוד אין בכל האיברים גדול מהם ששקולין כנגד כל הגוף הוי אומר כל עצמותי. עוד אמרו במדרש. (משלי ל׳:כ״ד) ארבעה הם קטני ארץ והמה חכמים מחוכמים ארבעה הם קטני ארץ אלו ד' מינים שבלולב, והמה חכמים מחוכמים שהם רמז על החכמים, ומי שיודע סוד מצות הלולב אסור לו לדרשו ברבים

כי ענין נסתר ועמוק הוא. ואמרו רז"ל פרי עץ הדר זה הקב"ה שנא' (תהילים ק"ד:א') הוד והדר לבשת. כפת תמרים זה הקב"ה שנא' (שם צב) צדיק כתמר יפרח. וענף עץ עבות זה הקב"ה שנא' (זכריה א':ח') והוא עומד בין ההדסים, וערבי נחל זה הקב"ה שנאמר (ההלים סה) סולו לרוכב בערבות. ארבעה מינין אלו שבהן הנפש הצומחת הם רעננים כל השנה מתקיימים בלחותם יותר משאר הפירות ולאותן הוא חיותן כי הלחות בפרי כמו הדם בגוף החי ולכך נצטוינו בארבעתם להיותם הדר ולעשות אות וסימן לדרכי החיים לפי שתורתנו נקראת אורח חיים ובה נמצא החיים והטוב והמות והרע והזהירה אותנו (דברים ל':י"ט) ובחרת בחיים, וגם אנחנו הדבקים בה נקראים חיים (שם ד) ואתם הדבקים בה' אלהיכם חיים כלכם היום וגו'. ושאר האומות שלא היו ראוים לקבל אותה נפרדים הם מן החיים, לשבח בהם לשם יתברך הנקרא אלהים חיים, ואלו היו המינין האלה יבשים לא היה בזה אות וסימן לדרכי החיים, ומזה אמרו בירושלמי יבש פסול משום שנא' (תהילים קט"ו:י"ז) לא המתים יהללו יה. וכשם שמשה רבינו היה סבה בתפלה הזאת בהודאת האומות בשם ית' שהוא אדון הכל וחי העולמים כן אנחנו סבה בנטילתנו הלולב בארבעה צמחים שהם סימן ואות לחיות החיים ית' לפרסם אלהותו בעולם וכי הוא חי וקים שחיי כל החיים נמשכים ממנו, והסבה למשה הוא מאמר אבותינו ז"ל (במדבר י"ד:כ"א) בפסוק ואולם חי אני אמר לו הקב"ה למשה משה החייתני בדבריך, פירוש לולא תפלתך כבר היו ישראל נענשים במאמר (שם) אכנו בדבר ואורישנו ואתה בכח תפלתך בטלת העונש ובביטול העונש החייתני בדבריך היית סבה שאני חי וקיים בעיני האומות שאלו נתבטלו ישראל מי יפרסם חיותי בעולם והיותי חי וקיים ואדון הכל כי האומות לא היו מכירין אותי ותרבה הכפירה בביטול האמת. מלבד שיש מעלה בנפש הצומחת מה שאין כן בשאר הנפשות כי בעלי הנפש הצומחות שהם למטה מבעלי הנפש הבהמית הם למעלה ממדרגת בני האדם בענין החיות בעוה"ז, כי בעלי הנפש הבהמית גם בני האדם רגע שתפרד החיות מהם הם מתים ואינם חוזרים עוד אבל בעלי הנפש הצומחת אחר שנתיבשו בהעדר המים ונפסק חיותם מהם אם נשתדלו להשקותם ולהמשיך המים אחריהם עוד תשוב חיותם לאחר זמן ויפריחו ויעשו פרי, זהו שכתוב (איוב י"ד:ז'-ח') כי יש לעץ תקוה אם יכרת ועוד יחליף ויונקתו לא תחדל. אם יזקין בארץ שרשו ובעפר ימות גזעו. מריח מים יפריח ועשה קציר כמו נטע, וגבר ימות ויחלש ויגוע אדם ואיו. אם ימות גבר היחיה כל ימי צבאי איחל עד בוא חליפתי. תקרא ואנכי אענך וגו'. ואין הכנה שיכפור בתחיית המתים ושאי אפשר שיהיה זה בדרך הנס אלא שדבר בדרך הטבע:

גדול כח מצות הלולב שהרי הכתוב הקישו לקרבן, והוא שאמרו רז"ל (סוכה פ"ד דף מה) כל המקיים לולב באגדו והדס בעבותו מעלה עליו הכתוב כאלו בנה מזבח והקריב עליו קרבן שנאמר (תהילים קי"ח:כ"ז) אסרו חג בעבותים. וכבר ידעת כי הקרבנות הם קיום העולם ועיקר הקרבנות בארץ ישראל והיו נשחטין בצפון. שהכל מציון. העולם נברא מציון כמו שאמרנו תחלה מציון מכלל יופי אלהים הופיע, וכל הברכות והנחמות כלם מציון, שכן אמרו במדרש תהלים כל הברכות והטובות שהקב"ה מביא על ישראל כלם מציון, ברכה מציון שנא' (שם קלד) יברכך ה' מציון. סעודה מציון שנא' (שם כ) ישלח עזרך מקדש ומציון יסעדך. חיים מציון שנא' (שם קלג) כי שם צוה ה' את הברכה חיים עד העולם. גדולה מציון שנאמר (שם צט) ה' בציון גדול. ישועה מציון שנאמר (שם נג) מי יתן מציון ישועת ישראל. תורה מציון שנאמר (ישעיהו ב':ג') כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים:

מציאות השם יתברך

חלק א

שמע אלי יעקב וישראל מקוראי אני הוא ראשון אף אני אחרון (שם מח). העיקר הראשון מעיקרי אמונת התורה הוא להאמין במציאות השי"ת כי זה כל האדם. ולכך נוצר שיאמין שיש בעולם נמצא בורא יחיד קדמון ראשית לכל ראשית ואחרון לכל אחרית, והוא יתברך מחויב המציאות מה שאין כן בשאר כלם כי הם נבראו ומעשה ידיו ומציאותם אפשר, לא מחויב כמציאותו יתברך, וזה ביאור השם הנאמר למשה בסנה אהיה כי לשון הויה מורה על מציאות, וענינו הנמצא אשר הוא נמצא כלומר ראוי להמצא אשר לא היה נעדר ולא יהיה נעדר כמו שפירש הרמב"ם ז"ל, והעיקר הזה היא המצוה הראשונה מן השתים ששמענו בסיני מפי הגבורה אשר היו כל ישראל בשתיהן נביאים כמשה רבינו, והוא מה שהזכיר אנכי ה' אלהיך והוא מצות עשה שבתורה שנאמין במציאותו כי הוא הנמצא ית' אשר הוציאנו ממצרים מבית עבדים, והביא מופת על מה שראינו בעינינו מן האותות והמופתים הגדולים ההם הנמשכים אחר ההוצאה ההיא. ובכלל העיקר הראשון הזה שהוא אמונת מציאותו יתברך הוא שנאמין על שולטנותו בשלשה זמנים היה הוה ויהיה, וכדי להורות על זה תמצא בפרשת הסנה שהזכיר לו הקב"ה למשה בפסוק אחד ג' פעמים אהיה לקבוע בלב אמונה זאת כי הוא יתברך שליט בשלשה זמנים העבר וההוה והעתיד, ועל כן הזכיר ישעיה ואמר בכאן שמע אלי יעקב וישראל מקוראי אני ראשון ואני אחרון, הזכירם בשני השמות יעקב וישראל כי כן במתן תורה ששם קבלו

העיקר הזה באמונת מציאות השי"ת ואלהותו כתוב שם שתי שמות אלו, והוא שאמר (שמות י"ט:ג') כה תאמר לבית יעקב ותגיד לבני ישראל. והענין מפני ששם יעקב נאמר על עניני הגוף כי הוא מלשון (בראשית כ"ה:כ"ו) וידו אוחזת בעקב עשו ויקרא שמו יעקב, וכיון שנקרא לו השם הזה על הענין הגופני לכך מייחס הכתוב שם יעקב אצל הדברים הגופניים, והוא דבר הנביא שאמר (ישעיהו מ"ג:א') כה אמר ה' בוראך יעקב ויוצרך ישראל, הזכיר יעקב אצל הבריאה והזכיר ישראל אצל היצירה וכן כתיב (שם מה) יוצר אור ובורא חושך, והזכיר חשך אצל הבריאה והזכיר אור אצל היצירה לבאר כי בריאה נאמר על ענין גופני והיצירה על ענין שכלי. וכן מה שהזכיר במתן תורה (שמות י"ט:ג') כה תאמר לבית יעקב ותגיד לבני ישראל. הזכיר יעקב אצל הנשים וישראל אצל האנשים. וזה ביאור הכתוב (ישעיהו מ"ג:כ"ב) ולא אותי קראת יעקב כי יגעת בי ישראל. יאמר כשאתה נמשך אחר החומר והדברים הגופניים לא אותי קראת יעקב. אבל כי יגעת בי ואתה נמשך אחר הדברים השכליים אתה ישראל. וכן הזכיר הנביא שמע אלי יעקב וישראל מקוראי אני הוא אני ראשון ואני אחרון. הזכיר יעקב שהוא השם שקראוהו אביו ואמו והזכיר ישראל שהוא השם שקרא לו הקב"ה ועל זה אמר מקוראי כלומר שם שקראתיו אני שנאמר (בראשית ל"ה:י') ויקרא את שמו ישראל:

ולפי המדרש לשון מקוראי מלשון קרואים ועל שם שעתיד הקב"ה לעשות סעודה לצדיקים וישראל לבדם הם הזוכי' לה זה הוא שאמר וישראל מקוראי. אני הוא אני ראשון אף אני אחרון הזכיר בכאן שולטנותו יתעלה בשלשה זמנים הוה היה ויהיה. הוה הוא שאמר אני הוא. היה הוא שאמר אני ראשון. ויהיה הוא שאמר אף אני אחרון. וזה יורה כי הוא יתברך הראה עצמו בסיני שהוא שליט בשלשה זמנים אלו, וזה על ידי ישראל שקבלו את התורה, וכענין שכתוב בישראל (דברים ד':ל"ה) אתה הראת לדעת כי ה' הוא האלהים אין עוד מלבדו. ומה שהזכיר תחלה הזמן ההוה ואמר אני הוא מפני שכל הזמנים העבר והעתיד כלם הם בהקב"ה בהוה לפי שלא עברו מימיו ושנותיו כלום, והוא שאמר דוד ע"ה (תהילים ק"ב:כ"ח) ואתה הוא ושנותיך לא יתמו, וכן אנו אומרים בבקשת רחמים וסליחה ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד. וידוע כי אין זה פסוק מלא אבל הם פסוקים מפוזרים והוא שהזכירם דוד במקומות חלוקים בסידור הזה, הזכיר תחלה מלך במזמור העשירי הוא שאמר ה' מלך עולם ועד אבדו גוים מארצו ואחרי כן הזכיר (שם צג) ה' מלך גאות לבש ואחרי הזכיר בסוף הספר (שם קמו) ימלוך ה' לעולם אלהיך ציון וגו', וכדי להורות על אמונה זו שהזמנים כלם בהקב"ה בהוה וכדי לקבוע אותם בלב הזכיר הקב"ה לאברהם בענין העקידה לשון עתה, הוא

שאמר (בראשית כ"ב:י"ב) עתה ידעתי כי ירא אלהים אתה וגו', כבר נבחן אצלי לבך הטוב ונודע לי קודם שיצא לפועל כמו עתה כלומר כמו הדבר ההוה אבל רציתי שידעו הבריות בזה ויתפרסם זכות לבך בכל העמים, וכן תמצא בשלשה פסוקים של ברכת כהנים ג' זמנים אלו רמוזים במספר האותיות שהם ששים. והקדים הזמן ההוה לשאר הזמנים, והוא שתמצא בפסוק ראשון ט"ו אותיות כמספר י"ה שהם הזמן ההוה, ובפסוק ב' כ' אותיות שהוא כמספר היה הזמן שעבר, ובפסוק ג' כ"ה אותיות כמספר יה"י שהוא הזמן העתיד, וכלל האותיות ששים ועליהם אמר שלמה (שיר השירים ג':ז') הנה מטתו שלשלמה ששים גבורים סביב לה:

ידוע כי מציאות הש"י מציאות מוחלט ומציאות שאר הנבראים מציאות קנוי, וענין מציאות מוחלט הוא כי אלו ידומה הסתלקו יהיו מסתלקים כל הנמצאי' על כן יקרא מציאותו מציאות מוחלט שהוא עומד בעצמו אינו צריך לזולתו. ומציאות קנוי הוא מציאות שאר הנמצאים כלם אשר מציאותם אינה מסתפקת בעצמה, אלא שהיא קנויה ממנו, הכל צריכין למציאותו ואינו צריך למציאותם. ומה שכל הנמצאים צריכין למציאותו חכמי המחקר מוכיחין מחכמת המספר ואומרים כי כשם שהאחד עולה למציאות המספר ואינו מן המספר כן הבורא יתברך עולה למציאות העולם ואינו מן העולם. וכשם שהאחד אלו הסתלק ונעדר הסתלקו המספרים ונעדרו, כן הבורא יתברך אלו יעלה ברעיון הסתלקו והעדרו לא יהיה דבר נמצא כלל, וכשם שהמספרים כלם אלו הסתלקו לא יחייב זה הסתלק האחד, כן אלו הסתלקו כל הנמצאים כלם לא יחייב זה הסתלקו יתעלה, וכשם שמציאות האחד מציאות מוחלט כלומר שהוא בלתי צריך במציאותו לזולתו ומציאות המספרים כלם מציאות קנוי וסמוך, כלומר בלתי מספיקים בעצמם אלא שהם נסמכים אל האחד קנוים ממנו, כן מציאות הבורא יתברך מציאות מוחלט כלומר שמציאותו תספיק בעצמו והוא בלתי צריך לשאר הנמצאים, ומציאות הנמצאים כלם מציאותם קנוי וסמוך כי מציאותם נסמכה אליו קנויה ממנו, וכשם שהמספרים כלם קנו המציאות מן האחד מבלתי תנועה ולא זמן ולא מקום יצטרך האחד בהמציאו אל דבר זולתי עצמותו, כן נתחדשו הנמצאים מן הבורא בלא תנועה ובלא זמן ובלא מקום ובלא כלים, וכשם שהאחד לא ישתנה מן האחדות בריבוי מה שתתחדש מן המספרים ולא יחייב זה ריבוי בעצמו ולא שינוי בעצמו, כן חידוש העולם בריבויו לא יחייב שינוי בבורא יתברך באחדותו ולא שינוי בעצמותו, נמצאת למד שמציאות השי"ת מציאות מוחלט הוא ואין דומה לאחדותו בנבראים העליונים, ואף על פי שיש בזה מופתים נחתכים ראיות גמורות מדרך השכל עוד תלמדנו בזה התורה שהיא על צד

השכל שהוא יתברך נמצא יחיד שליט בכל הזמנים כלם והנביאים מעידים עליו כן, הוא שכתוב (ישעיהו מ"ג:י') אתם עדי נאם ה' ועבדי אשר בחרתי למען תדעו ותאמינו לי ותבינו כי אני הוא לפני לא נוצר אל ואחרי לא יהיה:

מזוזה

חלק א

שומר ה' את כל אוהביו ואת כל הרשעים ישמיד (תהילים קמ"ה:כ'). ידוע כי ההשגחה השופעת בשפלים על בני אדם בכללים ופרטים והשמירה דבקה בהם שאלמלא השמירה היו ישראל הפקר נמסרים למקרים, ועל ענין השמירה נקרא הקב"ה שומר ישראל הוא שאמר דוד (שם קכה) הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל, ואמר (שם) ה' שומרך ה' צלך על יד ימינך, ומפני שהקב"ה עליון על הכל והוא שליט בשש הקצוות לכך הזכיר במזמור ההוא ששה פעמים לשון שמירה, ומפני ששאר האומות חלק הכוכבים והמזלות ולא כאלה חלק יעקב כי יוצר הכל הוא לקחם לחלקו יתברך, לכך השמירה חלה בהם יותר מכל העמים, וכענין שכתוב (מיכה ד':ה') כי כל העמים ילכו איש בשם אלהיו ואנחנו נלך בשם ה' אלהינו לעולם ועד, ולכך אמר דוד בכאן שומר ה' את כל אוהביו ואמר זה על ישראל כי האומות יש להם שרים למעלה ממונים עליהם והם המשפיעים להם טובה ושלוה והם השומרים הסובבים בעיר ואין הקב"ה שומר שלהם, אבל למי הוא שומר לישראל שהם אוהביו כי ישראל בלבד הם אוהביו מכל האומות כי הם זרעו של אברהם שנשתבח במדת האהבה, הוא שהזכיר עליו הנביא (ישעיהו מ"א:ח') זרע אברהם אוהבי כלומר דומים הם לאביהם בענין האהבה, וכענין שאמרו רבותינו ז"ל לאוהבי אלו שעושין מאהבה מה לך יוצא ליהרג על שמלתי את בני, מה לך יוצא ליסקל על שנטלתי את הלולב, מה לך יוצא לישרף על שאכלתי את המצה מה לך לוקה מאפרגוג על שעשיתי רצון אבי שבשמים (זכריה י"ג:ו') מה המכות האלה בין ידיך ואומר אשר הוכיתי בית מאהבי המכות האלה גרמו לי ליאהב לאבי שבשמים, ועוד אמרו או יהודאי או צלוב וכן דוד אומר (תהילים מ"ד:כ"ג) כי עליך הורגנו כל היום, ומה שאמר זרע אברהם הכונה בו זרע ישראל בלבד ואין להבין בכללו בני ישמעאל וגם אין להבין בכללו בני עשו שהרי כתיב (דברים י':ט"ו) ויבחר בזרעם אחריהם בכם, כדי שלא תבין בני ישמעאל ובני עשו במה שהזכיר בזרעם אחריהם לכך הוסיף לומר בכם, כלומר בכם שאתם זרע יעקב. וכדי לקבוע בלב אמונה זו שהשמירה חלה בישראל ושהקב"ה שומר אותם בכל עת ובכל זמן ביום ובלילה לכך קבעה לנו תורה מצות מזוזה להניחה על פתחי בתינו כדי שנתכוין אל

העיקר הזה בכל פעם ופעם שאנו נכנסין אל הבתים שהשמירה חלה בנו ושופעת עלינו לא תפרד ממנו אפילו רגע, וגם בלילה כשאנו ישנים על מטותינו בתוך בתינו שמירתו יתברך מקפת אותנו מבחוץ ומגינה עלינו, ולכך נצטוינו במצות מזוזה לכתוב בה ענין היחוד ותלמוד תורה בפרשה ראשונה, ואמתת עונש ושכר בפרשה שניה, והנה זה עדות ומופת על שלשה דברים על אמתת הנבואה ועל חידוש העולם ועל ההשגחה, כי זכרון יציאת מצרים באותות ובמופתים שנעשו שם מחייב כל זה ומעיד עליו, וכיון שכן מי שקונה מזוזה וקבעה בפתחו שהוא נכנס ויוצא תדיר דרך שם הרי זה מסכים במחשבתו ומודה שהוא מאמין בשלשה דברים הללו שהם עיקר האמונה והתורה:

אין ראוי לבני אדם להקל במצות מזוזה ולא להתרשל בה ואף אם היה שכרה גדול ודמיה מרובין שהרי אנו רואין התועלת הגדולה הזאת והפרי הנעים היוצא ממנה בקיומה על אחת כמה וכמה כששכרה קל ראוי להענש כל המתרשל בה:

משפט המזוזה שיהיו בה שתי פרשיות שמע והיה אם שמוע. וגם שיכתוב אותה כ"ב שיטות כמנין כ"ב אותיות כי יש לכל זה עיקר ושיהיה על הארץ בתחלת שטה לא בסוף שטה. מקום כתיבת המזוזה כתב רבינו האיי ז"ל קלף ודוכסוסטוס לענין מזוזה שוין נכתבת על קלף ונכתבת על דוכסוסטוס וכן הלכה וכן המנהג אלו דבריו ז"ל. וזהו שאמרו ז"ל אמר ר"ש בן אלעזר ר"מ היה כותב על הקלף מפני שמשתמרת, ובמס' מנחות (דף לד) אמרו אמר ר' שמעון בן אלעזר רבי מאיר היה כותבה על דוכסוסטוס ושם נפסקה הלכה כרבי שמעון בן אלעזר, ושני דברים הללו יורו שאפשר לכתבה בין בקלף בין בדוכסוסטוס והכל שוה אצל מזוזה שאם לא כן היה לו לומר ר' מאיר אומר אין כותבין מזוזה על הקלף אלא על הדוכסוסטוס, ויש מן הגאונים שמצריכים במזוזה עיבוד ושרטוט לשמה כספר תורה ושתהיה כתיבתה בדוכסוסטוס במקום שער שהוא הצד שהשער צומח בו וקלף במקום הבשר. וכן אמרו רבותינו ז"ל קלף במקום בשר, דוכסוסטוס במקום שער. והכתיבה בקנה שכן אמרו לפיכך זכה קנה ליטול ממנו קולמוס לכתוב בו ספר תורה תפלין ומזוזות. וצריך שיכתוב בדיו לא בשאר הסמנין ושתהיה הכתיבה מרובעת שכן אמרו אין נכתבין אלא אשורית. צד ההנחה היא מימין שנאמר ביתך דרך ביאתך וכי עקר איניש כרעיה דימינא עקר ברישא, מה שכתוב על מזוזות ועל מזוזת כדי שלא תבין משני צדדין אלא מצד אחד והוא הימין:

מקום הנחתה אמרו ז"ל מצוה להניחה בטפח הסמוך לפתח, מאי טעמא אמר רבא כדי שיפגע במצוה מיד, רבי חנינא מסורא אמר כי היכי דתנטריה אמר שמואל מצוה להניחה בתחלת שליש העליון, ואיך הענין בתחלת ממש שאם כן היה לו לומר בגבהו של לחי

או של פתח, וזה מפורש בירושלמי שאמר דא מזוזה היכא יהבי לה רבנן כו' רבי זעירא ורבי יהודה בשם רבי שמואל משלשו ונותנה בתחלת שליש העליון מה ביניהם מקום מזוזה ביניהון עד כאן בירושלמי. (מנחות פ"ד דף מד) אמרו רבותינו ז"ל כל מי שאין לו מזוזה בפתחו עובר בשני עשה שנא' וכתבתם וכתבתם:

וצריך שתתבונן כי יש במזוזה השם המיוחד מבפנים ושם שדי מבחוץ, והיה זה מפני שאומות העולם חושבין שאין ההצלחה מצויה בבתים כי אם מקרה כפי מערכת הכוכבים המנהיגים את העולם השפל הזה, כגון אלו שאומרין מיום שקנה פלוני בית זה או נשא אשה זו מאותה השעה נתעשר ונתעלה מזלו כפי המזל והשעה והרגע שהיה בתקפו ומעלתו, וידוע כי אין ראוי להסתכל בזה כי אין הרגעים ועתות היום אלא להקב"ה. והוא שאמר דוד (תהילים ל"א:ט"ז) בידך עתותי. וכגון אלו שאומרים העושה מלאכה ביום פלוני אינה מצלחת, כל המסתכל בזה עובר משום (ויקרא יט) לא תעוננו שאומר עונה פלונית מצלחת ועונה פלונית אינה מצלחת, אך מה שנוהגין העולם שאינם נושאים נשים בחסרון אלא במילוי הלבנה אין איסור בזה ואינו מן הענין שהרי אינו אלא סימן בעלמא ואין כונתם אלא לסימן טוב שיעשו הנישואין במילוי ולא בחסרון, וכענין שאנו נוהגין בליל ראש השנה והוא מנהג הגאונים להביא על השלחן קרכס"ת, וכענין שאמר מושחים המלכים על המעין והיה הענין לסימן טוב שיעשו כדי שתמשך מלכותם. וכן מצינו מפורש שאמר דוד ע"ה (מלכים א א':ל"ג) קחו עמכם את עבדי אדוניכם והרכבתם את שלמה בני על הפרדה אשר לי והורדתם אותו אל גיחון ומשח אותו צדוק הכהן ונתן הנביא למלך על ישראל ותקעתם בשופר ואמרתם יחי המלך שלמה, וכל המסתכל בענין הנישואין ובהצלחת הבתים לדבר אחר זולתי לסימן, הרי זה מדרכי האמורי והוא מנהג האומות שחושבין שהצלחת הבתים תלויה במערכת הככבים. ועל כן באה המצוה הזו הנתונה במזוזות הבתים להורות שאין הצלחת הבתים תלויה כי אם באחד אשר הוציאנו ממצרים ובשמו שדי שהוא משדד ומנצח מערכת הכוכבים שכח מעלתם לפי המקרה וכחו עליון עליהם לפי העונש והשכר, כי מי שבראם מאין הוא יכול לבטלם ולהחזירם לאין אין צ"ל להשפיל את כחם. ועל זה רמזו החכמים ז"ל שאמרו בענין אברהם אמר לו הקב"ה בה"א בראתי את עולמי בה"א אני מבטל כח מזלך:

גדול כח מצות מזוזה שהיא משמרת את האדם כענין שכתוב (משלי ו':כ"ב) בשכבך תשמור עליך והקיצות היא תשיחך, וכן אמרו בירושלמי במסכת פאה ארטבן שדר ליה לרבי מרגניתא א"ל שדר לי מילא דשויא טפי מינה או דכותא שדר ליה מזוזתא, א"ל אנא משדר לך מרגניתא דלית לה טימי ואת משדר לי מילא דשויא חד פולר. שדר ליה

רבי דידי עדיפא מדידך, דידך הוי דבר שיש תכלית לדמיו דידי היא מנטרא לך שנא' בשכבך תשמור עליך. ועוד דרשו ז"ל מלך בשר ודם הוא יושב מבפנים ועבדיו משמרין אותו מבחוץ. אבל הקב"ה אינו כן אלא ישראל מבפנים והקב"ה משמרן מבחוץ שנאמר (תהילים קכ"א:ד'-ה') הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל. וכתיב (שם) ה' שומרך ה' צלך על יד ימינך:

מילה

חלק א

אספו לי חסידי כורתי בריתי עלי זבח (תהלים נ). דבר ידוע כי אאע"ה היה ראשון נסים בבריתו של הקב"ה ולפרסם היחוד בעולם, ואע"פ שנצטוו בני נח בשבע מצות מכבר היה הדור בלתי טהור בזמנו של אברהם אין בהם קורא בשם ה' שיתעורר על עבודתו ושיהיה ראוי להכנס בבריתו, ומתוך חכמה יתירה אשר היתה בו הכיר את בוראו והוא בן שלש שנים וידע ענין היחוד והאלהות ופרסם אותו בפי הכל, וחיזק האמונה בלבבות שנא' (בראשית יג) ויקרא שם אברם בשם ה' ודרשו רז"ל כאדם המחזק את התקרה כתיב הכא ויקרא שם אברם וכתיב התם (תהלים קד) המקרה במים עליותיו ואז היה ראוי להכנס בבריתו של הקב"ה עד שציוהו בכך, הוא שא"ל (בראשית יז) ואתה את בריתי תשמור ואתנה בריתי כו', ואע"פ שהיה זקן בן צ"ט שנה היה זריז במצוה ולא נתעצל בה כלל, לשנה אחרת והוא בן ק' שנה נולד לו יצחק וכבר נתקדש אברהם בקדושת המצוה הזאת מה שאין כן בישמעאל שנולד עד שלא נצטוה אברהם במצוה הזאת ולא נתקדש בה, והענין לפי שיצחק היה עיקר זרעו וכענין שכתוב (שם כא) כי ביצחק יקרא לך זרע וכדי שיהיה יצחק נולד מתוך הקדושה ויהיה יעקב וכל זרעו אתו קדש ראוים לקבל התורה הנקראת קודש. ומתוך הלשון הזה שהזכיר לו השם ביני וביניך זכה כי יש במצוה הזאת ענין נסתר והוא סוד גדול, כי המלך המצוה לבנו או לעבדו נאמן ביתו ואומר לו תזכור הדברים אשר ביני וביניך אין ספק כי הם דברים נסתרים אינם נאמרים אלא מפה אל פה ולא ניתנו ליכתב. וכן תמצא בענין מצות השבת כשהזכיר בה השי"ת הלשון הזה בעצמו הוא שאמר (שמות לא) ביני ובין בני ישראל אות היא לעולם וזה מעיד כי יש גם במצות השבת ענין נסתר, לכך דרשו ז"ל במסכת ביצה (דף יו) א"ר שמעון בן יוחאי כל המצות שנתן הקב"ה לישראל נתן להם בפרהסיא חוץ מן השבת שנתן להם בצינעא שנא' ביני ובין בני ישראל אות היא לעולם. וראוי לשאול איך נתנה מצות שבת בצנעא והלא בפרהסיא נתנה שהרי היא מכלל עשרת הדברות ששמעו אותן

כל האומות שבעולם, וכן הכתוב אומר (ישעיה מח) לא מראש בסתר דברתי. וכן אמר דוד ע"ה (תהלים קלח) יודוך ה' כל מלכי ארץ כי שמעו אמרי פיך. אלא שחכמים כונו בזה על הענין הנסתר שיש במצות השבת כי הוא הניתן בצינעא ולכך הזכיר לשון ביני וביניכם, והוא הדין והוא הטעם בעצמו בכאן במצות המילה שיש בו סוד נסתר, ומפורש אמרו ז"ל (תהלים כה) סוד ה' ליראיו ובריתו להודיעם זה ברית מילה:

וטעם המצוה הזאת על דרך הפשט, הוא שנצטוינו שנעשה אות קבוע בבשר על אמונת היחיד לא ישתנה ולא יסור לעולם בין מחיים בין לאחר מיתה וזהו לשון הכתוב (בראשית י"ז:י"א) ונמלתם את בשר ערלתכם והיה לאות ברית. לימדך כי המצוה הזו היא אות קבוע בבשר והיה הבשר לאות ברית, ולכך נקראת מצוה זו אות כמצות שבת ותפילין כי שלשתם בלבד נקראים אות, וזהו שאנו אומרים בברכה וצאצאיו חתם באות ברית קדש. ובמדרש שיר השירים אמרו חכמי האמת (שיר השירים ב':ז') השבעתי אתכם בנות ירושלים בצבאות, צבא שיש לי בה אות, ועל אות זה נקרא אדם תמים שכן כתיב באברהם (בראשית י"ז:א') התהלך לפני והיה תמים. וכל מי שהוא נימול הוא נכנס באמונת היחוד ובבריתו של אברהם אבינו וכענין שכתוב (שם) להיות לך לאלהים ולזרעך אחריך. וכל מי שהוא נימול ראוי להשתמר מהעריות, וכן אמר דוד ע"ה (תהילים י"ח:כ"ד) ואהיה תמים עמו ואשתמר מעוני. ומפני שהיה חק לאמוריים שהיו חוקקים בבשר גופם שם ע"ז שלהם הוא כתובת קעקע שאסרה תורה שהיו האמוריים עושין לכבוד יראתם והיה להם סימן כי הם עובדים הכח והיו חוקקים חקקי און ומכתבי עמל לכך נצטוינו אנחנו זרע יעקב שנעשה אות זה בבשרנו כדי שיהיה לנו סימן שאנו חלק ה' וזרע של אברהם המקודשין לשמו. מצינו כי כשנולד יצחק נימול ח' ימים ועשה אברהם סעודה גדולה ביום ח' למילה שכן דרשו רז"ל (בראשית כ"א:ח') ויעש אברהם משתה גדול ביום הגמל את יצחק ביום ה"ג מל את יצחק, ומכאן סמך למנהגנו שאנו עושין סעודה ביום המילה שהרי לפי המדרש הזה עשה אברהם משתה גדול ביום שמיני במילת יצחק:

מצות המילה כעין קרבן הוא שאדם מקריב פרי בטנו לכבוד הש"י לקיים מצותו, וכשם שדם הקרבן מכפר כך דם המילה מכפר, ולכך עיקר המילה ביום ח' בדמיון קרבן שלא יכשר עד יום ח' שנאמר (ויקרא כ"ב:כ"ז) ומיום השמיני והלאה ירצה, וכשם שכתוב בקרבן (שם) ואכלו אותם אשר כופר בהם שאכילת קרבן מכפר כן המנהג בישראל שעושין סעודה ביום המילה ומתאספין הכל ובאין שם ומנהג כשר הוא, ועל כן הזכיר

דוד ע"ה (תהילים נ':ה') אספו לי חסידי כורתי בריתי עלי זבח. למדך כי ראויה שיתאספו הקרובים והאוהבים לשמוח ולעשות סעודה על המצוה הזאת:

בזכות מצוה זו העולם מתקיים שכן אמרו במדרש (בראשית כ"ב:י"ב) ואתנה בריתי ביני וביניך זה שאמר הכתוב (תהילים כ"ה:י"ד) סוד ה' ליראיו אי זה סוד גילה ליראיו זו המילה שלא גילה הקב"ה מסתורין של מילה אלא לאברהם. ה' ליראיו זה אברהם שנא' (בראשית כב) כי ירא אלהים אתה. מהו סוד אמר לו הקב"ה אני מעמיד ממך שבעים זקנים שנא' (במדבר י"א:ט"ז) אספה לי שבעים איש ומעמיד ממך משם שהוגה את התורה בשבעים לשון לכך נאמר סוד ה' ליראיו. אמר לו הקב"ה לאברהם כשבראתי עולמי הייתי מגלגל בעשרים דור בשבילך עד שתבא ותטול את המילה עכשיו אם אי אתה נוטל את המילה אני אל שדי אני אומר לעולמי די עד כאן ואני מחזירו לתהו ובהו:

בזכות מצוה זו אדם מקבל פני שכינה שכן מצינו באברהם אבינו אחר שהזכיר (בראשית י"ז:כ"ו) בעצם היום הזה נמול אברהם סמך לו מיד וירא אליו ה' וגו' והוא שכתוב (משלי ט"ז:ט"ו) באור פני מלך חיים, ומה שנגלית לו שכינה בחלקו של ממרא לפי שהוא היה אחד משלשת ריעיו והוא נתן לו עצה שימול, וכן דרשו ז"ל ענר ואשכול היו מונעים ממנו ומעכבין על ידו וממרא היה נותן לו עצה שימול, וזהו שכתוב (בראשית יב) באלוני ממרא האמורי אחי אשכול ואחי ענר והם בעלי ברית אברם, למה הוצרך להזכיר האמורי וכי לא היינו יודעים כי ממרא אמוראי היה הוא וחביריו אלא האמורי לשון אמירה הוא כלומר הוא אמר לו ונתן לו עצה על המילה. כי מפני שהזכיר והם בעלי ברית אברם כדי שלא תבין כי שלשתם נתנו לו העצה ולכך פרט האמורי להורות כי לא נתן לו העצה אלא האמורי לבדו, והוא שאמר לו ומה אם הקב"ה מבקש את נפשך לא היית מוסרה לו אבר אחד על אחת כמה וכמה ועוד מי שהצילך מן המלכים ומן הרעב ומאור כשדים כ"ש שיציל אותך עכשיו וזהו לשון ממרא נוטריקון מלכים. מילה. רעב. אש, ומצינו לשון אמירה במצות מילה הוא שאמר דוד (תהילים קי"ט:קס"ב) שש אנכי על אמרתך. ומה שנקראת אמירה לפי שנתנה באמירה ולא בדבור שנאמר (בראשית י"ז:ט') ויאמר אלהים אל אברהם ואתה את בריתי תשמור:

בזכות מצוה זו הובטחו ישראל להיות ניצולין מדינה של גיהנם הוא שאמרו במדרש (שם לג) ואת להט החרב המתהפכת. להם זה גיהנם שמלהטת את האדם מראשו ועד רגליו, החרב זו המילה, אמר הקב"ה מי מציל בני מאש לוהטת הוי אומר זו המילה. ובפרקי רבי אליעזר פרק כ"ט אברהם מל את עצמו ביוה"כ שכן כתיב ביוה"כ (ויקרא כ"ג:כ"ח) וכל מלאכה לא תעשו בעצם היום הזה. וכן הוא אומר (בראשית י"ז:כ"ו) בעצם היום הזה

נמול אברהם הוי ביוה"כ נמול אברהם אבינו ובכל שנה ושנה רואה הקב"ה דם הברית של אברהם אבינו ומכפר על כל עונותיהם של ישראל שנאמר (ויקרא ט"ז:ל') כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם וגו', ועוד דרשו במקום אחר גדול כח מצות מילה שכל מי שהוא מהול אינו יורד לגיהנם כתיב הכא (בראשית ט"ו:י"ח) ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית. וכתיב וביום השמיני ימול. ומי לגיהנם מי שכתוב אחריו את הקיני ואת הקנזי וגו' שכלם ערלים וכל הערלים יורדים לגיהנם. שכן מצינו ביחזקאל (לב) בן אדם נהה על המון מצרים והורידהו שם אשור וכל קהליו כלם ערלים מחללי חרב שם משך ותובל וכל המונה וגו', וכן אמר (ישעיהו ה':י"ד) לכן הרחיבה שאול נפשה ופערה פיה לבלי חק למי פערה פיה למי שאין להם חק שנאמר (תהילים ק"ה:י') ויעמידה ליעקב לחק ואמר הכתוב (זכריה ט':י"א) גם את בדם בריתך שלחתי אסיריך מבור אין מים בו:

בזכות מצוה זו הובטח אברהם אבינו בפרשת שיזכו ישראל בשלשה מתנות מעולות, אחד מלכות ב"ד שלא תפסק הוא שאמר (בראשית י"ז:ו') ונתתיך לגוים ומלכים ממך יצאו, שני מתנת הארץ שתהיה להם לברית עולם. ג' שתהיה שכינה שורה בישראל. מלכות ב"ד שלא תפסק הוא שאמר ונתתיך לגוים ומלכים ממך יצאו. והכתוב הזה בברית. ומצינו במלכות ב"ד ברית הוא שכתוב (תהלים פט) ברית כרתי לבחירי נשבעתי לדוד עבדי עד עולם אכין זרעך וגו'. מתנת הארץ הוא שאמר (בראשית י"ז:ח') ונתתי לך ולזרעך את ארץ מגוריך וגו' יבאר שתהיה הארץ לישראל אחוזת עולם שלא יירשוה ולא יושיבוה רק הם ואלו יגלו ממנה ישובו לתוכה כי אחוזת עולם היא להם ולא לאומה אחרת, והנה זה סימן גדול לישראל כי מיום שגלו ממנה לא נתישבה שם שום אומה ולא תתישב עד שישובו אפרוחיה לתוכה שתהיה שכינה שורה בישראל, הוא שאמר (שם) והייתי להם לאלהים, באור להם כלומר להם לבדם ולא לאומה אחרת ואשרי העם שהובטח בשלש מתנות כאלה מלכות בית דוד שלא תפסק לעולם שתהיה הארץ הקדושה להם לבדם אחוזת עולם ושתהיה שכינה שורה בישראל מה שלא זכו שום אומה ולשון לאחת מכל אלה, והוא שאמר דוד ע"ה (תהילים קמ"ד:ט"ו) אשרי העם שככה לו אשרי העם שה' אלהיו:

מטר

חלק א

ה' בצר פקדוך צקון לחש מוסרך למו (ישעיה כו). אמר ישעיה ע"ה כי כשישראל הם בצרה הם פוקדים אותך בצום ובתפלה, שהרי בידוע כי מיום היית ישראל בגלות הם

סבולי חלי הצרות יותר מכל אומה, ודרשו רז"ל כשהרב נכנס לבית המדרש ורצועה בידו מי דואג מי שדרכו ללקות כך ישראל מורגלים בצרות מדי היותם גולים בארצות ועליהם לידאג יותר משאר האומות כשרואין הצרות מתפשטות בעולם וכ"ש אם רואים אותם נמשכית עדיהן ומתפשטות בם, ועל זה אמר הכתוב (תהלים כא) יענך ה' ביום צרה וגו', אין לך צדיק בעולם שעברו עליו צרות רבות כיעקב. צרת עשו. צרת לבן. צרת רחל. צרת דינה. צרת יוסף. ולכך הזכיר יעקב יותר משאר האבות. ובפירוש אמרו ז"ל אין הקב"ה מרעיש את עולמו אלא בשביל ישראל. והטעם בזה כדי שיכופו לבם לתשובה ויתפללו לפניו. ועוד מפורש אין פורענות באה לעולם אלא בשביל ישראל שנאמר (צפניה ג) הכרתי גוים נשמו פנותם וגו' אמרתי אך תיראי אותי תקחי מוסר, וכן בדין כיון שבחר הקב"ה בישראל יותר מכל האומות והם עיקר העולם ראוי להעמידו בשבילם או להחריבו הכל לפי מעשיהם. ואין להם לתלות הענין במקרה שהרי אמר הכתוב (ויקרא כז) ואם תלכו עמי קרי כלומר שאני מרעיש עולמי ומחדש בך גזרות קשות אם אתם דנין אותו וחושבים שהוא מקרה כמנהגו של עולם ושאינו בהשגחה מכוונת ובכונה ידועה ממני (שם) אף אני אלך עמכם בקרי כלומר אני נותן ומוסיף לכם הרבה מאותו מקרה ומניח המזל לעשות מרוצתו ולא אנצחנו כלל רק כפי שיקרה. ואמר עוד (שם) והלכתי עמכם בחמת קרי כאמרי (יחזקאל לו) ואשפוך חמתי עליהם על שאתם תולין הכל במקרה:

זה דרך התורה ועיקר האמונה בבא הצלחה גמורה לאדם חייב לתלותו לחסדי השי"ת לא לזכותו ולצדקותיו אשר עשה, וכבוא עליו צרות יש לו לתלות על עונותיו ושיתלונן על חטאיו לא שיתלנו במקרה כי זה דרך כפירה ועון פלילי, ומי שתולה אותם במקרה יקרה לו כמו העוף שיראה הרשת פרושה והיא בעיניו פרושה חנם בדרך מקרה לא בהשגחה מן הציד שיכוין ללכדו וע"ז אמר שלמה (משלי א) כי חנם מזורה הרשת בעיני כל בעל כנף, הדין והמשפט הנטוי על מעשה בני אדם ימשיל לרשת כמו שאמרו ז"ל (אבות פ"ג) הכל נתון בערבון ומצודה פרושה וכתיב (יחזקאל יג) ופרשתי עליו רשתי, והנה הרשע גם כי יאמין כי יש משפט ויש שופט ישפוט תבל בצדק אינו נותן אל לבו בשעת החטא, שכל כך הוא חומד בלבו לעשותו וחמדתו אל החטא תשכיחהו העונש והמשפט וכאלו ידמה בעיניו כי קו הדין והמשפט נטוי חנם כעוף הזה שהוא מביט התבואה שבתוך הרשת וחומד אותה בלבו וחמדתו אל התבואה תשכיחהו שיהיה נתפש באותו הרשת והיא בעיניו פרושה חנם, והם לדמם יארובו פורשי הרשת יארבו לדמם ויצפנו לנפשותם והעופות לא יכירו ולא ירגישו בזה. ועל כן חייב אדם שיתלה הצרות

בחטאיו לא שיאמר מקרה הוא היה לנו אלא ראוי לו להאמין כי הם בהשגחה מכוונת מאת השי"ת כדי שישוב מחטאו ויכניע את לבבו. וכן מצינו בזמן שבהמ"ק קיים שהיה הנגע נראה בקירות הבית, והיה זה למעלת הארץ ולקדושתה ולהיות מופת על ההשגחה כענין שכתוב (דברים יא) תמיד עיני ה' אלהיך בה, והיה הנגע נראה תחלה בביתו חזר בו מוטב ואם לאו היה נראה בבגדים חזר בו מוטב ואם לאו היה נראה בגופו, וכיון שהיה רואה הצרעת מתקרב אליו עד שמדבק בגופו אין ספק שהיה מפשפש במעשיו וחוזר בתשובה. וכל מי שרואה הצרות סביבותיו ראוי לו להתעורר בזה אף כי רואה עצמו משוקע ביון מצולתם שראוי לו לשוב בתשובה שלימה לפני השי"ת, שאם לא יעשה כן אינו מן הכת שאמר עליהם ישעיה ע"ה (ישעיה כו) ה' בצר פקדוך. אלא מאותה הכת שאמר עליהם (שם מב) ותלהטהו מסביב ולא ידע ותבער בו ולא ישים על לב, וזהו ה' בצר פקדוך צקון לחש, כלומר כשישראל יש להם צרה וצוקה מתפללין בלחש. ומן הידוע כי משפט התפלה לעשות בדמעה לפי שהדמעה יוצאה מתוך אנחת מורשי הלב והיא מעידה על האדם שלבו נשבר ונדכה ויצרו נכנע ובכן תהיה תפלתו מקובלת ודבריו לפני השי"ת לרצון, וכן אמר דוד ע"ה (תהלים לט) שמעה תפלתי ה' ושועתי האזינה אל דמעתי אל תחרש וכתיב (שם נו) שימה דמעתי בנאדך וכתיב (שם) בדמעתי ערשי אמסה, וארז"ל (ב"מ פ"ד דף נט) שערי דמעה לא ננעלו:

התפלה מגן לישראל מפני הצרות, וכן אמרו רז"ל לעולם יקדים אדם תפלה לצרה שאלמלא לא הקדים אברהם תפלה לצרה לא נשתיירו משונאיהם של ישראל שריד ופליט שנא' (בראשית יא) וילך למסעיו וכתיב בתריה אל מקום המזבח אשר עשה שם בראשונה ויקרא שם אברם בשם ה'. ובפירוש אמרו שהתפלה היא שעמדה לנו בגלות ובזכותה אנחנו ניצולין מחרבו של עשו שנא' הקול קול יעקב והידים ידי עשו. אין יעקב שליט אלא בקולו והידים ידי עשו אין עשו שליט אלא בידיו, אמר לו יצחק אביו כחך קשה משלו עשו אם תופש את האדם הרי הוא בידו ואם ברח אינו יכול לו אבל אתה אפי' בורח לסוף העולם הקול קול יעקב אתה אומר בבית הכנסת והוא בא מעצמו, הא למדת שזכות התפלה עומד מפני הצרות. מוסרך למו כלומר על היסורים שאתה מטיל עליהם בא ללמד על היסורים שהן לטובת האדם. וכמו שאמרו חביבין יסורים:

אמרו בפ' חלק (סנהדרין דף קא) כשחלה רבן יוחנן בן זכאי נכנסו ארבעה זקנים לבקרו ר' טרפון ור' יהושע ורבי אלעזר בן עזריה ור' עקיבא. נענה ר' טרפון ואמר טוב אתה לישראל מטיפה של גשמים שטיפה של גשמים בעה"ז ורבי בעה"ז ובעה"ב. נענה ר' אלעזר בן עזריה ואמר טוב אתה לישראל מגלגל חמה שגלגל חמה בעה"ז ורבי בעה"ז

ובעה"ב. נענה ר' עקיבא ואמר חביבין יסורין אמר להם סמכוני ואשמע דברי עקיבא תלמידי שאמר חביבין יסורין אמר לו רבי מקרא אני דורש (דברי הימים ב לג) בן שתים עשרה שנה מנשה במלכו וחמשים וחמש שנה מלך בירושלים ויעש הרע בעיני ה' וכתיב (משלי כד) גם אלה משלי שלמה אשר העתיקו אנשי חזקיה מלך יהודה, וכי חזקיה לכל העולם כלו לימד תורה ולמנשה בנו לא לימד תורה אלא מכל טורח שטרח ומכל עמל שעמל לא העלהו למוטב אלא יסורין שנא' (דברי הימים ב לג) וידבר ה' אל מנשה ואל עמו ולא הקשיבו ויבא עליהם שר הצבא אשר למלך אשור וילכדו את מנשה בחחים ויאסרוהו בנחשתים ויביאו אותו בבל. וכתיב (שם) וכהצר לו חלה את פני ה' אלהיו ויכנע מאד מלפני אלהי אבותיו ויתפלל אליו ויעתר לו וישמע תחנתו וישיבהו ירושלים למלכותו:

ומתוך שהיסורין באין על האדם הוא חוזר למוטב, וכמו שדרז"ל בשיר השירים רבה (שיר א) הנך יפה דודי אף נעים אף שאתה מביא עלי יסורין נעים הוא למה שאתה מחזירני בו למוטב ולעולם אין תשובתו של אדם שלימה אלא עם היסורין, והתשובה היא הטבת המעשים ותיקון הנהגת המדות, שאין התשובה שיתענה אדם וילבש שק ויתפלש באפר ויטבול גופו במים ושיהיה מלוכלך מבפנים בכמה עבירות וכמה מחשבות רעות. וכן אמר הנביא (ישעיה נח) הלזה תקרא צום ויום רצון לה'. הלא זה צום אבחרהו פתח חרצובות רשע התר אגודות מוטה. ואתה מוצא באנשי נינוה שאמר הכתוב (יונה ג) וירא אלהים את מעשיהם ודרשו רז"ל כי כך היו עושים (תענית פ"ב דף ט"ז) גזל מריש ובנאו בבירה מקעקע כל הבירה ומחזיר מריש לבעליו. דרך העכו"ם שסובלין גופם ומראין לכל אדם שהם טהורים ומענין ומסגפין עצמם ברעב ועושין טהרה במה שהוא נגלה ולבם מבפנים מטונף ומגואל ועל כן אמר הנביא (ישעיה ס) המתקדשים והמטהרים אל הגנות כלומר מראין עצמן קדושים וטהורים והן אוכלי בשר החזיר השקץ והעכבר. ועל כיוצא בזה אמר שלמה (משלי ל) דור טהור בעיניו וגו' דור מה רמו עיניו ועפעפיו ינשאו. דור חרבות שניו ומאכלות מתלעותיו לאכול עניים מארץ וגו'. אבל כונת התורה שינקה האדם הפנימי תחלה להשליך מלבו שקוצי החטא ולהחזיר גזלות וחמסים שבידו ולבקש מחילה מחברו אם חטא לו, ואחר שטבל לבו בפנימיותו ונהג בו כל מיני טהרה ונקה אותו מעון יש לו לנהוג טהרה בנגלה כגון תענית וטבילת הגוף, וכענין שאמר הנביא (יואל ב) וקרעו לבבכם ואל בגדיכם שובו אל ה' אלהיכם, כיוון הכתוב לומר שטהרת הפנימי קודם ועל כן צריכין כל ישראל בראותם צרה מן הצרות להכניע לבם ולהתפלל אל ה' ולהתעסק תחלה בטהרת הפנימי ואח"כ בטהרה הנגלה:

כשהמטר נעצר אין צרה גדולה מזו ומתוך צרה זו חוזרים למוטב ומתפללים בלחש, וזהו שאמר בכאן ה' בצר פקדוך צקון לחש והקב"ה נותן מטר בזכות התפלה שכן אמר הכתוב (איוב לו) הן על כפים כסה אור. יאמר כי הקב"ה כשירצה יכסה הגשם ויעלימנו ועל העננים יצוה מהמטיר עליו מטר וכשהוא רוצה ויצו עליו כלומר על העב שתבא ותמטיר, במפגיע כלומר בתפלה שיתפללו בני אדם שהרי בידוע שהוא ית' אבי המטר שכן הקב"ה אומר לאיוב (שם לח) היש למטר אב או מי הוליד אגלי טל. יאמר היש למטר אב זולתי אני שהוא בידי ולא מניתי עליו שר ומושל, וכן דרשו ז"ל (תענית פ"ק דף ב) שלש מפתחות לא נמסרו ביד שליח, ואלו הן מפתח של חיה מפתח של גשמים מפתח של תח"ה ואלף של אגלי נוספת והוא מענין גלות מים, ובא לומר שאין המטר והטל נמסרים ביד שליח, וכן כתיב עוד (שם לו) כי יגרע נטתי מים יזוקו מטר לאדו יאמר כי הקב"ה כשירצה הוא מגרע המטר לפעמים שאפילו טפה אחת לא תרד זה הוא נטפי מים, ופעמים כשירצה יזוקו מטר לאדו כי השחקים יורידו מטר מזוקק אל העב וכן כתיב אחריו (שם) אשר יזלו שחקים ירעפו עלי אדם רב. ביאר בזה כי אותם שיזיקו המטר על העב הם השחקים. עצירת המטר אות ועדות על העונות שכן מצינו בירמיה הנביא ע"ה שהודיעו הקב"ה שיהיה רעב בארץ והוא שכתוב (ירמיה יד) אשר היה דבר ה' אל ירמיהו על דברי הבצרות. ולשון בצורות מניעת המטר שהפירות ביוקר ומעות ביוקר והזכיר בתוך מליצתו (שם) כי גם אילת בשדה ילדה ועזוב כי לא היה דשא ופראים עמדו על שפיים שאפו רוח כתנים כלו עיניהם כי אין עשב, אם עונינו ענו בנו ה' עשה למען שמך כי רבה משובותינו לך חטאנו. יאמר כי גם אילת שהיא רחמנית ילדה ילדיה ועוזבת אותם והולכת לבקש מרעה כי לא היה דשא ופראים עמדו במקומות הגבוהים ועומדים שם לראות אם יראו עשב בשום מקום וילדו שם. וענין שאפו רוח שלא היה להם הנאה בעמדם על שפיים אלא שאיפת הרוח בלבד. ולשון שאיפה הוא המשכת הרוח אל האף או האויר כאלו כלו עיניהם מרוב הביטם למרחוק ולא ראו עשב, וסמך לכל זה אם עונינו ענו בנו כשראה הנביא הרעב שיהיה פתח ואמר אם עונינו ענו בנו, ולא אמר אם עונותיהם כי רצה לכלול עצמו עמם כדרך שעשה מרע"ה שאמר (שמות לד) וסלחת לעונינו וגו', יאמר אם עונינו העידו בנו בהיות מניעת המטר בארצנו ולא בארצות האומות הנה זה עדות כי על עונותינו אנו לוקין עשה למען שמך הנקרא עלינו כי רבו משובותנו כלומר עונות רבים יש עלינו ע"ז, ומעשה החמס והגאוה ושמוע לנביאי השקר ולא לנביאי האמת ולכך אמר רבו: כשהמטר נעצר ראוים ישראל לשוב להקב"ה ולקרא לפניו שכן אמר ירמיה הנביא ע"ה (ירמיה יג) וימנעו רביבים ומלקוש

לא היה וכתיב בתריה הלא מעתה קראת לי אבי אלוף נעורי אתה. כלומר ראוי אתה שתקרא לי אבי בהמנע המטר כדי שאתננו לך:

נחמו

חלק א

נחמו נחמו עמי יאמר אלהיכם (ישעיהו מ׳:א׳). מדותיו של הקב"ה מדה כנגד מדה שהרי בפרשה של מעלה הזכיר ענין מלך בבל ששלח ספרים ומנחה לחזקיה ואף ע"פ שמלך בבל זה עובד עבודה זרה היה מצינו שהקב"ה שלם לו שכרו במדה כנגד מדה לפי שכיבד להקב"ה, שכך אמרו במדרש שיר השירים מרודך בלאדן עובד לחמה היה והיה למוד לאכול בשש שעות וישן לו עד תשע שעות וכיון שחזר גלגל חמה בימי חזקיה ישן לו ועמד ומצא שחרית בקש להרוג כל חיילותיו אמר להם הנחתם אותי ישן כל היום וכל הלילה אמרו לו יומא הוא דהדר אמר להן ואי זה אלוה החזירו אמרו לו אלהיו של חזקיהו מיד וישלח ספרים ומנחה אל חזקיהו הה"ד (ישעיהו ל״ט:א׳) בעת ההיא שלח מרודך בלאדן, שני שמות היו לו כי המנהג בארצות שיש שרים נקראים ב' שמות ומה היה כתוב בהם שלם לחזקיהו שלם לאלהא רבא שלם לירושלים כיון שיצאו הספרים נתיישב דעתו אמר לא עשיתי כהוגן שהקדמתי שלומו של חזקיהו לאלהיו מיד עמד מכסאו ופסע ג' פסיעות והחזיר הספרים וכתב אחרים תחתיהם שלם לאלהא רבא של חזקיהו שלם לחזקיהו שלם לירושלם אמר לו הקב"ה אתה עמדת מכסאך ופסעת ג' פסיעות לכבודי חייך שאני מעמיד ממך שלשה מלכים ששולטים מסוף העולם ועד סופו ואלו הן, אויל מרודך נבוכדנצר בלשאצר, והנה חזקיהו שמח על הספרים והראה כל גנזיו לשלוחי מלך בבל כענין שכתוב (שם) וישמח עליהם חזקיהו וירא את בית נכאתה את הכסף ואת הזהב וגו'. ודרשו רז"ל בית נכאתה שנכת סנחרב תרגום וינשכו ונכיתו, וידוע כי דרך הדבורים לנשוך. ועל כן המשיל חיל סנחריב לדבורים שיש בהם ארס וכמוס עמהם הדבש והשעוה ואין אדם רשאי ליקרב וליקח מהם אא"כ ימיתום בעשן כי המנהג לשרפן באש כן אירע בחיל סנחריב שנשרפו באש וזהו (שם י) ומתחת כבודו יקד יקוד כיקוד אש, והיה זה ע"י מלאך שנא' (שם לז) ויצא מלאך ה' ויך במחנה אשור מאה ושמונים וחמשה אלף. ויש מרז"ל סוברים ספר תגין הראה להם, ואין הכונה בראיית ספר התורה בלבד אלא שלימד אותם חכמת התגין שבכל אות ואות ואל מה שירמזו, ונראה לי שזה נרמז בכתוב הזה שאמר ויראם את בית נכאתה ולא אמר את כל בית נכאתה כמו שאמר ואת כל בית כליו, ועל כן אפשר כי הכונה כשאמר ויראם את

בית על ספר תורה שתחלתו בי"ת של בראשית כיוון לומר גם נכאתה כתוב בה"א לרמוז על ה' חומשי תורה, וזה שאמר אחרי כן את הכסף ואת הזהב וגו' כי הראה להם את הכל גנזי הנפש וגנזי הגוף והקב"ה חרה לו על הענין ושלח לו על ידי ישעיה (שם לט) הנה ימים באים ונשא את כל אשר בביתך וגו' לא יותר דבר אמר ה' זהו גלות בבל, ומבניך אשר יצאו ממך אשר תוליד אלו חנניה מישאל ועזריה והיו סריסים בהיכל מלך בבל והשיב לו חזקיה טוב דבר ה' אשר דברת כי יהיה שלום ואמת בימי, הרי לך מדה כנגד מדה בזכות ג' פסיעות שפסע מרודך מלך בבל מכסאו העמיד הקב"ה ממנו ג' מלכים, וזה שכתוב במפלת בבל (שם מז) רדי ושבי על עפר בתולת בת בבל שבי לארץ אין כסא בת כשדים אין כסא בטלה זכותו של אותו כסא, אף כאן מדה כנגד מדה אמר נחמו נחמו עמי לפי שחטאו בכפלים שנא' (איכה א׳:ח׳) חטא חטאה ירושלים ולקו בכפלים שנא' (ישעיהו מ׳:ב׳) כי לקחה מיד ה' כפלים וגו' וראוי שיתנחמו בכפלים שנא' נחמו נחמו עמי:

ובמדרש נחמו נחמו עמי אמר הקב"ה לחזקיה כשהתנבא ישעיה גלות על ישראל היה לך לנחם את בני ולא חששת להם כי אם לעצמך שאמרת (שם לט) כי יהיה שלום ואמת בימי, וכיון שאתה מנהיגם והיה לך לנחמם ולא נחמתה אני אנחם אותם הה"ד נחמו נחמו עמי יאמר אלהיכם, ופסוק זה מדבר עם הנביאים שינחמו את ישראל, או יאמר נחמו עמי את ירושלים כמו שאמר דברו על לב ירושלים, והכלל כי הנביא מנחם את ישראל בקיבוץ גליות כי מלאה צבאה השלימה זמן גלותה כי נרצה עונה נשלם עונשה כמו (ויקרא כו) אז תרצה הארץ, וכן (בראשית טו) כי לא שלם עון האמרי עונש האמרי, כי לקחה מיד ה' כפלים הכפל יוכל להיות פעם ושתים ושלש כמו (יחזקאל כא) ותכפל חרב שלישיתה, כלומר ג' פעמים תכפל, או כפלים רצה לומר שתים על שתי גלות שגלו ישראל גלות בבל והגלות הזה, ולמה היה זה בעבור כל חטאתיה. וי"ת ארי קבילית כס תנחומין מן קדם ה' כאלו לקת על חד תרין בכל חטאתיה, ואמר קול קורא במדבר ואמר פנו ישרו כי ימצאו במדבר ובערבה דרך סלולה כאלו פנו וישרו אותה להן בני אדם, וטעם לאלהינו כי הוא מנהג העם הזה היוצא מן הגלות, כל גיא ינשא דרך משל כי העליה והירידה בהרים תייגע הולכי דרכים והם לא ייגעו ולא ייעפו, והיה העקוב הוא הדרך המעוות, והרכסים ענין גבהות מלשון (תהלים לא) מרוכסי איש, ונגלה כבוד ה' אז כשיצאו מהגלות ביד רמה וימצאו אפילו במדבר מים וכל צרכם כמו שכתוב (ישעיה מט) לא ירעבו ולא יצמאו אז ונגלה כבוד ה' לעיני כל העמים וראו כל בשר יחדו זו ראיית הלב. כי פי ה' דבר כשיראו שיתקיימו הנבואות ידעו אז כי הנחמות הללו שדברו

הנביאים על פי ה' דברו אותם. קול אומר קרא קול נבואה קורא לנביא ואמר הנביא מה אקרא והשיב הקול שיקרא כל הבשר חציר כלו' כל הגוים שיבאו על גוג ומגוג שימותו רובם, כל הבשר הוא דרך הפלגה, וכל חסדו אפילו עשו חסדים לא יזכרו להם כי עונותיהם רבו ועוד שהרעו לישראל ויקבלו עונשם, והמשילם לחציר ולציץ השדה שהם יבשים תכף והציץ נופל ג"כ ברוח נושבת ומפני שדעת האומות שלעולם לא יפלו ממעלתם אלא יתקיימו בהצלחתם כעשב הלח המתקיים בלחותו במקום המים על כן אמר כנגד זה ודבר אלהינו יקום לעולם כלומר שיתקיימו דברי הנביאים מפי השי"ת שמבטיחים אותם במעלתם שתחזור להם השררה באחרית הימים. על הר גבוה עלי לך דרך משל כי הרוצה להשמיע קולו עולה למקום גבוה ולפי שירושלים עיקר א"י וכן ציון כי שתיהן עיר א' לפיכך שם אותם בדברי הנבואה כאלו הם מבשרות שאר הערים, ופירוש מבשרת ציון את ציון המבשרת וכן מבשרת ירושלים, הרימי אל תיראי אל תפחדי מלבשר אמרי לערי יהודה הנה אלהיכם כי על כל פנים ישיב כבודו בירושלים, והזכיר יהודה בשביל ירושלים ועוד כי המלכות ליהודה. ואמר בחזק יבא פי' ביד חזק ולפי שגאולת מצרים היתה ביד חזקה שנאמר (שמות יג) כי ביד חזקה הוציאנו ה' ממצרים הוא לשון נקבה וכן היתה השירה גם כן בלשון נקבה (שמות טו) אז ישיר משה ובני ישראל את השירה הזאת ובא אחריה גלות כי כן דרך הנקבה שהיא מתעברת ויולדת וחוזרת ומתעברת ועל כן הזכיר בגאולה העתידה בכאן ביד חזק בלשון זכר. וכן השיר של עתיד בגאולה זו בלשון זכר שנא' (תהלים צז) שירו לה' שירו חדש שהגאולה העתידה אין אחריה גלות, הנה שכרו אתו שיתן שכר לבוטחים בו בגלות ופעולתו שכר פעולתו כלומר שכר הפעולה לפועלי אמת אתו היא (ישעיה מ) כרועה עדרו ירעה בזרועו יקבץ טלאים ובחיקו ישא עלות ינהל, כמו רועה טוב שירעה עדרו שיקבץ הטלאים הקטנים שלא יכלו עדין ללכת כשאר הבהמו' ויקבצ' מזה אחד ומזה אחד וישאם בחיקו והעלות שהם אמותיהם ינהל לאטם ולא ידפקם, כן השם יתעלה ינהל לישראל מהגלות לאטם ויסמוך כל חולה וכל נשבר, ואמר עדרו ולא עדר שהעדר שהוא שלו חומל עליו יותר מן העדר שהוא בשכירות, (שם) מי מדד בשעלו מים ושמים בזרת תכן וכל בשליש עפר הארץ. יאמר הנביא מגבורת השי"ת בבריאת העולם במעשה בראשית ראוי לאומות העולם שיאמינו גבורת קיבוץ גליות שיוציא את ישראל מעבודתם ומי שברא העולם נקל לפניך לעשות זה. ועוד הביא ראיה לקיבוץ גליות ממעשה בראשית לטעם אחר, והוא כי כשם שענין מעשה בראשית הוא סתום וחתום כן ענין הקץ הזה סתום וחתום, וכן נאמר לדניאל (דניאל יב) כי סתומים וחתומים הדברים עד עת קץ, ולפי שראה ישעיה ע"ה

אורך הגלות הזה וראה שעתידין ישראל שיתייאשו ומרוב הצרות ומרוב ריחוק המקומות שהם מפוזרים מסוף העולם ועד סופו ומרוב שהם שקועים במצולה כמו שרמז דוד ע"ה מתרעם על אורך הגלות הזה שאמר (תהלים ס"ט) טבעתי ביון מצולה ואין מעמד זה שעבוד המס כענין שנא' (דברים יד) ואת כל היקום אשר ברגליהם זה ממונו של אדם שמעמידו על רגליו, באתי במעמקי מים אלו ארצות הרחוקות אשר מעבר לנהרי כוש שהם עמוקים ורחוקים, ושבולת שטפתני זה יהודה ובנימין, ועל כן היה מנחם אותם ומדבר על לבם ומביא להם ראיה לנחמה זו ממעשה בראשית ולפיכך אמר מי מדד בשעלו וגו'. כי כשם שמעשה בראשית היה ענין נקל אצל השי"ת וכמו שארז"ל לא בעמל ולא ביגיעה ברא הקב"ה את עולמו שנא' (תהלים לג) בדבר ה' שמים נעשו וגו'. כן קיבוץ גליות דבר נקל אצל השי"ת לקבץ אותם מכל הארצות אשר הדיחם שם ושמא תאמר בקושי ובכובד ת"ל (ישעיה ס) מי אלה כעב תעופינה וגו'. המשיל קיבוץ גליות לעב וליונה מה עב מתפשט בעולם בשעה קלה כענין שכתוב (מלכים א יח) הנה עב קטנה ככף איש עולה מים ויהי עד כה ועד כה והשמים התקדרו עבים כן קיבוץ גליות נקל אצלו יתעלה, ומה יונה זו קלה בכנפיה לעוף יותר מכל שאר העופות שהרי שאר העופות פורחים ויגעים בעפיפתם לפי שהם פורחים בשתי כנפים אבל יונה זו אינה פורחת אלא באחת ונחה באחת ולפיכך אינה יגעה ועל כן נמשלה כנסת ישראל ליונה שנאמר (תהלים סח) כנפי יונה נחפה בכסף. שכשם שהיונה כל העופות יגעים בעפיפתן ונתפשים ויונה זו אינה יגיעה שהרי פורחת בחליפין וכנפיה מצילין אותה ומגינין עליה פעם בזו ופעם בזו כך כנסת ישראל מצות מצילות אותם פעם במצוה זו ופעם במצוה אחרת. ומה יונה זו אפילו הלכה בסוף העולם חוזרת לקינה בסוף והרוח מסייעה בעפיפתה, כן ישראל אף על פי שנתפזרו לארבע רוחות העולם הרוחות יביאום כיונה פורחת והרוחות יהיו מסייעין אותן בחזרתן לירושלים הוא שכתוב (ישעיה מג) אומר לצפון תני ולתימן אל תכלאי. וכי הרוחות יביאום אלא מלאכי הרוחות הוא שכתוב (שם מט) והביאו בניך בחוצן ובנותיך על כתף תנשאנה. וכן הזכיר הוא בעצמו ואמר (שם יח) לכו מלאכים קלים אל גוי ממושך וממורט אל עם נורא מן הוא והלאה גוי קו קו ומבוסה וגו', יאמר כי בזמן הגאולה יאמרו המלכים אשר מעבר לנהרי כוש לכו מלאכים קלים שילכו מלאכים קלים בספינות קלות הוא שאמר השולח בים צירים וגו', וישלחו אותם ויאמרו להם לכו אל גוי שהיה עד עתה ממושך וממורט בין האומות, והוא עם נורא מן הוא והלאה כלומר מעת שהיה לעם והוא נורא שבהם הראה הקב"ה נפלאות ונוראות והוא גוי קו קו ומבוסה כלומר מעט מעט בוססו אותם האומות קו לקו ונהרים

הם מלכי האומות. וכתוב עוד (שם כז) והיה ביום ההוא יחבוט ה' משבולת הנהר עד נחל מצרים הזכיר לשון יחבוט לשון נופל על חטים וזיתים שנא' (דברים כד) כי תחבוט זיתך כמו שחובט זיתים מן האילן וחובט חטים שהוא חובט החטה מתוך הקש והתבן כן יחבוט ה' לישראל מתוך האומות שהם מפוזרים ביניהם, ושבולת הנהר הוא נהר סמבטיון כמ"ש (מ"א יד) וזרם מעבר לנהר, עד נחל מצרים כי עד שם עתידין עשרת השבטים שיבאו ושיתקבצו עם אחיהם יהודה ובנימין (ישעיה יז) ואתם תלוקטו אלו יהודה ובנימין שהם הנפוצים. ועל זה אמר הכתוב בכאן מי מדד בשעלו מים המשיל גבורת קבוץ גליות לגבורת מעשה בראשית, ופירוש שעלו אגרופו והוא משל וכן הזרת והשליש משל, והכונה בכלן שיעור ומדה כי שער בחכמתו הגדולה במעשה בראשית כי זה השיעור של מי אוקיאנוס שהעולם עומד עליו צורך גדול הוא לעולם שיהיו המים ההם במדה ושיעור שתהיה הנקודה יכולה לעמוד עליו ושתהיה צפה על פני המים, והשיעור הזה שער אותו במאמר יקוו המים שהיתה הגזירה מלפניו שיתקבצו המים אל מקום אחד הוא ים אוקיאנוס ותראה היבשה, ואם היתה מדת המים ושיעורם יותר או פחות אין העולם יכול להתקיים, אלו היו יותר מזה השיעור מתוך שפע המים ומלואן העצום היתה הארץ נעה ונדה והולכת בדמיון הספינה שהיא עומדת בלבב ימים והרוח מעט מנענעה וכשהיא על שפת הים אשר המים שם מועטים עמידתה וקיומה שם יותר חזק ואין הרוח יכול לנענע אותה, וכן אלו היו מי אוקיאנוס שהנקודה יושבת עליהן פחות מזה השיעור אי אפשר לעולם להתקיים מפני חום השמש שבתקופת תמוז על אחת כמה וכמה לבני הדרום ששם השמש תדיר הוא שאמר שלמה בחכמתו (קהלת א) הולך אל דרום וסובב אל צפון, והנה קטנות הנקודה וגודל ריבוי המים כשיעור ומדה זו מסייע ומועיל בישוב העולם וגדותיו של אוקיאנוס מציעין הנקודה לגבולותיה סביב וזהו מי מדד בשעלו מים. כלומר שיער בחכמתו הגדולה המים שיהיו בזה השיעור אשר הם כדי שיתקיים העולם, ומזה אמר הכתוב (ישעיה מ) ומים תכן במדה, ושמים בזרת תכן, לפי שהשמים שטוחים הזכיר בהן מדת הזרת כי הדבר השטוח ימדדו אותו בזרת ובקנה, ולשון תכן מפני השטח שהוא צריך תכון שכתוב (שם) וימתחם כאהל לשבת. והכונה כשאמר בזרת במדה ושיעור כאלו מדדם בזרת ושלא יצטרכו להיות יותר מאותו השיעור שהוא לא בגובה ולא בארך וברוחב ולא פחות ממנו. וכן דרך האומן הבונה האהל למדוד אותו כמה יהיה גבהו וארכו ורחבו כדי שיוכל להתקיים כענין שכתוב בבית המקדש (מ"א ו) והבית אשר בנה שלמה ששים אמה ארכו ועשרים רחבו ושלשים אמה קומתו, זהו ושמים בזרת תכן. הכינם מתוקנים ויפים בבריאתם במדה ושיעור כאלו

תכנם בזרת, והסתכל איך אמר שלמה ע"ה (משלי ח) בהכינו שמים שם אני שהוא מדבר בשם החכמה כמו שאמר (שם) לי עצה ותושיה וגו'. ביאר הכתוב כי הבורא יתברך נתיעץ בחכמתו איך יכין השמים בחקו חוג על פני תהום כשחקק והקיף אוקינוס שהוא כמו מחוגה נתיעץ בחכמתו איך ישאר המים על פני תהום (שם) באמצו שחקים ממעל כלומר כשאמר יהי רקיע יתחזק הרקיע ויתאמץ בעזוז עינות תהום כשקיבץ וצמצם המים שיהיה כל העולם מים במים וגזר שיתקבצו כל המים אל מקום אחד והוא מקום מועט נתקבצו ונתכווצו שם מפני פחד מאמר בזרת השי"ת, וכל בשליש עפר הארץ, הכוונה בשליש במדה ובשיעור ג"כ שהרי מקומות הארץ אינם שוים גם עפר הארץ אינה שוה אבל משתנה ואין מראה זה כמו זה ולא טעמו כטעמו ולא ריחו כריחו. וכן דרשו ז"ל (בראשית לו) אלה בני שעיר החורי שהיו מריחים הארץ כחויא, כי בני החורי היו עובדי אדמה חכמים גדולים בטבע ובקיאין בריח העפר ובטעמו איזו נטיעה ראויה ליטע בעפר זה או אי זו גרגיר ראוי לזרוע בו. ושקל בפלס הרים. הכונה ששיער ההרים על פני כל הארץ כ"א במקום הראוי לו כי ההרים צורך גדול הם לעולם שהן משברים את הרוח, ועל זה אמר הכתוב (איוב כח) לעשות לרוח משקל הוא שההרים משברין את הרוח והרי הוא יתברך מוציאו לפי הצורך כפי מה שיצטרכו התבואה והפירות ולפי מה שיצטרכו הגופות, וזהו שכתוב (עמוס ד) יוצר הרים ובורא רוח כלומר שברא ההרים בעבור הרוח שלא יאבד הישוב, וגבעות במאזנים, במדה גם כן, ויחס הפלס שהוא גדול להרים שהם גדולים ויחס מאזנים שהם קטנים לגבעות שהם קטנים מן ההרים, והוא שכתוב (תהלים קיד) ההרים רקדו כאילים גבעות כבני צאן יחס ההרים לאילים שהם גדולים וגבעות לבני צאן הקטנים, שכן דרך הבריות ששוקלין הדבר הגדול במשקל גדול והדבר הקטן במשקל קטן וכן כל דבר ודבר ראוי ליחס ולחבר אותו אל מה שהוא נאות וראוי לו. והכונה בכתוב הזה כי הקב"ה ברא כל מעשיו במדה ובכונה ובענין חכמתו הגדולה ובשיעור טוב כענין שכתוב במעשה בראשית (בראשית א) וירא אלהים את כל אשר עשה והנה טוב מאד, ועל כן ינחם ישעיה הנביא ע"ה לישראל בעניני מעשה בראשית ויאמר כי מי שעשה כל זה בלי עוזר יכול הוא להציל ישראל מיד אויביהם. והנה בכתוב הזה תמצא שהזכיר שלשה יסודות האש והמים והעפר ולא הזכיר יסוד הרוח לפי שהיסודות ההם נראים לעין דיסוד הרוח אינו נראה, והענין כי הכתוב הזה לא נאמר אלא כנגד הסכלים שלא יאמינו רק בנראה אבל החכמים לא יתמהו בזה אם יוציא את ישראל מן הגלות כי ידעו בחכמתם כי לא קצרה יד ה' מהושיעם. ואמר מי תכן את כל זה, רוח ה' לא היה מלאך ושרף שיעזרנו. וכן הוא אומר (ישעיה מד) נוטה שמים

לבדו רוקע הארץ מאתי מי אתי כתיב. ואיש עצתו יודיענו. ומי איש שיודיענו עצתו כלו' שיתיעץ בבריאת העולם וזה שאמר את מי נועץ ויבינהו וגו' כלומר דרך תבונות שיש בבריאת עולם כענין שכתוב (משלי ג) כונן שמים בתבונה, וכשם שלא נטל עצה משום בריה במעשה בראשית ואפילו ממלאכים והכל תמהים ולא ידעה שום בריה סודו בבריאת עולמו כן ענין הגאולה לא ידע שום בריה סודו כשיושיע את ישראל ויקבץ אותם מן הגליות כענין שכתוב (צפניה ג) בעת ההיא אביא אתכם. הן גוים כמר מדלי וכשחק מאזנים נחשבו הן איים כדק יטול. ואם תאמר איך יאבד הקב"ה כמה אומות בשביל אומה אחת ת"ל הן גוים כמר מדלי. כל האומות אין נחשבין כלום לפני ישראל כשם שאין הטיפה נחשבת כלום כשנפלה מן הדלי בעל הדלי לא יחשוב אותם כלל כי מי הדלי הם עיקר וכשחק מאזנים הוא הפחות והחסרון שהמאזנים חסרים ממשקלם לפי ששוקלין בו תמיד והוא נשחק ונפחת הוא מלשון (איוב יד) אבנים שחקו מים. וכשם שלא נודע החסרון הזה ואינו ניכר וכן לא נודעה טיפת המים שחסרה מן הדלי ואין חסרונו ניכר כך אומות העולם. הן איים כדק יטול פירוש אין צריך לומר שאר האומות שהזכיר בשם גוים שאפי' האיים והם היושבים בתוך הים והים מקיף אותם וכיבושן קשה אף הם כאבק דק יטיל אותם השי"ת יפריחם ויפזרם. יטיל כמו ישא כמו (ישעיה כא) תזרם ורוח תשאם. (שם מ) ולבנון אין די בער וחיתו אין די עולה. נתן טעם לאיבודם וכי אינן חשובין כלום לפניו יתעלה לפי שהם כופרין בו ומכחישין ביכלתו שאין בו יכולת להוציא את ישראל מידם והעון ההוא לא יתכפר להם בשום עולה שיקריבו לפניו שלא יספיקו כל עצי הלבנון להבעיר אש וחיתו של לבנון כל החיות הנמצאים בו לא יספיקו לעולה לפניו, והזכיר לבנון לפי שהוא יער בארץ ישראל. כל הגוים כאין נגדו לפי שהזכיר שלשה כמר ושחק ודק ואף על פי שאינם חשובין כלום יש בהם מעט ממש לפיכך הזכיר כאן אין ואפס ותהו שאין בהם ממש. מאפס ותוהו נחשבו לו פחות מאפס כלשון הכתוב (תהלים סב) המה מהבל יחד שפירושו אם ישקל האדם עם ההבל במאזנים יחד הלא יהיה האדם פחות מהבל. ואל מי תדמיון אל ידבר עם האומות אתם חושבין כי כשם שהאלוהות שלכם אין בהם כח להציל כך הוא האל חלילה שתדמו ותערכו אותם כי הפסל נסך חרש וצורף בזהב ירקענו. החרש עושה הפסל מאבן או מעץ ואחרי כן מכסהו בזהב מי שהוא צורף כמו (שמות לט) וירקעו את פחי הזהב. ורתוקות כסף צורף הצורף נותן בו שלשלאות של כסף. המסוכן תרומה העשירים עושים פסל בזהב ובכסף שהזכיר למעלה אבל המסכן שלא יוכל לעשות כן יבחר לו עץ טוב שלא ירקב וממנו יעשה פסלו, כך הוא בטחונם בפסל, ומפני שבעבודת הפסילים שני חלקים

יש עובד הפסל לפי שנעשה מתחלה לשם כוכב פלוני ובכח השעות מוריד בו רוחניותו וכחו של כוכב וחושב כאלו עובד את הכוכב עצמו וחושב שיצליח בעבודה זו ואומר כי כיון שהכוכבים מנהיגים את העולם השפל ראוי לעבדם וע"כ היו האומות עושין הפסילים זה של זהב וזה של כסף וזה של עץ כל אחד כפי יכלתו כי היו מורידין שם כח הכוכב וזה צלם הזהב שעשה נבוכדנצר לשמש. ויש שעובד את הפסל אל הצורה בעצמה הנעשית מעץ או מאבן וחושב שהיא מריעה ומטיבה כי היתה מחשבתם שהצורות עצמם ייטיבו וירעו ויעשו להם קרבנות והקטרות ונסכים, כן היה בדורות הראשונים בין האומות אשר אין להם חלק בתורה אמונת הכוכבים הבאים לאמונת הצלמים, והנה הראשונים טעו מרוב חכמה והאחרונים מאין חכמה כי אם פחיות ובל ידעו מה. וזהו שהיה הנביא מוכיחם ואומר (ישעיה מד) ולא ישיב אל לבו לא דעת ולא הבונה לאמר חציו שרפתי במו אש וגו' וכתיב (ירמיה י) כתמר מקשה המה ולא ידברו וגו' נראה לכל זה שהיו סבורין שהצורות ההן עצמן יש להם כח להיטיב ולהרע, והיה הענין שלא נתנו אל לבם שיהיה לעולם בורא ומנהיג מטיב לטובים ומריע לרעים אבל העולם מאין מנהיג ובורא כמו דבר שנפל במקרה. והיו אומרים הדברים האלה שאנחנו עובדים ומכבדים כן עשו אבותינו ובעבודה זו היו מצליחים וכן אנו אחריהם, והנה הרגילו כן דור אחר דור וחשבו כי הדברים ההם עיקר ואין לדרוש בורא ומנהיג ואלו הן דרכי האמרי שהזכירו רז"ל, ועל כן אמר הכתוב אחריו (ישעיה מ) הלא תדעו הלא תשמעו וגו', הזכיר ג' ענינים שבהם ידע האדם או יבין מעצמו זהו הלא תדעו כלומר מדעתכם מי הוא אדון העולם או ילמוד מאיש אחר שילמדהו זה שאמר הלא תשמעו כלומר אם לא תדעו מדעתכם הלא תשמעו ממה שקוראים בספרים, או ישמע מן המגידים דרך קבלה זהו שאמר הלא הוגד מראש לכם. והיא הקבלה שהיא מראש מימים קדמונים. הלא הבינותם מוסדות הארץ, אמר זה כנגד הפסל אם יש בכם דעת תוכלו להבין שיש לעולם בורא ומנהיג ממוסדות הארץ והם ד' יסודות אש רוח ומים ועפר ומזה תוכלו ללמוד כי העולם הזה המתנהג בארבע יסודות מנהיג יש לו שבראו בסדר מסודר ולא נפל כן במקרה שהרי ד' יסודות הם הפכים ויש מחלוקת ביניהם וטבעם משתנה זה מזה, כי האש חם ויבש והמים בהיפך קרים ולחים ושניהם סדורים זה על זה והאויר שביניהם לא ימנע האש ולא המים מלעבור בתוכו אם כן מי שם גבול לאש שלא ירד ממקומו ולמים שלא יעלו ממקומם עד שיפגשו זה בזה ונמצא מחלוקת ביניהם וינצח הגובר כמו שאנו רואים באש ובמים אשר בינינו כשיפגשו זה בזה אם כן מי יוכל לומר שזה היה במקרה בלא הנהגת מנהיג ששם טבע האש שלא ירד אלא יעלה ועליתו גם כן שם לו גבול ולא יכול לעלות אלא עד

גלגל כי שם גלגל הלבנה חזק בטבע מגלגל האש שלא יוכל האש לעברו אע"פ שטבעו לעלות, וכן שם טבע המים לרדת ולא לעלות ובירידתם גם כן שם גבול ולא ירדו אלא עד הארץ כי שם לארץ טבע קשה וחזק לעמוד כנגד המים שהם לחים ורכים והארץ יבשה ולא יעברוה המים, וכן שם האויר בין האש ובין המים להפריד ביניהם לפיכך האויר חם ולא דומה בחומו לאש ובלחותו למים, ומי יאמר שיהיה כל זה אלא במסדר חכם שם כל אחד מהם בסדר שיוכל לעמוד וכל אחד יעמוד בסדרו לא ישתנה לעולם, ודבר שהוא במקרה לא יהיה על סדר אחד קיים אלא פעם יהיה כך ופעם יהיה כך. ומטעם זה יש להכזיב דעת האומר כי העולם נהיה כן במקרה מבלי בורא שבראו. והמשל בזה אם ישפוך אדם דיו על הנייר פתאום אי אפשר שישאר עליו צורת הכתב מסודר והשיטות נקראות כמו שיהיה בקולמוס, ומי שמביא לפנינו כתב מסודר בסידור שוה ונכון ואמר כי נשפך זה על הנייר ונעשית צורת הכתב עליו היינו ממהרים להכזיבו שאי אפשר זה מבלי כונת מכוין ואם בדבר זה כך כל שכן בדבר שמלאכתו יותר דקה ותיקונו וסידורו רחוק ועמוק עד אין תכלית. היושב על חוג הארץ ויושביה כחגבים. כאלו אמר היושב על השמים כי הם חוג הארץ כמו שיעשה אדם במחוגה העגולה כי למחוגה שקורין קאמפא"ס בלעז יש שתי אצבעות האחת יעמיד ובשנית יקיף את העגולה, והנה נקודה תוך העגולה וארץ כמו הנקודה כי היא התחתון שבעגולה והשמים סביב הארץ כמו העגולה, ואמר היושב דרך משל כי אין לו מקום יתעלה מכל דמיון ודרך היושב על מקום גבוה מאד ידמה לו הגדול קטן וע"כ אמר ויושביה כחגבים כענין שכתוב (במדבר יג) ונהי בעינינו כחגבים. הנוטה כדוק שמים פי' דוק יריעה שיעשה ממנה אהל. הנותן רוזנים לאין ומראה להם שיש אדון בעולם מוריש ומעשיר משפיל אף מרומם. שופטי הארץ שמתגאים בגדולתם ובוטחים בחילם כתהו עשה ההריסה והביטול איננו מעשה אבל הוא כמו (ישעיה לד) ונטה עליה קו תהו. אף בל נטעו אף בל זורעו וגו' כל כך יתנם לאין עד שיאמרו עליהם לא נטעו ולא זורעו. ובל שרש בארץ גזעם כענין שכתוב (נחום ג) ולא נודע מקומו אים, וב' פעמים אף לרבות דרך הפלגה כמו (בראשית מג) גם אנחנו גם אתה גם טפינו. וגם נשף בהם וייבשו כמו נשב מן (תהלים קמג) ישב רוחו. וכן (שמות טו) נשפת ברוחך. ואל מי תדמיוני ואשוה, פירוש אל מי תוכלו לדמות אותי שיהיה שוה לי כלומר להרבה כחות תוכלו לדמות אותי אבל לא שאשוה לאחד מהם כי אני יחיד וקדוש ונעלה ממחשבותיכם. שאו מרום עיניכם וראו מי ברא אלה וגו', אחר שאמר שיתכוונו בארבע יסודות ובשמים הנטוי עליהם כאהל חזר עוד ואמר שיסתכלו בכוכבים לפי שהם גופים עצומים וראו בעין הלב מי ברא אלה כי נבראים הם

ולא בוראים שהרי יש לכם להבין בדרכי החכמה שהעולם מחודש וכיון שהוא מחודש יש לו מחדש כי הדבר המחודש לא חידש את עצמו ואותו המחדש לא יתכן להיות אלא אחד כמו שהתבאר במופת בדרכי החכמה א"כ הכוכבים שהם רבים ברואים הם ולא בוראים, וראו גם כן בעין הלב המוציא במספר צבאם. מה שאין יכולת באדם לספור אותם. והנה השי"ת קרא שם לכ"א מהם כלומר שם הנאות לו לפי הדבר שנברא בעבורו כי כל כוכב וכוכב יש לו כח וממשלה על השפלים כל אחד על מין ידוע שנותן בו כח לעשות מלאכתו, והוא שאמרו רז"ל אין לך כל עשב ועשב מלמטה שאין לו מזל מלמעלה מכה אותו ואומר לו גדל שנאמר (איוב לא) הידעת חקות שמים אם תשים משטרו בארץ. מרוב אונים מרוב כחות שיש לו לכל אחד מהם על השפלים ולפי הכח והממשלה שיש לו לכוכב הוא שמו ושכל אחד מהם הוא אמיץ כח לא ישתנה ולא יפסד כשפלים שהם משתנים נפסדים ונעדרים, אבל בנבראים של מעלה איש מהם לא נעדר לעולם בשום העדר לא בכלו ולא במקצתו לפי שאינם בעלי חסרון אבל הם שלמים בבריאתם:

ולפי שישראל קבלו עשרת הדברות שתחלתם אנכי יזכו שהקב"ה ינחם אותם במלת אנכי הוא שכתוב (ישעיהו נ"א:י"ב) אנכי אנכי הוא מנחמכם. וצוה לנביאים שינחם אותם שנאמר נחמו נחמו עמי, ועל כו כשהתנבא ישעיה הנביא ע"ה נחמה זו על קיבוץ גליות פתח במעשה בראשית מי מדד בשעלו מים וחתם בכוכבים ואמר שאו מרום עיניכם וראו מי ברא אלה וגו' וכונתו לומר כי מי שהיה לו יכולת לבריאת שמים וארץ ויש מאין ויש לו גם כן יכולת להוציא במספר הכוכבים יכול הוא להוציא את ישראל מן הגלות מיד אויביהם, ומה שאמר בכאן על הכוכבים לכלם בשם יקרא נתן רמז לישראל שנמשלו ככוכבים שהן עתידין שיעלו כלם לירושלים כאלו כל אחד נקרא בשמו. ומה שאמר גם כן איש לא נעדר רמז לישראל שלא יחסר אחד מהם מן החיים שבאותו זמן שלא יבאו לירושלים הוא שכתוב ביחזקאל (לט) וכנסתים על אדמתם ולא אותיר עוד מהם שם. ובהיות כל ישראל יחדו במקום אחד אז תהיה השמחה גדולה והנחמה שלימה ותמלא הארץ דעה וחכמה (ישעיהו ל':כ"ו) והיה אור הלבנה כאור החמה ואור החמה יהיה שבעתים כאור שבעת הימים ביום חבוש ה' את שבר עמו ומחץ מכתו ירפא. וכתיב (שם נא) כי נחם ה' ציון נחם כל חרבותיה וישם מדברה כעדן וערבתה כגן ה' ששון ושמחה ימצא בה תודה וקול זמרה. וכתיב (שם) כאיש אשר אמו תנחמנו כן אנכי אנחמכם ובירושלים תנוחמו:

נר חנוכה

חלק א

אור זרוע לצדיק ולישרי לב שמחה (תהילים צ"ז:י"א). דרך הכתוב לכנות כלל כל הטובות שבעולם בלשון אור ואין הכונה אור ממש אלא שלוה והשקט וכבוד ובריאות מלשון (מגילה ח) ליהודים היתה אורה ושמחה. (ישעיהו ס':א') קומי אורי כי בא אורך, (שמואל ב כ"ב:כ"ט) כי אתה נרי. הכל כלל טובת העולם. וכן תמצא בהפך שהכתובים קורין כלל כל הרעות חשך כמו (קהלת ב':י"ד) והכסיל בחשך הולך ומי שמתעצב ומתרעם על ימיו קורא הכתוב ימיו חשך כמו שמצינו באיוב שאמר (איוב ג':ד') היום ההוא יהי' חשך עד שתמצא במי שנותן עצה שאינה הגונה שקראו הכתוב מחשיך הוא שכתוב (איוב ל"ח:ב') מי זה מחשיך עצה במלין. ויתבאר מזה שעצה ההגונה היא האורה ושאינה הגונה היא החשך לפי שהחשך כלל הרעות והאור כלל הטובות הוא שכתוב (ישעיהו מ"ה:ז') יוצר אור ובורא חשך עושה שלום ובורא רע, העמיד השלום במדרגת האור והעמיד הרע במדרגת החשך, וזהו שאמר בכאן אור זרוע לצדיק כלומר כל הטובה והשלוה לצדיק שהרי רוב הצרות הבאות על האדם הוא בעצמו סבה להנה והוא הגורם להביאם עליו וזה מצד החטא שאם הוא חלוש וצרות רבות באות עליו אע"פ שאותן הצרות מאת הש"י באו לו אין חפץ השם בהם שהוא ית' היה רוצה בו שלא יחטא ולא יבואו עליו צרות הוא שאמר ירמיה ע"ה (איכה ג':ל"ג) כי לא יזנח לעולם ה'. כי לא ענה מלבו ויגה בני איש, לעות אדם בריבו ה' לא ראה, יאמר אין הקב"ה מואס בריותיו ולא מענה אותם מרצונו וחפצו ולא ראה הש"י לעות אדם בחטא שעשה והוא שהש"י הטוב הגמור כאמרו (תהלים קלה) טוב ה' לכל ואין חפצו ברע כלל כאמרם אין דבר רע יורד מן השמים, ואם תאמר כיון שהרחיק חפצו מן הרע אם כן הצרות הבאות על האדם מקרה הם ואינם מאתו יתעלה ועל כן כתיב אחריו (איכה ג':ל"ז-ל"ח) מי זה אמר ותהי ה' לא צוה מפי עליון לא תצא הרעות והטוב בודאי הכל מאתו יתברך בהשגחה מכונת ומאתו יתעלה הרע והטוב הכל במשפט. ומאחר שהוא כן מה יתאונן אדם חי גבר על חטאיו. פירש על חטאיו ודאי יש לו להתאונן כי הם סבת צרותיו ועל כן הצדיק הגמור שלא חטא הוא בתכלית השמירה וההשגחה וראוי הוא להיותו כלל כל טובות העולם שקראן אור זרוע. לפי שהוא הדבק בשם יתברך כן השגחת הש"י דבקה בצדיק. ומצינו מעשה בתלמוד (תענית דף כה) בצדיק גמור אחד שהיו עזיו הורגות את הזאבים שכל כך היה נשמר ממקרי העולם שאפי' בבהמות שלו היה טבעו של עולם משתנה ולא די שהבהמות שלו לא היו יראות מן הזאבים אלא שהיו הורגות אותם וכך אמרו כל

חדא וחדא אתיא דובי בקרנהא, ואמר לצדיק לשון יחיד רמז למה שאמרו בשביל צדיק אחד העולם מתקיים שנא' (משלי י:כ"ה) וצדיק יסוד עולם, וכן הכתוב אומר (שמואל א ב':ט') רגלי חסידיו ישמור חסידו כתיב. ולישרי לב שמחה אחר שהזכיר ענין הצדיק הנשמר מן המקרים לרוב מעלתו וזכותו כי ישרי הלב והם המדברים היושר והחושבים אותו בלבם ושאין מעלתם גדולה כל כך כמעלת הצדיקים שיהיו נשמרים מן המקרים כשיבאו עליהם מקרים אינם בועטים בהם ולא קצין ביסורין אלא מצדיקין עליהן את הדין ומקבלין אותן בשמחה לפי שהמה היודעים שהם מזבח כפרה להם:

ועוד יש לפרש אור זרוע לצדיק אור ממש וזהו רמז לאור הנברא ביום ראשון שדרשו ז"ל עליו וירא אלהים את האור כי טוב ראה שאין העולם כדאי להשתמש בו עמד וגנזו לצדיקים לעתיד לבא. וביאור לצדיק לנפש הצדיק שהנפשות נבראו ביום ראשון עם בריאת האור. שכן תמצא באיוב (לח) איזה הדרך ישכן אור וכתיב בתריה הידעת כי אז תולד ומספר ימיך רבים. יאמר הקב"ה לאיוב אם אתה יודע ומבין נתיבות הוית האור ידעת בודאי כי אז תולד כלומר כי מאז נולדת עמו ומיום ראשון של בריאת העולם אתה יכול לספר ענינו כי שם היית עמו, זה מספר ימיך רבים רמז לו כי הנפשות נבראו עם בריאת האור ביום א', והוא שייסד הפייט הלוי ז"ל תכן נשמות עם האור הראשון תחלת דבר ה'. ולפי שהאור והנפש נבראים ביום ראשון קיימים ונצחיים לעד תמצא שייחד אותם הכתוב במעשה בראשית בלשון ויהי מה שלא תמצא כן בשאר הנמצאים אלא שאומר ויהי כן בלתי שיחזור הדבר הנברא בעצמו והוא אמרו (בראשית א':ג') ויהי אור (שם ב) ויהי האדם לנפש חיה לרמוז כי נפש הצדיק קיימת נצחית כאור עצמו וכי נפש הצדיק זוכה ומעותדת למעלתו, ורז"ל משלו בזה משל אמרו למה הדבר דומה למלך שהיה לו מנה יפה אמר זו היא לבני הה"ד אור זרוע לצדיק. ומה שאמר זרוע להפלגת השכר הגדול ושפע התענוג הנפלא המתרבה לנפש הצדיק כענין הזריעה שאדם מוציא ממדה אחת כמה מדות כן נפש הצדיק זוכה של כל מצוה ומצוה לכמה מיני תענוגים לעוה"ב, ועוד אפשר לומר שהזכיר לשון זריעה לפי שכל זריעה שבארץ המקרים שולטים עליה כגון השדפון והברד וכיוצא בזה, ובא לומר שהזריעה הזאת עליונית היא לא תפול תחת המקרה הוא שאמר שלמה במקום אחר (משלי י"א:י"ח) וזורע צדקה שכר אמת, כלומר שאר הזריעות הדבר תלוי בספק אם יבאו לידי קצירה לפי שאפשר שילקו בשדפון והזורע לא ימצא מה לקצור בעת הקציר אבל הזורע צדקה אין קצירתה תלויה בספק כי שכרה קיים לעוה"ב, וזהו שכר אמת כלומר שכר אמיתי קיים ובא שֶׂכֶר ושָׂכָר בלשון שָׂפָל ושֶׂפֶל (קהל' י) ועשירים בשפל ישבו (שם יב) בשפל קול הטחנה:

מעלת האור הזה גדולה כי הוא מזון לנפש הצדיק כמו שהמאכל והמשתה מזון לגוף וזהו שכתוב (שמות כד) ויחזו את האלהים ויאכלו וישתו, אכילה ושתיה זו היא מזון הנפש, וזהו שאמרו רז"ל אמר רבי יוחנן אכילה ודאית ר"ל כי המזון שהגוף מתקיים בו הוא מסיבה אחר סיבה והאמצעיים רבים, אבל מזון הנפש מכח הסיבה וזו היא האכילה הודאית שאמר רבי יוחנן ממה שכתוב (משלי טז) באור פני מלך חיים כי אותו האור חיים נצחיים לנפש, וכבר ידעת כי אבותינו דור המדבר זכו אל המזון הזה שבכל יום ויום היה יורד להם מן שהיה מתולדות האור הזה הוא שעליו אמר שלמה בחכמתו (קהלת יא) ומתוק האור הזכיר מתוק על המן שהיה מתולדות האור, וכן תמצא במן שאמר הכתוב (שמות יו) וטעמו כצפיחת בדבש. ואמר לצדיק בלשון יחיד והיה ראוי לומר לצדיקים כמו שאמר ולישרי לב אלא בא לרמוז שאין הכל זוכין לאותה מעלה וכמו שאמרו בני עליה מועטים, ולישרי לב שמחה הסמיך שמחה לישרים ואור לצדיקים בא לרמוז שאין מעלת השמחה גדולה כמעלת האור כמו שאין מעלת הישרים גדולה כמעלת הצדיקים, ותמצא לעולם בסידור המדות בכתובים שהצדיקים קודמים לישרים, משה אמר (דברים לב) צדיק וישר הוא. דוד אמר (תהלים קמא) אך צדיקים יודו לשמך ישבו ישרים את פניך. ותקנו רז"ל בתפלת ראש השנה ובכן צדיקים יראו וישמחו וישרים יעלוזו, ובא להודיע שעיקר השמחה היא האור והצדיקים הם הזוכים למעלת האור וכ"ש למעלת השמחה והישרים זוכין למעלת השמחה אבל לא למעלת האור, והוא שאמרו רז"ל אמר רב נחמן בר יצחק לא הכל לאורה ולא הכל לשמחה צדיקים לאורה וישרים לשמחה, ובמדרש אור זרוע לצדיק זה משה כשנולד נתמלא כל הבית אורה שנאמר (שמות ב) ותרא אותו כי טוב הוא ואין טוב אלא צדיק שנא' (ישעיה ג) אמרו צדיק כי טוב כשירד מן ההר וקבל את התורה מה כתיב שם (שמות לד) כי קרן עור פניו הה"ד אור זרוע לצדיק, כונת המדרש בכתוב הזה הוא שמשה רבינו מתחלת תולדתו היה ראוי להאיר את כל העולם ע"י התורה שקבל בהר סיני, תחלה האיר את כל העולם במעשה המשכן שהיה דוגמת ביהמ"ק וידעת כי בהמ"ק הוא אורו של עולם שנא' (ישעיה ס) והלכו גוים לאורך. אחרי כן האיר את העולם במעשה הארון שבו היו לוחות הברית התורה והמצוה שהם אורו של עולם שנאמר (משלי יו) כי נר מצוה ותורה אור מצוה זו תורה שבעל פה כאדם המצוה לשלוחו שיאמר דברים שבעל פה למי שמשתלח, וכן לשון אמירה הוא שדרשו רז"ל כי מאסו את תורת ה' צבאות זו תורה שבכתב ואת אמרת קדוש ישראל נאצו זו תורה שבעל פה, וכשם שאור הנה נאצל מאור השמש כך תורה שבעל פה נאצלת מתורה שבכתב. המשיל התורה לאור השמש לפי שהוא מן הנבראים הנכבדים העליונים שאנו

רואים לעין שכן אמר דוד ע"ה במזמור (תהלים יט) השמים מספרים כבוד אל, הזכיר נפלאות בתנועת הגלגלים ובמהלך השמש ואיך הוא המאיר לכל העולם, והזכיר אחריו תורת ה' תמימה להודיענו שעדיין יש אור גדול למעלה מן השמש הוא התורה ומזה אמר מאירת עינים כלומר יותר מן השמש כי אור השמש ממשלתו ביום ולא בלילה ואור התורה בין ביום ובין בלילה. ועוד שאור השמש פעמים שיקדר וילקה האור משא"כ אור התורה שהיא מאירה לעד זהו שאמר עומדת לעד, ולפי סדר המזמור תקנו לנו רז"ל והאר עינינו בתורתך לאמר אחרי יוצר המאורות מן הטעם הזה בעצמו לפיכך המשיל המצוה לנר והתורה לאור. והנה דוד ע"ה המשילם לשניהם לנר ולאור שנ' (שם קיט) נר לרגלי דבריך ואור לנתיבתי. המשילה לאור השמש שהוא גדול מכל המאורות המושגים לעין והמשילה לאור הנר לפי שפעמים שתועלת הנר קרובה יותר מאור השמש שהרי יכול להשתמש בנר להכניסו בחורין ובסדקין מה שאין יכול להשתמש כן באור השמש. ואמר לרגלי לפי שהרגל מצוי להכשל והתורה מסלקתו מן המכשול כאדם ההולך בלילה ובידו נרו והוא בטוח שלא יכשל, ואמרו במדרש תהלים אמר דוד באתי לחלל את השבת האירה לי תורה שנא' (דברים ה) שמור את יום השבת לקדשו. באתי לנאף והאירה לי תורה שנאמר (ויקרא כ) מות יומת הנואף, הה"ד נר לרגלי דבריך ואור לנתיבתי. נמצאת למד שהתורה אורה אור גדול על כל המאורות כלן ושהאיר משה רבינו את העולם בתורה ואחר כך האיר את העולם במעשה המנורה:

ומן הידוע כי מעשה המנורה ושאר כלי המשכן הכל היה רמז וציור לדברים שכליים, כשם שהיה גן עדן שדר בו אדם הראשון ונהרותיו ואילניו רמז לענינים רוחניים, זהו שתמצא כתוב בכלי המשכן (שמות כ"ה:מ') וראה ועשה בתבניתם אשר אתה מראה בהר. וזה יראה שראה בהר דוגמא שלהם עניני ידיעה וחכמה הנרמזים באלה. גם ידוע כי הדלקת נרות המנורה אצל השכינה לא מעלה ולא מוריד כי מי שכתוב בו (דניאל ב':כ"ב) ונהורא עמיה שרא וכתיב (יחזקאל מ"ג:ב') והארץ האירה מכבודו מה היה צריך לנרות בשר ודם, אבל הכונה היתה למעלת בהמ"ק ולכבודו כדי לקבוע בנפש גודל מעלת הבית ולהגדיל ערכו בעיני כל רואיו, וכן דרך מלכי בשר ודם שמדליקין בהיכל שלהם כמה נרות דרך כבוד וחשיבות וכל שכן בבית המקדש שהיה אור העולם שצריך להדליק שם נרות ושתלבש הנפש מזה המורא והבשת ושיהיה המקום ההוא יראוי ומקודש בעינינו כמו שנצטוינו בתורה (ויקרא י"ט:ל') ומקדשי תיראו. וכן דרשו ז"ל בתנחומא בפסוק (שמות כ"ז:כ') להעלות נר תמיד אמר הקב"ה וכי לאורכם אני צריך מלך בו"ד מדליק נר מנר דלוק שמא יכול להדליק מתוך החשך ואני מתוך החשך

הוצאתי אורה דכתיב (בראשית א׳:ג׳) וחשך על פני תהום וסמיך ליה ויאמר אלהים יהי אור ויהי אור הא לא אמרו נר תמיד אלא להעלות אתכם בפני כל האומות. ולמדנו מזה שהדלקת נרות במקדש כבוד גדול לישראל ולמקדש והמקדש יראוי ומתקדש בכך. ומזה נוכל להתבונן מנהג כל ישראל להדליק נרות בבתי כנסיות לפי שהוא דרך כבוד והדר לבית התפלה, וכל הזהיר בהדלקת נרות בביהכ"נ הרי זה מכבד את הש"י הוא שאמר הנביא (ישעיהו כ"ד:ט"ו) על כן באורים כבדו ה' ודרשו ז"ל באילין פנסיא. וכבר ידעת הנס הגדול שהיה נעשה במנורת ביהמ"ק בנר מערבי שלא היה בו שמן יותר מבשאר הנרות ושאר הנרות היו דולקין עד הבקר ונר מערבי היה דולק כל הלילה וכל היום כולו עד הערב שממנו היה מדליק שאר הנרות בין הערבים וזה היה עדות לישראל שהשכינה שרויה ביניהם הוא שאמר הכתוב (שמות כ"ז:כ"א) מחוץ לפרוכת העדות באהל מועד יערוך וגו', ואמרו רבותינו ז"ל עדות הוא לכל באי עולם שהשכינה שורה בישראל. מאי עדות אמר רבא זה נר מערבי שנותן בה שמן כמדת חברותיה שממנה היה מדליק ובה היה מסיים. ומצינו בתלמוד שהיו צדיקים בזמן בית המקדש שלא כבה נר מערבי כל ימיהם. כשם שמצינו שנעשה נס גדול בזמן הזה בנרות מתתיהו בן יוחנן כהן גדול שהיתה תשועה גדולה לישראל על ידן והרג במלכות יון אלף אלפים הוא ובניו שהיו גבורים גדולים וגבורתם הגדולה נתפרסמה באומות ופחדם נפלו על כל העמים, ואחר שחזרה המלכות לישראל וגברו בני החשמונים על מלכות יון בכ"ה בכסלו נכנסו להיכל ומצאו פך אחד של שמן טהור ולא היה בו שיעור להדליק ממנו כי אם לילה אחד ונעשה נס והדליקו ממנו שמונה, ומה שנמשך הנס ח' לא פחות ולא יותר יש שפירשו שמקום הזיתים שמשם מביאין השמן היה מהלך ד' ימים וחוזרין בד' ימים הרי ח' ולפיכך נמשך להם הנס ח' ימים כדי שילכו ויחזרו ויביאו שמן טהור. ועוד שאם תתבונן תמצא כי רוב הדברים שבמקדש היו מתגלגלין בחשבון ח', כי הכהן הגדול היה לובש ח' בגדי כהונה חשן ואפוד ומעיל וכתנת תשבץ מצנפת ואבנט מנכסי בד והלוים היו משוררים בח' כלים למנצח על נגינות על מחלת על עלמות שיר והרביעי קראו הכתוב המשא ממה שכתוב (ד"ה טו) וכנניהו שר הלוים במשא יסר במשא כי מבין הוא, והוא קול חזק וגבוה מלשון (בראשית כ"ט:י"א) וישא את קולו למנצח על שושנים למנצח על הגתית על השמינית, שמנה דברים של ריח טוב בין שמן המשחה והקטרת ארבעה בשמן המשחה והן מור וקנמון וקנה וקדה, וארבעה בקטרת נטף ושחלת וחלבנה ולבנה, שמנה בדים ב' בדי הארון ב' בדי השלחן שני בדים למזבח הזהב וב' בדים למזבח העולה. אף הקרבנות אחר ח' ימים דכתיב (ויקרא כ"ב:כ"ז) ומיום השמיני והלאה ירצה. שמנת

ימי המילה, שמנה חוטין של ציצית, שמנה מחיצות לנבואה. ועוד יש בזה טעם אחר והוא כי חשבון ח' רמז לשמן המשיח שהוא על מעלת שמנה, וידוע כי חשבון שמנה הוא אחר הז' במעלת האחד ובזמן המשיח יחזרו כל האומות לאמונתנו הוא שכתוב (צפניה ג':ט') כי אז אהפוך אל עמים שפה ברורה לקרוא כלם בשם ה' ולעבדו שכם אחד. וכתיב (זכריה י"ד:ט') ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד. ולפי שהעולם הזה הוא על מעלת שבעה ומזה היתה מנורת המשכן והמקדש בז' נרות, חייבה החכמה להיות זמן המשיח על מעלת ח' כי בו תהיה מעלה יתירה ותוספת השגה בידיעת הש"י על כל הזמנים שעברו הוא שכתוב (ירמיהו ל"א:ל"ד) כי כלם ידעו אותי למקטנם ועד גדולם. והנה רז"ל הרחיבו הביאור בענין הזה הוא שאמר במס' ערכין (פ"ב דף יג ב) רבי יהודה אומר כנור של מקדש של ז' נימין היה שנא' (תהילים ט"ז:י"א) שובע שמחות את פניך. אל תקרי שובע אלא שבע. ושל ימות המשיח שמנה שנא' למנצח על השמינית על נימא שמינית ושל העוה"ב עשר שנא' (שם לג) בנבל עשור זמרו לו. הענין הזה יש להתבונן בשמנת הימים האלה הנקראים חנוכה שהוא נגזר מלשון חנוך בלשון חנוכת הבית לפי שהוא רומז לשמן המשיח שאנו עתידין לחנך בית המקדש:

קבלה בידינו שהגאולה העתידה עתידה שתהיה בדמיון גאולת מצרים כשם שמצינו קריעת ים סוף בגאולת מצרים כן תמצא בגאולה העתידה (ישעיהו י"א:ט"ו) והחרים ה' את לשון ים מצרים והניף ידו על הנהר בעים רוחו וגו', וכתיב והיתה חסלה לשאר עמו אשר ישאר מאשור כאשר היתה לישראל ביום עלותו ממצרים, הרי זה מעיד שבגאולה העתידה עתיד הקב"ה לתת בים דרך כמו שהיה ביציאת מצרים ועוד כתיב (שם כג) כאשר שמע למצרים יחילו כשמע צור. וזה מפורש שבדמיון גאולת מצרים תהיה גאולתנו העתידה שהרי צור מלכות ארם היא לפי שהוא חסר ואומר צר כתיב ודרשו ז"ל כל צר שבמקרא חסר וא"ו במלכות הרשעה הכתוב מדבר וכל צור מלא בצור המדינה הכתוב מדבר. כשם שמצינו במשה המושיע הראשון שגדלתו בתיה בת פרעה בתוך פלטרין שלו ומשם יצא והחריבו וכמ"ש הכתוב (יחזקאל כ"ח:י"ח) ואוציא אש מתוכך היא אכלתך כן תמצא למושיע האחרון שיתגלה במהרה בימינו שהוא עתיד לצאת מתוך מטרפולין של רומי ומחריבה, הוא שנתנבא ישעיה ע"ה (שם כז) שם ירעה עגל ושם ירבץ וכלה סעיפיה. ועל כן כשאנחנו בגלות ראוי לנו לסבול הצרות המתרגשות עלינו ולהתפלל להקב"ה שיתן לנו כח לסבלן ושיהיה בטחוננו בו שהכל לטובתנו וכמו שאמרו רז"ל צדיקים תחלתן יסורים וסופן שלוה, וראוי לנו לתת אל לבנו כי אם הקב"ה קצף עלינו ובגלותנו לא מאסנו שכך העידה תורה (ויקרא כ"ו:מ"ד) ואף גם זאת בהיותם

בארץ אויביהם לא מאסתים ולא געלתים וגו', ירמיה ע"ה אפילו בשעת הפורענות לא אמר אלא (איכה א׳:א׳) היתה כאלמנה ולא אלמנה ממש אלא כאשה שהלך בעלה למדינת הים ודעתו לחזור אליה. וכמו שאירע לנו בשעבוד מצרים שסבלנו כמה יסורין וכמה שעבוד ועינוי והקב"ה ברחמיו הרבה נפלאותיו ומופתיו בפרעה ובכל מצרים והוציאנו ביד רמה כן הוא עתיד לעשות בגלות המחודש הזה מכל שאר הגליות אשר סבלנו בדורות שעברו כמה צרות וכמה יסורין וגזרו עליהם כמה גזירות מחודשות וכמה מיני שמדים וכמה מישראל שמסרו עצמם להריגה על יחוד הש"י על אחת כמה וכמה שעתיד הקב"ה לכפול שכרנו ולחדש נסים ונפלאות לעיני הגוים יותר ויותר מביציאת מצרים, ולפיכך תמצא ביעקב אבינו השלישי באבות שהיו כל עניניו ומקריו רמז לגלות השלישי הזה אחר שעברו עליו כמה צרות עם עשו הרשע ועם השר שלו, שהתגבר באחרונה עם הכל וניצל מכל הצרות ההם ואמר בו הכתוב (בראשית ל"ג:י"ח) ויבא יעקב שלם, וההבטחה הזו בעצמו מצינו לדניאל שבישר לישראל בכל ימי הגלות הארוך הזה שיהיו מחזיקים באמונתם וכל הצרות והתלאות והיסורין שראוין להגיע לנו בגלות כמו שאמר (דניאל י"א:ל"ג) ונכשלו בחרב ובלהבה ובשבי ובבזה ימים, אין היזק אותם הצרות דבק (במו)[בנו] כמו הרקיע שאורו זהיר ובהיר ואין החשך דבק בו והוא שכתוב (שם יב) והמשכילים יזהירו כזוהר הרקיע ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד:

שמחה

חלק א

עבדו את ה' בשמחה באו לפניו ברננה דעו כי ה' הוא אלהים הוא עשנו ולא אנחנו עמו וצאן מרעיתו (תהילים ק׳:ב׳-ג׳). אין השמחה ראויה בעוה"ז כי אם בעבודת הש"י ולא תמצא בכל ספרי הקדש שישבח השמחה אלא בענין העבודה וההשגה בהקב"ה. הוא שכתוב (תהילים ל"ג:א׳) רננו צדיקים בה', וכתיב (שם לב) שמחו בה' וגילו צדיקים והרנינו כל ישרי לב. וכתיב (שם קיט) שש אנכי על אמרתך. כי הצדיקים שלוחי הש"י זריזין לעבוד את הש"י בשמחה, וכן מצינו המאור הגדול שהוא רץ ומתנועע בגלגלו שכל תנועותיו בזריזות ועבודתו בשמחה, והוא שכתוב (שם יט) והוא כחתן יוצא מחופתו וגו' ובתפלת יוצר שמחים בצאתם וששים בבואם, וכן מצינו שהזכיר שלמה (קהלת ח׳:ט"ו) ושבח אני את השמחה אשר אין טוב לאדם תחת השמש כי אם לאכול ולשתות ולשמוח והוא ילונו בעמלו כל ימי חייו אשר נתן לו האלהים תחת השמש. ואין האכילה והשתיה והשמחה בעוה"ז מלוין אותו לעה"ב כי אם השמחה בעבודת השי"ת, וכן אמרו במדרש

קהלת (קהלת ח׳:ט״ו) כי אם לאכול ולשתות ולשמוח והוא ילונו בעמלו, וכי יש אכילה ושתיה מלוין לו לאדם לקבר אלא זו תורה ותשובה ומעשים טובים, וזהו שהזכיר שלמה ע"ה (משלי י״ג:ט׳) אור צדיקים ישמח, כנה נפש הצדיק לאור לפי שהיא לקוחה משם ונבראת עמו ביום ראשון, ובא לומר כי נפש הצדיק היא שמחה במעשה המצות אבל בנפש הרשע שכנה אותה לנר הזכיר ידעך לפי שאין הרשעים שמחים בשמחת הנפש אלא כל שמחתם אינה אלא בשמחת הגוף ולכך תכלה שמחתם בכלות הגוף כשם שהנר יכלה אורו בכלות השמן והפתילה. וכן הזכיר משה רבינו ע"ה (דברים כ״ח:מ״ז) תחת אשר לא עבדת את ה' אלהיך וגו' הענישו בעבודתו כשלא היתה בשמחה: השמחה הזאת היא מצוה מן התורה נצטוה אדם עליה כי היא עבודה גמורה לשי"ת חשובה יותר מן המצוה. אמנם מצינו שמחה אסורה מדין התורה והיא השמחה בתענוגי הגוף ובתאוותיו אשר האדם רגיל לחטוא בהנה כשמחת האדם בענין העבירות כשיפעלם או כשידבר בהם כענין (משלי י״ז:ה׳) שמח לאיד לא ינקה, והנה יש בזה עונש ושכר על המצוה והעבירה, כי אם ישמח על המעשה הטוב הנה שכרו אתו ופעולתו לפניו כי השמחה אשר שרשה בלב היא מתגלית בפנים ובאה לידי פועל ויש לו שכר על זאת כאלו עשה מצוה בפועל, וכן אם ישמח על הרע השמחה ההיא מתגלית בפנים ובאה לידי פועל, והנה הוא נענש על זאת כאלו חטא בפועל, ומצינו מקרא מעיד על ענין זה זהו שאמר שלמה (שם טו) לב שמח ייטיב פנים כי השמחה ההיא ניכרת בפנים, ומעתה יש על האדם להזהר באי זה דבר אם במעשה המצוה או במעשה העבירה, ועל השמחה הזאת החסרה והנמנעת הזהיר שלמה ואמר (קהלת י״א:ט׳) שמח בחור בילדותך וגו'. ובפסוק זה הזכיר שני הזמנים הילדות והשחרו' זהו שאמר שמח בחור בילדותך ויטיבך לבך בימי בחורותיך. ממה שידוע כי זמן האדם נחלק לשלשה חלקים והן הילדות והבחרות והשחרות כלומר הזקנה, הילדות והבחרות הם ימי השמחה והטובה זהו שאמר שמח בחור בילדותך. למדך הכתוב כי הילדות הוא זמן השמחה כי בדמיון השמש מתחיל לזרוח בבוקר והולך ואור כן גוף הנער הולך וגדל. והבחרות הוא זמן הטובה והוא בתקפו וכחו הגדול כחצי היום באמצע השמים. והשחרות הוא זמן הזקנה ונקראים ימי החשך ימי הרעה הוא שכתוב (שם) ויזכור את ימי החשך כי הרבה יהיו כל שבא הבל. וקרא זמן הזקנה שחרות לפי שהוא בדמיון השמש הנוטה לערוב ולשקוע במערב, הא למדת שעתיד אדם ליתן את הדין על שמחת העולם הזה: ואמרו במדרש (תהילים ע״ה:ה׳) אמרתי להוללים אל תהולו, מלשון (שופטים כ״א:כ״א) לחול במחולות שאין השמחה ממתנת לו לאדם בעה"ז, לא כל מי שישמח היום ישמח למחר ולא כל מי שמיצר היום

מיצר למחר, זה שאמר שלמה (קהלת ב׳:ב׳) לשחוק אמרתי מהולל ולשמחה מה זו עושה, תדע לך שהוא כן שהרי בבריאת העולם היתה שמחה גדולה לפני הקב"ה שנאמר (תהילים ק״ד:ל״א) יהי כבוד ה' לעולם ישמח ה' במעשיו. וכתיב (בראשית א׳:ל״א) וירא אלהים את כל אשר עשה והנה טוב מאד מה כתיב בסוף (שם ו) ויתעצב אל לבו לכך נאמר אמרתי להוללים אל תהולו אמרתי לחוללים אל תחולו. ומה הקב"ה לא המתין בשמחתו, בני אדם על אחת כו"כ. אברהם שמח שמחה גדולה נתגדל והרג כמה מלכים ונתן לו הקב"ה בן לזקנתו ולבסוף נאמר לו (שם כב) קח נא את בנך את יחידך אשר אהבת את יצחק. חזר מהר המוריה לקבור לשרה ובקש מקום לקברה ולא מצא עד שקנה בד' מאות שקל כסף. יצחק שמח שמחה גדולה אמרו לו (שם כו) ראה ראינו כי היה ה' עמך ניצל מהחרב ומאנשי גרר ולבסוף כתיב (שם כז) ותכהין עיניו מראות ומה יצחק עולתו של הקב"ה לא המתין בשמחתו בני אדם על אחת כו"כ. יעקב שמח שמחה גדולה ראה סולם ומלאכי אלהים עולים ויורדים בו (שם כח) והנה ה' נצב עליו ולבסוף אירעו לו כמה צרות צרת לבן צרת עשו צרת יוסף צרת דינה צרת רחל, ומה יעקב לא המתין בשמחתו שאר בני אדם על אחת כו"כ. יהושע שמח שמחה גדולה הנחיל לישראל את הארץ הרג ל"א מלכים ונתנו לו כל ישראל כבוד שנא' (יהושע א׳:י״ח) כל איש אשר ימרה את פיך ולא ישמע אל דבריך וגו', ומה יהושע שלא זכה והזקין ומת בלא בנים הצדיקים כך הרשעים על אחת כו"כ. עלי הכהן שמח שמחה גדולה שהיה מלך וכהן ואב ב"ד שנא' (שמואל א א׳:ט׳) ועלי הכהן יושב על הכסא על מזוזת היכל ה' ראה מה כתיב (שם ד) ויהי בהזכירו את ארון אלהים ויפול מעל הכסא אחורנית ותשבר מפרקתו וימת, וגם שני בניו מתו חפני ופנחס ומה עלי הצדיק כך הרשעים על אחת כו"כ. אלישבע בת עמינדב אין לך איש ואשה בעולם שראת' שמחות כמות' שראתה בעלה כהן גדולמשמש בכהונה גדולה ונביא ומשה אחי בעלה מלך ונביא ושני בניה סגני כהונה ואחיה נחשון בן עמינדב ראש לכל נשיאי ישראל לא המתינה בשמחתה אלא נכנסו שני בניה להקריב קרבן ויצאו שרופים לכך נאמר אמרתי להוללים אל תהולו. ע"כ במדרש:

ומפני שחייב אדם למעט בשמחת העוה"ז תקנו החכמים לברך על שנוי יין הטוב והמטיב שהרי במקום שמשנים היינות אין ספק שיש שם ריבוי שמחה, וכדי למעט השמחה ההיא תקנו לזה ברכת הטוב והמטיב שהיא ברכת האבל והיא שתקנו אותה ביבנה על הרוגי ביתר. ומצינו רבינו הקדוש שהיה מגדולי ישראל תורה וגדולה במקום אחד שהיה שוכר לבר קפרא ונותן לו ממון הרבה שלא יגרום לו שמחה ושחוק, הוא שאמרו במס' נדרים (פ"ז דף פא) יומא דמחיך בי' רבי אתיא פורענותא לעלמא א"ל לבר

קפרא לא תבדחן ויהיבנא לך ארבעין גריוי דחיטי אמר ליה חזי מר דבכל גריוא דקא בעינא שקילנא שקל דיקולא רבא חפייה כופרא וסחפיה על רישיה אמר ליה הב לי חיטי דרשינא בך אחוך א"ל לאו אזהרתך דלא תיבדחן אמר ליה חיטי דרשינא בך קא נסיבנא. ונראה כי בר קפרא היה רגיל בכך שהיה משמח לרבינו הקדוש בדברים והיתה כונת בר קפרא לשמים כדי שישמח רבינו הקדוש שהיה גדול וחשוב כמו מלך ומתוך השמחה תבנה ותכונן תורתו ויהיו הדברים שמחים, וכענין שמחת כלי הניגון בנביאים, אך רבינו הקדוש שהעיד על עצמו בשעת פטירתו שלא נהנה מעולם בעשר אצבעותיו ואפי' באצבע קטנה רצה בזה כי היה גדול בכל המדות אף כי במדת השמחה והשחוק והיה כל תנועותיו נמשכות אחר השכל ושקולות במאזני החכמה עד שאילו נטה לבו יום אחד לשמחת העה"ז או לשחוק היה זה עונש לבני הדור:

ועל כן יתחייב אדם להמעיט השמחה בעוה"ז ולתת אל לבו עבודת השם יתברך ושיהיה עיקר שמחתו עבודתו ומעשה המצות, וכן (תהילים ב':י"א) עבדו את ה' בשמחה וגו' ואפי' בשמחת המצוה אמר וגילו ברעדה במקום גילה שם תהא רעדה. ויתכן לומר כי לזה כונה התורה במה שכתוב בחג הסוכות (דברים ט"ז:ט"ו) והיית אך שמח בלשון מיעוט כי מפני ששמח כבר בחג השבועות שהוא זמן הקציר ובחג הסוכות תגדל שמחתו יותר ויותר שהוא זמן האסיף לאסוף תבואתו ושמנו ויינו ושאר פירותיו, על כן יאמר כי בזמן ששמחתו גדולה יותר שימעיט אותה ויחזירנה לדרך המיצוע, זהו והיית אך שמח, אבל השמחה על מעשה המצוה בדרך הבינוני הוא שנצטוה אדם עליה, ועל זה הזכיר דוד בכאן עבדו את ה' בשמחה, ביאר כי השמחה שלימות העבודה ועל כן היה ענין השיר במשכן ובמקדש בשיר הפה והכלי שהוא מביא נפש האדם לדרך השמחה, וז"ש הכתוב (במדבר ד':מ"ז) בלוים לעבוד עבודת עבודה ודרז"ל אי זו היא עבודה לעבודה הוי אומר זה השיר, כי היו הלוים מוזהרין ומצווים לשורר ולעורר השמחה על מצות הקרבן כדי להיות מעשה המצוה בשמחה, ומצינו בפסיקתא (תהילים קי"ח:כ"ד-כ"ה) זה היום עשה ה' נגילה ונשמחה בו. אמר רבי איני יודע אם ביום אם בהקב"ה, בא שלמה ופי' נגילה ונשמחה בך. בך בתורתך בך בישועתך. אי אפשר לו לאדם שישמח שמחת הנפש עד שיעציב את הגוף, וכן נמצא בספרי המוסר כי הנפש והגוף בדמיון שתי נשים צרות כשתכעיס האחת תשמח האחרת:

וממה שידוע כי הנפש בתוך הגוף בדמיון הנר השוכן תוך הנבל לא יאיר אורו עד שתבקע הנבל, כי יצטרך האדם להכניע ולשבר גופו בתאותיו ויהיה חומר העפר מדלדל ותשש ואז תתעלה הנפש לעלות בהר קדש אלהים. הוא שאמר שלמה ע"ה (קהלת י"ב:ז') וישוב

העפר על הארץ כשהיה והרוח תשוב אל האלהים אשר נתנה, ביאורו כשישוב חומר הגוף שח ושפל כעפר אז הרוח תשוב אל האלהים ואז תנחל החיים והטוב והשמחה הנצחיית שלא תפסק, ובעלי מדה זו יקראם הכתוב אביוני אדם כי הם המעותדים לאותה השמחה והתאבים אליה והוא שהבטיח ישעיה הנביא ע"ה (ישעיהו כ"ט:י"ט) ויספו ענוים בה' שמחה ואביוני אדם בקדוש ישראל יגילו, כן יהי רצון ונאמר אמן:

סוכה

חלק א

בסוכות תשבו שבעת ימים כל האזרח בישראל ישבו בסוכות (ויקרא כ"ג:מ"ב-מ"ג). דבר ידוע כי כל מצות שבתורה יש בהן נגלה ונסתר, הנגלה והוא החיצון יש בו תועלת הגוף או מצד האמונה או מצד המדות המעולות שבהן ישוב הארצות. הנסתר והוא הפנימי יש בו תועלת הנפש לתת לה שכר ולהאדיר חלקה ותגמולה בעולם הגמול, וכן אמר שלמה ע"ה (משלי כ"ה:י"א) תפוחי זהב במשכיות כסף דבר דבור על אפניו וגו', הודיענו שהתורה דבר דבור כלו' ענין כפול יש בו פנימי וחיצון, והמשיל הפנימי לזהב והחיצון המשילו לכסף זהו שאמר תפוחי זהב במשכיות כסף. משכיות כסף הוא כלי כסף מנוקב נקבים דקים אין אדם יכול לראות מה בתוכו מרוב דקותם והוא לשון הבטה כי ראוי להביט אליו מרוב חשיבותו ותרגום וישקף ואיסתכי, ואמנם בעיון דק והסתכלות יפה יראה בתוכו דבר נכבד יותר מן הכסף והוא תפוח זהב, ואמר דבר כי התורה נקראת דבר כאמרו (דברים ל':י"ד) כי קרוב אליך הדבר, יאמר כי אותו הדבר הוא דבור כלומר ענינים כפולים הם זה בתוך זה בדרך נגלה ונסתר כתפוחי הזהב שהוא הנסתר במשכיות כסף כי הוא הנגלה, ועל כן המשיל הנגלה בכסף שהוא נכבד ומעולה והנסתר בזהב שהוא מעולה ממנו כי יש יתרון לנסתר על הנגלה כיתרון הזהב על הכסף, ומזה אמר דוד ע"ה (תהילים קי"ט:י"ח) גל עיני ואביטה נפלאות מתורתך. ומה שאמר דבר דבור בלשון יחיד והיה לו לומר דברים דבורים על אפניהם בא לרמוז כי כל התורה כלה קישור אחד וענין אחד, ומפאת זה היה ענין מוכרח לספור אותיות התורה ולדקדק במלא וחסר שהוא דבר שכל העולם כלו תלוי עליו, ואמר תפוחי ולא פעמוני לרמוז כי התורה כלולה ממדת הדין וממדת הרחמים זהו תורה שבכתב ותורה שבעל פה כי תורה שבעל פה נאצלת מתורה שבכתב וזהו אש ממים וזהו תפוחי זהב היוצאים מתוך הכסף, ומפני זה הזכיר תפוחי שהוא פרי כולל המראות. ועוד אפשר לפרש כי המשיל התורה לתפוח לפי שהתפוח נותן פריו לסוף חמשים יום, וכן התורה ניתנה לסוף חמשים יום לגאולת

מצרים, וכן ישראל מקבלי התורה נמשלו לתפוח שנ' (שיר השירים ב':ג') כתפוח בעצי היער. ודרשו ז"ל מה תפוח זה פריו קודם לעליו, כך ישראל הקדימו נעשה לנשמע, ולשון אפניו האל"ף נוספת כאל"ף אקדח אזרוע ופי' על פניו, כלו' על שני פנים. והנה זה דרך הנביאים שמדברים דבריהם דרך משל וכדי להעלים בתוך המשל הדבר הנמשל כתפוחי זהב הללו שהם נעלמים בתוך המשכיות, וזהו מאמר הנביא (יחזקאל יג) חוד חידה ומשול משל (שם) הלא המה אומרים לי הלא ממשל משלים הוא גם שלמה המלך בתחלת ספרו אמר (משלי א':ב') משלי שלמה וגו' לדעת חכמה ומוסר, ביאר כי המשל הוא לדעת מתוכו חכמה ומוסר וכן אמר להבין משל ומליצה כי המשל הוא הנגלה והנמשל הוא הנסתר. ומשלו רז"ל משל לאדם שאבד ממנו מרגלית במקום החשך והוא יודע שהמרגלית שם אבל אין לו כח להוציאה משם כי אינו רואה אותה והנה הוא מוציאה על ידי פתילה, כך המשל הזה אינו כלום ועל ידי המשל יוציא אדם חכמה גדולה מפוארה הרי שהמשילו דברי התורה לחשך כי הם חשוכים למי שאינו מבינם. והמשילו הנסתר למרגלית המאירה, וזה דרך התלמוד ג"כ באגדות ובמדרשים שמדברים דרך משל ורוב דבריהם בדרך נגלה ונסתר כדי להסתיר הענינים והוא שאומרים תמיד משל למלך ב"ו משל למטרוניתא. מכלל מצות התורה שהם בדרך נגלה ונסתר הוא מצות הסוכה שיש בה נגלה ונסתר, הנגלה הוא הפשט הוא שהכתוב צוה אותנו בעשיית הסוכה רמז לזמן המדבר שהיו ישראל מטולטלין ונעים בו והיה ארץ ציה ושממה לא מקום זרע ותאנה וגפן ורמון, ולגודל מעלת הנס ההוא אמר הכתוב (דברים ח':ט"ו) המוליכך במדבר הגדול והנורא נחש שרף ועקרב, והוא כלשון (ירמיהו ב':ל"א) המוציאך מארץ מצרים, והוא שהנביא צווח (שם) המדבר הייתי לישראל וגו' ולפי שהיה זכרון לדורות הבאים בלכת עם כבד אנשים ונשים וטף במדבר ההוא אשר אין בטבע בן אדם לחיות בו, ומפני זה קבעה תורה מצוה זו של עשיית הסוכה זכרון לאותן סוכות שעשו להן במדבר ועל כן אמר בכאן בסוכות תשבו שבעת ימים וגו' למען ידעו דורותיכם וגו', ובא בזה המאמר לרז"ל סוכות ממש עשו להם כדי שיתגלה ויתפרסם מתוך מצוה זו גודל מעלת ישראל במדבר:

ואל הטעם הזה בעצמו שיהיה זכרון הנסים שנעשו במדבר קבוע בלבבות לדורות הבאים האריכה התורה בסדר אלה מסעי בסיפור המסעות כדי לברר בהם המופתים שהיו במדבר שלא יאמינו בהם רק הדור הרואה אותם אבל שאר הדורות הבאים אחריו יסופקו בהם ואפשר שיכזיבם השומע והמופתים אינן עומדין קיימין בכל הדורות, וממופתי התורה מן הגדולים שבהם עמידת ישראל במדבר ארבעים שנה והמצא בו המן בכל יום.

ולפי שאפשר לבעלי הדין לחלוק ולפקפק בדבר הזה כמו שמפקפקין בשאר הספורים ויחשוב שעמידתן במדבר היה קרוב מן הישוב שאפשר לו לאדם לעמוד בו כאלו המדברות ששוכנים בהם הערביים היום, או שהם מקומות שאפשר לחרוש ולזרוע בהם או להזון באחד הצמחים אשר היו שם, או שהיה מטבע המן לרדת במקומות ההם תמיד. או שיש במקומות ההם בארות מים, ולפיכך הסיר כל המחשבות ההם והחזיק עניני אלו המופתים כלם בביאור המסעות ההם שיראו אותם הבאים וידעו גודל המופת בעמוד מין האדם באותן מקומות ארבעים שנה. ומפני זה הטעם החרים יהושע מי שיבנה יריחו לעולם, להיות המופת קיים עומד שכל מי שרואה החומה ההיא שוקעת בארץ יתבאר לו שאין זה תכונת בנין שנהרס אבל נשקע במופת כך כתב הר"ם ז"ל בטעם ספור המסעות. ועוד יכלול ספור המסעות תועלת אחרת להודיע חסדי השם אף על פי שגזר עליהם לטלטלם ולהניעם במדבר לא תחשוב שהיו נעים ומטולטלים ממסע למסע כל מ' שנה אלא מ"ב מסעות. ואלו הן (במדבר ל"ג:ג') ויסעו מרעמסס סכותה. ויסעו מסוכות ויחנו באיתם. ויסעו מאיתם ויחנו במרה. ויסעו ממרה ויבאו אילימה. ויסעו מאילים ויחנו על ים סוף. ויסעו מים סוף ויחנו במדבר סין. וממדבר סין לדפקה. ומדפקה לאלוש. ומאלוש לרפידים. ומרפידים למדבר סיני, וממדבר סיני לקברות התאוה. מקברות התאוה לחצרות, ומחצרות לרתמה. הרי כאן י"ד מסעות. מרתמה לרמון פרץ. מרמון פרץ ללבנה. מלבנה לרסה. מרסה לקהלתה. מקהלתה להר שפר. מהר שפר לחרדה. מחרדה למקהלות. ממקהלות לתחת. מתחת לתרח. מתרח למתקה. ממתקה לחשמונה. מחשמונה למוסרות. ממוסרות לבני יעקן. מבני יעקן לחור הגדגד. מחור הגדגד ליטבתה. מיטבתה לעברונה מעברונה לעציון גבר. מעציון גבר למדבר צין היא קדש. מקדש להר ההר. מהר ההר לצלמונה, מצלמונה לפונון, מפונון לאובות, מאובות לעיי העברים, מעיי העברים לדיבון גד. מדיבון גד לעלמון דבלתימה, מעלמון דבלתימה להר העברים, מהר העברים לערבות מואב. אלו הן מ"ב מסעות וכלן היו בין שנה ראשונה ושנה אחרונה היא שנת הארבעים, שהרי בשנה ראשונה הלכו י"ד מסעות שהן מרעמסס עד רתמה שמשם נשתלחו המרגלים ואחר נסעו העם חצרות ויסעו מחצרות ויחנו ברתמה והוא מדבר פארן ונקרא רתמה על שם לשון הרע של מרגלים שנאמר (תהילים ק"כ:ג'-ד') מה יתן לך ומה יוסיף לך לשון רמיה. חצי גבור שנונים עם גחלי רתמים. וח' מסעות שהלכו לאתר מיתת אהרן מהר ההר עד ערבות מואב בשנת המ' הרי כ"ב מסעות, נמצא שכל ל"ח שנה לא נסעו אלא כ' מסעות. ול"ח שנה אלו מחציתם היה להם מנוחה בקדש הוא שכתוב (דברים א':מ"ו) ותשבו בקדש ימים רבים בין שאר המסעות שהיו י"ט שנה עמדו

בקדש וזהו ימים רבים כימים אשר ישבתם בין שאר המסעות שהיו י"ט שנה ועשו בהן י"ט מסעות, והנה מהלכן זה היה בלתי מסודר כשהיו עומדין במקום אחד י"ט שנה ובמקום אחד יום או לילה בלבד אבל הכל היה בשיעור אלהי ולפי העלות הענן. וכדי להודיע שלא היו הולכים במדבר כתועים ונבוכים אבל היו מתענגים בו והיה להם די ספקם יותר מן השוכנים בישוב לכך משלו רז"ל במה שהאריכה תורה בסיפור המסעות משל למה הדבר דומה למלך שהיה בנו חולה והיה מוליכו למקום רחוק לרפאותו שם כיון שהיו חוזרין התחיל אביו מונה המסעות כלן כאן ישבנו כאן הוקרנו כאן חששת בראשך:

ועוד יש בסיפור המסעות רמז לעתיד כי כל הנביאים מסכימים פה אחד שהגאולה העתידה תהיה בדמיון הגאולה הראשונה, וכן אמר הנביא (מיכה ז׳:ט״ו) כימי צאתך ממצרים אראנו נפלאות. וכשם שיצאו ישראל בגאולה ראשונה ממצרים אל המדבר כן בגאולה אחרונ' עתידין שיצאו הרבה מישראל אל המדבר ויעברו על מקומות אלו והקב"ה ינהלם ויכלכלם שם כמו שעשה לישראל במדבר, והוא דבר הנביא (יחזקאל כ׳:ל״ה) והוצאתים אל מדבר העמים, ועניין זה רמזו משה בתורה באלה מסעי שהזכיר שני פעמים מוצאיהם (במדבר ל״ג:ב׳) ויכתוב משה את מוצאיהם למסעיהם וחזר ואמר ואלה מסעיהם למוצאיהם כדי לרמוז על יציאה ראשונה ואחרונה, ואמרו במדרש מפני מה זכו ליכתב בתורה כל המסעות הללו על שקבלו את ישראל ועתיד הקב"ה ליתן להן שכרן שנא' (ישעיהו ל״ה:א׳) ישׂשום מדבר וציה וגו' וכתיב פרוח תפרח ותגל. ומה מדבר על שקבל את ישראל כך המקבל תלמידי חכמים בתוך ביתו על אחת כמה וכמה. אתה מוצא שעתיד המדבר להיות ישוב והישוב להיות מדבר, הישוב מדבר שנא' (מלאכי א׳:ג׳) ואת עשו שנאתי וגו' לתנות מדבר. המדבר ישוב שנ' אשים מדבר לאגם מים. אתה מוצא עכשיו אין אילנות במדבר ועתיד להיות שם אילנות שנא' (ישעיהו מ״א:י״ט) אתן במדבר ארז שטה והדס ועץ שמן אשים בערבה ברוש תדהר ותאשור יחדיו, ועכשיו אין דרך במדבר שכולו חול והשיירא אינה מהלכת אלא בלילה לאור המזלות ועתיד להיות שם דרך שנא' (שם לה) אשים במדבר דרך וכתיב (שם) והיה שם מסלול ודרך עד כאן. הנה ביארנו טעמים לסיפור המסעות שבתורה ועל הכלל כדי שיהיו זו עמידת ישראל במדבר קבוע בלבבות. ומפני שהיה דירתם במדבר דירת עראי ועתידין ליכנס בדירת קבע שהיא א"י ששם ביהמ"ק הנקרא בית עולמים נצטוינו בתורה במצוה זו לצאת מבתינו שהם דירת קבע ולשבת בסוכה שהיא דירת עראי זכרון לדירת המדבר, וזהו שאמרו רז"ל צא מדירת קבע ושב בדירת עראי כלומר הוי זוכר דירתך במדבר שהיתה דירת עראי

והקב"ה הוציאך משם והושיבך בדירת קבע במבחר המקומות ולפי' אני מטריחך במצוה זו שתצא מביתך שהיא דירת קבע ותשב בסוכה שהיא דירת עראי זכרון לזמן המדבר, זהו הנגלה. והנסתר זהו שאמר הכתוב בסכות תשבו שבעת ימים ואמרו רז"ל אלו ענני כבוד שהרי ישראל במדבר היו מקיפין אותם שבעה עננים והעננים נקראים סוכה שכן אמר ישעיה לעתיד (ישעיהו ד':ה') ובראה ה' על מכון הר ציון ועל מקראיה ענן יומם ועשן וגו' וסמיך ליה וסוכה תהיה לצל יומם, והנה זו מעלה גדולה לישראל כשהיו מוקפים בשבעה עננים, כי כך דרשו ז"ל שהקיף כסא הכבוד בשבעה עננים שנא' (איוב כ"ו:ט') מאחז פני כסא פרשז עליו עננו. ביאורו פרש עליו שבעה עננים וזהו תוספת ז', ואותן ז' עננים נקראים סוכות ועליהם נאמר (תהילים י"ח:י"ב) סביבותיו סוכתו, ולכך נצטוינו במצות סוכה שנעשה סוכות כנגד אותן סוכות והם עננים שהקיף אותנו במדבר, ולפי שהיו שבעה על כן נצטוינו לעשות מצוה זו בחדש השביעי ושבעת ימים, ודבר ידוע ומקובל בעננים אלו הפרושים על כסא הכבוד שהם פתוחים לקבל התשובה והתפלה שהרי התשובה מגעת עד כסא הכבוד, ובזמן שישראל חוטאין העננים מסתתמים ונעשין כמין סוכה הוא שכתוב (איכה ג':מ"ד) סכותה בענן לך וגו', ולפי שהנשמות הטהורות שרשן בכסא הכבוד ושם עיקר הטהרה היה מרמזי התורה שבכל מקום שנזכר בתורה כסא הכבוד יזכיר מים בצדו הוא שכתוב (תהילים צ"ג:ב') נכון כסאך מאז וסמיך ליה (שם) נשאו נהרות ה', וכתיב עוד (ירמיהו י"ז:י"ב) כסא כבוד מרום מראשון וסמוך ליה מקוה ישראל ה', וכן כתיב עוד סביבותיו סוכתו חשכת מים עבי שחקים. ולפי שהמים עיקר הטהרה צווינו מרומז בסכך הסוכה שאין מסככין בדבר המקבל טומאה שנא' (דברים ט"ז:י"ג) באספך מגרנך ומיקבך, ודעת האומר שמסככין בדבר המקבל טומאה הוא סוד הכתוב (במדבר טז) השוכן אתם בתוך טומאותם, גם במדת הסוכה יש בו סוד עמוק כמו שהזכירו רז"ל במדרש מפסוק (תהילים ס':ח') ועמק סכות אמדד ואין להאריך בכאן יותר:

אמנם לפרש ולבאר טעם המצוה הזאת על דרך השכל, ידוע כי בחדש הזה בראשיתו נברא העולם ובאמצעיתו נצטוינו לעשות סוכה, ויש בבנין הסוכה רמז וזכרון שני העולמות העוה"ז והעוה"ב, העוה"ז הוא שהסוכה יש לה ג' דפנות רמז לבנין העוה"ז שיש לו שלשה דפנות מזרח ומערב ודרום כי צפון אין לו דופן, ומזה אמר הכתוב (איוב כ"ו:ז') נוטה צפון על תהו, ואמרו ז"ל (ב"ב פ"ב דף כה ב) רוח צפונית אינה מסובבת, ועוד אז"ל הקרבנות רגל העולם שנא' (ויקרא א':י"א) ושחט אותו על ירך המזבח צפונה, משפט הסוכה שיעשה לו צורת פתח קנה מכאן וקנה מכאן וקנה על גביהן זו היא צורת פתח

והיא צורת ה"א, וכבר ידעת מאמר רז"ל העוה"ז נברא בה"א וזהו שאמר בגמרא (סוכה פ"ק דף ז) וצריכה נמי צורת פתח, ואמר עוד אינה ניתרת אלא בצורת פתח. העוה"ב כי יש צורך מוכרח להיות גובה הסוכה למעוט עשרה טפחים זהו ששנינו ושאינה גבוהה י' טפחים פסולה, והוכיחו זה בגמרא מן הארון שהיה גבהו עשרה טפחים כענין שאמר הכתוב (שמות כ"ה:י') ואמה וחצי קומתו, ועביו של כפרת היה טפח ומשלימו לעשרה והכרובים היו מן הכפרת למעלה סוככים בכנפיהם, ונמצאת למד כי החלל הזה עשרה טפחים והסכך למעלה מעשרה, ובפירוש אמרו העוה"ב נברא ביו"ד, וידוע כי כל מה שמשיג האדם בעוה"ז אינו יכול להשיג כי אם באמצעות חמשת חושיו וכל מה שאפשר לו להשיג לעוה"ב הוא השגת עשר ספירות, וזה ביאור המאמר לרז"ל העוה"ז נברא בה"א העוה"ב נברא ביו"ד. והרי לך שני עולמות נרמזים במצות הסוכה כי כאשר ישתדל האדם ויטרח במעשה הסוכה עם חמשת חושיו ויעשה תכונתה וציורה בדבר גופני קנה מכאן וקנה מכאן וקנה על גביהן ואח"כ יכנס לפנים בחלל הסוכה להיות צל על ראשו הנה זה רמז ודוגמא להשתדלות האדם וטרחו בעוה"ז במעשה המצות עם חמשת חושיו ואחר כן יירש חיי העוה"ב בעשר ספירות להיות האור הבהיר הנקרא עטרה חופף וסוכך על ראשו כמאמר רז"ל ועטרותיהן בראשיהן ונהנין מזיו השכינה, כי לא יתכן לו לאדם לירש העוה"ב אם לא יטרח בו בעוה"ז, וזהו שאמרו ז"ל (ע"ז פ"ק דף ג) מי שטרח בערב שבת יאכל בשבת מי שלא טרח מהיכן אוכל, וא"כ כל המקיים מצות סוכה ונכנס בה עיניו אל הסכך העשוי לצל ומסכים בדעתו כי הקב"ה צלן של ישראל והוא המגין עליהם כצל המגין מפני החמה הוא שכתוב (תהילים קכ"א:ה') ה' שומרך ה' צלך על יד ימינך. וכתיב (שיר ג) בצלו חמדתי וישבתי, וז"ש ושחמתה מרובה מצלתה פסולה. ואמרו במדרש שיר השירים רבה (שם) ונסו הצללים אלו שרי אומות העולם כי הכח המנהיג את האומות נקרא צל: וממה שאמר סוכה ישנה פסולה אי זו היא ישנה כל שעשאה קודם החג שלשים יום ואם עשאה לשם החג אפי' מתחלת השנה כשרה, מן המאמר הזה תוכל ללמוד כי בנין הסוכה רמז לבנין העולם, והעוה"ז מחודש כי הנושן מורה על קדמות ולפיכך פסלוה ביושן אלא א"כ עשאה לשם החג. שכיון שעשאה לשם החג הרי היא מחודשת כאלו עשאה עכשיו. וממה שאמרה תורה (ויקרא כ"ג:מ"ב) בסכות תשבו שבעת ימים ודרשו ז"ל תשבו כעין תדורו כלומר שהמצוה הזו אין לה הפסק כל ז' אלא מצותה ביום ובלילה ולא כמצות הלולב שמצותו ביום ולא בלילה, תוכל ללמוד כי מצות הסוכה יש בה רמז לעוה"ב כי כן תענוג העוה"ב אין לו הפסק לעולם ולא סוף ותכלית, וזהו דרך התורה ברוב כי המצוה תבאר ענינה בתחתונים ותרמוז בעליונים.

ומפני שהאדם אי אפשר לו שיירש העוה"ב ועוה"ז כי אם בידיעת התורה על כן תמצא מצוה זו שהיא רומזת לתורה, כי לשון סוכה לשון ראייה, אמרו רז"ל למה נקרא שמה יסכה שסוכת ברוח הקדש תרגום וישקף ואיסתכי וכתוב בתורה (איוב כ"ח:כ"ז) אז ראה ויספרה וגו'. הסוכה צריכה צל וישראל מוזהרין להסתופף בצל התורה, הסוכה שלש דפנות והתורה שלשה חלקים תורה נביאים וכתובים המעמידין את העולם הוא שכתוב (ירמיהו ל"ג:כ"ה) אם לא בריתי יומם ולילה וגו'. הכשר גובה הסוכה עשרה טפחים רמז לי' הדברות. הכשר הרוחב שבעה טפחים רמז לשבע חכמות הנכללות בתורה. נמצא הכשר הדופן אורך ורוחב שבעים טפחים הוא שאמר שבעים פנים לתורה. חיוב ישיבת הסוכה בין ביום בין בלילה וזה רמז לתורה שכתוב בה (יהושע א':ח') והגית בו יומם ולילה. נשים פטורות מן הסוכה וכן הם פטורות מתלמוד תורה שנא' (דברים יא) ושננתם לבניך ולא לבנותיך, זש"ה (ירמיהו כ"ג:כ"ט) הלא כה דברי כאש נאם ה' וגו' מה פטיש זה מתחלק לכמה ניצוצות כלומר מתחלק הסלע על ידו כך דברי תורה מתחלקים לכמה טעמים שהרי מצוה אחת סובלת כמה ענינים וסובלת כמה טעמים בדרך נגלה ונסתר. ואין לך לתמוה בזה אם מצוה מן המצות או פסוק אחד מן התורה או מספרי הנבואה כולל כמה פנים מן הדעות, כי טעם הדבר הוא לפי שהמקום שמשם תוצאות הנבואה הוא כלל כל הכחות העליונים וא"כ יתחייב שיהיה דיבור הנבואה מאותו המין שהוא יונק משם, כי מן הידוע שהקול של מתן תורה היה כולל כל כחות הבריות, הוא שאמרו במדרש (תהילים כ"ט:ד') קול ה' בכח בכחו לא נאמר אלא בכח בכחו של כל אחד ואחד היה הקול יורד לכל אחד ואחד כפי כחו, יונקים כפי כחן מעוברות כפי כחן בחורים כפי כחן אף משה כפי כחו. ואם אתה תמה על הדבר למד מן המן שלא היה יורד לישראל אלא כפי כחו של כל אחד ואחד, יונקים היה להם כחלב משדי אמן שנא' (במדבר י"א:ח') והיה טעמו כטעם לשד השמן, בחורים אוכלין אותו כלחם שנא' (שמות ט"ז:ד') הנני ממטיר לכם לחם. זקנים היו אוכלים אותו דבש שנא' (שם) כצפיחית בדבש, חולים היה להם כסלת מעורב בדבש ושמן שנא' (יחזקאל ט"ז:י"ט) ולחמי אשר נתתי לך סלת ודבש ושמן אכלת, והגוים טועמין אותו מר שנא' (שמות ט"ז:ל"א) והמן כזרע גד הוא, ומה אם המן היה משתנה ונהפך לכמה מינין לא כ"ש הקול שהיה משתנה לכל אחד ואחד כדי שלא יהו ניזוקין שנא' (שם כ) וכל העם רואים את הקולות וגו' את הקול לא נאמר אלא את הקולות זהו שכתוב (איוב ל"ז:ה') ירעם אל בקולו נפלאות כשנתן הקב"ה התורה לישראל הראה להם בקולו פלאי פלאות, ע"כ במדרש. ולפיכך חייב אדם שיעשה סוכה במורגש ושיתבונן בענינה במושכל כי המצות תכלית כונתם בהשגת המושכל לא

בהשגת המורגש לבד. ומן הידוע שההשגות שלש השגה גשמית והשגה דמיונית והשגה שכלית. הדמיונית פחותה מכלן ואפשר שתהיה שקרית או אמתית, הגשמית והשכלית שתיהן אמתיות אמנם אין מעלת הגשמית כמעלת השכלית, וכבר ידוע כי אבותינו על הים השיגו שתיהן השגה גשמית כשנקרע הים לשנים עשר גזרים לשנים עשר שבטים ועברו בהרגשת גופם, וזו היא השגה גופנית שהשיגו אמתת ההעברה באותו הנס המעולה, והשגה שכלית הוא שאמרו רז"ל ראתה שפחה על הים מה שלא ראה יחזקאל בן בוזי. וכיון שכל עיקר עשיית המצוה שיתבונן אדם בעיקרה שהוא המושכל והנסתר שבה, ואין שלמות האדם אלא בשניהם, כי אע"פ שאדם יודע הנסתר שבמצוה לא יפטר בכך שלא יעשנה בנגלה, ועל זה אמר הכתוב (דברים כ"ט:כ"ח) הנסתרות לה' אלהינו והנגלות לנו ולבנינו וגו'. יאמר ידיעת המצות בנסתר שבהם לה' אלהינו הם ואם תעלה השגתנו שנדע אחת מהם לא נפטר בכך מעשות המצוה בנגלה, והנגלות לנו ולבנינו עד עולם לעשות כלומר החיוב מוטל עלינו לעשותן בנגלה ובידיעת הנסתר אי אפשר לנו להפטר מן הנגלה, כך שמעתי בשם הרמב"ן ז"ל שכתב בפירוש החומש שלו אבל לא זכינו בו כי לא הגיע לידינו בארצות האלה:

ואע"פ שנצטוינו לעשות המצוה בנגלה אין עיקרה אלא בנסתר, ראיה לדבר כלי המשכן שהיו כלים גופניים להיות ציור ודוגמא לדברים שכלים ורוחניות ותבנית להם כאמרו (שמות כ"ה:ט') וראה ועשה כתבניתם וגו' וכתיב (שם) ככל אשר אני מראה אותך את תבנית המשכן ואת תבנית כל כליו, וגם גן עדן שדר בו אדם הראשון ואילנותיו ונהרותיו הכל היו ציורין לענינים נעלמים נפלאים, וזהו שתמצא במעשה בראשית ויטע בפסוק אחד ויצמח בפסוק שני זה למעלה וזה למטה, ולא אוכל לבאר כי התורה תכלול העליונים והתחתונים ואין לך חכמה שלא תהיה נרמזת בתורה, הן חכמת הכוכבים והמזלות הוא שכתוב (דברים ד':ה'-ו') ושמרתם ועשיתם כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים ואמרו רז"ל אי זו היא חכמה ובינה שהיא לעיני העמים הוי אומר זה חשבון תקופות ומזלות, חכמות הרפואות הוא שכתוב (שמות ט"ו:כ"ו) ויאמר אם שמוע תשמע וגו' אני ה' רופאך. למדנו בכאן שיש במצות רפואת הגוף. וידוע הוא כי בזמן הנבואה היו חולי ישראל שואלין מן הנביא כמו ששואלין עתה מן הרופא כי לא תבא לאדם מחלה עם עבודת הש"י שכבר הבטיח אותנו בתורתו (שם) וברך את לחמך ואת מימיך והסירותי מחלה מקרבך, ועם הש"י לא נצטרך לרופא, וכן שאר כל החכמות בלי ספק כלן רמוזות בתורה, ולכך נקראת תמימה שנא' (תהילים י"ט:ח') תורת ה' תמימה ואלו היתה חסרת חכמה אחת מכל החכמות לא היה קורא אותה תמימה, והנה דוד המלך

ע"ה היה מתנהג על פי התורה השלימה והיו כל מעשיו שלמים וכל מה שהיה עושה היה מתיעץ בתורה הוא שאמר (שם קיט) גם עדותיך שעשועי אנשי עצתי:

שנאת חנם

חלק א

לא תשנא את אחיך בלבבך הוכח תוכיח את עמיתך וגו' (ויקרא י"ט:י"ז), הכתוב הזה יזהיר את האדם על שנאת חנם, ועניין שנאת חנם הוא שישנא אדם את חבירו חנם שלא בטענה תחת אשר היה ראוי לאהוב אותו, והנה האהבה על שני חלקים, האחד מצד הטבע כאהבת האחים והאב לבנו והאיש לאשתו. והשני מצד החברה כשני אנשים נכרים שאין קורבה ביניהם כלל ומצד שהם רגילים לישב ביחד תמיד כל היום יש להם לב אחד ורצון אחד בכל הדברים, כי תתעורר אהבה ביניהם מצד החברה. ועל שני חלקים אלו נקראו ישראל אחים ורעים, להורות שראוי להם שתהיה אהבתם זה לזה אהבת האחים מצד הטבע ואהבת הרעים מצד החברה, וזהו שכתוב (תהילים קכ"ב:ח') למען אחי ורעי. ואין לך אומה ראויה שתהיה האהבה תקועה בהם ומדת השנאה מרוחקת מהם כישראל, שהרי אלוה שלנו אל אחד וכן כתיב (מלאכי א) הלא אב אחד לכלנו הלא אל אחד בראנו. ואנחנו עם אחד שנא' (שמואל ב ז':כ"ג) ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ ויש לנו תורה אחת ומשפט אחד. ועל כן היה ראוי לנו שנהיה לב אחד ורצון אחד:

שנאת חנם הוא חולי קשה ראש לכל עבירות שבתורה תביא את האדם השונא את חבירו שידבר עליו כזבים מה שלא היה ולא נברא, והרגיל לדבר כזבים הוא מן הכתות שאינן מקבלות פני שכינה שנא' (תהילים ק"א:ז') דובר שקרים לא יכון לנגד עיני, ומן הכזבים תביאנו להעליל עליו ולהעיד עדות שקר, וכן אמר שלמה ע"ה (משלי כ"א:כ"ח) עד כזבים יאבד. ואמר (שם ו) ויפיח כזבים עד שקר, מתוך השנאה ידאג על הצלחת חבירו ויעלוז ברעתו:

כל מי שתגבר עליו המדה המשוקצת הזאת הוא סותר ועוקר האחוה והריעות הנזכרים בפסוק (תהילים קכ"ב:ח') למען אחי ורעי, והוא מכחיש עצמו שאינו מזרע אברהם לפי שכל מי שהוא מזרעו אוחז דרכו כענין שכתוב כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו וגו':

שנאת חנם הוא חלוק לבבות שדעות בני אדם משתנים זה מזה ואינן מסכימין לדעת אחת, וכל אחד ואחד יש לו דעת בפני עצמו ואין לחבירו יתרון עליו ואין אחד מהם מכיר

ערך מי שהוא גדול ממנו אלא שרוצים להיות כלם ראשים, ובכן דעותיהם ולבותיהם חלוקים ואין השכינה שורה בעם שלבו חלוק שכן דרשו ז"ל (דברים ל"ג:ה') ויהי בישרון מלך בהתאסף ראשי עם כלומר כשהיו אגודה אחת, ואמר הנביא (הושע י':ב') חלק לבם עתה יאשמו הוא וגו', ופירש הוא אותו חלוק הלב. אין צריך לומר שמועיל התאחד הלב בעבודת השי"ת שאף בע"ז מועיל והוא שכתוב (שם) חבור עצבים אפרים וגו'. כי אע"פ שהיה מן הראוי לטרדן מן העולם מפני שהם עובדי עצבים כיון שהם חבורה אחת ודעת אחת הנח לו כלומר אאריך אפי להם:

סיבת השלום ועיקרו הוא היחוד. וסיבת המחלוקת ועיקרו הוא הפירוד כלומר חלוק רצון והשתנות דבר מדבר, ומזה תמצא במעשה בראשית ביום ראשון שירמוז על היחוד לא תמצא בו שום קטרוג ולא שום חלוקה ופירוד דבר מדבר, אבל ביום שני שהוא תחלת שנוי שבו היתה החלוקה בין מים למים משם התחיל המחלוקת ופירוד הרצון והשתנות העינים והמחלוקת היתה סבת כל מחלוקת וכל חלוק רצון בעליונים וכל חלוק לבבות בתחתונים. וזהו שלא נאמר בו כי טוב כי הטוב נעדר מפני המחלוקת והנה יום ב' היה סבה לכל החולקים שנמשכו אחריו מכחו ועל כן תמצא בכולם קטרוג ופירוד הרצון, ביום שלישי נאמר בו (בראשית א':י"א) תוצא הארץ עץ פרי עושה פרי והיא לא עשתה כן אלא עץ עושה פרי, ביום רביעי קטרגה הלבנה, ביום חמישי הרג את הנקבה וסירס את הזכר, ביום ששי חטאו אדם וחוה וגורשו מגן עדן ומי היה סבת הקטרוג ופירוד הרצון בכל הימים האלה יום שני שהבאים אחריו משכו מכחו והוא היה תחלה להם וסבה לקטרוג. והרי לך מדה זו של שנאת חנם שהיא חלוק לבבות נמשכת מן היום השני שלא נאמר בו כי טוב, וידוע כי בעון מדה זו חרב בית שני שכן דרשו ז"ל בית ראשון מפני מה חרב מפני ע"ז. בית שני שאנו בקיאין בהן שהיו חסידים ואנשי מעשה מפני מה חרב מפני שנאת חנם. ואמרו במדרש איכה ולא עוד אלא שהיו שמחים במפלתם אלו על אלו שנאמר (ירמיהו י"א:ט"ו) כי רעתכי אז תעלוזי וכתיב (משלי י"ז:ה') שמח לאיד לא ינקה: יתחייב האדם שיתרחק מן המדה הזאת כי יש רבים מראין בשפתותיהם שהם אוהבים את חביריהם ויש שנאה טמונה בלבם ויתנכר זה לזה כדי שלא ישמר ממנו, ועל זה הזכיר שלמה ע"ה (שם כו) בשפתיו ינכר שונא. והזכיר עוד (שם) כסף סיגים מצופה על חרס שפתים וגו' לא אמר כסף מצופה על חרש כי היה נותן חשיבות לאותו דבור אבל אמר כסף סיגים יאמר השפתים הרודפים אחרי הבריות מלשון (בראשית ל"א:ל"ו) כי דלקת אחרי כלומר רודפים לדבר להם חלקות ולבם רעה מבפנים הנה זה כמו כסף סיגים ואין בו תועלת כן המחלוקת הוא מטעה את הבריות וסבור אדם שתוכו כברו ואין

בו תועלת באותו דבור כשם שאין תועלת בכסף סיגים. וכבר ידעת כי יואב בן צרויה אחז הדרך הזה שהראה את עצמו אוהב לאבנר ולעמשא עד שהרג אותם וכן עשה ישמעאל בן נתניה לגדליה בן אחיקם עד שהרגו, ומי שמרגיל את עצמו במדה זו בינו לבין חבירו הלא יעשה כן בינו לבין הקב"ה וכענין שכתוב (תהילים ע"ח:ל"ו) ויפתוהו בפיהם וגו'. ואמרו חכמי המוסר מי שזרע השנאה יקצור הנחמה, כלומר שיתנחם, ומפני שהעון חמור מאד החמיר בו הכתוב בלאו ואמר (ויקרא י"ט:י"ז) לא תשנא את אחיך בלבבך שכל שנאת חנם וחילוק לבבות בישראל אין השכינה שורה ביניהם, ולא ניתנה תורה לישראל עד שהיו לב אחד שכן דרשו רז"ל בכל המסעות כתיב ויסעו ויחנו אבל במתן תורה כתיב (שמות י"ט:ב'-ג') ויחן שם ישראל נגד ההר שהיו בכל המסעות כולן נוסעים במחלוקת וחונים במחלוקת אבל במתן תורה כתיב ויחן שם שהיו כלם לב אחד וזהו שאמר ויחן לשון יחיד, וכן אמר הכתוב (במדבר י"ד:י"א) בכל אותותי אשר עשיתי בקרבו, בקרבם לא נאמר אלא בקרבו כלומר בעוד שהיו לב אחד כי בלתי זה לא היו ראוין לאותות: הוכח תוכיח את עמיתך (ויקרא י"ט:י"ז) זו מצות עשה שיוכיח אדם את חבירו, וכפל התוכחות ללמד שלא יספיק לו שיוכיחנו פעם אחת בלבד אלא צריך שיוכיחנו פעמים רבות, וכן (ב"מ פ"ב דף לא) דרשו רז"ל השב תשיב אפי' מאה פעמים. וכן מצינו בכמה לשונות שכתוב בתורה בכפל לשון שדרשו בהן כן כגון (דברים ט"ו:י"א) פתוח תפתח את ידך. (שם) הענק תעניק לו. (שם) העבט תעביטנו. התוכחת מביאה את האדם לדרך חיים הוא שכתוב (משלי ו':כ"ג) ודרך חיים תוכחת מוסר. ומי שאוהב את התוכחות סיבה לקיום התורה והשונא את התוכחת סיבה לביטולה וקרוב הוא שיכפור ושיהיה נטרד מן העוה"ז והעוה"ב, וע"ז אמר שלמה (שם טו) מוסר רע לעוזב אורח שונא תוכחת ימות, יאמר מי שהוא עוזב אורח והוא שבא כנגד התורה לשעה יענש במוסר רע כלו' יהיה נשפט ביסורין אבל מי ששונא תוכחת קשה ממנו עד מאד כי לא יספיק לו שיענש ביסורין בלבד אלא בעונש מיתה ולכך אמר ימות. עיקר קבלת התוכחת שיגיע אדם מזה לתיקון המדות שאם לא כן לשוא יוכיח המוכיח, והנה זה בדמיון החורש שאם לא יגיע לזריעה לשוא יחרוש. וידוע בתולדת האדמה שהיא צריכה שלשה דברים חרישה וזריעה והשקאה וכן הנפש צריכה שלשה דברים דוגמתם נמשלים להם והם התוכחה וקבלת התוכחות ותקון המדות, ולכך ימשלו הכתובים התוכחת לחרישה כי כשם שעם החרישה תשוב האדמה הקשה תיחוח ונוחה כן עם התוכחת ישבר הלב ויכנע וירך עד אשר ישוב נשבר ונדכה. וקבלת התוכחת ימשיל לזריעה שאם הנוכח אינו מקבל התוכחת אין דברי המוכיח מועילים כלום. שהרי עיקר התוכחת אינו אלא כדי שיבא

אדם לקבל התוכחות כשם שאין עיקר החרישה אלא כדי שיבא לזריעה כי המוכיח לא יוכיח לעולם כשם שהחורש לא יחרוש לעולם. ותקון המדות ימשילו להשקאה כי עם מה שיתקן אדם מדותיו יצליח בו קבלת התוכחת כשם שעם ההשקאה מצלחת הזריעה. ומהענין הזה הזכיר שלמה ע"ה (שיר השירים ב':א') אני חבצלת השרון שושנת העמקים, המשיל הנפש לחבצלת ולשושנה שאין הצלחתם אלא ע"י השקאה וזהו לשון השרון והעמק שהם מקומות המים כי שם יצלחו ויגדלו ויקבלו גידול כן הנפש עיקר הצלחתה על ידי תיקון המדות שהן שלמותה כשם שהשקאה שלמות כל צמחי הארץ. ומצינו ישעיה ע"ה שהיה מוכיח לישראל בענין זה, ומביא להם ראיה מן החרישה והזריעה וההשקאה הוא שאמר (ישעיהו כ"ח:כ"ד) הכל היום יחרוש החורש לזרוע וכו'. יאמר וכי החורש על מנת לזרוע לעולם יהיה חורש א"כ מה יועיל, אף הנביאים המוכיחים אתכם לעולם יוכיחו ולא יועילו בתוכחותם וכי לעולם לא יזרע החורש אלא שיחרוש לעולם יפתח האדמה באתים ובכלי המחרישה. וישדד לשון עבודת השדה (שם) הלא אם שוה פניה הלא זה דרך החורש כיון שחרש משוה פני האדמה ואחר כך זורע (שם) והפיץ קצח מין אוכל הוא. ושם חטה שורה ואם בא לזרוע תבואה כך היה מנהגם זורע חטים באמצע החרישה והשעורים זורע סביב להם לסימן, והכסמת זורע על כל גבולי השדה ומצדדיו, חטה שורה לשון שררה וגדולה זורעה באמצע ונראית שורה על הכוסמת והשעורה, ויסרו למשפט כל מין ומין זורע במשפט וכפי המנהג, מכאן ואילך אלהיו יורנו לשון יורה ומלקוש, כלומר אחר שאדם עושה את שלו מה שבידו אף הקב"ה עושה את שלו שנותן המטר בעתו והרוה את הארץ והולידה והצמיחה, כי לא בחרוץ יודש קצח וכאשר יגיע זמן בישול התבואה והגיע זמן הקציר דשין אותה ומכניסין אותה לגורן ולא במורג חרוץ דשין את הקצח כי די במטה, וזהו כי במטה יחבט קצח וכמון בשבט, לפי שזרעו נוח לצאת מתוך קשין שלו, וגם לא אופן עגלה על כמון יוסב כי די בשבט וזהו וכמון בשבט, לחם יודק אבל את מי דשין בדברים קשין את הלחם של תבואה לפי שאין זרעה נוח לצאת ואינה נוחה ליחבט, והלחם הזה לא לנצח כותשין עליו וכשמסבבין עליו אפני עגלה לדוקו ולדושו אפי' הגלגל הומם ומשבר ופרשיו כלו' וכן שאר כלי העגלה המפרישין את התבואה לא ידוקנו האופן אלא החרוץ, ועיקר המליצה הזאת לישעיה כדי להראותם רמזים בדרך משל מופלא ומכוסה כי כאשר הכמון והקצח אין מכבידין עליהם במדושה גדולה לפי שנחבטין בנקלה כך אלו הייתם ממהרין לקבל התוכחת ועול התורה כתבואה הקשה לדוש ואין הזרע יכול לצאת לא בשבט ולא במטה ולא באופן עגלה כי אם בחרוץ ועל כן יכביד הקב"ה עליכם עול האומות הדומים למורג חרוץ

חדש המדיק ודש את הכל ועול זה שהמשילו לחרוץ הוא עול סנחרב מלך אשור, ומתוך המשל שהוא אומר כי לא לנצח אדוש ידושנו אנו למדין רחמי השי"ת על ישראל מתוך הפורענות כי כשם שאין דישת ודיקת הלחם לנצח בחרוץ ויש לאותה דישה תכלית כאשר הזרע מתפרש מתוך הקשין כך אין דישת האומות ועול שלהם על ישראל לנצח כי יש לו תכלית, וזהו לשון כי לא לנצח אדוש ידושנו כלשון (שם) לא לנצח יריב ולא לעולם יטור. וכשם שהדישה כלה כך השעבוד כלה וחציו כלין וישראל אינם כלין כך פירש רבינו שלמה בענין הפרשה הזאת ובביאור המליצה והמשל. עוד יש בכלל המשל הזה ובפנימיותו רמז כנגד סנחרב מלך אשור כי מפני שהוא היה חושב לבוא כנגד ירושלים והיה מתפאר כנגדה הודיע הנביא כי מעלתו עתידה שתשתנה לא תעמוד על תכונה אחת לעולם כשם שהזמן משתנה מחרישה לזריעה ואין החורש על מנת לזרוע חורש לעולם אלא הוא זורע אחרי החרישה וזמן הזריעה משתנה לזמן הדישה ומן הדישה לטחינה, כן סנחרב מלך אשור ישתנה עליו הזמן ולא יגיע לזמן הטחינה אף כי שיאכל מן הלחם ועל זה אמר (ישעיהו כ"ח:כ"ח) והמם גלגל עגלתו ופרשיו לא ידוקנו ופרשיו ממש כלומר מרכבותיו וסוסיו, ואמר לא ידוקנו כלומר מה שדש לא יעשנו דק כלומר לא יגיע לטחינה. עוד יש בכלל המשל הזה המופלא התעוררות על התורה ועל המצות שהיו ישראל מתרשלים בהם. וכל הנסים שנעשו לישראל במצרים ועל הים ובמדבר המשילם לחרישה וכשם שהחורש לא יחרוש לעולם כן האותות והמופתים לא יעשו בכל הזמנים. וע"ז אמר (שם כח) הכל היום יחרש החורש לזרוע, ומה שאמר יפתח וישדד אדמתו ירמוז על נקיון ישראל מע"ז כענין העגל ובעל פעור, ולשון אדמתו כאלו אמר אומתו. הלא אם שוה פניה ראוים הם כל ישראל שיהיו שוים כלם בעבודת השם יתעלה ושיקבלו עליהם עול מצות. (שם) והפיץ קצח אלו מצות קלות שבמצות עשה, וכמון יזרוק אלו מצות קלות שבמצות לא תעשה, (שם) ושם חטה שורה אלו מצות חמורות שבמצות עשה, ושעורה נסמן אלו מצות חמורות שבמצות לא תעשה, (שם) וכוסמת גבולתו אלו הגדרים והסייגים של תורה, (שם) ויסרו למשפט אלהיו יורנו, ומה יורה אותו כי לא בחרוץ יודש קצח כלומר הקב"ה מלמדו כי יש בתורה ובמצות שטרחם קל ויש שטרחם מרובה (שם) כי לא בחרוץ יודש קצח, כלומר הקב"ה מלמדו, ואופן עגלה על כמון יוסב אלו המצות שטרחם קל, לחם יודק אלו המצות שטרחם מרובה, (שם) גם זאת מעם ה' צבאות יצאה הפליא עצה הגדיל תושיה מפני שיש בענין המשל הזה עצה נפלאה לישראל שיש להן לקבל תוכחת ויש בו התעוררות גם כן שיהיו נצלים מכף מלך אשור כי יאבד הוא וכל חילותיו ולא יגיע לזמן הטחינה לכך אמר הפליא עצה, ומפני

שיש בכלל המשל גם כן רמז על התורה ועל המצות לכך אמר הגדיל תושיה. והמשיל המצות לזרע הארץ שהם מזונות העולם ויש בקצתן רפואה לגוף כן התורה והמצות הן מזון הנפש ויש בקיומן אריכות ימים נמצאת למד שעיקר הכל התוכחת:

ובמסכת ערכין (דף יז ב) פרק יש בערכין מנין לרואה בחבירו דבר מגונה שחייב להוכיחו שנא' (ויקרא י"ט:י"ז) הוכח הוכיחו ולא קבל ממנו מנין שיחזור ויוכיחו ת"ל תוכיח יכול אפילו פניו משתנות תלמוד לומר (שם) ולא תשא עליו חטא הוכח תוכיח אין לי אלא הרב לתלמיד תלמיד לרב מנין תלמוד לומר הוכח תוכיח מ"מ. ומאן דלא מוכח מתפש בההוא עון דאמר מר מי שאפשר לו למחות באנשי ביתו ואינו מוחה נתפש כו' על אנשי עירו כו' בכל העולם כלו נתפש על כל העולם כלו. דאמר רבי חנינא מאי דכתיב (ישעיה ה) ה' במשפט יבא עם זקני עמו ושריו. אם שרים חטאו זקנים מה חטאו אלא עם זקנים שלא מיחו בשרים, ואמר רב יהודה אמר רב מאי דכתיב (יחזקאל ט':ד') ויאמר ה' אלי עבור בתוך העיר בתוך ירושלים והתוית תו על מצחות האנשים הנאנחים והנאנקים, אמר הקב"ה לגבריאל לך רשום על מצחן של צדיקים תו של דיו כדי שלא ישלטו בהן מלאכי חבלה. ועל מצחן של רשעים תו של דם כדי שישלטו בהן מלאכי חבלה. אמרה מדת הדין לפני הקב"ה רבש"ע מה נשתנו אלו מאלו א"ל אלו צדיקים גמורים ואלו רשעים גמורים אמרה לפניו רבש"ע היה בידם למחות ולא מיחו אמר לה גלוי וידוע לפני שאם מיחו בידם לא היו מקבלין מהם אמרה לפניו רבש"ע אם לפניך גלוי להם מי גלוי חזר ואמר (שם) זקן ובתולה טף ונשים תהרגו למשחית ועל כל איש אשר עליו התו וגו'. מאי וממקדשי תחלו תני רב יוסף אל תקרי וממקדשי אלא ממקודשי אלו בני אדם שקיימו כל התורה מאל"ף ועד תי"ו, הא למדת שאפי' צדיקים גמורים נתפשים על הדור, וכן הוא אומר (שם יד) והכרתי ממך צדיק ורשע צדיק על שלא מיחה ברשע, וכן אתה מוצא ביאשיה המלך שנתפש על דורו וכתוב בו (מ"ב יב) וכמוהו לא היה לפניו מלך אשר שב אל ה' בכל לבבו, וכן אמר הכתוב (ויקרא ה) חטאת הקהל הוא. וסמיך ליה אשר נשיא יחטא. לימדך בזה כי חטאת הקהל הוא חטא הנשיא כי הנשיא נתפס על כלן כיון שבידו למחות, וכך כתוב (ביחזקאל ג':י"ח) ואתה כי לא הזהרת רשע הוא בעונו ימות ודמו מידך אבקש. ועוד דרשו רז"ל (ויקרא כ"ו:ל"ז) וכשלו איש באחיו איש בעון אחיו והעמידו זה בגמרא במי שבידו למחות ואינו מוחה, ועוד דרשו (דברים א':י"ג) ואשימם בראשיכם ואשמם כתיב ללמדך שאשמן של צבור בראשי הדיינין שיש בידם למחות, וכן מצינו במשה שכתוב בו (במדבר ל"א:י"ד) ויקצוף משה על פקודי החיל והוא מלשון פקידות ומנוי כמו יפקד ה' ולא קצף משה אלא על הגדולים מנהיגי החיל

ולימדך הכתוב שכל סרחון הדור תלוי בגדולים שיש בידם למחות שהרי כל מי שהכח בידו עליו להעניש כל עושי רשעה וכן אמר איוב על הקב"ה (איוב י״ב:ט״ז) עמו עוז ותושיה לו שוגג ומשגה, יאמר האדון יתברך שעמו הכח ולו העונש להפרע מן השוגג והמשגה כלומר מן הטועה והמטעה: אמרו רז"ל עד היכן תוכחה רב אמר עד הכאה ושמואל אמר עד קללה רבי יוחנן אמר עד נזיפה וכלן מקרא אחד דרשו (שמואל א כ׳:ל׳) ויחר אף שאול ביהונתן ויאמר לו בן נעות המרדות וכתיב (שם) ויטל שאול את החנית עליו להכותו. תני רבי אומר (תמיד פ"ה כח) אי זו הוא דרך ישרה שיבור לו האדם הוי אומר זה התוכחה ואהוב התוכחה שכ"ז שהתוכחת בעולם נחת רוח באה לעולם ברכה באה לעולם ורעה מסתלקת מן העולם שנאמר (משלי כט) ולמוכיחים ינעם ועליהם תבוא ברכת טוב:

ערבה

חלק א

שירו לאלהים זמרו שמו סלו לרוכב בערבות ביה שמו ועלזו לפניו (תהילים ס״ח:ה׳). יסד דוד המלך המזמור הזה על גאולת מצרים ומתן תורה. על גאולת מצרים הוא שאמר מושב יחידים ביתה וכו׳. והזכיר אחריו אלהים בצאתך לפני עמך בצעדך בישימון סלה ארץ רעשה גם שמים נטפו מפני אלהים זה סיני. יאמרו שירו לאלהים זמרו שמו על גאולת מצרים ויאמר סלו לרוכב בערבות ביה שמו ועלזו לפניו על מתן תורה. ויש לך להתבונן כי כנגד גאולת מצרים שהיתה בכח גדול וביד חזקה הזכיר שירו לאלהים זמרו שמו המיוחד. וכן כנגד מתן תורה שכתוב בו אנכי ה׳ אלהיך הזכיר סלו לרוכב בערבות ביה שמו כי שמו המיוחד שהוא רוכב ערבות הוא ביה. וכענין שכתוב (ישעיהו כ״ו:ד׳) כי ביה ה׳ צור עולמים. ומה שהזכיר בתורה לשון רוכב ערבות לפי שהגלגל העליון מכל שאר הגלגלים הוא ערבות והקב"ה עליון ושליט עליו כי לשון ביה מורה על ממשלה ושלטנות כי הוא יתעלה חידש הגלגלים ובראם יש מאין וכל כחם הגדול והעצום אינו אלא ממנו וכלם עבדיו ומשרתיו. ואימתי הראה הקב"ה השולטנות הזה בעליונים ובשפלים אלא במעמד הקדוש במתן התורה וכענין שכתוב (דברים ד׳:ל״ה) אתה הראת לדעת כי ה׳ הוא האלהים, ואמר ועלזו לפניו על שם שהתורה משמחת את הלב וכענין שכתוב (תהילים י״ט:ט׳) פקודי ה׳ ישרים משמחי לב. ועוד על שם המחול והשמחה שבין שני המחנות מחנה ישראל ששים רבוא ומחנה המלאכים שכתוב בהם רכב אלהים רבותים אלפי שנאן שיצאו אלו לקראת אלו כענין שכתוב (שמות י״ט:י״ז) ויוצא משה

את העם לקראת האלהים מן המחנה שטעמו לקראת מחנה האלהים כי יצאו מחנה זה לעומת זה ועל זה הזכיר שלמה (שיר ו) כמחולת המחנים רמז על שתי המחנות ולשון סלו כמו שאמר עשו מסלה ופנה דרך לאדון הכל שבא ליתן לכם את התורה, ודרשו ז"ל במס' חגיגה פ' אין דורשין (חגיגה דף יב) ז' רקיעים הן ואלו הן וילון רקיע שחקים זבול מעון מכון ערבות וא"כ ערבות הוא השביעי. ועליו הזכיר משה רבינו עליו השלום (דברים ל"ג:כ"ו) רוכב שמים בעזרך, וכדי להורות שלטנותו יתברך על הגלגל השביעי הוא ערבות לכך קבעו לנו רבותינו חכמי האמת ז"ל מצות ערבה ביום שביעי, ונתחייב כל אחד ואחד מישראל ליטול בידו ערבה ביום זה מלבד הערבה שבלולב שהיא רומזת אל הענין הזה בעצמו, לולב במיניו ארבעה הם ופרטם שבעה, לולב אחד אתרוג אחד, שלשה הדסים ושתי ערבות, ויום שביעי של ערבה זה הוא יום כ"א לתשרי כמספר שם יה"ו שבו נחתם העולם לשש קצוות והוא יום כ"ו לבריאת עולם שנברא בכ"ה באלול ונקרא היום הזה יום החותם הגדול כנגד השם הגדול שבו נברא העולם ולכך נקרא הושענא רבה, וידוע כי היום הזה הוא תכלית החג ותכלית ההקפה גם תשלום ע' פרים כנגד ע' אומות עכו"ם שהיו מתמעטים והולכים והנה ההקפה לרמוז להם כליה והכרתה מן העולם רמז לדבר יריחו שבכל יום ויום היו מקיפין את העיר פעם אחת דכתיב (יהושע ז) ויהי ביום השביעי ויסובו את העיר שבע פעמים ותפול החומה תחתיה ובזמן שהיה ביהמ"ק קיים היו מקיפין המזבח בכל יום פעם אחת ובשביעי שבע פעמים. והמנהג להקיף דרך ימין שכל הקפות של מזבח ומתנותיו היו לימין שנא' (יחזקאל מ"ג:י"ז) ומעלותהו פנות קדים והכבש בדרום היה, מכאן דרשו רבותינו ז"ל כל פינות שאתה פונה לא יהו אלא דרך ימין למזרח, כך דרשו רז"ל במסכת יומא (פ"ו דף סב ב) ובמסכת זבחים וכן מנהג כל ישראל שעושים ההקפה דרך ימין:

וצריך אדם שיתבונן בגודל כח היום הזה שהוא יום כ"א ויום כ"ו ויום תשלום ע' פרים כנגד שרי האומות, כי כל כחות עתידין שישובו לסבתם הראשונה והוא ג"כ יום החותם הגדול העליון מלבד החתימה הראשונה של יום הכפורים כי כל הדברים האלה יש ויש עקרים גדולים ושרשים עצומים לא יכילם לב חושב ולא יעלו בידו מצד עיונו אלא אם כן קבלם מפה אל פה והיה בידו מסורת החכמה, נמצאת למד שההקפה שהיו ישראל מקיפים את יריחו בכל יום פעם אחת ובשביעי ז' פעמים הכל היה רמז לשכינה שהיא כלולה משש קצוות ולכך חלה מדת הדין על יריחו ונפלה החומה תחתיה, וכן היו ישראל במקדש מתכפרים על ידי המזבח ומדת הדין היתה חלה על האויבים ולא היה להם רשות לבא כנגד ישראל, וכן לעתיד תחזור השכינה לבית קדשי הקדשים ותחול מדת הדין

בשונאיהן של ישראל אשר הציקום ושעבדו בהם. וההקפה שאנו עושין בזמן הזה הוא סימן ורמז לעתיד שתפול חומת ארם ויהיו כלים ואבודים מן העולם שכן התנבא דניאל על החיה הרביעית (דניאל ז׳:י״א) עד די קטילת חיותא והובד גשמה ויהיבת ליקידת אשא. ואז ישמח הר ציון וירושלים שנקראו מדבר וציה שנאמר (ישעיהו ס״ד:ט׳) ציון מדבר היתה וירושלים שממה, וכן התנבא ישעיה שישמחו ציון וירושלים על פורענות ארם הוא שאמר (שם לה) ישׂשום מדבר וציה ותגל ערבה ותפרח כחבצלת:

עצרת

חלק א

אשכילה בדרך תמים מתי תבוא אלי אתהלך בתם לבבי בקרב ביתי (תהילים ק״א:ב׳). הודיענו המלך דוד ע"ה בכתוב הזה כי כונת הלב הוא העיקר שהרי הלב משכן הנפש, וידוע שכל פעולות האדם התכלית הוא לתועלת הנפש לא לתועלת הגוף כי הגוף נברא לשמש הנפש ולהיות לה עזר במעשה הפעולות השכליות כמו שנבראת האשה להיות עזר לאדם הוא שכתוב (בראשית ב׳:י״ח) אעשה לו עזר כנגדו ואמרו רבותינו ז"ל זכה עזר לא זכה כנגדו להלחם כי אם הגוף עוזר את הנפש הנה שניהם בהסכמה אחת בעבודת השי"ת ובודאי זכה זכות גדול, ואם אין הגוף עוזר לנפש ואיננו נמשך אחריה ובא כנגדה אין לו זכות כלל זה שאמרו לא זכה כנגדו להלחם. והנה הנפש בדמיון הזכר והגוף בדמיון הנקבה. ומזה המשיל שלמה החומר לאשה הוא שאמר (משלי ה׳:ג׳) להצילך מאשה זרה. ואמר (שם) נפת תטפנה שפתי זרה וזה מדבר על תענוגי העולם שהחומר מבקש, וידוע כי כל פעולות האדם הנמשכות אחר דרכי השם יתברך הן באות מכח השכל, והפעולות הטבעיות באות מכח הטבע והטבע הוא המטעה אותו והטורדו מן העולם כמאמר רבותינו ז"ל הוא שטן הוא יצר הרע הוא מלאך המות, ואמנם אפשר לו לעשות הפעולות הטבעיות בענין שיהיו בכלל דרכי השם יתברך כגון ההכרחיות שאי אפשר לו לעמוד זולתן, כגון המאכל והמשתה שיכוין במזונותיו להיותו בריא בגופו כדי שיוכל לעבוד את השי"ת כי בהיותו חולה לא יוכל לעבדו, לא שיכוין להשיג הדברים המתוקים להנאת הגוף ולחוש הטעם אלא ראוי שתהיה כונתו שיהיה בלי חולי לבד, גם בפעולת המשגל אין ראוי לו שיכוין להנאת עצמו רק לפריה ורביה כדי שיהיו לו בנים עובדי השם ית' וידריכם בדרך ישרה ושתהיה כונתו בזה אולי יהיה לו בן חכם וגדול בישראל. וזאת כונתו בשאר פעולותיו כשיתעסק בסחורה שלא תהיה כונתו להיות לו שפע מהממון והעושר ויקנה בתים ומגדלים, אלא שיהיה לו לחם חוקו כדי שלא יטרידנו

חסרונו מעבודת השי"ת ושיהיה לו פנאי, ואפי' כשהוא ישן איפשר שהוא לשם שמים ונמצאת השינה עבודה לשם יתב', ואין ספק כי פעולות אלו אף על פי שהן טבעיות ונמשכות אחר הטבע בכלל דרכי השי"ת הן ועל זה ארז"ל (אבות פרק ב) וכל מעשיך יהיו לשם שמים ואמר הכתוב (משלי ט"ז:ג') גול אל ה' מעשיך ויכונו מחשבותיך, וכבר התפלל דוד ואמר (תהילים נ"א:י"ב) לב טהור ברא לי אלהים וגו'. ביקש מאת הש"י שיחדש לו לב טהור ושתהיה טהרת המחשבה דבקה בלבו, כי כשם שענפי האילן משתרגין מן השרש כן ענפי החטא משתרגים מן הלב שהוא שרש המחשבה, ועל זה אמר שלמה (משלי כ':ט') מי יאמר זכיתי לבי טהרתי מחטאתי, כלו' מי יאמר זכיתי לבי ולא נשארה בי מדה רעה ובכן טהרתי מחטאתי כי אחרי שזכה האדם את לבו יטהר מחטאתו אבל עד שלא יזכה לבו לא יטהר מחטאתו כי ענש יענש על מדות הלב הרעות, ועוד כי המדות הרעות יולידו הפעולות הנשחתות, וכתיב אחריו (שם) אבן ואבן איפה ואיפה תועבת ה' גם שניהם כלו' אחת גדולה ואחת קטנה ולוקח בגדולה ומוכר בקטנה תועבת ה' גם שניהם עונש הגדולה יותר על עונש הקטנה כי עונש הלוקח גדול בהונאת המוכר וכן יאמר המושלים כאשר לקחת קנית וכאשר מכרת האבדת קניניך, ועל כן נאמר גם שניהם כי נענש גם על הקטנה, והנה אונאת אבן ואבן גדולה מאונאת איפה ואיפה כי יכול האדם להסתכל ולהתבונן בעומק חלל האיפה ולהבחין שיעורה, על כן אמר גם שניהם כי יענש גם על איפה ואיפה, והזכיר שהם תועבת ה' אף על פי שלא שקל בהם כי הם סבה והזמנה לחטוא בהנה, ולפי שהכתוב שלמעלה מדבר על זכות הלב נסמך הכתוב הזה אחריו, והביא מופת כי הלב שבו המדות הרעות אין לשם יתב' חפץ בו כי נכון למועדי רגל בעליו ולהכשילו בפעולותיו, כי מחשבות הלב יביאו הפעולות הרעות, וכתיב (דברים כ"ט:י"ז) פן יש בכם שרש פרה ראש ולענה יקרא הכתוב הלב הרע שרש פרה ראש הוא שרש המחשבה, ובא לבאר כי אם השם יתברך יתעב האיש שבידו מדות רעות של עץ ואבן אע"פ שלא חטא בהן מפני שהן מזומנות להכשיל אף כי נתעב האיש שבידו מדות רעות אע"פ שלא חטא בהן שהנה מועדות להכשילו ולא יתכן שיטהר מחטאתו עמהן כן כתב הר"ר יונה ז"ל, ולמדנו מכל זה שהעיקר תלוי בלב ואם הלב שלם עם השי"ת הכל שלם עם השי"ת ואם לב חסר הכל חסר וכמו שאמרו רחמנא ליבא בעי, ולכך אמר דוד בכאן אשכילה בדרך תמים וכו'. היה דוד ע"ה מדביק שכלו ברוה"ק ואומר אשכילה ופירושו אמליך עלי אור השכל ואאציל עלי רוה"ק ופירש ואמר ועל ידי מה אדביק שכלי ואמשיך רוה"ק בדרך תמים כלומר שתהיה בהשויית האיפות והמדות וכל היום אני ממתין מתי תבא אלי כלומר שתהיה חברתך עמי היה דוד ע"ה

עושה נפשו מרכבה לשי"ת כאבות העולם והיה אומר מתי תבא אלי שאדבק ברוה"ק. והוסיף לפרש ואמר אההלך בתם לבבי כלומר אעמוד ביחוד הלב ובכונה זכה וביאר לנו כי הלב הוא העיקר לכל דבר כענין שכתוב (תהילים י':י"ז) תכין לבם תקשיב אזנך. ומצינו גם כן שהזהיר את שלמה בנו על כונת הלב הוא שאמר (דברי הימים א כא) ואתה שלמה בני דע את אלהי אביך ועבדהו בלב שלם ובנפש חפצה כי כל לבבות דורש ה' וגו'. הזהירו תחלה על ידיעת השי"ת ואמר דע את אלהי אביך לפי שהוא תכלית המבוקש מן האדם שעליה נשאל לע"ל שא"ל עסקת בתורה פלפלת בחכמה, והחכמה הזאת היא ידיעה כי תורה והחכמה ב' דברים הם והידיעה הזאת היא תכלית השלימות כאמרו (ירמיה טו) כי אם בזאת יתהלל המתהלל השכל וידוע אותי. ומן הידוע שכל החכמות שבעולם אינן אלא הצעות אל הידיעה הזאת ומדרגות וסולם לעלות אליה, ולא החכמות בלבד אלא אף המצות המעשיות, והידיעה הזאת היא מצות עשה שבתורה שנ' (דברים ד':ל"ט) וידעת היום והשבות אל לבבך כי ה' הוא האלהים וגו' והעד על זה שהמחשבה אל הלב הוא עיון השכל מה שאמר הכתוב (ישעיהו מ"ד:י"ט) ולא ישיב אל לבו לא דעת ולא תבונה לאמר. ואה"כ אמר ועבדהו שהעבודה לא תתכן מבלתי הידיעה וראוי שתקדם הידיעה לעבודה שאלו לא ידענו איך יעבדנו ולשון עבודה כולל התפלה והקרבנות ואם לא ידענו איך יתפלל לפניו או איך יקריב לו קרבן. ומפורש אמרו בתורת כהנים כל כהן שאינו יודע לשם מי מקריב או לשם מי מקטיר אין עבודתו עבודה ועל כן אמר ועבדהו בלב שלם לפי ששלמה היה עתיד לבנות בית המקדש שהוא מקום הקרבנות לפיכך אמר לו כן כי עבודת התפלה והקרבנות צריכין כונה, התפלה ממה שכתוב תכין לבם תקשיב אזנך. ביאור הכתוב כי התפלה הנשמעת היא הנעשית בכונת הלב. הקרבנות הוא מה שאמרו רז"ל במסכת סוכה (פ"ה דף נה ב) שבעים פרים למה כנגד שבעים אומות פר יחידי למה כנגד אומה יחידה. וביאור הענין כי בשבעת ימי הסוכות היו ישראל מקריבים שבעים פרים. ביום הראשון היו מקריבים י"ג פרים וי"ד כבשים, ביום ב' היו מקריבים י"ב פרים וי"ד כבשים, ביום ג' היו מקריבים י"א פרים וי"ד כבשים, ביום ד' י' פרים וי"ד כבשים וכו'. וכן בכל יום עד יום הז' שהיו מקריבין ז' פרים וי"ד כבשים, הפרים היו מתמעטין והולכין והכבשים קבועים וקיימים. ומה שאמרו כנגד ע' אומות כנגד שבעים שרי האומות לפי שכל אומה יש לה שר למעלה ומתוך אותו קרבן של ע' פרים שהיו ישראל מקריבין להקב"ה היו שרי האומות מתעלין ברוה"ק כמו שעשה המלאך בקרבן מנוח שכתוב בו (שופטים י"ג:כ') ויעל מלאך ה' בלהב המזבח והיו משלימין פעולתם שנתמנו עליה כדי שיתיחד השי"ת על הכל לפי שכל כח וכח יש כח אחד למעלה

ממנו והוא מכיר הטובה הבאה אליו ממי שלמעלה ממנו וכן חברו זה מזה וזה למעלה מזה וכמו שכתוב (קהלת ה׳:ז׳) כי גבוה מעל גבוה שומר וגבוהים עליהם, וכן מסבה לסבה עד הסבה העליונה שהוא סבת הכחות כלם וכלם מתאחדים בו והוא משפיע בהם כחו, ועל כן היו מקריבים ע׳ פרים לש"י כנגד ע׳ שרים הללו ועל זה כל כח מהם מכיר הכח שהוא עליון ממנו ומתקרב אליו להגדיל כחו ואותו העליון אצל הגבוה וכן מכח לכח עד הסבה העליונה ונמצא שכל אחד מהם נתיחד בשם האחד העליון שככולן וכלן מודים ומיחדים ומכירים שאין כחם אלא מכחו יתברך וזהו היחוד השלם שכלם מודים באחד למי שמקבלים כח ממנו. ועל כן נקרא קרבן שהוא מקריב הכחות וזהו לשון (במדבר כ"ח:ב׳) להקריב לי. ולא תמצא בתורה בשבעת הימים האלה שיזכיר בהן הכתוב לה׳ כי אם ביום הראשון בלבד להורות שאע"פ שאנו מקריבין ע׳ פרים כנגד ע׳ שרים אין הכונה אלא לראש הממשלה, כי ישראל היו מקריבים ע׳ פרים אלו לשם ית׳ כנגד ע׳ שרי האומות לכפר על האומות. וזה שארז"ל (סוכה פ"ה דף נה ב) אוי להם לאומות העולם שאבדו ואין יודעים מה אבדו בזמן שבית המקדש קים היה מזבח מכפר עליהם האידנא מאן מכפר עליהם, לומר שהיו ישראל בקרבנות הללו במקום האומות וזה שאמר הכתוב (תהילים ק"ט:ד׳) תחת אהבתי ישטנוני ואני תפלה. ואמר במדרש תחת אהבתי ישטנוני. אתה מוצא בחג ישראל מקריבים ע׳ פרים על אומות העולם והיו ראוין לאהוב אותנו ולא די שאין אוהבים אותנו אלא ששונאים אותנו הדא הוא דכתיב תחת אהבתי ישטנוני ואני תפלה, אני מתפלל ומביא קרבן עליהם. וכן בז׳ ימים אלו היו עושין אותו בכל יום ויום ניסוך היין וניסוך המים. ניסוך היין היו עושין בכל יום ויום מימות השנה עם התמידין שהיו מקריבין בכל יום ויום וכענין שכתוב (ויקרא כ"ג:י"ג) ונסכו יין רביעית ההין לכבש האחד וגו׳. היו עושין נסוך היין ב׳ פעמים בכל יום אחד עם כל כבש וכבש אבל בשבעת ימי הסוכות שהוא יום הדין על המים היו עושין נסוך המים מרמז הכתוב, וכמו שאמרו ז"ל במסכת תענית (פ"ק דף ב ב) נאמר בשני ונסכיהם בששי ונסכיה בשביעי כמשפטם במ"ם, הרי כאן מים מכאן רמז לנסוך המים מן התורה והיו עושין נסוך היין גם כן שכן כתיב בכל יום ויום משבעה אלו (במדבר כ"ח:כ"ד) מלבד עולת התמיד ומנחתה ונסכה. וזה הוא ששנינו (סוכה פ"ד דף מב) סוכה וניסוך המים שבעה כי לא היה נעשה ניסוך המים כי אם בז׳ ימי הסכות וזהו שכתוב (שיר השירים ב׳:י"ב) הנצנים נראו בארץ עת הזמיר הגיע וכו׳. ופירשו ז"ל הנצנים הניסוכין שאינן באין אלא משנה לשנה כנץ הזה שיוצא משנה לשנה ועת הזמיר הגיע זמירת החג וקול התור נשמע בארצנו וקול מלאך שדומה לעגל ממונה על הגשמים, ודע כי

כשם שהקרבנות צריכות כונה כך ניסוך היין וניסוך המים, והוא שדרשו ז"ל (תענית פ"ג דף טו) בשעה שמנסכין מים בחג תהום אומר לחבירו אבע מימיך ועילאה אומר החשיר מימיך קול שני רעים אני שומע שנאמר (תהילים מ"ב:ח') תהום אל תהום קורא לקול צינוריך. וסוד שני רעים הללו הן שני מלאכים שהיו עומדים שם בשעת ניסוך והיו צריכין לכוין אליהם, ומה שהיו פרי החג מתמעטים והולכים היה סימן כליה לאומות, והכבשים הקבועים היו כנגד ישראל הנקראים (ירמיה כ) שה פזורה והיו צ"ח כבשים בכל שבעה ימי סוכות כדי לכלות בהן הקללות שבמשנה תורה שהן צ"ח. הרמז בז' ימי סוכות וז' ימי פסח אחד הוא אלא שהפסח מורה על מהירות ענין ודבר נחוץ והסוכות שהוא כמין בית ודירה מורה על קביעות מקום וענין שצריך ישוב הדעת הוא הסוכה שהוא מלשון סוכה. ובמדרשו של רבי נחוניא בן הקנה מאי סכות בית דכתיב (בראשית ל"ג:י"ז) ויעקב נסע סכותה ויבן לו בית וכן אמר הכתוב (תהילים ס"ח:י"ח) ה' בם סיני בקדש קדש בסיני לא נאמר אלא סיני בקדש מכאן שהקב"ה מקומו של עולם ואין עולמו מקומו. ביום שמיני של חג היו מקריבין פר אחד כנגד הסוכה העליונה וכנגד אומה יתירה שלא למסרה ביד מזל או כוכב או מלאך, וזהו שאמר הכתוב (במדבר כ"ט:ל"ה) ביום השמיני עצרת תהיה לכם כלומר עצרתי אתכם לפני. משל למלך שזימן את בניו לסעודה לכך וכך ימים כיון שהגיע זמנן ללילך אמר להם בבקשה מכם עכבו עמי יום א' שקשה עלי פרידתכם, ולכך נקרא היום הזה עצרת ע"ש השכינה שהיא עצרת לישראל שהן אומה להקריב לפניו קרבן ביחוד וע"כ היה היום הזה חלוק מז' ימי הסוכות כמו שדרז"ל הכא פרים והכא פר אחד, הכא כתיב וביום השמיני וזהו שאמרו שמיני פז"ר קש"ב. פייס בפני עצמו, זמן בפני עצמו, רגל בפני עצמו. קרבן בפני עצמו, שיר בפני עצמו, ברכה בפני עצמה:

והנה ז' ימי הסכות שמיני של חג אחריהם הרי הוא כז' ימי הפסח שממנו אנו מונין שבעה שבועות ויום חמשים של מתן תורה אחריהם והימים הספורים באמצע הם כחולו של מועד בין הראשון והשמיני ועל כן קורין רז"ל לחג שבועות עצרת כח' של חג שקראו הכתוב כן. הא למדת ששמיני של חג זה שקול כיום מתן תורה ושניהם נקראים עצרת. היום הזה קראו הכתוב עצרת על שם שהשכינה עוצרת לישראל להקריב לפניו פר אחד כי צדיק אוכל לשובע נפשו. ויום מתן תורה קורין אותו חכמי האמת עצרת לפי שבו ביום נגלית שכינה על הר סיני וישראל שקבלו התורה היו נעצרים לחלקו וקבלו עליהם אלהותו וגזירותיו, ועל כן הוקבע החג הזה ביום שמיני לפי שהוא שמינית אע"פ שהיא העשירית, והמשכיל יבין כי כנסת ישראל בת זוגו של שבת ומזה תמצא סוד הכתוב

האומר עצרת היא פירושו עצרת של היא כלומר של שבת הנקראת היא שנא' (שמות ל"א:י"ז) ביני ובין בני ישראל אות היא כי היא אצולה מן השבת הגדול. ומה שהיה עצרת של מתן תורה רחוק מז' ימי הפסח ויהיה עצרת של שמיני חג סמוך לשבעת ימי הסכות כבר משלו רז"ל משל נאה למלך שהיו לו בנות נשואות במקום קרוב אית ביומיא דייזלון וייתון אמר המלך אני ואתם נשמח יום אחר, כך בפסח על ידי שישראל יוצאין מן החורף לקיץ לפיכך רחוקה ממנו נ' יום דאית ביומיא דייזלון וייתון אבל בחג על ידי שישראל יוצאין מן הקיץ לחורף טרחות דרכים קשה לפיכך אינה רחוקה ממנו חמשים יום דלית ביומא דייזלון וייתון:

חייב האדם לשמוח שמיני של חג זה כשאר ז' ימי החג אע"פ שבז' ימי החג הזכיר הכתוב (ויקרא כ"ג:מ') ושמחתם לפני ה' אלהיכם שבעת ימים ובח' זה לא הזכיר כן, ושמחה זה של יום טוב אינה שינעול אדם דלתות ביתו אחריו ויאכל וישתה כל מיני מעדנים הוא לבדו עם אשתו ובניו שאין זו שמחת המצוה אלא שמחת כריסו ועליו נאמר (מלאכי ב':ג') וזריתי פרש על פניכם פרש חגיכם, אבל עיקר השמחה שיהא אדם אוכל ושותה ומאכיל על שלחנו העניים האמללים, ואותן שאינם משגיחין על הענין אלא עיקר כל השתדלותם בחגים להנאת גרונם לא לתת חלק לעניים עליהם הכתוב אומר (הושע ד) זבחיהם כלחם אונים להם כל אוכליו יטמאו וגו' ואין זה שמחה אלא קלות ראש ואין עיקר השמחה אלא כשיש בה צד לעבודת השי"ת:

שנינו במסכת סוכה (פ"ד דף מ"ח) ההלל והשמחה שמונה וזו היא שמחת השואבה שהיו שמחין בה חכמי ישראל (פ"ה דף נא) חסידים ואנשי מעשה וראשי ישיבות היו מרקדין באבוקות של אור ואומרין דברי תשבחות והלוים היו מנגנים בכנורות ובכל כלי שיר ועל שמחה זו אמרו רבותינו ז"ל שם (דף נא ב) מי שלא ראה ירושלים בתפארתה לא ראה כרך נחמד מעולם, מי שלא ראה בית המקדש בבנינו לא ראה בנין מפואר מעולם. מאי היא זה בנין הורדוס במאי בנייה אמר רבא באבני שישא ומרמרא, איכא דאמרי באבני שישא כוחלא ומרמרא אפיק שפה ועייל שפה כי היכי דליקביל סידא סבר למישעייה בדהבא אמרי ליה רבנן שבקיה דהכי שפיר טפי דמיחזי כאדוותא דימא, רבי יהודה אומר מי שלא ראה דיופלוסטון של אלכסנדריא של מצרים לא ראה בכבודן של ישראל מעולם כמין בסילקי גדולה היתה סטיו לפנים מסטיו והיו בה ששים רבוא כפלים כיוצאי מצרים וע"א קתדראות של זהב היו שם כנגד ע"א זקנים וכל אחת מהן אינה פחותה מכ"ה אלף דינרי זהב, ובימה של זהב בנויה באמצע וחזן הכנסת עומד עליה והסודרים בידו כיון שהגיע לענות אמן הלה מניף בסודרין ועונין אמן ולא היו

יושבין מעורבבין אלא זהבים בפני עצמן. טרסיים בפני עצמן, גרדיים בפני עצמן, כספים בפני עצמן, נפחין בפני עצמן, כדי שיהא עני מכיר את בני אומנותו ונפנה לשם ומשם מתפרנס ויוצא. אמרו עליו על רבן שמעון בן גמליאל כשהיה שמח שמחת בית השואבה היה נוטל ח' אבוקות של אור בידו וזורקן כלפי מעלה ומקבל אחת וזורק אחת ואין אחת נוגעת בחברתה וכשמשתחוה נועץ שני גודליו בקרקע ושוחה ונושק את הרצפה וזוקף ואין כל בריה יכולה לעשות כן וזו היא קידה. אמרו עליו על הלל הזקן כשהיה שמח שמחת בית השואבה היה אומר אם אני כאן הכל כאן אם אני אין כאן מי כאן, והנה הלל הזקן היה גדול בחכמה וכמו שארז"ל כי שמונים תלמידים היו לו להלל הזקן שלשים מהם ראוים שתשרה שכינה עליהם כמשה רבינו ושלשים מהם ראוים שתעמוד להם חמה כיהושע בן נון עשרים בינונים, גדול שבכלם יונתן בן עוזיאל אמרו עליו על יונתן בן עוזיאל בשעה שיושב ועוסק בתורה כל עוף שפורח עליו מיד נשרף, קטן שבכולם רבן יוחנן בן זכאי אמרו עליו על רבן יוחנן בן זכאי שלא הניח מקרא ומשנה תלמוד הלכות אגדות דקדוקי סופרים גזרות שוות תקופות וגימטריאות משלות כובסים ומשלות שועלים שיחת שדים שיחת דקלים שיחת מלאכי השרת מעשה מרכבה הויות דאביי ורבא לקיים מה שנאמר (משלי ח׳:כ״א) להנחיל אוהבי יש ואוצרותיהם אמלא. וכשם שהיה גדול בחכמה כן היה מופלג בחסידות ובענוה והיה עושה נפשו מרכבה לש"י כמו שאמרנו למעלה בדוד המלך שאמר אשכילה בדרך תמים. ועל כן אמר (סוכה פ"ה מד) אם אני כאן הכל כאן, ואין כונתו על עצמו דווקא אלא על האדם השלם כענין שאמרו (אבות פ"ק ז) אם אין אני לי מי לי. והיתה כונתו שהשכינה שורה עם האדם השלם זהו שאמר הכל כאן שהוא רמז לשכינה אף הקב"ה אומר לו אם תבא לביתי אני אבוא לביתך ואם לא תבוא לביתי אני לא אבא לביתך, וביאור זה אם אתה תבוא לביתי אם יש לך ידיעה שתדע ליחד שמי הרי שמו של הקב"ה נקרא עליך ומתיחד בך אני אבוא לביתך כלומר אתקרב אצלך ואדבק עמך וזו היא שאלת דוד (תהילים ק״א:ב׳) מתי תבוא אלי כי היה ממתין שיתיחד שכלו באור העליון, וכשם שאמר דוד בכאן מתי תבוא אלי כך המאמר בהלל אם אתה תבוא לביתי אני אבוא לביתך, והוכיח זה מן הכתוב שאמר (שמות ב) בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבוא אליך וברכתיך:

ענוה

חלק א

עקב ענוה יראת ה' עושר וכבוד וחיים (משלי כ"ב:ד'). יודיע הכתוב הזה שבח מדת הענוה כי יש כמה מעלות טובות נקשרות עמה, וביאור הכתוב כפשוטו כי השכר והתועלת המגיע לו לאדם מן הענוה בעולם הזה הוא ד' דברים ואלו הן יראה ועושר וכבוד וחיים. ומן הידוע כי מדת הענוה היא מדה גופנית בחברת הבריות והוא שיהיה אדם ביישן וסבלן ומכבד את הבריות ומדבר בטובתן ויהיה שומע עלבונו ושותק, ומתוך המדה הזאת הגופנית יעלה אדם למדת היראה שהיא מדה שכלית ויבא גם כן לידי עושר כי בעל מדת הענוה הוא שמח בחלקו, וידוע כי הון עתק ימעט בעיני האדם עם הגאוה ויספיק לו המועט עם הענוה, וכיון שכן הוא מסתפק במועט ואינו מתאוה אל היתרונות והוא שמח בחלקו והנה זה עושר. וכמו שדרשו ז"ל (אבות פ"ג) אי זה עשיר השמח בחלקו, ויבא גם כן לידי כבוד כי כשהוא נמנע מן התאוות והוא שפל רוח יספיק לו מה שעלה לחלקו. הנה זה לו כבוד והוא שכתוב (משלי כ"ט:כ"ג) ושפל רוח יתמוך כבוד, וכתיב (שם יח) ולפני כבוד ענוה כי מי שיש לו כבוד מדת הענוה קדמה לו כבר ויבא לידי חיים כי המתאוה אל היתרונות הנה הוא דואג כשלא יעשר ולא יקום חילו כאות נפשו והיו חייו חיי צער על שלא השיג כל חפצו והדאגה מקצרת הימים ונמצא מצטער על עולם שאינו שלו אבל השמח בחלקו לא ידאג על מה שקנה וימלט מן הדאגה ויחיה חיי שלוה. ובמדרש עקב ענוה יראת ה' מה שעשתה חכמה עטרה לראשה עשתה ענוה עקב לסוליתה דכתיב (שם קיא) ראשית חכמה יראת ה' וכתיב עקב ענוה יראת ה', עשה המדרש מלת עקב מלשון עקב, ולמדנו מזה כי מדת הענוה גדולה מהחכמה כי היראה שהיא בראש החכמה הלא היא לרגל הענוה:

וידוע כי לכל מדה מן המדות יש שתי קצוות קצה ראשון וקצה אחרון. ועוד יש שלישי והוא המצוע, ומדת הענוה היא ממוצעת בין הקצה הראשון שהוא גאוה והקצה השני שהיא השפלות, והנה המיצוע בכל שאר המדות הוא הדבר הבינוני והטוב לאדם שיבור לו ושיתנהג בו ושלא יטה לאחד מן הקצוות שהוא דבר רע ומר. ועל זה אמר שלמה (שם ד) פלס מעגל רגלך, כיון בזה להזהיר את האדם שידריך עצמו במיצוע שתי הקצוות כלשון הפלס שהוא ממוצע בין שתי הכפות ואין יוצא לחוץ ואז יכונו כל מדותיו כי הוא הדרך הישר ללכת בו, וזהו שהוסיף ביאור ואמר אחריו אל תט ימין ושמאל כלו' שילך באמצע ולא יטה לאחת הקצוות, אבל במדת הענוה הוזהרנו בה שיטה אדם את עצמו אל הקצה האחרון שהיא מדת השפלות לא יבחר להשאר בדרך המיצוע פן יתקרב לגבול

הגאוה שהיא המדה המגונה המזקת את האדם והמטרדת אותו בגוף ובנפש מן החיים המקריים ומן החיים הנצחיים ועל זה אמרו רז"ל במוסריהם במסכת (אבות פ"ד) מאד מאד הוי שפל רוח שתקות אנוש רמה, וכפל המלה באמרו מאד מאד ללמד דעת את העם שיטה אדם עצמו אל הקצה האחרון שהוא השפלות, ומפני שהענוה מדה מפוארה ומעולה ותועלתה עצומה ומפורסמת לעין לכך הזכיר דוד על עצמו (תהילים נ"א:י"ט) לב נשבר ונדכה. ואף על פי שהיה מלך גדול ונביא וגדול שבשבעים זקנים וכענין שכתוב (שמואל ב כ"ג:ח') יושב בשבת תחכמוני הפליג על מדת הענוה וקרא עצמו לב נשבר ונדכה וכן מצינו במשה רבינו ע"ה שהיה ראש הנביאים כלם ולא שבחו הכתוב בשאר המדות העליונות שהיו בו אלא במדת ענוה, וזה שאמר (במדבר י"ב:ג') והאיש משה עניו מאד, והזכיר מאד לבאר כי משה רבינו לא רצה לעמוד על המיצוע בלבד שהוא לשון ענו אבל הטה עצמו מן המיצוע אל צד השפלות וע"כ הזכיר מאד:

ובב"ר גדולה מדת הענוה שאפילו בהקב"ה נאמרה שנא' (תהילים י"ח:ל"ו) ותתן לי מגן ישעך וימינך תסעדני וענותך תרבני, ותתן לי מגן ישעך אלו ישראל שכן כתיב (שם) מגן הוא לכל החוסים בו, וימינך תסעדני זו התורה שנא' (דברים ל"ג:י"ב-י"ג) מימינו אש דת למו. וענותך תרבני וכי יש ענו מן האלהים תלמיד יושב לפני רבו ללמוד וכשגומר התלמיד אומר לרב הוגעתיך אבל ישראל היו למדים מן הקב"ה וכשבאין ליפטר אומר להם הקב"ה הרבה הוגעתי אתכם שנא' (שם א) ה' אלהינו דבר אלינו בחורב לאמר רב לכם וגו' הוי אומר וענותך תרבני. רבי אומר מהו וענותך תרבני אמר רבי שמעון בן נזירא מי ענו כהקב"ה התלמיד אומר לרב בא ושנה לי פרק אחד והוא אומר לך וקדמני במקום פלוני אבל הקב"ה אינו כן אמר ליחזקאל (יחזקאל ג':כ"ב) קום צא אל הבקעה ושם אדבר אותך יצא יחזקאל ומצאו להקב"ה שקדם לשם שנאמר (שם) ואקום ואצא אל הבקעה והנה שם כבוד ה' עומד הוי אומר וענותך תרבני, אמר רבי אלעזר בשם רבי יצחק ראה ענוה שביד הקב"ה ראה מה כתיב (שמות י"ט:י"ט) משה ידבר והאלהים יעננו בקול הוי אומר וענותך תרבני, אמר רבי אבא בר כהנא ראה ענוה שביד הקב"ה ראה מה כתיב (יחזקאל מה) ויאמר ה' אלי השער הזה סגור יהיה לא יפתח ואיש לא יבא בו כי ה' אלהי ישראל בא בו והיה סגור. מלך בשר ודם כבודו לכנס בשער הגדול ולא בשער הקטן. אבל הקב"ה נכנס בכבודו בשער הקטן הוי אומר וענותך תרבני, אמר רבי יהודה בר שלום התלמידים מהלכין ואח"כ הרב אבל הקב"ה אינו כן בשביל אברהם שהיה יושב ומצטער אמר הקב"ה למלאכים נלך ונבקר את אברהם כשהן הולכין נגלה עליו האלהים ואחר כך המלאכים שנאמר (בראשית י"ח:א') וירא אליו ה' באלוני ממרא

ואחר כך וישא עיניו וירא וגו' הוי אומר ועניתך תרבני, אמר רבי סימון ראה מה כתיב (שם) וילכו האנשים וישקיפו על פני סדום וגו' לא היה צריך לומר אלא והאלהים עומד לפני אברהם אלא תיקון סופרים הוא הוי אומר וענותך תרבני. אמר רבי סימון ראה מה עליו הקב"ה מלך ב"ו מזכיר שמו ואח"כ מזכיר קטיזמי שלו אבל הקב"ה הזכיר מעשיו תחלה שנאמר בראשית ברא אלהים ע"כ במדרש:

וכדי להפליג על מדת הענוה ובעבור הראות את יקר תפארת גדולתה אמר כי המחזיק בה הוא מובטח שהוא בן העולם הבא והוא שאמרו במסכת סנהדרין (כ"ו דף סח:) שלחו מתם אי זהו בן העוה"ב ענותן ושפל ברך מכיך נפשייה שייף ועייל שייף ונפיק לעי באורייתא תדירא ולא מחזיק טיבותא לנפשיה ויהבי רבנן עינייהו ברב עולא בר אהבה, הרי שהקדים מדת הענוה שהיא עליונה על כלם ואח"כ פרט מדת הענוה בגוף ובנפש, שפל ברך הוא שיהיה שפל עם בני העולם בענין משאו ומתנו ובנחת עם הבריות זהו מדות הגוף. מכיך נפשיה הוא רוח שפלה שלא יהיה גבה רוח וזהו מדות הנפש, ובמס' אבות פרק בעשרה מאמרות כל מי שיש בו שלשה דברים הללו מתלמידיו של א"א ושלשה דברים רעים הללו מתלמידיו של בלעם הרשע. עין טובה ונפש שכלה ורוח נמוכה מתלמידיו של א"א, ושלשה דברים רעים הללו מתלמידיו של בלעם הרשע. מה בין תלמידיו של א"א לתלמידיו של בלעם הרשע, תלמידיו של בלעם הרשע יורדין לגיהנם שנאמר (תהילים נ"ה:כ"ד) ואתה אלהים תורידם לבאר שחת וגו'. אבל תלמידיו של א"א אוכלין בעוה"ז ונוחלין העוה"ב, שנאמר (משלי ח':כ"א) להנחיל אוהבי יש וגו'. וביאור זה כי עין טובה הוא שאין לו קנאה על חבירו וחס על כבוד חבירו ככבוד עצמו. נפש שפלה שהוא משפיל את עצמו אצל הכל והוא מעורב עם הבריות, רוח נמוכה היא מדת הענוה, ופירש הר"ם ז"ל ועין טובה היא מדת הסתפקות כלומר שאדם מסתפק במה שיש לו ואיננו להוט אחר המותרות, ונפש שפלה הוא הזהירות, ורוח נמוכה היא הענוה היתירה והשלשה שכנגדם והוא החריצות לקנות ממון הוא עין רעה הפך עין טובה ורוב התאוה הוא נפש רחבה והגאוה הוא רוח גבוהה, ושלש מעלות ההן נתפרסמו לאברהם אבינו ומפני זה יקראו כל מי שימצאו בו אלו הפחיתיות השלשה תלמידיו של בלעם אחר שהתנהג במדותיו. והזהירות לאברהם הוא שאמר לשרה (בראשית י"ב:י"א) הנה נא ידעתי כי אשה יפת מראה את. ואמרו רז"ל שמעולם לא נסתכל בה עד אותה שעה וזה תכלית הזהירות, ומדת ההסתפקות לאברהם הוא שהניח כל רכוש סדום ולא רצה ליהנות ממנו כמו שאמר (בראשית י"ד:כ"ג) אם מחוט ועד שרוך נעל. והענוה הוא שאמר (שם יח) ואנכי עפר ואפר. אבל בלעם נתפרסם על החריצות על הממון הוא

שכתוב (דברים כ"ג:ה') ואשר שכר עליך את בלעם בן בעור ועל התאוה הוא שיעץ לבלק להפקיר את הנשים לזנות עם ישראל ואין ספק כי עצתו של אדם נמשכת אחר טבעו, ועל הגאוה הוא שאמר נאם שומע אמרי אל ושם אמרו (אבות פ"ה) עז פנים לגיהנם ובוש פנים לגן עדן. ודבר ידוע כי הענוה ובושת הפנים סימן לאדם שהוא מזרע אברהם כי טבע הבנים נמשך אחר טבע האב וכן אמר הכתוב (בראשית י"ח:י"ט) כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו וגו':

וידוע כי מדת הענוה מדרכי הש"י הוא ואנחנו מקבלי התורה נצטוינו שנלך בדרכי הש"י שנאמר (דברים כ"ח:ט') והלכת בדרכיו. וכמו שהזכרתי למעלה במדרש על פסוק וענותך תרבני, וכן אברהם אבינו החזיק במדה זו והתנהג בה, ולא ניתנה התורה לישראל עד שנתלבשו במדת הענוה הוא שכתוב במעמד הקדוש (שמות כ':י"ז) כי לבעבור נסות אתכם וגו'. והיה לומר יראתו בלבבכם וכו' אבל דרשו רז"ל יראתו על פניכם זו הבושה, ומדת היראה שהיא כוללת יראת הלב ויראת הפנים היא עיקר כל התורה וכן אמר שלמה (קהלת י"ב:י"ג) סוף דבר הכל נשמע את האלהים ירא וגו':

עושר

חלק א

אל תיגע להעשיר מבינתך חדל, התעיף עיניך בו ואיננו כי עשה יעשה לו כנפים וגו' (משלי כ"ג:ד'-ה'). מדת העושר אין מעלתה כמדת הגבורה ואין צריך לומר כמדת החכמה כי מדת החכמה היא מצד הנפש ומדת הגבורה היא מצד הגוף. אבל מדת העושר אינה לא מצד הנפש ולא מצד הגוף אלא שהיא מדה חוץ לגוף מתקרבת ובא אל האדם לפעמים בלא יגיעה ובסבת סבוב הגלגל והכל על פי השגחת המשגיח יתברך שהוא עליון על הכל ועושה הכל, והוא שאמר שלמה (שם כב) עשיר ורש נפגשו עושה כלם ה'. ביאור הכתוב כי העשיר והרש יש להם פגישה בגלגל ומצד הפגישה ההיא בתנועת הגלגל יהיה זה עשיר וזה עני ואעפ"כ עושה כולם ה', כלומר אל תחשוב שיהיה ענין העושר והעוני נמסר למרוצת הגלגלים וסבובם כי הכל נעשה ע"כ העונש והשכר ועל כי השגחת הבורא שהוא עליון על כלם ומנהיג אותם זהו עושה כלם ה', ולפי שאין מדת העושר כמעלת הגבורה והחכמה לכך הזכיר הנביא באחרונה הוא שאמר (ירמיהו ט':כ"ב) אל יתהלל חכם בחכמתו וגו', הקדים החכמה והיא המעולה שהיא מצד הנפש ואחריו הגבורה שהיא מצד הגוף ובאחרונה הזכיר העושר שאינו לא מצד הנפש ולא מצד

הגוף. ולמדך הכתוב כי העושר שהוא מעולה בעיני ההמון יותר מן החכמה והגבורה הוא יותר כחות אצל השכל ולכך הזכיר המדות כסדרן ואיחר מדת העושר:

מדת העושר יש בה תועלת ונזקים וכן בכל מדה ומדה מן המדות כלן, התועלת הוא שעם העושר יהיו דבריו נשמעים ויהיו לו אוהבים רבים כענין שכתוב (משלי י״ד:כ׳) ואוהבי עשיר רבים. ועם העושר יוכל לעשות המעשים הראוים והמפעלים הנבחרים אשר בהם ימצא חן ושכל טוב בעיני אלהים ואדם כענין מעשה הצדקה ופיזור הממון במעלות וכל המדות חמורות כי העושר לא נברא אלא שיעשה אדם ממנו מצות, וכן אמרו במדרש לא נברא זהב בעולם אלא למלאכת המשכן שנאמר (שמות ל״ח:כ״ד) כל הזהב העשוי למלאכה, ובבראשית רבה אמר רבי שמעון בן לקיש לא היה העולם ראוי להשתמש בזהב ולמה נברא בשביל בית המקדש שנאמר (בראשית ב׳:י״א-י״ב) וזהב הארץ ההיא טוב כד"א (דברים ג׳:כ״ה) ההר הטוב הזה והלבנון. וכן מצינו בימי שלמה שבנה בית המקדש שלא היה לו חשיבות כלל שנאמר (דברי הימים ב ט׳:כ׳) אין כסף נחשב בימי שלמה למאומה. וכתיב (מלכים א י׳:כ״ז) ויתן שלמה את הכסף בירושלים כאבנים. ומן הידוע כי אין שלימות למידת החכמה מבלעדי העושר וכן הוא אומר (קהלת ו) כי בצל החכמה בצל הכסף כי החכם אין חכמתו נשלמת כי אם במדת העושר, שהרי עם הארץ עשיר נכבד בעיני ההמון יותר ממנו, אבל שלמות החכמה הוא העושר והוא כבוד ועטרה אל החכם כי החכם מחפאר ומתעטר עמו כי ישתמש בו בכל מה שתצוה התורה ויחייבהו השכל, ועל זה אמר שלמה (משלי י״ד:כ״ד) עטרת חכמים עשרם אולת כסילים אולת. ביאור הכתוב כי העושר עטרה וכבוד אל החכם לא ישתמש בו כי אם בדברים אשר בהם יתפאר ויאשרו אותו רבים, והנה הוא בהפך מן הכסיל כאשר יעשר ויקום חילו ישתמש בו במעשה אולת וישתגע בו וכפל מלת אולת לבחר כי האולת ההיא אשר העושר הביאו אליה היא אולת גמורה וזהו אולת כסילים אולת. הנזק שהרי בריבויו נמצאים נזקים רבים ומכשולות העצומים כי הוא סבה למדת הגאוה וענות עזות כענין שכתוב (שם יח) ועשיר יענה עזות ואוהביו הרבים יחזיקו את ידו על כל דבר פשע והוא ימשכם אחריו לעשות מעשהו זר מעשהו ולעשות עבודתו נכריה עבודתו, ובסבת עשרו ירצה לנצח ולהתגבר על בני אדם, ואם החזיק בשקר ירצה לאמת דבריו ולא ירצה לחזור בו. ואמר הכתוב בענין העושר (דברים ח׳:י״ג) ובקרך וצאנך ירביון וכסף וזהב ירבה לך וגו' ורם לבבך ושכחת את ה' אלהיך, לימדך הכתוב כי ריבוי העושר יביאנו לידי גאוה וממנה יבא שישכח את הש"י, ומצינו שהתפלל שלמה על זה הוא שאמר (משלי ל׳:ח׳)

ריש ועושר אל תתן לי הטריפני לחם חקי. וביאר הטעם ואמר (שם) כן אשבע וכחשתי ואמרתי מי הי ופן אורש וגנבתי ותפשתי שם אלהי:

לרוב הנזקים הנמצאים בעושר ולרוב הצרות הרבות והרעות שפרות ורבות ממנו שבחו החכמים את הפכו והוא מדת העניות, שכן דרשו במסכת חגיגה פרק ראשון (דף ט ב) אמר ליה אליהו לבר קפרא ואמרי ליה לרבי אלעזר מאי דכתיב (ישעיהו מ"ח:י') הנה צרפתיך ולא בכסף בחרתיך בכור עוני. מלמד שחזר הקב"ה על כל מדות טובות ולא מצא להם לישראל תקנה אלא עניות אמר שמואל היינו דאמרי אינשי יאי עניותא לישראל כברדא סומקא לסוסיא חיורא ע"כ. מנהג העושר כי כל מי שיקבץ ממנו מעט יתאוה עוד ליותר ואחר שיקבוץ ממנו הרבה יתאוה לכפלים ולא ישבע לעולם כי ילך אל לא תכלית, וכן אמרו רז"ל אין אדם יוצא מן העולם וחצי תאותו בידו יש בידו מנה מתאוה לעשותו ארבע מאות שנאמר (קהלת ג) אוהב כסף לא ישבע כסף זהו מנהג העושר ומנהגו כמנהג האש שכל מה שתוסיף עצים על האש תוסיף המדורה ותרבה שלהבת:

צריך אדם שיתבונן כי לולא שהעושר צורך גדול אל האדם וענין מוכרח לפרנסתו ולמה שהוא שלימות החכמה כמעשה הצדקה וזולתה היה ראוי אצל השכל שלא להחשיבו לכלום אלא שישים אותו במדרגת העפר עד שאלו ימצא בדרך כספים ודינרי זהב לא יחמדם ואף אם יראה אבנים טובות ומרגליות לא יקחם כלל אלא שיהיו בעיניו כאבנים מן הנחל:

ומן הידוע כי לא היה אדם מעולם להוט אצל העושר אלא אם כן היה לבו פנוי וריק מן החכמה, כי כל מי שטעם טעם חכמה יתחייב שיהיה העושר נבזה בעיניו נמאס, ושיהיו כל קניני העוה"ז אצלו בענינים הגופניים במדרגה התחתונה בתכלית הפחיתות, וכן אמר הכתוב (איוב כב) ושית על עפר בצר וגו'. ביאור הכתוב שישית איוב כל עשרו ורכושו במדרגה עפר וזהב אופיר שהיה לו כמו נחלים שלא יחשיבני כלום ושלא יזכרנו ולא יבטח עליו אלא שיבטח בשי"ת זהו שאמר (שם) והיה שדי בצריך וכסף תועפות לך, כי הוא יתברך העושר האמתי הקיים הנצחי. אין העושר תלוי בכחו של אדם ולא בשכלו כי יש כמה משכילי עם והמה יגיעים יגיעה רבה להשיגו ולא ישיגוהו ויש משיגים בלא יגיעה ועמל ואם כן אינו תלוי אלא במי שאמר והיה העולם וכן אמר הכתיב (דברים ח) ואמרת בלבבך כחי ועוצם ידי עשה לי את החיל וכתיב וזכרת את ה' אלהיך כי הוא הנותן לך כח וגו', לימדך הכתוב שאין העושר לישראל מצד מערכת הכוכבים אלא מצד הקב"ה בעצמו שהוא חלקנו צורנו, וזהו לשון כי הוא הנותן לך. ונראה לי לומר שהכתוב הזכיר בזה שני מיעוטין מלת הוא ומלת לך. והכונה הוא ולא מערכת הכוכבים אשר משם בא

העושר והשפע, לך ולא לשאר האומות העכו"ם לפי שאתה חלקו ביחוד ולא כן העכו"ם כי הם חלק הכוכבים והמזלות. ומה שהזכיר שלמה (משלי כב) עשיר ורש נפגשו, שם ידבר בכלל העולם שנמסר לתנועת הגלגלים ומערכת הכוכבים והכל בהשגחת משגיח שהוא עליון על כולם והוא שאמר עושה כולם ה' וכאן דבר משה בישראל בפרט כי כל עניני ישראל בהצלחתם ובשנותם ונצחון מלחמותם אינו נמסר לכחות העליונים כי אינם נמסרים ביד המזל אלא לקוחים לחלק אדון הכל יתברך וממנו נשפע כל ענינם בהשגחה מכוונת פרטית, ומפני שהעושר אינו תלוי ביגיעה ולא בשכלו ותבונתו של אדם על כן הזכיר שלמה בכאן אל תיגע להעשיר. יאמר כי לא תרצה ליגע את עצמך לאסוף עושר כאלו שהולכים במדברות ובמקומות הסכנה או רוכבי ימים כדי שיכפלו ממונם, כי אסיפת העושר אינו תלוי ביגיעה ולא בשכלו של אדם וזהו ומבינתך חדל, ויש בדבר שתי ספיקות, האחד שלא תשיגנו ברוב יגיעה כי יש משיג במקרה ויש שלא ישיג אלו ייגע יומם ולילה אם כן אין למשכיל להכניס את עצמו בספק הזה, והשני שאף אם ישיגנו ביגיעתו עוד יש ספק אם יעמוד בידו או המר ימירנו הזמן במקום אחר כהרף עין זהו שאמר לו התעיף עיניך בו ואיננו, וידוע כי אין לך עוף מגביה עפיפתו כמו הנשר שהוא מלך על כל העופות ולכך המשיל הסתלקות העושר מן העשיר להסתלקות הנשר מן הארץ על פני רקיע השמים, ואמרו במדרש אל תיגע להעשיר מבינתך חדל כשבא מן השמים מתקיים כשאינו בא מן השמים אינו מתקיים. שני עשירים גדולים עמדו בעולם אחד מישראל קרח ואחד מהאומות העולם המן ושניהם אבדו מן העולם שלא היתה מתנתם מן השמים שהיו חוטפין אותה מהם, וכן אתה מוצא בבני גד ובבני ראובן שהיו עשירים הרבה והיה להם מקנה רב ואבדו את ממונם וישבו להם חוצה לארץ שהפרישו עצמן מאחיהם בשביל קנינם לפיכך גלו תחלה מכל השבטים שנאמר (ד"ה א ה) ויגלם לראובני ולגדי ולחצי שבט המנשי, זש"ה (תהלים עה) כי לא ממוצא וממערב ולא ממדבר הרים לא ממה שאדם יוצא ועמל בסחורה והולך ממזרח למערב עושה עושר ולא ממה שהוא מחזר במדבריות הוא מתרומם זהו ולא ממדבר הרים מלשון רוממות אלא מה הקב"ה עושה נוטל ממונו של זה ונותן לזה שנאמר (שם) כי אלהים שופט זה ישפיל וזה ירים. למה נקרא שמם נכסים שנכסים מזה ונגלים לזה, וכן אמרה חנה (שמואל א ב) ה' מוריש ומעשיר משפיל אף מרומם באף שהוא משפיל לזה מרומם את זה לכך נאמר (במדבר לב) ומקנה רב היה לבני ראובן ולבני גד, זש"ה (קהלת י) לב חכם לימינו ולב כסיל לשמאלו. לב חכם לימינו זה משה ולב כסיל לשמאלו אלו בני ראובן ובני גד שעשו את העיקר טפל ואת הטפל עיקר למה שחבבו את נכסיהם יותר

מן הנפשות הוא שאמרו למשה (דברים לב) גדרות צאן נבנה למקננו פה וערים לטפנו. אמר להם משה לא תעשו כך אלא עשו את העיקר עיקר תחלה בנו לכם ערים לטפכם ואחר כך וגדרות לצנאכם הוי אומר לב חכם לימינו, אמר להם הקב"ה אתם חבבתם ממונכם יותר מהנפשות חייכם אין בו ברכה שנאמר (משלי כ) נחלה מבוהלת בראשונה ואחריתה לא תבורך לכך נאמר אל תיגע להעשיר מבינתך חדל. ואי זהו עשיר השמח בחלקו שנאמר (תהלים קכא) יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך:

פרנסה

חלק א

השלך על ה' יהבך והוא יכלכלך לא יתן לעולם מוט לצדיק (שם כה). ידוע ומפורסם כי ענין הפרנסה עדות על נפלאות הש"י ועל רוב חסדיו ממה שהוא נותן לחם לכל בשר ומחלק מזונות לכל בריה, והוא שאמרו רז"ל בפרק ערבי פסחים (פסחים דף קיח) למה נקרא שמו הלל הגדול על שם שהקב"ה יושב ברומו של עולם ומחלק מזונות לכל בריותיו, כי הוא יתעלה הנותן לכל אחד ואחד צורך פרנסתו ודי מחסורו אשר יחסר לו. וכן לכל אומה ואומה משבעים אומות שיש בעולם ואע"פ שאינם ראוים לכך כי יש ביניהם כמה אומות שאין להם תורה ולא שום לחלוחית של מצוה אלא שהם עובדי עבודה זרה, וכן כל בעלי נפש התנועה שאין להם שכל ודעה גם כמה מיני חיות ומיני רמשים במדבר שהוא מטריף אותם ומשביעם וכענין שכתוב (שם קמז) נותן לבהמה לחמה וגו' והכל כאחד ניזונין ומתפרנסין מצד חסדו הגדול התמידי שאינו פוסק, וכן אמר דוד ע"ה (תהילים קל"ו:כ"ה) נותן לחם לכל בשר כי לעולם חסדו. ודרשו רז"ל (ע"ז דף מב) הקב"ה זן את העולם כלו מקרני ראמים עד ביצי כינים כלומר מן הגדול ועד הקטן שבמין החי שאינו מדבר ואין צריך לומר במין האדם שהוא חי מדבר כי הוא יתעלה נותן לכולם הפרנסה ונותן להם את אכלם בעתו, ועל שם הפרנסה נקרא הקב"ה רועה שנאמר (תהילים פ':ב') רועה ישראל האזינה. ובמדרש תהלים רועה ישראל האזינה מה הגאולה פלאים אף הפרנסה פלאים א"ר שמואל בר נחמן אף הפרנסה גדולה מן הגאולה שהגאולה ע"י מלאך שנאמר (בראשית מ"ח:ט"ו) המלאך הגואל אותי. והפרנסה ע"י הקב"ה שנאמר האלהים הרועה אותי וכתיב רועה ישראל האזינה. בוא וראה כמה גדול כח הפרנסה שהרי חלקי העולם הצריכין פרנסה הן ד'. ואלו הן דומם וצומח וחי ומדבר. וכל אחד ואחד פרנסתו מוכנת לו כפי ערכו וענינו הראוי לו. הדומם והם ההרים והגבעות והאבנים והמתכות, הפרנסה שלהם הוא קיומם בעצמם והפסדם ובטולם

מהיותם הוא העדר פרנסתם וכ"ז שהויתם קיימת וצורתן שלמה אותו קיום הוא פרנסה שלהן, והשחיקה והרקבון בהם הוא העדר הפרנסה. ואם כן פרנסת הדומם היא עומדת בעצמו וגופו. הצומח יש לו מעלה יתרה על הדומם בנפש הצומחת שבו מה שאין כן לדומם שאין לו נפש כלל, ופרנסת הצומח הוא יניקתו מלחות הארץ וכפי עילוי הצומח על הדומם כן פרנסתו מתרחקת ממנו יותר מפרנסת הדומם שהרי פרנסת הדומם בעצמו וגופו ופרנסת הצומח צריך הוא שיינק ממקום שסמוך לו. החי יש לו מעלה על הצומח בנפש התנועה שבו וכפי עילויו על הצומח פרנסתו מתרחקת ממנו יותר שהוא צריך לרדוף אחריו ברחוק מקום שהרי אפשר לו בכך להתנועע וללכת שם. המדבר והוא מין האדם יש לו מעלה על כלם בנפש השכלית שבו וכפי עלויו על הכל אין פרנסתו מוכנת לו כל כך שאם יתנועע שם ימצאנה אלא צריך הוא שיטרח במזונותיו יותר ויותר ע"י אפייה ובישול ותקון המאכל, ואע"פ שפרנסת האדם אינה מוכנת לו כל כך כמו לשאר החלקים אין זה אלא מצד חכמה ושכל שבו כי מאחר שהוא יודע ויכול ומהיר לטרוח במלאכות יטרח בזה, אבל חסד השי"ת עמו בכ"מ להכין לו פרנסתו שברא לכל טפה וטפה ממי הגשמים שביל ודרך שאלמלא כן היו שוטפין כל העולם, ומי שברא לכל אחד ואחד מן העשבים מקום נאות לטבעו שאלמלא כן היו כל מקומות שוים בעשבים ולא יהיו מקומותיהן חלוקים כמו שהם. ומי שברא לכל שער ושער שבראש מעין אחד בפני עצמו שהוא יונק ממנו, הוא המזמין פרנסתו לכל אחד ואחד מן הבריות, וכענין שדרשו רז"ל בפרק השותפים (בבא בתרא דף טז) מי פלג לשטף תעלה בערבייא קורין לשער שטפא לכל שער ושער שיש באדם ברא לו הקב"ה מעין בפני עצמו, ולכך הזכיר דוד בכאן ואמר השלך על ה' יהבך והוא יכלכלך, וכבר בארו לנו רז"ל מלת יהבך שהוא מלשון משא, וכמו שאמרו מסכת מגילה (פ"ב דף יח) לא הוו ידעי רבנן מאי השלך על ה' יהבך עד דשמעו להההוא טייעא דקאמר להההוא גברא שקול יהבך ושדי אגמלאי, וידוע כי כל אחד ואחד מבני אדם יש עליו עול ומשא לפרנס את עצמו או בני ביתו כי הפרנסה ענין הכרחי אי אפשר לעמוד מבלעדיו ולכך יאמר הכתוב שישליך האדם המשא ההוא על בטחון השי"ת ואם יעשה כן הוא יכלכלנו וחסדו הגדול יסובבנו מאחר שהוא תולה בטחונו בו כמו שכתוב (תהלים לח) והבוטח בה' חסד יסובבנו, וטעם (שם נה) לא יתן לעולם מוט לצדיק כי האיש המשליך יהבו על השי"ת הוא יכלכל אותו, ואמנם פעמים שיתמוטט פרנסתו מפני חטאו אבל הצדיק הגמור לא יתמוטט לעולם בפרנסתו כענין שכתוב (שם לז) נער הייתי גם זקנתי ולא ראיתי צדיק נעזב וגו'. כלומר ולא ראיתי שהיה

סמוך והוא צדיק לא יהיה נעזב לעולם ולא יתמוטט, אבל מי שלא היה סמוך מעולם כגון רבי חנינא בן דוסא וחביריו לא יקרא נעזב ואינו בכלל הדרך הזה:

וידוע כי יש בדבר פעמים רבים בענין מניעת הזמנת הפרנסה לצדיקים וכתב בזה החכם הגדול רבי בחיי בן בקודה ז"ל בספר חובת הלבבות שחיבר וזה לשונו, דע כי הפנים שבעבורה ימנע מן הצדיק הזמנת מזונותיו וטרפו עד שיטרח עליו ויבחן בו אפשר שיהיה לעון שקדם לו התחייב להפרע ממנו כענין (משלי יא) הן צדיק בארץ ישולם. ויש שיהיה דרך התמורה בעוה"ב כמו שאמר (דברים ח) להטיבך באחריתך, ויש שיהיה להראות סבלו והסברתו הטובה בעבודת השם כדי שילמדו בני אדם ממנו כענין איוב. ויש שיהיה ליישב אנשי דורו ויבחנהו השי"ת בעוני וברישׁ וחלאים להראות חסידותו ועבודתו לשם ית' מבלעדיהם כמ"ש הכתוב (ישעיה נג) אכן חליינו הוא נשא ומכאובינו סבלם. ויש שיהיה מפני שאינו מקנא לשי"ת לקחת הדין מאנשי דורו כמו שידעת מענין עלי ובניו שאמר בהם בכתוב (שמואל א ב) והיה כל הנותר בביתך יבא להשתחות לו לאגורת כסף וככר לחם ואמר ספחני נא אל אחת הכהונות לאכול פת לחם, אבל טובת הבורא יתברך על הרשע יש שיהיה בעבור טובה שקדמה לו יגמלהו השי"ת עליה בעוה"ז כמו שאמר (דברים ח) ומשלם לשונאיו אל פניו להאבידו, ואמר בו התרגום ומשלם לשנאוהי טבוון דאינון עבדין קדמוהי בחייהון לאובדיהון, ויש שתהיה על דרך הפקדון אצלו עד שיתן לו ה' יתברך בן צדיק שיהיה ראוי לה כמו שאמר (איוב כז) יכין וצדיק ילבש. ואמר שלמה (קהלת ב) ולחוטא נתן ענין לאסוף ולכנוס לתת לטוב לפני האלהים, ואפשר שתהיה הסבה גדולה שבסבות מותו ורעתו כמו שאמר (שם ה) עושר שמור לבעליו לרעתו, ואפשר שתהיה להאריך לו הבורא עד שישוב ויהיה ראוי לו כמו שידעת מענין מנשה, ויש שתהיה לחסד שקדם לאביו והיה ראוי להטיב לו בעבורו כמו שנאמר (מלכים ב י) ליהוא בני רבעים ישבו לך על כסא ישראל ואמר (משלי כ) מתהלך בתומו צדיק אשרי בניו אחריו ואמר (שם לז) נער הייתי גם זקנתי ולא ראיתי צדיק נעזב וגו'. ויש שתהיה לנסות אנשי התרמית ומצפוניהם הרעים כשהם רואים זה ממהרים לסור מעבודת הש"י וחשים להתרצות אל אנשי הרשע וללמוד ממעשיהם ויתברר הדבר לאלהים ויראה הנאמן בעבודתו וסבלו עד ששולטים בו ומביישים אותו ומקבל שכר מהש"י על זה כמו שידעת מענין אליהו עם איזבל וירמיהו עם אנשי דורו ע"כ. ולכך יצטרך אדם שיהיו עיניו תלויות תמיד אל ה' שיספיק לו פרנסתו ושיטריח אותו לחם חקו והמלך שלמה שאל זאת הוא שאמר (שם ל) הטריפני לחם חקי. ואע"פ שלחם חקו של שלמה היה עושר רב והון עתק בכל יום אעפ"כ אותו לחם חקו היה הכרחי לשלמה מצד מלכותו כמו

לחם חקו של אחד משאר בני אדם השפלים. ועוד כי מדת העוני נמצאת בבריות כענין שכתוב (דברים טו) כי לא יחדל אביון מקרב הארץ. ודרז"ל לעולם יתפלל אדם על מדה זו שאם לא בא הוא בא בנו ואם לא בא בנו בא בן בנו שנא' (שם) כי בגלל הדבר הזה גלגל הוא שחוזר בעולם. והבוטח הזה המשליך יהבו על השי"ת צריך הוא שיחשוב כי מי שמטריף ומפרנס את העוף באויר והאפרוח בתוך הביצה שאין שם מקום ודרך לעבור המזון ואעפ"כ אין הפרנסה מנועה ממנו בחסד השי"ת על אחת כמה וכמה שיפרנס את האדם שיש בו נפש שכלית וההשגחה בו פרטית מצד שכלו ולא ימנע ממנו הפרנסה, וכך אמר הכתוב (תהלים לד) ודורשי ה' לא יחסרו כל טוב וכתיב (שם קיא) טרף נתן ליראיו. ואין צריך לומר אם הבוטח דר ביישוב אלא אפי' היה דר במדבר שם יזמין לו הקב"ה פרנסתו שכן מצאנו באליהו שנתן לו הקב"ה פרנסתו במדבר ע"י עופות הוא שכתוב (מלכים א יז) והעורבים מביאים לו לחם ובשר בבקר ולחם ובשר בערב. וכיון שכן חייב אדם שיתלה בטחונו בהקב"ה בענין הפרנסה, ובשעה שיהיה חסר המזונות ובביתו אין לחם ואין שמלה שיהיה חזק בבטחונו יותר ויותר ממה שהיה בביתו בר ולחם ומזון שיספיק לו כל ימי חייו מתוך הרבוי, כי באותו רבוי אפשר שישלוט בו הפגע והמקרה ולא כן בבטחונו, וישראל במדבר שהיה המן פרנסתם לא היה יורד להם לחדש אחד או לשנים אלא בכל יום ויום, והטעם בזה כדי שיהיו עיניהם נשואות להקב"ה בכל יום וכדי להרגילם במדת הבטחון, וכבר הזכרתי זה באות בי"ת בטחון. ודרשו רז"ל כל מי שיש לו מה שיאכל היום ואומר מה אוכל למחר הרי זה מקטני אמנה למדונו בזה כי השלם במדת הבטחון יש לו לחשוב בבטחונו של הקב"ה ואין לו לחוש מה יאכל ביום מחר כי מי שיביא יום מחר ויוציא חמה מנרתקה הוא יזמין לו פרנסתו ויתן אליו אכלו בעתו. וכן דרשו זכרונם לברכה בכתובות ריש פרק מציאות האשה (דף סז ב) עיני כל אליך ישברו ואתה נותן להם את אכלם בעתו בעתם לא נאמר אלא בעתו מלמד שכל אחד ואחד נותן לו הקב"ה פרנסתו בעתו. ועל זה אמר דוד בכאן השלך על ה' יהבך והוא יכלכלך. וטעם יכלכלך בנחת ולא בצער בכבוד ולא בביזוי כיון שהוא משליך יהבו על הקב"ה, ופסוק מלא היא (משלי י) לא ירעיב ה' נפש צדיק. וכיון שהקב"ה מכלכלו ונותן לו פרנסתו יצטרך שיודה וישבח לשמו בזה ואע"פ שפרנסתו שהוא מתפרנס בה היא בדוחק ובצמצום הלא טוב לו זה מידו של הקב"ה ממה שהיה מתפרנס בה ממנות בשר ודם בריוח והעדפה, וק"ו מיונה שכן דרשו רז"ל (בראשית ח) והנה עלה זית טרף בפיה אמרה יונה לפני הקב"ה מוטב שיהיו מזונותי מרורין כזית בידי הקב"ה ואל יהיו מתוקים כדבש בידי ב"ו. וענין טרף מלשון מזונות כענין (משלי ל) הטריפני לחם חוקי.

ומה שאמרו רז"ל (מ"ק דף כח) בני חיי ומזוני לאו בזכותא תליא מילתא אלא במזלא תליא מילתא אין להבין שיהיה הענין תלוי במזל וכפי משפטי המערכת ושלא תועיל התפלה בהם שכבר מצינו שבאו שלשתן בזכות התפלה. אבל המאמר הזה בא להודיענו כמה גדול כח התפלה כי כל מה שנגזר במערכת הכוכבים יכול הקב"ה לבטלו כי גם חכמי הכוכבים מודים בכך בטענת שהקב"ה הוא הכלל ומערכת הכוכבים הוא הפרט והכלל גדול מן הפרט ויכול הוא לבטל כחו, ובכל מה שגזר ממקרי האדם מכח המערכת אפשר לו לאדם לבטלו בזכותו בלא תפלה ובלא צעקה כלל אלא שידאג ויצטער בלבו וכענין שכתיב (תהלים קמה) רצון יראיו יעשה כלו' ברצון בלבד שהקב"ה ממלא כל רצונו בלא שישאל כלל, אבל בשלשה ענינים אלו צריך תפלה כי שלשתן תלוין במזל והתפלה על המזל, וכן מצינו שניתנו שלשתן בכח התפלה שהוא על המזל. בנים ניתנו לרחל שנאמר (בראשית ל) וישמע אליה אלהים ויפתח את רחמה. חיים לחזקיה שנאמר (ישעיה לח) שמעתי את תפלתך הנני יוסיף על ימיך חמש עשרה שנה. ומזוני לאליהו ולאלישע שמצינו שנתרבו המזונות וניצלו מן הרעב, והרי המאמר הזה לרז"ל הערה על כח התפלה להודיענו כי הם תלוים במזל ולכך יצטרך ריבוי תפלה בהם כדי לבטל המזל בכח התפלה כמו שנתבטל בשלשתם ע"י תפלה. ומפני שבנתינת המזונות נעשה בהם נס בביטול כח המערכה המשילו החכמים נתינת המזונות לקריעת ים סוף, ומפני שקריעת הים היה נס מפורסם וזה נסתר לכך אמרו כקריעת ולא קריעת, וכן אמרו (ערבי פסחים דף קיט) קשין מזונותיו של אדם כקריעת ים סוף דכתיב (תהלים קלו) לגוזר ים סוף לגזרים וכתיב (שם) נותן לחם לכל בשר כי לעולם חסדו:

פסח

חלק א

דברי אגור בן יקא המשא נאם הגבר לאיתיאל לאיתיאל ואוכל (משלי ל׳:א׳). מצינו לשון דברי שהוא נופל על חכמת המחקר ועל עניני הטבע שכן הפרשה מדברת על ארבע יסודות כמו שמפרש והולך מי עלה שמים וירד מי אסף רוח בחפניו מי צרר מים בשמלה מי הקים כל אפסי ארץ. וכן תמצא ספר קהלת שהוא ספר המחקר שפתח במלת דברי ואמר דברי קהלת בן דוד ומפרש והולך כמו כן ענין ד' יסודות, וכן ספר ירמיה פתח במלת דברי ואמר דברי ירמיהו בן חלקיהו ומפרש והולך ענין הטבע הוא שאמר (ירמיהו א׳:א׳) בטרם אצרך בבטן ידעתיך כי האיש הנביא צריך שיהיה מוכן לנבואה מתחלת היצירה. אגור הוא שלמה מלשון (משלי י׳:ה׳) אוגר בקיץ בן משכיל (שם ו) אגרה בקציר מאכלה

ועל שם שאגר את החכמה. ומטעם זה נקרא קהלת על שם שנתקהלה החכמה בנפשו. בן יקא שאגר הבינה והקיאה לבני העולם, וזה שכתוב (קהלת י"ב:ט') ויותר שהיה קהלת חכם עוד לימד דעת את העם אזן וחקר ותקן משלים הרבה. אמר קהלת חכם והם שני שבחים ויאמר הכתיב מלבד היתרון שהיה לו הוא שהיה קהלת והיה חכם שאלו חכם אחר אמר דבריו היו הבריות חייבים לשמעם ולהתבונן בהם אף כי אמרם קהלת ואלו קהלת אמרן מדעת עצמו בדרך החכמה היו חייבין לשמעם אף כי אמרן ברוה"ק, עוד למד דעת את העם. ואזן שעשה אזנים לתורה, וחקר שהוא השיג חכמת המחקר. תקן משלים הרבה ע"י המשל הקל אדם מתבונן נפלאות כמו שתמצא מרגלית שוה אלף זוז ע"י פתילה קלה. המשא כמו ואני תפלה. וענינו גדול בנבואה ובא להודיענו ששלמה היה גדול במחקר ממלת דברי וגדול בנבואה ממלת המשא. ומה שקורא הכתוב את הנבואה בלשון משא לפי שהנביא צריך להיות משיא עצמו מן הדברים הגופניים. נאם הגבר לאיתיאל לאיתיאל ואוכל שני חכמים היו בדורו והיו שואלין לו בחכמת ארבעה יסודות והיה איתיאל גדול מאוכל בחכמה ועל כן כפל את שמו כענין נח נח אברהם אברהם שהככל חשיבות גדולה. כי בער אנכי מאיש יותר מכל איש ואמר על עצמו כן הפך ממה שהעיד הכתוב עליו ואמר (מלכים א ד) ויחכם מכל האדם. ולא בינת אדם לי, אין לי הבינה המיוחסת אל האדם אבר בה יש לו יתרון על שאר בעלי חיים, והזכיר שלש מדות בינה חכמה ודעת קדושים יש מפרשין שהבינה למטה מן הכל וחכמה למעלה מן הבינה ודעת למעלה מהחכמה. ופירוש הכתוב לא למדתי חכמה ואיך אדע דעת קדושים שהוא למעלה מן החכמה והלשון עצמו כמתמיה, ומה שהזכיר שלש מדות אלו לפי שכל פעולות הטבע וכל חכמת המחקר מיוסדים עליהם ובכחם נבראו הוא שכתוב (משלי ג':י"ט) ה' בחכמה יסד ארץ וגו' וכיון לומר כן איך אדע עניני הטבע כי המעלות שהטבע נברא בהם איני יודע:

עוד יש לפרש בשלש מדות הללו שכלם מעלה אחת והכל חוזר אל החכמה אמנם יש בהם הפרש כי המשיג הדברים הרחוקים מן העיון בדרך קבלה שקבולו הוא הנקרא חכמה זהו שאמר ולא למדתי חכמה כלומר שצריך למוד, והמשיג הדברים הקרובים מצד העיון הוא הנקרא יודע כאמרו (שמות ב':כ"ה) וירא אלהים את בני ישראל וידע אלהים והמשיג הדברים הבינונים שאינם קרובים מן העיון ולא רחוקים נקרא תבונה וא"כ שינוי השמות של החכמה לפי שינוי ההשגות ומ"מ הכל חכמה, ומה שהשכיל שלמה את עצמו כל כך היא מדת השלמים בחכמה דרך שפלות וענוה כאדם שמבקש החכמה לכבוד החכמה לא לכבוד הבריות שיכבדהו ושיתפאר בעיניהם, ומזה אמר

הכתוב (משלי י״ד:ל״ג) בלב נבון תנוח חכמה ובקרב כסילים תודע הנבון הוא מתעסק בחכמה ליתרון הכשר מעלתה ומכיר יקר תפארת גדולתה והיא צפונה אתו ואיש לא ידע ואמר לכל סכל הוא נבון וחכם זהו שנאמר (שם) יקר מחכמה מכבוד סכלות מעט. באורו טוב שיחזיק את עצמו בסכלות מעט שיש בו ממה שיחזיק את עצמו חכם ונכבד. ובקרב הכסילים תודע הכסילים לא יצפנו החכמה לעולם כי אין חפצם מן החכמה כי אם להתכבד ולהתייחס ועיקר עמלם בה למען ידעו הבריות שהוא למד חכמה. ורז"ל הביאו משל על זה משני נהרות חדקל וכרת הוא שדרשו פרת אומר לו לחדקל מפני מה קולך נשמע אמר להן הלואי שישמע קולי בין הנהרות. אומר לו לפרת מפני מה אין קולך נשמע אמר מעשי מוכיחים אדם זורע בי ירק יוצא לשלשה ימים נוטע נטיעה יוצאה לשלשה ימים. ובאור זה כי חדקל הוא נהר קטן וקולו נשמע ופרת נהר גדול ואין קולו נשמע, עוד הביאו משל לענין זה ואמרו אסתירא בלגינא קיש קיש קריא לפי שהאסתירא אין הצלוחית מקומה ולפיכך קיש קיש קריא אבל אם ינתן הזוז בכיס שהוא מקומו שמה ינוח וקולו לא ישמע. ודרשו רז"ל (בב"מ פ"ז דף פה) מאי דכתיב בלב נבון תנוח חכמה זה ת"ח בן ת"ח ובקרב כסילים תודע זה ת"ח בן עם הארץ אמר עולא היינו דאמרי אינשי אסתירא בלגינא קיש קיש קריא. ובמדרש משלי דברי אגור בן יקא המשא דברי אלו דבריו של שלמה. אגור שאגר חלציו לחכמה. בן יקא בן שהוא נקי מכל חטא. המשא שנשא עולו של הקב"ה, נאם הגבר ששרתה עליו רוח הקדש, לאיתיאל שהבין אותיותיו של אל. לאיתיאל שהבין אותיות של מלאכי השרת. ואוכל שהוא יכול לעמוד בהן. מי עלה שמים וירד מי אסף רוח בחפניו מי צרר מים בשמלה מי הקים כל אפסי ארץ מה שמו ימה שם בנו כי תדע. כל אמרת אלוה צרופה מגן הוא לכל החוסים בו. אל תוסף על דבריו כן יוכיח בך ונכזבת. כונת שלמה בפסוקים אלו במציאת שאר החכמות ושלא יתעסק בהם זולתי בחכמת התורה שהיא הכוללת כל החכמות. ולפיכך הזכיר בפסוק מי עלה שמים ד' יסודות שהן כולל לחכמת הגלגלים ולבריאת העולם השפל דומם צומח חי ומדבר, רמז יסוד האש במלת שמים שהיא מלה מורכבת אש ומים ואמר מי עלה שמים וירד כלומר מי יודע יסוד האש מהו ומי יגיד לנו מהותו וטבעותו, מי אסף רוח בחפניו כלומר מי יודע ענין האויר מהו ואיך הוא חיות כל נברא. מי צרר מים בשמלה קרא העבים שמלה כי העבים שמלת השמים ומלבושם, מי הקים כל אפסי ארץ כלומר מי יודע יסוד העפר והארץ מהיכן היתה מה שמו של החכם היודע עניני הטבע הנעלמים האלה ומה שם בנו אם נשאר לו זרע לאותו חכם ונשאלהו אולי ידע, לפי שענפי האילן מעידים על השרש הטוב וכל אלה הם עניני המחקר ולכך פתח במלת דברי שהוא

מלה מורה על המחקר, ואחר ששאל זה בדרך התמיה ונשאר הענין מוסתר ונעלם ובקש ולא מצא אמר כל אמרת אלוה צרופה כנגד המשא שהזכיר שהיא הנבואה ולמעלה מן המחקר, יאמר אין ראוי שתתעסק בחכמת המחקר או בשאר החכמות זולתי בחכמת התורה והמצות לכי שהחכמות האלה מבלי ידיעת חכמת התורה מביאות את האדם אל החקירה הנמנעת שאסרה לנו התורה והיא חקירת מה למעלה ומה למטה מה לפנים ומה לאחור, ועל כן המשיל תורתנו לכסף צורף שאין בו סיג לומר כי שאר החכמות הן כסף אבל לא כסף צרוף כי יש בהן סיג והסיג שבהן הוא שהן מולידות דעות נפסדות באמונה. והענין הזה בעצמו הזהיר שלמה בספר קהלת אמר (קהלת י״ב:י״ב) ויותר מהמה בני הזהר, והוא חוזר למעלה דברי חכמים כדרבונות, יאמר הזהר פן תתעסק בחכמות ביותר מהם כלומר ביותר מדברי חכמים לפי שבשאר חכמות עשות ספרים הרבה אין קץ כמו (איוב יב) הקץ לדברי רוח:

ומצינו סדור היסודות בספר קהלת כסדור הזה בעצמו חוץ מיסוד העפר שהוא אחרון בכתוב הזה והוא ראשון בספר קהלת באמרו (א) והארץ לעולם עומדת. ואחרי כן חוזר לסדרו הראוי שהוא האש והרוח והמים. האש וזרח השמש וגו'. והרוח סובב סובב הולך הרוח. המים כל הנחלים הולכים אל הים וכונת קהלת במה שהתחיל מן הארץ לפי שספר קהלת הוא ספר המחקר וראוי לו להתחיל מן הנקודה, והנה שלמה למד זה מספר בראשית שהוא גם כן ספר המחקר שהתחיל ביסוד הארץ באמרו והארץ היתה תהו ובהו ואח"כ הזכיר וחשך על פני תהום שהוא האש היסודי שהיא חשכה ואח"כ הזכיר ורוח אלהים מרחפת על פני המים, ולהודיע שספר קהלת מיוסד על המחקר כענין בראשית לא תמצא בקהלת ולא בבראשית שיזכיר השם המיוחד רק שם אלהים המורה על פעולת המחקר והסדור והטעם בשניהם אחד, גם ספר איוב שעיקרו חכמת המחקר והיה חכם גדול בחכמה זו אחז הסדר הזה בעצמו הוא שנאמר (איוב כה) כי לקצות הארץ יביט תחת כל השמים יראה לעשות לרוח משקל ומים תכן במדה נמצאת למד שאיוב תפש בחכמת מחקרו סדור קהלת וסדור בראשית:

ויש לפרש עוד מי עלה שמים וירד הכונה בכתוב הזה להתבונן בנפלאות מעשיו של הקב"ה בבריות בעלי חיים שברא שכל אחד מהם מורכב מד' יסודות, וזהו שאמר מי עלה שמים וירד כלומר מי עלה למדרגת החכמה הזאת וירד בעומקה שידע היאך נבראת מיסוד האש בריאה הנקראת בלשון רז"ל סלמנדרא בהסקת הכבשן שבע שנים רצופים. ולמדנו זה מן הכתוב האומר (ויקרא י״א:כ״ט) והצב למינהו כי הצב שני מינין הא' ערוד והשני סלמנדרא. מי אסף רוח בחפניו יאמר מי החכם היודע חכמה זו והיא בידו

ובאפניו היאך נבראים בריות מיסוד הרוח והן העופות שבאויר. מי צרר מים גם מיסוד המים והם הדגים. מי הקים כל אפסי ארץ גם מיסוד העפר והן הבהמות והחיות, וזהו שדרשו רז"ל (חולין דף קכז) כשהיה ר"ע מגיע אצל מקרא זה והצב למינהו היה אומר (תהילים ק"ד:כ"ד) מה רבו מעשי ה' כלם בחכמה עשית בראת בריות גדולות בים בריות גדולות ביבשה. שבים אלמלא יוצאות ליבשה מיד מתות ושביבשה אלמלא נכנסות לים מיד מתות. בראת בריות גדולות באש בריות גדולות באויר. שבאש אלמלא יוצאות לאויר מיד מתות ושבאויר אלמלא נכנסות לאש מיד מתות. הוי אומר מה רבו מעשיך ה' וגו'. ולפי שיש בכל הנבראים מקצתן אסורים ומקצתן מותרין אמר כל אמרת אלוה צרופה. לומר כי כונת התורה היתה בהיתר מקצת ובאסור מקצת כדי לצרף הדעות ולזכך השכל: ובמדרש מי עלה שמים זה משה שנא' (שמות י"ט:ג') ומשה עלה אל האלהים. וירד זה משה שנא' (שם) וירד משה מן ההר. מי אסף רוח בחפניו זה משה שנא' (שם ט) כצאתי את העיר אפרוש את כפי אל ה'. מי צרר מים בשמלה זה משה שנא'(שם טו) נצבו כמו נד. מי הקים כל אפסי ארץ זה משה שהקים המשכן שנא' (שם מ) ויקם משה את המשכן, ד"א מי עלה שמים זה אליהו שנאמר (מלכים ב ב':י"א) ויעל אליהו בסערה השמים. מי אסף רוח בחפניו זה אליהו שנאמר (מלכים א י"ז:א') אם יהיו השנים האלה טל ומטר וגו'. מי צרר מים זה אליהו שנא' (מלכים ב ב':ח') ויקח אליהו את אדרתו. מי הקים כל אפסי זה אליהו שהחיה את המת שנא' (מלכים א י"ז:כ"ג) ראי חי בנך. ד"א מי עלה שמים זה הקב"ה שנאמר (תהילים מ"ז:ו') עלה אלהים בתרועה וירד זה הקב"ה שנא' (שמות י"ט:כ') וירד ה' על הר סיני. מי אסף רוח בחפניו זה הקב"ה שנא' (איוב י"ב:י') אשר בידו נפש כל חי ורוח כל בשר איש. ומי צרר מים זה הקב"ה שנא' (שם כז) צורר מים בעביו ולא נבקע ענן תחתם. מי הקים כל אפסי זה הקב"ה שנאמר (שמואל א ב':ו') ה' ממית ומחיה, מה שמו שדי שמו ה' צבאות שמו. ומה שם בנו בני בכורי ישראל, ולפיכך סמך לזה כל אמרת אלוה צרופה שא"א לתורה בלא ישראל וא"א לישראל בלא תורה. בא הכתוב הזה לבאר כי כונת הש"י בתורה ובמצות לצרף בהן הדעות ולהשיג בהן המושכלות. ועל הכונה הזאת באה מצות הפסח כדי להתעורר ולקבוע בנפש שורש האמונה והעבודה, וע"כ צוה הכתוב לשחוט הפסח לעיניהם של מצריים שהיו עובדין לצורת הצאן, שהרי המצריים לא היה להם אלוה מצד המזלות ולא מצד הכוכבים ולא מצד בריאת העולם אלא מצד הטובה שכל המטיב להם היה ראוי אצלם לעבדו, וע"ז הענין היו עובדים לצורת הצאן כמו שאמר הכתוב (שמות ח':כ"ב) כי תעבת מצרים נזבח לה' אלהינו, בעבור שהיתה מגעת להם טובה גדולה מאד מצד הצאן יותר מכל

שאר בע"ח ואין בני אדם משעבדין אותן בגופם כענין שוורים לחרישה וסוסים לרכיבה, והחיות אינן תחת ידם שאינן נוחות להכבש כמו הצאן והן מזיקות לבני אדם ואשר אינם מזיקות אינן מועילות לבעליהן כלום ואין להם בהם הנאה זולתי שהם מאכליו, אבל מין הצאן היה נכבד בעיניהם וראוי לעבוד צורתו יותר מכל צורת שאר הנבראים שהאדם צריך לטרוח אחריהם ואין משעבדין בגופן אלא שמגעת מהן לבעליהן טובה בגיזה ובחלב ובולדות ובשביל זה היה הצאן נכבד בעיניהם וראוי לעבדו, ומן הטעם הזה היו המלכים עושין עצמן אלוהות לרוב גדלם וממשלתם והיכולת להרוג או להטיב יותר משאר האדם, כמו נמרוד שהיה עושה עצמו אלוה, הוא שאמר עליו הכתוב (בראשית י':ט') הוא היה גבור ציד לפני ה', וכן פרעה שהיה אומר שהוא עשה את עצמו ונילוס נהרו כמו שאמר עליו הנביא (יחזקאל כ"ט:ג') התנים הגדול הרובץ בתוך יאוריו וכו', וכנגד הדעת הנפסדת הזאת אמר דוד (תהילים ק':ג') דעו כי ה' הוא אלהים הוא עשנו וגו', ולא נמצא בתורה מי שיעשה עצמו אלוה אלא מלך לפי שהיכולת בידו יותר משאר בני אדם. ומן הענין הזה יוכיח הנביא לישראל מעבודת העליונים או מבני אדם שהיו מטיבין להם והיו עובדין אותן, והוא שאמר (הושע ב':ז') כי אמרה אלכה אחרי מאהבי וכו'. כלומר הכוחות העליונים או בני אדם המטיבים להם וזהו מנהג מצרים באמונתם. גם ההפרש שהפרישה תורה בין המאכלים המותרים והאסורים הכל לצרף בהם הנפש המשכלת שהרי המצות חיי הגוף והנפש הן שכן אמר שלמה (משלי ד':כ"ב) כי חיים הם למוצאיהם וגו' כי חיים הם למוצאיהם זהו חיי הנפש ולכל בשרו מרפא זהו חיי הגוף, והמאכלים שאסרה תורה הם מזיקים את הגוף ומולידים בנפש אכזריות ותכונה רעה לפי שהם גסי הטבע ורבי הליחה והרופאים יודעין זה והראוי למקבלי התורה לזכך שכלם במאכלים הטהורים ולהזהר מן האכזריות, וזהו שאמרו רז"ל וכי מה איכפת לו להקב"ה בין שוחט מן הצואר לשוחט מן העורף הא לא ניתנו המצות אלא לצרף בם את הבריות הה"ד כל אמרת אלוה צרופה כלומר לצרוף בהן הנפש המשכלת שלא ירגילנה אדם בדרך אכזריות אלא בדרך רחמנות בשחיטה ולא בנחירה מן הצואר ולא מן העורף:

גם איסור החמץ בפסח מן הטעם הזה הוא כדי לצרף נפש המשכלת ולקבוע בלב אמונת השם ית' בזכרון הנפלאות הנכללות ביציאת מצרים וכי נאסר לנו החמץ לזכרון שלא הספיק בצקם של אבותינו להחמיץ עד שנגאלו, וכפשט הכתוב (שמות י"ב:ל"ט) ויאפו את הבצק אשר הוציאו ממצרים וגו', ומן הידוע באיסור החמץ שיש בו רמז ליצה"ר והאדם חייב להגביר יצ"ט על יצה"ר וזאת כונת התורה בתעניות ובתפלות ובצדקות וזהו עיקר הפירוש בפסוק (משלי י"ב:י') יודע צדיק נפש בהמתו כלומר נפש הבהמית

שלו כי הצדיק משבר ומכניע אותה מלשון (שופטים ח׳:ח׳) ויודע בהם אנשי סכות וכן (תהילים קל״ח:ו׳) וגבוה ממרחק יידע. והנה לשון חמץ מלשון (שם עג) כי יתחמץ לבבי, כי הלב הנוטה להרשיע יקראוהו רז"ל החמיץ כענין שאמרו בכורש כאן קודם שהחמיץ כאן לאחר שהחמיץ וכן היין הנפסד נקרא חומץ, וכן אמרו בפירוש גלוי וידוע לפניך שרצוני לעשות רצונך ומי מעכב שאור שבעיסה כלומר יצה"ר הרי שהמשילו יצה"ר לשאור, ואמרו במדרש כי הוא ידע יצרנו אוי לה לעיסה שהנחתום מעיד עליה שהיא רעה, ועל כן היה החמץ מרוחק מן המזבח והזהירה עליו תורה שלא להקריבו כל עיקר הוא שכתוב (ויקרא ב׳:י״א-י״ב) כי כל שאור וכל דבש לא תקטירו ממנו אשה לה' קרבן ראשית תקריבו אותם לה' ואל המזבח לא יעלו לריח ניחוח. לפי שהמזבח היה לריח ניחוח ומקום מיוחד לכפרה ולרצון והחמץ לא לרצון. ומה שהיה חמץ בקרבן תודה לא היה ראוי להקריבו קרבן כי אם להניף אותו תנופה, וע"ז אמרה תורה לא יראה ולא ימצא לא יראה במעשה ולא ימצא במחשבה אלא שיבטלנו בלב ולפי שהמצות שלשה חלקים מצות הפה והלב והמעשה כמ"ש (דברים ל׳:י״ד) בפיך ובלבבך לעשותו, באה התורה לבטלו בלב כנגד המצות התלויות בלב, ובאה הקבלה לבערו מן הבית או לשרפו כנגד מצות המעשה, ולומר כל חמירא כנגד מצות הפה כדי שיתקיימו שלשה חלקי המצות באיסור החמץ והא למדת שאיסור החמץ כולל כל המצות וכיון שהחמץ יש בו רמז ליצה"ר מכאן יש לנו רמז שכשם שאנו מצווים לבטל החמץ בלב מן התורה כך אנו חייבים לבטל יצה"ר מהלב ושלא ימשול בנו וזש"ה תשביתו. ודרז"ל דהיינו ביטול בלב דכתיב (בראשית ח׳:כ״א) כי יצר לב האדם רע מנעוריו, וכשם שבאה הקבלה לבער החמץ ולבדוק הבית בחורין ובסדקים כך אנו חייבים לחפוש ולבדוק חדרי בטן והכליות ממחשבו' ומהרהורים רעים, וכשם שבדיקת החמץ אינה לא לאור החמה ולא לאור הלבנה ולא לאור האבוקה אלא לאור הנר כך בדיקת יצה"ר אינה אלא לאור הנשמה הנקראת נר הוא שכתוב (משלי כ׳:כ״ז) נר ה' נשמת אדם וגו' ומה שהיה זמן איסורו ז' ימים לרמוז על האלף הז' שאין בו יצה"ר ואם היה האיסור ו' או ח' לא היתה הכונה מתבארת כל כך. וכשם שהותר לנו החמץ אחר הז' כן עתיד שיתחדש עולם אחר השביעי וישוב יצה"ר בעולם וזה ילך עד היובל הגדול שיעקרו לגמרי, וע"כ תמצא ביום נ' לעומר שהוא כנגד נ' של יובל שכתיב שם (ויקרא כ״ג:י״ז) חמץ תאפינה כי בו יתבטל יצה"ר לגמרי. ואמר (משלי ל׳:ה׳) מגן הוא לחוסים בו שהיא מגינה על הצרות והיא מגינה על החליים כי עם התורה א"צ לרופאים וזה דבר ברור מהבטחת הכתוב (שמות כ״ג:כ״ה) וברך את לחמך ואת מימיך וגו'. ואמר אל תוסף על דבריו פן יוכיח בך ונכזבת, הזהיר על

המצות שלא יתחכם אדם להם ושלא יוסיף עליהם כגון ד' מינין שבלולב או ד' פרשיות שבתפילין שלא יעשה מהן ה' כי כל המוסיף עובר על התורה שנא' (דברים יג) לא תוסיף עליו וגו' כי התורה תמימה שנא' (תהילים י"ט:ח') תורת ה' תמימה וגו' וכל מה שהוא תמים א"צ תוספת ומגרעת, וכל דברי התורה הם מזוקקין בלי סיג הוא שאמר דוד ע"ה (שם יב) אמרות ה' אמרות טהורות כסף צרוף בעליל לארץ מזוקק שבעתים:

חלק ב

כימי צאתך מארץ מצרים אראנו נפלאות (מיכה ז). פ' זה כולל שתי גאולות גאולה ראשונה של יציאת מצרים וגאולה אחרונה שהיא עתידה שעליה נתנבא ישעיה ואמר (ישעיה ס) קומי אורי כי בא אורך, דבר ידוע כי ע' אומות יש בעולם ויצאו כלם מע' איש היו כולם יוצאי יריכו של נח ומשם נפרדו הגוים לע' אומות שכן כתיב (בראשית ו) ומאלה נפרדו הגוים בארץ וגו', ועל זה אמר משה רבינו בלשונו (דברים לב) בהפרידו בני אדם וגו' שהם ע' למספר בני ישראל שהם ע' נפש כי על זה לא אמר למספר בני יעקב, וכל האומות ההם היו עובדי ע"ז בג' חלקים, מהם לשרים השוכנים באויר בגלגלי היסודות, מהם לכוכבים ולמזלות, מהם למלאכים העליונים הנקראים אלהים כענין שכתוב (שמות כב) זובח לאלהים יחרם, לא היה בכלם דורש את ה' זולתי נח ובניו שהשאירו שארית לעולם בקיום המין האנושי ובדרישת השם ית'. וידוע כי כשם שהיה אדם הראשון ראש לכל התולדות מתחלת הבריאה והוא המעיד על החדוש כן היה נח ראש לכל התולדות אחרי המבול מעיד על המבול שהוא כענין חדוש, וכשם שהיה לאדה"ר ג' בנים קין והבל ושת האחד מהם נתקלקל והוא קין והאחד היה ראש לכל הצדיקים והוא שת, כן היו לנח ג' בנים שם וחם ויפת האחד נתקלקל והוא חם והאחד היה ראש לכל הצדיקים והוא שם, ומן הידוע כי למך אביו של נח ראה לאדה"ר ואברהם ראה לנח כי אברהם בן נ"ח שנים כשמת נח וא"כ נח ושם בנו עד מפי עד על חדוש העולם והרי לך האמונה איך היתה משתלשלת מדור אל דור אצל היחידים שכל פעולותיהם ומעשיהם בנסים נסתרים, אבל מעולם לא נתפרסם האלהות בעולם בעיני האומות בנסים מפורסמים כי אם ביציאת מצרים על ידי ישראל, כי היו האומות רואות אותות ומופתים הגדולים ההם בשנוי הטבעים ואז היו מכירים ומודים כי יש אלהים שופט הארץ משנה הטבע כרצונו ומנצח ומשדד מערכת הכוכבים, וזהו שכתוב (הושע יב) ואנכי ה' אלהיך מארץ מצרים, יאמר כי פרסום אלהותו יתב' בעולם בנסים מפורסמים מארץ מצרים היה, ולכן הזכיר ה' אלהיך כלשון הנאמר במעשה בראשית (בראשית ב) ביום עשות ה' ובלשון הנאמר במ"ת (שמות ב) אנכי ה' אלהיך, ומזה אמר הכתוב (שם י) אשר התעללתי במצרים, ונראה

לי שהוא מלשון עולה כי כל המעשים הנעשים בעוה"ז יקראם הכתוב עלילות כלשון (תהלים קה) הודיעו בעמים עלילותיו, וכן (שמואל א ב) ולו נתכנו עלילות וזהו שתרגם אונקלוס ית נסין דעבדית. וכן אמר דוד על הש"י (תהלים סו) נורא עלילה על בני אדם, ומה שנקראו כל הפעולות עלילות מפני שכלן נמשכות ונאצלות מן העלה הראשונה וכל הנמצאים הם עלולים אצלו, וביאור הכתוב כי מתוך עלילותיו ונפלאותיו שבמצרים הראה את עצמו עילה, כי האומות מתחלה לא היו מאמינים בהשגחה והיו סבורים שהעולם קדמון והיתה דעתם שאין הפרש בין צדיק לרשע בין עובד אלהים לאשר לא עבדו אין שכר למי שמציל נפשות ואין עונש למי שהורג אותם אין משפט ואין שופט, כעין מה שתפשו חביריו לאיוב (איוב כב) ואמרת מה ידע אל הבעד ערפל ישפוט עבים סתר לו ולא יראה כן היתה כונת האומות באותן הזמנים כי אין ההשגחה מגלגל הירח ולמטה, גם המצרים שגלו ישראל ביניהם היתה להם הדעה הנפסדת, ואע"פ שיש אומה טועה מתוך פתיות היו המצרים טועים מתוך ריבוי חכמה כי היו חכמים גדולים יודעים הכחות העליונים אשר משטרם בארץ ושכובב פלוני ומזל פלוני ממונה על חלק פלוני מחלקי הארץ, והיו אומרים כי כיון שהעוה"ז השפל נמסר להנהגתם והם משרתי המלך הלא המכבד אותם המשרתים הוא מכבד את המלך ולכך היו עובדין לאותם הכחות והיו כופרים בעיקר שהוא השם המיוחד, ולפי שהכחות ההם אינם אלא שלוחים ואין כחם מעצמם לכך קראם הכתוב אלילים וזהו (ד"ה א יו) כי כל אלהי העמים אלילים, וה' שמים עשה. ולשון אלילים מלשון כח ואילות וכפל המלה למיעוט הכח לבאר שאין כחם מעצמן כי אם מכח השם המיוחד זהו וה' שמים עשה. והכפירה לפרעה ולמצרים היתה בג' דברים בהשגחת השי"ת ביכלתו בנבואת משה, בהשגחת הש"י הוא שכתוב (שמות ח) והפליתי ביום ההוא את ארץ גשן וגו' למען תדע כי אני ה' בקרב הארץ כמלך באמצע המדינה שהוא קרוב אל הקצוות משגיח על הכל ביכלתו, הוא שכתוב במכת הברד (שם ט) בעביר תדע כי אין כמוני בכל הארץ כלומר אין יכולת כיכלתי ואין שליט אחר דומה לי. בנבואת משה הוא שכתוב (שם) כצאתי את העיר וגו' כלומר כיון שהבאתי אני הפורענות ואני הדוחה אותו בתפלתי מזה תוכל לדעת (שם) כי לה' הארץ הוא המשגיח והיכול והשם נבואתו בפי ואז תתברר לך אמתת נבואתי. וחכמי המחקר משלו משל בענין ההשגחה אמרו כי העולם בכללו דומה לבית בנוי ושם שלחן ערוך ונרות דולקות, כן העולם, שהרי השמים בדמיון התקרה על הבית והכוכבים בדמיון הנרות שבשמים והצמחים כשלחן ערוך בבית והאדם בעולם הוא הפקיד על הבית שניתנו בידו כל עניני הבית ובעל הבית שבנה את הבית הוא הקב"ה והאדם הפקיד הזה לא ראה מעולם לבעל

הבית בעיניו אלא שגדל באותו הבית ואמרו לו כי אביו היה פקיד על הבית ההוא והוא גם כן יהיה אחריו, ואם הפקיד בעל שכל ידרוש ויחקור מי הוא בעל הבית כדי שיבא לפניו תמיד וכדי שלא יחטא בפקודתו כי יודע הוא כי לזמן קרוב או רחוק יבא לחשבון עמו על פקידתו וחושב בלבו כאלו בעל הבית על ראשו תמיד ונותן עיניו בו ובמעשיו, והפקיד הסכל יעשה היפך מכל זה לא ישתדל אלא במאכל ומשתה לא דעת ולא תבונה בו שישגיח לדעת בעל הבית מי הוא כיון שהוא רואה עצמו פקיד אוכל ושותה ועושה כל תאותו ואומר בלבו כיון שאינני רואה בעל הבית בעיני מי יביאני לומר שיש לבית בעלים, הרי זה כופר בבעל הבית והולך בשרירות לבו כאלו אין אדון בבית, ועליו אמר דוד (תהלים יב) אשר אמרו ללשוננו נגביר וגו', כן היו המצריים כופרים באדון העולם ומכחישים השגחתו ויכלתו ונבואתו של משה ועל כן זכו ישראל שיתפרסם האלהות בין העמים על ידם בראותם הנפלאות הגדולות, וזה שאמר הנביא בכאן כימי צאתך מארץ מצרים אראנו נפלאות, והכתוב הזה יכלול שתי הגאולות הראשונה ואחרונה הראשונה גאולת מצרים שהראה בהם נפלאותיו בי' מכות ששלח בהם שהיו ד' חלקים בד' יסודות, דם צפרדע היו מכות ביסוד המים, כנים ערוב היו מכות ביסוד העפר, דבר שחין ברד ארבה היו מכות ביסוד האש, חשך מכת בכורות היו מכות ביסוד הרוח שנאבד כל אשר נשמת רוח חיים באפיו מן הבכורות, רובן של עשר מכות היו בהתראה ולא ענש הכתוב אלא אם כן הזהיר, וכן דרשו ז"ל דם צפרדע בהתראה, כנים בלא התראה, ערוב דבר בהתראה, שחין בלא התראה, וכן כלן. והמסתכל בכתובים יפה ימצא כי כל שתי התראות היו אחת על היאור ואחת בהיכלו והוא שתמצא במכת הדם (שמות ז) לך אל פרעה בבקר הנה יוצא המימה ונצבת לקראתו על שפת היאור, ומיד נכנס פרעה להיכלו הוא שכתוב ויפן פרעה ויבא אל ביתו, ובמכת הצפרדעים אמר בא אל פרעה כלומר להיכלו, וכן תמצאם כלם. וטעם הדבר לפ"ד שתי התראות היו כן לפי שפרעה הרשע נתגאה על יאורו ונתגאה על היכלו, על יאורו ממ"ש (יחזקאל כט) לי יאורי ואני עשיתני. על היכלו ממ"ש ויבא אל ביתו ולא שת לבו גם לזאת, לימדך הכתוב כי מתוך שנתגאה נבוכדנצר על היכלו הוא שכתוב (דניאל ד) שלה הוית בביתי ורענן בהיכלי כי היה מתגאה ומעלה את עצמו ממדרגה אנושית למדרגה אלהית והקב"ה השפילו ממדרגה אנושית למדרגה בהמיית והיה אוכל העשבים כבהמה שבע שנים, כן פרעה הרשע מתוך שנתגאה על יאורו והיכלו באה לו מפלתו משם כי שם היו כל התראות ומשם באו כל המכות עליו. חתימת עשר מכות היתה מכת בכורות הוא שאמר משה (שמות יא) כה אמר ה' כחצות הלילה, הקב"ה אמר לו בחצות שכך העידה התורה במעשה ויהי

בחצי הלילה, ומה שאמר משה כחצות דרשו רבותינו ז"ל כדי שלא יטעו אצטגניני פרעה ויאמרו משה בדאי הוא, ויש לתמוה על המאמר הזה כי בודאי האצטגנינים והחרטומים מן המכה השלישית ואילך שהודו על כרחם ואמרו אצבע אלהים היא לא נתראו לפני משה ולא באו בהיכל המלך כי ראו במשה שהיה משיב כל חכמתם אחור וא"כ איך יתלו הטעות במשה עתה במכה העשירית ויאמרו משה בדאי הוא והם היודעים כי נאמני כל דבריו בתשע מכות הקודמות ולא נפל מכל דבריו ארצה, והנה המה חכמים מחוכמים וידעו כי כל מעשיו של משה היו מאת השי"ת כי כבר הודו בכך, ועוד כי אף אם יתלו השעות במשה מה היה משה חושש להם שישנה על זה הלשון הנאמר לו מפי הגבורה, אבל מן הנראה כי עד המכה השלישית מכת הכנים היו החרטומים והאצטגנינים חזקים באמונתם והיה הענין ודאי אצלם שאין מעשיו של משה מאת הקב"ה אלא בדרך חכמה ותחבולה, וכאשר באה המכה השלישית היו מכחישים חכמת עצמם והודו על נבואת משה ואמרו אצבע אלהים היא ומשם ואילך כשהיו רואין שהיו באות המכות כדבריו של משה תכף להתראה והיו מסתלקות בכח תפלתו בכל פעם ופעם אז היה הענין הולך ומתחזק בלבם והיתה נבואת משה מתבררת אצלם והיה שם שמים נודע ומתקדש בעולם על ידו. וכיון שנאמנו כל דבריו בכל המכות והיה ענין החרטומים והאצטגנינים הולך לאחור בשקריהם ובפחזותם וענין אמיתת נבואת משה הולך ומתחזק לכך נתייירא משה במכה האחרונה הזאת שהיא חתימת כל המכות פן ימצאו האצטגנינים והחרטומים מקום לטעות בדבריו כיון שלא מצאו עד עתה כן במכות הקודמות כי אם היו מוצאים עתה מקום לטעות יהיו מכחישים כל המכות והאותות והמופתים שלמפרע ויתחלל שם שמים, ועל כן היה הענין מוכרח למשה שהוצרך לשנות לשון השי"ת פן יטעו ויכחישו למפרע ונמצא שם שמים מתחלל, וחשש לזה במכה העשירית לפי שכל האותות הקודמות תלויות בה והנה על ידה נשתלחו ישראל ממצרים והוצרכו המצרים לשלחם על כרחם הוא שכתוב (שמות יב) ותחזק מצרים על העם למהר לשלחם מן הארץ. וזה היה פלא גדול וענין אלהי כי אחר שלקו בעשרה מכות ונתחסרו מכל ממונם עדיין היו מתחזקים עליהם לשלחם מן הארץ. וזה שאמרו במדרש (משלי כז) ברזל בברזל יחד ואיש יחד פני רעהו, ברזל בברזל יחד זה משה הצדיק ופרעה הרשע שהיו מתנקשין זה עם זה בדברים, בשעה שנכנס משה לפני כרעה אמר לו מי שלחך אמר לו אלהי העברים שלחני אליך אמר לו ומה אמר לך אמר לו שלח את עמי ויעבדוני, אמר לו וכי יש אלוה בעולם שאיני מכירו חייך שכל אלוהות שבעולם שלחו לי אגרות אבל אלוה זה שאתם מזכירין לא שלח לי אגרת מעולם, כיון שלא מצא שמו של הקב"ה אמר לו

לא כך אמרתי לך לא ידעתי את ה' מיד שלח והביא כל חכמי מצרים אמר להן מימיכם שמעתם שמו של אלהיהם של אלו אמרו לו כך שמענו שבן חכמים הוא בן מלכי קדם, שנאמר (ישעיה יט) אך אוילים שרי צוען חכמי יועצי פרעה עצה נבערה איך תאמרו אל פרעה בן חכמים אני בן מלכי קדם, אמר להן הקב"ה שוטים שבעולם קריתם עצמכם חכמים ולי בן חכמים חייכם שאני מאבד חכמתכם מן העולם שנאמר (שם כט) ואבדה חכמת חכמיו, אתה אומר לא ידעתי את ה' סופך לידע אתה אומר וגם את ישראל לא אשלח סופך לשלח ע"כ, משל למה הדבר דומה למלך שאמר לעבדו צא והבא לי דג מן השוק, הלך והביא לו דג נבאש א"ל בגזרה או אכול את הדג הנבאש או תלקה מאה מלקיות או תתן מאה מנה, אמר לו אני אוכל הדג, לא הספיק לאכלו עד שאמר אני אלקה מאה מלקיות, לקה נ' או ס' לא הספיק ללקות עד שאמר אני נותן מאה מנה, נמצא אוכל את הדג ולוקה מלקיות ונותן מאה מנה, כך אירע למצרים לקו ושלחו ונטלו את ממונם מי גרם להם על שנתקשו לפני הקב"ה אף הוא נתקשה להם על ידי משה שנאמר ברזל בברזל יחד זהו ענין גאולה ראשונה שעליה אמר כימי צאתך ממצרים. ואמר אראנו נפלאות על גאולה אחרונה ועתידה היא שתהיה בדמיון גאולת מצרים שכן אמר ישעיה (שם כג) כאשר שמע למצרים יחילו כשמע צר ודרז"ל כל צר שבמקרא חסר במלכות הרשעה הכתוב מדבר, מי שפרע מן הראשונים יפרע מן האחרונים. במצרים דם ובארם דם שנאמר (יואל ג) דם ואש ותמרות עשן. במצרים צפרדעים שקולן קשה ובארם כתיב (ישעיה סו) קול שאון מעיר. במצרים כנים ובארם כתיב (שם לד) ונהפכו נחליה לזפת ועפרה לגפרית. במצרים ערוב ובארם כתיב (שם) וירשוה קאת וקפוד וגו'. במצרים דבר ובארם (יחזקאל לח) ונשפטתי אתו בדבר ובדם. במצרים שחין ובארם כתיב (זכריה יב) המק בשרו והוא עומד על רגליו. במצרים ברד ובארם כתיב (יחזקאל לח) ואבני אלגביש. במצרים ארבה ובארם כתיב (שם לט) אמור לצפור כל כנף ולכל חית השדה הקבצו ובאו, במצרים חשך ובארם כתיב (ישעיה לד) ונטה עליה קו תוהו. במצרים מכת בכורות ובארם כתיב (שם) כי רותה בשמים חרבי הנה על אדום תרד, וכתיב (שם) חרב לה' מלאה דם הדשנה מחלב וגו' כי זבח לה' בבצרה וגו' וכתיב (שם) וירדו ראמים עמם רבי מאיר אומר אלו רומיים, וענינו וירדו לטבח עמם וכתיב אחריו כי יום נקם לה' וגו', וכן באר ישעיה עוד בפרשת קומי אורי כי בא אורך, וע"כ של בעלי הדין היא עתידה ואין להן פתחון פה בהבטחת נבואה זו לומר כי היתה ועברה כי בודאי הענין מוכרח שהיא עתידה כי מעולם לא נתקיימה בשום זמן מן הזמנים, וכל פסוקי הפרשה מוכיחין כן, הוא שאומר (ישעיה ס) שאי סביב עיניך וראי כלם נקבצו באו לך וגו', ודבר ידוע כי

בבית שני לא נתקבצו כלם כי לא היו אלא ד' רבוא בלבד שעלו מבבל, וכן מה שנאמר (שם) כל צאן קדר יקבצו לך וגו', מעולם לא נתקיים זה שתמסור אומה זו של קדר ונביות והיא אומת ישמעאלים הצאן והמקנה שלהם לצורך הקרבנות, וכן עוד (שם) מי אלה כעב תעופינה וגו' המשיל ישראל ליונים שהם עתידין לחזור לקנם וכן (שם) ובנו בני נכר חומותיך, מעולם לא נתקיים זה כי בבית שני לא די שלא בנו בני נכר חומותיך אלא שהיו מבטלים הבנין שהיו ישראל בונין והיו נלחמים עמהם על בנינו כענין שכתוב (נחמיה ד) הבונים בחומה והנושאים בסבל, (ישעיה ס) ומלכיהם ישרתונך כמה נפלא ועצום גוי כזה לפני בוראו יתב' כי בזמן הקצף הם בגלות עבדים לכל האומות ובזמן הרצון אפי' מלכי העכו"ם עבדים להם זהו ומלכיהם ישרתונך כי בקצפי הכיתיך וברצוני וגו' וכן ופתחו שעריך וגו' גם זה לא היה בבית שני שלא היו רשאין לעמוד והדלתות פתוחות אבל היו נסגרות קודם שקיעת החמה ולא היו פותחין אותן עד חום היום הוא שכתוב (נחמיה ג) ואומר להם לא יפתחו שערי ירושלים וגו', וכן כתיב אחריו כי הגוי והממלכה אשר לא יעבדוך יאבדו וגו' וזה ודאי לא נתקיים בבית שני אבל היו אבותינו בבית שני הם ובניהם משועבדים למלכיות, וזה ידוע ומפורסם בתלמוד, (שהיה רבינו הקדוש גדול הדור ונשיא ומעלה מס למלכות קיסר) וכל גדולי הדורות שבבית שני כלן היו משועבדין לאומות ומתי נתקיים זה שכל האומות שלא יעבדו לישראל יאבדו אבל הוא בלי ספק הבטחה לעתיד על כרחן של בעל ריבנו, וזהו שדרשו רבותינו ז"ל אומרים לו למלך המשיח מדינה פלונית מרדה בך יצוה ויאמר יבא ארבה ויכלה אותה, מלכות פלונית מרדה בך יצוה ויאמר יבא ערוב ויאכלם שנאמר (ישעיה יא) והכה ארץ בשבט פיו וגו' וכן (שם) והלכו אליך שחוח וגו':

ואמרו במדרש בית ראשון ובית שני שנעשו על ידי בשר ודם והם שלמה וכורש לפי שסופן ליחרב נקראו על שמו של בשר ודם שנאמר (ישעיהו כ"ט:א') ציון היא עיר דוד וכתיב (ד"ה א' י"א) קרית חנה דוד אבל הבית השלישי שעתיד להיות הבנין בנין שמים ועתיד להתקיים לעולם לכך נקראת על שמו של הקב"ה שהוא חי וקיים לעולם שנאמר (ישעיהו ס':י"ד-ט"ו) וקראו לך עיר ה' ציון קדוש ישראל, וכן אמר תחת הנחשת אביא זהב ותחת הברזל אביא כסף וגו', יאמר זה על ענין המסים שגזלו ממנו ורבוי העול שהטילו על ממונם של ישראל שהכל ישתלם להם בזמן המשיח, וכן מצינו במדרש תהלים (ע"ב) מלכי תרשיש ואיים מנחה ישיבו. יקריבו לא נאמר אלא ישיבו שהן עתידים לשלם ולהשיב את הכל, וכתיב אחריו (ישעיהו ס':י"ח) לא ישמע עוד חמס בארצך, אם פרשה זו כבר עברה הרי חמס ושוד בגבוליה ואיה דבר הנביא, וכתיב אחריו (שם) לא

יהיה לך עוד אור השמש לאור יומם וגו' ומתי נתקיים זה ואיך הקב"ה לארץ הקדושה לאור עולם ואיך הוא עומד לתפארתה והיא עומדת בזויה וחרבה ושוממה מבלי בניה. וכתיב אחריו (שם) לא יבא עוד שמשך וגו' ושלמו ימי אבלך. ואיך שלמו ימי אבלנו בבית שני ועתיד שיעבור עלינו הגלות הארוך הזה המבהיל המחשבות, והנה אנחנו בגלות החל הזה אבלי ציון לא שלמו ימי אבלנו עדיין עד יערה עלינו רוח ממרום והרי הבטיחנו הנביא כי אחר שישלמו ימי אבלנו שתהיה הארץ ירושה לישראל לעולם לא תפסק, הוא שחתם בזה ענין הפרשה הוא שכתוב (ישעיה ל) ועמך כלם צדיקים וגו':

חלק ג

אודך על כי נוראות נפליתי נפלאים מעשיך ונפשי יודעת מאד. לא נכחד עצמי ממך אשר עשיתי בסתר וגו' גלמי ראו עיניך ועל ספרך כלם יכתבו וגו' (תהילים קל"ט:ט"ז). יאמר דוד המלך אודך על כי עלילות נוראות ביצירתי ואודך עליהם כי נפלאתי ביצירה ר"ל נפלאתי שנפלאים מעשיך בי ונפשי יודעת מאד, וטעם מאד דבק עם מעשיך כאלו אמר הכתוב נפלאים מעשיך מאד ונפשי יודעת כלומר נפשי המשכלת. והכונה לומר כי אע"פ שבשאר החיים נפלאים מעשיך אין בהם מי שיכיר אותך עליהם ונוראות היצירה הם נראים לחכמים כי כל אבר ואבר נברא בחכמה לא נכחד עצמי ענינו כחי והמלה בקמץ חט"ף העי"ן ואלו היה נקוד פת"ח היה פירושו גופי ולא היה צריך לומר אבל אמר הכתוב לא נכחד כחי ממך כלומר אפילו הכח שהוא קודם המעשה ביצירה ככח הזקן בנוער וכח הדבור בנולד כן היה הנוצר בכח טרם צאתו לידי מעשה וזה נכחד נעלם ממראה העין גם ממראה עיני הלב אעפ"כ ממך לא נכחד, וענין גלמי היא הטפה הנקפאת קודם שיצטיירו האיברים ממנה כשם שנקרא העץ גולם קודם שנעשה כלי ואמר ראו כלומר שנתן בה כח להצטייר האיברים בה. ועל ספרך כלם יכתבו לפניך הם ידועים כדבר הנכתב בספר כלומר כל הדברים גלוים לפניך טרם ציורם, ימים יוצרו יצירת האיברים אינה ביום א' כי אם בימים רבים, ואמרו רבותינו ז"ל לארבעים יום, ולא א' בהם אין בהם אבר א' שלא ידעו טרם היותו, ועל כן אמר דוד ע"ה כי מתוך יצירת הגוף יבחנו נפלאות הש"י, וזהו שאמר אודך על כי נוראות נפליתי יאמר מצד שאני רואה כי נפלאתי ביצירתי אני מכיר כי נפלאים מעשיך מאד ונפשי המשכלת יודעת זה וזה על דרך הכתוב (איוב י"ט:כ"ו) ומבשרי אחזה אלוה כלומר מתכונת גופי ומחכמת יצירתי אני רואה מעשה אלוה, וזהו שאמר נפלאים מעשיך כלומר בעליוני ובתחתוני, כי מלת מעשיך כוללת שלשה חלקי המציאות והם המלאכים והגלגלים והעולם השפל הזה, והנה האדם רואה שלשתם מבשרו, לפי שיצירת גופו נחלקת לג'

חלקים כנגדם, ומטעם זה נקרא האדם עולם קטן שהוא כולל העולם שהוא העולם הגדול, ותמצא ביצירת הגוף עולם הדבור שהוא הראש ושם השכל שופע על המוח כנגד עולם המלאכים שהן שכלים נפרדים. עולם החיות מן הצואר עד המתנים ושם הלב שהוא בעל תנועה וסבת כל התנועות שבגוף כנגד עולם הגלגלים שהם בעלי תנועה ובתנועתם העולם עומד. עולם הטבע ממתניו ולמטה והוא סבת ההויה וההפסד כנגד עולם השפל הזה שהוא בעל הויה והפסד, ולפי שראה דוד ג' חלקים אלו בנפלאות יצירת הגוף כנגד ג' חלקי המציאות נתן הודאה להקב"ה ואמר אודך כלומר אודך על החסד שאני מקבל ממך כי תתן לבריה קלה מעלה יתירה כזו להיותו כולל העליונים והשפלים, וידוע כי לשון הודאה נופל על חסד שאדם מקבל מאחר כענין שכתוב (תהילים קל"ח:ב') ואודה את שמך על חסדך, ומטעם זה אמרה לאה בבן הד' (בראשית כ"ט:ל"ה) הפעם אודה את ה', נתנה הודאה להקב"ה כי ראתה כי גדל חסד הש"י עמה וקבלה ממנו החסד הגמור ביתר מן הראוי, ומשלו משל על זה לכהן שהיה יורד לגורן נתן לו בעל הגורן כור א' של מעשר ולא החזיק לו טובה נתן לו אחר קומץ של חולין והחזיק לו טובה, אמר לו בעל הגורן אדני כהן אני נתתי לך כור וזה לא נתן לך אלא קומץ ואתה מחזיק לו טובה ולי לא החזקת אמר לו אתה מחלקי נתת לי וזה נתן לי מחלקו לפיכך אני מחזיק לו טובה. הא למדת כי ההודאה תבא מצד קיבול ריבוי החסד, וזהו שאמרו רז"ל לאה תפשה פלך הודיה עמדו כל בניה בעלי הודיה, דוד אמר (תהלים קלז) הודו לה' כי טוב. דניאל אמר (דניאל ב':כ"ג) לך אלה אבהתי מהודה ומשבח אנא, זהו שאמר אודך כי ההודאה באה על החסד שאדם מקבל מאת הש"י כי בשלשה חלקי גופו הוא מכיר ומתבונן נפלאות שלשת חלקי המציאות והוא כאלו אמר אודך על כל חלק וחלק הוא שכתוב הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו. וזה כנגד העולם השפל והזכירו תחלה לפי שאחריו הוא זוכה לחיי העוה"ב. הודו לאלהי האלהים כנגד עולם המלאכים שהם נקראים אלהים ומנהיגים הגלגלים שלמטה מהם. הודו לאדוני האדונים כל"ח כנגד עולם הגלגלים שהם אדונים לכל גוף וגויה והם מנהיגים העולם השפל הזה ובכל אחד ואחד הזכיר חסדו כי הנבראים כלם מקבלים חסד מאתו יתברך, והזכיר עוד שנית שלשה חלקים אלו בשלשה פסוקים של אחריהם מפני שלא אחז תחלה סדר המעלות והתחיל מן האחרון ומפני זה חזר להזכירם כסדר הראוי, זהו שאמר לעושה נפלאות גדולות לבדו כל"ח וזהו עולם המלאכים שהם צורות קדושות נפלאות מכוסות מעין האדם ואפילו עין המחשבה תלאה להשיגם, ועל כן קראם נפלאות גדולות וטעם לבדו כי הוא לבדו נשגב עליהם וכל שאר הנבראים תחתיהם והם קיום העולם ברצון הש"י. לעושה השמים

בתבונה זהו עולם הגלגלים כי מלת שמים כוללת שם הגלגלים כענין שכתוב (תהילים י"ט:ב') השמים מספרים כבוד אל ומעשה ידיו מגיד הרקיע. לרוקע הארץ על המים זהו העולם השפל הזה וזה בודאי חסד גמור מאתו יתב' שבטל טבע המים שטבעם לעלות למעלה על הארץ כמו שהיו מתחלה בבריאת העולם והוא בחסדו הקוה אותם אל מקום אחד ונראית היבשה להיות עליה בעליחיים והצמחים וזה החסד היה לעולם, כי אעפ"י שהציף המבול מים על היבשה לא היה אלא לזמן מועט לנקמת הרשעים ועם כל זה עשה חסד והשאיר מיני החיים בימי נח במעשה התיבה ונשבע שלא יביא מבול לעולם זהו כי לעולם חסדו, ופי' לרוקע הארץ שנתן שטח הארץ על המים ואע"פ שהמים גבוהים על הארץ הוא שתהיה הארץ כאלו היא גבוהה על המים שלא יעברו על הארץ כענין שכתוב (משלי ח':כ"ט) ומים לא יעברו פיו כי הוא נתן חול גבול לים. ודמיון הכתוב הזה מצינו באיוב שאמר (איוב ל"ח:ל') כאבן מים יתחבאו, כלומר המים שטבעם לעלות על הארץ יתחבאו לממה כאבן וזה מפני ישוב העולם, והנה זה חסד גמור, ואמרו במדרש כי מה שאמר נפלאות גדולות לבדו למי שהנס הנעשה לו לאדם אינו נודע אלא להקב"ה לבדו שאפילו האדם בעצמו אינו יודע בו מפני זה אמר לבדו והוא שאמרו אין בעל הנס מכיר בניסו:

והנה המזמור מזכיר והלך נפלאות הש"י בנבראים ומדבר בעיקר בריאת העולם וביציאת מצרים ובקריעת ים סוף ובנפלאות המדבר ובארץ ישראל ובענין הגלות והגאולה ממנו, ובענין הפרנסה שהוא עיקר גדול עד מאד, ויש בו כ"ו פסוקים וכל אחד מסיים כי לעולם חסדו וזה כמספר השם המיוחד והמספר כ"ו דורות שמבריאות עולם עד מתן תורה, ובא לרמוז שהקב"ה זנם וכלכלם בחסד הגדול הזה הזכיר תחלה בריאת העולם אמר לעושה אורים גדולים כי הם קיום העולם ואין להם הפסק. את השמש לממשלת ביום כלומר נתן לשמש כח שיהיה מושל ביום לתועלת העולם להאיר ולהחם האויר והוא תועלת החיים והצמחים, וזהו חסד מאתו יתברך והוא לעולם אין לו הפסק, את הירח וכוכבים לממשלות בלילה וכן הירח נותן בו כח למשול בלילה עם אור הכוכבים כי אור הירח והכוכבים צורך הולכי מדברות ויורדי הים וכחם שופע על הצמחים שנאמר (דברים ל"ג:י"ד) וממגד גרש ירחים, וידוע כי פעולת הירח במים וכתיב (איוב ל"ח:ל"א) התקשר מעדנות כימה או מושכות כסיל תפתח, לכל כוכב וכוכב יש לו כח הצמחים או באבנים ומתכות, ובכלל שני מאורים אלו קיום העולם כי בקור ובחום סבת היום אור החיים ואין להם הפסק לפיכך אמר כל"ח. ואחר שספר חסדו על כל העולם בכלל זכר בפרט חסדו על ישראל והראה בהם נפלאותיו והודיע שהוא לבדו אדון העולם

ומשנה הטבעים כרצונו, והזכיר ענין יציאת מצרים אמר למכה מצרים בבכוריהם כי לעולם חסדו, הזכיר מכת הבכורות כי על ידה יצאו ישראל ממצרים ולכך תפש המכה האחרונה, ויוצא ישראל מתוכם כל"ח, ביד חזקה ובזרוע נטויה כל"ח, זה כלל לשאר המכות, וכל זה ודאי חסד גדול לישראל כי היו ישראל בארצם והם לקו בכל המכות וישראל ביניהם וניצלו מכלם. והזכיר קריעת ים סוף לגוזר ים סוף לגזרים כל"ח, גם זה חסד גדול כי בעבור שלא יראו מלחמה לא נחם אלהים דרך ארץ פלשתים ושנה בעבורם טבע המים כדי שיעברו בתוכם, וחסד גדול אחר עשה עמהם בקריעת הים שקרעו י"ב קרעים לי"ב שבטים כדי שלא יכנסו בערבוביא אלא כל שבט ושבט עבר בדרכו שנגזר לו והחסד הזה ראוי לספר לעולם. ונער פרעה וחילו וגו' שלא היה להם יכולת לשוב לאחוריהם וזה ודאי חסד גדול שראו בשונאיהם נקמה גדולה ולא כחדו מהם. למוליך עמו במדבר ארץ גזרה שלא עבר בה איש ולא היה שם דרך והוא בחסדו הוליך אותם בענן יומם ובעמוד אש לילה ומראה אותם הדרך ועוד שהיו במדבר ארץ ציה וצלמות ושם סיפק להם כל צרכיהם בחסדו. למכה מלכים גדולים זכרם בכלל ואח"כ פרט אותם להגדיל השבח. ויהרוג מלכים אדירים. לסיחון מלך האמורי ולעוג מלך הבשן, זה ודאי חסד גדול כי לא היו מניחין ישראל לעבור ויצאו להלחם עמם והם היו עם רב גבורים חזקים ונתנם הש"י ביד ישראל שהיו חלשים ולא היו מלומדי מלחמה והרגו אותם עד בלתי השאיר להם שריד, ונתן ארצם לנחלה עוד חסד גדול מזה כי לא די שלא הכו אותם אלא שנתן להם ארצם לנחלה ולא באו שאר הגוים ולא נאספו עליהם להוציאם משם, ועוד חסד על חסד שהוסיף הקב"ה לישראל על מתנת אברהם שהרי לא נתן הקב"ה לאברהם אלא מעבר הירדן והלאה שהיו ארץ שבעה גוים והשלשה הנשארים והם קיני קניזי וקדמוני לא היתה להם והם עתידים שיירשום לעתיד לבא, וזו היא תוספת טובה שהוסיף הקב"ה בטובתו ונתן לישראל לנחלה ארץ סיחון שהיתה ממואב תחלה ונתן להם ארץ עוג מלך הבשן כי קיני מעשו וקנזי וקדמיני מעמון ומואב. ומה שלא זכר ולכל ממלכות כנען כמו שהזכיר למעלה לפי שכל פסוקי המזמור הזה חתומים שם במלת כי לעולם חסדו וממלכות כנען שנתן להם לא היה חסד כי אם אמת לפי שכבר נתנה לאברהם אבינו אבל ארץ סיחון ועוג שלא נתנה לאברהם ונתנה להם זה ודאי חסד. נחלה לישראל עבדו נטל מהם שהיו עובדי אלילים ונתנה לישראל שעובדים להקב"ה לבדו. שבשפלנו זכר לנו עוד חסד גדול כי כשיצאנו ממצרים הביאנו לארץ ואח"כ גלינו ממנה בעונינו והיינו בגלות ובשפלות וזכר לנו ברית אבות בגלות לחיותנו בין הגוים וזה יכלול גלות בבל גם הגלות הזה גלות ארם שהבטיחנו בו (ויקרא ו) ואף גם זאת וגו'. ויפרקנו

מצרינו כי חסדו הגדול עמנו בגלות לחיותנו בין הגוים. נותן לחם לכל בשר כל"ח הכתוב הזה מדבר בענין הפרנסה שהוא עיקר גדול וחסד הש"י על ברואיו שהוא מזמין לכל בריה מזון. וכדי להודיע שהפרנסה ענין גדול ונורא אמרו רז"ל (ברכות פ"ק דף ד' ע"ב) כל האומר תהלה לדוד בכל יום ג"פ מובטח לו שהוא בן העוה"ב. ושאלו בגמרא מאי טעמא אילימא משום דאית ביה אלפ"א בית"א נימא אשרי תמימי דרך דאזיל בח' אפי אלא משום דכתיב ביה מזוני דכתיב (תהילים קמ"ה:ט"ז) פותח את ידך ומשביע לכל חי רצון. נימא הלל הגדול דכתיב ביה (שם קלו) נותן לחם לכל בשר כל"ח אלא משום דאית ביה תרתי, למדנו מזה שאלמלא שיש בו זכרון מזונות בפסוק פותח את ידך יותר טוב היה לומר אשרי תמימי דרך. ומן הידוע כי הפרנסה מתחלקת לד' חלקים דומם וצומח וחי ומדבר, החלק הראשון כל דבר שאין לו תנועה ולא צמיחה כגון המתכות והאבנים והדומה להם הנקראים מין הדומם. החלק השני כל דבר שיש בו גידול וצמיחה ואין לו תנועה כגון העשבים וכיוצא בהן הנקראים מין הצומח. החלק השלישי כל מי שיש לו גידול וצמיחה מתנועע ממקום למקום כגון החיות והעופות הנקראים מין חי שאינו מדבר. החלק הרביעי האדם שהוא החי המדבר והוא כלול מכל החלקים הנזכרים מוסף עליהם הדבור הבא מכח הנפש השכלית וכולל כל המתיחסים לנפש. וד' חלקים אלו כל מה שהאחד יותר על האחרים במעלת ההכנה והיכולת הוא חסרי מהם במעלת הזמנת הפרנסה, וכבר כתבתי זה באות פ"א (פרנסה). ומפני זה אמר כל"ח כי חסדי הש"י בענין פרנסת כל נברא אינו פוסק לעולם. הודו לאל השמים כל"ח, וכן אחר שהזכיר הפרנסה חתם בפסוק זה לפי שהמטר בא מן השמים והפרנסה בסבת המטר הוא שכתוב (ישעיהו נ"ה:י') כי כאשר ירד הגשם והשלג מן השמים ושמה לא ישוב וגו'. וידוע כי המטר חסד גדול לעולם:

והנה המזמור הזה נקרא אצל רז"ל הלל הגדול ודרשו בפרק ערבי פסחים (פסחים דף קיח) למה נקרא שמו הלל הגדול אמר רבי יוחנן לפי שיושב הקב"ה ברומו של עולם ומחלק מזונות לכל בריותיו, ועוד אמרו שם וכי מאחר דאיכא הלל הגדול מאי טעמא אמרי' האי הלילא א"ר יוחנן מפני שיש בו ה' דברים יצי"מ קריעת ים סוף מתן תורה שעבוד מלכיות תחה"מ. יצי"מ דכתיב בצאת ישראל ממצרים. קריעת ים סוף הים ראה וינס. מתן תורה דכתיב (תהלים קיד) ההרים רקדו כאילים. שעבוד מלכיות דכתיב (שם קטו) לא לנו ה' לא לנו. תחית המתים דכתיב (שם קטז) אתהלך לפני ה' בארצות החיים, ומן הידוע כי תחית המתים יסוד התורה כולה ושרש המצות ואותו זמן הוא שמחת הנפש עם הגוף ביחד, שהרי ידוע כי הגוף כלי לנפש ועל ידו היא מראה פעולותיה וכל

מה שהנפש זוכה במעשה המצות לעולם הבא עם הגוף היה כי בהיותו מחובר עמה קיימו המצות ואם לא היה לגוף חלק בשכר המצות היה עשוק במשפטו והקב"ה אינו מקפח שכר כל בריה ועל כן ראוי שיטלו שכר ביחד כשם שקיימו התורה והמצות ביחד, ויראה לי כי שלמה רמז הענין הזה בספר (שיר השירים ה) הוא שאמר אני ישנה ולבי ער וגו' אמר ישנה רמז לגוף שנקרא ישן כשמת שנאמר (דניאל יב) ורבים מישני אדמת עפר יקיצו וכנהו בלשון נקבה ולא אמר אני ישן לפי שהחומר נמשל לנקבה, וכן המשילו בספר משלי לאשה זרה, ואמר ולבי ער רמז לשכל וכן כתיב (משלי טו) קונה לב. קול דודי דופק במאמר הבורא יתברך. ומלת דודי רמז לנפש וקרא דודי לפי שהצדיק הזוכה לתחית המתים הנה נפשו וגופו הסכימו הסכמה אחת בעבודת הבורא יתברך והנה הם דודים אחים נאמנים אוהבים זה לזה, ואמר פתחי לי רמז לתחית המתים שיקבל הגוף את הנפש בדמיון המלך שרוצה לחזור להיכלו כי כן הגוף היכל הנפש, ומצינו לשון הזה בתחית המתים הוא שכתוב (יחזקאל לז) בפתחי את קברותיכם ואמר אחותי רעיתי הזכיר על הגוף ד' לשונות של אהבה רמז להרכבתו מד' יסודות, ואמר שראשי נמלא טל זה טל שעתיד הקב"ה להחיות בו את המתים, קוצותי רסיסי לילה להשלים המשל, פשטתי את כתנתי הוא הגוף שהוא כתנת הנפש. איככה אלבשנה איך יהיה הפלא הזה ואיך יתכן שאלבש אותו, ואיננו כמסתפק בדבר ח"ו רק כמתמיה על הפלא הגדול של תחית המתים, ואחר שרחצתי את רגלי שנתרחצתי מטומאת הגוף ושיצאתי ממאסרו איככה אטנפם איך יתכן שאחזור באותו טינוף בדרך הטבע, אלא שהוא פלא עצום והוא דבר מלך שלטון. תשובת הגוף דודי שלח ידו מן החור הנה הנפש משתלשלת ובאה מן החור שבכסא הכבוד, ומעי המו עליו זה הגוף ההומה לקראתה, ולשון מעי נאמר על כלל האברים הפנימים שבגוף כגון הלב והכבד אשר כחות הנפש תלוין בהן, ואחר שנתנה הנשמה בהן אמר קמתי אני לפתוח לדודי וידי נטפו מור ואצבעותי מור עובר על כפות המנעול וידי נטפו מור זהו שכר המצות הנעשות בידים ואצבעותי מור עובר הוא שכר המצות הנעשות ברגלים, כי פי' אצבעותי אצבעות הרגלים, ולפי שהידים והרגלים הם עיקר כל הגוף הזכיר ידים ורגלים. ויתכן לפרש עוד כי הזכירם לענין פנימי לפי שהם ראשית הגוף ואחריתו כי הידים הם ראשית הגוף בהגביהו אותם והרגלים הם אחרית הגוף וזה רמז לקדושת עשר ספירות, כענין רחיצת הידים והרגלים של כהן בשעת עבודה, והנה הנפש מתעלה בהם באותו הזמן, על כפות המנעול הרי הצדיק גופו זקוף ועומד על רגליו מן הקבר שהיה סגור ונעול בתוכו, זהו על כפות המנעול כי שם היה כפות ונעול, והרי שהצדיקים עתידין לקבל שכרם באותו זמן בגוף ובנפש כשם שהיה

עמלם וטרחם בעבודת הש"י בגוף ובנפש ויהיו טהורים כמלאכי השרת וחיים וקיימים לעולם, וזהו שאמר הכתוב (ויקרא טז) כי ביום הזה יכפר עליכם זה יום הככורים שהוא בעוה"ז. לפני ה' תטהרו בתחית המתים, והוא שאמר דוד ע"ה (תהלים קטז) אתהלך לפני ה' בארצות החיים. והוא שאמרו במדרש בפסוק (משלי ט) טבחה טבחה מסכה יינה זו אסתר שע"י משתה שעשתה נגאלו, ואף ערכה לה שולחן בעוה"ז ובעוה"ב, וכל המועדים בטלים לעתיד לבא וימי הפורים לא יבטלו שנאמר (מגילה ט) וימי הפורים לא יעברו מתוך היהודים וגו', ובאור המדרש הזה לפי שהפורים הוא מועד של שמחה וכענין שכתוב (שם) ימי משתה ושמחה. ושמחת הנפש עם הגוף שבאותו זמן לא תתבטל לעולם, והיא היא הפורים שלה בשמחה ובתענוג שאין להם סוף והוא זמן תחית המתים. והנה המעלה הזאת הגדולה והנפלאה המעותדת לנפש שבחה שלמה בחכמתו וקראה אהבה בתענוגים הוא שאמר (שיר השירים ו) מה יפית ומה נעמת אהבה בתענוגים:

פורים

חלק א

חסדך ה' מלאה הארץ חוקיך למדני (תהלים קיט) פסוק זה אמרו דוד ע"ה. ומלת הארץ תכלול את העולם השפל הזה עם שלשת גלגלי היסודות המקיפין עליה, והוא כלשון (בראשית א) והארץ היתה תהו ובהו הכולל הארץ עם היסודות שעליה אשר ארבעתן רשומים בכתוב, וידוע כי האיש החכם הנלבב רואה ומכיר בסידורם ובתנועתם חכמתו של הקב"ה וחסדו הגדול בהנהגת עולמו, ועל כן יתחנן דוד בכתוב הזה לפני הש"י שיעשה חסד עמו שילמדהו חקיו ושיתבונן מתוך תורתו איך הוא יתב' מנהיג עולמו במדת החסד. דבר ידוע וברור כי חסד הש"י קדם לכל הנבראים כלם, לפי שהנבראים לא היו ראוים להברא כי כיון שהיתה הויתם נעדרת קודם היותם לא היה בהם זכות ולא שום ענין שבשבילו יהיו ראוים להברא א"כ חסדו הגדול הקדימני ואשלם, וכיון שהוא יתברך המציא כל הנמצאים אחר שלא היו הנה זה חסד גמור א"כ העולם כולו נברא בחסד, וז"ש דוד ע"ה (תהילים פ"ט:ג') אמרתי עולם חסד יבנה, ואחר שהמציא את עולמו בחסד הוא מתנהג עם נבראיו בחסד הוא שכתוב (דברים ה) עושה חסד לאלפים וכתיב (איוב י) חיים וחסד עשית עמדי ומזה תקנו בתפלתם המנהג עולמו בחסד. וצוה אותם על החסד לעשותו הוא שאמר הנביא (הושע י) זרעו לכם לצדקה קצרו לפי חסד. וצוה אותם לאהוב אותו הוא שאמר (מיכה י) ומה ה' דורש ממך כי אם עשות משפט ואהבת חסד. החסד הזה הוא שופע בכל יום בעוה"ז השפל עם כל אחד ואחד מן הבריות ממה שכתוב

כאן חסדך ה' מלאה הארץ, וכתיב (תהלים נב) חסד אל כל היום. והוא שופע גם בעולם הגלגלים הוא שכתוב (שם נז) כי גדול עד שמים חסדך והיא שופע גם בעולם המלאכים הוא שכתוב (שם קח) כי גדול מעל שמים חסדך. אם כן מדת החסד נמצאת ומתפשטת בכל המציאות כולו העליונים והשפלים, ואין להם קיום ועמידה זולתה והכל צריכין לה ואין לה סוף ותכלית, וזה שאמר ירמיה (איכה ג) חסדי ה' כי לא תמנו וגו' וכתיב חדשים לבקרים מלת רחמיו דבקה עם חדשים כי אין תכלית לחסדו יתברך ורחמיו חדשים בכל בקר ובקר, וכיון שכן שאין תכלית לחסדו יתב' מהו שאמר דוד ע"ה (תהלים קו) כי כגבוה שמים על הארץ גבר חסדו על יראיו שנראה מזה שיש למדת החסד שיעור ומדה כשם שיש שיעור ומדה לגובה השמים על הארץ, אין הדבר כן חס ושלום, אבל באור הענין במשל הזה לפי שאין אצל בעלי המורגש בחוש הראות שלהם גובה גדול יותר מגובה השמים על הארץ ואין העינים יכולין להעיד על גובה גדול יותר ממנו, אבל בודאי חסד הש"י גדול וגבוה מאד יותר מגובה הגלגלים, וע"ז אמר הכתוב כי גדול מעל שמים חסדך ביאר כי חסדו יתברך גבוה מאד למעלה מן הגלגלים, והנה הוא רחב יותר מרוחב העולם הוא שאמר (שם) כרחוק מזרח ממערב הרחיק ממנו את פשעינו, וידוע לבעלי החכמה כי ריחוק מזרח ממערב הוא כפלים מגובה השמים על הארץ וזה ענין מוכרח כי כיון שהארץ היא כנקודה בתוך העגול יתחייב שיהיו די קצוותיה שהן מזרח ומערב צפון ודרום שוים ושיהיה שיעור ריחוק שבין מזרח למערב כשיעור ריחוק שבין צפון לדרום מפני שהאמצעות יתחייב להיותו קרוב אל הקצוות בשיעור שוה ויהא אם כן מן הארץ לשמים חצי השיעור הזה. ואחר שהמשיל הכתוב לחסד הש"י פעם במדת גובה השמים על הארץ ופעם בכפלים זו ראיה שאין לחסדו יתברך שיעור ומדה ולא סוף ותכלית אבל הוא נאמר על צד הקרוב אצל השכל: כל מה שהקב"ה נותן לאדם בעוה"ז או שלוה או יסורין הכל חסד, וכן מצינו כי ההצלה מן היסורין נקרא חסד, הוא שאמר דוד (שם פו) כי חסדך גדול עלי והצלת נפשי משאול תחתיה, וכשם שההצלה מן היסורין נקראת חסד שכן כתוב (שם פט) ופקדתי בשבט פשעם וגו' וחסדי לא אסיר מעמו וזהו שאמר דוד (שם כה) כל ארחות ה' חסד ואמת לימדך הכתוב שאין כל ארחות הש"י יוצאין ממדת חסד ואמת ואפילו היסורין שמביא על האדם, שאם יביאם עליו על עון שקדם לו אם הם לכפרת עון זהו אמת, ואם הם התחלה מאת הש"י מבלי עון שקדם לו כדי שיתן לו השכר תמורתו מפני שסובל נסיון זהו חסד, וע"ז אמר דוד (שם סג) כי טוב חסדך מחיים יאמר טובים היסורין ואפי' כשהם בלי עון שהם חסד גמור מחיי העוה"ז, כי עם היסורים ההם יגיע אל החיים האמיתים שהם חיי העוה"ב, והמשל בזה למי שיש

לו מלאכה כבדה ומסגף ומענה בה את נפשו ואינו עושה בזה חמס לנפשו לפי שעם עינוי המלאכה הוא מתפרנס ומגיע לחיי הגוף בעוה"ז ולא יחיה זולתה, ולפי שהיסורין הם חסד גמור על כן אמר שפתי ישבחונך. וידוע כי כשהקב"ה מביא יסורין על האדם הוא מביאם עליו דרך החסד וזהו שאמר דוד (שם) ולך אדני חסד כי אתה תשלם לאיש כמעשהו, הזכיר שם אל"ף דל"ת שהוא מדת הדין, ובאר הכתוב אף כשאתה מביא על האדם יסורין במדת הדין לך ה' החסד כלומר אתה מתנהג עמו בחסד כשתשלם לאיש כמעשהו כי לעולם מדת החסד גוברת על מדת המשפט וכן אמר (שם) צדקתך כהררי אל משפטיך תהום רבה. באור הכתוב צדקתך על משפטיך כהררי אל על תהום רבה, ומצינו בקריעת ים סוף (שמות יד) ה' ילחם לכם היל"ל אלהים ילחם לכם כי מדת הדין היא הנלחמת והמחרבת ים, אבל בא לומר כי אפי' בנס הגדול הזה באבדן המצרים בים מדת רחמים היתה משותפת עם מדת הדין, ואע"פ שנראה שמדת הדין היתה בהן בלא רחמים כלל ממה שכתוב (שם) לא נשאר בהם עד אחד הרי מצינו שיתוף מדת רחמים שנתנו לקבורה ממה שכתוב (שם טו) נטית ימינך תבלעמו ארץ והימין הוא מדת החסד, וכן תמצא בענין גוג ומגוג שכתוב (זכריה יד) ויצא ה' ונלחם בגוים ההם וגו' והוא מדת הדין בלי ספק ואע"פ כן מצינו שם מדת רחמים והוא שיזכו לקבורה שנאמר (יחזקאל לט) ביום ההוא אתן לגוג מקום שם קבר. ולא מצינו מעולם שנשתמש העולם במדה"ד קשה שלמעלה כי אם בעמלק וע"ז אמר דוד (תהלים צ) מי יודע עוז אפך וכיראתך וגו', כלומר מי שיש לו ידיעה במה"ד קשה שלמעלה תחול עליו: גדול כח מדת החסד שהכתוב מיחס שהיא עם הקב"ה כמו האור העליון עצמו שהכתוב בו (דניאל ב) ונהורא עמיה שרא ובמדת החסד כתיב (תהלים ק) כי עם ה' החסד, כישראל שנאמר (שם קיז) כי גבר עלינו חסדו, ואמרו במדרש (תהלים קיח) יאמר נא ישראל כל"ח. מי העיד בהקב"ה ישראל מה עשה להם במצרים מה עשה להם בים מה עשה להם בסיני הוי אומר יאמר נא ישראל כל"ח, יאמרו נא בית אהרן כל"ח, בית אהרן הם המעידים על חסדו של הקב"ה שהם עבדיו ומקריבין לפניו בכל עת ובכל מי שעמד כנגדם לקח הקב"ה נקמתו ממנו, עמד קרח וסיעתו ובלעתן הארץ, עמד עזיהו להקטיר קטרת זרחה צרעת במצחו, ולמה שלמתי לו שכר זה בשביל שהלך ביושר שנאמר (מלאכי ב) בשלום ובמישור הלך אתי הוי אומר יאמרו נא בית אהרן כל"ח. יראי ה' ביתו של דוד שנאמר (תהלים קיח) חבר אני לכל אשר יראוך, אמר הקב"ה מה עשה עמי אמר (ש"ב ז)ראה אנכי יושב בבית ארזים וארון האלהים יושב בתוך היריעה, ומה עשיתי לו לעולם אשמור לו חסדי וגו' הוי אומר יאמרו נא יראי ה' כל"ח ע"כ. וכיון שהמדה הזו עליונה ועצומה שהיא מנהגת

ומקיימת המציאות כולו העליונים התחתונים חייב אדם להתבונן במדת החסד ושיזכור חסדי ה' תמיד כענין שאמר ישעיה (סג) חסדי ה' אזכיר תהלות ה' וגו'. מכלל חסדיו שעשה עם ישראל שהוציאם מתחת יד פרעה שהיה מלך גדול וישלח בו ובעמו עשר מכות והוציאם מתוכם באותו ובמופתים בכח גדול וביד חזקה ומתוך השעבוד הגדול יצאו מאפלה לאורה ומעבדות לחירות:

מכלל חסדיו שהטיב עמהם בזמן הזה בגאולה אחרת שהיתה גאולת הנפשות כי גאולת מצרים לא היתה אלא מעבדות לחירות וגאולה זו היתה ממות לחיים, והיה זה בימי אחשורוש שהיה מלך גדול מפרעה שהרי פרעה לא הזכיר הכתוב כי אם מלך מצרים, אבל המלך אחשורוש היה מולך על כל העולם מהודו ועד כוש כי היה הודו בקצה העולם וכוש בסוף העולם א"כ היה מולך מסוף העולם ועד סופו וזהו שכתוב (מגילה א) ויהי בימי אחשורוש הוא אחשורוש וגו':

על דרך הפשט ענין הפרשה הזאת שעשה המלך אחשורוש שתי משתאות בשושן הבירה אשר שם כסא מלכותו. המשתה האחד עשאו לגדולי המלכות המיוחסים ולשרי המדינות שבאו לפניו משבע ועשרים ומאה מדינה ועמד משתה זה שמנים ומאת יום שהם ו' חדשים, והוא שכתוב בשנת שלש למלכו כלומר בשנה השלישית למלכו עשה משתה וגו'. וכאשר נשלמו ימי משתה זה עשה משתה שני בשושן הבירה ג"כ לכל העם הנמצאים שם ועמד משתה זה ז' ימים, וזהו שכתוב ובמלאת הימים האלה עשה המלך לכל העם הנמצאים בשושן הבירה וגו'. וחזר לבאר באי זה מקום בשושן הבירה עשה משתה וזה שאמר בחצר גינת ביתן המלך. וביאור הכאוב כי אויר החצר היה מכוסה למעלה ומקולע ומעוטר סביב בחור כרפס ותכלת שהם בגדים מעולים בצבעונים נאים ביותר, וכל בגד ובגד מהן היה אחוז בחבלי בוץ שהוא הפשתים וארגמן שהוא הצמר הצבוע אדום, והבגדים הללו היו נתונים ופרושים על גלילי כסף ועמודי שש שהיו קבועים וזקופים בקרקע החצר והיה קילוע הבגדים הללו ופרישתן וכסוין הולך מגליל לגליל מעמוד לעמוד בציור נאה ומהודר, והיה קרקע החצר מכוסה ברצפה של בהט ושש והיו קבועים שם דר וסוחרת שהן אבנים טובות ומרגליות, והיו מציעים להם שם מטות זהב וכסף על הרצפה, והיו משקין אותן בכלי זהב הוא שכתוב והשקות בכלי זהב, ולמה עשה המשתה הגדול הזה לפי שחשב בחשבונו שלא יגאלו ישראל, ויש אומרים ששקט ממלחמותיו, ויש אומרים שנשא את ושתי המלכה מחדש, וזהו הנכון כי על כן עשה המלך משתה לאנשים גם ושתי המלכה עשתה משתה נשים. ביום השביעי כטוב לב המלך ביין, הגיד הכתוב כי עמד המשתה ז' ימים וביום הז' כשהיה שמח

מתוך משתה היין צוה להביא לפניו את ושתי בכתר מלכות להראות העמים והשרים את יפיה, כי היה מנהג מלכותו שהמלכה תתראה לעיני הכל ולא תסתר, והנה ושתי המלכה היתה ממלכות אחרת שדרך הנשים להסתתר או חשבה שהמלך שכור ולפיכך ותמאן המלכה ושתי. ויאמר המלך לחכמים יודעי העתים כלו' החכמים הזקנים יודעי העתים שעברו על המלכים הקדמונים, והכל נמשך אל כדת מה לעשות כי נטל עצה מהן ושאל להם כן, ויאמר ממוכן לא על המלך לבדו עותה ושתי המלכה והיום הזה תאמרנה שרות לשון (דברים ט) האמרת היום. והעצה שנתן לשלוח ספרים אל כל מדינות המלך להיות כל איש שורר בביתו, ומה שאמר ומדבר כלשון עמו עירב דבר אחר עם זה כדי שלא יהא קלון למלך. ונערי המלך משרתיו אמרו לו יבקשו למלך נערות בתולות טובות מראה ויפקד המלך פקידי' בכל מדינות מלכותו ויקבצו את כל נערה בתילה והנערה אשר תיטב בעיני המלך תמלוך תחת ושתי וייטב הדבר בעיני המלך ויעש כן. וסמך לזה מיד איש יהודי היה בשושן הבירה ושמו מרדכי וגו' כדי שיזכיר הכתוב לאסתר שהיתה ברשותו של מרדכי. ונקרא איש יהודי על שם שהיה מארץ יהודה וזהו שאמר אשר הגלה מירושלים וגו'. וביאר לך הכתוב כי קודם שתבא אסתר לבית המלך כבר היה מרדכי גדול בבית המלכות ודר בארמון המלך ועל כן אמר בשושן, כי בכ"מ שתמצא במגלה זו בשושן הבירה הכונה על ארמון המלך ששם כסא מלכותו שהיה שמו שושן, כי לשון הבירה הוא ארמון כמו (ד"ה א כט)כי לא לאדם הבירה, והארמון הזה ששמו שושן היה בתוך עילם המדינה וכן כתוב בספר דניאל (ח) ואני בשושן הבירה אשר בעילם המדינה, וכשתמצא במגילה זו שושן סתם או העיר שושן הכולה על שם מדינה ששמה שושן שהיתה קרובה לעילם. ויש לך לדעת כי רוב אנשי העיר שבשושן היו ישראל אבל בשושן הבירה הוא ארמון המלך לא היו שם ישראל כלל אלא מרדכי כן פירש החכם רבי אברהם בן עזרא ז"ל, ומה שאני מבאר בכאן הוא דרך פירושו שהוא הפירוש הנכון מכל הפירושים שנעשו במגילה זו, וכן אמר כי שושן הבירה לבד ושושן סתם או העיר שושן לבד, ואמר כי ההיכל והארמון אשר למלך היה שמו שושן הבירה ואין שם יהודי כלל כי אם משרתי המלך ומרדכי עמהם, והמדינה הקרובה לעילם ששם היהודים שמה שושן סתם ויקראנו הכתוב פעם שושן כענין שכתוב הנמצאים בשושן ופעם העיר שושן כענין שכתוב והעיר שושן נבוכה והעיר שושן צהלה ושמחה. ויהי בהשמע דבר המלך ודתו וגו' ותלקח אסתר אל בית המלך ותיטב הנערה בעיניו ותשא חסד לפניו והחסד תשא עמה לא יזוז ממנה. לא הגידה את עמה ואת מולדתה וגו', מה שצוה עליה כן כדי שתשמור תורת הש"י בסתר שלא תאכל נבלות ותשמור השבתות ולא ירגישו המשרתים

כי אם היה יודע המלך שמא יכריחנה בכך כי בעל כרחך נתפשה, ובהגיע תור אסתר בת אביחיל דוד מרדכי לא בקשה דבר גם זה לאות על שכלה. וכל עבדי המלך אשר בשער המלך כורעים ומשתחוים להמן, כתב החכם רבי אברהם ז"ל יש לשאול ולמה הכניס מרדכי עצמו בסכנה גם הכניס כל ישראל היה ראוי שידבר לאסתר ותסירהו משער המלך, אבל חק המלכות שכל מי שנתמנה במינויו והוא זז משם דמו בראשו. וירא המן כי אין מרדכי כורע ומשתחוה לו. ויבז בעיניו לשלוח יד במרדכי לבדו ויבקש המן להשמיד את כל היהודים. ואז הפיל פור ונפל לו הגורל בחדש אדר ושמח שמחה גדולה לפי שבו מת משה ולא ידע שבו נולד, ויקראו סופרי המלך בחדש הראשון בי"ג יום בו. ונשלוח ספרים ביד הרצים וגו' והעיר שושן נבוכה. ומרדכי ידע את כל אשר נעשה. ואז שלח לאסתר שתתחנן לפני המלך על זאת, ואמר לה אל תדמי בנפשך להמלט בית המלך מכל היהודים כי אם החרש תחרישי בעת הזאת וגו'. ביאור הכתוב כי אם החרש תחרישי בעת הזאת רוח והצלה יעמוד ליהודים ממקום אחר ולא על ידך, ואם תחשבי שתמלטי תאבדי וכל בית אביך עמך, ומי יודע אם לעת כזאת הגעת למלכות כלומר שמא לא הגעת למלכות ואל המעלה הזאת אלא בעבור העת הזאת שתושיעי את ישראל, ואז השיבה לו לך כנוס את כל היהודי' וצומו עלי ואל תאכלו ואל תשתו שלשת ימים לילה ויום, והנה אסתר בטחה באלהיה על כן התענתה ולא בטחה ביפיה כי פני המתענה תשתנה אף כי עד היום הג', כל זה כתב ר' אברהם ז"ל. יבא המלך והמן היום בכאן נרשם השם המיוחד ברמז, ומה שלא נזכרים במגילה זו בפירוש כתב בזה רבי אברהם ז"ל אין במגילה זו זכרון השי"ת כלל מפני שהמגילה הזו חברה מרדכי. וזה העד וישלח ספרים וכלם משנה ספר א' כטעם פתשגן והעתיקוה הפרסיים ונכתבה בדברי הימים של מלכיהם והיו עובדין ע"ז והיו כותבין תחת השם הנכבד שם תועבותם כמו שעשו הכותיים שכתבו תחת בראשית ברא אלהים ברא אשימא, והנה כבוד הש"י שלא יזכרהו מרדכי במגילה עכ"ל ז"ל:

בלילה ההוא נדדה שנת המלך. אחשורוש ממנו, כן פירשו בו רז"ל (מגילה דף טו ב) והוא פשוטו של מקרא נפל ליה מילתא בדעתיה אמר מאי דקמאי דקא אזמנתיה אסתר להמן דילמא עצה קא יעצו מליה דההוא גברא למיקטליה, הדר אמר אי הכי לא הוה אינש דרחים לי דהוה מודע לי, הדר אמר דילמא איכא איניש דעביד בי טיבותא ולא פרעתיה מיד, ויאמר להביא את ספר הזכרונות ויאמר המלך מה נעשה יקר וגדולה למרדכי על זה וגו', יביאו לבוש מלכות אשר לבש בו המלך ואשר נתן כתר מלכות בראשו פירוש וכתר מלכות אשר נתן בראשו, והמן שאל שלשה דברים הלבוש והסוס

והכתר וחרה לו למלך על הכתר ועל כן אמר ונתן הלבוש והסוס ולא הזכיר הכתר, או יאמר וסוס אשר רכב עליו המלך, אותו סוס אשר נתן כתר מלכות בראשו ומלת בראשו תחזור לסוס כי היה למלך סוס שישימו כתר מלכות בראשו כאשר ירכב עליו המלך ואין אחד מעבדיו רשאי לרכוב על אותו סוס וזה דבר ידוע, כן כתב ר' אברהם ז"ל. ועשה כן למרדכי היהודי היושב בשער המלך וגו'. ויקח המן את הלבוש ואת הסוס וילבש את מרדכי וגו' והמן נדחף אל ביתו אבל וחפוי ראש ויאמרו לו חכמיו וזרש אשתו אם מזרע היהודים מרדכי וגו', כלומר אם היה מזרע שאר האומות אפשר שישלים עמך אבל אם הוא מזרע היהודים לא תוכל לו ולא ישלים עמנו לפי שנצטוה מפי השי"ת תמחה את זכר עמלק ואיך יעבור על צוויו. עודם מדברים עמו וסריסי המלך הגיעו ויבהילו להביא את המן וגו' ויבא המלך והמן עם אסתר אל המשתה וגו' מה שאלתך אסתר המלכה ותנתן לך. ותען אסתר ותאמר תנתן לי נפשי בשאלתי ועמי בבקשתי כי נמכרנו וגו' שכך כתוב בתורת משה בפרשת התוכחת (דברים כ"ח:ס"ח) והתמכרתם שם לאויביך לעבדים ולשפחות ואין קונה. אבל הריגה לא נזכרה בכל הפרשה ומזה אמרה אסתר יודעת אני שאין הענין גזירת שמים אלא גזירת המן ויכולה היא להתבטל זהו כי אין הצר שוה בנזק המלך. כלומר אין נזק המן הצר ראוי להשוותו לנזק הראוי לבא עלינו בשביל המלך שהמלכנו עלינו רמז למה שכתוב בפרשה (שם) יולך ה' אותך ואת מלכך אשר תקים עליך וכו'. מי הוא זה ואי זה הוא אשר מלאו לבו וגו' איש צר ואויב וגו'. והמן נבעת מלפני המלך והמלכה. והמלך שב מגינת הביתן אל בית משתה היין והמן נופל על המטה, פשט הכתוב הזה כי היה מתחנן לאסתר ומתנפל לפני רגליה והיא על המטה שתתחנן אל המלך בעדו, ויאמר המלך הגם לכבוש את המלכה עמי בבית נראה שחשדו המלך באסתר, הדבר יצא מפי המלך וגו' ויאמר חרבונה גם הנה העץ וגו', ונקרא חרבונא שתי תיבות חרבו נא כלו' חרבו עתה לפי שהיה (עד) עתה חרבו של המן ומלאך המות שלו. וע"ז דרז"ל חרבונה זה אליהו והכונה שנדמה לו אליהו בדמות חרבונה א' מן הסריסים והיה אליהו למרדכי ומלאך המות להמן וזהו חרבו נא חרבו עתה כלומר זה היה סיבת מהירות מיתתו שאמר גם הנה העץ אשר עשה המן למרדכי ויאמר המלך תלוהו עליו. מיד ויסר המלך את טבעתו אשר העביר מהמן ויתנה למרדכי. ואחר שנתלה המן הוצרכה אסתר להעביר אגרות הראשונות שנשתלחו כבר, וזהו שכתוב ותוסף אסתר ותדבר לפני המלך וכו'. כי איככה אוכל וראיתי ברעה אשר תמצא את עמי, והשיב לה המלך הנה בית המן נתתי לאסתר ואותו תלו על העץ על אשר שלח ידו ביהודים. ואתם כתבו על היהודים וגו' אין להשיב. ויש לשאול והיאך שואל להשיב

הראשונות, אבל תשובתו של מלך היתה כן מאחר שתלו את המן על העץ תוכלו לכתוב בשם המלך ותאמרו כי מה ששלח המן באגרות הראשונות שיהרגו האומות לישראל לא כך היתה כונת המלך אלא שיהרגו היהודים בשונאיהם והמן זייף את השטרות וחתם אותם בטבעת המלך אשר בידו הפך מכונת המלך ראיה לדבר שתלה אותו על העץ, שאם לא כן למה כתב מרדכי להרוג האומות ודי לו שינצלו ישראל אלא בהכרח הוצרך לעשות כן. ועל כן האמינו השניות ולא הראשונות, וע"כ אמר בשניות אין להשיב כי בבא השניות חשבו מיד שהראשונות מזוייפות ואז היתה שמחה וששון ליהודים: וע"ד המד' (מגילה א) ויהי בימי אחשורוש כ"מ שנאמר ויהי בימי לשון צער הוא, (בראשית י"ד:א') ויהי בימי אמרפל עשו מלחמה. (רות א':א') ויהי בימי שפוט השופטים ויהי רעב בארץ. (ישעיהו ט':י"א) ויהי בימי אחז ארם מקדם ופלשתים מאחור. (ירמיהו א':ג') ויהי בימי יהויקים (שם ד) ראיתי את הארץ והנה תהו. ויהי בימי אחשורוש היה המן. הוא אחשורוש אמר רב אחיו של ראש ובן גילו של ראש. אחיו של ראש נבוכדנאצר שנקרא ראש שנאמר (דניאל ב':ל"ח) אנת הוא רישא די דהבא. ובן גילו של ראש נבוכד נאצר החריב והוא בקש להחריב דכתיב (עזרא ד':ו') ובמלכות אחשורוש בתחלת מלכותו כתבו שטנה, ושמואל אמר שהושחרו פניהם של ישראל בימיו כשולי קדרה, רבי חנינא אומר שכל הזוכרו אומר אח לראשו, רבי יוחנן אומר שהכל נעשו רשים בימיו שנא' וישם המלך אחשורוש מס וגו', הוא אחשורוש הוא ברשעו מתחלתו ועד סופו, (בראשית ל"ו:ט') הוא עשו אבי אדום. הוא ברשעו מתחלתו ועד סופו. (במדבר כ"ו:ט') הוא דתן ואבירם הם ברשעם מתחלתן ועד סופן. המולך שמלך מעצמו שלא היה ראוי למלכות אלא ממון יתיר הוא דיהיב וקם, מהודו ועד כוש הודו בקצה העולם וכוש בסופו ומלך מסוף העולם ועד סופו. בשנת שלש למלכו עשה משתה בחצר גינת ביתן המלך. רב ושמואל חד אמר הראוי לגינה לגינה הראוי לחצר לתצר הראוי לביתן לביתן, וחד אמר הושיבן בחצר ולא החזיקתן הושיבן בגנה ולא החזיקתן עד שהכניס אותן לביתן. במתניתא תנא הושיבן בחצר ופתח להן שני פתחים אחד לגינה ואחד לביתן. חור כרפס ותכלת. חור רב ושמואל רב אומר חרי חרי, ושמואל אומר מילת לבנה הציע להם, כרפס כרים של פסים. מטות זהב וכסף, רבי יהודה אומר הראוי לכסף לכסף הראוי לזהב לזהב אמר לו רבי נחמיה אם כן אתה מטיל קנאה בסעודה אלא הן של כסף ורגליהן של זהב. ודר וסחרת דבי רבי ישמעאל תנא שקרא דרור לכל בעלי סחורה ועשה זה לכבוד המשתה, והשקות בכלי זהב וכלים מכלים שונים, משונים מיבעי ליהי צאת ב"ק ואמרה ראשונים כלו מפני כלי ביהמ"ק ואתם שונים בהם. ביום השביעי כטוב לב המלך

ביין אמר רבא יום שביעי שבת היה מלמד שהיתה ושתי הרשעה מביאה בנות ישראל ומפשיטתן ערומות והיתה עושה בהן מלאכה בשבת לפיכך נגזר עליה שתהרג בשבת ערומה, והיינו דכתיב אחר הדברים האלה כשך חמת המלך אחשורוש זכר את ושתי ואת אשר עשתה ואת אשר נגזר עליה, כשם שעשתה כך נגזר עליה. ותמאן המלכה ושתי מכדי פריצותא הואי מאי טעמא לא אתיא, מלמדש פרחה בה צרעת. במתניתא תנא בא גבריאל ועשה לה זנב, והוא יתרת בשר שנעשה בפניה לפי שעה בדרך הנס. ויאמר לחכמים מאן חכמים רבנן. יודעי העתים שיודעים לעבר השנים ולקבוע חדשים. כדת מה לעשות אמר להו דיינוה ניהלאי אמרי היכי נעביד נימא ליה קטלה למחר פקח ליה חמרא ותבע ליה מינן נימא ליה שבקה קא מזלזלינא במלכותא מוטב נסליק נפשין, אמרו לו מיום שחרב ביהמ"ק וגלינו מארצנו ניטלה עצה ממנו ואין אנו יודעין לדון דיני נפשות, כלומר כי טלטול האדם ממקום למקום סבה שאי אפשר שתהיה חכמתו ודעתו על השלמות, ועל כן אמרו לו ניטלה עצה ממנו ואין אנו יכולין לדון דיני נפשות אלא זיל לגבי עמון ומואב דיתבי בדוכתייהו כחמרא דיתיב אדורדיא וכתיב (ירמיהו מ"ח:י"א) שאנן מואב מנעוריו ושוקט הוא על שמריו וגו'. והקרוב אליו כרשנא שתר וגו'. פסוק זה כלו על שם קרבנות נאמר, והקרוב אליו מלשון קרבן. כרשנא אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה רבש"ע כלום הקריבו לפניך פרים בני שנה כדרך שהקריבו ישראל לפניך. שתר כלום הקריבו לפניך שתי תורים כדרך שהקריבו ישראל. אדמתא כלום בנו מזבח אדמה כדרך שבנו ישראל לפניך. תרשיש כלום שמשו לפניך בבגדי כהונה שנא' בהם (שמות כ"ח:כ') תרשיש שהם וישפה כדרך שעשו ישראל. מרס כלום מרסו בדם. מרסנא כלום מרסו במנחות, מריסה לשון בלילה ותערובת. ממוכן כלום הכינו שלחן לחם הפנים לפניך. ויאמר ממוכן לפני המלך. ממוכן זה המן ולמה נקרא שמו ממוכן שהיה מוכן לפורענות ומכאן שהדיוט קופץ בראש. איש יהודי היה בשושן הבירה קרי ליה יהודי אלמא מיהודה קא אתי וקרי ליה ימיני אלמא מבנימין קא אתי. אמר ריב"ל אביו מבנימין ואמו מיהודה, ר' יוחנן אמר לעולם מבנימין קא אתי ואמאי קרי ליה יהודי על שם שכפר בע"ז וכל הכופר בע"ז נקרא יהודי שנא' (דניאל ג':י"ב) איתי גוברין יהודאין די מנית יתהון על עבידת מדינת בבל שדרך מישך ועבד נגו. רבי שמעון בן פזי אומר (ד"ה א ד) ואשתו היהודיה ילדה את ירד אבי גדור ואת חבר אבי סוכו וגו' וכי יהודיה שמה והלא בתיה שמה אלא נקרא שמה יהודיה על שכפרה בע"ז דכתיב (שמות ב':ה') ותרד בת פרעה לרחוץ וגו', ואמר רבי יוחנן שירדה לרחוץ מגלולי בית אביה. ילדה והלא רבויי רביתיה אלא לומר לך כל המגדל יתום בביתו מעלה עליו הכתוב כאילו ילדו.

ירד זה משה ולמה נקרא שמו ירד שירד לישראל מן בימיו. גדור שגדר פרצותיהן של ישראל. חבר שחיבר את ישראל לאביהן שבשמים. סוכו שנעשה להם כסוכה לישראל. יקותיאל שקוו ישראל לאל בימיו. זנוח שהזניח עונותיהם של ישראל. אבי אבי אבי. אב בתורה אב בחכמה אב בנביאים. אלה בני בתיה בת פרעה אשר לקח לו מרד וכי מרד שמו והלא כלב שמו אמר הקב"ה יבא כלב שמרד בעצת מרגלים וישא בתיה בת פרעה שמרדה בגלולי בית אביה, בן יאיר בן שהאיר עיניהם של ישראל בתפלתו. בן שמעי בן ששמע אל תפלתו. בן קיש בן שנקש על דלתי רחמים ונפתחו לו. ויהי בהשמע דבר המלך ודתו ותלקח אסתר וגו' הוא חדש טבת, ירח שהגוף נהנה מן הגוף, והכל סבות מאת השי"ת אשר לו נתכנו עלילות, וכתיב ויאהב המלך את אסתר וגו'. בימים ההם ומרדכי יושב וגו' הקציף הקדוש ב"ה אדון על עבדיו לעשות נס לצדיק ומנו יוסף והקציף הקב"ה עבדים על אדוניהם לעשות נס לצדיק ומנו מרדכי. ויודע הדבר למרדכי. בגתן ותרש שני טרסיים היו והיו מספרים בלשון טרסי זה לזה ואומרים מיום שבאת זו לא ראינו שינה בעינינו אלא בא ונטיל לו ארס בספל כדי שימות הוא והיא, והם לא ידעו שמרדכי מיושבי לשכת הגזית היה ויודע שבעים לשון, אמר לו והלא אין משמרתי ומשמרתך שוה אמר לו אני אשמור משמרתי ומשמרתך והיינו דכתיב ויבוקש הדבר וימצא שלא נמצאו במשמרתם ויתלו שניהם על עץ. אחר הדברים האלה אחר שברא הקב"ה רפואה למכה. והרפואה הזו היא שנלקחה אסתר אל בית המלך שעל ידה באה הגאולה לישראל, גידל המלך את המן בן המדתא וגו'. היו על בגדיו ועל מצנפתו צורת ע"ז ולכך היו כורעים ומשתחוים לו, ויגידו להמן לראות היעמדו דברי מרדכי וגו' ואסור לו להשתחות לע"ז. ויבז בעיניו לשלוח יד במרדכי לבדו וגו' ויבקש המן להשמיד וגו' ויאמר המן למלך אחשורוש ישנו עם אחד וגו' אמר רבא ליכא אינש דידע לאשתעויי לה"ר כהמן, אמר ליה תא ניכלינהו אמר ליה מסתפינא מאלהייהו דילמא עביד בההוא גברא כמה דעביד בקמאי. אמר ישנו מן המצות אמר ליה אית בהו רבנן, אמר ליה עם אחד ושמא תאמר קרחה אתה עושה במלכותא תלמוד לומר מפוזר מפוזרים בין העמים ושמא תאמר איכא חדא מדינתא מינייהו תלמוד לומר בכל מדינות מלכותך. ודתיהם שונות מכל עם דלא אכלו מינן ולא שתו מינן ולא נסבי מינן ולא מינסבי לן מינייהו. ואת דתי המלך אינם עושים דמפקי לה לשתא בש"הי פ"הי. ולמלך אין שוה להניחם. דאכלו ושתו ורוו ויתבי ומבזו ליה למלכא. ד"א ולמלך אין שוה להניחם שאפילו זבוב נופל לתוך כוסו של אחד מהם זורקו ושותהו ואלו אדני המלך נוגע בו חובטו בקרקע ואינו שותהו. אם על המלך טוב יכתב לאבדם ועשרת אלפים ככר כסף אשקול על ידי

עושי המלאכה. יש שפירש שנתכוין המן במנין עשרת אלפים ככר כסף לתת ערכם של ישראל כי ערכו של אדם נ' שקלים נמצא לכל היותר וישראל היו ס' רבוא והככר ק"כ מנים והמנה כ"ה שקלים נמצא שכל אדם צריך שני מנה והככר הוא ערך ששים בני אדם ועשרה אלפים ששים הם ששים רבוא. ויקראו סופרי המלך. ונשלוח ספרים ומרדכי ידע כל אשר נעשה ואז צותה אסתר להתענות ואמרה לך כנוס את כל היהודים וגו'. וטעם שלשה ימים לפי שאין הקב"ה מניח את הצדיקים בצרה יותר משלשה ימים שכן מצינו ברחב (יהושע ב':ט"ז) ונחבאתם שמה שלשת ימים וביונה (יונה ב':א') ויהי יונה במעי הדגה שלשה ימים וגו', וכן בגאולה העתידה כתיב (הושע ו':ב') יחיינו מיומים וגו'. ואז ותלבש אסתר מלכות שלבשתה רוה"ק כתיב הכא ותלבש אסתר וכתיב (דברי הימים א י"ב:י"ט) ורוח לבשה את עמשאי. ותעמוד בחצר בית המלך כיון שהגיעה לבית הצלמים נסתלקה ממנה שכינה אמרה (תהילים כ"ב:ב') אלי אלי למה עזבתני שמא אתה דן על שוגג כמזיד ועל אונס כרצון או שמא על שקראתיו כלב שנאמר (שם) הצילה מחרב נפש וגו'. וקראתו אריה שנאמר (שם) הושיעני מפי אריה. ויושט המלך לאסתר את שרביט הזהב. אמר ר' יוחנן שלשה מלאכי השרת נזדמנו לה באותה שעה אחד שהגביה את צוארה ואחד שמשך עליה חוט של חסד ואחד שמתח שרביטו וכמה מתח שתי אמות היה והעמידו על שנים עשר אמר רבן גמליאל ששים וכן את מוצא בשני רשעים דכתיב (שם ג) שני רשעים שברת אל תקרי שברת אלא שרבבת. אם על המלך טוב יבא המלך והמן כיום. מה ראתה אסתר דזמינתיה להמן רבי אליעזר אומר פחים טמנה לו ללכדו שנא' (שם סט) יהי שלחנם לפניהם לפח, רבי יהודה אומר שלא יכירו בה שהיא יהודית, רבי נחמיה אומר כדי שלא יאמרו ישראל אחות לנו בבית המלך ויסיחו דעתן מן הרחמים. רבי יהושע בן קרחה אומר אמרה אסביר לו פנים כדי שיהרג הוא והיא. רבן גמליאל אומר עדיין צריכים אנו למודעי. רבי אלעזר המודעי אומר קנאתו במלך קנאתו בשרים. רבא אמר (משלי ט"ז:י"ח) לפני שבר גאון. אשכחיה רבה בר אבוה לאליהו א"ל כמאן חזיא אסתר דעבדא משתיא להמן אמר ליה ככלהו תנאי וככלהו אמוראי. בלילה ההוא נדדה שנת המלך שנת מלכו של עולם זה משל ודברה תורה כלשון בני אדם. (תהילים קכ"א:ד') הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל. ויאמר להביא את ספר הזכרונות וימצא כתוב כתב מיבעי ליה מלמד ששמשי מוחק וגבריאל כותב ומה כתב שלמטה שלזכותם של ישראל אינו נמחק כתב שלמעלה על אחת כמה וכמה. ופרש"י ז"ל כך כתוב בסדר עולם שמשי בנו של המן היה וסופר המלך היה, ויאמר המלך מה נעשה יקר וגדולה למרדכי על זה וגו'. תנא לא מפני שאוהבין את מרדכי אלא מפני ששונאין

להמן. ויאמר המלך מי בחצר והמן בא וגו' לאמר לתלות את מרדכי על העץ אשר הכין לו. תנא לו הכין. ונתון הלבוש והסוס על יד איש משרי המלך ויאמר המלך להמן מהר קח את הלבוש ואת הסוס וגו'. אמר ליה מאן הוא מרדכי אמר ליה היהודי. טובא מרדכי איכא ביהודאי. א"ל היושב בשער המלך. א"ל איהו סגי ליה בחדא דיסקורתא אי נמי בחד נהרא א"ל אל תפל דבר וגו'. ויקח המן את הלבוש ואת הסוס אזל ואשכחיה דיתיב וקא יתבי רבנן קמיה וקא מחוי להו הלכות קמיצה אמר להו במאי עסקיתו אמרי ליה כי הוה ביהמ"ק קיים אמר קוב"ה מאן דמנדב מנחה ליתי מליא קמצא דקמחא, אמר ליה אתי מליא קמצא דקימחא דידכו ודחי עשרה אלפי ככרי כספא דההוא גברא. א"ל רשע עבדא דקני נכסי עבדא דמאן נכסי דמאן, א"ל קום לבוש הני מאני ורכיב האי סוסיא דקא בעי לך מלכא, א"ל לא יכילנא עד דעיילנא לבי בני ואשקול למיזאי דלאו אורח ארעא לאשתמושי במאני דמלכא הכי וכו' אסרתיהו לכלהו בי בני ולכלהו אומני. עייליה איהו לבי בני דידיה ואסחיה ואזל אייתי זוגא מביתיה וקא שקיל במזייה בהדי דקא שקיל איתנגיד ואיתנח, א"ל אמאי קא מתנחת א"ל גברא דהוה חשיב ליה למלכא מכולהו רברביה השתא לישויי בנאי וספר, א"ל רשע ולאו ספר של כפר קרינוס היית, תנא המן ספר של כפר קרינוס היה כ"ב שנה, עד דשקיל ליה אלבשיה א"ל סלק רכיב א"ל לא יכילנא דכחיש תילאי מתעניתא גחין ליה וסליק רכיב כי קא סליק בעיט ביה וכו'. ויספר המן לזרש אשתו ולכל אוהביו וגו'. ויאמרו לו חכמיו וזרש אשתו אם מזרע היהודים מרדכי וגו'. שתי נפילות הללו למה אמרו לו חכמיו אומה זו משולה כעפר ומשולה כככבים כשהם יורדין יורדין עד עפר וכשהם עולים עולים עד לככבים. עודם מדברים עמו וסריסי המלך הגיעו וגו' מלמד שהביאוהו בבהלה, ויבא המלך והמן לשתות עם אסתר המלכה ויאמר המלך לאסתר במשתה היין וגו' ותען אסתר המלכה ותאמר תנתן לי נפשי בשאלתי ועמי בבקשתי וגו', אמרה לו צר זה איננו שוה בנזקו של מלך קטלה לה לושתי ואיקני בה בדידה ובעי למקטלה. ויאמר המלך אחשורוש ויאמר תרי ויאמר למה לי רבי אבהו אמר בתחלה על ידי תורגמן כיון שאמרה בת מלכים אני משאול קא אתינא מיד ויאמר לאסתר המלכה, ותאמר אסתר איש צר ואויב אמר ר' אלעזר מלמד שהיתה ידה מתוחה כלפי אחשורוש ובא מלאך וסטר את ידה כלפי המן. והמן נבעת מלפני המלך והמלכה. והמלך קם בחמתו ממשתה היין והמלך שב מגינת הביתן מקיש שיבה לקימה מה קימה בחמה אף שיבה בחמה כי אזל אשכחינהו למלאכי השרת דאידמו ליה כגברי דקא עקרי אילני אמר להו מאי עבידתיכו אמרו ליה דפקדינן המן אתא לביתיה והמן נופל על המטה נופל נפל מיבעי ליה מלמד שבא מלאך והפילו עליה אמר ווי

מדברא ווי ממתא, ויתלו את המן וחמת המלך שככה שתי שכיכות אחת של מלכו של עולם ואחת של אחשורוש. ומרדכי יצא מלפני המלך וגו' ה' לבושי מלכות היו תכלת וחור ועטרת זהב גדולה ותכריך בוץ וארגמן וכנגדן נתן יוסף לבנימין אחיו ה' לבושים שנא' (בראשית מ"ה:כ"ח) וחמש חליפות שמלות. ורמז לו רמז בזה עתיד בן לצאת ממך שיצא בה' לבושו מלכות ומנו מרדכי שנא' ומרדכי יצא. ליהודים היתה אורה ושמחה וגו' אורה זו תורה שנאמר (משלי ו':כ"ג) ותורה אור. ושמחה זה יום טוב שנא' (דברים ו) ושמחת בחגך. וששון זו מילה וכן הוא אומר (תהילים קי"ט:קס"ב) שש אנכי על אמרתך. ויקר אלו תפילין שבראש, וענין המדרש הזה כי גזרו על מצות הללו ולא היו ישראל רשאין לקיימן ועתה נתבטלה הגזרה וחזרו. ואת פרשנדתא ואת דלפון ואת אספתא אמר רבי אחא דמן יפו עשרת בני המן ועשרת בעי למימרינהו כולהו בנשימה אחת מאי טעמא דכלהו בהדי הדדי נפק נשמתייהו. אמר ר' זירא וא"ו דויזתא צריך לממתחיה בזקיפה מ"ט דכלהו בחדא זקיפא איזדקיפו, דרש רבי שילא איש כפר תמרתא כל השירות כלן אריח על גבי לבנה ולבנה על גבי אריח חוץ משירה זו שהיא אריח על גבי אריח ולבנה על גבי לבנה מ"ט אמר ר' אבהו כדי שלא תהא תקומה למפלתן של רשעים, והענין שכל זמן שהרשעים כלין ואובדין מן העולם הצדיקים מתעלין ומתרוממין, וכן אמר דוד ע"ה (שם ע"ה) וכל קרני רשעים אגדע תרוממנה קרנות צדיק:

ועל דרך השכל ענין המגלה הזאת וכל המאורעות שבה הכל רמזים לעתיד, כי העולם השפל הזה הוא בעל תמורה והגלגל מתהפך והאומה העולה תרד והיורדת למטה לארץ תעלה, לפי שהעולם מתנהג ע"י שבעה ככבי לכת והם המנהיגים הפועלים בשפלים, ואע"פ שהם המנהיגים אין ההנהגה מסורה להם מעצמם כי כח העליון עליהם ואינם רק כשליח שעושה שליחותו, ודבר ידוע כי שבעה ככבי לכת המנהיגים העולם הזה, הב' מהם רעים ומזיקין לכל דבר והם שבתאי ומאדים, והשנים מהם טובים ומועילים לכל דבר והם נגה וצדק, והשנים מהם בעלי אורה והם חמה ולבנה, והשביעי ככב והוא בינוני טוב עם הטובים ורע עם הרעים. כאשר יהיו שנים האלה שבתי ומאדים הסכמה אחת במערכה על איש אחד או אומה אחת הנה הם סבת ההשחתה והביטול. וצדק נגה הפכם כי הם סבה לקיום האיש או האומה. אחשורוש והמן רמז לשבתי ומאדים. אחשורוש לשבתאי ממה שידוע בחכמת המחקר כי השחרות מיוחס לשבתאי ועל כן נקרא אחשורוש, ורז"ל הבינו במלת אחשורוש ב' לשונות לשון ראש ולשון שחרות, לשון ראש הוא שאמרו אחשורוש אחיו של ראש ובן גילו של ראש, אחיו של ראש כי שבתאי ראש הככבים בראשית הבריאה, לשון שחרות הוא שהושחרו פניהם של ישראל בימיו

כשולי קדרה, והמן למאדים לפי שהמן בא לשפוך דמן של ישראל והוא מזרע עמלק בן עשו הנקרא אדום, וידוע כי אחשורוש והמן שניהם היו בהסכמה אחת להשחית ולעקור אמונתנו, ולכן הוצרכו לעמוד בפרץ מרדכי ואסתר שהם כנגד נגה וצדק ולעזור ולהגן בעד ישראל, ומן הידוע בספרי חכמת המחקר כי התכלת מיוחס לנגה והירוק מיוחס לצדק, ועל כן מרדכי שיצא מלפני המלך בלבוש מלכות הוא רמז לנגה כי לכל ישראל היה אור על ידו, וזהו שסמך לו מיד ליהודים היתה אורה. ואסתר הנקראת הדסה שדרשו עליה אסתר ירקרקת היתה היא רמז לצדק, ותוקף המלחמה הזאת ברקיע תוכל להבין מן המלחמה הראשונה שהיתה למשה ויהושע עם עמלק ועמו, כי משה הוצרך להתעסק במלחמת השמים בפרישת כפים כדי לבטל כחותיו של עמלק למעלה, ומלחמת הארץ מסרה ליהושע, ולפי שהמלחמה הזאת בימי מרדכי ואסתר היתה בשמים חזקה עד מאד והיו כחות הככבים המטיבים והמריעים זה כנגד זה מתגרים ומתקוטטים זה עם זה, ושבתאי ומאדים בכחם הגדול והתקיף חושבים להתגבר כנגד ישראל וצדק ונגה לא מצאו ידיהם ולא יכלו לעמוד בפניהם, לכך הוצרכה אסתר להעזר במי שהוא עליון תקיף על הככבים העליונים התקיפים והזכירה בשאלתה השם המיוחד שהוא אלהי ישראל המנצח והמשדד המערכה ובידו להשפיל ולבטל כח הככבים התקיפים ורצתה להכנס בענין הזה בטבע ועל ידי משתה, וידוע כי בכח השם הזה העליונים יורדים למטה והתחתונים עולים למעלה וזהו שכתוב ותלבש אסתר מלכות שלבשה רוח הקדש, והעיר הקב"ה את רוחה שתעשה משתה להמן ובקשה המשתה מן המלך התחתון בהזכרת שם המלך העליון כדי שיסכימו שניהם במפלתו של המן, ומן העת הזאת שהתחילה אסתר להזכיר השם המיוחד ברמז התחילה מפלתו של המן ורצתה אסתר לבא עליו בכח השם המיוחד שיתגבר על כחו של המן אשר היה בוטח בו ועשתה זה כנגד כונת המן שרצה להשמיד זכר ישראל מנער ועד זקן טף ונשים ביום אחד במחיר עשרת אלפים ככר כסף, ורצה להתגבר על זכות ישראל שקבלו עשרת הדברות ושמעו קול השי"ת מתוך האש כי רצה שידחו עשרת שלו וע"כ אמר י' אלפים ככר כסף אשקול. כלומר אש קול כי רצה שידחו עשרה שלו אלו העשרה שניתנו ע"י האש והקול, כן עשתה אסתר ובאה עליו בכח השם המיוחד שהוא כח הכחות כלם כדי להתגבר על כחו של המן ולבטלו מן העולם ואז נדחו עשרת אלפים שלו ונהרגו עשרת בניו, וכן אמרה במשתה הראשון יבא המלך והמן היום הזכירה תחלה בקשתה במשתה ראשון בשם השלם הנקרא שם המפורש ואחרי כן במשתה השני הזכירה השם הנעלם והבן, כי כונה בדבר זה ממטה למעלה כדי להמשיך כח מלמעלה מלפני ולפנים שהרי במשתה שני היה סוף מפלתו

של המן כי אז נחתם ונכתב בטבעת המלך העליון והמשכיל יבין. והנה המן הרשע היה חכם גדול ויודע ענינם של ישראל אבל היה נוטר בלבו המלחמה הראשונה שהיתה לישראל עם עמלק זקנו שכתוב בו (שמות י"ז:י"ג) ויחלוש יהושע וגו', ואע"פ שהיה יודע כי כחן של ישראל הוא סבת הסבות וראש כל הכסות כלן לא שת לבו גם לזאת והיה בז לדבר ומקשיח את לבו ועז"א וכל זה איננו שוה לי:

ועל דרך הפשט יאמר וכל הכבוד הזה שיש לי לפני המלך והמלכה אינו שוה בעיני ואינו חשוב לכלום כנגד החסרון והביזוי שיש לי בכל עת אשר אני רואה את מרדכי היהודי, אבל לפי הדרך הזה יתכן לפרש כי היתה כונתו רעה וכפר בעיקר כשאמר וכל זה איננו שוה לי, והוא כלשון (ישעיהו כ"ה:ט') הנה אלהינו זה (שמות ט"ו:ב') זה אלי ואנוהו (שם יג) בעבור זה עשה ה' לי. ומפני זה הזכיר כאן השם המיוחד במלות גאות ובוז לפי שגס רוח היה מאד ולפני שבר גאון. ועוד שחת והעמיק סרה כי הזכירו הפוך ועל כן נתהפכה עליו מדת רחמים למדת הדין, גם נתהפכה על האומות והוא שכתוב ונהפוך הוא אשר ישלטו היהודים וגו', ועדין לא השגיח על ענינו ולא נתן על לבו כח השם המיוחד, וכאשר ירד ממעלה והוצרך להביא הלבוש והסוס והוצרך לעשות למרדכי את כל הכבוד ההוא אז נתן אל לבו ונתבררה לו מפלתו עד שאמרו לו חכמיו וזרש אשתו אם מזרע היהודים מרדכי וגו', וכאשר אמרה אסתר תנתן לי נפשי בשאלתי וגו' והשיב לה המלך מי הוא זה ואי זה הוא ואמרה אסתר איש צר ואויב, אז נתן אל לבו משלם והשגיח הענין והוברר לו הדבר שנפילתו זאת בכח הש"י המיוחד, הוא שכתוב עליו כי כלתה אליו הרעה מאת המלך העליון יתעלה, כי לא אמר אחשורוש, ואחר שנתלה המן מסר המלך את טבעתו למרדכי הוא שכתוב מיד ויסר המלך את טבעתו וגו'. ומן הידוע כי טבעת דבר עגול והוא רמז לגלגל, והכונה כי נתהפך הגלגל שהמשילו לטבעת אשר היתה להמן ניתנה למרדכי, ויש בזה רמז לעתיד כי יתהפך הגלגל ויהיו עליונים למטה ותחתונים למעלה בכח השם המיוחד, וזהו שהזכיר דוד ע"ה בגאולה העתידה (תהילים צ"ו:י"א) ישמחו השמים ותגל הארץ, כי תאבד מלכות ארם הרשעה ותחזור הממשלה והמלכות לישראל, ומה שנתגיירו מן האומות בימי מרדכי ואסתר וחזרו רבים לדתנו כמו שכתוב ורבים מעמי הארץ מתיהדים כי נפל פחד היהודים עליהם רמז הוא לעתיד שיתגיירו העכו"ם ויבאו בבריתו של הקב"ה ויעבדוהו שכם אחד ועל זה אמר הנביא (צפניה ג':ט') כי אז אהפוך אל עמים שפה ברורה וגו', וכשם שהיו ישראל בימי מרדכי ואסתר נבזים ושפלים ביד אויביהם החושבים להומם ולאבדם ולקעקע ביצתן ואחרי כן נתהפך הגלגל והיו מכבדין ומנשאים אותם כענין שכתוב וכל שרי המדינות והאחשדרפנים וגו' כן לעתיד

תחת היותנו עתה בין האומות מדרך כף רגליהם עתידים לכבדנו ולנשאנו ולתת אותנו לשם ולתהלה, ועל זה אמר הנביא (ישעיהו ס"ו:כ') והביאו את כל אחיכם מכל הגוים מנחה לה'. וכבר התנבא דוד על הגלות הזה זהו שאמר (תהילים קכ"ד:א') לולי ה' שהיה לנו וגו'. ואמר זה על מלכות ארם הרשעה. אזי (תהילים קכ"ד:א') חיים בלעונו לפי שכתוב בהם (עמוס א':י"א) ועברתו שמרה נצח, ואחר שראה דוד ע"ה אורך הגלות הזה עובר עלינו אשר עליו הזכיר נחלה עבר על נפשנו ראה הגאולה אחריו ונתן בזה הודאה להקב"ה הוא שאמר (שם) ברוך ה' שלא נתננו טרף לשניהם נפשנו כצפור נמלטה וגו', המשיל ישראל לצפור שהוא העוף הטהור, ועוד רמז למהירות ענין הגאולה כמהירות עפיפת העוף, וכן אמר הנביא (ישעיהו ס':ח') מי אלה כעב תעופינה. הפח נשבר מלכות ארם ועולם יבטל. ואנחנו נמלטנו על כרחם וישראל יהיו פלטים מידו כענין שאמר יעקב על עשו (בראשית לג) והיה המחנה הנשאר לפליטה כלו' על כרחו. עזרנו בשם ה' עושה שמים וארץ. הוסיף לפרש כי הגאולה הזאת והעזר הזה לישראל יהיה בשם ה' שהוא עושה שמים וארץ. ומלת עושה כאלו אמר עשה כמו (עמוס ד':י"ג) יוצר הרים ובורא רוח, וכן בלשון התפלה בורא כל הנשמות. או יהיה ענין עושה על התנועה היומית תנועת הגלגלים שאינה פוסקת לעולם. והזכיר בענין הגאולה שמים וארץ להורות כי יעשה העליון פלא גדול וחדוש עצום כחדוש העולם בבריאת שמים וארץ ואז יתברר לכל האומות חסד הש"י עלינו שלא שכחנו ולא עזבנו בגלות. וכן כתוב בעזרא (עזרא ט':ט') כי עבדים אנחנו וגו' ויט עלינו חסדו לפני מלכי פרס, ואז יכירו כי חסדו של הקב"ה קבוע וקיים עמנו לעולם כקיום ההרים הקבועים והקיימים לעולם. ויותר חסד קיים עמנו מקיום ההרים לפי שההרים באורך הזמן עתידים להתמוטט אבל חסד הש"י עם ישראל לא ימוט לעולם ולא יסור מהם, וכן הבטיחנו הנביא (ישעיה נט) כי ההרים ימושו והגבעות תמוטינה וגו':

צדקה

חלק א

פזר נתן לאביונים צדקתו עומדת לעד (תהילים קי"ב:ט') פסוק זה אמרו דוד גילה לנו על מדת הצדקה שהיא עליונה עד מאד והודיענו שיש בעשיתה שכר גדול ועצום בעוה"ז ובעוה"ב. והזכיר לשון פזר נתן מפני שלשון נתינה נופל על דבר שיש לו קצבה אבל לשון פזור אין לו קצבה. ולכך הזכיר ג"כ פזר, ואמר לאביונים ולא אמר לעניים שלשון עני הוא האיש שאין מזונותיו מספיקים לו פעם יש לו מהם פעם הוא נעדר מהם, ולכך

נקרא עני מלשון הכנעה אבל האביון הוא למטה ממנו בחסרון כי הוא התאב לכל דבר ברוב הימים ואפי' לדברים הקלים, ועל כן אמר דוד ע"ה כי עיקר מצות הצדקה הוא לבני האדם כאלה והם האביונים התאבים לכל דבר ולא בדרך נתינה בלבד שהוא דבר קצוב אלא בדרך פזור ואם עשה כן יבטיחנו הקב"ה בב' יעודים, הא' יעוד הגוף בעוה"ז, השני יעוד הנפש לעוה"ב. יאמר כי אם הוא מתנהג עם האביונים פעם בדרך פיזור פעם בדרך נתינה צדקתו עומדת לעד הקב"ה יקבע לו ברכה בממונו שימשך ממונו ויתקיים בידו שיוכל לתת ממנו צדקה לעד. וכענין שהזכיר שלמה בנו (משלי י"א:כ"ד) יש מפזר ונוסף עוד, וכן הזכיר משה רבינו (דברים ט"ו:י') נתון תתן לו כלו' אם נתן הקב"ה יתן לך שתתן לו, והנה משה קבע ברכה במצוה זו ביעודי הגוף בעולם הזה הוא שאמר (שם) כי בגלל הדבר הזה יברכך ה' אלהיך. והברכה הזו היא תוספת טובה ורבוי הצלחה בעוה"ז, ומפני שלא הזכיר משה במצוה זו אלא יעוד הגוף בעוה"ז כמשפטו בשאר המצות על כן גילה לנו דוד המלך ע"ה על שני היעודים. הוא שאמר (תהילים קי"ב:ט') צדקתו עומדת לעד, הוא יעוד הגוף בהמשכת ממונו שיתן צדקה ממנו לעולם, וכן אמרו ז"ל (כתובות פ"ו דף סו ב) מלת ממון מסר, ואמרי לה חסד כלומר הרוצה שיתקיים ממונו בידו כמלח הזה שהוא מקיים את הבשר יחסר ממונו לצדקה ואמרי לה חסד יעשה ממנו חסד, קרנו תרום בכבוד הוא יעוד הנפש לחיי העוה"ב, כי הנפש הנקראת כבוד תזכה ותשוב לשרשה שהוא כסא הכבוד, ולשון קרנו כי תתעלה הנפש בקירון האור והזוהר הצח והבהיר בכסא הכבוד זהו קרנו תרום בכבוד מלשון (שמות ל"ד:כ"ט) כי קרן עור פניו. ועוד יכלול לשון קרנו כי מפני שהזכיר צדקתו עומדת לעד והם הפירות שבעוה"ז לכך הזכיר קרנו תרום בכבוד לרמוז שהקרן קיימת לעוה"ב. וכן הזכיר שלמה בנו תמיד הוא שאמר (משלי י"ד:ל"ד) צדקה תרומם גוי כלומר צדקה תרומם גוי כשיעשנה וחסד לאומים חטאת כשלא יעשנה כי כל העמים צריכין לעשות צדקה וחסד לפי שמתקיימין עליהם ונענשין בבטולם:

ובמדרש משלי צדקה תרומם גוי אלו ישראל וחסד לאומים חטאת הנאה היא לאו"ה שהם מתיהרים בהם דברי רבי אליעזר, רבי שמעון בן גמליאל אומר צדקה תרומם גוי אלו ישראל וחסד לאומים חטאת חסד שאומות העולם עושין חטאת הוא להם שכך (דניאל ג) אומר לנבוכדנצר וחטאך בצדקה פרוק ועויתך במיחן ענין, ר"א בן ערך אומר צדקה תרומם גוי אלו ישראל וחסד ישראל חטאת הוא לאו"ה, אמר רבי יוחנן בן זכאי רואה אני את דברי רבי אלעזר בן ערך מדבריכם שהוא נותן צדקה וחסד לישראל וחטאת לעכו"ם. גדול כח הצדקה שכך דרשו רבותינו ז"ל בפרק השותפים (ב"ב דף י) מלך בו"ד

מביא לו דורון ספק מקבלו ממנו ספק אינו מקבלו ואם תמצא לומר מקבלו ספק רואה פני המלך ספק אינו רואה אבל הקב"ה אינו כן אדם נותן פרוטה לעני זוכה ומקבל פני שכינה שנא' (תהילים י"ז:ט"ו) אני בצדק אחזה פניך וגו'. ד"א כשם שחטאת מכפרת על ישראל כך צדקה מכפרת על או"ה בעולם בא וראה כמה גדול כח הצדקה שהיא נתונה בימינו של הקב"ה שנא' (שם מח) צדק מלאה ימינך:

ועוד במדרש משלי וחסד לאומים חטאת חסד שאו"ה עושים חטאת היא לישראל מנין ממישע מלך מואב שנא' (מלכים ב ג':כ"ז) ויקח בנו הבכור אשר ימלוך תחתיו ויעלהו עולה וגו' ויהי קצף גדול על ישראל ע"כ. ובמדרש תנחומא גדולה צדקה שבה נשתבח הקב"ה בשעה שעתיד להביא ישועה על ישראל שנא' (ישעיהו ס"ג:א') אני מדבר בצדקה רב להושיע. גדולה צדקה שמנחלת כבוד וחיים לעושיה שנאמר (משלי כ"א:כ"א) רודף צדקה וחסד ימצא חיים צדקה וכבוד, כל מי שרודף צדקה וחסד בעוה"ז ימצא חיים צדקה וכבוד ליום הדין. גדולה צדקה שבה נשתבח אברהם אבינו שנא' (בראשית י"ח:י"ט) כי ידעתיו למען וגו' ובה נשתבח דוד שנא' (שמואל ב ח':ט"ו) ויהי דוד עושה משפט וצדקה לכל עמו, ובה נשתבחו ישראל שנא' (דברים ו':כ"ה) וצדקה תהיה לנו. גדולה צדקה שבה עתיד הקב"ה להשתבח ליום הדין שנא' (ישעיה ס) ויגבה ה' צבאות במשפט וגו'. מצינו מדת הצדקה נותנת לאדם חיים ואריכות ימים שנא' (משלי ט"ז:ל"א) עטרת תפארת שיבה וגו'. וכתיב (שם י) לא יועילו אוצרות רשע וגו' פירוש הכתוב אין תועלת ביתרון ממון המקובץ מן הגזל והחמס כי טוב לו החסרון שהוא מחסר לצדקה כי היא תציל ממות, ונמצאת למד שחסרון זה נותן לו חיים והיתרון הזה ממיתו וכן כתיב (ירמיהו י"ז:י"א) עושה עושר ולא במשפט וגו', ואמר תציל ממות אין צריך לומר ממיתה משונה אלא אפי' ממיתה עצמה. ומעשה בבנימין הצדיק שהיה ממונה על קופה של צדקה באה לו אשה בשני בצורת אמרה לו רבי פרנסני אמר לה העבודה שאין בקופה של צדקה כלום, אמרה לו אם אין אתה מפרנסני הרי אשה ושבעה בניה מתים עמד ופרנסה משלו לימים חלה בנימין ונטה למות אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה רבש"ע אתה אמרת כל המקיים נפש אחת כאלו קיים עולם מלא ובנימין הצדיק שקיים אשה אחת ושבעה בנים ימות בשנים מועטות תאנא הוסיפו לו כ"א שנה ע"כ. וע"ז אמר שלמה (משלי ח':י"ט-כ') באורח צדקה אהלך:

כמה גדול התועלת שמגיע אל העשיר מן העני כשנותן לו צדקה יותר מן התועלת שמגיע לעני מן העשיר. כי תועלת העני עם העשיר אינו אלא בשעה שהוא עובר זמנו בחיי העוה"ז אבל תועלת העשיר הוא שזוכה לחיי העוה"ב, וזה הוא שכתוב (רות ב) ושם

האיש אשר עשיתי עמו היום בועז ודרשו רבותינו ז"ל עשה עמי לא נאמר אלא עשיתי עמו לימדך הכתוב שהיא עשתה עמו. וע"ז דרשו רז"ל כתוב אחד אומר (משלי כט) רש ואיש תככים נפגשו מאיר עיני שניהם ה'. זה קנה העוה"ז וזה קנה העוה"ב, כשלא נתן לו עושה כלם ה' זה שהוא עני הקב"ה יכול לעשותו עשיר וזה שהוא עשיר יכול לעשותו עני. העניים נקראים עמו של הקב"ה שכן דרשו ז"ל (שמות כב) אם כסף תלוה את עמי אמר הקב"ה מי הם עמי העניים שנאמר (ישעיה מט) כי נחם ה' עמו וענייו ירחם, וכתי' (שם יד) ובה יחסו עניי עמי, מדת בו"ד אם היו לו קרובים עניים והוא עשיר אינו מודה בהן שנא' (משלי יט) כל אחי רש שנאוהו וכתיב (שם יד) גם לרעהו ישנא רש והקב"ה אינו כן הוא עשיר שנא' (ד"ה א כט) והעושר והכבוד מלפניך ואינו חופף אלא על העניים שנא' (ישעיה יד) כי ה' יסד ציון וגו' לכך נאמר אם כסף תלוה. וידוע שלשון אם זה אינו לשון ספק אלא חובה כמו (שמות כ) אם מזבח אבנים. וביאור הכתוב אם כסף תלוה חייב אתה להלוות כסף ולמי את עמי שאם בא אוהבך גוי ללוות ממך ברבית וישראל עני בחנם עני קודם שנא' את העני. עשיר ועני עני קודם. עניי עירך ועניי עיר אחרת עניי עירך קודמין. שנא' עמך אותן שעמך. עניי עירך ועניי משפחתך עניי משפחתך קודמין שנא' את העני עמך, חייב אתה להלוות לו ואם לאו דע כי העניות עמך שנא' את העני עמך:

אל יאמר אדם כיון שהעניים נקראים עמו של הקב"ה והקב"ה אוהבן למה אינו מפרנסן, שלא סדר את עולמו כן אלא כדי שיזכו שאר הבריות בהם ויטלו שכר עליהם שכן דרשו בפרק השותפים (ב"ב דף י) רבי מאיר אומר יש לו פתחון פה לבעל הדין להשיבך ולומר לך אם אלהיכם אוהב עניים למה אינו מפרנסן אמור לו כדי שאנצל בהם אני מדינה של גיהנם, וזו שאל טורנוסרופוס את ר"ע אם אלהיכם כו' א"ל מפני שננצל כו' א"ל זו היא המחייבתן לגיהנם ואמשול לך משל למה הדבר דומה למלך שכעס על עבדו וחבשו בבית האסורים וגזר עליו שלא להאכילו ושלא להשקותו הלך אדם אחד והאכילהו והשקהו לכששמע המלך לא יכעוס עליו ואף אתם קרוים עבדים שנא' (ויקרא כ"ה:נ"ה) כי לי בני ישראל עבדים. אמר לו רבי עקיבא אמשול לך משל למה הדבר דומה למלך שכעס על בנו וחבשו בבית האסורים וצוה שלא להאכילו ושלא להשקותו עמד אחד והאכילהו והשקהו לכששמע המלך לא דורון משגר לו אף אנו קרוין בנים שנא' (דברים י"ד:א') בנים אתם לה' אלהיכם, אמר לו אתם קרוין בנים ואתם קרוים עבדים בזמן שאתם עושים רצונו של מקום וכו' אמר לו הרי הוא אומר (ישעיהו נ"ח:ז') הלא פרוס לרעב לחמך ועניים מרודים תביא בית אימתי עניים מרודים האידנא וקאמר הלא פרוס לרעב לחמך:

ראוי לאדם שיזהר מאד במדת הצדקה שהיא שקולה כנגד כל המצות שנאמר (נחמיה י:ל"ג) והעמדנו עלינו מצוה לתת שלישית השקל וגו', וכל המבזבז ממונו לצדקה הרי זה גונז לנפשו אוצרות למעלה שהם קיימים לעולם, ועל זה אמר שלמה (משלי י"א:י"ח) זורע צדקה שכר אמת כי שאר הזריעות פעמים שאירע בהן השדפון והברד ושאר המקרים ולא יצלוחו, אבל זריעת הצדקה היא השכר האמתי והקיום והזריעה המצלחת לעולם והם הם אוצרות של מעלה, ודרשו שם בפרק השותפין (ב"ב דף י"א) מעשה במונבז המלך שבזבז אוצרותיו ואוצרות בית אביו בשני בצורת חברו עליו אחיו ובית אביו אמרו לו אבותיך גנזו אוצרות והוסיפו על של אבותם ואתה מבזבז אוצרותיך ואוצרות בית אביך, אמר להן אבותי גנזו אוצרות למטה ואני גנזתי אוצרות למעלה שנא' (תהלים פ"ב) וצדק משמים נשקף. אבותי גנזו במקום שהיד שולטת בו ואני גנזתי במקום שאין היד שולטת בו שנא' (שם פט) צדק ומשפט מכון כסאך. אבותי גנזו במקום שאינו עושה פירות ואני גנזתי במקום שעושה פירות שנא' (ישעיהו ג':י') אמרו צדיק כי טוב וגו'. אבותי גנזו אוצרות ממון ואני גנזתי אוצרות נפשות שנא' (משלי י"א:ל') פרי צדיק עץ חיים. אבותי גנזו לאחרים ואני גנזתי לעצמי שנא' (דברים כ"ד:י"ג) ולך תהיה צדקה:

חייב אדם שיתן צדקה לפי עשרו ולפי נדיבות לבו, שאם אינו עשיר כ"כ והוא נדיב יתחייב שיסכים עם נדיבותו, שהקב"ה יוסיף לו מיד אחר. ולמדנו זה מתוך התורה הוא שכתוב (שם יז) ועשית חג שבועות לה' אלהיך מסת נדבת ידך וגו' אמר כי בחג השבועות יצטרך שיתן ויקדיש קרואיו על שלחנו והם הלוי והגר והיתום והאלמנה שהכתוב מזכיר אחריו לפי מה שיספיק נדיבות לבו ולפי הברכה והעושר שיש לו, ולכך הושמה מלת תתן באמצע ולשון מסת כאלו אמר כמסת כלו' כשיספיק נדיבותך תתן וכפי הברכה זהו מסת נדבת ידך וגו', ונראה שהוא ענין בפני עצמו ואינו דבק עם חג השבועות והוא הדין בשאר המועדים שיצטרך לתת כפי עשרו ולפי נדיבותו ומה שגילה זה בכאן אפשר מפני שהפסח והסכות הם שבעת ימים כל אחד מהם. אבל חג השבועות אינו אלא יום אחד לכך בא לומר שאין להקל בו במעשה הצדקה כי שוה הוא להם וחמור כאחד מהם:

משפט הצדקה שיתננה אדם בסתר שכן דרשו רז"ל בפרק השותפים (בבא בתרא דף ט) גדול העושה צדקה בסתר יותר ממשה רבינו דאלו במשה כתיב (דברים ט':י"ט) כי יגורתי מפני האף ובעושה צדקה בסתר כתיב (משלי כ"א:י"ד) מתן בסתר יכפה אף, ואם לא נתן לו בסתר אין זכותו שלם וכ"ש אם לא נתן לו בסבר פנים יפות אלא בדרך גערה שהוא חוטא בכך ואיבד את זכותו שכן אמר שלמה (שם יג) כופר נפש איש עשרו וגו' אימתי עושר של עשיר כופר נפשו כשהרש לא שמע גערה ממנו, וממנה אתה למד כי

הנותן בגערה אין עשרו כופר נפשו ולא יצילנו ביום עברה ולכן אסור לגעור בו כלל די לו צערו כשהוא נצרך לבריות, ודרשו ז"ל בפר"ק דברכות (דף ו) כיון שנצרך אדם לבריות פניו משתנות ככרום שנא' (תהילים י"ב:ט') כרום זלות לבני אדם עוף אחד יש בכרכי הים וכרום שמו כיון שחמה זורחת מתהפך לכמה גוונים, ואמרו עוד כאלו נדון בשני דינים שנא' (שם לו) הרכבת אנוש לראשנו וגו' כלו' כיון שהרכיב בני אדם עליו מחמת רישו הרי הוא נדון באש ובמים, ולכך יתחייב האדם שיצטער עמו על צערו והצער הזה הוא מכלל עניני הצדקה כי עניני הצדקה לתת לעני מזון וכסות ולהצטער על צערו שכן מצינו באיוב שהיה מן האומות בתחלת שבחיו ומעלותיו פתח במדת הצדקה ופירש כל עניניה שהיה מחזיק בכולן והן המזון והכסות והצער. המזון הוא שאמר (איוב ל"א:י"ט) ואוכל פתי לבדו. הכסות הוא שאמר אם אראה אובד מבלי לבוש וגו'. והצער הוא שאמר (שם ל) אם לא בכיתי לקשה יום:

מי שמעשה את חבירו לעשות צדקה גדול שכרו מן העושה אותה שכן דרשו בפרק השותפין (ב"ב דף ט) אמר רבי אלעזר גדול המעשה יותר מן העושה שנא' (ישעיהו ל"ב:י"ז) והיה מעשה הצדקה שלום וגו', אמר להו רבא לבני מחוזא עושו אהדדי כי היכי דליהוי לכו שלמא במלכותא. מצינו מצוה שהיא מכלל הצדקה וגדולה היא מן הצדקה והיא נקראת פדיון שבוים ומצוה רבה היא דכתיב (ירמיהו ט"ז:י') והיה כי יאמרו אליך אנה נצא וגו' ואמר רבי יוחנן כל המאוחר בפסוק זה קשה מחבירו חרב קשה ממות איבעית אימא קרא אי בעית אימא סברא אב"א סברא האי מצטער והאי לא מצטער אי בעית אימא קרא (איכה ד':ט') טובים היו חללי חרב מחללי רעב, שבי קשה מכולן דכולהו איתנהו בגויה, ואפשר לומר כי לגודל המצוה שבח הקב"ה את עצמו בה בדבור ראשון של אנכי הוא שאמר (שמות כ':ב') אשר הוצאתיך מארץ מצרים וגו' ולא אמר אשר בראתי שמים וארץ כי רצה להזכיר המצוה והוא מצות פדיון שבוים של ס' רבוא יותר מן הפלא העצום של בריאת העולם והוא יתברך צונו והלכת בדרכיו:

הצדקה מבטלת כמה מיני פורענות שכן אמר הכתוב (משלי כ"א:י"ד) מתן בסתר יכפה אף, ואמרו במדרש (יחזקאל י':ב') ויאמר לאיש לבוש הבדים וגו' רבי יוחנן בשם רבי שמעון בן יוחאי אומר כל מקום שנא' ויאמר ויאמר ניתן להדרש ויאמר הקב"ה למלאך והמלאך אמר לכרוב אע"פ שגזר הקב"ה איני גוזר ואיני יכול להכנס לפנים ממחיצתי אלא עשה עמי צדקה ותן לי שני גחלים משלך שלא אכוה הה"ד (שם) וישא ויתן אל חפני לבוש הבדים, אמר רבי פנחס הפשירן ונתנן בחיקו, רבי יהושע דקסרין בשם רבי לוי שש שנים עשו הגחלים עמומות בידו של גבריאל סבור שישראל עושין תשובה ולא

עשו. וכיון שלא עשו בקש לזרקן עליהן בחמה ולקעקע ביצתן קרא לו הקב"ה גבריאל גבריאל להונך להונך יש בהן עושין צדקה אלו עם אלו הה"ד (שם) וירא לכרובים תבנית יד אדם. רבי אבא בשם רבי ברכיה אמר מי מעמיד העליונים ותחתונים צדקה שישראל עושין הה"ד (תהילים ע"א:י"ט) וצדקתך אלהים עד מרום. ושם בפרק השותפים (בבא בתרא דף י) רבי יהודה אומר גדולה צדקה שמקרבת הגאולה שנאמר (ישעיהו נ"ו:א') כה אמר ה' שמרי משפט וגו':

ציצית

חלק א

דרשה צמר ופשתים ותעש בחפץ כפיה (משלי ל"א:י"ג). דבר ידוע כי קדושתן של ישראל תלויה במצות והוא שאמרו בסיפרי והתקדשתם זו קדושת מצוה, והמצות האלה שנצטוינו להתקדש בהן הן המצות המקובלות שהן הן עיקר הקדושה, והוא שרז"ל חכמי האמת תקנו לנו לברך עליהן אשר קדשנו במצותיו וצונו, ועל המצות המקובלות האלה נקראו ישראל בסיני גוי קדוש שנא' (שמות י"ט:ו') ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש. כי בקיום המושכלות לא יקרא העם גוי קדוש כי גם העכו"ם שהם גוי אובד עצות ואין בהם תבונה הלא הם מתעסקים בקצת המצות המושכלות וגם החכמים לא תקנו לברך על המושכלות כלל כי אין עיקר הברכה והקדושה אלא במצות המקובלות, ומכלל המצות המקובלות היא מצות ציצית ומרוב הפלגת עלויה אמרו רבותינו ז"ל שהיא שקולה כנגד כל המצות ונכנסו בזה על דרך גימט' והוא שאמרו ציצית בגימ' ת"ר ח' חוטים וה' קשרים הרי תרי"ג, וידוע לכל משכיל כי המתבונן בעיקרה יראה שהיא שקולה כנגד כל המצות, וימצא כי שם שורש כל המצות וסמכו קבלתם וידיעתם אל הגימטריא כדי שתהא הגימטריא מופת ועדות על הקבלה שבידם כי הקבלה עיקר וגימטריאות אינן אלא פרפראות לחכמה:

ועל דרך פשט בטעם המצוה הזאת שיש בה זכרון לכל המצות, והלבן והתכלת שהזכיר בפרשה אינן שתי מצות אלא מצוה אחת והלובש טלית שיש בה לבן לבדו או לבן ותכלת ביחד הרי זה קיום מצוה אחת שנא' (במדבר טז) ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת, והיה לכם לציצית מלמד ששניהם מצוה אחת ומשפט החוטין הוא שיהיו ז' לבנים והאחד תכלת משום שנא' פתיל תכלת, כלומר חוט אחד של תכלת והתכלת הזה חוט של צמר צבוע בדם חלזון שהוא דג שהיה מצוי בים המלח, ויש אומרים כי התכלת צריך שיהיו ב' חוטין והלבן ו', וידוע כי הלבן והתכלת הלבן הוא עיקר ולעולם בכריכת החוליות צריך

שיתחיל בלבן ויסיים בלבן שכן אמר הכתוב ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת והיה לכם לציצית התחיל בלבן וסיים בלבן ותכלת באמצע. וכן ארז"ל (מנחות מ"ג) מסיים בלבן משום מעלין בקדש ולא מורידין כלו' שאלו סיים בתכלת היה בזה מוריד, ואע"פ שאין לנו תכלת עכשיו הלא כל ישראל חייבים במצות ציצית בזמן הזה שהרי אף בזמן שהתכלת מצוי היה הלבן עיקר, ואז"ל (שם) תניא היה רבי אומר קשה ענשו של לבן כלומר שאינו מניחו יותר מעונשו של תכלת, משל למה הדבר דומה למלך שאמר לעבדיו הביאו לי ב' חותמות לאחד אמר לו של זהב ולאחד אמר לו של טיט, כלו' שהוא יותר מצוי ולא היה ראוי לו למנוע ממנו, וכמה גדול כח מצות ציצית שהרי התירה התורה איסור כלאים בציצית שהרי טלית של פשתן חייב בציצית מן התורה שיתן בו ח' חוטין של צמר שכן אמר הכתוב (דברים כב) לא תלבש שעטנז וגו' וסמך ליה גדילים, וקבלו רז"ל דדרשינן סמוכים ושסמיכות זה בא להתיר כלאים בציצית, וע"ז הזכיר שלמה בכאן ואמר דרשה צמר ופשתים וגו'. ביאר כי התורה הזהירה על חבור צמר ופשתים ודורשת אחרי העובר על זה כדי להענישו, ומצד אחר התירה החבור ההוא במצות ציצית וצותה לעשות וזהו ותעש בחפץ כפיה, אבל האמת כי רז"ל אסרו זה כי כן דרכם לעשות סייג לתורה וגדרים ומשמרת למשמרת ולכך אסרו הדבר שלא להטיל ציצית בטלית של פשתן מפני שדרך האדם שיתכסה בטלית של פשתן בלילה ולילה אינו זמן ציצית, וא"כ הרי יש בזה עבירה בלא מצוה שלא התירה תורה כלאים בציצית אלא בשעת מצוה כענין כלאים של בגדי כהונה שלא היה מותר להם ללבשם אלא בשעת עבודה ושלא בשעת עבודה היו עוברים בלאו דלא תלבש: ועל דרך הדרש ציצית מלשון ראיה כמו (שה"ש ב) מציץ מן החרכים, והלובש ציצית צריך שיזהר מן העבירות שהרי כסא הכבוד רואהו שהוא דומה לתכלת, ובלשון חכמים נקרא טלית והוא לשון עילוי ורוממות מלשון (דניאל ז) ונטילת מן ארעא, וזה רמז להקב"ה שהוא מעולה ומרומם על הכל. ונצטוינו להתעטף בציצית ממה שדרשו ז"ל (ר"ה פ"ק דף יז) ויעבור ה' על פניו אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאמרו כביכול מלמד שנתעטף הקב"ה כשליח צבור והראה לו למשה בסיני סדר תפלה ואמר לו כל זמן שישראל חוטאין יעשו לפני כסדר הזה ואני מוחל להם על כל עונותיהם. והכונה במאמר הזה שבא ללמדנו סדרי תפלה ובקשה איך נתחנן לפניו ושנתעטף בטלית ושנזכור לפניו שלש עשרה מדות בכונה וימחול לנו בזה. ובאמרו נתעטף ביאורו בטלית לבנה שכן הזכיר הכתוב (תהלים קד) עוטה אור כשלמה וגו'. וכתיב (דניאל ז) לבושיה כתלג חיור. ואנו נצטוינו בפסוק (דברים כח) והלכת בדרכיו. ולכך נתחייבנו להתעטף בטלית לבנה שהוא סימן סליחה וכפרה, כי כשם שהדבר

האדום הוא סימן החטא כן הלובן סימן הסליחה. וכן אמר ישעיה הנביא ע"ה (ישעיה א) אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו, ומה שהאדם לובש הטלית ומתכסה בו זה רמז להקב"ה שהוא מכסה בריותיו ומלבשם כענין שכתוב (בראשית ג) ויעש ה' אלהים לאדם ולאשתו וגו', וגם בזה רמז שעתיד הקב"ה להחיות המתים ולהקימם בלבושיהם הוא שכתוב (איוב לח) תתהפך כחומר חותם וגו', ומפני שהמצוה הזאת תרמוז לתחיית גוף האדם ע"כ תמצא שהיא כוללת את הגוף, כי הציצית הם פתילות תלויות בדמיון שער הראש הוא שכתוב (יחזקאל ח) ויקחני בציצית ראשי, הנקבים שעושין בטלית לתלות בהן החוטין הם בדמיון העינים. ה' קשרים כנגד ה' חושים שבו. ח' חוטין כנגד יום ח' שנימול בו, ומזה אמרו רז"ל שכל מי שאינו נימול אינו זוכה ליום הדין של תחיית המתים שנא' (ישעיה ה) ופערה פיה לבלי חוק. ובכל ענף וענף תמצא חמשה קשרים והם כ' קשרים לארבע ענפים כנגד הידים והרגלים שבהם כ' אצבעות והרי לך כלל הגוף, ומה שכל ענף היוצא מנקבי הטלית שלישו מחובר וכרוך כאחד למעלה ושני שלישים הם מפוזרים ומחולקים זה מזה למטה, הענין לרמוז כי אע"פ שישראל עכשו בגלות מפוזרים בין האומות ביד ארם וישמעאל והם במדרגה התחתונה עתידין הן בזמן הגאולה שתהא ידם על העליונה כענין שכתוב (דברים כו) ולתתך עליון על כל גויי הארץ, ושתי אומות אלו יהיו למטה בפזור ושעבוד תחת ידינו, וכבר רמז הנביא ענין זה שנא' (זכריה יג) והיה בכל הארץ פי שנים בה וגו' ואמרו במדרש (שם) והשלישית יותר בה אלו ישראל שנאמר (ישעיה יט) והיה ביום ההוא יהיה ישראל שלישיה. ארז"ל (שבת פ"ב דף כג:) כל הרגיל בציצית זוכה לטלית נאה. הרגיל במזוזה זוכה לדירה נאה, בקדוש היום זוכה וממלא גרבי יין, וידוע כי אין השכר הזה עיקר שכר המצוה ח"ו ואינו אלא פירות שהוא נוטל בעה"ז אבל הקרן הוא שמור לו לעוה"ב. והשכר הזה שהוא פירות הנה הוא במדה כנגד מדה כי הרגיל במצות ציצית יזכה לבגדים נאים שיתכבד בהם בעולם הזה. וכן אם הוא רגיל במצות מזוזה והוא זהיר בה עד שלא היה לו בית יזכה בזכות המצוה לבית נאה וכן אם זהיר בקדוש היום ואינו רוצה לפטור את עצמו בקדוש על הפת והוא טורח ומחזר אחר היין יזכה שיהיה לו אוצרות יין והכל מדה כנגד מדה בעוה"ז ופירות המצות שהוא אוכל אבל עיקר השכר באלו ובשאר כל המצות הוא בעה"ב, וכן אמרו במדרש (שמות לג) ושמתיך בנקרת הצור מנקרת הצור זכה משה לקירון עור פנים. וכן הכתוב אומר (חבקוק ג) קרנים מידו לך ושם חביון עוזו כל ההוד שנטל משה בעוה"ז לא היה אלא פירות מתן שכרו אבל הקרן קיים לו לעה"ב שנאמר קרנים מידו לו. וכן מצינו ביוסף שפרע לו הקב"ה פירות שכרו בעה"ז והקרן קיים לו לעולם הבא, והוא שאמרו במדרש

כל מה שעשה יוסף פרע לו הקב"ה, מה כתיב ביוסף (בראשית לט) וינס ויצא החוצה ברח הים מפני ארונו שנא' (תהלים קיט) הים ראה וינס. מה ראה ארונו של יוסף ראה. ולא עוד אלא שהיה ארונו של יוסף מהלך לפני ארון ה' ואומות העולם אומרין מה טיבו של ארון זה שהוא מהלך עם ארון של תורה והם אומרין ארונו של יוסף ולפיכך זכה לילך עמו לפי ששימר כל מה שיש בו, אמר הקב"ה ליוסף אע"פ שפרעתי לך מקצת שכר הקרן קיימת לך לעוה"ב כשיגאלו ישראל גאולת עולמים בזכות יעקב אביך ובזכותך הם נגאלים שנאמר (שם טז) גאלת בזרוע עמך בני יעקב ויוסף סלה:

קדושה

חלק א

אל נערץ בסוד קדושים רבה ונורא על כל סביביו (שם פט). מדת הקדושה מדה עצומה ונפלאה יגיע אדם אליה מתוך מדת הטהרה כי כן סידור המדות וכענין שדרשו רז"ל בסוף פרק ראשון של ע"ז (דף כב) טהרה מביאה לידי קדושה ומוכיח זה בירושלמי משום שנא' (ויקרא טז) וטהרו וקדשו. וכבר הזכרתי באות טי"ת טהרה, ונצטוינו בה במצות עשה שבתורה (שם כ) והתקדשתם והייתם קדושים, ונאמר ג"כ (שם יט) קדושים תהיו כי קדוש אני ה' אלהיכם. וענין הקדושה הזאת שנצטוינו בה הוא הפרישות שיגדור אדם את עצמו ושיפרוש מן התאות אפי' ממה שאמרו שהוא מותר כענין שאמרו קדש עצמך במותר לך, וזה בענין המאכל והמשתה שיאכל וישתה מן המותר פחות ממה שראוי ולא יתכוין אלא לקיום הגוף בלבד. וכן בענין המשגל לצורך קיום המין או למצות עונה או להנצל מהרהור, וכל השאר זולתי לכונות אלו אסורה מדין התורה, וכן בענין דבורו שיגדור את עצמו בדבריו להוציאם במשקל ופחות מן הראוי, זולתי במוכרח שהוא חיי הנפש והוא דבור התורה או חיי הגוף והוא הדבור בפרנסתו וצורך מזונותיו, וכן שיגדור את עצמו בחוש המשוש שלא יגע בכל שטח גופו וידיו ערומות, ואף כי מתחת אבנטו כי על הענין הזה נקרא ר' יהודא הנשיא רבינו הקדוש, שכן אמרו רז"ל (שבת פי"ו דף קיח) למה קורין אותו רבינו הקדוש שלא הכניס ידו מתחת אבנטו מעולם, וכל הדברים האלה מגדר הקדושה והפרישות הם, וכן דרשו בתורת כהנים והתקדשתם והייתם קדושים כשם שאני קדוש כך אתם תהיו קדושים כשם שאני פרוש כך אתם תהיו פרושים ע"כ. כי מי שהוא פרוש ומובדל מן התאוות ומיוחד לעבודת השם יתברך קדוש יאמר לו, ומה שהוצרך הכתוב הזה בתורה והתקדשתם והייתם קדושים היה זה לתועלת גדולה וצורך גדול שאלו לא נכתב היה אדם ממלא נפשו מן המאכלים והמשקים המותרים ויאכל

ויחוש כל מה שיהיה מתוק לחכו. וכן בענין הדבור והיה מדבר כל מה שיבא לפניו עד שישקץ את עצמו במדות רעות להיות בזוללי בשר בסובאי יין והיה עושה כל זה בהיתר התורה. לכך באה מצוה זו בפרשת איסור המאכלים ואמר והתקדשתם והייתם קדושים להזהיר על האדם שיהיה פורש את עצמו מן המאכלים, ואין צריך לומר מן האסור כי גם מן המותר צריך שיפרוש, ואם הפורש מן הדבר האסור נקרא קדוש ק"ו למי שפורש עצמו מן הדבר שהוא מותר שראוי להקרא קדוש כי הוא מכניע ומשבר תאותו והוא כותש את יצרו האויל במכתש שכלו לכבוד יוצרו ית':

והנה ישראל נתקדשו בסיני בשתי מדות והן טהרה וקדושה. כששמעו עשרת הדברות מפי הגבורה מה שלא שמעה שום אומה ולשון, כענין שכתוב (דברים ד) השמע עם קול אלהים וגו'. ודרשו ז"ל היה הקול נשמע מסוף העולם ועד סופו והיו שומעים אותו זקנים כפי כחם נערים כפי כחם עוברות כפי כחן. טהרה הוא שבאו לחסות תחת כנפי השכינה בשלשה דברים מילה וטבילה וקרבן, ועיקר שלשתן טהרה. מילה לפי שהערלה קרויה טומאה ולפיכך הוצרכו לברית מילה להיותם טהורים. טבילה עיקר הטהרה במים. קרבן לפי שהחטא קרוי טומאה והמתכפר בקרבנו הוא טהור. קדושה הוא שכתוב (שמות יט) ואתם תהיו לי וגו', ודבר ידוע ומפורסם שכל הקדושות והקדושים נמשכים מן הקדש בדמיון מן הנהר הנמשך מן המעין והמעין מן המקור. והנה ישראל הנחלקים לשלשה חלקים כהנים לוים וישראל נתקדשו בסיני בקבלת התורה בתשע קדושות, כי הכהן מתקדש בקדושת עצמו ובקדושתו של לוי ובקדושתו של ישראל שהרי מכלל עם ישראל הוא. והלוי מתקדש בקדושת עצמו. ובקדושת הכהן שהוא משבטו. ובקדושתו של ישראל הרי ששה קדושות. וישראל מתקדש בקדושתו של מלך הרי שמונה קדושות וכלם מתקדשין מן הקדש הרי תשעה קדושות. ומפני שכל הקדושות הללו שנכללות בישראל נמשכות מן הקדש לכך נקראו אנשי קדש כענין שכתוב (שמות יט) ואנשי קדש תהיון לי. ויש לך להתבונן שלא אמר הכתוב ואנשים קדושים תהיון לי אלא ואנשי קדש, כי הקדוש אפשר שתמשך לו הקדושה מקדוש אחר וכן מקדוש לקדוש ומגבוה לגבוה עד הסבה העליונה יתברך שהוא כח הקדושות כולן והוא מקור הקדושה והוא נקרא קדוש שהוא מקור הברכה כענין שכתוב (תהלים קלד) שאו ידיכם קדש וברכו את ה'. וע"כ אמר ואנשי קדש, המשילם הכתוב למלאכי השרת שקדושתן נמשכת מן הקדש הוא שכתוב בהם (דברים לג) ואתה מרבבות קדש שהרי ישראל למטה צבא של הקב"ה כשם שמלאכי השרת צבא שלו למעלה וכלם כאחד מקלסין אותו ונותנין כבוד לשמו. המלאכים שהם קדושים וישראל שהם קדושים מקלסין שמו של קדוש בלשון קדוש,

שכן העיד ישעיה הנביא ע"ה ששמע כתות של מלאכי השרת מקלסין להקב"ה ומקדישין ומעריצין אותו בלשון קדושה, הוא שאמר (ישעיה ו) וקרא זה אל זה ואמר קדוש קדוש קדוש ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו. וע"ז אמר דוד בכאן אל נערץ בסוד קדושים רבה ונורא על כל סביביו, כלו' והוא נורא על כל מי שמשבחין אותו, ביאורו אל נערץ בסוד קדושים כענין שכתוב (נחמיה ט) ומרומם על כל ברכה ותהלה. סביביו כי אפילו אותם שסביביו המשבחים והמזכירים אותו יותר ויותר הוא נורא על השבח ועל הקלוס ההוא ולזה לא אמר בכל סביביו. ונ"ל לפרש עוד אל נערץ בסוד קדושים רבה כי רבה תרגום של גדול וכאלו אמר אל רבה, ושיעור הכתוב האל הגדול נערץ בסוד קדושים, ואל תתמה בזה איך יכניס לשון תרגום בתוך לשון עברי כי מנהג הכתובים בכך כענין (איוב טז) ושהדי במרומים (שם לא) גרמיו כמטיל ברזל, ובתורה (בראשית לא) יגר שהדותא (דברים לג) וכימיך דבאך ורבים כן, ויהיה ביאור הכתוב כי האל הגדול שהוא אלהי ישראל נערץ בסוד קדושים כלומר בע' קדושים הם ע' שרי האומות אשר העוה"ז מתנהג על ידם בכח עליון עליהם, כי הוא יתב' גדול מכל האלהים ועליון על כלם וכלם מעריצין אותו והוא נערץ ביניהם, ואמר ונורא על כל סביביו לפי שהוא יתעלה הקו האמצעי אשר ממנו נמשכים ויונקים הענפים כלם וזהו לשון סביביו. ואמרו בפרקי ר' אליעזר אמר הקב"ה לשבעים מלאכים הסובבים כסא כבודו, וענין הקדושה שמלאכי השרת מקלסין להקדוש ב"ה בלשון קדוש שלשה פעמים על דרך הפשט השתים הם לשון קריאה שקורא המלאך לחבירו קדוש קדוש וכפל השם כלשון משה משה שמואל שמואל, ואח"כ משיב ק' ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו, או יהיה קדוש קדוש קדוש שלשתם נאמרים על הקדוש ב"ה שהמציא את עולמו ובראו על ג' חלקים, חלק המלאכים וחלק הגלגלים ותלק העולם השפל, ויהיה ביאורו קדוש ראשון בעולם השפל, קדוש השני בעולם הגלגלים, קדוש ג' בעולם המלאכים, ותהיה הכונה והמחשבה משוטטת ממטה למעלה הוא קדוש ומיוחד בכל העולמות בכל צבאותיהם. ויש עוד בענין הקדושה ענין נסתר נמסר בקבלה אין מוסרין אותו אלא לצנועים ויראי חטא והוא ענין היחוד שלם כולל כל הבנין ואחריו ברוך כבוד ה' ממקומו כענין פסוק שמע שהוא עיקר היחוד וכולל כל הבנין ואחריו ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד. והמשכיל יבין. ושמעתי כי יש במלת קדוש שהוא קלוס מלאכי השרת אותיות מארבעה מוצאות שבפה הן גיכ"ק דטלנ"ת בומ"ף זסצר"ש לבד מאותיות אחה"ע. ק' מגיכ"ק ד' מדטלנ"ת ו' מבומ"ף ש' מזסצר"ש אבל אותיות אחה"ע שהוא המוצא החמישי שבפה אין שם לפי שהם אותיות הגרון וזה נכון:

ומפני שהברכה והקדושה דבר א' כי הברכה נמשכת מן הקדושה כענין שכתוב (תהילים קל"ד:ב') שאו ידיכם קדש וגו', ע"כ יש להזהר שלא יפסיק אדם בין קדוש לברוך, וכמה מבני אדם שאינן נזהרין בדבר זה והוא מכלל הדברים שאמרו רז"ל בפרק ראשון דברכות (דף ו') בענין תפלה מאי דכתיב (תהילים י"ב:ט') כרום זלות לבני אדם אלו דברים שעומדין ברומו של עולם ובני אדם מזלזלין בהם. וכמעט שאני אומר כי כל המפסיק והשח בינתים דומה כאלו קצץ בנטיעות, ויש לך להבין כי דעת רבותינו ז"ל בלשון מקצץ בנטיעות שהוא נאמר בשני ענינים מי שמפסוק בתורה או גורם בהפסקה ובטולה ההוא יקרא מקצץ בנטיעות. וכן מי שהוא נוטה מדרך האמונה להאמין בשתי רשויות או להסתפק בהם כאלישע בן אבויה יקרא מקצץ בנטיעות. והוא שאמרו במסכת חגיגה (פ"ב דף ט) אלישע אחר קצץ בנטיעות מאי חזא חזא מטטרון דאתיהיב ליה רשותא למיתב ולמיכתב זכותא דישראל אמר גמירי אין למעלה לא ישיבה ולא עמידה לא עורף ולא עפוי דילמא ח"ו שתי רשויות יש אפקוה למטטרון ומחיוה שתין פולסי דנורא. ובמדרש שהש"ר אמרו אלישע בן אבויה קצץ בנטיעות שהיה נכנס לבתי כנסיות ולבתי מדרשות וראה תינוקות שהיו מצליחין בתורה אמר עליהון מילתא ואינון מסתתמין, הנה בכאן מפורש שקורין החכמים הפסקת התורה קצוץ נטיעות. והוא הדין וכ"ש שיש לנו לומר בהפסקת התפלה בין קדוש לברוך. והנה רבותינו חכמי האמת החמירו בזה עד מאד ממה שאמרו במדרש אמר רבי אלעזר בר יוסי פעם אחת הייתי מהלך בדרך ומצאתי אליהו ז"ל ועמו ארבעה אלפים גמלים טעונים ואמרתי לו מה אלו טעונים אמר לי אף וחמה, אמרתי לו למי אמר לי לעשות נקמה במי שמספר בין קדוש לברוך, בין ברכה לברכה, בין פרק לפרק בין אמן יהא שמיה רבה לויתברך בין גאולה לתפלה. ולא עוד אלא שאין תפלתו נשמעת לפני המקום שנא' (ישעיהו מ"ג:כ"ב) ולא אותי קראת יעקב. וכל המכוין לבו בתפלתו ואינו מדבר אין תפלתו חוזרת ריקם שנא' (תהילים י':י"ז) תכין לבם תקשיב אזנך. ודרשו רז"ל במס' חולין פרק גיד הנשה חביבין ישראל לפני הקב"ה יותר ממלאכי השרת שישראל אומרין שירה בכל עת ובכל שעה שירצו ואלו מלאכי השרת אין אומרין שירה אלא פעם אחת ביום ואמרי לה פעם אחת בשבת ואמרי לה פעם אחת בחדש ואמרי לה פעם אחת בשנה ואמרי לה פעם אחת בשבוע ואמרי לה פעם אחת ביובל ואמרי לה פעם אחת לעולם. ולא עוד אלא שישראל מזכירין את השם לאחר שתי תיבות שנאמר (דברים י') שמע ישראל ה' אלהינו ומלאכי השרת אינן מזכירין אותו אלא אחר שלשה תיבות שנא' (ישעיהו ו':ג') קדוש קדוש קדוש ה' צבאות, ואין מלאכי

השרת אומרין שירה למעלה עד שיאמרו ישראל שירה למטה שנא' (איוב ל"ח:ז') ברן יחד כוכבי בקר ויריעו כל בני אלהים:

קנאה

חלק א

חיי בשרים לב מרפא ורקב עצמות קנאה (משלי יד). מנהג שלמה ע"ה בכל ספר משלי לגנות המדות המגונות ולשבח המדות החמודות, וברוב הפסוקים שבו יזכיר המדות זו לעומת זו בדבר והפכו, וענין לב מרפא לב של רפואה והוא מי שיש לו לב טוב שאין בלבו קנאה על שום אדם כי כאשר יקנא האדם במי שהשיג עושר ונכסים יוסיף דאגה על דאגה על שלא השיג כמוהו. ואם השיג יגיע מזה לאהבת הכבוד ובקשת מיני הממשלה בקניני העוה"ז, ומאהבת הכבוד יגיע אל השררה ומן השררה יגיע לעבוד ע"ז. ואם לא השיג יהיו כל ימיך מכאובים וחיי צער יחיה וסוף שימית את עצמו או את חבירו, ימית את עצמו שהרי אמרו הקנאה והתאוה והכבוד מוציאין את האדם מן העולם. וכן אמר אליפז (איוב ה) ופותה תמית קנאה. כלומר מי שמתפתה אחר מדת הקנאה תמיתנו, או את חברו, שהרי מתוך הקנאה יבא לידי שנאה ומהשנאה לידי רציחה שכן כתיב (דברים יט) כי יהיה איש שונא לרעהו וארב לו וגו', אבל מי שלבו תמים והוא שקראוהו חכמים לב טוב שאין בלבו קנאה על חבירו, ממה שדרשו במס' אבות (פ"ב) איזו היא דרך טובה שידבק בה האדם ר' אלעזר אומר לב טוב ושם מסיים ואומר רואה אני את דברי ר' אלעזר בן ערך שבכלל דבריו דבריכם, יאמר כי הכל תלוי בלב, וכן שלמה קראו בכאן לב מרפא כי הוא רפואה ורטיה לכל איבריו ינצל מכל הנזקים הללו ויחיה חיי שלוה, זהו שאמר חיי בשרים לב מרפא, כי מדת הקנאה היא הפך לב מרפא וכן רקב עצמות שהוא המיתה הפך חיי בשרים, והכוונה לומר כי במדת לב מרפא יחיה ובמדת הקנאה ימות. ואמר רקב עצמות שהוא חולי שאין לו רפואה ואין לו תקנה כי כשהבשר נרקב הנה הוא חוזר ומתחדש אבל העצם הנרקב אין לו רפואה לעולם, ולכך המשיל שלמה מדת הקנאה לרקב עצמות שהוא דבר שאין לו רפואה כן מדת הקנאה חולי שאין לו רפואה, וכן אמר החכם במוסריו כל השנאות קוה להם לרפואה חוץ משנאת הקנאה. וכן המשיל עוד האשה הרעה לרקב עצמות הוא שאמר (משלי יב) אשת חיל עטרת בעלה וכרקב בעצמותיו מבישה. כי כשהיא מבישה כלו' שמביישתו בתועבותיה ובעלילותיה הרעים הלא היא כרקב בעצמותיו שאין לחליו רפואה ואין לו תקנה עמה. ובכלל המשל עוד כשהמשילה לעצם הנרקב מפני שהאשה נבראת מן העצם וכאשר

היא טובה היא עצם מעצמיו ונמשכת לדעתו ורצונו כאחד מאיבריו וכשהיא מבישה היא רקב בעצמותיו. ובמסכת אבות פרק בן זומא (פ"ד) רבי אלעזר הקפר אומר הקנאה והתאוה והכבוד מוציאין את האדם מן העולם, הקנאה הוא שאמר בכאן ורקב עצמות קנאה והתאוה הוא שכתוב (משל י יד) יש דרך ישר לפני איש וגו'. הכבוד הוא שכתוב (ישעיה א) חזון ישעיהו בן אמוץ וגו'. מלמד שקפח ישעיהו ד' מלכים בימיו להודיעך שהשררה והכבוד קוברת את בעליהן, ואמרו במדרש הקנאה והתאוה והכבוד מוציאין את האדם מן העולם, מנא לן מאדם הראשון שהיו צולין לו בשר ומסננין לו יין ראו כבודו נתקנאו בו, והתאוה שהתאוה לאכול מהפרי והכבוד שעשו לו המלאכים לפיכך נטרד מן העולם, הא למדת כמה מגונה מדת הקנאה:

ודבר ידוע כי לא החזיק קרח במחלוקת עד שהתלבש במדת הקנאה ומדה זו הטרידתו מן העולם והיה חושב שהיה משה רבינו מחלק המנויים והמעלות על פי עצמו ומלבו ולא היתה לו זאת מאת ה', כי ממה שאמר להם משה כי לא מלבי נוכל ללמוד כונתו של קרח הרעה שהיה אומר כי מלבו עשה. והיה טוען כי מה שהחליף הלוים תחת הבכורות לא עשה אלא כדי לתת גדולה ומעלה לבני לוי שהם ממשפחתו, גם בני קהת שהגדיל מעלתם על כל שאר הלוים לשאת דברים המקודשים מפני שהם קרובים אליו יותר שהרי קהת היה זקנו. ומה שקשרו הלוים על משה לפי שהיו נתונים לאהרן ולבניו, גם אליצפן בן עוזיאל מינה אותו נשיא לפי שהיה עוזיאל אחד מאחי אביו של משה והקטן שבכולם, לפיכך הוקשה לקרח על נשיאות אליצפן בנו ונתקנא על זה, וזהו שדרשו רז"ל מה ראה קרח לחלוק עם משה נתקנא בנשיאתו של אליצפן אמר קרח אחי אבא ארבעה היו עמרם ויצהר וחברון ועוזיאל עמרם הבכור נטלו שני בניו גדולה אחד מלך ואחד כהן גדול מי ראוי ליטול את השניה לא אני שאני בן יצהר שהוא שני לעמרם והוא מינה את הנשיאות על ידי אחיו הקטן מכלן הריני חולק עליו ומבטל את דבריו, מה עשה כנס ארבע מאות איש ראשי סנהדראות רובן משבט ראובן מה עשה הלביש לכולן טליתות של תכלת, וזהו שאמרו במדרש ויקח קרח מה לקח לקח טליתו ובא אצל משה וכן כולם. אמרו לו טלית שכולה תכלת חייבת בציצית או לא אמר להן חייבת התחיל לשחוק אפשר טלית של מין אחר חוט א' של תכלת פוטרתו טלית שכולה תכלת לא כל שכן, בית מלא ספרים מהו שיהא פטור מן המזוזה אמר להן חייב אמרו לו התורה כולה ער"ה פרשיות אינה פוטרת את הבית ופרשה אחת שבמזוזה פוטרת את הבית דברים אלו לא נצטוית עליהם ומלבך אתה בודאם. והנה שלמה בחכמתו הזכיר בכלל הדברים שהקנאה מצויה בהן הוא שאמר (קהלת ד) וראיתי אני את כל עמל ואת כל כשרון המעשה וגו'. הזכיר כל

עמל והם קניני הגוף כגון עושר ונכסים וכבוד ושאר מעלות השררה, כל כשרון המעשה תורה ותשובה ומעשים טובים, כי היא קנאת איש מרעהו בין בעושר בין בחכמה או איזה מעלה שתהיה הלא הקנאה מצויה בין איש לחבירו, גם זה הבל, גם בחטא הזה נכשל הבל שנתקנא בקין אחיו כשהביא מנחה לה' ועמד הוא ונתדמה בקרבנו לאביו שהביא בעלי חיים ומתוך הקנאה באו לידי שנאה והיתה מריבה ביניהם על ירושת הארץ עד שנהרג, והרי המדה הזו חרבן עולם. גם מלאכי השרת מצינו שנתקנאו באדם הראשון עד שהחטיאוהו והפשיטוהו בגדי השכל ולבש בגדים אחרים בגד בוגדים עד שנטרד מגדולתו ונסתלקה שכינה מן התחתונים: בעון מדת הקנאה נחלקה מלכות ישראל וגלו עשרת השבטים שהיתה להם מדת הקנאה עד שהיתה המלכות ליהודה, וזהו שאמר (ישעיה יא) אפרים לא יקנא את יהודה וגו', ומתוך שהמדה הזאת מדה משוקצת ומגונה מביאה את האדם לידי נזקים ומכשולות רבים קרא שלמה מי שלבו נקי וטהור ממנה לב מרפא כי היא רפואה לעצמו וזכות לנפשו ומנוחה לעצמותיו, והוא שאמרו רז"ל כל מי שאין לו קנאה בלבו אין עצמותיו מרקיבים, וזהו שאמרו במסכת שבת סוף פרק שואל אדם (דף קנב:) הנהו קפולאי דקא קפלי בארעא דרב נחמן נחר בהו ר' אחאי בר יאשיה אתו ואמרי ליה לרב נחמן נהים בן גברא אתא אמר ליה מאן ניהו מר אמר אנא אחאי בר יאשיה, אמר ליה ולא אמר רב מרי עתידי צדיקי דהוו עפרא, אמר ליה ומנו מרי לא ידענא ליה והא קרא כתיב (קהלת יב) וישוב העפר אל הארץ כשהיה אמר ליה דאקרייך קהלת לא אקרייך משלי דכתיב ורקב עצמות קנאה מי שיש לו קנאה בלבו עצמותיו מרקיבין גששיה חזיה דאית ביה מששא, אמר ליה ליקום מר וליזיל בי מדרשא, אמר ליה גלית אדעתך דאפילו נביאי לא קרית שנאמר (יחזקאל לז) וידעתם כי אני ה' בפתחי את קברותיכם עמי. והא כתיב כי עפר אתה ואל עפר תשוב אמר ליה שעה אחת קודם תחיית המתים ע"כ, ופי' קפולאי חופר קברות, נחר בהו רבי אחאי כלומר נחר בגרונו. אנא אחאי כלומר רבי אחאי שהיה נקבר שם, לא ידענא ליה כלומר איני יודע לדבריו. בהעלותי אתכם כלומר עד שיעלה אותנו הקב"ה אין לנו רשות לעלות, והא כל קללותיו של אדם הראשון כל הדורות שוין בהן, אמר ליה שעה אחת קודם תחיית המתים כן פי' רש"י ז"ל, וענין הגשוש והמשוש הוא המלבוש השני הידוע ליודעים שהנפש מתלבשת בצורת גוף צורה דקה עד מאד, ויש בה ממש, וזהו סוד הענין ברבינו הקדוש ז"ל שהיה בא לביתו בכל ערב שבת והיה מקדש להם, ואין בכאן מקום להאריך בזה כי לא הזכרנו זה אלא ללמד כי כל מי שאין לו קנאה בלבו אין עצמותיו מרקיבין, אבל כל מי שיש לו קנאה בלבו עצמותיו מרקיבין שנאמר ורקב עצמות קנאה, וקנאה זו שאמרנו אינו אלא

בהבלי העולם במיני השררה והעושר והכבוד ובפעולות המעשים הרעים, אבל הקנאה בתורה ובמצות ובמעשים טובים הרי זה מדה משובחת, וכן אמרו (ב"ב פ"ב דף כב) קנאת סופרים תרבה חכמה, וכבר הזהירנו שלמה ע"ה שנתלבש קנאה ביראת השם יתברך הוא שאמר (משלי כג) אל יקנא לבך בחטאים וגו':

רשות

חלק א

מי זאת הנשקפה כמו שחר יפה כלבנה ברה בחמה איומה כנדגלות (שיר השירים ו':י'). פסוק זה מדבר בנפש הצדיק שכ"ז שהיא משתדלת בתורה ובמצות ובמעשים טובים הולכת מעילוי לעילוי ועולה ממדרגה למדרגה מארבע מדרגות שיש לנפש, המדרגה הראשונה שהיא שקועה בתאוות הגופניות והשגתה חלושה ועל כן צריך לחנך לנער על פי דרכו. המדרגה השנית בהגיעו לכלל מצות שאז הנפש יתחזק כח השגתה והיא משתדלת במצות ובמעשים טובים. המדרגה השלישית בהגיע האדם לזמן שלמות השכל והוא בהיותו בן ארבעים שנה. המדרגה הרביעית בהגיעו לימי הזקנה שהם נקראים ימי הרעה וחשך לגוף וכל עסקו והשתדלותו אינו אלא בדרכי הנפש שהם העבודה והתפלה והוא זמן החשק בהקב"ה שהוא דבוק בו בסוף. וכנגד ד' מדרגות אלו שיש לנפש המשיל שלמה בחכמתו את הנפש לד' ענינים, והם סוסיא רעיה כלה יונה, והם ארבע פרשיות (שיר השירים א':ט"ו) לסוסתי ברכבי פרעה (שם) הנך יפה רעיתי (שם ב) יונתי בחגוי הסלע (שם ד) אתי מלבנון כלה, המשילה תחלה לסוסיא יפה המקושטת והמנהיגים ינהגוה לכל מקום שירצו כנגד המדרגה הראשונה אשר לנפש שהיא חלושה מאד ומנהיגי הגוף ינהגוה לכל מקום שירצו, וכן הנער מקשט את עצמו ומסלסל בשערו. ואחרי כן המשילה לרעיה כנגד המדרגה השנית שהיא מתחברת אל המצות ואל המע"ט. ואחרי כן המשילה ליונה הדבקה בבן זוגה כנגד המדרגה השלישית שהוא דבק בשכלו והוא שלם בו, ואמרי כן המשילה לכלה כנגד המדרגה הד' שהוא זמן הזקנה שהנפש נכספת וכלה לשוב לשרשה כענין שכתוב (תהלים פד) נכספה וגם כלתה נפשי. וע"כ הזכיר הכתוב הזה שהתחלנו בו ד' מעלות של אור זו למעלה מזו שהנפש מתעלה ומוספת אורה בכל אחת מהן עד שתהא מגעת אל התכלית, וזהו שאמר כמו שחר כלבנה כחמה כנדגלות. תחלה המשיל את הנפש לאור השחר והוא הכוכב המאיר בשחר וכשאמר כמו שחר כאלו אמר כמו כוכב השחר לפי שיש לו נגה על שאר הכוכבים והוא הנקרא אילת השחר והלל בן שחר מלשון בהלו נרו. וכונת המשל הזה

כי כשם שכוכב השחר הוא אור חלוש ויתערב עמה שחרות השחר כן הנפש בתחלת השגתה היא חלושה ויתערב עמה הנערות, ולכך אמר יפה כלבנה כדי להגדיל האור כי אור הלבנה גדול מאור השחר, וכך הנפש תגדל אורה והשגתה מצד ידיעת המצות ולימוד התורה, ומפני שאור הלבנה נוטה אל השחרות ואפילו גוף הלבנה בעיגול שלה נוטה אל שחרות מעט ואין אורו בהיר ועוד שהאור שלה מושאל מן החמה לכך הוסיף ואמר ברה כחמה כדי להגדיל האור, ולהמשיל אור הנפש לאור השמש שהוא אור בהיר ואינו נשאל אלא אורו מעצמו כן הנפש אורה מעצמה, ולכך נמשלה הנפש לשמש. ומצינו יעקב אבינו ע"ה שנקרא שמש, שכן אמרו במד' (בראשית כ"ח:י"א) ויפגע במקום וילן שם כי בא השמש שמע מלאכי השרת שהיו אומרים בא השמש בא השמש, ויוסף אמר עליו (שם לז) והנה השמש והירח, וכן דרשו ז"ל אמר יעקב מי הגיד ליוסף ששמי שמש, וכדי להמשיל שלמות הנפש אל שלמות האור שהוא המאור הגדול ולכך הזכיר כאן ברה כחמה, ועדיין אפשר להבין בדבר זה כי על דרך האמת השמש אין לו שלמות לא בעצמותו ולא בפעולתו, לא בעצמותו שהרי הוא לוקה כמו הלבנה או הכוכבים ולא בפעולתו שאע"פ שתועלת השמש רבה בנמצאים כלם אין התועלת מבלי נזק כי הוא מזיק את העולם ברב החמימות, ואין ראוי להמשיל אור הנפש אלא לאור שאינו מקבל לקות ושיהיה מועיל ולא מזיק, לכך אמר כנדגלות והם כתות של מלאכי השרת וקראם נדגלות על שם שהכתות ההם עשוים דגלים דגלים, וזהו שאמר איומה כנדגלות שהן אור שכלי כאור הנפש לא גופני כאור האמה, וההשגה הזאת תכלית הנפש שהיא למעלה מן השמש. וכמו שדרשו (קהלת ב':י"א) ואין יתרון תחת השמש, תחת השמש הוא דאין לו יתרון הא על השמש יש לו. וכן מצינו ביהושע ששתק את השמש ואמר לו (יהושע י':י"ב) שמש בגבעון דום. ומזה ראה שלמה בחכמתו להזכיר בכתוב הזה ארבע אורים זה למעלה מזה. אור השחר. אור הלבנה. אור החמה. אור הנדגלות. והן הכתות של מלאכי השרת וזה כנגד ארבע מדרגות שיש לנפש זו למעלה מזו ועל כן הזכירם כסדר בקטן החל ובגדול כלה, וכל העילוי הזה שיש לנפש עד שתהא מגעת אל התכלית אינו אלא בלימוד התורה והמצות, וזהו שאמרו ז"ל רצה המקום לזכות את ישראל לפיכך הרבה להם תורה ומצות:

ובמדרש מי זאת הנשקפה כמו שחר ר' חייא ור' שמעון בן חלפתא היו מהלכין בבקעת בית ארבאל וראו אילת השחר שבקעה אורה, אמר לו רבי שמעון כך תהיה גאולתן של ישראל מבצבצת ועולה דכתיב (מיכה ד) כי אשב בחשך ה' אור לי. בתחלה היא באה קימעא ואחר כך מבצבצת ובאה, ואחר כך פרה ורבה, ואחר כך מרטבת והולכת.

כך בתחלה (אסתר ב׳:כ״א) בימים ההם ומרדכי יושב בשער המלך ואח״כ ומרדכי יצא מלפני המלך ואחר כך ליהודים היתה אורה ושמחה, הוי אומר מי זאת הנשקפה כמו שחר, אי כשחר הזה שאין לו צל יכול אף ישראל כן ת״ל יפה כלבנה, אי מה לבנה אין אורה בהיר יכול אף ישראל כן ת״ל ברה כחמה וכן הוא אומר ואוהביו כצאת השמש. אי מה חמה קודרת יכול אף ישראל כן ת״ל יפה כלבנה. וכן הוא אומר (תהילים ל״ו:ח׳) מה יקר חסדך אלהים, אי מה לבנה זו פעמים חסרה פעמים יתירה יכול אף ישראל כן ת״ל ברה כחמה, אי מה חמה זו משמשת ביום ואינה משמשת בלילה יכול אף ישראל כן ת״ל יפה כלבנה מה לבנה זו משמשת ביום ובלילה דכתיב (בראשית א׳:י״ח) ולמשול ביום ובלילה כך ישראל הם בעוה״ז ובעוה״ב, אי מה חמה ולבנה אין להם אימה יכול אף ישראל כן ת״ל איומה כנדגלות כדגלים של מעלה שיש להם אימה כגון מיכאל ודגלו גבריאל ודגלו, ומנין שיש להם אימה שנא׳ (יחזקאל א׳:י״ח) וגביהן וגובה להם ויראה להם ע״כ במדרש שהש״ר. והנה שלמה קרא כאן לכנסת ישראל איומה כנדגלות ולמדנו מתוך המדרש הזה שישראל יש להם אימה כמלאכי השרת, ועוד מצינו מחנה ישראל שהוא שקול כמחנה המלאכים ממה שכתוב (בראשית ל״ב:ג׳-ד׳) ויקרא שם המקום ההוא מחנים, הרי יעקב השוה מחנהו למחנה המלאכים שפגע בו וא״כ כל מי שמדבר בפניהם צריך לנהוג בהם אימה ולשום יראתם על פניו, ואפי׳ הכהנים שהם זרעו של אהרן שהברכה מסורה בידם לברך את ישראל מצינו שהיו כפופין לישראל והיתה אימת הצבור עליהם, שכן דרשו ז״ל במסכת סוטה (פ״ו דף מ) לעולם תהא אימת הצבור עליך שהרי כהנים נושאין כפיהם ופניהם כלפי העם ואחוריהם כלפי הקדש, ועוד שכל זמן שאחד מישראל אומר לו לכהן לברך אין הכהן רשאי לעכב ואלו עכב היה עובר בעשה דאמור להם ותרגם אנקלוס כד יימרון להון, ואם מי שהוא מזרע אהרן ויש לו כתר כהונה היה כפוף ומשועבד לצבור ועליו לנהוג אימה בצבור כ״ש מי שאינו כהן, ואפילו ישראל כמוני היום שיש לי לנהוג כבוד ואימה בצבור ושלא לדבר בפניהם אלא ברשות:

חלק ב

לדוד ה׳ אורי וישעי ממי אירא ה׳ מעוז חיי ממי אפחד (תהילים כ״ז:א׳). המזמור הזה יסדו דוד כנגד שונאיו כמו שמזכיר והולך בקרוב עלי מרעים ואמר אל תתנני בנפש צרי. ויש שפי׳ שלא דבר אלא כנגד אומות העולם שהם שונאי ישראל והוא מדבר במקום כל ישראל כמו שנוהג בכמה מזמורים, ולפי׳ לאיזו כונה שנתיסד או על שונאי דוד או על אומות העולם הכתוב הזה בא להודיענו מעלת אדוננו דוד הגדולה והפלגת שלמותו במדת היראה ושהיה בוטח בהקב״ה בטחון גמור שישמור נפשו וגופו, ישמור את גופו

מכף שונאיו בעוה"ז, ואת נפשו שתהיה צרורה בצרור החיים לעוה"ב, וז"ש ה' אורי וישעי אורי כנגד הנפש שהנפש אור הגוף, וישעי נגד הגוף שהגוף סובל מקרי העולם ותלאותיו והוא הנושע בהם בסיוע אלהיו. ה' מעוז חיי, הוא כח קשור שניהם כי הנפש חיי הגוף והוא יתברך חיי הנפש, ולכך אמר אחר שהקב"ה מעוז החיים שיש בי ממי אפחד שיפריד קשור שניהם, הכונה לדוד כי עם השי"ת לא יפחד מזרוע בשר כי כיון שהקב"ה עמו להושיעו מה לו ליראת ב"ו, ואין ראוי לצדיק להתייירא כי אם מהקב"ה לבדו, וזהו עיקר מדת היראה שכל זמן שאדם ירא מזרוע בשר ודם יראתו בהקב"ה בכח שלמותה שהרי הוא משתף ומחלק אותה עם אחר, הוא שאמר דוד ע"ה (שם נו) באלהים בטחתי לא אירא מה יעשה אדם לי, ואמר (תהלים קיז) ה' לי לא אירא מה יעשה לי אדם. וכן התורה תרחיק יראת ב"ו ותזהיר תמיד שלא ייירא מן האומות כאמרו (דברים כ:א') כי תצא למלחמה על אויביך וראית סוס ורכב לא תירא מהם. וכתיב (שם ז) כי תאמר בלבבך רבים הגוים האלה וגו' לא תירא מהם זכור תזכור את אשר עשה ה' אלהיך לפרעה ולכל מצרים, ויש להתבונן כי בכל פעם שמזהיר הכתוב על היראה הוא מזכיר ענין יציאת מצרים לפי שבזכרון אותם הנפלאות שהיו ביציאת מצרים יוסיפו להם יראה בהקב"ה ותתגבר אז יראתו על יראת העם, ואל כונה זו צותה תורה להשיב היראים כי מאחר שלא גדל נפשו במדרגות הבטחון ולא הגביר על עצמו יראתו של הקדוש ברוך הוא על יראת העם אין זכותו שלם ואיננו ראוי להצלה, ועל כן אמר (דברים כ:ח') מי האיש הירא ורך הלבב ילך וישוב לביתו, ודבר ידוע כי מלחמותיהם של ישראל כשהיו נוצחין האומות לא היו נוצחין בריבוי עם גם לא היו נוצחין בסבת חרב וכלי זיין שהרי החרב ירושה לעשו ומה היה עיקר מלחמתם שהיו נוצחין בו הזכות, וכן הוא אומר (תהילים מ"ד:ד') כי לא בחרבם ירשו ארץ וזרועם לא הושיעה למו כי ימינך וזרועך ואור פניך וגו', ובפסוק זה רמז זכות האבות כי ימינך זה אברהם וזרועך זה יצחק ואור פניך זה יעקב, ומצינו כי בסיבת החטא היו מנוצחין שכן אתה למד ממלחמת העי שכתוב שם (יהושע ה) חטא ישראל ואם כן עיקר סבת מלחמותיהם של ישראל לנצח האומות או להיותם מנוצחים היה הזכות והחטא, ואם אתה שואל כיון שהזכות היה סבת נצחונם למה היו יוצאין למלחמה בעם רב והיה מספיק להם במעט גוי ועוד למה היו יוצאין חלוצים ולמה יצטרכו לתקן המערכות, כי אם היו זכאין היו מנצחין עמים רבים במעט גוי ואם היו חייבין לא יצילם רבוי עם. והתשובה בזה כי גם בזמן שישראל זכאין היו ראוין להתנהג בדרך הטבע והמקרה, כי ראוי לו לאדם להשתדל לעשות מה שהוא בידו והשאר יניח בידי שמים שאם לא כן לא היה צריך נח שיעשה התיבה ולא הים שיקרע

לפני ישראל כי היה הקב"ה יכול להפריחם באויר ולהצילם, אבל היו ראוין שיתנהגו על פי המקרה והטבע במקצת אף כשהם זכאין. וכן אמר שלמה ע"ה (משלי כ"ט:כ"ה) חרדת אדם יתן מוקש ובוטח בה' ישוגב, פי' החרדה שיחרד האדם הוא סבת החטא והוא עדות שאין יראתו בהקב"ה שלימה ולכך ראוי שתהיה לו למוקש ושתגביר עליו האויב אע"פ שלא היה ראוי לבא עליו, ועל כן אמר דוד ע"ה בכאן ממי אירא שאין ראוי להתיירא מן האדם כלל כי אם מהשם יתעלה. ומה שכפל הלשון ואמר ממי אירא ממי אפחד כנגד מדת היראה הנחלקת לשני חלקים, האחת יראת הגמול והעונש בעוה"ז ובעולם הבא, והשנית היא מדרגה עליונה שתקבל הנפש ענין רוממות השם יתעלה וגבורותיו ונפלאותיו והזכרון והידיעה הזאת שיהיו קבועים בנפש ומצוין בה בכל עת, ושני חלקים אלו רמוזים בפסוק אחד שאמר איוב (איוב ל"א:כ"ג) כי פחד אלי איד אל וגו' כי פחד אלי איד אל זהו יראת הגמול והעונש, ומשאתו לא אוכל זהו קבלת הנפש רוממותו יתעלה וזכרון נפלאותיו בכל עת ובכל רגע:

אע"פ שאמרנו שאין לירא מבשר ודם כי אם מהש"י לבדו מכל מקום מוזהרין אנו לירא מתלמידי חכמים וזהו שדרש רבי עקיבא (דברים ו':י"ג) את ה' אלהיך תירא (בבא קמא פרק ד' דף מד) לרבות תלמידי חכמים, שהרי יראת החכמים אינה בכלל יראת בשר ודם אלא בכלל יראת המקום היא, ומי שהוא זהיר ביראת החכמים הלא זה עדות על יראתו בהקב"ה שלא הביאו לידי מדה זו להזהר ביראת החכמים אם לא שיהיה זהיר ביראתו של הקב"ה, וזהו שהוכיחו רבי עקיבא ראש החכמים מן הכתוב המזהיר על יראת המקום. גם בכלל יראה זו יראת הצבור שבכל מקום שהצבור עומדין שם השכינה שורה וזכות הרבים גדול עולה למעלה ושכרם מרובה ויראת החכמים ויראת הצבור הכל בכלל יראת ה' יתברך. ומכלל יראת החכמים והצבור שלא לדבר בפניהם אלא ברשות:

חלק ג

שום תשים עליך מלך וגו' (דברים יו) פסוק זה מצות עשה מן התורה למנות על ישראל מלך בכניסתן לארץ מיד, ומצוה זו לדעתם של ישראל הוא שישאלוהו הוא שכתוב (שם) ואמרת אשימה עלי מלך לא לדעתו של הקב"ה, כי כיון שישראל עם מיוחד שהקב"ה נתיחד להיות מלך עליהם מה חפצם במלך ב"ו, והנה ישראל היה ענינם נבדל משאר העמים בעילוי גדול והם רצו שיהיו כשאר העמים להיות להם מלך, וזה נחשב להם לחטא כאשר ביאר להם שמואל הנביא, ואמר (שמואל א י"ב:י"ז) ודעו וראו כי רעתכם רבה. והכתיב יבאר שכל זמן שימנו את המלך שלא יהיה מיתר העמים אלא מישראל וכמו שאמר עד שיהא אביו ואמו מישראל שנאמר מקרב אחיך. והטעם מבואר הוא

פן ימשך אחר עיקרו ויפסיד אמונת האמת, ודרשו ז"ל במסכת סנהדרין (פ"ב דף כב) שום תשים עליך שתהא אימתו עליך. אין יושבין על כסאו ואין רוכבין על סוסו ואין משתמשים בשרביטו ולא בכתרו, וטעם האימה כדי שיראו הבריות מוראו ויהיו נמנעים מן הגזל והחמס והרציחה, וכמו שדרשו רז"ל (אבות פ"ג) אלמלא מוראה של מלכות איש את רעהו חיים בלעו:

כשם שהזהירו החכמים על אימת המלך כך הזהירו על אימת הצבור, והוא שאמר במסכת סוטה (פ"ז דף מ) לעולם תהא אימת צבור עליך שהרי הכהנים נושאין את כפיהם פניהם כלפי העם ואחוריהם כלפי הקדש, וזה דבר מתמיה שיהיו מהפכין אחוריהם לקדש, אבל ביאור הענין כי הכהן בשעה שנושא את כפיו השכינה שורה על ידיו, וכמו שדרשו רז"ל (שיר השירים ב׳:ט׳) משגיח מן החלונות אלו ידי הכהנים, וכיון שהשכינה שורה בין שתי ידיו כבין שני הכרובים אין לחוש אם אחוריהם כלפי הקדש שאין קדושת הקדש לפני ולפנים אלא מקדושת השכינה ויורה על זה מה שאמר הנביא (ישעיהו א׳:ט"ו) ובפרשכם כפיכם. והנה זה בשעת הכעס וממנו אתה למד עיניהם ושכינה שורה על ידיהם. והוקשה אימת הצבור לאימת השכינה שהרי מחנה ישראל שקול כמחנה המלאכים ממה שכתוב (בראשית ל"ב:ג׳-ד׳) ויקרא שם המקום ההוא מחנים. השוה יעקב מחנהו למחנה המלאכים, וכן הזכיר שלמה כמחולת המחנים שתי מחנות מחנה ישראל ומחנה המלאכים וכיון שכן שכינה ביניהם וצריך לנהוג בהם אימה, וידוע כי מכלל אימת הצבור שלא לדבר בפניהם אלא אם כן נוטל מהם רשות:

חלק ד

אל תבהל על פיך ולבך אל ימהר להוציא דבר לפני האלהים כי האלהים בשמים וגו' (קהלת ה׳:א׳). בא הכתוב הזה להזהיר על האדם שלא יהיה נמהר אחר דבריו להוציאם מפיו פתאום אלא במתון ואחר התבוננות, וזהו שאמר אל תבהל על פיך כי המדבר בלא קדימת מחשבה ההוא יקרא נבהל, ואף יכשידבר דבריו במתון יהיו מעטים, זהו שאמר ולבך אל ימהר שיהיה לך מתון אפי' במחשבה, ותהיה זהיר שלא תוציא דבר לפני האלהים כלומר לפני מתנה האלהים והם ישראל הנקראים מתנה אלהים ובני עליון והשכינה שורה בכל עשרה מהם. ואמר כי האלהים בשמים ואתה על הארץ, הכונה כי הרבים במדרגה העליונה בערך היחיד כמדרגת השמים הגבוהים בערך הארץ על כן יהיו דבריך מעטים ביניהם, ואע"פ שאמר החכם כי תועלת גדולה היא לדבר בפני רבים מפני שאם תשכיל ישבחוך ואם תסכל ילמדוך, אעפ"כ הזהיר שלמה למעט בדברים בצבור מפני אימתן. ואמרו במדרש אל תבהל על פיך וגו' זש"ה (משלי י״ז:י״ט) אוהב

פשע אוהב מצה מגביה פתחו וגו' מהו מגביה פתחו היה לו לומר משפיל פתחו וגו' שהמשפיל פתחו בני אדם נשברין וניזקין בו, אלא מהו מגביה פתחו זה המגביה פתחי פיו ואומר דברים שלא כהוגן הקדוש ב"ה משברו לכך נאמר מגביה פתחו מבקש שבר, בוא וראה חלש מלמעלה וגבור מלמטה אימת העליון על התחתון כ"ש גבור מלמעלה וחלש מלמטה שכך כתוב (שופטים ט':נ"ג) ותשלך אשה אחת פלח רכב וגו', כ"ש כי האלהים בשמים ואתה על הארץ ע"כ, הנה עתה בין לדרך הפשט בין לדרך המדרש הכל אזהרה שוה שימעט אדם בדברים לפני האלהים, אין צריך לומר הטחת דברים כלפי מעלה כפרעה וכחירם וכיוצא בהם שהיו עושין עצמן אלוהות והיה לבם ממהר להוציא דבר לפני אלהים אלא אפילו להוציא דברי תורה מפיו בפני רבים שהם בני האלהים אין ראוי לו להוציאם במהירות אלא במתון ויהיו מעטים וזה מפני אימת צבור. וידוע כי מכלל אימת צבור שלא ידבר אדם בפניהם אלא אם כן יטול רשות מהם:

חלק ה

משכיל על דבר ימצא טוב ובוטח בה' אשריו (משלי טו). בא הכתוב הזה להזהיר על האדם שישכיל בלבו תחלה באיזה דבר שירצה לדבר או שירצה לפעול, קודם שידבר או קודם שיעשה המעשה על איזה צד יעלה בידו ותזדמן לו מזה הצלחה ותועלת, ואם הוא עושה כן ימצא טוב, וכן אמר עוד (שם יז) חושך אמריו יודע דעת, ולפי שפעולותיו של אדם נכללים בג' דברים והם המחשבה והדבור והמעשה כענין שכתוב (דברים ל':י"ד) בפיך ובלבבך לעשותו, והוא כלול ומוטבע מיצר הרע ושוגה תמיד מצד המשך אחר החומר לכך הזהיר שלמה בכאן שיהיה האדם משכיל תחלה על אותו דבר שרוצה לדבר, ושיקדים המחשבה אל הדבור ואל המעשה. ובוטח בה' אשריו כשישכיל ויתבונן על מה שיבקש לעשות, ואע"פ שהשכיל בלבו תחלה אין ראוי לו לסמוך על מה שהשכיל אלא שיבטח בהש"י שיבא הדבר ההוא לפועל ולגמר הצלחה, זהו שאמר ובוטח בה' אשריו. כלומר אחר השתכלות המחשבה באותו דבור או באותו מעשה אם הוא תולה בטחונו בהשי"ת ושיסכים בדעתו שאין ביד שכלו להוציא שום דבר לפועל אלא בחפץ הש"י אשריו, כי הבטחון בהש"י אחת מן המדות העליונות ומעיקרי התורה, וכן אמר הכתוב (משלי ג':ה') בטח אל ה' בכל לבך. ועל זה אמר שלמה (שם כ) מים עמוקים עצה בלב איש. בא להרחיק מדת האדם הבוטח על מחשבותיו והעולה על רוחו שלא יעשה פעולה ולא ידבר דבר עד שיחשוב תחלה בלבו ויהיה לו מתון בדבר ואחרי זאת ישיג מה שירצה. לפי שהעצה הנכונה לא תמצא באדם ולא תגמר אליו הדעת זולתי במחשבה, וכן אמרו חכמי הפילוסופים, הלשון כלי המחשבה. וזהו מים עמוקים עצה בלב איש.

ביאורו כשם שאי אפשר לדלות ולשתות מן המים העמוקים בלא דלי כך אי אפשר להשיג פעולה נכונה או עצה ברורה זולתי במחשבה. וכיון שהזהירנו שלמה המלך ע"ה שישכיל האדם בלבו תחלה מה שירצה לדבר או מה שירצה לעשות אפי' המשכיל בבני אדם והחכם שבהם קל וחומר למי שאינו יודע כמוני היום שהיה לי להשכיל מה שאני רוצה לדבר, ואלו השכלתי לא הייתי מדבר כי הייתי משגיח בחסרון חכמתי וידיעתי, על אחת כמה וכמה בפני גדולים וחכמים ממני, אבל מכל מקום במחילה מהם אפשר, שכן אמרו רז"ל (קידושין פ"ק דף לב) הרב שמחל על כבודו כבודו מחול, ואחר נטילת רשות:

חלק ו

ואדברה בעדותיך נגד מלכים ולא אבוש (תהילים קי"ט:מ"ו). אמר דוד המלך ע"ה בשעה שאני רואה המלכים והשרים שהם מספרים ומשיחים גבורותיהם אני מתבייש למה שהיה להם לעסוק בדברי נסים ונפלאות שאתה עושה עמהם והם מבלים כל ימיהם בדברי הבאי ומשתבחים ומתפארים בגבורה ואומרין בגבורתי כבשתי מדינה זו, והגבורה אינה שלהם אלא שלך היא שנאמר (ד"ה א כט) לך ה' הגדולה והגבורה. מתפארים בנצחון ואינו שלהם שנאמר (שם) והתפארת והנצח וההוד. מתהללים בחייליהם ואינם שלהם אלא שלך שנא' (תהילים ל"ג:ט"ז) אין המלך נושע ברב חיל, ולמי היא הישועה שלך היא שנאמר (תהילים ג':ט') לה' הישועה, אמר דוד כשמדברים הללו דברים אלה אני איני מדבר כמותם אלא אני מדבר בדברי תורה ומודיע לכל גבורותיך ואיני מתבייש לדבר בדברי עדותיך שנאמר ואדברה בעדותיך וגו'. ויש להתבונן במה שאמר עדותיך ולא אמר מצותיך או תורתך. לפי שבשעה שאדם מעיד על דבר הוא מדקדק בעדותו שלא יאמר על מה שלא ראה ראיתי שאם יאמר שקר בא לידי בושה, ולכך רצה לומר ואדברה בעדותיך אפי' נגד המלכים שאדם מתבייש לדבר בפניהם ולא אביש כי עדותיך נאמנים ומחכימים את האדם ואפי' אם יהיה פתי שנאמר (שם יט) עדות ה' נאמנה מחכימת פתי. ואין צריך לומר שמחכימין את החכם שנא' (משלי ט':ט') תן לחכם ויחכם עוד, ועוד אמר דוד עדותיך עשוין בענין שהקטן יכול לדבר עמהם בפני מי שהוא גדול ממנו, שאם אמר דבר וטעה בו הגדול יתקן דבריו, ואם ידבר בפני מי שהוא כמותו כלומר ששניהם שוים בחכמה ישאו ויתנו בדבר עד שיוציאו דבר לאמתו, ואם הוא מדבר בפני מי שהוא קטן ממנו ישמע דבריו ויתלמד, ועל כן אמר דוד ואדברה בעדותיך וגו' אפי' נגד המלכים ונגד הגדולים ממני בכל דבר אדבר ובמה אדבר בעדותיך, ואמר דוד המלך שהיה גדול בכל כענין שכתוב בו (שמואל א י"ז:כ"ה) ראיתי בן לישי הלחמי יודע נגן וגבור חיל ואיש מלחמה וגו' וה' עמו ודרשו רז"ל (חלק דף צג ע"ב) מאי

וה' עמו שהלכה כמותו בכל מקום כל המעלות האלו היו בו והיה מתבייש לדבר בפני מי שגדול ממנו אלא בהקדמות גדולות, על אחת כמה וכמה שיש לו לאדם להזהר שלא לדבר לפני גדולים ממנו מי שהוא חסר מכל המעלות האלה, אבל אחר נטילת הרשות אפשר שהרי אמרו הרב שמחל על כבודו כבודו מחול, וברשותכם אפרש פסוק אחד:

חלק ז

חושך אמריו יודע דעת יקר רוח איש תבונה (משלי י':ל"א-ז':כ"ז) בא הכתוב הזה להזהיר את האדם שיחשוך אמריו ושימנע מלדבר, כי מניעת הדבור תורה על הדעת שהרי עד שלא דיבר האדם הדבור בידו, לפיכך חייב שישקלנו תחלה במאזני שכלו ואחר כך יוציאנו במשקל, וכיון שדבר הרי הוא כמי שזרק האבן שאין בידו להשיבה, ועל כך ישבחו החכמים מדת השתיקה, אמרו במסכת אבות (פרק קמא) ר"ש אומר כל ימי גדלתי בין החכמים ולא מצאתי לגוף טוב משתיקה, ואמרו יפה שתיקה לחכמים ק"ו לטפשים, ומרוב גודל מעלת מדת השתיקה אמר שלמה (משלי י"ז:כ"ח) גם אויל מחריש חכם יחשב, ואמרו חכמי המוסר אם הדבור כסף השתיקה זהב, וע"כ אמר שלמה בכאן חושך אמריו יודע דעת, יאמר כי החושך אמריו מופת ועדות על הדעת, וכן יקר רוח והוא האיש שאינו מגלה דעתו ומוציא כל רוחו במהרה אלא ביוקר כענין (שמואל א ב) ודבר ה' היה יקר בימים ההם הוא אות שהוא איש תבונה. והענין לשלמה במניעת הדבור לפי שהדבור ההוא מצד הנפש ועמו יש לאדם יתרון על שאר בעלי חיים וכיון שכן אין ראוי להוציאו אלא במשקל ולצורך גדול שיהיה תועלת הגוף או תועלת הנפש, ולמעלת הדבור מצאנוהו מיוחס לבורא יתברך הוא שכתוב (ישעיה מז) בורא ניב שפתים וגו', והקב"ה משתבח בו כענין בבריאת השמים שכתוב בהן (שם) בורא השמים ונוטיהם. ולשון ניב מענין תנובה כי הדבור פרי השפתים, וכן אמר שלמה (משלי י) פי צדיק ינוב חכמה, ועל כן הזהירנו שלמה על זאת שיהיה האדם חושך אמריו ושיהיה יקר רוח בכל דבריו, והודיענו כי זה עדות על הדעת והתבונה, והשתיקה הזו אפי' בדברי תורה ראוי לאדם שיחשוך אמריו בפני גדולים ממנו בחכמה וכמו שאמר שלמה (שם כה) אל תתהדר לפני מלך וגו'. מנע העמידה במקומן ק"ו הדבור, וא"כ ראוי לנו שנשתוק, אבל מה נעשה שהרי אמרו רז"ל במסכת חולין (פ"ו דף פט) (תהילים נ"ח:ב') האמנם אלם צדק תדברון וגו' מה אומנותו של אדם בעולם הזה יעשה עצמו כאלם יכול אף לדברי תורה כן ת"ל צדק תדברון. וכן אמר החכם הוי שקוד לדבר בפני גדולים שאם תשכיל ישבחוך ואם תסכל ילמדוך, וכיון שכן במחילת הגדולים והחכמים ובנטילת רשות מהם נפרש פסוק אחד:

חלק ח

כתיב וקדשתו כי את לחם אלהיך הוא מקריב קדוש יהיה לך (ויקרא כא). פסוק זה נאמר בכהנים שהכתוב ריבה להם לכהנים מצות יתרות על ישראל, והנה הם אסורים אפי' במותר לישראל והוא שאמר (שם) קדושים יהיו לאלהיהם כלומר שיהיו פרושים יותר מישראל, והוא שיהיו נבדלים מטומאת המתים ומנשואי הנשים שאינן הגונות להם, וכן (גטין פ"ה דף נט ב) אמרו רז"ל וקדשתו על כרחו, קדוש יהיה לך לפתוח ראשון ולברך ראשון וליטול מנה יפה ראשון, והנה כל זה מעלה בכהנים ובסדר המעלות כהנים לוים וישראלים, והעד על זה פ' בהעלותך שהמנורה מסורה לכהנים, ונסמכה לה פרשה שניה (במדבר ג) קח את הלוים, ונסמכה לה פרשה שלישית ויעשו בני ישראל את הפסח, ולא בא סמיכות הפרשיות אלא לסדר המעלות כי הכהן מעולה ומקודש יותר מן הלוי והלוי יותר מישראל, וכן חייבה תורה במתנות לתת תרומה שהיא אחד מחמשים ונקראת קדש לכהן שקראו הכתוב קדש שנא' (ד"ה א כג) ויבדל אהרן להקדישו קדש קדשים, ולתת ללוי מעשר ראשון, ונתחייב הלוי לתת לכהן מעשר מן המעשר, אם כן כשם שישראל משועבד ללוי כן הלוי משועבד לכהן, והנה בכל המעלות האלה יפה כחו של כהן, ומאחר שנצטוינו בכהנים לקדשם ולחלוק להם כבוד בכל דבר ק"ו לחכמים שחכמים גדולים מן הכהנים שכן דרשו רז"ל (משלי ג) יקרה היא מפנינים יקרה היא מכהן גדול שנכנס לפני ולפנים, ובסדר המעלות אמרו במסכת הוריות (פ"ג דף יג) חכם קודם למלך מלך קודם לכהן גדול. ועוד אמרו במסכת אבות (פ"ד) שלשה כתרים הם כתר תורה כתר כהונה כתר מלכות. כהונה זכה בה אהרן, מלכות זכה בה דוד. כתר תורה מונח לכל מי שירצה, ושמא תאמר אינו גדול כמותם גדול הוא יותר מהם שהרי כלן בכללו שכן אמר הכתוב (משלי ח) בי מלכים ימלוכו וגו'. ושם עוד אין כבוד אלא לחכמים שנא' (שם ג) כבוד חכמים ינחלו, ומכלל כבוד החכמים שלא לדבר בפניהם אלא ברשות:

חלק ט

בזאת יבא אהרן אל הקדש בפר בן בקר לחטאת וגו' (ויקרא ט"ז:ג'). דרשו רז"ל שקול היה המשכן כנגד בריאת העולם. בבריאת עולם כתיב (ישעיהו מ':כ"ב) הנוטה כדוק שמים וגו' ובמשכן כתיב (שמות כ"ו:ז') ועשית יריעות עזים לאהל. וכתיב (תהילים ק"ד:ב') נוטה שמים כיריעה. בבריאת עולם כתיב (בראשית א':ו') ויהי מבדיל בין מים למים ובמשכן כתיב (שמות כ"ו:ל"ג) והבדילה הפרכת. בבריאת עולם כתיב (בראשית א':ו') יקוו המים ובמשכן כתיב (שמות ל':י"ח) ועשית כיור נחשת. בבריאת עולם כתיב (בראשית א':כ') ועוף יעופף ובמשכן כתיב (שמות כ"ה:כ') והיו הכרובים פורשי כנפים.

בבריאת עולם כתיב (בראשית א׳:כ״ז) ויברא אלהים את האדם ובמשכן כתיב (שמות כ״ח:א׳) ואתה הקרב אליך, והכונה בזה כי כשם שהונח האדם שהוא מבחר המין להכיר את בוראו ולעבדו כן הונח הכהן במשכן ובמקדש שיהיה עובד שם, כי מן הידוע שהוא מיוחד לעבודת המקדש ועל ידו השכינה שורה, וכן אמרו במדרש (איוב ל״ט:כ״ז-כ״ח) אם על פיך יגביה הנשר וכי ירים קנו סלע ישכון ויתלונן על שן סלע ומצודה, משם חפר אוכל למרחוק עיניו יביטו, ואפרוחיו יעלעו דם ובאשר חללים שם הוא. אמר הקב"ה לאיוב אם על פיך יגביה נשר על מימר פומך הייתי משרה שכינתי על גבי הארון כשם שעשיתי על ידי אהרן ועל מימר פומך הייתי מסלק שכינתי מעל גבי הארון, סלע ישכון ויתלונן זה מקדש ראשון על שן סלע ומצודה זה מקדש שני, וקורא סלע אבן שתיה שהיתה שם לפני הארון ולמה נקראת אבן שתיה שממנה הושתת העולם, משם חפר אוכל מתוך אותה אבן שתיה היה כהן גדול מתפלל בספוק מזונותיהם של ישראל ואומר יהי רצון מלפניך ה' אלהינו שתהא שנה זו הבאה עלינו גשומה וטלולה ושחונה, שנת שובע שנת רצון שנת ברכה שנת משא ומתן שנה שלא יצטרכו עמך ישראל זה לזה ולא לעם אחר ושלא יגביהו שררה אלו על אלו, למרחוק עיניו יביטו שהיה יודע מה יהיה בסוף השנה, כיצד היה עשן המערכה עולה לדרום שבע גדול לאנשי דרום, עולה למערב שבע גדול לאנשי מערב, וכן למזרח, וכשהיה עולה כלפי הרקיע היה יודע שכל העולם כולו שבע, כל המעלות האלה וכל השבח הזה היה לאהרן ואעפ"כ ואפרוחיו יעלעו דם דחמי אפרוחיו מגעגעין בדם ושתק, ובאשר חללים שם הוא אלא באשר חללים הוא שם היתה השכינה ע"כ במדרש. והא למדת שהקב"ה היה משרה שכינתו על פיו במקדש. ואע"פ שהוא היה העובד במקדש ונקרא הכהן הגדול מיוחד לעבודת האל הגדול לא היה אפשר לו להכנס למקדש אלא בהקדמות גדולות והוא שיקריב קרבנות תחלה והוא שאמר (ויקרא ט״ז:ג׳) בזאת יבא אהרן אל הקדש וגו'. והיה צריך לזכיות רבות שיכנסו עמו, שכן אמרו במדרש כשהיה כהן גדול נכנס לבית קדשי הקדשים חבילות חבילות של מצות יש בידו שנאמר בזאת יבא אהרן אל הקדש. בזכות התורה (דברים ד׳:מ״ד) וזאת התורה. בזכות מילה (בראשית י״ז:י׳) זאת בריתי אשר תשמרו. בזכות שבת (ישעיהו נ״ו:ב׳) אשרי אנוש יעשה זאת. בזכות ירושלים (יחזקאל ה׳:ה׳) זאת ירושלים בתוך הגוים. בזכות השבטים (בראשית מ״ט:כ״ח) וזאת אשר דבר להם אביהם, בזכות יהודה (דברים ל״ג:ז׳) וזאת ליהודה. בזכות כנסת ישראל (שיר השירים ז׳:ח׳) זאת קומתך דמתה לתמר. בזכות התרומה (שמות כ״ה:ג׳) וזאת התרומה. בזכות המעשרות (מלאכי ג׳:י׳) ובחנוני נא בזאת. בזכות הקרבנות בזאת יבא אהרן, עד כאן:

ומעתה יש לדון ק"ו אם הכהן הגדול שכל עבודת המקדש תלויה עליו וכל ישראל מתכפרין על ידו לא היה רשאי ליכנס לפני ולפנים אלא אם כן היה בידו כל זכיות הללו. על אחת כמה וכמה לשאר בני אדם הדיוטות שאין בהם חכמה ודעת ולא זכות שהיו צריכין לזכיות הרבה להכנס לפני ולפנים ולדבר בפני קהל גדול כזה שהם מחנה אלהים שקולים וחשובים כמלאכי השרת, אבל נסמוך על זכיות הקהל שיגינו בעדנו ויהיו עם פי להגיד להם מעט מדברי תורה. ואע"פ שהמגיד קטן שבקטנים כבר אמרו רבותינו ז"ל שהשומע מפי קטן שבישראל כשומע מפי משה, והוא שדרשו בספרי פרשת והיה עקב תשמעון (דברים י״א:י״ג) והיה אם שמוע תשמעו, מנין אתה אומר שאם שמע אדם מפי קטן בישראל יהיה בעיניו כשומע מפי חכם תלמוד לומר אשר אנכי מצוך היום. ולא השומע מפי חכם כשומע מפי חכמים שנא' (קהלת י״ב:י״א) דברי חכמים כדרבונות מה דרבן זה מכוין את הפרה לתלמיה כדי להביא תבואה לבעלים כך דברי תורה מכוונין דעתו של אדם לדעתו של מקום, ולא השומע מפי חכמים כשומע מפי סנהדרין שנא' בעלי אסופות. ואין אסופות אלא סנהדרין שנא' (במדבר י״א:ט״ז) אספה לי, ולא השומע מפי סנהדרין כשומע מפי משה שנא' (קהלת י״ב:י״א) נתנו מרועה אחד, ולא השומע מפי משה כשומע מפי הקב"ה דכתיב (תהילים פ׳:ב׳) רועה ישראל האזינה. וכתיב שמע ישראל, הרי הוא אומר (שיר השירים ז׳:ה׳) עיניך ברכות בחשבון, עיניך אלו הזקנים שהם מתמנין על הצבור וכן הוא אומר (ישעיהו כ״ט:י׳) ויעצם את עיניכם. בריכות מה בריכות הללו אין אדם יודע מה בתוכם כך אין אדם עומד על דברי חכמים. בחשבון בחשבונות הנגמרים בעצה ובמחשבה היכן נגמרין בבתי מדרשות על שער בת רבים, וכן אומר (שיר השירים ז׳:ה׳) אפך כמגדל הלבנון. ואמר (מלאכי ג׳:כ״ב) זכרו תורת משה עבדי, ע"כ לשון הברייתא. וביאור זה כי ממה שכתוב אשר אנכי מצוה אתכם היום. במשמע שהיה מורה לישראל. קטן שבישראל מנין ת"ל אשר אנכי מצוה אתכם היום. דהוו תרי מיעוטי ואין מיעוט אחר מיעוט אלא לרבות, ואע"פ שהדברים הולכין ומתעלין וזהו שאמר ולא השומע מפי חכם כשומע מפי חכמים וכן מפי סנהדרין ומפי משה ומפי הגבורה, ושמא תאמר הואיל והדברים הולכין ומתעלין אין לי חפץ בתורה עד שאשמע מפי סנהדרין או מפי משה או מפי הגבורה לכך אמר עיניך ברכות בחשבון. כלו' שיש לשמוע מן החכמים המתקבצים בשער וזהו על שער בת רבים, וכן (דברים כ״ה:ז׳) ועלתה יבמתו השערה. וכן דרשו בבבא קמא פרק הכונס (בבא קמא דף סב) על ענין דוד שאמר (שמואל ב כ״ג:ט״ו) מי ישקני מים מבאר בית לחם אשר בשער, ושמא יאמר עד שישמע מפי הגבורה לכך חתם הנביא (מלאכי ג׳:כ״ב) זכרו תורת משה עבדי,

לא תלה התורה בהקב"ה אלא במשה. וכיון שהוכחנו שהשומע מפי קטן שבישראל כשומע מפי משה שהרי לא תלה התורה אלא במשה צריך שיהיו הכל שומעים שאין להם לילך אחר דעתו של מגיד אלא אחר דעתו של מקום. וכן דרשו רבותינו ז"ל (משלי כ"ב:י"ז) הט אזנך ושמע דברי חכמים ולבך תשית לדעתי לדעתם לא נאמר אלא לדעתי רוח הקדש אומרת כן, ומכאן שאין להקל במי שלמד תורה ודורש ברבים שאין להם לצבור ללכת אלא אחר דעתו של הקב"ה, וכיון שכן ברשות הקב"ה וברשות החכמים והקהל נפרש פסוק אחד:

חלק י

יש זהב ורב פנינים וכלי יקר שפתי דעת (שם כ). למדנו שלמה בפסוק זה שאפשר לו לאדם להשיג כל מחמדים כגון זהב ופנינים וכלים יקרים עם שפתי דעת. וכן אמר עוד (שם כד) בחכמה יבנה בית וגו', יאמר דברים אלו מצוים הם בעולם, כי הזהב והפנינים מצוים הם אצל העשירים אבל כלי יקר שאינו מצוי הוא שפתי דעת, ובא ללמד על דבורו של אדם כשהוא בדעת ואחרי השתכלות המחשב' שהוא למעלה ממדרגת הזהב והפנינים שמציאותם רב אבל שפתי דעת הם כלי יקר שאינו מצוי כל כך אלא מציאות מעט, וקרא לשפתי דעת כלי יקר לפי שהשפתים כלי הדבור, וכשם שהכלי מקבל כך השפתים מקבלים מן המחשבה ושואבים ממנה כי אין הדבור ראוי עד שתגמר המחשבה, וכן אמר החכם הדבור כלי הלב. דידוע כי מי שיש לו שפתי דעת הוא המדבר דברים נכוחים שיהיו מקובלים ונשמעים לכל, ועל זה אמר שלמה ע"ה (שם) שפתים ישק משיב דברים נכחים. יאמר כי המשיב דברים נכחים כאלו הוא נושק שפתי השומעים כל כך הם מטים אוזן ומקשיבים לדבריו והנה זה כאלו ישק בשפתים של כל אחד ואחד מהם ולא יוכלו לדבר מרוב השתדלותם להקשיב אמרים. וכמו שאמרז"ל חגיגה (פ"ב דף יד) (ישעיהו ג':ג') חכם חרשים כיון שדבר נעשו הכל כחרשים, ובכלל שפתי דעת שלא ידבר אדם בפני גדולים ממנו בחכמה שהרי זה מכלל יראת חכמים שהוקשה ליראת המקום, ודרשו ז"ל במס' שבת פרק במה מדליקין (שבת דף כג ב) האי מאן דמוקיר רבנן הוו ליה חתנותא רבנן. האי מאן דרחים רבנן הוי ליה בנין רבנן, האי מאן דדחיל רבנן הוא גופיה הוי צורבא מרבנן, וכן מצינו בדוד שהיה מונע עצמו מלדבר בפני עירא היאירי שכן דרשו רז"ל כתוב אחד אומר (תהילים קי"ט:י"א) בלבי צפנתי אמרתך וכתוב אחד אומר (שם) בשפתי ספרתי, הא כיצד אלא כל זמן שהיה עירא היאירי רבו של דוד קיים בלבי צפנתי כיון שנסתלק בשפתי ספרתי. אבל מכל מקום במחילה אפשר שהרי אמרו הרב שמחל על כבודו כבודו מחול, ואמר החכם הוי שקוד

לדבר בפני גדולים ממך בחכמה לפי שאם תשכיל ישבחוך ואם תסכל ילמדוך. ודרשו רבותינו ז"ל במדרש קהלת (קהלת ה':ט') ומי אוהב בהמון לו תבואה מי שאוהב לדבר דברי תורה בהמון לו תבואה הרבה, וכיון שיש בזה תועלות רבות, במחילה מן הגדולים והחכמים ובנטילת רשות מהם נפרש פסוק אחד:

ראש השנה

חלק א

פלס ומאזני משפט לה' מעשהו כל אבני כיס (משלי יו). מחסדי השי"ת על ברואיו שברא התשובה קודם שברא העולם לפי שהאדם מוטבע מיצר הרע והיה גלוי וידוע לפניו שעתיד לחטוא, והנה הוא חסר מצד התולדה עד שיתחזק שכלו ויתגבר וימשול על יצרו, והנה דוד המלך ע"ה אע"פ שהיה בתכלית החסידות והשלימות מצינו בו שהתנצל מצד התולדה בענין בת שבע שאמר (תהלים נא) הן בעון חוללתי ובחטא יחמתני אמי, יאמר כי כל מהשקרהו היה מצד התולדה, וכן הוא אומר (בראשית ח) כי יצר לב האדם רע מנעוריו וכתיב (שם ו) וכל יצר מחשבות לבו רק רע כל היום. על כן גבר חסד השי"ת על נבראיו והקדים להם רפואה למכה וברא להם התשובה, ושבעה דברים הן שנבראו קודם שנברא העולם ואלו הן, תורה תשובה גן עדן גיהנם כסא הכבוד בית המקדש שמו של משיח, וזהו הסדר המסודר והנכון וסדורם למעלה כן וליודעים חן. וקשור הענין התורה שישראל נזהרין בה מחייבת התשובה וחייבת גן עדן וגיהנם, שאם ישוב הרי גן עדן ואם לא ישוב הרי גיהנם, וקיום התורה צריך מקום העולם השפל שנברא בשבילה המתקיים בתנועת השמים שהוא כסא הכבוד, ובכלל העולם צריך מקום פרטי והוא בית המקדש ולכך נתחייבה מחשבת בית המקדש, ולפי שעתיד ליחרב יתחייב שיבא משיח, ותכלית הדברים להשגת ידיעת השי"ת ולמתן שכרן של מצות, ולא הוצרך להזכיר מחשבת ישראל בכללם כי ידוע הוא, וכן אמרו רבותינו ז"ל מחשבתן של ישראל קדמה, ושבעה דברים אלו שנבראו קודם שנברא העולם הוכיחו אותם רז"ל מן הכתובים, הוא שדרשו תורה מנין שנא' (משלי ח) ה' קנני ראשית דרכו, תשובה מנין (תהלים צ) בטרם הרי ילדו וגו', גן עדן מנין שנא' (בראשית ב) ויטע ה' אלהים גן בעדן מקדם. גיהנם מנין שנא' (ישעיה ל) כי ערוך מאתמול תפתה יום שיש לו תמול ואין לו שלשום. כסא הכבוד מנין שנא' (ירמיה יז) כסא כבוד מרום מראשון. בית המקדש מנין שנאמר (שם) מרום מראשון מקום מקדשנו. שמו של משיח מנין שנא' (תהלים עב) לפני שמש ינון שמו ע"כ:

אמרו רז"ל (יומא פ"ח דף פו) גדולה תשובה שמגעת עד כסא הכבוד שנאמר (הושע יד) שובה ישראל עד ה' אלהיך. ואמרו עוד במקום שבעלי תשובה עומדין אין צדיקים גמורים יכולין לעמוד. התשובה יש לה מדרגות רבות ולפי המדרגות יתקרב האיש השב אל בוראו יתברך, לפי ההכנעה שיכניע אדם את יצרו ולפי הבשת שיתבייש על עונותיו מן האדון יתברך שהמרה את דבריו ולפי היסורין והתעניות שסבל ושקבל על עצמו תהיה קרבתו אצל השי"ת, כי ראוי לכל בעל תשובה שישקול מעשיו כאלו היה שוקל בפלס ובמאזנים ושיסבול צער ויסורין כפי ההנאה אשר נהנה מן העבירות, אמר דוד (תהלים קיט) פלגי מים ירדו עיני על לא שמרו תורתך. היה לו לומר על לא שמרתי תורתך. אלא הכונה לומר שהם היו גורמין החטא ראוים הם שילקו ושיורידו דמעות:

מצינו שהתשובה נקראת רפואה הוא שכתוב (ישעיה ו) ושב ורפא לו (הושע יד) ארפא משובתם אוהבם נדבה כי שב אפי ממנו. (תהלים מא) רפאה נפשי כי חטאתי לך (ישעיה נז) דרכיו ראיתי וארפאהו. ולמה נקראת רפואה לפי שהעון הוא חולי הנפש ועל זה אמר (שם לג) ובל יאמר שכן חליתי וגו', כי כשם שהגוף יש לו בריאות וחולי כן הנפש יש לה בריאות וחולי. בריאותה המעשים הטובים וחליה הוא הפכה. וכשם שהגוף החולה מניח המאכלים הטובים ואוכל העפר והפחם ושאר דברים שאינן ראוין לאכילה כן הנפש החולה תרחיק ותמאס המדות הטובות ותבחר המדות הרעות והמעשים שאינן ראוים לעשותם. וכשם שחלי הגוף אינו מתרפא כי אם בהפכו כן חלי הנפש החוטאת אינו מתרפא אלא בהפכו, כלומר שיהיה לו צער בתשובה כנגד מה שנהנה מן החטא כי יש בני אדם אשר עיניהם כהות מראות אור התשובה הוא שכתוב (איוב לט) וימנע מרשעים אורם. ויקרה להם כמו החולה שלא יבין ולא ירגיש בחליו ולא יחשוב אל הרפואה עד יכביד עליו חליו, זהו שאמר (משלי יו) בחסד ואמת יכופר עון כלומר עון הרשע והשקר שהן בהפך ממדת חסד ואמת והוא החולי המתרפא בהפכו, וראינו הכתוב המשיל החטא לצרעת ולכתם ולטומאה, וכתוב אחד כולל את שלשתם הוא שאמר דוד ע"ה (תהלים נא) תחטאני באזב ואטהר וגו', לימד כי כשם שהצרעת הוא חולי דבק בגוף והכתם דבק בבגד כן העבירה דבקה בנפש, וע"כ הזכיר אזוב שהוא כפרת המצורע, ואמר תכבסני שהוא כבוס הכתם ואמר ואטהר מכלל שהיה טמא כי הטומאה צריכה טהרה. וידוע כי כל תשובה תמצא סליחה וכפרה כשם שמועיל כל כבוס שאתה עושה לבגד אבל לענין שישוב הבגד לבן וטהור היטב זה צריך כבוס גדול, כן הנפש תועיל לה כל תשובה להמציא לה סליחה וכפרה, אבל לענין שתשוב טהורה ונקיה מן העונות כאלו

לא היה זה צריך תשובה גדולה, וזהו שאמר דוד ע"ה (שם) הרב כבסני מעוני שהמשיל התשובה הגדולה אל הכבוס הגדול:

התשובה צריכה ארבע תנאים. האחד שיעזוב החטא בין במעשים בין במחשבה, הוא שהנביא צווח (ישעיה נה) יעזוב רשע דרכו זהו המעשה, ואיש און מחשבותיו זהו המחשבה, לפי שיש כמה בני אדם שהם סוברים שאין תועלת והפסד במחשבת הלב כי אם בדבור ובפועל, ודבר ידוע כי עיקר שמחת הגוף וצערו תלוים בלבו, אם כן הרי שהמחשבה מתפעלת בגוף כפי הצער או כפי השמחה, והמופת על זה הכתוב שאמר (משלי טו) לב שמח ייטיב פנים, עיקר תענוג הגוף יגיע משמחת הלב כי הלב שרש והמחשבות משתרגות ממנו כענפים המשתרגים משרש האילן, וכשם שמתגלה בענפים כח השרש שהיה בו לחלוחית כן יתגלו בפנים מחשבות הלב אם לצער אם לשמחה, זהו שאמר לב שמח וגו' ובעצבת לב רוח נכאה, כי לא תמצא הנאה לגוף עם שבר הרוח וכענין שכתוב (שם יח) רוח נכאה מי ישאנה, ומעתה נוכל ללמוד מזה עונש הלב השמח בחטא כי המחשבה ההיא יוצאת לפועל באשר השמחה ההיא ניכרת בגוף, זהו לב שמח ייטיב פנים. והנה הצדיקים שמחים בתורה ובמצות ועיקר שמחתם בעבודת השי"ת, וכן הכתוב אומר (תהלים קיט) שש אנכי על אמרתך, (שם לב) שמחו בה' וגילו צדיקים, והרשעים שמחים בחטא וברשע הוא שכתוב (משלי טו) אולת שמחה לחסר לב. הא למדת מזה שהמחשבה הרעה חטא גדול הוא וענשו רב כאלו חטא בפועל. וכמה מבני אדם שאין סבורין כן, ועוד אמרו רז"ל (יומא פ"ג דף כט) הרהורי עבירה קשין מעבירה, וביאור הדבר קשין על הנפש לפי שמחשבת העבירה קבועה בנפש לעולם, וכמו שאמרו קשורה בו, ופעולת העבירה אינה אלא לפי שעתה, והשני שיתנחם על מה שעשה מן העבירות לשעבר הוא שאמר הנביא (ירמיה לא) כי אחרי שובי נחמתי, והג' שתהיה הסכמתו בלבו שלעולם לא ישוב לדבר שחטא, זהו שאמר הכתוב (הושע יד) ולא נאמר עוד אלהינו למעשה ידינו, וכך יעשה ולעולם אינו חוזר לדבר זה, וזהו עיקר הוידוי, והרביעי וידוי דברים זהו חטאתי עויתי פשעתי לפניך, הוא שאמר הנביא (שם) קחו עמכם דברים ושובו אל ה' כלומר עיקר התשובה שתקחו עמכם דברים הללו והוא ענין הוידוי, וכבר ידעת שוידוי דברים זה מצות עשה הוא מן התורה שנא' (במדבר ה) איש או אשה כי יעשו מכל חטאת האדם וגו' והתודו וגו':

יתחייב בעל התשובה להיות לו הכונה בלב ושיהיה לבו נשבר ונדכה על שהמרה את פי ה', וכן אמר דוד ע"ה (תהלים נא) בבא אליו נתן הנביא באותו מזמור שהוא מתודה על חטאיו אמר בסוף דבריו זבחי אלהים רוח נשברה וגו', ורז"ל הביאו משל על זה מן הכלים

הטמאים ואמרו נשברו נטהרו, וידוע שמזמור זה מיוחד על עיקרי התשובה וההכנעה מעיקרי התשובה הוא, ואמר ישעיה (ישעיה סו) ואל זה אביט אל עני ונכה רוח. וכן מצינו מפורש בתורה בענין התשובה (ויקרא כו) או אז יכנע לבבם הערל וגו', בא ללמד שעיקר התשובה ההכנעה, נאמר באחאב (מ"א כא) הראית כי נכנע אחאב מפני וכתיב בו (שם) ויהלך אט, וזה הפך משאר המלכים שהיו הולכים בגאוה ובקול המולה, ודבר ידוע כי עם היסורין וההכנעה עונותיו של אדם מתכפרין וע"ז אמר דוד (תהלים כה) ראה עניי ועמלי וגו', אמר עניי על ההכנעה ועמלי על היסורין, וכן מה שאומר תמיד (שם פו) כי עני ואביון אני. ביאורו נכנע ומתאוה לחסות בצל רחמיך, אע"פ שהמפרשים פירשו בו לפי שגירש אותו בנו מן המלכות. וכן אמרו במדרש (שם כה) פנה אלי וחנני כי יחיד ועני אני וכי דוד יחיד היה והלא כתיב (ד"ה א ב) אוצם הששי דוד השביעי. וכי עני היה והלא כתיב (שם כב) והנה בעניי הכינותי לבית ה' זהב ככרים מאה אלף וכסף אלף אלפים ככר. אלא אמר דוד לפני הקב"ה לפי שנתתני מלך על בניך ואני יחיד כנגדם וכלם צריכין לי ועיניהם תלויות בי ואני עיני תלויות בך לכך יחיד ועני אני:

גם יתחייב בעל התשובה שיבוש על עונו מלפני השי"ת כעבד שפל שהמרה פי מלך גדול כמוהו יתברך, וזהו ק"ו שאין עליו תשובה שהרי הוא בוש ונכלם שלא ירגישו ולא יבינו בעבירותיו, ואף כי יש לו להתבייש ממלכו של עולם היודע מחשבותיו והוא בוחן לבות וכליות, וע"ז אמרו רז"ל (ברכות דף כח) בשעת פטירתו של רבן יוחנן בן זכאי אמרו לו תלמידיו רבינו ברכנו אמר להן יהי רצון שיהא מורא שמים עליכם כמורא ב"ו אמרו לו תלמידיו רבינו עד כאן ותו לא, אמר להן ולואי תדעו שהרי אדם עובר עבירה בסתר ואומר אל יראני אדם ואינו אומר אל יראני המקום, וזה הענין מפורש בכתוב שאומר (ירמיה לא) בשתי וגם נכלמתי כי נשאתי חרפת נעורי, וכתוב במקום אחר (שם נא) כסתה כלמה פנינו, כי בראות החוטא שהקב"ה מעביר על עונו ואינו מענישו כפי חטאו יש לו להוסיף בושה בלבבו, הלא החוטא למלך ב"ו ובוגד בו והוא מכפר לו יבוש ממנו, ואמר הנביא (יחזקאל טז) למען תזכרי ובשת וארז"ל (ברכות דף יב:) העושה דבר עבירה ומתבייש מוחלין לו על כל עונותיו, וכן מצינו בשאול שאמר (שמואל א כח) ולא ענני עוד גם ביד הנביאים גם בחלומות ולא הזכיר אורים ותומים שנתבייש להזכירם לפי שהרג נוב עיר הכהנים ובזכות שנתבייש מזה נמחלו לו כל עונותיו שכך אמר לו שמואל (שם) מחר אתה ובניך עמי, מאי עמי במחיצתי:

התשובה מכפרת העונות בכל עת ובכל זמן וכל שכן בעשרה ימים אלה שהן ימי הדין והמשפט הנוראים הנקראים בכל ישראל עשרת ימי תשובה, ומיוחדים לעולם לתפלה

ולבקש שערי תשובה, ויש מקומות בישראל שמתענין אותן כלן, ואמרו רז"ל שהקב"ה נמצא בהם לכל יחיד ויחיד הוא שדרשו ז"ל (ר"ה דף יח) (ישעיה נה) דרשו ה' בהמצאו אלו עשרת ימי תשובה שבין ר"ה ליוה"כ, ועל זה קבעה תורה בראש חדש זה של תשרי שיהיה יום הדין לכל באי עולם וקבעה חתימת הדין בעשור לחדש, ועשרה ימים בינתים לתת זמן ושהות לחוטא לשוב מחטאו קודם שיחתמו את דינו. ולפי שנברא העולם בר"ה במדת הדין חייבה החכמה להיות יום הדין בר"ה להיות מעשה כל הבריות זכיותיהן ועבירותיהן שקולין בו, ועל זה אמר שלמה ע"ה (משלי טז) פלס ומאזני משפט לה' וגו', יאמר כי כל המשקלות הם לשם ית' והוא שוקל בהם מעשי העולם והמצות והעבירות קלות וחמורות. כל אבני כיס ביאורו בכל אבני כיס כלומר שכשם שיש לו כל המשקלות הפלס והמאזנים שהם הכלים ששוקלין בהם גדולים וקטנים כן יש לו האבנים גדולים וקטנים במה שהוא שוקל, ובא המשל כאלו הוא יתעלה שוקל במשקל הככר והליטרא והאונקיא עד סוף כל משקל קטן. ומלת פלס הוא משקל גדול וכן אמר (ישעיה מ) ושקל בפלס הרים משקל ההרים בפלס הוא משל על המדה והשיעור שהתויך הקב"ה ההרים ביישוב בין הרוח והיישוב, כי לולא ההרים המגינים על היישוב היה העולם חרב מפני תוקף הרוח והנה ההרים בלי ספק צורך גדול בבריאה ותועלת גדול ביישוב. וכונת הכתוב כי הרוח היוצא לעולם הוא במדה ושיעור, כי הוא מוציא הרוח מאוצרותיו כפי שיעור שצריך העולם שלא היה יכול להתקיים בלא רוח, וברא ההרים להגין על המותר שהיה מפסיד קיום העולם וזהו פירוש הכתוב הזה במשקל הפלס. וייחס אל ההרים שהם גדולים מן הגבעות משקל הפלס שהוא גדול מן המאזנים, וזהו שאמר הכתוב (תהלים קיד) ההרים תרקדו כאילים גבעות כבני צאן, כי האילים גדולים ובני הצאן קטנים, ועוד ראיה כי הפלס משקל גדול ורחב הוא שמצינו שיחס אותו הכתוב לדרכי התורה והחכמה כאמרו (משלי יד) פלס מעגל רגליך (שם ה) ארח חיים פן תפלס. ודע פירוש פלס בעל כף אחד ומאזנים בעל שתי כפות כי כן המלה הזאת מורה חשבון שנים כמלת צהרים מצרים, כי יש אחרת קדמונית, וירושלים של מעלה ושל מטה, וכ"כ שמים כידוע לחכמי הקבלה, וכן נקראו האיברים שבגוף שהם שנים שנים כלשון הזה, וע"כ מאזנים בעל שתי כפות כף זכות וכף חובה, והן הן שתי מדות שהקב"ה מנהיג בהן את עולמו והן נקראות מדה"ד ומדת רחמים, ושמו המדה הטובה מאד מרובה שהיא לשון רבים. ומדת הדין לשון יחיד, והטעם בזה לפי שההויה מרובה על ההפסד, וכן גזר בעל ההויות יתעלה בבריאת העולם במעשה בראשית שתהיה ההויה מרובה מן ההפסד בין בכלל המציאות כולו בין בכלל העולם השפל בין בפרטי בני אדם בכל א'

ואחד מהן. בכלל המציאות הוא שהמציאות נחלק לג' חלקים עולם המלאכים ועולם הגלגלים ועולם השפל. ובודאי ההויה בכלל המציאות מרובה מן ההפסד, שהרי שני העולמות קיימים נצחיים אין הפסד שולט בהם והאחד הוה נפסד. ולפי הכונה הזאת היה מאמר רז"ל שאמר המלאך שלישו של עולם, בכלל העולם השפל מצינו ג"כ שההויה מרובה מן ההפסד, שאלמלא שיולדו הבריות בעולם יותר ממה שהם מתים יהיה העולם חרב, וזהו מדת הרחמים המתפשטת בכל העולם ועל כן תמצאנה בלשון רבים כי צריך העולם שתתרבה מדת רחמים על מדה"ד, וכן מלת חיים לשון רבים לא תמצא ממנה לשון יחיד, וידוע כי ממדת רחמים מציאות החיים, וזהו שאנו אומרים בתפלה זוכר יצוריו ברחמים לחיים, בפרטי בני אדם הוא שתמצא האדם מורכב מג' דברים השכל והנפש והגוף השנים קיימים נצחיים והגוף הוה ונפסד, ואם כן הרי השגנו בגוף האדם עצמו מדה"ד ומדת רחמים, מדת רחמים שהיא ההויה יתירה ועל כן בא הלשון מדת הדין בלשון יחיד ומדת רחמים בלשון רבים. ולפי שמדת רחמים היא צורך גדול לעולם אנו אומרים בר"ה וביוה"כ בתפלה ודברך אמת וקיים לעד לפי שמצינו במדרש אמרה מדת רחמים לפני הקב"ה רבש"ע מאחר שבראת העולם במדה"ד שנא' בראשית ברא אלהים ואי אפשר שלא תנהיג עולמך במדה"ד מפני מה בראתני, אמר לה חייך שאיני מנהיג עולמי זולתך, ואותו הדבור אנו מבקשין ממנו יתעלה לקיימו, וע"ז אמר בכאן אחר שהזכיר פלס ומאזנים הזכיר משפט לה' שאותן שתי מאזנים שהן שתי כפות כף זכות וכף חובה הן כנגד מדה"ד ומדת רחמים הנרמזות בשתי מלות אלו, משפט לה', משפט רמז למדה"ד לה' רמז למדת רחמים. ורז"ל הרחיבו בזה ביאור לומר שהקב"ה דן את עולמו במשקל, ואמרו (ר"ה דף טז) גבי ורב חסד מטה כלפי חסד היכי עביד רבי יוסי בר חנינא אמר כובש שנאמר (מיכה ז) ישוב ירחמנו יכבוש עונותינו רבי אליעזר אומר נושא שנאמר (שם) נושא עון ופשע, ופי' רש"י ז"ל נושא עון מגביה כף מאזנים של העבירות והזכיות מכריעין, וזה ודאי דרך משל כי המשקל הזה הוא כלשון הכתוב (איוב כח) לעשות לרוח משקל שפירוש המשקל הזה שיעור ומדה כי ברא הקב"ה ההרים והתויך אותם בתוך היישוב להיותם מגינים על היישוב מפני הרוח כדי שישתבר הרוח ולא יחריב העולם ונמצא כאלו הוא יתעלה מוציא הרוח במשקל כלומר במדה שוה הצריכה לעולם כמשקל הפלס שפירשנו למעלה, וכן גם כן משקל העבירות והזכיות הכונה שהוא יתעלה שוקל בשקול דעתו גודל העבירה וקוטנה וגודל המצוה וקוטנה, כי יש מצוה אחת כנגד כמה עבירות ויש עבירה אחת כנגד כמה מצות, ולפיכך אין הקב"ה דן את העולם במנין שתאמר ראובן עשה ק' זכיות וק' עבירות ילכו אלו כנגד

אלו, אבל דן הוא את העולם במשקל כגון שתאמר ראובן נתן פרוטה לעני הרי מצוה אחת גזל שתי פרוטות הרי ב' עבירות ונמצא רובו חייב אין ב"ד של מעלה דנין זה במנין אלא במשקל וכמו שאמרנו פלס ומאזני משפט לה', וטעם הדבר שנושאין ונותנין בב"ד של מעלה כשנתן פרוטה לעני היה אותו עני מוטל ברעב הוא ובניו ונשמתם קרובה לצאת ונמצא שהחיה כמה נפשות בפרוטה זו וכשגזל אותן שתי פרוטות הוא עצמו היה עני וגזל אותם כדי להשיב את נפשו לא לכונת גזלה, ועוד שגזלם לשני בני אדם עשירים מושפעים, ונמצא זכות נתינת הפרוטה האחת גדול מעון גזלת שתי הפרוטות, וזה במעשה המצות וכן הדין גם כן במעשה העבירות שני בני אדם אוכלים נבלה זה ענשו יותר מזה לפי שהאחד יאכלנה לתיאבון והשני יאכלנה להכעיס, ואע"פ שהכל עבירה אחת העונש חלוק זה מזה, וכן שני בני אדם עוסקין בתורה זה בחור וזה זקן הזקן טרחו מרובה ולפיכך שכרו מרובה ואע"פ שהכל מצוה אחת, סוף דבר הענינים גדולים והדרכים רבים ואין סוף ותכלית כי מחשבות השי"ת עמוקות, ומשקל הפלס והמאזנים שהן לה' הכל בשקול יתברך והוא היודע היאך נערכין העונות עם הזכיות וע"ז ארז"ל (אבות פ"ב) הוי זהיר במצוה קלה כבמצוה חמורה שאי אתה יודע מתן שכרן של מצות. ויש להסתכל בפסוק זה של פלס איך הובא בתוך פסוקים שהם מדברים במדות המלכים, והם מסודרים זה אחר זה שבכל אחד ואחד מזכיר מלך או מלכים, והאמנם אע"פ שמדברים במדות המלכים אין כונת שלמה במלכי ב"ו בלבד אלא כונתו במלך העליון ית' שהמליך אותם והוא השוקל מעשה כל העולם כלו בפלס ומאזנים שלו והכל שוה אצלו כעבד כאדוניו ואין שלטון ביום המות, וזה סדרן של כתובים (משלי טז) קסם על שפתי מלך במשפט לא ימעל פיו, פלס ומאזני משפט לה' וגו' תועבת מלכים עשות רשע וגו', כי בצדקה יכון כסא. רצון מלכים שפתי צדק וגו', חמת מלך מלאכי מות ואיש חכם יכפרנה, באור פני מלך חיים. יאמר כי המלך הישר ראוי לו להיות חותך את הדין ולא יטעה לעולם לפי שמאחר שהוא מעמיד הארץ במשפט הכל יראים ממנו מלפעול שקר ויודעים שיחקור הדבר ויתאמת אצלו, וכמאמר האיש המגיד ליואב (שמואל ב יח) או עשיתי בנפשי שקר וכל דבר לא יכחד מן המלך כאלו היה קוסם וקסם על שפתיו, וראוי למלך כזה שיתעב הרשע ושיבחר הצדק, וכן ראוי למלך שיכבוש את כעסו כי חמתו מלאכי מות הוא, וראוי ג"כ להמציא חנו ורצונו לעבדיו כי יש בזה תועלת גדולה לכל, ובכללו עוד אזהרה לעם שלא יכעיסו את המלך ושישתדלו בהפקת רצונו כי מלאכי מות חמתו ואור פניו חיים, וכל זה חוזר למעלתו של הקב"ה כי אם מלכי ב"ו הם מתעבים הרשע ובוחרים הצדק כ"ש וכ"ש הקב"ה כי לא הכין הוא יתעלה את

כסאם כי אם בצדקה, כל שכן שיצטרך האדם לחשוב בלבו כי השם יתעלה יתעב עשות רשע ויבחר מעשה הצדק, ושיצטרך לירא מחמתו ושלא יכעיסהו בעבירות כי אפי' חמת מלך ב"ו הוא מלאכי מות, ושישתדל לרדוף אחר התורה והמצות שבהם ישיג רצונו כי הפלס והמאזנים בידו יתברך לשקול מעשיו הקלות והחמורות ויענישנו בחמתו על מעשה העבירות ויפיק לו רצונו על קיום המצות, ומה שהובא פסוק זה של פלס בתוכם, לפי שהכתוב אומר במשפט לא ימעל פיו זהו ברוב אבל בודאי מועיל הוא לפעמים כי אינו נביא, ובמיעוט הפעמים יתעלם הדבר מן המלך ויזכה את החייב על שלא נודע לו אמתת הדבר, והנה הוא יוצא זכאי מבית דינו ובורח מלפניו, ומתוך זה הודיענו הכתוב הזה כי פלס ומאזני משפט לה' כי אם יברח מפני מלך ב"ו לא יוכל לברוח מפני השי"ת, כן פירש הר' יונה ז"ל הפסוקים הללו, והנה חתימתם באור פני מלך חיים הקדוש ב"ה יזכנו לחיים ויכתבנו בספר חיים טובים:

חלק ב

אמרו בגוים ה' מלך אף תכון תבל בל תמוט ידין עמים במישרים (תהילים צ"ו:י'). אמרו רז"ל כי העוה"ז נברא בשתי מדות מדה"ד ומדת רחמים, מדה"ד שנא' בראשית ב':ד'רא אלהים ואין אלהים אלא דין. מדת רחמים הוא שאמרו רז"ל הקב"ה ראה שאינו מתקיים במדה"ד שיתף עמו מדת רחמים שנאמר (בראשית ב) ביום עשות ה' אלהים ארץ ושמים, ומזה אמר דוד (תהילים קמ"ג:ב') ואל תבא במשפט את עבדך. וכיון שנברא העולם בשתי מדות היתה ראויה התורה שהיא קיום העולם להיות כלולה משתיהן תורה שבעל פה כנגד מדה"ד ותורה שבכתב כנגד מדת רחמים. וזהו שכתוב (משלי ו':כ"ג) כי נר מצוה ותורה אור ודרך חיים תוכחת מוסר, קרא לתורה שבע"פ מצוה ומצוהו עליה לשמרה ואותם דברים שבעל פה הם משלימין דברי הכתב החתום והמלך מאמין לאותו השליח ומצוה לסמוך עליו אפילו אומר לך על ימין שהוא שמאל ועל שמאל שהוא ימין, וקרא שם תורה שבכתב תורה זהו ותורה אור על שם שהתורה תורה את האדם דרך חיים במעשה המצות, והמשיל התורה לאור והמצוה לנר, התורה לאור לפי שאורו מצד עצמו אין אורו תלוי בדבר, והמצוה לנר לפי שמדליקין אותו מדבר אחר כי כשם שהנר נאצל מן האור כך תורה שבעל פה נאצלת מתורה שבכתב, ואין מצותיה של תורה שבכתב יכולין להתבאר זולתי על ידה שהרי כמה מצות יש שהן סתומות ואין לנו בהם שום ביאור מצד הכתוב זולתי ע"י הקבלה, כגון מצות ציצית שהקבלה האמתית שהיא מאירת עינים מחייבת בתוכן המצוה ח' חוטין ה' קשרים ולא נזכרו בתורה ולא היינו משיגין מתוך הכתוב אמתת עשיית המצוה ועקרה, וכן מצות תפילין לא היינו יודעין מן הכתוב

תוכן המצוה ומנין הפרשיות ומנין הבתים בשל ראש ד' בתים ובשל יד בית אחד ושי"ן של ד' ראשין של תפלין ורצועות שחורות שהכל מן הקבלה והלכה למשה מסיני, וכן מצות שופר שנצטוינו לתקוע בו ביום הזה מן הכתוב האומר (במדבר כ"ט:א') ובחדש השביעי באחד לחדש וגו' יום תרועה יהיה לכם. והנה הפ' הזאת סתומה. והתקיעה הזו לא נתפרשה במה היא אם בשופר אם בחצוצרות או בשאר כלים גם לא נתפרש הטעם למה צוה בתקיעה, גם בכתוב לא נתפרש שהוא יום הדין, ואם תסתכל בשאר הפרשיות של שאר ימים טובים תמצא שמאריך בהן הכתוב והנה הוא מקצר בפרשה זו וסותם הענין, וברור הוא שהענין גדול אע"פ שהמקרא קצר כי כן דרך הכתוב בדברים שהן יותר נעלמים בהן מקצר יותר וסותם הענין, כמו שבא במעשה בראשית קיצר בבריאת האור העליון וכללו במאמר (בראשית א':ג') יהי אור ויהי אור. גם בבריאת הרקיע ביום ב' והאריך בג' בבריאת הארץ בדשאים ובפירות ואמר (שם) תדשא הארץ וגו', והטעם בזה שלא ישתבשו הפתאים ותשאר הידיעה ליחידים, ולפי שהמצוה הזו לא נתפרשה בתורה באה הקבלה שהיא נר דלוק להאיר עיני הלב לפרש שהתרועה הזו היא בשופר, ולמדנו זה מיובל מג"ש דשביעי שביעי כתיב הכא (ויקרא כ"ג:כ"ד) בחדש השביעי וכתיב התם גבי יובל (שם כה) והעברת שופר תרועה בחדש הזה, מה להלן בשופר אף כאן בשופר, והתרועה תקיעה לפניה ותקיעה לאחריה וזה בקבלה מן והעברת תעבירו, והנה חכמי התלמוד נסתפקו בשם התרועה מה היא והיא מחלוקת בין התנאים תנא דמתניתין סובר כי הוא ילולי זהו סי' תר"ת, ותנא דברייתא סובר גנוחי זהו סי' תש"ת, בא אחרי כן רבי אבהו שהיה אמורא וחשש כי אולי שם התרועה גנוחי וילולי ביחד ועל כן תקן תשר"ת, וסבר כי בסימן תשר"ת לבדו יצאנו ידי חובה לפי שהוא כולל דעת תנא דמתניתין ודעת תנא דברייתא, ומכח הקושיא שהקשו בגמרא ודילמא גנוחי ודילמא ילולי הוא הסכימו האחרונים לעשות כל הסימנין ביחד תר"ת תש"ת ותשר"ת, ומה שהקדימו תשר"ת והוא אחרון מתקנת ר' אבהו עשו זה בעיון ובכונה לפי שיש לנו לדחותו מפני תש"ת שהוא הסי' הב' לו וראוי שידחה אמורא מפני תנא דברייתא, וסימן תש"ת יש לנו לדחותו מפני תר"ת הסי' הג' כי ראוי שתדחה הברייתא מפני המשנה, ולחלוק כבוד למשנה העמידו סי' אחרון תר"ת כדי להעמיד כל הסי' עליו:

וטעם המצוה הזאת לעורר הלב כי הקול התעוררות דבר לאי זה ענין שיהיה, יש קול המביא לידי שמחה ויש קול מביא לידי עצבון, הקול המביא לידי שמחה הוא קול כלי שיר בכנור ונבל ושאר הכלים. כי הנביאים היו מנגנים בכנורות וכלי שיר לחדש בהם רוח השמחה ומתוך השמחה באין לידי רוח הקודש, שכן דרשו רז"ל (ערבי פסחים קיז)

אין השכינה שורה לא מתוך עצלות ולא מתוך עצבות אלא מתוך השמחה שנא' (מלכים ב ג':ט"ו) והיה כנגן המנגן ותהי עליו יד ה'. גם הלוים שהיו משרתי המקדש היו משוררים בכלי שיר כדי להמשיך הרצון על ידי הקרבנות ושתהיה העבודה בשמחה, ומן הטעם הזה היתה כונת יצחק אבינו במטעמים כדי שתשרה עליו רוח הקדש מתוך השמחה ולא שאל זה להנאת הגוף ולחוש הטעם. הקול המביא לידי עצבון ולידי חרדה הוא קול השופר, ולמדנו זה מן הכתוב (עמוס ג':ו') אם יתקע שופר בעיר ועם לא יחרדו, וידוע כי במתן תורה נאמר (שמות כ':ט"ו) וירא העם וינועו וכתיב (שם יט) ויחרד כל ההר מאד והיה שם קול שופר שנא' (שם) וקול שופר חזק מאד (שם) וכל העם רואים את הקולות והיה שם להכניס בלבם פחד ויראה ושייראו מאת הש"י כענין שכתוב (שם) ובעבור תהיה יראתו על פניכם. וזהו טעם המצוה שצונו הקב"ה בתקיעת שופר שנהיה תוקעין בתרועה שהיא יללה כדי לילל על עונותינו ושנתעורר מתוך אותו הקול ושנלבש חרדה מאימת הדין, כי התרועה רמז למדת הדין שנאמר (תהילים מ"ז:ו') עלה אלהים בתרועה ה' בקול שופר, והנה הפלשתים כאשר שמעו קול התרועה ידעו כי בא הארון ומיד אמרו (שמואל א ד':ו') בא אלהים אל המחנה, הוא שכתוב (שם) וישמעו פלשתים את קול התרועה ויאמרו מה קול התרועה וגו':

ועוד במצוה זו רמז למלכותו ית' שביום זה ברא העולם והיה מלך כי אין מלך בלא עם, ודרך מלכי הארץ לתקוע בשופר בתחלת מלכותם כענין שנאמר (מלכים א א':ל"ט) ויתקעו בשופר ויאמרו כל העם יחי המלך שלמה ומלכותא דארעא כעין מלכותא דרקיעא, ועל כן צונו יתברך שנתקע בשופר ביום זה בתחלת מלכותו ללמד כי מלך אלהים על גוים אלהים ישב על כסא קדשו, ועל זה הזכיר דוד בכאן אמרו בגוים ה' מלך וגו', ועוד כי מנהג המלך שיצוה להכריז והעובר על מצותו חייב מיתה ועל כן אנו תוקעין בשופר להכריז הרוצה לשוב ישוב ואם לא ישוב דמו בראשו ואין לך התראה גדולה מזו. ועוד יש בו רמז לחורבן ביהמ"ק שהיה בקולות ושופרות כענין שנא' (ירמיהו ד':י"ט) קול שופר שמעה נפשי ואז נדאג ונבכה ונתפלל על בניינו, גם בזה רמז לגאולה כמו שהבטיח הנביא (ישעיהו כ"ז:י"ג) והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול, גם בזה רמז לתחיית המתים שעתידין לחיות ע"י תקיעת שופר כדכתיב (שם יח) כל יושבי תבל ושוכני ארץ וגו' כל יושבי תבל אלו החיים ושוכני ארץ אלו המתים כענין שנאמר (שם כו) הקיצו ורננו שוכני עפר, מלבד שיש בו עוד רמז לעקידת יצחק, ואע"פ שאמרו רז"ל כל השופרות כשרין ידוע כי של איל מצוה מן המובחר:

ונצטוינו במצוה זו ביום הזה שהוא יום הדין וזה רמוז במלת זכרון תרועה כי מלת זכרון נופל על הנשפטים כענין שכתוב (יחזקאל כ"א:כ"ט) יען הזכרכם בכף תתפשו וכתיב (במדבר ה':ט"ו) מזכרת עון וכתיב (תהילים פ"ט:ל"ג) ופקדתי בשבט פשעם, וארז"ל פקדונות הרי הן כזכרונות. היום הזה יום הוא שכל טובות העולם ורעותיו בענין מזונות האדם וחיותו וקיום בניו נגזרים ביום הזה כל אחד ואחד בפרט. ומזה אנו אומרין ועל המדינות בו יאמר אי זו לחרב ואי זו לשלום אי זו לרעב ואי זו לשובע ובריות בו יפקדו להזכירם לחיים ולמות, יום הוא שכל באי עולם עוברין לפניו כבני מרון ובו מתבררים לפני ה' הנסתרות והנגלות, יום שכל העולם עומד בסכנה כאשה הרה שיש לה צירים וחבלים ואינה יודעת אם תנצל ואם תמות, ומזה אנו אומרין הרת עולם, יום הוא שאין אומרים בו הלל שכן דרשו רז"ל (ערכין פ"ב דף י') א"ר אבהו אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה רבש"ע מפני מה אין ישראל אומרים שירה לפניך בראש השנה וביום הכפורים, אמר להן אפשר מלך יושב על כסא דין וספרי חיים וספרי מתים פתוחים לפניו וישראל אומרין שירה. ביום הזה נברא העולם וזה רמוז בבראשית, ועל זה אנו אומרין זה היום תחלת מעשיך, והיה מחסדי השם ית' יתעלה שהודיענו בתורתו הקדושה משפט היום הזה לבעבור נהיה זריזין בו ולמען הכין עצמנו לתפלה ותשובה ולהיותנו חרדים מאימת הדין כשנתבקש מצד המלך ה', כי אם יביאו אדם לידי מלך בשר ודם אע"פ שיודע בעצמו שהוא זכאי הלא יחרד חרדה גדולה וישתדל בכל מאמצי כח אחר מליצי זכות על אחת כמה וכמה היודע שיבואו דיניו לפני ממה"מ הקב"ה ויודע בעצמו שהוא חייב שיש לו להתפחד מזה, ולכך חייבה חכמתו ית' בעשרת הימים הללו הידועים בכל ישראל הנקראים עשרת ימי תשובה להיותם זמן לחוטא שישוב מחטאו, ומה שהיו עשרה לענין מוכרח לפי שחשבון זה הוא קיום העולם, שכן אמרו רבותינו בעשרה מאמרות נברא העולם, אחר שחטא אדם ועבדו ע"ז בימי אנוש והיו בונין היכלות לכוכבים ומקריבין להם קרבנות נתחייב העולם כליה בא נח ונשתכלל בזכותו והוא היה עשירי לאדם, אחר כן חטאו דור הפלגה ונתחייב העולם כליה בא אברהם שהיה עשירי לנח ונשתכלל בזכותו, ואברהם עצמו נתנסה בעשר נסיונות ועמד בכולן, ומשם זכו זרעו לקבלת התורה שהיא עשרת הדברות שהן קיום העולם, שכן דרשו רז"ל (תהילים ע"ה:ד') אנכי תכנתי עמודיה בזכות אנכי תכנתי עמודיה, אחרי כן נצטוה משה על המשכן שהיה עשר יריעות, וכן בשאר הכלים הארון והשלחן והמנורה יש בכל אחד רמז לחשבון עשירי, וכן במצות היום הזה שהוא ראש השנה קבעה אותו תורה שיהא יום הדין בראש החודש ושיהיה יום הכפורים בעשרה בחדש. ובאה הקבלה שהיא נר לרגלנו להודיענו על עשרת

ימים הללו שהן קביעות זמן ליחיד החוטא לחזור בתשובה לפני השי"ת, ועל כן תקנו לנו רז"ל בתפלת היום הזה עשר מלכיות עשר זכרונות עשר שופרות, זהו כי נר מצוה ותורה אור, ואמר ודרך חיים תוכחות מוסר לרמוז על שתי מדות הללו מדת הדין ומדת רחמים שהתורה הנקראת מוסר כלולה מהן וקראן תוכחת לשון לנוכח על שם שהם זה כנגד זה. ושתי מדות אלו הן רמוזות במצוה זו של תקיעת שופר, התקיעה כנגד מדת רחמים, התרועה כנגד מדת הדין לבאר שהעולם שנברא בתשרי נברא בשתי מדות אלו, ובתקיעת השופר אנו מעוררין הלב למטה ומעוררין הכונה במדות למעלה, ולעולם התקיעה בראש ובסוף כדי שתתגבר מדת רחמים על מדת הדין, וזהו שאומרין בתפלה ויגולו רחמיך על מדותיך שיתגלגלו רחמיו ויהפך מדת הדין למדת רחמים, הוא שאמרו במדרש תהלים (שם מז) עלה אלהים בתרועה ה' בקול שופר אמר רבי יהודה בשם ריש לקיש כיון שעלה הקב"ה בדין ויושב על הכסא כיון שתוקעין בשופר הוא עולה והופך מדת הדין למדת רחמים, וכשמריעין עלה בדין ומשהשופר תוקע עלה אלהים בדין בתרועה ה' בקול שופר ברחמים שנא' (שמות ל"ד:ו') ה' אל רחום וחנון: היום הזה קדוש ה' מכובד כי הוא מעולה ומקודש בעניינו, גם החדש הזה מקודש שהוא שביעי ומיוחד למצות הרבה הוא שקראוהו תקיף במצוה ממה שכתוב (מלכים א ח':ב') בירח האיתנים, וכשם שמספר שביעי יש לו מעלה ויתרון על שאר המספרים כך יש לחדש הזה מעלה במצות על שאר החדשים, שהרי נוהגות בו מצות רבות ראש השנה שופר יום הכפורים סוכה לולב ערבה, גם במהות החדש הזה ובמזלו יש לנו התעוררות גדול שהוא מאזנים והוא רומז פעולת היום הזה שכל מעשה הבריות נשקלין במאזנים לתת לאיש כדרכיו וכפרי מעלליו. וכבר השגנו מתוך סדור שמות י"ב מזלות מופת ועדות על ההשגחה ועל עונש ושכר, והוא שמזל טלה הראשון הוא מזל האור ומזל שור השני הוא מזל החשך, ודרשו רז"ל דרכן של טלאים לבנים דרכן של שורים שחורים, ישראל נקראו טלה שנא' (ירמיה כ) שה פזורה ישראל והיו עתידים לקבל התורה הנקראת אור שנא' (משלי ו':כ"ג) כי נר מצוה ותורה אור, ועתידין שיזכו ליהנות לעולם הבא בטוב הצפון שנא' (תהילים ל"ו:י') כי עמך מקור חיים וגו', ואמרו במדרש אימתי ישתמשו באותו אור לכשיבא אותו ששמו שור שנא' (דברים ל"ג:י"ז) בכור שורו הדר לו ואותה שעה יהיה חשך לאומות עכו"ם שנאמר (ישעיהו ס':ב') כי הנה החשך יכסה ארץ וגו' ועליך יזרח ה', וסמך להם תאומים לפי שהתאומים הוא אדם והיה אדם עתיד להתנהג באור ובחשך וזהו סדר שמות י"ב מזלות, טש"ת סא"ב מע"ק גד"ד, והאדם הזה שהוא תאומים נברא חלש כסרטן הזה שהוא שרץ חלוש וכשהוא גדל יצר הרע מתגבר עליו כאריה לכך סמך לו אריה, והוא בטבעו חזק

בתאות הגשמיות ונמשך אל החומר שהמשילו הכתוב לנקבה בהרבה מקומות, וידוע כי הבתולה מעודנת במיני התענוגים יותר משאר האנשים ולפיכך המשיל עדוני העולם הזה לעדוני בתולה ולכך סמך לו בתולה, ובא ולימד שאם ימשך אחר החומר הזה ויגבר עליו תאות העולם שהמשילה לבתולה הנה כל מעשיו נשקלים במאזנים לכך סמך לו מאזנים להודיע כי כל פעולותיו ישקלו במאזנים, ואם ימצא רובו חייב יורידוהו לגיהנם לכך סמך לו עקרב לשון נחשים ועקרבים שהם משלים גופניים לרמוז על יסורי גיהנם, ואחר שיקבל דינו בגיהנם יזרקוהו משם כקשת הזורק את החץ לכך סמך לו קשת, ועל זה ארז"ל יורדין לגיהנם ומצפצפין ועולין, ובעלותו משם ירקד כגדי המשילו לבהמה טהורה ראויה לקרבן ולזה אמר גדי ולא צבי לכך סמך לו גדי, וסמך לגדי דלי כי השי"ת יזרוק עליו מים טהורים וימחול על עונותיו ואז יירש העולם הבא שאין העין שולטת בו כדגים שבים שאין העין שולטת בהם לכך סמך לו דגים, וידוע כי החכמה נמשלת לים ופקח עיניך וראה כי בא הרמז הזה בשמות המזלות ללמדך כי אע"פ שכח המזלות גדול מאד ושהם פועלים פעולותיהם מששת ימי בראשית והעולם השפל מתנהג בהם הנה יש עליהם כח עליון הוא כח השי"ת כמאמר הכתוב (קהלת ה׳:ז׳) כי גבוה מעל גבוה שומר וגבוהים עליהם והוא משפיע הכח ומבטל הכח כרצונו, ובא ולימד עוד כי הוא יתעלה מעניש את האדם וגומלו לפי המעשים הנשקלין במאזנים לא לפי המזלות, ועל כן נבחר החדש הזה שמזלו מאזנים שיהיה בו יום הדין שידין בו כל יצורי עולם כמו שאנו אומרים בתפלה היום הרת עולם היום יעמיד במשפט כל יצורי עולמים אם כבנים אם כעבדים וכו'. יאמר היום הרת עולם כאשה הרה היושבת בסכלה, היום יעמיד במשפט על שם שאדם הראשון נידון ביום שנברא ולקח לשון זה על שם שכתוב (משלי כ"ט:ד׳) מלך במשפט יעמיד ארץ, אם כבנים אם כעבדים יאמר לא ידענו אם תדיננו על ענין שאנו בניך שנא' (דברים י"ד:א׳) בנים אתם לה' אלהיכם או תדיננו על ענין שאנו עבדיך שנא' (ויקרא כ"ה:נ"ה) כי לי בני ישראל עבדים ואין דרך לרחם על העבד כבן, אם כבנים תדיננו רחמנו כרחם אב על בנים כלומר למוד אתה בכך כי כן אמר דוד ע"ה (תהילים ק"ג:י"ג) כרחם אב על בנים וגו', ודרך האב המרחם על בנו שיוכיחנו פעם וירצהו פעם כאמרו (משלי ג׳:י"ב) כי את אשר יאהב ה' יוכיח וכאב את בן ירצה, הטיל הכתוב וכאב את בן בין יוכיח לירצה להודיע כי פעם יוכיחנו ופעם ירצנו, וכן דרך הבורא יתעלה הוא שכתוב (ישעיהו ס׳:י׳) כי בקצפי הכיתיך וברצוני רחמתיך. ואם לא זכינו שתדיננו כבנים אלא כעבדים כמה אדונים יש רחמנים שמרחמים על העבדים, ועל

כן עינינו לך תלויות, כלשון הכתוב שאמר דוד (תהלים קכב) הנה כעיני עבדים אל יד אדוניהם כעיני שפחה אל יד גברתה כן עינינו אל ה' אלהינו עד שיחננו:

שבועה

חלק א

אני פי מלך שמור ועל דברת שבועת אלהים (קהלת ח). הזהיר שלמה בכאן את האדם שיקיים וישמור כל מה שיצונו המלך לפי שאנו מצווין על יראתו של מלך וכענין שדרז"ל (קידושין פ"ק דף לב) (דברים יז) שום תשים עליך מלך שתהא אימתו עליך, וכן אמר שלמה (משלי כב) ירא את ה' בני ומלך כיוון לומר שיירא מן המלך העליון תחלה ואחריו שיירא את המלך המולך בארץ והשוה את שניהם יחד במדת היראה, כי יאמר כשם שאתה ירא את השם הנמצא בכל מקום ופורש מן העון ליראתו ואע"פ שאי אתה רואהו כן יש לך ליראה את המלך שאתה רואהו שתפרוש ממה שתתחייב מיתה ליראתו ואע"פ שאי אתה עומד לפניו, כי א"א לו למלך ב"ו להמצא בכל המקומות וע"כ תצטרך שתהיה אימת המלך וצורתו חקוקה בלבך בהעדרו מן המקום ולא תראנו כאלו ראית אותו בעיניך כשם שאתה ירא מן המלך העליון יתעלה שלא ראיתו מעולם בעיניך, (שם) ועם שונים אל תתערב יזהיר שלא ישנה הדבר שלא ייירא ממלך ב"ו תחלה כי יש עוברין על רצון השי"ת ליראתו של מלך, והנה הם יראים ממלך ב"ו תחלה ועושין יראתו עיקר ולא יתכן לעשות כן אבל הראוי שיהיה השי"ת תחלת יראתו ועיקר מחשבתו ופעולותיו כולן, ולפי שהש"י ממ"ה ראשית כל ראשית ואין מלכות המלכי' רק ממנו ומלכותו לעד לעולם ומלכות ב"ו כלה ואובד ואין ראוי להשוותן כלל לכך הפסיק בהן הכתוב במלת בני כי היה הכתוב ראוי לומר בני ירא את ה' ומלך כמנהגו בשאר הכתובים שיתחיל במלת בני אבל רצה להפסיק ביניהם לבאר אע"פ שהשוה אותם הכתוב לענין היראה אין ענינם שוה ואין לשתף ביניהם שהרי יש הפרש גדול ויתרון ביניהם כיתרון האור מן החשך. וענין הכתוב כי יראת המלך הוא קיום הארץ וצורך גדול לבריות ודרשו ז"ל (אבות פ"ג) הוי מתפלל בשלומה של מלכות שאלמלא מוראה איש את רעהו חיים בלעו, אבל העיקר הגדול והעצום והמעלה העליונה שיירא תחלה את המלך העליון שחיי המלכים כולם ומלכותם תלויה בידו וע"ז אמר שלמה בכאן אני פי מלך שמור ועל דברת שבועת אלהים כלומר אני אומר לך פי מלך שמור שתשמור פי המלך ושתעשה כל מה שיצוה ועל הדברים כלן שתשמור שבועת אלהים, ובא לומר שאם המלך יחפוץ להעבירו על מצותיו שלא ישמע לו אלא שיזכור תחלה יראת ה' והשבועה שנשבע לו בסיני לקבל

עליו התורה והמצות, וכן אמרו במדרש אני פי מלך שמור מזומן אני לשמור פי מלכי האומות המושלים בנו במסים וגולגוליות. ועל דברת שבועת אלהים ואצל דברת שבועת אלהים לא אשמור פי המלכים שכן מצינו בחנניה מ שאל ועזריה שאמרו לנבוכדנצר (דניאל ג) לא חשחין אנחנא על דנא וגו'. ומתחיל הפסוק ענו שדרך מישך ועבד נגו ואמרין למלכא נבוכדנצר לא חשחין וגו', אם מלכא למה נבוכדנצר ואם נבוכדנצר למה מלכא אלא כך אמרו לו את מלכא עלנא במסים וגולגוליות אבל על דנא שאתה אומר לנו לעבוד ע"ז נבוכדנצר אתה ולא מלך ואת וכלבא שוין, כלומר שאין אנו רשאין לבא כנגד השבועה שנשבענו בהר סיני, זהו ועל דברת שבועת אלהים: צריך אדם שיזהר מאד בהזכרת הש"י וזה מכלל יראת הש"י, שכן ארז"ל בפ"ק דתמורה (דף ג ב) אזהרה למוציא שם שמים לבטלה מדכתיב (דברים ו) את ה' אלהיך תירא. ועוד ממה שכתוב (שמות כ) לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא. ויש להתבונן בפסוק לא תשא שהוא דבור שלישי הוקבע אחר אזהרת ע"ז כי כמו שראוי ליראה את השם הגדול והנורא שלא לתת כבודו לאחר כן ראוי לתת כבוד לשמו והנושא אותו לשוא מחלל כענין שכתוב (ויקרא יכו) ולא תשבעו בשמי לשקר וחללת את שם אלהיך. ויזהיר הכתוב הזה שלא ישבע אדם בשם לריק כגון שנשבע על הידוע לשנותו או לקיימו והוא שנשבע על עמוד של זהב שהוא של שיש או שהוא של זהב, והזכיר לשון לא תשא ולא אמר לא תשבע לפי שהוא כולל עוד שלא ישא אדם על שפתיו השם לחנם כלשון (שמות כג) לא תשא שמע שוא (תהלים טז) ובל אשא את שמותם על שפתי כי הדבור יקרא כן בעבור שישא בו קול, וזה נקרא בלשון רז"ל מוציא שם שמים לבטלה ודרז"ל (נדרים פ"ק דף י ב) מנין שלא יאמר אדם לה' עולה לה' חטאת. ת"ל קרבן לה' והלא דברים ק"ו ומה זה שלא נתכוין אלא להזכיר שם שמים על הקרבן אמרה תורה קרבן לה', לבטלה על אחת כמה וכמה. וטעם איסור השבועה כי הוא מכחיש האמת מעיקרו ואבדה האמונה ונכרתה מפיו, ובין שתהיה השבועה בנקיטת חפץ בין שתהיה בלא נקיטת חפץ הרי זה ככופר בתורה או במי שנתנה כיון שבטל דבר או עבר על שבועתו, וכ"כ החכם רבי אברהם ן' עזרא ז"ל העובר על השבועה כאלו מכחיש וכופר בהקב"ה כי כונת הנשבע כאשר השם אמת כן יהיה דברי אמת ואם לא יקיים דברו הרי זה כמכחיש את הש"י. ומנהג אנשי מצרים עד היום אם ישבע אדם בחיי המלך ולא יקיים דברו יומת ואלו נתן כופר משקלו זהב לא יחיה שהרי הוא מבזה את המלך בפרהסי' וא"כ למלך ב"ו שתחלתו ומלכותו הבל ואחריתו הבל על אכ"ו אלף אלפי פעמים שחייב אדם להשמר בשבועתו בשם ית'. והנה ראינו בעבור שנשבעו בני ישראל ברבים על דבר פילגש בגבעה ושם היה פינחס הכהן

הגדול, ומצאנו שנהרגו העוברים על השבועה והם אנשי יבש גלעד אנשים ונשים וטף וכן לא יעשה אפי' במחללי שבת, גם ראינו כי בקש שאול להרוג ליהונתן בנו והוא לא שמע השבועה שנא' (ש"א יד) ויהונתן לא שמע בהשביע אביו את העם. וגדול מאד כח השבועה שהרי יהונתן לא עבר בזדון אלא בשוגג ואעפ"כ חייבו אביו מיתה עד שהוצרכו העם לפדותו שנא' (שם) ויפדו העם את יונתן ולא מת. ופדאוהו בדין מפני שאמרו שוגג היה, ומכאן יש ללמוד שהעובר על השבועה חייב מיתת ב"ד, בוא וראה שהרי השוה הכתוב עובר על השבועה לאיסור אשת איש כתיב הכא (שמות כ) כי לא ינקה ה' וכתיב התם (משלי ו) כן הבא אל אשת רעהו לא ינקה כל הנוגע בה. וראינו שהביא השם ית' רעב בארץ בעבור שאול וביתו שעברו על שבועת הנשיאים שנשבעו לגבעונים וכאשר נהרגו בית הדמים אז (ש"ב כא) ויעתר אלהים לארץ ושלמה אמר לשמעי (מ"א ב) הלוא השבעתיך בה'. והכלל לא מצאנו בעשרת הדברות שכר מפורש רק בכבוד אב ואם ולא עונש מפורש רק בע"ז ובשבועת שוא, ורבים חושבים כי הנושא הש"י לשוא לא עבר עבירה גדולה ואני אראה לו כי הוא קשה מכל לאוין הבאים אחריו, כי הרוצח והנואף שהם עבירות קשות לא יוכל לרצוח ולנאוף כל עת כי יפחד, ואשר הרגיל עצמו להשבע לשוא ישבע ביום אחד כמה שבועות בלא מספר, ומרוב רגילותם לפני הדבור יקדימו השבועה והוא להם לשון צחות ואלו לא היה בישראל רק עבירה זו תספיק להאריך הגלות ולהוסיף מכה על מכותינו, ואני אראה להם שגעונם כי הרוצח אם רצח אויבו ימלא תאותו בנקמתו וכן הנואף לשעתו והגונב להנאתו ועד שקר להתרצות או להנקם, אבל הנשבע לשקר מחלל את הש"י בפרהסיא בלא הנאה שיש לו ע"כ:

ומצינו ישעיה הנביא שהיה מוכיח לישראל בעבירה זו הוא שכתוב (ישעיהו מ"ח:א') שמעו זאת בית יעקב הנקראי' בשם ישראל וממי יהודה יצאו הנשבעי' בשם ה' ובאלהי ישראל יזכירו לא באמת ולא בצדקה, כי מעיר הקדש נקראו ועל אלהי ישראל נסמכו ה' צבאות שמו. כיוון ישעיה בשני פסוקים אלה לומר שאין לתמוה על שאר האומות אם הם נכשלים בעון זה כי שאר האומות לא קבלו התורה לא ראו אור ולא ידעו ולא יבינו וגו', אבל התימה הגדול על אותם שהם בית יעקב ונקראים בשם ישראל שהם קבלו את התורה ושמעו דבור לא תשא, ולכך הזכיר בית יעקב כלשון האמור במתן תורה (שמות י"ט:ג') כה תאמר לבית יעקב ותגד לבני ישראל כי במתן תורה נתקיים להם שם ישראל הנגזר משררה כי ראו שררת הש"י וכבודו עין בעין. ומזה נקראו ישרון, ואמר וממי יהודה יצאו כלומר מזרע יהודה, והזכיר יהודה לפי שתחלת נבואתו של ישעיה לשבט יהודה היתה הוא שכתוב (ישעיהו א':א') אשר חזה על יהודה וירושלים, והנה

הנביא כמתמיה בלשונו על זאת איך אפשר לבית יעקב שקבלו התורה והם נקראים בשם ישראל ויצאו משבט יהודה שממנו האור והמלכות שיהיו נשבעים בשם ה' ובאלהי ישראל יזכירו ואינם חוששין בהזכירם השם תמיד והם מעיר הקדש נקראו והיה להם להיות קדושים כשם שנקראו ממלכת כהנים וגוי קדוש ועל אלהי ישראל נסמכו בפיהם לא בלבם. כענין שכתוב (ירמיהו י"ב:ב'-ג') קרוב אתה בפיהם ורחוק מכליותיהם. ואמר (ישעיהו מ"ח:ב') ה' צבאות שמו כי הוא אדון כל הצבאות כלן העליונים והשפלים ועל כן היה לכם ליראה מפניו:

ואמרו במדרש העובר על השבועה כעובר על החרם כי השבועה הוא החרם והחרם הוא השבועה. גדול כח החרם מנין מעכן שהרי עכן מעל בחרם ומתו עליו ל"ו צדיקים שנא' (יהושע ז':ה') ויכו מהם אנשי העי וגו', אמר הקב"ה ליהושע חטא ישראל מה עשה יהושע נסתכל בי"ב אבני החשן וראה אבנו של יהודה מכהה אורה וידע ששבט יהודה מעל בחרם. הפיל גורלות למשפחות וממשפחות לגברים ונלכד עכן בן כרמי בן זבדי בן זרח למטה יהודה, וכן מצינו בשאול בן קיש שהחרים בלשון ארור שנא' (שמואל א י"ד:כ"ד) ארור האיש אשר יאכל לחם עד הערב. וכתיב (שם) ויהונתן לא שמע בהשביע אביו את העם, מה שהחרים שאול בלשון ארור קרא הכתוב שבועה, ואכל מעט דבש ותאורנה שתי עיניו, כיון שראה שאול את פלשתים מתגברין על ישראל מיד ידע שמעל ישראל בחרם נסתכל באבני החשן ראה אבנו של בנימין מכהה אורה וידע ששבט בנימין מעל בחרם, הפיל גורלות למשפחות וממשפחות לגברים ונלכד הוא ובנו שנאמר (שם) וילכד שאול ויהונתן לקח שאול חרבו להרוג ליהונתן שנא' (שם) כה יעשה לי אלהים וכה יוסיף כי מות תמות עד שאמרו לו העם כי בשוגג היה והקריב קרבן על שגגתו ונתרצה לו שנא' (שם) ויפדו העם את יונתן ולא מת. וכן מצינו באחי יוסף שהחרימו ביניהם שלא יגלה אחד מהם הדבר ליעקב אמרו אין אנו אלא ט' ואין החרם מתקיים אלא בי' מה עשו שתפו להקב"ה עמהם והחרימו, ראובן לא היה שם כשבא הגידו לו הדבר והחרם שהחרימו ושמע ראובן החרם ושתק ולא הגיד ליעקב מפני החרם ע"כ במדרש פרקי רבי אליעזר. ובמדרש תנחומא בפסוק (ויקרא ד':ב') נפש כי תחטא ושמעה קול אלה בא וראה כשנבראו העליונים והתחתונים בחצי השם נבראו שנא' (ישעיהו כ"ו:ד') כי ביה ה' צור עולמים אל תקרי צור אלא צר ולמה לא נבראו בכל השם כלו כדי שלא להזכיר את השם שלם אוי להם לרשעים שמחרפין שמו של הקב"ה ומזכירין אותו תמיד חנם, ראה מה כתיב בקרבנות (ויקרא א':ב') אדם כי יקריב מכם קרבן לה' אינו אומר לה' קרבן לה' עולה אלא קרבן לה'. ובני אדם מחרפין שמו חנם זהו שאמר שלמה (קהלת

ח) אל תבהל על פיך וגו'. שנו רז"ל לא יהא אדם מישראל פרוץ בנדרים ואין לו להתמיד בשבועות אפי' על האמת ומעשה בהר המלך שהיו שם ששים אלפים עירות וכלן חרבו על שבועת אמת, כיצד היה אדם אומר לחבירו בשבועה שאני הולך למקום פלוני ואוכל ואשתה והולכין ועושין ומקיימין שבועתן ומה הנשבע באמת כך הנשבע לשקר על אחת כמה וכמה. כשיבא הקב"ה לדון עם ברואיו הרי הוא דן הנשבעים לשקר עם המכשפים והמנאפים הוא שנא' (מלאכי ג':ה') וקרבתי אליהם למשפט והייתי עד ממהר במכשפים ובמנאפים ובנשבעים בשמי לשקר ובעושקי שכר שכיר אלמנה ויתום ומטי גר ולא יראוני אמר הקב"ה פה שנתתי לכם להיות מהללים ומשבחים אותי בו אתם מחרפין ומגדפין ונשבעים בשמי לשקך שכל הבריות לקלוסי בראתים שנא' (משלי ט"ז:ד') כל פעל ה' למענהו לא די לכם שאי אתם מקלסין אותי אלא אתם מחרפין אותי זהו שכתוב (ישעיהו נ"ז:כ') והרשעים כים נגרש וגו' מה הים הזה הגלים שבתוכו מתגאין ועולין כיון שהגיע כל אחד מהן לחול הוא נשבר וחבירו רואה אותו שנשבר ונתגאה ועולה ואינו חוזר בו כך הרשעים רואין אלו את אלו מתגאין ואינם חוזרין לפיכך נמשלו כים ואין להם נוח בעולם כי השקט לא יוכל, אבל הצדיקים יש להם השקט שנא' (ירמיהו ל':י') ושב יעקב ושקט ושאנן ואין מחריד:

בעון השבועה העולם חרב והיישוב מתמוטט והפירות לוקין, שכן אמר ישעיה ע"ה (ישעיהו כ"ד:ה'-ו') על כן אלה אכלה ארץ וגו'. וכתיב בתריה אבל תירוש אומללה וגו' וכתיב (שם) שבת משוש תופים וגו'. והנה בכלל זהירות בשבועה להזהר בהקדשות וכל עניני נדרים ונדבות, כי כשאדם נהנה מן ההקדשות ומועל בהם הרי זה עון פלילי והוא סבת מכשולות רבים, על זה אמר שלמה ע"ה (משלי כ':כ"ה) מוקש אדם ילע קדש. וענין נדרים מצות עשה שבתורה שנא' (דברים כ"ג:כ"ד) מוצא שפתיך תשמור וגו'. וכן אמר דוד ע"ה (תהילים ס"ו:י"ד) אשר פצו שפתי ודבר פי. כי מי שמתנדב על חתונתו או על חליו או על מקרה שאירע לו ואינו משלם הלא זה מכשול ועון פלילי. והאומר אשנה פרק זה או מסכת זו הרי זה נדר גדול נדר לאלהי ישראל והוא הדין בכל דבר מצוה שהדבור בעלמא בדבר מצוה הוא כנדר גמור, כ"ש כשהוא מתנדב דבר מצוה בתוך קהל שהוא צריך להשלים שאם לא כן הרי זה מתת שקר וכתיב (משלי כ"ה:י"ד) נשיאים ורוח וגשם אין וגו', ועוד שהוא גזל בידו ונמצא גוזל את ההקדש, ואם הוא מאמת דברים ומשלים נדבתו מביא גשמים לעולם שכן דרשו רז"ל בפסוק (שמות ד) אהיה אשר אהיה אמר הקב"ה כמו שאתה הוה עמי אני הוה עמך אם אתה פותח את ידך ונותן צדקה

שנא' (דברים ט"ו:ח') פתוח תפתח את ידך אף אני אפתח את ידי שנא' (שם כח) יפתח ה' לך, הרי שהזכיר כאן בפירוש שבזכות הצדקות הגשמים מתרבין:

כל מי שהוא מזרעו של אברהם צריך שיתבונן כי העובר על השבועה היא אש שורפת כל ממונו של אדם, שכן אמרו במסכת שבועות (פ"ו דף לט) דברים שאין אש ומים מכלין אותן שבועות שוא מכלה אותן שנא' (זכריה ה':ד') ולנה בתוך ביתו וגו' לכך הוקבע לא תשא דבור שלישי כנגד ג' שהוא מכלה שנא' (שם) וכלתו את עציו וגו', ובאגדה של עשרת הדברות בדבור ג' לא תשא ועובדא הוה בחד גברא דאפקיד גבי בר תמליון ק' דינרין אזל בעי להון גביה א"ל מאי דאפקדת גבאי מסרית בידך א"ל אשתבע לי, מה עבד בר תמליון נסב חד קנה חקקיה ויהב אינון דינרין בגויה שרי מיסתמיך עילויה כיון דעל לכנישתא א"ל טר הדין קניא בידך עד דאנא משתבע לך, א"ל מאי דאפקדת גבאי מסרית בידך ההוא גברא מן כובד קניא נסביה לארעא שרין דינרין מתבדרין ושרי מלקט א"ל לקוט לקיטתך דמן דידך את מלקט. דברים שאין אש ומים מכלין אותן שבועת שוא מכלה אותן שנא' (זכריה ה':ד') וכלתו את עציו ואת אבניו, אמר הקב"ה ד' עדים יש לי מבני אדם והן יודעין שאין אלוה בעולם אלא אני לבדי ואלו הן. משה ואליהו ויונה וקרח. משה עלה לשמים וירד. אליהו עלה ולא ירד. יונה ירד לתהום ועלה. קרח ירד ולא עלה. מלאכים וארואלים שלי שלשה פעמים ביום מקדישים בפיהם ומזכירים שמי הגדול בקדושה ובטהרה ומי שלא נשבע כלל ועיקר בעולם אשריו בעוה"ז וטוב לו לעוה"ב ע"כ. ויש לך להשכיל מה שאמרו רז"ל (שבועות פ"ו דף לט) שכל העולם כלו נזדעזע בדבור לא תשא מה שלא אמר כן על שאר הדברות, ויש בזה סוד גדול לפי שהשבועה מלשון שבעה וו' קצוות. והז' קדש זהו כל העולם והמשכיל יבין. אבל לפי פשט המאמר לפי שכשמזכיר את השם כל המוני מעלה ומטה רועשים בהזכרתו שכלן נכללים בו והרי הוא כמי שמניע נוף האילן וכל הענפים שסביבותיו מתנועעין, וזהו (תהלים פ"ט) אל נערץ בסוד קדושים רבה וגו':

הנשבע לגוי ועבר על השבועה הרי זה מחלל את השם ולמדנו זה מצדקיהו שנשבע לנבוכדנצר ועבר על שבועתו ונענש עליה, והוא שאמר יחזקאל (יחזקאל י"ז:ה') ויקח מזרע הארץ ויתנהו וגו'. יאמר כי נבוכדנאצר לקח מזרע הארץ והוא משל על צדקיהו שהיה מזרע המלוכה והשביעו באלהים ומלבד האלה והשבועה שעשה לו הניח אצלו מן השרים והגדולים אשר לו להיותם ערבים שלא ימרו בו ושיהיה נכנע אליו, וכיון שעבר על שבועתו אמר עליו (שם) היצלח הימלט וגו'. והנביא מפרש והולך כי נשבע הקב"ה שימות צדקיהו בעירו של נבוכדנצר והוא בבל, והוא שאמר (שם) אם לא במקום

המלך הממליך אותו אשר בזה את אלתו וגו'. ולשון אם לא שבועה הוא והזכיר אחריו עוד (שם) לכן חי אני אם לא אלתי אשר בזה וגו', כלומר שישיב לו גמולו בראשו, או אמר ונתתיו בראשו על עורון עיניו שנא' (מלכים ב כ"ה:ז') ואת עיני צדקיהו עור. ואמר עוד (יחזקאל י"ז:כ') ופרשתי עליו רשתי וגו', וענין רשתי הוא הסבה שאמרו במדרש מערה היתה מבית צדקיהו עד ערבות יריחו וברח לו צדקיה דרך המערה והקב"ה זימן צבי וראו הכשדים ורדפו אחריו ואז ראו לצדקיהו ותפשוהו זהו (שם) ופרשתי עליו רשתי וכל העונש הזה לצדקיהו בעון השבועה שנשבע למלך בבל ועבר עליה. ומכאן יש ללמוד חומר השבועה במי שנשבע לגוי מן האומות ועבר על שבועתו כמה ענשו גדול עד שמים יגיע וזה מפני חילול השם, ועל זה אמר הכתוב (ויקרא י"ט:י"ב) ולא תשבעו בשמי לשקר וגו' אני ה' המעניש אותך בזה אם תשבע לשקר בשום צד ואפילו לגוי לפי שאתה מחלל את השם, וכן בכל שאר המצות שנכתב בהן אני ה' ענינו אני ה' הנותן שכר בקיומם או המעניש העובר עליהי, כענין שנא' (שם) איש אמו ואביו תיראו וגו' אני ה' שאתן לך שכר בזה, ומה שכתוב (שם) ואלהי מסכה לא תעשו לכם אני ה' זהו לענין העונש, וכן כל מקום שנא' בו אני ה' הוא לחומר המצות ולגודל השכר או לגודל העונש, לכך סיימה הפרשה אני ה' בשתי מצות אלו שהרי המלך שמצוה לעבדו ואמר לו בגזירה עשה כך וכך ואח"כ מוסיף על אותה מצוה ואומר לו אני הוא המלך המצוה הנה הדבור הזה לחזק מצותו וכל הפושע בה מתחייב בנפשו והמקיימה יש לו שכר גדול וכן אמר במדרש תנחומא בפרשה בראשית בא ולמד מתן שכרו של מצות כשאמר פרעה ליוסף אני פרעה כמה גדלו ונתן לו שכר שנא' (בראשית מ"א:מ"ב) ויסר פרעה את טבעתו מעל ידו. והקב"ה שאמר על כל מצוה ומצוה אני ה' על אחת כמה וכמה ללמדך שאין קצבה למתן שכרם עד כאן. ענין המדרש הזה כי יש בכל מצוה ומצוה שנזכר בה אני ה' שכר עצום ועקב רב וק"ו מב"ו, ולכך הזהיר שלמה על האדם שישמור כל מצוה ומצוה שנא' בה אני ה' שהוא דבורו של מלך, וזה שאמר אני פי מלך שמור ועל דברת שבועת אלהים:

שבת

חלק א

אם תשיב משבת רגלך עשות חפציך ביום קדשי וקראת לשבת עונג ולקדוש ה' מכובד וכבדתו מעשות דרכיך וגו', אז תתענג על ה' והרכבתיך על במתי ארץ וגו' (ישעיהו נ"ח:י"ד). ידוע כי השבת מצוה ראשונה שנצטוו בה ישראל קודם מתן תורה ונצטוו עליה

במרה וכמו שאמרו רז"ל (סנהדרין דף נ"ו ב) שבת ודינים במרה אפקוד שנא' (שמות טז) שם שם לו חק וגו', ונקראת חק כמצות מילה שנקראת חק וזהו חק בשארו שם כי מצות השבת והמילה שניהם נקראים חק ואות והכל ענין אחד, והמצוה הזאת רמז וחדוש לענין העולם שנברא ונתחדש מאין ונעשו המעשים כלם בששה ימים וביום השביעי שבת, ויתכן לומר כי על זה אמר הכתוב (שם לא) ביני ובין בני ישראל אות היא לעולם, כלומר לחדושו של עולם, ומפרש והולך כיצד כי ששת ימים עשה ה' את השמים ואת הארץ וגו', ומפני שהוא מופת ועדות על החדוש נצטוינו שנזכור אותו בכל יום הוא שנאמר (שם כ) זכור את יום השבת וגו', וביאור הכתוב על דרך הפשט מה שאנו מזכירים ימי השבוע אחד בשבת ב' בשבת וכן כלן ואין אנו קורין את הימים בשם מיוחד לכל יום ויום כמו שעושין האומות ואנו עושין כך כדי שנזכור יום השבת עם כל יום ויום וזהו פירוש זכור את יום השבת לקדשו. צוה בזכרון הזה שיהיה תדיר בכל יום ויום כענין יציאת מצרים שכתוב בו בלשון הזה (שם יג) זכור את היום הזה אשר יצאתם ממצרים, והמצוה היא שנזכור אותו בכל יום כי כן כתיב (דברים ט"ז:ג') למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חייך. ודבר ידוע ומפורסם כי הדבור הזה של זכור את יום השבת לקדשו בכלל עשרת הדברות ביום שבת נאמר שהרי ביום שבת ניתנה תורה וכמו שדרשו ז"ל כתיב הכא זכור את יום השבת וכתיב התם זכור את היום הזה מה להלן בעצומו של יום אף כאן בעצומו של יום, וזה מפורש במסכת שבת (דף פו ב' פרק ר' עקיבא) שבשבת ניתנה תורה וראויה מצות שבת שתהיה שקולה כנגד כל התורה מאחר שנתיחד יום השבת לנתינתו. ומצות שבת נצטוינו בה במצות לא תעשה ועשה, מצות לא תעשה שנא' (שמות כ:י') לא תעשה כל מלאכה, מצות עשה שנא' (שם כג) וביום השביעי תשבות, כי אחר שאסר לנו כל מלאכה בלאו הוצרך להזכיר עשה שנשבות אף מן הדברים שאינם מלאכה, וכן עשה ישעיה שהזכיר כאן בענין השבת מצות לא תעשה ועשה, זהו שאמר אם תשיב משבת רגלך, זהו אזהרה בלא תעשה הזכיר שלא ללכת חוץ לתחום, ובא הלשון הזה לומר כי אף אם היית בדרך ואתה זוכר שהוא שבת שתשוב לדרכך וזהו לשון אם תשיב משבת רגלך כאלו אמר אם תשיב מלכת בשבת רגלך. עשות חפציך ענינו מעשות חפציך כי מ"ם משבת עומדת במקום שנים, וביאור הכתוב אם תשיב רגלך מלכת בשבת וכל שכן שלא תעשה חפציך והיא המלאכה שחייב עליה מיתה כי אם הוא אוסר ההליכה חוץ לתחום שהוא בלאו כ"ש המלאכה שהיא במיתה בעדים והתראה ובלא עדים בכרת. כי על זה אמר הכתוב (שם לא) מחלליה מות יומת, כי כל העושה בה מלאכה ונכרתה הנפש ההיא. וביאור הכתוב מות יומת בעדים

ובלא עדים ונכרתה, ואמר ביום קדשי ביום שאני קדשתיו והבדלתיו משאר הימים כי הקדושה הוא ההבדל, ומה שהזכיר רגלך בלא יו"ד ורגליך קרינן כלומר אע"פ שכתוב רגלך בלא יו"ד יש אם למקרא ודרשו בו רז"ל רגלו אחת בתוך התחום ורגלו אחת חוץ לתחום יכנס שנא' אם תשיב משבת רגלך רגלו קרינן. וקראת לשבת עונג ענינו שתענג את השבת במאכל ומשתה יותר משאר הימים ומעולה על כולם אז יזכור מעשה בראשית ויתן הודאה להקב"ה שחדש העולם ובראו מאין כי בעשותו זה יקרא את השבת עונג ויתענג עונג הגוף והנפש. עונג הגוף במיני אכילה ושתיה ועונג הנפש בזכרון מעשיו של הקב"ה ונפלאותיו ויהיה לשון וקראת מלשון (צפניה א':ז') הקדיש קרואיו, כלומר שיזמין את השבת כאדם המזמין את המלך לאכול עמו על שולחנו זהו קראת לשבת עונג. כאלו אמר תזמין את השבת ומלת עונג הוא השכר כלומר אם תעשה מצוה זו שתזמין את השבת תזכה לעונג והוא השכר האמתי לחיי העולם הבא כי הוא רמז אל הגן ואל הנהר והעדן מלשון הכתוב (בראשית ב':י') ונהר יוצא מעדן להשקות את הגן. והנה זה עיקר החיים האמתיים הנצחיים אשר אין להם ערך ודמיון, והוסיף לומר לקדוש ה' מכובד כלומר שיהיה כבוד ה' מחופף עליך ואז תהיה אתה מכובד ממנו כלומר מעוטר ומוכתר מן הכבוד. וכבדתו מעשות דרכיך ממצוא חפציך ודבר דבר. פירש הנביא בכאן בענין השבת שיבדילהו אדם משאר הימים בג' ענינים. ההבדל במלבושים והנהגתו וההבדל בחפצים וההבדל בדבור, ההבדל במלבוש ובהנהגה זהו שאמר וכבדתו מעשות דרכיך, וכן דרשו רז"ל וכבדתו שלא יהא מלבושך של שבת כמלבושך של חול שכן מצינו' ר' יוחנן הוה קרא למאני מכבדותי. דרכיך שלא יהא הילוכך של שבת כהילוכך של חול והוא הדין הנהגתו באכילתו שיש לו לשנות עת האכילה משאר הימים או יקדים או יאחר, ההבדל בחפצים זה שאמר ממצוא חפצך (שבת פרק ט"ו קיג) ודרשו רז"ל חפציך אסורים חפצי שמים מותרים וכן אמרו חשבונות של מצוה מותר לחשבן בשבת, ועוד אמרו פוסקין צדקה לעניים בשבת משדכין על התינוקות ליארס ועל התינוק ללמדו ספר וללמדו אומנות בשבת, כי בזה יש צד מצוה כי עם האומנות נותן לו חיים וימנע מלגנוב ומללסטם את הבריות, אבל שאר החפצים שאין בהם צד מצוה הם הנקראים חפציך והם חפצי חול ואסורין. ההבדל בדבור הוא שאמר ודבר דבר ודרשו רז"ל ודבר דבר שלא יהא דבורך של שבת כדבורך של חול, ולומר לך שידבר בשבת בנחת ויהיה ממעט בדברים ומלשון דבר דרשו רז"ל דבור אסור הרהור מותר, ואע"פ שהרהור מותר חסידים שבדורות נמנעים מלהרהר בחפצי רשות אלא בחפצי שמים הם מהרהרים ומדברים כי הוא העונג שלהם:

מצינו בבית ראשון שהיה בידם עבירות הרבה, ע"ז וגילוי עריות ושפיכות דמים גזל ולשון הרע ועון אשת איש. ע"ז שכן מצינו ישעיה וירמיה שהיו שניהם בבית ראשון מזהירין אותן על ע"ז, ישעיה אמר (ישעיה ל) וטמאתם את ציפוי אלילי כספך וגו' (שם) תזרם כמו דוה צא תאמר לו. ירמיה אמר (ירמיה ז) הבנים מלקטים עצים ואבות מבערים את האש וגו', ועוד אמר (שם טז) כזכור בניהם מזבחותם לומר כי זכירת מזבחותם להם חביב ועוד עליהם כזכירת בניהם כמו שזוכר את בנו דרך חיבה יתירה. ויש שפירושו מלשון אזכרתה אבל הראשון יותר נכון, ושיעור הכתוב כזכור בניהם יזכרו מזבחותם ולכך קראם הנביא הררי, הוא שהזכיר אחריו הררי בשדה כי היו מצוין תמיד בשדות על ההרים לעבוד ע"ז. שפיכות דמים ישעיה אמר (ישעיה א) ועתה מרצחים, ירמיה אמר (ירמיה ב) גם בכנפיך נמצאו דם נפשות אביונים נקיים. גזל ישעיה אמר (ישעיה ה) הוי מגיעי בית בבית שדה בשדה יקריבו וגו', ירמיה אמר (ירמיה ה) ככלוב מלא עוף כן בתיהם מלאים מרמה. לשון הרע הוא שאמר (שם ט) חץ שחוט לשונם וגו'. עון אשת איש הוא שאמר ירמיה (שם ה) סוסים מיוזנים משכים היו וגו'. ואע"פ שהיו בהם כל עבירות הללו לא תלה הכתוב חרבן ביהמ"ק אלא על חלול שבת הוא שאמר ירמיה (ירמיה יז) כה אמר ה' השמרו בנפשותיכם ואל תשאו משא ביום השבת והבאתם בשערי ירושלים. ולא תוציאו משא מבתיכם ביום השבת וכל מלאכה לא תעשו וקדשתם את יום השבת כאשר צויתי את אבותיכם. ולא שמעו ולא הטו את אזנם ויקשו את ערפם לבלתי שמוע ולבלתי קחת מוסר, והיה אם שמוע תשמעו אלי נאם ה' לבלתי הביא משא בשערי העיר הזאת ביום השבת ולקדש את יום השבת לבלתי עשות בו כל מלאכה ובאו בשערי העיר הזאת מלכים ושרים יושבים על כסא דוד רוכבים ברכב ובסוסים המה ושריהם איש יהודה ויושבי ירושלים וישבה העיר הזאת לעולם, ובאו מערי יהודה ומסביבות ירושלים ומארץ בנימין ומן השפלה ומן ההר ומן הנגב מביאים עולה וזבח ומנחה ולבונה ומביאי תודה בית ה', ואם לא תשמעו אלי לקדש את יום השבת ולבלתי שאת משא ובא בשערי ירושלים ביום השבת והצתי אש בשעריה ואכלה ארמנות ירושלים ולא תכבה. מה שאמר ולא תוציאו משא מבתיכם ביום השבת ביאור הענין חוץ לעיר שהרי ירושלים דלתיה היו נעולות בלילה ולא היו חייבין עליה בתוך העיר משום רשות הרבים, ומה שהזהיר אותם על ההבאה יותר מן ההוצאה לפי שירושלים היתה כרך גדול ובכרך המביאים רבים יותר מן המוציאים שהרי בני עיירות ובני כפרים מביאים לכרך התבואה והפירות וכל ממכר, וכן מצינו בספר עזרא שהוכיחם נחמיה על יום השבת הוא שאמר (נחמיה יג) ומביאים ירושלים ביום השבת לא הזהירם על תוך

העיר כי לא היה צריך שהרי הדלתות נעולות בלילה ולא היו חייבין בהכנסה והוצאה מבתיהם בתוך העיר אבל הזהירם על חוץ לעיר. והנה נתבאר בפרשה זו כי תלה החרבן בשמירת יום השבת ושתק ירמיה הנביא משאר עבירות שבידם ולא הזכיר אלא ענין השבת והודיעם מפי השי"ת שאם ישמרו השבת וישבה העיר הזאת לעולם ואם לא ישמרוה והצתי אש בשעריה, וכל זה ללמדך כי השבת שקולה כנגד כל המצות כלן והוא עדות לחדושו של עולם, ולהפלגת עילוי מצות השבת דרז"ל (שבת פרק טז קיח:) כל המשמר שבת כהלכתה אע"פ שעובד ע"ז כדור אנוש מוחלין לו שנאמר (ישעיה נו) אשרי אנוש יעשה זאת ובן אדם יחזיק בה שומר שבת מחללו אל תיקרי מחללו אלא מחול לו. וראויה מצות שבת שיתלה קיום ביהמ"ק על שמירתה וחרבן המקדש על חלולה לפי שהמקדש אמצעות העולם וכן השבת אמצעי כי הוא שביעי והוא אמצעי ליום השבוע והוא רביעי, שהרי יום רביעי בשבת נקרא ערב שבת ואם כן דה"ו מלפני השבת אב"ג מאחריו הרי השבת אמצעי ושביעי ורביעי לכל השלשה, והוא כענין המאור הגדול גלגל החמה שהוא אמצעי על דרך שצ"ם חנכ"ל ורביעי לכל אחד ואחד, ומן הידוע כי השמש בגלגל רביעי הוא. וכיון שהשבת הוא אמצעי הנה זה עלויו ומעלתו על שאר הימים שכן כל אמצעי מקודש ומעולה מחבירו כענין עץ החיים שהיה בתוך הגן והנר האמצעי של מנורה שהיא כלפי השכינה, ולפי שהשבת נקודה אמצעית על כן יקראנו הכתוב קדש (שמות לא) ושמרתם את השבת כי קדש היא לכם. ואמרו בספר יצירה היכל הקדש מכוון באמצע, ולא גלו ישראל מארץ הקדושה שהיא נקודה אמצעית של העולם עד שחללו את השבת, והיו ראוין לכך כי מדותיו של הקב"ה מדה כנגד מדה הם חללו את השבת כי עשו מן הנקודה האמצעית אחת מן הקצוות, לכך גלו מן הארץ שהיא נקודה אמצעית וטבורו של עולם לשאר הקצוות. כענין שכתוב (דברים ל) אם יהיה נדחך בקצה השמים וגו' אם כן ראוי שיהיה קיום ביהמ"ק תלוי בשמירת שבת. ועוד מפני שהשבת נקראת מנוחה דכתי' (שמות כ) וינח ביום השביעי וכן ארץ ישראל נקרא מנוחה דכתיב (דברים יב) אל המנוחה ואל הנחלה. ויבטיח הכתוב כי אם ישראל משמרים מנוחת השבת ישמור הקב"ה את הארץ ואם לא ישמרו השבת הרי הוא גוזר ומחריב את הארץ. הא למדת שהגלות תלוי בעונש חלול שבת והגאולה תלויה בשמירת השבת. וכן מצינו בימי צדקיהו שחרב הבית בימיו שלא שמרו ישראל מצות שמטה שהיא שבת הארץ, ולכך אמר ירמיהו הנביא (ירמיה יז) ושמטתה ובך מנחלתך. יאמר ושמטת בעל כרחך תחת אשר לא רצית להשמיט בהיותך בארץ תשמיט על כרחך, ע' שנה של גלות בבל כנגד ע' שמטות שחסרת בארץ והשמטה הזאת תהיה בך, וזהו שאמר ושמטת ובך כלומר

שתהיה נשמט אתה בעצמך מנחלתך אשר נתתי לך לפי שלא רצית להשמיט בשבתך בתוכה תהיה נשמט ממנה. ומלת ושמטת חוזרת למלת הררי שהזכיר הכתוב שלמעלה כי קרא לישראל הררי בשדה על שם שהיו עובדים ע"ז בהרים ואעפ"כ לא נשמט מנחלתו בעון ע"ז אלא בעון שמטה שהוא שבת הארץ:

בא וראה כמה גדול כח השבת מצינו שהבטיח הקב"ה לעתיד שכר גדול למחזיקים במצות שבת ואין צריך לומר שיזכו להקריב קרבנות בביהמ"ק ולהתפלל שם ושיקבל תפלתם והוא שאמר ישעיה על הסריס והנכר (ישעיהו נ"ו:ו'-ז') והביאותים אל הר קדשי וגו'. והטעם שהזכיר בן הנכר והסריס לפי שהשבת נתנה לדורות שנאמר (שמות ל"א:ט"ז) לעשות את השבת לדורותם ברית עולם. ולכך אמר (ישעיהו נ"ו:ג') ואל יאמר בו הנכר הבדל יבדילני ה' מעל עמו שהוא מיוחד לו ולא יתן לי שכר בכללם משמירת השבת לפי שאין לי דורות לפני ולא עמדו על הר סיני, ואל יאמר הסריס הן אני עץ יבש ואין לי דורות לאחרי והשבת היא מצוה שניתנה לדורות והיא כח הדורות, כי כה אמר ה' לסריסים אשר ישמרו את שבתותי כלומר משעה שהם משמרים את השבת הם בוחרים באשר חפצתי ומחזיקים בבריתי כי כן השבת נקראת ברית. ודרז"ל שקילה שבת כנגד כל מצות שבתורה, וביאור הענין אל יחשבו עצמן בכך פטורין ממצות שבת לא הסריסים ולא בני הנכר לפי שאני עתיד ליתן שכר לסריסים ויד ושם שיהיה להם טוב מבנים ומבנות ואפי' לבני הנכר אתן שכר בשביל זאת שאקבל תפלתם וקרבנותם זהו שאמר והביאותים אל הר קדשי, וי"מ הסריסים אותן שמבטלים עצמם ומחשבתם מכל מלאכה בשבת כשם שהסריס מבוטל מכח התולדה:

ראוי לו לאדם להיות זהיר במצות שבת שיתענג בו ושיהיה לו יום מנוחה שהרי הוא מקודש ומעולה כל כך עד שאפי' רשעי גיהנם יש להם בו מנוחה. וכן אמרו במדרש מעשה בטורנסרופוס הרשע שפגע בר' עקיבא בשבת אמר לו מה היום מיומים אמר לו ר' עקיבא ומה גבר בגוברין אמר ליה דמארי צבי א"ל ר' עקיבא שבת נמי דמארי צבי, כמו שרצה לכבדך כך צוה אותנו מלך מ"ה הקב"ה שנכבד את השבת, אמר לו א"כ אלהיכם למה הוא עושה מלאכה בשבת. אמר לו ומה מלאכה הוא עושה אמר לו כדרך שהוא עושה בחול הוא עושה בשבת משיב הרוח ומוריד הגשם מעלה עננים מזריח חמה ולבנה, אמר לו ר"ע יודע אני שאתה בקי בתורתם של עברים שנים שדרים בחצר אחת זה נותן לזה עירוב וזה נותן לזה עירוב שמא מותרים הן לטלטל, אבל יחיד הדר בחצר אחת גדולה כאנטוכיא הוא מטלטל בחצרו לפי שאין רשות אחר עמו והקב"ה השמים כסאו והארץ הדום רגליו מלא כל הארץ כבודו אין לאחר רשות עמו לטלטל בעולמו, ולא עוד

אלא אוכלי המן מעידין עליו שכל ימי השבוע היה יורד ובשבת לא היה יורד, ולא עוד אלא נהר סבטיון יוכיח שכל ששת ימים הוא רץ ובשבת אינו רץ, אמר לו הנח מן שלא היה בימינו ומנהר סבטיון איני מאמינך, אמר לו לך אצל אוב וידעוני שכל ימות השבוע עולה ובשבת אינו עולה. ועוד לך ובדוק בקבר אביך ותראה כל ששה ימים עשן עולה מקברו ובשבת אינו עולה והמתים יודעים שהוא שבת והחיים לא ישמרוה. הלך ובדק בקבר אביו וראה כי בשבת לא היה עשן עולה, אמר לו שמא נגמר דינו אמר לו למחר תראה. למחר באחד בשבת ראה העשן עולה חזר ועשה כשפים להעלהו מקברו, אמר לו בחייך לא שמרת את השבת במיתתך אתה משמר מן אימת איתעבידת יהודאי, אמר לו בני כל מי שאינו משמר את השבת אצליכם כתקנה בא לכאן ומשמרה בעל כרחו, א"ל ומה מלאכה אצליכם בימות החול א"ל כל ימות השבוע אנו נדונין ובשבת אנו נחין ובערב שבת בת קול מכרזת ואומרת הנח לרשעים וינוחו ומלאך ששמו דומה ממונה עלינו ודן אותנו כל הימים ובמוצאי השבת כשהסדרים נשלמין צועק אותו מלאך ואומר חזרו רשעים לגיהנם שכבר השלימו ישראל סדריהן ע"כ במדרש. וזהו שנהגו כל ישראל שאין ממהרין בויהי נועם וסדר קדושה אלא מחשיכים הרבה ואומרים אותו בנחת, ומן הטעם הזה אסרו לשתות מים בערב שבת בין השמשות שהרי זה גוזל את המתים. וכוונו בזה לקבוע בנפש אמונה זו שיש לרשעי גיהנם מנוחה בשבת. וכשהם יוצאים בע"ש הם שותין ורוחצין ומצטננין במים, עד שהשותה מים באותה שעה הוצרכו לומר שהוא גוזל אותם מהם ועשו את השותה גזלן ומחוסר אמונה:

עוד יש במצות השבת סוד נסתר כי מלבד שנגלהו הוא מופת ועדות על חדוש העולם והיותו יום מיוחד למנוחה מיגיעת מלאכת הששה כדי שימצא האדם מרגוע שיהיו שביעיות שני חייו במנוחה והשקט, עוד יש בנסתרות ענין פנימי ונעלם והוא שאמרו במס' יום טוב (פ"ב דף טז) א"ר שמעון בן יוחאי כל המצות שנתן הקב"ה לישראל נתן להם בפרהסיא חוץ מן השבת שניתנה להם בצינעה שנא' (שמות ל"א:י"ז) ביני ובין בני ישראל אות היא לעולם, ואיך ניתנה מצות השבת בצינעה והלא בפרהסיא ניתנה שהרי היא מכלל עשרת הדברות ששמעו אותן כל האומות, וכן הכתוב אומר (ישעיהו מ"ח:ט"ז) לא מראש בסתר דברתי, וכן אמר דוד (תהילים קל"ח:ד') יודוך ה' כל מלכי ארץ כי שמעו אמרי פיך. אמנם כוונת החכמים היתה על הפנימי שבה כי הוא הניתן בצינעא וזהו לשון ביני וביניכם. ובאלה שמות רבה (שמות ט"ז:כ"ט) ראו כי ה' נתן לכם את השבת, לכם ולא לאומות העולם מכאן אמרו אם יבואו בני נח וישמרו את השבת שאין מקבלין שכר. וכן הוא אומר (שמות ל"א:י"ז) ביני ובין בני ישראל אות היא לעולם.

משל למלך יושב ומטרונא יושבת כנגדו העובר ביניהם חייב. ולפי דעתי על זה אמר הכתוב (שם) ושמרו בני ישראל את השבת והיה ראוי לומר ושמרו בני ישראל את יום השבת, אלא שכיון הכתוב להשלימה לשבת שלמעלה שהזכיר בה לעשות השבת כלומר שבת שלמעלה כנגד שלמטה, ומזה אמרו במדרש לעשות את השבת כל המשמר את השבת למטה כאלו עשאה למעלה שנא' לעשות את השבת. וביאור זה כי המקיים את השבת למטה זה עדות שהוא מודה ומאמין בשרשה ועיקרה למעלה והמבטל אותה למטה כאלו מבטל שלמעלה. והענין הזה מפורש בתורה הוא שאמר הקב"ה למשה (שם) דבר אל בני ישראל אך את שבתותי תשמורו, ואמר ושמרתם את השבת ולא אמר את יום השבת לפי שהוא מדבר בשבת העליונה, ועינים נסתרים כאלה שנכללין במצות השבת נצטוה משה מפי עליון לגלותם ליחידי ישראל, וזהו שהתחיל ואמר דבר אל בני ישראל שיודיע להם ענין השבת בנגלה ובנסתר. וראינו כי משה לא הזהיר לישראל במצות השבת כאשר צוה ולא הזכיר מרומזי השבת העליונה כלל אלא אמר בפרשת ויקהל (שמות ל"ה:ב') וביום השביעי יהיה לכם קדש שבת שבתון. ונראה לי הטעם בזה כי משה ידבר בהמון לכל עדת בני ישראל האנשים והנשים ועל כן העלים הנסתר ולא רצה לדבר כי אם בפשט המצוה בנגלה שבה בלבד ובדרך קצרה, ומכאן ראיה ברורה שאין לגלות ולבאר ענינים נסתרים בהמון. (ישעיהו נ"ח:י"ד) אז תתענג על ה' אם תקרא השבת עונג אז תתענג על ה' וזה מדה כנגד מדה. העונג על ה' הוא עונג הנפש כלומר יתן לך עונג הגוף בשפע טובה עד שתודה בו ובטובותיו ותתענג נפשך בזכרו. אבל הגאון רבינו סעדיה ז"ל פירש על עונג הגוף כלומר תענוג גופך יהיה על השי"ת ולא ככסילים שנא' בהם (משלי י"ט:י') לא נאוה לכסיל תענוג אלא שיקח מן התענוג במדה ובמשקל, כי כך דרך המשכיל שלא ירבה בתענוגים אבל יקח מהם די ספוקו בענין בינוני כי בו ייטב שכלו ויתחזקו שלשה כחותיו והן כח הבחינה וכח המחשבה וכח הזכרון. והרכבתיך על במתי ארץ יבטיחנו בהבטחת הארץ ולפי שהיא גבוהה מכל הארצות יקראנה במתי ארץ כענין שנאמר (דברים ל"ב:י"ג) ירכיבהו על במתי ארץ והאכלתיך נחלת יעקב אביך כפל הענין לחזוק והכל ענין אחד. ודרשו ז"ל (שבת פט"ז דף קיח) כל המענג את השבת נותנין לו נחלה בלי מצרים שנא' (ישעיהו נ"ח:י"ד) והאכלתיך נחלת יעקב אביך. לא כאברהם שנא' בו (בראשית י"ג:י"ז) קום התהלך בארץ. ולא כיצחק שנא' בו (שם כו) כי לך ולזרעך אתן את כל הארצות האל, אלא כיעקב שנאמר בו (שם כח) ופרצת ימה וקדמה וגו' וכן כתוב (תהילים ק"ה:י') ויעמידה ליעקב לחק וגו' לאמר לך אתן וגו', כי אע"פ שהארץ ניתנה לאבות אינה מיוחדת בנחלה אלא לבני יעקב: כיון שהוכחנו כח

גודל מצות השבת שהנסתר והנגלה שבה יורו על נפלאות תמים דעים ראוי לנו להעיר עיני הלב להצטער ולדאוג על שעוריה שנעשתה בארץ, שיש בישראל מחללי שבת ושופטים ושוטרים שבכל שער ושער העלם יעלימו עיניהם מעם הארץ בחללם את יום השבת, והנה הם חושכים שבט מוסר לרדות הסרבנין ודי לנו חרפה גם בזיון וקצף בהיות בישראל מחללי שבתות בפרהסיא. והנה משה רבינו אזר חלציו במצוה זו וחייב סקילה והוא חטא המקושש, ועוד בראותנו האומות שהם שומרים ימי חגיהם וישראל אינם משמרים השבתות והמועדים הנקראים מועדי ה' הנה יש בזה עון חלול השם נוסף גם הוא על עון חלול שבת, ולכך ראוי לב"ד להניף יד ומקל מוסרם לא ישיבו ריקם לשלם למחלל שבתות כפעלם אל חיקם. והשי"ת ברחמיו ינקנו מעון ויכין לבבנו ליראתו ויתן לנו שכר עם שומרי שבת כהלכתה ועובדי עבודתו לפי שהשבת היא דוגמא לעולם הבא. וכן במדרש לא ניתנה שבת אלא לדוגמא של העולם הבא שנאמר (יואל ב':כ"ו) ואכלתם אכול ושבוע וגו' ולא יבושו עמי לעולם:

שלום

חלק א

דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום (משלי ג':י"ז). פסוק זה בא ללמד כי יסוד התורה כלה ועיקרה שלום, וכן מצינו עיקר בריאתו של עולם הוא השלום (חולין פ"ג דף ס) ומזה דרשו רז"ל כל מעשה בראשית לדעתן נבראו לצביונם נבראו שנאמר (בראשית ב) וכל צבאם. ודבר ידוע כי שמים נבראו תחלה נקראו שמים לפי שהם אש ומים והנה הם שני הפכים לא יתכן זווגם והתחברותם כי אם ע"י השלום הוא שכתוב (איוב כ"ה:ב') עושה שלום במרומיו, ומלת במרומיו כוללת ב' דברים, הא' במרומיו ממש כלומר בעצם השמים שהם שוים עצומים בענין שלא יהיה להם קיום אלא ע"י שעושה בהם שלום. והשני במרומיו במלאכיו שבמרומיו שהוא עושה שלום ביניהם, וזהו שדרשו ז"ל המשל ופחד עמו עושה שלום במרומיו. המשל זה מיכאל. ופחד זה גבריאל. מיכאל ממים וגבריאל מאש והקב"ה עושה שלום ביניהם. וענין הכתוב כפשוטו הוא שהיה איוב מתלונן על צערו שהיה לו שלא כדין לפי דעתו והיה סבור שבא לו דרך מקרה כפי מערכת הכוכבים לא בהשגחת משגיח, ולכך השיבו בלדד ואמר המשל ופחד עמו וגו'. כלומר הממשלה והפחד עם הש"י כי מצד ממשלתו הגדולה הכל מתפחדים ממנו והוא עושה שלום במרומיו, והרעות הבאות על בני האדם הם בעצמם הגורמים כי אין למעלה רק שלום הן במרומיו כלומר בעצם השמים הן במלאכים שבהם שבכלם הוא עושה

שלום. ולכך הזכיר אחריו (שם) היש מספר לגדודיו כלומר שעושה ביניהם שלום וכן אמרו אין דבר רע יורד מלמעלה, ובמדרש שיר השירים רבה שיר השירים אשר לשלמה צאנה וראינה בנות ציון במלך שלמה במלך שהשלום שלו. במלך שלמה במלך שהשלים מעשיו לבריות כיצד השלים האש לאברהם אבינו השלים החרב ליצחק השלים המלאך ליעקב. דבר אחר במלך שלמה שעשה שלום בין בריותיו. תני רבי שמעון בן יוחאי הרקיע של שלג והחיות של אש. הרקיע של שלג שנא' (יחזקאל א׳:כ״ב) ודמות על ראשי החי' רקיע וגו'. מיכאל של שלג וגבריאל של אש ולא זה מכבה לזה ולא זה מזיק לזה. והחיות של אש, שנאמר (שם) מראיהן כגחלי אש וכתיב (שם) והחיות רצוא ושוב. ולא מכבה זה לזה ולא זה מזיק לזה. אמר רבי אבין לא סוף דבר בין מלאך למלאך אלא אפי' בין מלאך אחד שחציו שלג וחציו אש הקב"ה עושה שלום ביניהם, א"ר יוחנן כתיב עושה שלום במרומיו הרקיע של מים והככבים של אש ואין מזיקין זה לזה. מעולם לא ראתה חמה פגימתה של לבנה. ועוד שם בא וראה כמה גדול כח השלום ישראל עובדי ע"ז והם נעשין חבורה אחת אין מדת הדין פוגעת בהם שנא' (הושע ד׳:י״ז) חבור עצבים אפרים הנח לו, גדול הוא השלום שאין חותם ברכת כהנים אלא בשלום שנא' (במדבר ו׳:כ״ו) וישם לך שלום, גדול הוא השלום שהרי נכתבו בתורה דברים שלא היו מפני השלום הוא שכתוב (בראשית נ׳:ט״ז-י״ז) אביך צוה לפני מותו כה תאמרו ליוסף וגו' ומעולם לא צוה יעקב דבר זה אלא מעצמן אמרו. ראה כמה גדול כח השלום שהרי אפי' המלאך שינה דבורו מפני השלום שנא' (שם יח) למה זה צחקה שרה וגו' ואני זקנתי והיא אמרה ואדוני זקן והמלאך שינה ואמר ואני זקנתי. וכל כך למה מפני השלום. מעולם לא ראתה חמה פגימתה של לבנה למה מפני דרכי שלום שנא" המשל ופחד עמו וגו'. ואמר רבי לוי המזלות הללו שהם מהלכין ברקיע אין אחד מהן רואה מה שלפניו אלא מה שלאחריו כאדם שעולה בסולם לאחריו שיהא כל מזל ומזל אומר אני ראשון הוי אומר עושה שלום במרומיו ע"כ. הקב"ה נקרא שלום שנא' (שופטים ו׳:כ״ד) ויקרא לו ה' שלום. וכתיב שיר השירים אשר לשלמה. בחר בישראל יותר משבעים אומות וקראם שולמית, הוא שדרשו ז"ל (שיר השירים) שובי שובי השולמית אומה ששלום העולמים דר בתוכה ונתן להם את תורתו שכלה שלום שנאמר (משלי ג׳:י״ז) דרכיה דרכי נועם וגו'. כל מצותיה של תורה הן שלום לגוף ולנפש. שלום לגוף הוא שכתוב (שמות ט״ו:כ״ו) ויאמר אם שמוע תשמע בקול ה' אלהיך וגו' כי אני ה' רופאך. שלום לנפש מצד קיום המצות תשוב הנפש שלמה וטהורה לשרשה, שנאמר (תהילים י״ט:ח׳) תורת ה' תמימה משיבת נפש ותהיה מדת השלום שואפת אותה, ומזה דרשו רז"ל כשהצדיקים יוצאין מן העולם מלאכי השרת

יוצאין לקראתם ואומרי' יבוא שלום. וכשהרשעים נפטרין מן העולם מלאכי זעם יוצאין לקראתן ואומרין (ישעיהו מ"ח:כ"ב) אין שלום אמר ה' לרשעים:

גדולה מדת השלום שכל המצות כולן נחתמות בשלום והשלום חתימת הכל, ועל כן תקנו לנו רבותינו חתימת התפלה בשלום המברך את עמו ישראל בשלום. וכן אמרו במסכת מגילה (פ"ב דף יח) ברכה להקב"ה שלום הוא שנא' (תהילים כ"ט:י"א) ה' עוז לעמו יתן וגו'. וכן מצינו הקרבנות כלן חותמים בשלום שנא' (ויקרא ז':ל"ז) זאת התורה לעולה ולמנחה בשלום שנא' (ויקרא ז':ל"ז) זאת התורה לעולה ולמנחה וגו' ולזבח השלמים. הרי כל הקרבנות חתומים בשלמים ואמרו רז"ל למה נקרא שמן שלמים שמטילים שלום בעולם. וכן שלמה חתם ספר שיר השירים בשלום שנאמר (שיר השירים ח':י') אז הייתי בעיניו כמוצאת שלום. הא למדת שהשלום קיום העולם:

ובויקרא רבה חזקיה אמר תרתי בר קפרא אמר אמר תלת. חזקיה אמר תרתי גדול הוא השלום שבכל המצות כתיב כי תראה כי תפגע כי יקרא אם באת מצוה לידך אתה זקוק לעשותה ברם הכא (תהילים ל"ד:ט"ו) בקש שלום ורדפהו בקשהו במקומך ורדפהו במקום אחר. גדול הוא השלום שבכל המסעות כתיב ויסעו ויחנו נוסעים במחלוקת וחונים במחלוקת כיון שבאו כלם להר סיני נעשו שם חנייה אחת הה"ד (שמות י"ט:ב') ויחן שם ישראל נגד ההר אמר הקב"ה הרי שעה שאני נותן להם תורה. בר קפרא אמר ג'. אמר גדול הוא השלום שדברו הכתובים דברי בדאי כדי להטיל שלום בין אברהם לשרה שנא' (בראשית י"ח:י"ג) ואדוני זקן וכתיב ואני זקנתי. ד"א גדול הוא השלום שדברו הנביאים דברי הבאי כדי להטיל שלום בין מנוח לאשתו הה"ד (שופטים י"ג:ג') הנה נא את עקרה ולא ילדת אבל למנוח לא אמר כן אלא (שם) מכל אשר אמרתי אל האשה תשמר מכל מקום סממנין היא צריכה, ד"א גדול הוא השלום מה אם העליונים שאין בהם לא קנאה ולא שנאה ולא מחלוקת ולא עין רעה צריכין שלום שנא' עושה שלום במרומיו התחתונים שיש בהן כל אלו על אחת כמה וכמה. תני רבי ישמעאל גדול הוא השלום שהשם הנכתב בקדושה הוא נמחה על המים כדי להטיל שלום בין איש לאשתו. ר' מאיר הוה יתיב ודריש בלילי שבתות הות תמן חדא איתתא יתיבא ושמעא ליה בבי מדרשיה והיתה ממתנת עד דיחסיל מאי דדריש אזלת לביתה אשכחת בוצינא טפי אמר לה בעלה אן הוית אמרה ליה אנא יתיבא ושמעה דרוש אמר לה בכן וכן לית את עלית להכא עד דתיזיל ותירוק באנפי דרושא, יתבין שבתא קדמיתא תנינא ותליתא אמרין לה מגוראתה כדו אתון צהיבין אימי אנן עיילן עמך לדרושא כיון דחמא יתהון רבי מאיר צפה ברוח הקידש אמר להו אית מינייכו אתתא דחכימא למילחש עינא אמרין

לה מגיראתא כדו את אזלת ירקת באנפא ומשתריא לבעליך כיון דיתבא קמיה אבדילת מיניה אמרי ליה לית אנא חכימא למילחש עינא אמר לה רוקי באנפאי שבע זמנין. אמר לה זילי אמרי לבעליך את אמרת חדא זימנא אנא רקית שבעה זמנין, אמרו לו תלמידיו רבינו כך מבזין את התורה לא הוה לך למימר לחד מינן למילחש לך אמר להו דיו למאיר שיהא שוה לקונו דתני רבי ישמעאל גדול הוא השלום שהשם הנכתב בקדושה אמר הקב"ה ימחה על המים כדי להטיל שלום בין איש לאשתו. א"ר שמעון בן חלפתא גדול הוא השלום שכשברא הקב"ה עולמו עשה שלום בין העליונים והתחתונים ביום ראשון ברא מן העליונים ומן התחתונים הה"ד בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ. ביום שני ברא מן העליונים שנאמר (בראשית א':ו') יהי רקיע בתוך המים. ביום ג' ברא מן התחתונים שנא' (שם) יקוו המים. ביום ד' מן העליונים (שם) יהי מארת. ביום ה' מן התחתונים (שם) ישרצו המים. בששי בא לבראת אדם אמר אם אני בורא אותו מן העליונים הרי העליונים רבים על התחתונים בריה אחת אם אני בורא אותו מן התחתונים הרי התחתונים רבים על העליונים בריה אחת מה עשה בראו מן העליונים והתחתונים הה"ד (שם ב) וייצר ה' אלהים את האדם וגו'. ע"כ במדרש ויקרא בענין קרבן שלמים:

ובמדבר סיני רבה (הושע ב) והיה מספר בני ישראל כחול הים מה דרכו של חול אדם מכניסו לאור ומוציא אותו שלם ועושין כלי זכוכית כך ישראל נכנסין לאור ויוצאין חיים שנא' (דניאל ג) עבדוהי די אלהא עילאה פוקו ואתו, ואף לעתיד לבוא הם נכנסין לגיהנם ועכו"ם נכנסין לגיהנם אלו נכנסין לתוכה ואובדין וישראל יוצאין מתוכה בשלום שנא' (ישעיה מג) כי תלך במו אש לא תכוה וגו' כי אני ה' אלהיך מחזיק בימינך האומר לך אל תירא אני עזרתיך, לכך משלם בחול ולעתיד לבא משלם בככבים מה הככבים מזהירין בכל הרקיע כך הם מזהירין לעתיד לבא שנאמר (דניאל יב) והמשכילים יזהירו וגו'. ולמה נמשלו ככככבים ולא כחמה ולבנה אלא אברהם נמשל לחמה ויצחק ללבנה ויעקב לככבים לעתיד לבא החמה והלבנה בושים שנאמר (ישעיה כד) וחפרה הלבנה ובושה החמה והככבים אינם בושים כך אברהם ויצחק פניהם מתכרכמות לעתיד לבא בשביל בניהם, אברהם בשביל ישמעאל ובני קטורה. יצחק בשביל עשו ואלופיו. הכוכבים אין להם בושה כך יעקב אין לו בושה שנא' (ישעיה כט) לא עתה יבוש יעקב וגו' שכולם צדיקים שנאמר (שיר ד) כלך יפה רעיתי ומום אין בך. מה הככבים חולקין כבוד זה לזה ושלום ביניהם שנאמר עושה שלום במרומיו כך הצדיקים אוהבין זה לזה. גדול השלום שהוא שקול כנגד הכל שנאמר (ישעיה מה) עושה שלום ובורא רע. גדול השלום שניתן לענוים שנא' (תהלים לז) וענוים יירשו ארץ וגו'. גדול השלום שניתן לאוהבי

תורה שנאמר (שם קיט) שלום רב לאוהבי תורתך וגו'. גדול השלום שניתן ללומדי תורה שנא' (ישעיה כד) וכל בניך למודי ה' וגו'. גדול השלום שניתן לעושי צדקה שנא' (שם לב) והיה מעשה הצדקה שלום. ע"כ במדבר סיני רבה:

ודבר ידוע כי שלום העיר וההנהגה שבה הכל לפי המנהיגים, שכן דרשו ז"ל הכל הולך אחר הרועה שהרי משה זכה וזיכה את הרבים ירבעם בן נבט חטא והחטיא את הרבים, הכל הולך אחר הרועה ובזמן שאין הרועים נוהגין כשורה רבו המחלוקת בין בני העיר וכלם מפוזרים כצאן שאין להם רועה, וכן הזכיר ירמיה (י) כי נבערו הרועים את ה' לא דרשו וגו' והרועים ההם היו יהויקים וצדקיהו שהיו מלכים שכן המלך יקרא רועה. וכן תרגם יונתן ארי אתטפישו מלכיא, ואמר לא השכילו כלומר לא הצליחו במלכותם כמו (שמואל א יייח:יייד) ויהי דוד בכל דרכיו משכיל. ויהויקים וצדקיהו מפני שלא דרשו את ה' כמו יאשיהו על כן לא הצליחו במלכותם כמו שהצליח הוא וכל מרעיתם הם הצאן והם ישראל שנפוצו בגלות לפי שהרועים לא היו כדאי וכן כתיב (זכריה יי:ג') על הרועים חרה אפי וגו', והנה ראינו כי בעבור שירבה השלום צוו החכמים שיהיה האדם זריז בנתינת שלום לחבירו מפני שעם נתינת שלום תגדל החברה ותרבה האהבה בין החברים, והיה חכם מחכמי התלמוד משתבח ואומר מימי לא הקדימני אדם בשלום ואפילו גוי בשוק, ואמרו בברכות פ"ק (דף ו ב) כל הרגיל ליתן שלום לחבירו ויום אחד לא נתן לו עובר משום (ישעיהו ג':יייד) גזלת העני בבתיכם כלומר גזלת העניים:

בא וראה כמה גדול כח נתינת השלום שהרי התירו רבותינו להזכיר בו את השם שכן כתוב בבועז (רות ב':ד') ויאמר לקוצרים ה' עמכם וכן אמר המלאך לגדעון (שופטים ו':ייב) ה' עמך גבור החיל, וכל זה מוסר ודרך ארץ שהתורה תצוה בכך כדי להרבות האהבה והחברה בישראל, וגדולה מזו מצינו שאסור להפסיק ולשיח בקריאת שמע וברכותיה בין הפרקים אבל בענין נתינת שלום למי שהוא חייב לכבדו כגון אביו או רבו או גדול ממנו התירו לשאול שלום בין הפרקים, והוא שאמר (ברכות פ"ב דף יג) ר' יהודה אומר בפרקים שואל מפני הכבוד ומשיב שלום לכל אדם, וזה ממוסר התורה שיתחייב אדם לכבד מי שגדול ממנו או מי שהוא חייב בכבודו כיון שאהובה מדת השלום:

צריך אדם ליזהר מן המחלוקת ולהתרחק מאותן ששונאים השלום שעליהם אמר ישעיה (ישעיהו נ"ט:ט') דרך שלום לא ידעו וכתיב אחריו על כן רחק משפט ממנו ולא תשיגנו צדקה וגו', ומן הידוע כי המלכיות והמדינות אינם נחרבות אלא בשביל המחלוקת והפורעניות שהם משפטי הש"י והן תהום רבה אינן באין אלא בעון המחלוקת שכן מצינו במחלקותו של קרח שנעשו בהם שפטים גדולים שבלעה אותם הארץ ונשרפו מאתים

וחמשים איש ועוד מתו במגפה ארבעה עשר אלף וז' מאות מלבד המתים על דבר קרח וכל זה בשביל המחלוקת שאין ב"ד של מטה מענישין עד שיהא בן שלש עשרה שנה ולא ב"ד של מעלה עד שיהא בן כ' שנה ובשביל המחלוקת אבדו אפי' יונקי שדים שנאמר (במדבר יז) ובניהם ונשיהם וטפם, דרשו רז"ל ארבעה נקראו רשעים המרים יד על חבירו אע"פ שלא הכהו נקרא רשע שנא' (שמות ב':י"ג) ויאמר לרשע למה תכה רעך למה הכית לא נאמר אלא למה תכה, והלוה ואינו משלם שנאמר (תהילים ל"ז:כ"א) לוה רשע ולא ישלם. ומי שיש בו עזות פנים שנא' (משלי כ"א:כ"ט) העז איש רשע בפניו. ומי שהוא בעל מחלוקת שנא' (במדבר ט"ז:כ"ו) סורו נא מעל אהלי האנשים הרשעים. ושניהם היו עזי פנים דתן ואבירם ובעלי מחלוקת ולשון מחלוקת באותיותיו נדרש כן. מ. מכה. ח. ארון. ל. לקות. ק. קללה. ת. תכלית. שמביא כלייה על העיר: ובמדרש תנחומא פרשת צו גדול הוא השלום שאפילו היו ישראל עובדי ע"ז והם נעשין חבורה אחת אין מדת הדין פוגעת בהם שנא' (הושע ד':י"ז) חבור עצבים אפרים הנח לו. גדול הוא השלום שאין חותם הברכות אלא שלום שנא' (במדבר ו':כ"ו) וישם לך שלום. גדול הוא השלום שהרי נכתבו בתורה דברים שלא היו מפני השלום הוא שנא' (בראשית נ':ט"ז) אביך צוה וגו' ומעולם לא צוה יעקב אלא מעצמם אמרו. ראה כמה גדול כח השלום שהרי המלאך שינה דבורו מפני השלום שנא' ואני זקנתי וכל כך למה מפני השלום, ולעתיד לבא כשיחזיר הקב"ה הגליות בירושלים בשלום הוא מחזירן שנאמר (תהילים קכ"ב:ו') שאלו שלום ירושלים וכתיב (ישעיהו ס"ו:י"ב) הנני נוטה אליה כנהר שלום. ובמסכת מגילה (פ"ב דף יח) ברכה דהקב"ה שלום הוא שנאמר (תהילים כ"ט:י"א) ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום:

שבועות

חלק א

מצות עשה

לב טהור ברא לי אלהים ורוח נכון חדש בקרבי (תהילים נ"א:י"ב). דע כי כל מצות התורה הם נחלקות לשלשה חלקים. יש מצות תלויות בדבור כגון למוד תורה שכתוב בה (דברים ו':ז') ודברת בם. ומצות קדוש והבדלה שכתוב בה זכור ואמרו רז"ל (ערבי פסחים דף קו) זכרהו בכניסתו וביציאתו. וכן מקרא מגלה מדאתיא זכירה זכירה כתיב (שמות אז) כתוב זאת זכרון בספר וכתיב במגילה (מגילה ט) נזכרים ונעשים מה להלן בפה הכא נמי בפה, ויש מצות תלויות בלב כגון האמונה בהקב"ה שהיא בלב ומצות היחוד ומצות

האהבה בשי"ת. ויש מצות תלויות במעשה כגון ציצית תפילין מזוזה לולב סוכה שופר מילה צדקה וכיוצא בהן, ושלשתן רמזן משה בפסוק אחד. הוא שאמר (דברים ל':י"ד) כי קרוב אליך הדבר. ביאר ג' חלקי המצות שהם מצות הפה והלב והמעשה, ודבר ידוע כי כל מצות שבתורה אינן אלא לתקן הלב כי הלב הוא העיקר, והוא הכונה בכתוב שהכניס מלת ולבבך באמצע כי עיקר כל דבר שבעולם הוא אמצעיתו והארץ היא נקודה באמצע השמים ולכך דעת מקצת החכמים כי השמים נבראו בעבור הארץ וא"כ הארץ עיקר, ודרשו ז"ל עיקר שכינה בתחתונים היתה שנא' (בראשית ב) וישמעו את קול ה' אלהים וגו', וכן באדם הלב עיקר שהוא באמצע הגוף, וכן בביצה החלמון עיקר שהוא באמצע ולא החלבון, וכן בגן עדן עץ החיים היה עיקר הגן והיה באמצע הוא שכתוב (שם) ועץ החיים בתוך הגן, וכן א"י עיקר העולם והיא באמצע העולם, וכן ירושלים באמצע ארץ ישראל, וכן בית המקדש באמצע ירושלים וההיכל באמצע בית המקדש, ולפי שהלב עיקר הגוף וכל האיברים תלוים עליו לכך הושם בכתוב באמצע כי המחשבה קודמת אל הדבור והמעשה, וע"כ כשהתפלל דוד המלך לחדש בקרבו רוח נכון בקיום המצות שאל עזר וסיוע מאת השי"ת שיברא לו לב טהור שהוא עיקר כל האיברים שבו ישתדל בקיום התורה והמצות וישיג רצון השי"ת, ופי' לב טהור מן התאוות לפי שההמשך אחר התאוות נקרא עון והעון קרוי טומאה, וכן אמר דוד (תהילים נ"א:ד') ומחטאתי טהרני, וטהרת הלב הוא שימנע מן התאוות, וכן אמר שלמה (משלי כ"ב:י"א) אהב טהר לב וגו'. ישבח טהרת הלב ויאמר מי שאוהב שיהיה טהר לב והוא הנקי מכל מחשבות רעות יהיו דבריו חן בעיני הכל וראוי הוא שיהיה המלך רעהו ועל זה לא אמר רעהו המלך. ללמדך כי הוא למעלה מן המלך:

וזאת היא הכונה בעשרת הדברות כשהתחיל במצות הלב היא מצות האמונה והוא אמרו (שמות כ':ב') אנכי ה' אלהיך. ובא להזהיר את האדם להתאמץ באמונת הלב שיש לעולם בורא נמצא והוא סבת כל הנמצאים ומחויב המציאות, ועל כן התחיל במלת אנכי המורה על נמצא להורות על מציאותו יתברך והיא מצות עשה של וידעת היום וגו' ואחרי כן אמר ה' שהוא השם המיוחד. והכונה בזה ליחד אותו הבורא הנמצא, וזהו שהזכיר השם המיוחד המורה על יחודו כידוע לבעלי הקבלה והיא מצות עשה של שמע ישראל. ואמר אלהיך הכונה בזה לאהוב אותו הנמצא היחיד ית' כאמרו (דברים ו':ה') ואהבת את ה' אלהיך, ועניין האהבה הוא שנחשוב ונתבונן פקודיו ומצותיו עד שנשיגהו ונתענג בהשגתו תכלית העונג וזו היא האהבה המחויבת, אמרו בספרי לפי שנאמר ואהבת את ה' אלהיך איני יודע כיצד אוהב אדם את המקום ת"ל והיו הדברים האלה שמתוך

כך תכיר את בוראך, ושם עוד ואהבת את ה' אלהיך אהבהו על הבריות כאברהם אביך שנא' (בראשית י"ב:ה') ואת הנפש אשר עשו בחרן כמו שהעיד עליו הכתוב (ישעיהו מ"א:ח') אברהם אוהבי, כלומר כשם שקרא בני אדם להאמין מרוב אהבתו כך אתה תאהבהו עד שתקרא בני אדם אליו. והא למדת בג' תיבות הללו אנכי ה' אלהיך שבאו לרמוז על שלשת מצות עשה הראשונות הקודמות לשאר מצות, וכן מציאותו ויחודו ואהבתו, ותמצאם שלשתן בפסוק של ק"ש, מציאותו ה' אלהינו. יחודו ה' אחד. אהבתו ואהבת את ה' אלהיך:

ודע כי בכלל האהבה מצות עשה של תפילין וציצית שהאוהב את אוהבו זוכרו תמיד וכתיב בתפילין (שמות יג) ולזכרון בין עיניך וכתיב בציצית (במדבר טו) וזכרתם את כל מצות ה', ובכלל אהבתו של הקב"ה אהבת החברים היא מצות עשה שנא' ואהבת לרעך כמוך, ובכלל ואהבת לרעך להיות החובל משלם ממון, והוא שנא' (שמות כא) וכי ינצו אנשים והכה איש את רעהו. לדון בנזקי בהמות הוא שנאמר (שם כב) כי יגוף שור איש. לדון בנזקי הבור הוא שנא' (שם) כי יפתח איש בור. לדון בגנב או בתשלומין או במית' (שם) אם המצא תמצא בידו הגנבה אם במחתרת וגו'. לדון בנזקי הבער שנאמר (שם) כי יבער איש שדה. לדון בנזקי האש שנאמר (שם) כי תצא אש, לדון בנזקי שומר חנם שנאמר (שם) כי יתן איש אל רעהו וגו', והשוכר שנא' (שם) אם שכיר הוא בא בשכרו, והשואל שנא' (שם) כי ישאל איש מעם רעהו. בדין מקח וממכר שנאמר (ויקרא כה) וכי תמכרו ממכר לעמיתך. בדין טוען וכופר שנא' (שמות כב) על כל דבר פשע. והן י"א מצות עשה, ועוד כולל ואהבת לרעך כמוך להוכיח החוטא שנא' (ויקרא יט) הוכח תוכיח, וכתיב (משלי ג) כי את אשר יאהב ה' יוכיח, ובכלל התוכחת מצות עשה של מלקות ארבעים. ועוד בכלל ואהבת לאהוב את הגר שנא' (דברים ו) ואהבתם את הגר. וממדת האהבה הזאת נאצלת מדת היראה כי האוהב אדוניו הוא ירא אותו והירא את אדוניו אפשר שלא יאהבנו, וע"כ אין האהבה בכלל היראה אבל היראה בכלל האהבה שהאוהב את אדוניו ייראנו פן יעשה הפך כונתו, ואם כן נצטוינו במצות עשה של יראת השם הוא שכתוב את ה' אלהיך תירא. ובכלל היראה לבנות לו בית המקדש המיוחד לתפלה ולעבודה שנא' (שמות כה) ועשו לי מקדש, לירא מן הבית ההוא שנא' (ויקרא כו) ומקדשי תיראו, לשמור אותו שנא' (במדבר ג) אתה ובניך אתך לפני אהל העדות ושמרו משמרתך ומשמרת כל האהל. וכהנים ולוים היו משמרים אותו כהנים מבפנים ולוים מבחוץ וכתיב בלוים (שם ב) סביב לאהל מועד יחנו, והשמירה למעלה ולכבוד וכמו שדרשו רז"ל אינו דומה פלטרין שיש לו שומרין לפלטרין שאין לו שומרין,

להפריש לו שבט לוי שיהא מיוחד ופנוי לעבודתו בבית ההוא שנאמר (שם יח) ועבד הלוי. לחלוק כבוד לזרע אהרן שהוא משבט לוי עצמו ומקודש יותר מלוי ולמעלה ממנו במעלה ובפנימיות ענין ועליו אמר הכתוב (ויקרא כא) וקדשתו, להלבישם בגדי קדש שנא' (שמות כא) ועשית בגדי קדש, למשחם בשמן משחת קדש שנא' (שם ל) שמן משחת קדש יהיה זה לי, לתת להם תרומה הנקראת קדש שנא' (דברים יח) ראשית דגנך, והטעם בזה לפי שהם נקראים קדש שנא' (ד"ה א כג) ויבדל אהרן להקדישו קדש קדשים והתרומה נקראת קדש ממה שכתוב (במדבר יח) מכל חלבו את מקדשו ממנו והיא תרי ממאה אחד מחמשים כנגד נ' שערי בינה. וכנגד היום הזה יום נ' של מתן תורה שהוא קדש וכנגד שנת הנ' של יובל שהיא קדש. לערוך כהן נרות במקדש שנא' (שמות כז) יערוך אותו אהרן ובניו, להיות נושא את כפיו ומברך לישראל שנא' (במדבר ו) כה תברכו את בני ישראל. להסדיר הכהן לחם ולבונה שנא' (שמות כה) ונתת על השלחן. להקטיר קטרת שנא' (שם ל) והקטיר עליו קטרת סמים. והקטרת לא על חטא במעשה כחטאת, ולא על חטא במחשבה כעולה רק על השמחה שנא' (משלי כז) שמן וקטרת ישמח לב וכתיב (תהלים קמא) תכון תפלתי קטרת לפניך ולא אמר תכון תפלתי חטאת או עולה אלא קטרת שהיה נבחר מן הכל. לערוך אש במזבח העולה תמיד שנא' (ויקרא ו) אש תמיד תוקד על המזבח, להרים הכהן הדשן בכל יום מעל המזבח שנא' (שם) והרים את הדשן. לעבוד משמרות שנא' (דברים יח) וכי יבא הלוי מאחד שעריך, לקדש עצמם בשעת עבודה, שנא' (ויקרא כא) הם מקריבים והיו קדש. לישא בתולה שנא' (ויקרא כא) והוא אשה בבתוליה יקח. כל המצות הללו בכלל היראה. ועוד מצות עשה של יראה להקהיל את העם בשנת השמטה שנא' (דברים לא) הקהל את העם האנשים והנשים וגו'. לאכול מעשר שני בירושלים שנא' (שם יד) ואכלת שם לפני ה' אלהיך וגו', לכתוב כל איש ספר תורה לעצמו והמלך שנים אחד בבית גנזיו ואחד בצאתו למלחמה שנאמר (שם יז) והיתה עמו וקרא בו כל ימי חייו, ליראה מן האב והאם שנאמר (ויקרא יט) איש אמו ואביו תיראו. ועוד מצות מילה מכלל היראה שנא' (תהלים כה) סוד ה' ליראיו ודרז"ל זו מצות מילה:

מכלל האהבה והיראה שיתפלל לפניו שנא' (דברים י) ולעבוד את ה' אלהיך, שידבק בו שנא' (שם) ובו תדבק, שישבע בשמו שנאמר (שם) ובשמו תשבע, שיקדש את שמו שנא' (ויקרא כב) ונקדשתי בתוך בני ישראל, שילמד תורה וילמדנה לאחרים שנא' (דברים ו) ושננתם לבניך ודברת בם שלא יתכן אהבת הש"י בלתי למוד התורה, שיברך על מזונו שנא' (שם ח) ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך. ועוד מכלל האהבה

להדמות אדם לבוראו וללכת בדרכיו שנא' (שם כח) והלכת בדרכיו לפי שהאוהב את חבירו אוחז דרכו ונמשך אחריו ויתדמה לו ואז ילך האדם בדרכי השי"ת ילך בדרכי הקדושה ויתרחק מן הטומאה ויטהר בענין טומאות. להיות נוגע בנבלה טמא שנאמר (ויקרא יא) וכי ימות מן הבהמה וגו'. להיות ח' שרצים מטמאין שנא' (שם) וזה לכם הטמא. האוכלים מטמאין שנא' (שם) מכל האוכל אשר יאכל. הנדה טמאה ומטמאה. היולדת טמאה כנדה. ומצורע טמא ומטמא. זב וזבה והמת. ומי נדה מטמאין לאדם טהור ומטהרים מטומאת מת בלבד, שהרי בענין טומאות נאמר (שם כ) והייתם לי קדושים כי קדוש אני, וכן מצות עשה של נזיר שנקרא קדוש שנא' (במדבר ו) קדוש יהיה וגו'. אם ילך בדרכי הקדש יבעול בקדושין כדי שתהא קנין כספו ומיוחדת לו ואסורה לכל אדם כהקדש, ואחר שהיא קנין כספו יפטרנה ויגרשנה בשטר שנא' (דברים כד) וכתב לה ספר כריתות וכתיב (ישעיה נ) אי זה ספר כריתות אמכם וגו', אם ילך בדרכי הקדושה והטהרה יתנהג במצות הסוטה כמצות הפרשה, וזהו שכתוב (ויקרא כ) והתקדשתם והייתם קדושים. ואמרו בספרי והתקדשתם זו עשיית מצות ואחר כך והייתם קדושים, לפי שעשיית המצות היא הקדושה. אשר בא לרמוז על כל מצות עשה שבאה בו תורה בלשון אשר, כגון מצות עשה לצדק מאזנים שנא' (שם יט) מאזני צדק אבני צדק וגו' אני ה' אלהיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים. להשיב הגזלה שנאמר (שם ה) והשיב את הגזלה אשר גזל. לשחוט ולאכול שנא' (דברים יב) וזבחת מבקרך ומצאנך כאשר צויתיך. לכסות את הדם שנא' (ויקרא יז) אשר יצוד וגו' ושפך את דמו וכסהו. לבדוק בסימני בהמה שנא' (שם יא) זאת החיה אשר תאכלו. בסימני דגים שנא' (שם) אשר לו סנפיר וקשקשת. בסימני חגבים שנא' (שם) אשר לו כרעים. בסימני עופות שנא' (דברים יד) כל צפור טהורה תאכלו וזה אשר לא תאכלו. שהרי מן האסורין נוכל להכיר המותרין. לערוף העגלה שנא' (שם כ) אל נחל איתן אשר לא יעבד בו וגו'. לעשות לעדים זוממין שנא' (שם יט) ועשיתם לו כאשר זמם. למנות שופטים שנא' (שם יו) שופטים ושוטרים תתן לך בכל שעריך אשר ה' אלהיך נותן לך. לכבד אב ואם שנא' (שמות כ) כבד את אביך וגו' אשר ה' אלהיך נותן לך: הוצאתיך עיקר ההוצאה בלילה היתה שנאמר (דברים יז) הוציאך ה' אלהיך ממצרים לילה ואע"פ שכתוב (במדבר לג) ממחרת הפסח יצאו בני ישראל מ"מ בלילה נשתלחו והורשו לצאת כאמרו (שמות יג) ויקרא למשה ולאהרן לילה ויאמר קומו צאו. והמלה הזו רמז למצות עשה הנוהגת בלילה כגון אכילת מצה שנא' (שם) בערב תאכלו מצות. ואכילת הפסח בלילה שנא' (שם) ואכלו את הבשר בלילה הזה. ולספר ביציאת מצרים בלילה הזה

שנא' (שם יג) והגדת לבנך ביום ההוא, ואמרו בהגדה אי ביום ההוא יכול מבעוד יום ת"ל בעבור זה בעבור זה לא אמרתי אלא בשעה שיש מצה ומרור מונחין לפניך. וכן מצות עשה של ספירת העומר שנא' (ויקרא כג) וספרתם לכם ממחרת השבת שהיא בלילה. מארץ הוא כולל כל מצות עשה שהן נעשות בקרקע כגון מצות עשה של ערלה, שנא' (שם יט) שלש שנים יהיה לכם ערלים, להיות נטע רבעי קדש שנא' (שם) יהיה כל פריו קדש הלולים, לשבות מעבודת קרקע שנאמר (שמות לד) בחריש ובקציר תשבות, וזה כולל כלאי זרעים וכלאי הכרם שכלם מעשים נעשים בקרקע. להשמיט קרקע שנא' (שם כב) והשביעית תשמטנה ונטשתה. ועוד יכלול מארץ כל מצות עשה של קרבנות התלויות בארץ והן מצות רבות ואין חיובן בכל מקום כי אם במקום אשר יבחר ה': מצרים זכרון יציאת מצרים הוא עיקר לכל המצות והראיה מתשובת עבדים היינו לשאלת מה העדות והחקים והמשפטים, וע"כ אפשר לומר כי מלת מצרים כוללת כל מצות עשה הנמשכות אחר יציאת מצרים, ואלו הן, מצות עשה לקדש בכור בהמה טהורה ולהקריבו שנא' (דברים טו) כל הבכור אשר יולד, וכן כתיב (במדבר יח) ביום הכותי כל בכור בארץ מצרים הקדשתי אותם לי. לפדות בכור אדם שנא' (שם) ופדויו מבן חדש תפדה. לפדות פטר חמור שנא' (שמות לד) ופטר חמור תפדה בשה. לערוף פטר חמור שנא' (שם יג) וערפתו. ולהקריב מוסף שבת, להקריב מוסף ראש חדש, מוסף הפסח, וקרבן מנחת העומר ממחרת הפסח, להוסיף קרבן ביום העצרת שנא' (במדבר כח) וביום הבכורים. להביא שתי הלחם שנא' (ויקרא כג) ממושבותיכם תביאי. להוסיף קרבן בר"ה שנא' (במדבר כט) וביום השביעי באחד לחדש ועשיתם. להוסיף קרבן ביה"כ שנא' ובעשור לחדש השביעי, לעשות עבודת היום ביוה"כ שנא' (ויקרא יו) בזאת יבא אהרן. להוסיף קרבן ביום ח' חג העצרת. לחוג ברגלים שנא' (שמות כג) שלש רגלים תחוג לה'. להראות ברגלים שנא' (דברים יו) יראה כל זכורך. לשמוח ברגלים שנא' (שם) ושמחת בחגך. ועיקר כל הרגלים הללו זכר ליציאת מצרים. לבער חמץ שנא' (שמות יב) אך ביום הראשון תשביתו שאור. לשחוט כבש בפסח שנא' (שם) ושחטו אותו כל קהל עדת ישראל. ולאכלו שנא' (שם) ואכלו את הבשר. ולעשות פסח שני בחדש השני בי"ד יום. ולאכול פסח על מצות ומרורים שנא' (שם) על מצות ומרורים יאכלהו. ולישב בסוכה שנא' (ויקרא כג) בסכות תשבו ז' ימים. מבית כולל שתי מצות עשה. מצות מזוזה ומעקה. מזוזה דכתיב (דברים ז) על מזוזות ביתך. מעקה דכתיב (שם כב) ועשית מעקה לגגך. עבדים יכלול להעניק עבד עברי ואמה העבריה שנא' (שם טו) הענק תעניק לו. לדון עבד עברי בהלכותיו שנא' (שמות כא) כי תקנה עבד עברי, שיצא לחפשי בשנה

שביעית. והנרצע שיצא ביובל. ליעד אמה העבריה שנ' (שם) אשר לא יעדה. לעבוד בעבד כנעני לעולה שנ' (ויקרא כה) לעולם בהם תעבודו. אל קנא כולל מצות עשה של הורגי ב"ד סקילה שריפה הרג וחנק, סקילה שנאמר (דברים כב) וסקלתם אותם באבנים. שריפה שנא' (ויקרא כא) באש תשרף. הרג שנא' (שמות כא) נקם ינקם. חנק שנאמר (שם) מות יומת, ועוד נכלל בו לתקוע בשופר בר"ה שנ' (במדבר כט) יום תרועה יהיה לכם כדי להעביר כעס וחימה ביום הדין שכל באי עולם עוברין לפניו כבני מרון. ועושה חסד יכלול כל מצות עשה שיש בהן גמילות חסדים כגון צדקה לעני. להלוות לעני שנא' (שמות כא) אם כסף תלוה. לתת לעני לקט שכחה ופאה ועומר השכחה. להניח עוללות בכרם ופרט הבציר שנאמר בכולן לעני ולגר תעזוב אותם. להפריש בשנה השלישית מעשר עני. להשיב המשכון לבעליו שנא' (דברים כד) השב תשיב לו את העבוט. ליתן שכר שכיר שנא' (שם) ביומו תתן שכרו להיות השכיר אוכל בזמן שכירותו שנאמר (שם) כי תבא בכרם רעך ובפועל הכתוב מדבר. נאמר כאן כי תבא ונאמר להלן (שם כד) ולא תבא עליו השמש. לעזוב מעל חבירו או מעל בהמתו שנא' (שמות כג) עזוב תעזוב עמו. להקים המשא על הבהמה שנא' דברים כב) הקם תקים ממו. להשיב האבדה שנא' (שמות כג) השב תשיבם לאחיך. וכן מצות עשה ליבם אשת אח שנא' (במדבר כה) יבמה יבא עליה שגם זה חסד עם המתים. ולשמרי מצותי כולל מצות עשה של חליצה שנא' (שם) וחלצה נעלו ולרמוז שהיא שומרת היבום או החליצה. זכור את יום השבת זה מצות עשה לשבות ביום השבת שנא' (בראשית ב) ויקדש אותו כי בו שבת, ובכלל שביתה זו שביתת המועדים שגם הם נקראים מקראי קדש. ובשביעי בו שנאמר (ויקרא כג) וביום השביעי מקרא קדש. לשבות ביום נ' שנא' (שם) וקראתם בעצם היום הזה. ביום ראשון של חדש השביעי שנא' (שם) באחד לחדש יהיה לכם שבתון. וביום הכפורים שנא' (שם) שבת שבתון הוא לכם, ובראשון של חג שנא' (שם) וביום הראשון מקרא קדש. ובשמיני בו שנא' (שם) וביום השמיני מקרא קדש ובכלל זה לקדש חדשים. לחשב שנות חדשים בב"ד שכל המועדים תלויין בהן, וכן למנות שנות יובל ושמטות שנא' (שם כה) וספרת לך, ויום השביעי שבת לה' אלהיך כולל מצות עשה של שמיטת קרקע בשנה השביעית שנא' (שמות כג) והשביעית תשמטנה ונטשתה, ולקדש שנת היובל בשביתה שנא' (ויקרא כה) וקדשתם את שנת החמשים, ולתת גאולה לארץ בשנה זו שנאמר (שם) ובכל ארץ אחוזתכם. כבד את אביך ואת אמך זו מצות עשה של כבוד אב ואם שהם סבת הבן. ויכלול עוד לכבד הקב"ה ולרמוז על זה באו האתין, כי כשם שנתחייב לכבד אביו ואמו שהם סבתו כך נתחייב לכבד הסבה הראשונה האב העליון

יתי, וזהו שאמר בברכות (פ"ו דף לה:) (משלי כח) גוזל אביו ואמו אין אביו אלא הקב"ה שנא' (דברים לב) הלא הוא אביך קנך. ואין אמו אלא כנסת ישראל שנא' (משלי א) ואל תטוש תורת אמך, ובכלל כבוד השכינה לקבור הנהרג ביומו כדי שלא לעכבו בזמן ממשלת הדין שנאמר (דברים כא) כי קבור תקברנו ביום ההוא וגו':

עוד יש מצות אחרות ממצות עשה כגון לולב שנא' (ויקרא כ"ג:מ') ולקחתם לכם. ומצות עשה של פריה ורביה שנא' (בראשית ט':א') פרו ורבו שהן נכללות במלת אנכי, שהרי לולב הוא רמז להקב"ה בארבעה מינין שבו הוא שדרשו (ויקרא כ"ג:מ') פרי עץ הדר זה הקב"ה שנא' (תהילים ק"ד:א') הוד והדר לבשת. כפת תמרים זה הקב"ה שנא' (שם צב) צדיק כתמר יפרח. וענף עץ עבות זה הקב"ה שנא' (זכריה ט) והוא עומד בין ההדסים. וערבי נחל זה הקב"ה שנאמר (תהלים סח) סולו לרוכב וגו', וזהו שאמר ה' אלהיך רמז על מדת היום ומדת הלילה, לולב בימין ואתרוג בשמאל. מצות פריה ורביה נכלל ג"כ במלת אנכי זה שאמרו כל שאינו עוסק בפריה ורביה כאלו שופך דמים ומבטל הדמות, ר' עקיבא אומר כאלו ממעט הדמות, אחרים אומרים גורם לשכינה שתסתלק מישראל שנא' (בראשית י"ז:ז') להיות לך לאלהים ולזרעך וגו', שבזמן שזרעך אחריך שכינה שורה אין זרעך אחריך על מי שורה על העצים ועל האבנים. ונכלול בזה לשמח חתן את אשתו שנאמר (דברים כ"ד:ה') ושמח את אשתו אשר לקח:

רמ"ח מצות עשה אלו כנגד רמ"ח איבריו של אדם. וכן דרשו ז"ל רמ"ח תיבות בק"ש וצריך לדקדק בהם אמר הקב"ה אם תשמור את שלי אני אשמור את שלך כלו' אם תשמור רמ"ח תיבות שבק"ש או רמ"ח מצות שבתורה אני אשמור רמ"ח איברים שלך, וכן אמר דוד להקב"ה (תהילים י"ז:ח') שמרני כאישון בת עין. א"ל הקב"ה (משלי ד':ד') שמור מצותי וחיה. רמ"ח מצות עשה אלו הן כנגד החיים והטוב כנגד הימין כדי להמשיך האדם בדרך ישרה כדי שיתקרב אל בוראו ויתדמה לו במצות הללו, ראוי שידבק בהן ושישתעשע בהן, וכן אמר דוד (תהילים קי"ט:ל"א-ל"ב) דבקתי בעדותיך ה' אל תבישני, דרך מצותיך ארוץ כי תרחיב לבי:

מצות לא תעשה

אמרתי אעלה בתמר אחזה בסנסניו וגו' (שה"ש ו). דבר ידוע שאין הקב"ה מתעלה מכל ע' אומות שבעולם כי אם בישראל וזהו שנא' (שם א) כי טובים דודיך מיין כלו' משבעים אומות. ולפי שישראל הם הכונה בבריאת העולם הזכיר שלמה בכאן אמרתי אעלה בתמר, וידוע כי לשון אמירה בהקב"ה ענינו במחשבה כלשון (קהלת ג':י"ז) אמרתי אני בלבי, (ש"א ב) מה תאמר נפשך ואעשה לך, ויאמר הכתוב מחשבתי בבריאת עולמי

היתה שאתעלה בישראל והמשיל ישראל לתמר שנא' (תהילים צ"ב:י"ג) צדיק כתמר יפרח. מה תמר זה אין לו אלא לב אחד כך ישראל אין להם אלא לב אחד לאביהם שבשמים. אחזה בסנסניו כלומר אבחר בצדיקים שבהם והם שעושין פירות, שהרי לשון סנסנים הם הענפים העליונים אשר שם הפרי והוא רמז לז' צדיקים שעשו שרש למטה ועשו פרי למעלה ונזדכך העולם בהם והם מאדם ועד יעקב שכל זרעו היה מזוקק ראוי לקבל התור' שהרי לא ניתנה התורה עד שצירף הקב"ה וזיקק כל התולדות ז' פעמים כדי שיהיה נקיי התולדות וכלים טהורים מוכנים לנפש התורה לקבל התורה, ואלו הן אדם שת נח שם אברהם יצחק ויעקב, והוא שאדם הראשון היה פסולת בזרעו קין ותולדותיו ונזדכך זרעו בשת שהיה זרע אחר תחת הבל כי הרגו קין לא כענין התולדות הראשונות, וזה שאמר (בראשית ה':ג') ויולד בדמותו כצלמו ויקרא את שמו שת כי שת לי אלהים זרע אחר, ושת גם הוא לא נזדכך והיה בזרעו פסולת זה אנוש וכל דורו שהיו עובדין ע"ז עד שנזדכך בנח ונח גם הוא היה פסולת בזרעו והוליד חם ונזדכך זרעו בשם, גם שם העמיד תולדות שנחלקו על עבודת השי"ת ונזדכך באברהם, גם אברהם היה פסולת בזרעו זה ישמעאל ובני קטורה ונזדכך ביצחק שנא' (שם כא) כי ביצחק יקרא לך זרע. גם יצחק היה פסולת בזרעו ונזדכך זרעו ביעקב. יעקב היה כל זרעו קדש י"ב שבטים חכמים וצדיקים אין בהם פסולת וסיג לא חסרו לקבלת התורה רק רבוי עם, נמצאת למד שבקבלת התורה נזדככו הדורות כבר ז' פעמים כדי לקבל התורה שהיא כסף צרוף, והנה במצרים נשתלחה בהם הברכה וכח הריבוי עד שעלו לששים רבוא שהוא המנין הכולל כל הצורות וכל הדעות ולא היתה ראויה התורה להנתן בפחות מהחשבון הזה ומתוך האותות והמופתי' שנעשו במצרים נתפרסם האלהות אצל האומות שהיו כבהמות, והוא שכתוב (הושע י"ב:י') ואנכי ה' אלהיך מארץ מצרים, ביאור כי כח היחוד והאלהות נתפרסם מארץ מצרים ואז נתעלה הקב"ה בעיני האומות ע"י ישראל בעשר מכות במצרים ואחרי כן בקריעת ים סוף וכענין שכתוב (שמות ט"ו:י"ד) שמעו עמים ירגזון, ואחרי כן נחתם הענין להם במתן התורה כי שם נתעלה ושם הראה לישראל את כבודו ואת גדלו ונתפרסם מציאותו ואלהותו:

ובמדרש אמרתי אעלה בתמר אחזה בסנסניו אלו חנניה מישאל ועזריה שהיו זקופין בקומתן ולא רצו להשתחות לצלם הזהב. בסנסניו הם היו סנסני תמר שיצאו מפרץ וזרח שיצאו מתמר. ואמרו במדרש כמה היה נבוכדנצר מפתה לדניאל היה אומר לו לית את סגיד לצלמא לית את חמי מה דהוא עביד, חמי מה דהוא עביד ואת מן גרמך סגיד ליה, מה עשה אותו רשע נטל ציצו של כה"ג ונתנו לתוך פיו וכנס כל זיני זמר והיו

מקלסין לפניו והוא אומר ה' אלהיך כיון דחמא דניאל כן, א"ל את יהיב לי רשותא למיעל ולמינשק הדין צלמא דידך על פומיה מיד נתן לו רשות ועלה, כשעלה השביעו לציץ אמר לו ב"ו אני ושלוחו של הקב"ה אני אלא הזהר שלא יתחלל בך שם שמים גוזר אני עליך שתבא אחרי בא לנשקו והוציא בלעו מפיו מן דנחת היו מתכנשין כל זיני זמרא והיו מקלסין לפניו ולא היה עושה כלום מיד נפל הצלם הה"ד (ישעיהו מ"ו:א') כרע בל קרס נבו כיון שראו האומות נסים וגבורות שעשה הקב"ה עם חנניה וחביריו היו לוקחין טעותן ומשברין אותן והיו עושין מהן פעמונים וזגים ותולין אותם בכליהן וחמוריהן והיו ישראל אומרים להם ראיתם למה הייתם משתחוים לקיים מה שנא' (שם) היו עצביהם לחיה ולבהמה. (שה"ש ו) ויהיו נא שדיך כאשכלות הגפן זה פרץ וזרח מה פרץ וזרח נגזרה עליהם שריפה ולא נשרפו אף אלו נגזרה עליהם שריפה ולא נשרפו. וריח אפך כתפוחים. א"ר אלעזר מאחר שכתוב בהם (דניאל ג':כ"ז) וריח נור לא עדת בהון ואת אמרת וריח אפך כתפוחים. ולמה דומה ריחן לריח השדה של תפוחים ע"כ, ומה אלו חמ"ו שמסרו את עצמן לכבשן האש כדי שלא יעברו על לא יהי' לך אלהי' אחרים: לא יהיה לך אלהים אחרים על פני, זו מצות לא תעשה שלא להעלות במחשבה שיש אלוה זולתו והוא כולל שלא למנות על ישראל מלך מקהל גוים שלא להפסיד אמונת האמת שנא' (דברים י"ז:ט"ו) לא תוכל לתת עליך איש נכרי, והוא חייב במצות לא תעשה שנא' (שם) לא ירבה לו נשים ולא ירבה לו כסף וזהב ולא ירבה לו סוסים:

לא תעשה לך פסל וכל תמונה. שלא יעשה פסל ומסכה בידיו שמתוך העשייה יבא לידי עבודה, ואמרו במס' ע"ז (דברים כו) ארור האיש אשר יעשה פסל ומסכה, ארור משעת עשייה שהעשיה מביאה לידי תועבה שעובדו, וכן לא יעשנו לאחרים, שלא לעשות ע"ז אפילו לאחרים שנא' (ויקרא יט) ואלהי מסכה לא תעשו לכם. ושלא לעשות צורות לנוי ואף ע"פ שאין עובדין אותן שנא' (שמות כ) לא תעשון אתי. ושלא להשתחות לע"ז אע"פ שאין דרך עבודתה בהשתחויה שנא' (שם) לא תשתחוה להם. ושלא לעבוד ע"ז בדברים שדרכן לעבדן בהן שנאמר (שם) ולא תעבדם. ושלא להעביר למולך שנא' (ויקרא יח) ומזרעך לא תתן להעביר למולך. ושלא לעשות מעשה אוב שנא' (שם יט) אל תפנו אל האובות, ולא מעשה ידעוני שנא' (שם) ואל הידעוני, ושלא לפנות אחר ע"ז שנא' (שם) אל תפנו אל האלילים, ושלא להקים מצבה שנא' (דברים טז) ולא תקים לך מצבה, ושלא ליתן אבן משכית שנא' (ויקרא כו) ואבן משכית לא תתנו בארצכם, ושלא לטעת אילן במקדש שנאמר (דברים טז) לא תטע לך אשרה וגו', ושלא לישבע בע"ז ולעובדיה. וגם אין משביעין אותם בה שנא' (שמות כג) ושם אלהים אחרים לא תזכירו. ושלא להדיח בני

ישראל אחר ע"ז שנא' (שם) ולא ישמע על פיך. ולא להסית אדם מישראל שנא' (דברים יג) ולא יוסיפון לעשות כדבר הרע הזה. ושלא לאהוב המסית שנא' לא תאבה לו, ושלא לעזוב השנאה שנא' ולא תשמע אליו. ושלא להציל המסית אלא לעמוד על דמו שנא' (שם) לא תחוס עינך עליו, ושלא ילמד המוסת זכות על המסית שנא' (שם) לא תחמול, ושלא יחריש המוסת ללמד חובה על המסית אם ידע לו חובה שנא' (שם) לא תכסה עליו, ושלא ליהנות מציפוי נעבד שנא' (שם) לא תחמוד כסף וזהב עליהם. ואמרו במסכת ע"ז (פ"ד דף נב) פסלו לאלוה לא תחמוד פסלו מאלוה ולקחת לך. שהרי הכתוב מתחיל פסילי אלהיהם והוא לשון פיסול עשייה ויכלול עוד לשון פסלות וביטול. ושלא לבנות עיר הנדחת לכמות שהיתה שנא' (שם יג) לא תבנה עוד, ושלא ליהנות בממון עיר הנדחת שנא' (שם) לא ידבק בידך מאומה מן החרם. ולא ליהנות בע"ז ובכל משמשיה ובתקרובת שלה וביין שנתנסך לה שנא' (שם ז) ולא תביא תועבה אל ביתך. ושלא להתנבא בשמה שנא' (דברים יח) ואשר ידבר בשם אלהים אחרים ושלא להתנבא בשקר שנא' אשר יזיד לדבר דבר בשמי אשר לא צויתיו. ושלא לשמוע למתנבא בשם ע"ז שנא' לא תשמע אל דברי הנביא ההוא. ושלא ימנע מהריגת נביא השקר שנא' לא תגור ממנו, ושלא ללכת בחקות ע"ז ולא במנהגותיהם שנא' ולא תלכו בחקות הגוים. ושלא לקסום שנא' לא יהיה בך קוסם קסמים, ושלא לעונן שנא' ולא תעוננו. ושלא לנחש שנאמר ולא תנחשו. ושלא לכשף שנא' מעונן ומנחש ומכשף. ושלא לחיות מכשף שנא' מכשפה לא תחיה, ושלא לחבר חבר שנא' וחובר חבר. ושלא לשאול באוב שנא' ושואל אוב. ושלא לשאל בידעוני שנא' וידעוני, ושלא לשאול בחלום אל המתים שנא' ודורש אל המתים, ופירוש מנחש אמרו בספרי אלו המנחשים בחולדה ובעופות ובכוכבים, ופי' חובר אחד חובר את הנחש ואחד חובר את העקרב כלומר שיאמר הדברים ההם ולא ישכנו לפי דבריו, או אם יאמר אותם על המכה הכואבת ינוח הכאב מיד, ופי' אוב המדבר משחיו וידעוני המדבר בפיו והוא נעשה בעצם שמכניס בפיו מחיה ששמה ידוע. ושלא לכתוב בגוף שנא' (ויקרא יט) וכתובת קעקע לא תתנו בכם. ובמסכת אבות (פ"ג דף כא) כתב אפי' לשמים ולא קעקע קעקע ולא כתב אינו חייב עד שיכתוב ויקעקע שנא' (שם) לא תתנו בכם אני ה' לא תתנו בכם שמי ה'. ושלא לשכון בארץ מצרים לעולם שהיא גורמת להטות מדרך האמת כענין שכתוב כמעשה ארץ מצרים וגו' שנא' (דברים יז) לא תוסיפון לשוב בדרך הזה עוד, ואזהרה זו אינה אלא למי שדר בא"י שאינן רשאין לדור וללכת שם וזהו לשון בדרך הזה עוד. אבל היושבים בחוצה לארץ אינן בכלל אזהרה זו, בא וראה עוד כמה קהלות וכמה אנשים גדולי ישראל נתישבו במצרים שבאו שם מחוצה לארץ ולכך

אין אזהרה זו אלא לאותן הדרים בא"י. ושלא לכרות ברית לז' עממין שנא' (שמות כג) לא תכרות להם ולאלהיהם ברית. ושלא להחיות אדם מז' עממין שנא' לא תחיה כל נשמה. ושלא לחון עובדי ע"ז שנא' לא תחנם. ושלא להושיב ע"ז בארצנו שנא' לא ישבו בארצך. ושלא להתחתן בעובדי ע"ז שנא' (דברים ז) לא תתחתן בם. ושלא ישא עמוני ומואבי בת ישראל לעולם. שנא' לא יבא עמוני ומואבי בקהל ה'. ושלא לקרא להם לשלום בשעת מלחמה כשאר הגוים שנא' לא תדרוש שלומם. כל אלו בכלל לא יהיה לך שהן כלן מצות לא תעשה נגררות ונמשכות אחר ע"ז. לשומרי מצותי (שמות כ) ירמוז למצות לא תעשה הנכללות בגדר גמילות חסדים שנא' (שם) ועושה חסד לאלפים. והן שלא למשכן האלמנה שנא' (דברים כד) לא תחבול בגד אלמנה. ושלא יתבע העני בחובו שנא' (שמות כב) לא תהיה לו כנושה ובד"א כשהוא יודע שאין לו מפני שהוא מלבין את פניו בלא תועלת שיש לו. ושלא להרחיק זרע עשו מן הקהל אלא עד ג' דורות שנא' (דברים כג) לא תתעב אדומי. ולא מצרי לבא בקהל אלא עד ג' דורות שנא' (שם) לא תתעב מצרי. ושלא להלוות ברבית שנא' (ויקרא כה) את כספך לא תתן לו בנשך. ושלא ללות ברבית שנא' (דברים כג) לא תשיך לאחיך. ושלא להשית יד בין לוה למלוה ברבית להיות ערב או עד ולא לכתוב ביניהם שנא' (שמות כב) בכל אלו לא תשימון עליו נשך. ושלא לעבוד בעבד עברי בעבודת עבד שנא' (ויקרא כה) לא תעבוד בו עבודת עבד. ושלא למכור אותו ממכרת עבד שנא' (שם) לא ימכרו ממכרת עבד. ושלא לעבוד בו בפרך שנא' לא תרדה בו בפרך. ושלא להניח לגוי לעבוד בעבד עברי הנמכר לו שנא' (שם) לא ירדנו בפרך לעיניך. ושלא למכור אמה עבריה שנא' (שמות כא) לא ימשול למכרה. ושלא למנוע ממנה שאר כסות ועונה שנא' (שם) לא יגרע. ושלא ימכור אשת יפת תואר שנאמר (דברים כא) ומכר לא תמכרנה. ושלא לכבוש אותה לשפחה אחר שלקחה לאשה. שנאמר (שם) לא תתעמר בה. ושלא לאחר פעולת שכיר שנא' (ויקרא יט) לא תלין פעולת שכיר. ועוד יכלול מצות לא תעשה של חסד עם המתים שלא תנשא יבמה לאחר חוץ מיבמה שנאמר (שם כה) לא תהיה אשת המת החוצה לאיש זר, כדי ליתן זרע לאחיו ולא תכרת שלשלת היחס מן המקום שמשתלשלת משם: לא תשא זו מצות לא תעשה שלא לישבע לשוא ויכלול שלא לעבור על שבועת בטוי. ושלא לחלל שמו של הקב"ה שנא' (ויקרא כב) ולא תחלל את שם קדשי. ושלא לנקוב את השם לפי שאנו מוזהרין על ברכת השם וכתיב בעונש (שם כד) ונוקב שם ה' מות יומת. ושלא לנסות את השם שנא' לא תנסו. ושלא לעבור על דברים שאסר בהן על נפשו שנא' (במדבר ל) לא יחל דברו:

לא תעשה כל מלאכה. זו מצות לא תעשה. שלא לעשות מלאכה ביום השבת, ויכלול שלא לצאת חוץ לתחום. ושלא לענוש בשבת שנא' (שם לה) לא תבערו אש בכל מושבותיכם ביום השבת. ופירושו לא תשרוף מי שנתחייב שריפה והוא הדין שאר מיתות ב"ד מה שריפה שהיא מיוחדת שהיא אחת ממיתות ב"ד ואינה דוחה את השבת אף כל שאר המשפטים לא ידחו את השבת, ונמצא בירושלמי בכל מושבותיכם ר' אילא בשם ר' ינאי מכאן לבתי דינין שלא יהו דנין בשבת, ויכלול עוד שלא לחרוש בשור וחמור יחדיו שנאמר (דברים כ"ב:י') לא תחרוש בשור ובחמור יחדו ועל כן אמר שורך וחמורך:

לא תרצח זו מצות לא תעשה שלא להרוג נקי. ויכלול עוד שלא לנטות אחרי רבים לרעות בדיני נפשות אם היו המחייבין יותר על המזכין אחד עד שיהיו שנים שנא' (שמות כג) לא תהיה אחרי רבים לרעות, ושלא ילמד חובה מי שלמד זכות תחלה בדיני נפשות שנא' (שם) לא תענה על ריב לנטות. ושלא למנות בדיינין אדם שאינו חכם בדברי תורה אע"פ שהוא חכם בחכמות אחרות שנא' (דברים א) לא תכירו פנים במשפט. ושלא לכרות הדין על פי עד אחד. ושלא לשמוע מאחד מבעלי דינין ואין חברו עמו שנא' (שמות כג) לא תשא שמע שוא, ושלא לחתוך הדין באומד הדעת עד שיראו שני עדים גופו של דבר שנא' (שם) ונקי וצדיק אל תהרוג. ושלא יורה העד שהעיד בדיני נפשות שנא' (במדבר לה) ועד אחד לא יענה בנפש. ושלא יהרג מחויב הריגה קודם שיעמוד בדין שנא' (שם) ולא ימות הרוצח עד עמדו וגו' ושלא לחוס על הרודף אלא הורגין אותו קודם שיגיע לנרדף כענין שנא' (דברים יז) וכל העם ישמעו ויראו וגו', ושלא לענוש האנוסה שנא' (שם יד ב) ולנערה לא תעשה דבר. ושלא ליקח כופר מן הרוצח לפי שסופו לרצוח אחר שנא' (במדבר לה) ולא תקחו כופר וגו', ושלא ליקח כופר בגלות רוצח בשגגה שנא' (שם) ולא תקחו כופר לנוס. ושלא לעמוד על הדם שנא' (ויקרא יט) לא תעמוד על דם רעך. ושלא להניח מכשול שנא' (דברים כב) ולא תשים דמים. ושלא להכשיל עור בדרך שנא' (ויקרא יט) ולפני עור. ושלא להוסיף מלקות המחוייב מלקות שנא' (דברים כה) לא יוסיף פן יוסיף. ושלא לרגל שנא' (ויקרא שם) לא תלך רכיל. וכן הוא אומר (יחזקאל כב) אנשי רכיל היו בך למען שפך דם. ואמרו רז"ל (ערכין פ"ג דף טו.) ג' לשון הרע הורג האומרו והמקבלו ומי שנא' עליו. האומרו מדואג שנא' (תהלים נב) גם אל יתצך לנצח. המקבלו משאול. ומי שנא' עליו מאחימלך בן אחיטוב, ושלא לשנוא בלב שנא' (ויקרא יט) לא תשנא את אחיך בלבבך. ושלא להלבין פני חברו. והוא שאמרו יכול אפילו פניו משתנות (ככרום) ת"ל (שם) ולא תשא עליו חטא. ואמרו עוד במערבא במאי זהירי טפי באחוורי אנפין דאזיל סומקא ואתי חיורא. ושלא לחבול כלים שעושין

בהם אוכל נפש שנא' (דברים כד) לא יחבול רחים ורכב. ושלא לנקום שנא' (ויקרא יט) לא תקום. ושלא לנטור שנא' (שם) ולא תטור שכל מי שנוקם ונוטר אינו הולך בדרכיו של הקב"ה שנא' (ירמיה ג) כי חסיד אני נאום ה' לא אטור לעולם. וכן הצדיק אין ראוי לו לנקום ולנטור, ודוקא במילי דעלמא אבל במילי דשמיא מותר ועל זה כתיב (משלי כח) שאת פני רשע לא טוב, ואמר דוד (תהלים קלט) הלא משנאיך ה' אשנא. וכתיב (משלי ח) יראת ה' שנאת רע, ביאורו שנאת איש רע. וכן בהקב"ה אע"פ שאומר לא אטור לעולם לגבי הרשעים הוא נוקם ונוטר שנא' (נחום א) נוקם ה' לצריו וגו':

לא תנאף כולל שלא לגלות ערות אם ושלא לגלות ערות אחיו. ושלא לגלות ערות אחותו מן האב ומן האם. ושלא לגלות ערות בת הבן. ושלא לגלות ערות בת הבת. ושלא לגלות ערות הבת וזה לא נזכר בתורה כלל אבל הוא ק"ו מבת הבת. ושלא לגלות ערות אשה ובתה. ושלא לגלות ערות אשה ובת בנה. ערות אשה ובת בתה. ערות אחות האב. ערות אחות האם. ערות אשת אחי האב. ערות אשת הבן. ערות אשת האח, ערות אחות אשה. והטעם בכל אלו שלא להשיב הדבר הנפרד לשרשו והענף לעיקרו. שלא לגלות ערות נדה שגם זה קרוי טומאה בנאמר (ויקרא יח) ואל אשה בנדת טומאתה וגו', שלא לגלות ערות אשת איש שאף זה קרוי טומאה שנא' (שם) ואל אשת עמיתך לא תתן שכבתך וגו', ושלא להביא אשה בהמה עליה שנא' (שם) תבל הוא, ושלא לשכב עם זכר שנאמר (שם) תועבה היא. ושלא ליקרב לעריות בדבר המביא לידי גילוי ערוה שנא' (שם) לא תקרבו לגלות ערוה. ושלא ללבוש אשה לבוש איש שנ' (דברים כב) לא יהיה כלי גבר על אשה, ולא ילבש איש לבוש אשה שנא' (שם) לא ילבש גבר שמלת אשה. שכל זה דרך המנאפים הזכר מתיחד עם הנקבות והנקבות עם הזכרים:

לא תגנוב זה מצות לא תעשה. שלא לגנוב נפש מישראל והוא דומיא דלא תרצח לא תנאף שיש בהם מיתות ב"ד, ויכלול עוד שלא לגנוב ממון שנא' (ויקרא י"ט:ב') לא תגנובו שבסדר קדושים תהיו. ושלא יונה במקח וממכר שנא' לא תונו, ושלא לעשות עול במדה שנא' (שם) לא תעשו עול וגו'. ושלא לעשות איפה ואיפה שנאמר (דברים כ"ה:י"ד) לא יהיה בביתך איפה וגו'. ושלא להשיב עבד שברח לארץ ישראל מאדוניו שבח"ל, ושלא לענות יתום ואלמנה שנאמר (שמות כ"ב:כ"א) כל אלמנה ויתום לא תענון:

לא תענה זו מצות לא תעשה שלא לענות עדות שקר. ויכלול שלא יגרש את אשתו לעולם בלשון (משלי ג':כ"ט) אל תחרוש על ריעך וגו', והנביא מלאכי אומר (מלאכי ב':ט"ז) כי שנא שלח. וכתיב (ירמיהו ג':כ') אכן בגדה אשה מרעה כן בגדת בי, ויכלול עוד שלא יגרש אונס אנוסתו שנאמר (דברים כ"ב:כ"ט) לא יוכל שלחה כל ימיו, ושלא יעיד בעל

עבירה שנאמר (שמות כ"ג:א') אל תשת ידך עם רשע. ושלא יעיד קרוב שנא' (דברים כ"ד:ט"ז) לא יומתו אבות על בנים כלומר בעדות בנים וה"ה לשאר קרובים:

לא תחמוד זו מצות לא תעשה בחמדת הלב התחיל במצות הלב וסיים במצות הלב לומר כי הכל מיוחד וסופו כתחלתו, כי הוא כמו המעין המתפשט מן המקור שאין לו סוף, והנה עשרת הדברות כנגד עשר ספירות. ונמצא בספר יצירה עשר ספירות בלימה נעוץ סופן בתחלתן כשלהבת קשורה בגחלת שהרי הרבה חוטין של אש יוצאין מן הגחלת שהיא אחת והתורה נמשלה לאש שנא' (ירמיהו כ"ג:כ"ט) הלא כה דברי כאש נאום ה' וכתיב (שיר השירים ח':ו') רשפי אש שלהבת יה. ויש לשאול ואיך קבעה תורה מצוה זו בחמדת הלב ומי יוכל להזהר שלא יחמוד בלבו הדבר הנראה. ואמר החכם רבי אברהם בן עזרא הכונה שיסיר מחשבה זו מלבו ויתיאש מן הדבר כמו שמתיאש הכפרי מנשוא המלכה שהרי יודע הוא שאי אפשר לו זה. וכן יעשה באשת חבירו. ויכלול שלא יגזול שנאמר (ויקרא יט) ולא תגזול שהרי מן החמדה יבא לידי גזילה הוא שכתוב (מיכה ב':ב') וחמדו שדות וגזלו. ושלא להסיג גבול שנא' (דברים י"ט:י"ד) לא תסיג גבול ריעך. ושלא לעשוק שנאמר (ויקרא יט) לא תעשוק, ושלא לכחש בממון חבירו שנא' (שם) לא תכחשו, ושלא להתאוות שנא' (דברים ה':י"ח) לא תתאוה בית רעך, ושלא יאכל השכיר בשעת מלאכה מן המחובר שהוא עושה בו שנאמר (שם כג) וחרמש לא תניף, ושלא ליתן לכליו שנא' (שם) ואל כליך לא תתן. הנה הוכחנו תרי"ג מצות אלו מכלל עשרת הדברות. והנה הם נחלקות לב' חלקים עשה ולא תעשה. ושני דרכים אלו, הא' להדריך האדם במעשים הטובים ללכת בדרכי הש"י להדמות אליו, והב' להרחיקו ולמנעו מן הדרך הרע והמדה המגונה ובזה יהיה הגוף והנפש בדרך אחד והסכמה אחת בעבודת הבורא יתברך וזה כענין שאמר הכתוב (תהילים ל"ד:ט"ו) סור מרע ועשה טוב. תרי"ג מצות אלו כולן אלהות והן המורות חכמת האלהות מצד ידיעת פעולותיו כך אין תכלית לפרטי המצות וכמאמר דוד (שם קיט) לכל תכלה ראיתי קץ וגו':

תרי"ג מצות הללו הם תרי"ג כללים. ועשרת הדברות הן הכלל העליון כמו שתאמר שם אדם הוא כלל לראובן שמעון לוי ויהודה גם לעמלקי גם לפלשתי גם לשבעים לשון. ואמנם שם גוף הוא כלל עליון ממנו שהוא כולל הגלגלים והכוכבים והיסודות וכל ברואי מטה היסודות והמתכות האילנות והעשבים הבהמות והחיות העופות והדגים והאדם. וידוע כי הוא משלמות התורה שכל המעמיק במצפוניה יראה בעין שכלו כי הכתובים אור נגה עליהם לפקוח עינים עורות. ויתבונן וישיג שהיא הכוללת כל החכמות וכל עניני העולם, וכמו שאמרו במסכת תענית (פ"ק דף ט) ההוא ינוקא דאשכחיה רבי יוחנן

דקא גריס (משלי י״ט:ג׳) אולת אדם תסלף דרכו וגו' אמר מי איכא מידי בכתובי דלא רמיזא באורייתא כי האי גוונא והא כתיב (בראשית מ״ב:כ״ח) ויצא לבם ויחרדו איש אל אחיו וגו' על אחת כמה וכמה בעיקרי התורה ובגופי המצות שיש לומר כי בעשרת הדברות נכללו תרי״ג מצות אלו שהזכרנו אחת לאחת. תרי״ג מצות אלו עולמיות נצחיות הן ונוהגות לדורות אינן תלויות בזמן מן הזמנים, וזהו שאמר הכתוב בהן (דברים ל״ג:ד׳) מורשה קהלת יעקב כלשון האמור בא״י (שמות ו׳:ח׳) ונתתי אותה לכם מורשה אני ה'. וכתיב בה (דברים י״א:כ״א) כימי השמים על הארץ. ועוד ראיה מה שאמרו רז״ל, רמ״ח מצות עשה כמנין איבריו של אדם כאלו אומר לו כל אבר ואבר שבו עשה בי מצוה פלונית, שס״ה מצות לא תעשה כמנין ימות החמה כאילו אומר לו יום ויום אל תעבור בי עבירה פלונית, וזו ראיה כי זה המספר לא יחסר לעד שאם כן היה המספר חסר הזמן שיושלם בו חיוב המצוה ולא היה המאמר שלם אלא בזמן מוגבל, כן כתב הרמב״ם ז״ל, וע״כ יש להאמין כי תרי״ג מצות הללו נצחיות. וידוע כי כל המשמרן יש לו זכות גדול הוא שאמר דוד עליו השלום (תהילים י״ט:י״ב) בשמרם עקב רב. וכתיב (שם לח) מה רב טובך אשר צפנת ליראיך וגו':

תורה

חלק א

תורת ה' תמימה משיבת נפש עדות ה' נאמנה מחכימת פתי. פקודי ה' ישרים משמחי לב מצות ה' ברה מאירת עינים. יראת ה' טהורה עומדת לעד משפטי ה' אמת צדקו יחדו (תהילים י״ט:ט׳-י׳). שלשה פסוקים אלו אמרם דוד בשבח התורה והזכיר למעלה מזה המאורות הגדולים שהם קיום העולם ומנהיגיו בכח עליון עליהם, ואחר שהזכיר ופירש ענין השמש וסיפר קצת פעולותיו ותועלותיו הרבות בא לומר כי עוד יש אור גדול יותר מהשמש והוא התורה כי אם השמש הוא מעיד ומפרסם על אלהותו של הקב״ה ועל יכלתו ורוממותו, הלא התורה היא מעידה על זה יותר ויותר ותועלתה ומעלתה רבה מאד יותר מתועלת ומעלת השמש, כי השמש מי שמתמיד ומרבה לשבת בחומו ישוב לו הדבר לנזק גדול עד שיתעלף כמו שמצינו ביונה הנביא (יונה ד׳:ח׳) ותך השמש על ראש יונה ויתעלף, אבל המתמיד בעסק התורה אינו כן אבל היא משיבת נפש. וידוע גם כי כי השמש נכנס במוח האדם עד שישתגע אבל התורה היא מחכימת פתי. ועוד השמש מי שמרבה לשבת שם ידאג ויתעצב אבל התורה פקודי ה' ישרים משמחי לב, ועוד מי שמסתכל אל עין השמש יכהו עיניו. אבל התורה מאירת עינים, ועוד השמש אע״פ

שהוא זך וטהור פעמים שיכסוהו עננים ולא יהיה מראיתו טהור, גם לפעמים יעבדוהו מן האומות ויעשו ממנו ע"ז ואז איננו טהור, ולכך המשילו דוד לחתן היוצא מחופתו ולא לחתן הנכנס לחופתו, אבל התורה טהורה לעולם ואין לטהרתה הפסק וזהו שאמר טהורה עומדת לעד, כלומר טהרתה עומדת בעצמה לעד לא תפרד ממנה, ועוד ידוע כי השמש היא מאירה ביום ולא בלילה אבל התורה האור שלה משמש לעולם, ועוד השמש אין אורו שוה כי אם עד חצי היום מוסיף ומשם ואילך אורו מתחסר ואינו עומד בהשויה אחת אלא משתנה פעם אחר פעם אבל התורה משפטי ה' אמת צדקו יחדו, הא למדנו מכל זה תועליות הגדולות הנמצאים בתורה יותר מן השמש, וכן תקנו לנו רז"ל בנוסח התפל' לומר והאר עינינו בתורתך ובמצותיך בברכה הסמוכה ליוצר המאורות כשם שסמך בכאן תורת ה' תמימה לענין השמש שהזכיר תחלה וזה לבאר כי אור התורה והמצוה גדול מאד מאור המאורות העליונות, וא"כ אין לאדם תחבולה שינצל ממחשכי הדברים הטבעיים שהם תחת השמש זולתי בקיום התורה והמצות שהם על השמש, והנה דוד ע"ה הזכיר בכאן בענין התורה ו' לשונות והם תורה עדות פקודים מצוה יראה משפט ועם כל אחד ואחד מן הלשונות הזכיר ה' המיוחד. והיה הענין כנגד ו' קצוות כי ישראל במתן תורה הראו לדעת כי ה' הוא האלהים שליט בו' קצוות ואין עוד מלבדו. וג' פסוקים אלו תמצא בכל אחד ואחד מהם י' תיבות וג' עשיריות אלו כנגד ג' חלקי המציאות שנבראו ונשתכללו מן החכמה העליונה שנא' (משלי ג':י"ט-כ') ה' בחכמה יסד ארץ כונן שמים בתבונה בדעתו תהומות נבקעו, החלק הראשון הוא עולם המלאכים שהם י' מדרגות. החלק הב' הוא חלק הגלגלים שהם י', החלק הג' העולם השפל הזה המתקיים בזכות התורה שהיא עשרת הדברות. ואם כן הרי לך שלשה פסוקים אלו בג' עשיריות שהן כוללין שלשה חלקי המציאות שנבראו בכח התורה. וכנגד ו' לשונות אלו של תורה מצינו ו' סדרים של משנה. ואמרו במדרש תהלים (תהילים י"ט:ח') תורת ה' תמימה זה סדר נשים, עדות ה' נאמנה זה סדר זרעים שהוא מאמין בחיי העולם וזורע. פקודי ה' ישרים משמחי לב זה סדר מועד שיש בו תפלה וסוכה ולולב ומועדות שכתוב בהן (דברים ט"ז:י"ד) ושמחת בחגך. מצות ה' ברה מאירת עינים זה סדר קדשים שמאיר את העינים, יראת ה' טהורה זה סדר טהרות. משפטי ה' אמת זה סדר נזיקין שיש בו כל הדינין, וששה סדרים הללו הם כנגד סדרי העולם שהם ו' והם קור וחום וקיץ וחורף ויום ולילה. ומזה יאמר הכתוב (איוב י':כ"ב) צלמות ולא סדרים כי הקבר הוא ארץ עיפתה כמו אופל הלילה והוא מקום צלמות אין שם סדרי העולם ולא סדרי מערכת הכוכבים כי כיון שמת האדם אין לכוכבים בקבר ממשלת עליו וששה סדרים אלו הם תורה שבע"פ

כי עיקר התורה היא תורה שבע"פ שאין תורה שבכתב יכולה להתבאר כי אם ע"י תורה שבע"פ. וכן דרשו רז"ל (ב"מ דף לג) בסוף פרק אלו מציאות העוסק במקרא מדה ואינה מדה, במשנה מדה שנותנין עליה שכר, בתלמוד אין לך מדה גדולה מזו מדה היא שהכל תלוי בה, ודרשו עוד לא כרת הקב"ה ברית עם ישראל אלא בשביל תורה שבעל פה שנאמר (שמות ל"ד:כ"ז) כי ע"פ הדברים האלה כרתי אתך ברית, ואמרו עוד כל מי שבידו מקרא ומשנה ואין בידו תלמוד אסור להתערב עמו שנאמר (משלי כ"ד:כ"א) ועם שונים אל תתערב, מפני שהם מבלי העולם שמורין הלכה מתוך משנתם, ואמרו עוד רבי יוסי אומר גדול התלמוד שקדם לחלה לתרומות ולמעשרות חמשים וארבעה לשמטים ששים ואחת ליובל מאה ושלש, וכשם שהתלמוד קודם למעשה כך דינו קודם למעשה שנא' (שם יז) פוטר מים ראשית מדון. וכשם שדינו קודם למעשה כך שכרו קודם למעשה שנאמר (תהילים ק"ה:מ"ד-מ"ה) ויתן להם ארצות גוים ועמל לאומים יירשו בעבור ישמרו חקיו ותורותיו ינצורו: לא נברא האדם אלא לתורה שכן דרשו בפרק חלק (סנהדרין דף צט ע"ב) אדם לעמל נברא שנא' (איוב ה':ז') אדם לעמל יולד. ואיני יודע אם לעמל פה או לעמל מלאכה כשהוא אומר (משלי ט"ז:כ"ו) כי אכף עליו פיהו הוי אומר לעמל פה ועדיין איני יודע אם לעמל תורה אם לעמל שיחה כשהוא אומר (יהושע א':ח') לא ימוש ספר התורה הזה מפיך הוי אומר לעמל תורה נברא, ושם עוד כל המשחיר פניו בעוה"ז בדברי תורה הקב"ה מבהיק זיוו לעוה"ב שנא' (שיר השירים ה':ט"ו) מראהו כלבנון בחור כארזים. אמר ר' תנחום בר חנילאי כל המרעיב עצמו על דברי תורה בעוה"ז הקב"ה משביעו לעוה"ב שנא' (תהלים לז) ירויון מדשן ביתך וגו'. וכיון שהתורה עיקר יצירת האדם יש לו לדאוג במה שרוב העולם נכשלים בעון בטול תורה והם משימין כל זמנם בהבל ואינם קובעים עתים לתורה בשבת ובמועדים ולפעמים בימות החול גם בלילות וכל אחד מהם ימצא עילות זה לריבוי עשרו שאין לו פנאי וזה לרוב חסרונו שהוא צריך לרדוף אחר טרפו. בין כך ובין כך התורה בטלה וזה דומה לאדם שנותן לחברו ספר חתום והוא יודע לקרותו והוא משיב לו שאינו יכול לקרותו, ז"ש ישעיה לבני דורו (ישעיהו כ"ט:י"א) ותהי לכם חזות הכל כדברי הספר החתום וגו' פי' חזות הכל נבואת הכל כלומר דברי התורה והנבואה שביד הנביאים והחכמים. ופירוש כי חתום כלומר ימצא זאת העילה לפי שאין רצונו לקרותה כי אם היה רצונו לקרותה היה אומר פתח אותו ואקראנו, ואמר עוד (שם) ונתן הספר אל אשר לא ידע ספר לאמר קרא נא זה ואמר לא ידעתי ספר ובין כך ובין כך הספר אינו נקרא ואינן שומעין דברי התורה והנבואה לא החכמים ולא הטפשים, וראוי לאדם לשית אל לבו אלו הגיע לאדם ספר ממלך ב"ו

והיה מסופק בהבנתו מפני דמות הכתיבה ודקותה או עומק הלשון אז יצטער צער גדול עד שיבינהו וישים כל לבו ושכלו להבין זה, ואם ככה הוא עושה על ספר ב"ו שהיום כאן ומחר בקבר על אחת כמה וכמה על ספרו של ממ"ה הקב"ה אשר הוא חייו והצלתו כענין שכתוב (דברים ל':כ') כי היא חייך ואורך ימיך. והנה בעון הזה נכשלים כמה בני אדם שהולכין בכל מאמצי כח להשלים חוקם בהכנת מלך ב"ו ומתרשלים בחק ספר מלך מלכי המלכים הקב"ה וזה דומה למי שנא' בו (דניאל ה':כ"ג) ולאלהא כספא ודהבא נחשא ופרזלא אעא ואבנא די לא חזיין ולא שמעין ולא ידעין שבחת ולאלהא די נשמתך בידיה וכל ארחתיך ליה לא הדרת. ודרשו רז"ל (אבות פ"ו) בכל יום ויום ב"ק מפוצצת ויוצאת מהר חורב ואומרת אוי להם לבריות מעלבונה של תורה, והא למדת שהתורה עיקר היצירה באדם וז"ש (ירמיהו ט':כ"ב) כה אמר ה' אל יתהלל חכם בחכמתו ואל יתהלל הגבור בגבורתו ואל יתהלל עשיר בעשרו כי אם בזאת יתהלל המתהלל השכל וידוע אותי. סידר הנביא בכאן שלשה מדות כסדר הראוי להן חכמה גבורה עושר, התחיל בחכמה כי החכמה מעולה מן הגבורה לפי שהחכמה מצד הנפש והגבורה מצד הגוף, והגבורה מעולה מן העושר כי העושר איננו לא מצד הנפש ולא מצד הגוף, ולכך הקדים החכמה תחלה למעלתה והזכיר העושר אחרון לפחיתותו והנה זה בהפך מכונת ההמון שהם מחשיבים העושר יותר מן הגבורה ומחשיבין הגבורה יותר מן החכמה, ועל כן ביאר לך הכתוב כי מה שההמון מבזין והיא החכמה הוא אצל השי"ת מהודר ומעולה, וידוע כי החכמה תועיל לאדם בעוה"ז ובעוה"ב והעושר לא יועיל לו כלום אחר מותו כי לא במותו יקח הכל לא ירד אחריו כבודו. אין העולם מתקיים אלא בשביל התורה שנא' (שם לג) אם לא בריתי יומם ולילה חקות שמים וארץ לא שמתי. וכן מצינו במלאכי שהיה אחרון לכל הנביאים שהזהיר על התורה וחתם דבריו בה הוא שאמר (מלאכי ג':כ"ב) זכרו תורת משה עבדי והשלים ואמר פן אבא והכיתי את הארץ חרם. וכאלו אמר זכרו תורת משה עבדי ואברך את כל העולם ואם לא תזכרו הרי אני מחרים כל העולם ונמצאת למד מכאן שכל העולם תלוי בתורה, וידוע כי ברית התורה לא נכרת עם ישראל בהר סיני אלא בדם שנאמר (שמות כ"ד:ח') הנה דם הברית וכל מי שאינו עוסק בתורה מביא חרב לעולם שנא' (ויקרא כ"ו:כ"ה) והבאתי עליכם חרב נוקמת נקם ברית וגו' כלומר נקם בטול הברית, וכן אמרו בבראשית רבה ספר וסייף ירדו כרוכין מן השמים אם תקיימו את התורה תזכו ואם לאו חלקו בזה והיכן פירושו שנאמר (בראשית ג':כ"ד) וישכן מקדם לג"ע את הכרובים ואת להט החרב, הכרובים זו תורה שנא' (שמות כ"ה:כ"ב) ודברתי אתך וגו' מבין שני הכרובים וכתיב (במדבר ז':פ"ט) וישמע את הקול

מדבר אליו מעל הכפורת מבין שני הכרובים וידבר אליו. ודרשו רז"ל (ברכות דף ח) אין לו להקב"ה בעולמו אלא ד' אמות של הלכה בלבד כלומר שאין לו חפץ ובחירה בעולמו אלא במין האדם העוסק בהלכה שמקומו ארבע אמות. וכמה לו עונות וחטאות מי שאפשר לו לעסוק בתורה ואיננו עוסק שכן דרשו בסנהדרין (חלק דף צט) (במדבר טו) כי דבר ה' בזה זה שאפשר לו לעסוק בתורה ואינו עוסק:

בא וראה כמה גדול כח התורה שכן אמרו בברכות פ"ק (דף ה) כל העוסק בתורה נצול מן היסורין שנאמר (איוב ה':ז'-ח') ובני רשף יגביהו עוף אין רשף אלא יסורין שנאמר (דברים ל"ב:כ"ד) מזי רעב ולחומי רשף. ואין עוף אלא דברי תורה שכתוב בהן (משלי כ"ג:ה') התעיף עיניך בו ואיננו, כמה גדול כח התורה שהרי אסרו חכמים למכור ספר תורה כל עיקר ואפילו אין לו מה יאכל והוא שאמרו במגילה בפ' בני העיר (מגילה דף כז) כל המוכר ס"ת ואפילו אין לו מה יאכל אין רואה סימן ברכה לעולם פי' מאותן דמים, אבל אם היה רוצה ללמוד תורה מותר לו למכור ס"ת שכן אמרו שם אין מוכרין ס"ת אלא ללמוד תורה ולישא אשה, והטעם מפני שהנשואין קיום המין בעולם וכן לימוד התורה גדול מספר תורה לפי שהתלמוד מביא לידי מעשה:

התורה יצטרך אדם לחזור עליה שכן דרשו רז"ל כל העוסק בתורה ואינו חוזר בה דומה לאדם שזורע ואינו קוצר, כל הלומד תורה ומשכחה דומה לאשה שיולדת וקוברת וכיצד ימלט אדם מן השכחה שיחזור עליה תמיד ושישתדל בה בשינון הגירסא, שכן מצאנו בחכמי ישראל שהיו זהירין עליה ומתעסקין בשינון הלשון ואפי' בשעת מיתתן לא היו פוסקין מלימודן, והוא שדרשו על רבה בר נחמני שהיה מגדולי התלמוד ואפי' בשעת פטירתו לא היה פוסק מלימודו, והוא שאמרו בבבא מציעא בפרק השוכר (דף פו) רבה בר נחמני הוה גריס שמע דקא מיפלגי במתיבתא דרקיעא אם בהרת קדמה לשער לבן טמא אם שער לבן קדם לבהרת טהור ספק הקב"ה אומר טהור וכלהו מתיבתא דרקיעא אמרי טמא אמרי מאן נוכח רבה בר נחמני דאמר רבה בר נחמני אני יחיד בנגעים ואני יחיד באהלות שדר לשליחא בתריה ולא הוה מצי מלאך המות למקרב לגביה דלא הוה פסיק פומיה מגירסא אדהכי נשב זיקא ואוושא ביני קני סבר גונדא דפרשי הוו אמר תינח נפשיה דההוא גברא ולא נימסר בידא דמלכותא כי הוה ניחא נפשיה אמר טהור טהור יצתה בת קול ואמרה אשריך בר נחמני שגופך טהור ויצאתה נשמתך בטהרה. וכן מצינו במסכת מכות (דף י) פרק ואלו הן הגולין כתיב (דברים ד':מ"ד) את בצר במדבר וכתיב בתריה וזאת התורה אשר שם משה, מכאן שדברי תורה הם מקלט ואפילו ממלאך המות, כי הא דרב חסדא הוה יתיב וגרים בבי רב ולא הוה יכיל מלאך המות

למקרב גביה דלא הוה שתיק פומיה מגירסא סליק אארזא דבי רב פקע ארזא ושתיק ויכיל ליה. וכן מצינו בדוד המלך שלא היה פוסק מלימודו דאמרי במסכת שבת (דף לב) ביומא דנח נפשיה אשתמיט דרגא מתותיה. וביאור הענין במה שלא היה רשאי מלאך המות להתקרב אליהם והם עוסקין בתורה, טעם הדבר מפני הברית הכרותה מסיני למקבלי התורה שלא היה ראוי מלאך המות לשלוט בהם. וכענין שדרשו רז"ל (שמות ל"ב:ט"ז) חרות על הלוחות חירות ממלאך המות. וכיון שהתורה עץ חיים אין מיתה במקום חיים. וכשם שאלו היה האדם מתעסק בחטא ועון ומת מתוכו שאי איפשר לו לירש חיי העוה"ב כיון שלא שב ומתודה אלא שמת מתוך חטאו כן זה שעוסק בתורה אי אפשר לו שימות מתוך עסקו ומפני זה יבאו סבות מבעל הסבות יתעלה לכל צדיק וצדיק שבדורות שיהיו פוסקין מלימודם כדי שישלוט בהם הכח הממית ולא תתבטל גזירת הגוזר ב"ה. זה נ"ל בטעם הדבר ואל תתמה על החפץ כי הדבר אמת ויציב. ואם נפשך לומר מצינו כמה נביאים וצדיקים שמתו ולא מצינו להם סבות שיפסיקו מלימודם ומתו. אין ספק כי תשתכח מהם תורתם רגע ובאותו רגע הוא שולט הכח הממית. והנה משה רבינו אדון כל הנביאים הוצרכו רז"ל לומר נסתתמו ממנו מעינות חכמה אע"פ שלא היתה מיתתו ע"י הכח הממית ח"ו אלא בנשיקה, והא למדת כמה היתה חביבה על חכמי ישראל וה"ה שהיתה חביבה על מלכי ישראל שכן מצינו בחזקיהו המלך (חלק דף צה:) שתלה חרב על פתח בית המדרש ואמר כל מי שלא יעסוק בתורה ידקר בחרב בדקו מדן ועד באר שבע ומגבת עד אנטיפרא ולא מצאו עם הארץ ולא מצאו תינוק ולא תינוקות שלא היו בקיאין בהלכות טומאה וטהרה. וכן מצינו ביהושפט שאמר הכתוב (ד"ה ב כ) ויעמד יהושפט בקהל יהודה וירושלים בבית ה' לפני החצר החדשה. מאי החצר החדשה אמר רבי יוחנן שחדשו בה דברים ואמרו טבול יום אל יכנס במחנה לויה. ומצינו עזרא הסופר הכהן שכתב כל התורה והיה כעין מלך והקישו הכתוב למשה רבינו, כתיב במשה (שמות י"ט:ג') ומשה עלה וכתיב בעזרא (ז) הוא עזרא עלה מבבל וכמה תקנות תקן בישראל, וכן מצינו חכמי התלמוד שהיו עוסקין בתורה מתוך הדוחק והעוני. ואמרו במדרש מאי דכתיב (שיר השירים ז':י"ב) לכה דודי נצא השדה נלינה בכפרים וגו' לכה דודי נצא השדה אמרה כנס"י לפני הקב"ה רבש"ע אל תדינני כיושבי כרכים שיש בהן גזל ועריות ושבועת שוא אלא לכה דודי נצא השדה אראך תלמידי חכמים שיושבין ועוסקין בתורה מתוך הדחק. נלינה בכפרים אלא תקרי בכפרים אלא בכופרים אראך בני עשו שהשפעת להם טובה וכפרו בך. נשכימה לכרמים אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות, נראה אם פרחה הגפן אלו בעלי מקרא, פתח הסמדר אלו בעלי משנה, הנצו

הרמונים אלו בעלי תלמוד, שם אתן את דודי לך, וכן מצינו (שבת דף לג) ר' שמעון בן יוחאי ור' אלעזר בנו שנחבאו במערה י"ג שנה והוו יתבי עד צואריהו בחלא כוליה יומא וגרסי ולא הוה בהדייהו אלא חרובא ועינא דמיא דאיברי להו על דרך הנס, ואמרו (בסנהדרין דף כ) על דורו של רבי יהודה ברבי אלעאי שהיו ששה תלמידים מתכסין בטלית אחת ועוסקין בתורה. ובמסכת יומא (דף לה:) אמרו הלל מחייב את העניים ר' אלעזר בן חרסום מחייב את העשירים, ואמרו עליו על רבי פרידא שלא הקדימו אדם מעולם לבית המדרש (ערבי פסחים קט) ואמרו עליו על ר"ע שלא אמר מימיו הגיע עת לעמוד מבית המדרש חוץ מערבי פסחים וערבי יוה"כ (יבמות דף סג:) ואמרו עליו על בן עזאי שחשקה נפשו בתורה ולא רצה לישא אשה אמר אפשר לעולם שיתקיים ע"י אחרים. (סוכה דף כח) ואמרו עליו על רבן יוחנן בן זכאי שמעולם לא שח שיחת חולין ולא הלך ארבע אמות בלא תורה ולא מצאו אדם מעולם יושב ודומם אלא יושב ושונה. חייב אדם ללמד תורה לחברו שכל ישראל ערבין זה לזה בכל המצות ומי שמלמד תורה לאחרים שכרו אתו ופעולתו לפניו שכן דרשו רז"ל (קידושין דף ל) כל המלמד בן חברו תורה מעלה עליו הכתוב כאלו קבלה מהר סיני שנא' (דברים ד׳:ט׳-י׳) והודעתם לבניך ולבני בניך וסמיך ליה יום אשר עמדת לפני ה' אלהיך בחורב. ובפרק השוכר את הפועלים (בבא מציעא דף פה) כל המלמד בן חברו תורה זוכה ויושב בישיבה של מעלה שנא' (ירמיהו ט"ו:י"ט) אם תשוב ואשיבך לפני תעמוד. וכל המלמד את בן עם הארץ תורה אפילו הקב"ה גוזר גזירה מבטלה בשבילו שנא' (שם) אם תוציא יקר מזולל וגו', ביאורו כשם שיש לי רשות לגזור ולבטל כן יהיה לך רשות זהו כפי תהיה. ושם עוד מאי דכתיב (איוב ג׳:י"ט) קטן וגדול שם הוא. אלא כל המקטין עצמו בדברי תורה בעוה"ז נעשה גדול לעוה"ב וכל המשים עצמו כעבד על דברי תורה בעוה"ז נעשה חפשי לעוה"ב. ובפרק חלק (סנהדרין דף צא:) כל המונע הלכה מפי תלמיד כאלו גוזלו מנחלת אבותיו שנאמר (דברים ל"ג:ד׳) תורה צוה לנו משה מורשה. מורשה היא לכל ישראל משמת ימי בראשית. ושם עוד כל המונע הלכה מפי תלמיד אפילו עוברין שבמעי אמן מקללין אותו שנא' (משלי י"א:כ"ו) מונע בר יקבוהו לאום. ואין לאום אלא עוברין שנא' (בראשית כ"ה:כ"ג) ולאום מלאום יאמץ. ואין יקבוהו אלא קללה שנאמר (במדבר כ"ג:ח׳) מה אקב לא קבה אל. ואין בר אלא תורה שנאמר (תהלים ב) נשקו בר. ואם לימדו מה שכרו זוכה לברכות יוסף שנא' (משלי י"א:כ"ו) וברכה לראש משביר. ואין משביר אלא יוסף שנאמר (בראשית מב) ויוסף הוא המשביר:

התורה צריכה התבודדות הוא שאמר שלמה (משלי י״ח:א׳) לתאוה יבקש נפרד וגו׳. ונראה לי פירושו כי מי שמתאוה לתורה יבקש שיהיה נפרד ומתבודד, כי זה מתנאי הלימוד להיות לפעמים נפרד מן החברים מתבודד ומתיחד עם שכלו ואם עושה כן בכל תושיה יתגלע כלומר יתגלה ויתפרסם בקי ושלם בכל החכמות, וכן דרשו במסכת ע"ז (דף יח) כתיב (משלי ט) על גפי וכתיב (שם) על כסא בתחלה על גפי כלו' יחידי מלשון אם בגפו יבא. ולבסוף על כסא כלו' יושיבו לו כסא לשמוע חכמתו:

כל העוסק בתורה צריך לעסוק בה באימה ביראה שכן דרשו בברכות פ' מי שמתו תניא והודעתם לבניך. וכתיב בתריה יום אשר עמדת וגו' מה להלן באימה ביראה ברתת ובזיעה אף כאן באימה ביראה ברתת ובזיעה. כל העוסק בתורה מכריעין אותו מכף חובה לכף זכות שכן דרשו בברכות (דף טז) פ' היה קורא למה נסמכו אהלים לנחלים מה נחלים מעלין את האדם מטומאה לטהרה אף אהלים מעלין את האדם מחובה לזכות:

כל העוסק בתורה ניצל מדינה של גיהנם, שכן אמרו במדרש תהלים לעתיד לבא הקב"ה מוציא חמה מנרתיקה ודן בה את הרשעים שנא' (מלאכי ג׳:י״ט) כי הנה יום בא בוער כתנור, ומרפא בה את הצדיקים שנא' (שם) וזרחה לכם יראי שמי שמש צדקה ומרפא וגו'. אמר רבי יהושע צדקה עשה הקב"ה עם כל באי עולם כשלא נתנו ברקיע ראשון שאלמלא נתנו בו לא היה צל לכל בריה תחתיו שנא' (תהילים י״ט:ז׳) ואין נסתר מחמתו אבל לעתיד לבא מי נסתר מחמתו מי שעוסק בתורה הוא שכתוב אחריו תורת ה' תמימה וכן כתיב (מלאכי ג׳:כ״ב) כי הנה היום בא בוער כתנור. וכתיב אחריו זכרו תורת משה עבדי ע"כ.

בעון בטול תורה גלו ישראל שנא' (איכה ב׳:ט׳) מלכה ושריה בגוים אין תורה משום דאין תורה. ועוד ממה שכתוב (הושע ח׳:ג׳) זנח ישראל טוב אויב ירדפו. משום דזנח טוב ואין טוב אלא תורה שנא' (משלי ד׳:ב׳) כי לקח טוב נתתי לכם וגו', ועוד ממה שכתוב (דניאל ח׳:י״ב) וצבא תנתן על התמיד בפשע, בפשעה של תורה מלכות הרשעה גוברת על ישראל ומצלחת. אין עניני העולם עיקר אלא התורה שכן אמר דוד ע"ה (תהילים קי״ט:נ״ט) חשבתי דרכי ואשיבה רגלי אל עדותיך, יאמר כשאני מחשב בכל עניני העולם ומתבונן בתכליתם איני מוצא בהן עיקר אלא בתורה לכך ואשיבה רגלי. כל העוסק בתורה כאלו הקריב תמידין שנא' (משלי ה׳:י״ט) באהבתה תשגה תמיד. מהו תמיד אם עסקת בתורה כאלו אתה מקריב תמידין בכל יום. ופשט הכתוב יאמר בשביל אהבתה אתה טועה כל היום בענינים הגופניים שאתה מתרשל בעסקך כשאתה עושה תורתך עיקר:

גדולה תורה יותר מכל הקרבנות שכן דרשו ז"ל (ר"ה פ"א דף יח) (שמואל א יג) אם יתכפר עון בית עלי בזבח ובמנחה בזבח ומנחה אינו מתכפר אבל מתכפר הוא בדברי תורה, וכן הכתוב אומר (ויקרא ז':ל"ז) זאת התורה לעולה למנחה ולחטאת וגו' ואמרו (מנחות דף קי) כל העוסק בתורה כאלו הקריב עולה כאלו הקריב מנחה כאלו הקריב חטאת כאלו הקריב אשם כאלו הקריב שלמים. גדולה תורה יותר מהצלת נפשות שכן דרשו ז"ל במסכת מגילה פרק קמא (דף טז ע"ב) גדול תלמוד תורה יותר מהצלת נפשות דמעיקרא חשיב ליה למרדכי בתר ד' ולבסוף חשיב ליה בתר ה' דכתיב (נחמיה ז':ז') הבאים עם זרובבל ישוע נחמיה שריה רעליה נחמני מרדכי בלשן, פירש רש"י ז"ל כשהיתה לו גדולה בבית המלך ופירש מן החכמים לא הזכירו הכתוב אלא אחר חמשה לפי שירד ממעלתו אצל החכמים ואע"פ שהציל נפשות בהיותו בבית המלכות:

שכר תורה אע"פ שאין עיקר השכר אלא לעוה"ב מ"מ אוכל הוא פירות בעוה"ז, והפירות הם הכנעת אויבים שנופלים תחתיו. וכן דרשי רז"ל ברכות פ"ק (דף ז:) כל הקובע מקום לתורתו אויביו נופלין תחתיו שנאמר (שמואל ב ז':י') ושמתי מקום לעמי ישראל וגו' ובגיטין פ"ק (דף ז) (תהילים ל"ז:ז') דום לה' והתחולל לו דום לה' והוא יפילם לך חללים חללים. השכם והערב עליהם לבית המדרש והם כלין מאליהן, וכבר ידוע כי קריאת התורה מצוה גדולה היא אע"פ שלא יבין מה שקורא כי פעמים שיקרא אדם פרשה אחת מן התורה ולא יתבונן בעצמו שקרא כלל מתוך שהוא מחשב בדברים אחרים, ולכך קריאת התורה כשיודע שהוא קורא מצוה גדולה היא ושכר גדול יש לו בזה. והוא שדרשו בפ"ק של ע"ז (דף יט) לעולם ליגרוס אינש אע"ג דלא ידע מאי קאמר שנאמר (תהילים קי"ט:כ') גרסה נפשי לתאבה, וקריאה זו קראוהו רז"ל מצות קריאה ואע"פ שאינו מבין כל מה שהוא קורא, וכאשר הוא מבין הענין ומכוין לפירוש הדברים הרי זה מצוה, ויקראו אותה רז"ל מצות כונה. ובפרשת ק"ש יש לכוין בה שלש כונות. האחת מצות קריאה, והב' מצות כונה, והג' שיצא ידי חובתו באותה קריאה, ואחר שהוא מכוין לצאת ידי חובה הרי שכרו גדול מן הקורא בתורה, ומזה אמרו בברכות (דף יב) (דברים ו':ו') והיו הדברים וגו' על לבבך ע"כ מצות קריאה וכונה מכאן ואילך קריאה בלא כונה:

דרשו רז"ל בפ' חלק (סנהדרין דף צט:) כל העוסק בתורה לשמה משים שלום בפמליא של מעלה ובפמליא של מטה שנאמר (ישעיהו כ"ז:ה') או יחזק במעוזי יעשה שלום לי שלום יעשה לי. רב אמר כאלו בנה פלטרין של מעלה שנאמר (שם נא) ואשים דברי בפיך וגו' לנטוע שמים וליסוד ארץ. רבי יוחנן אמר אף מגין על כל העולם שנאמר (שם) ובצל ידי כסיתיך. רבי לוי אמר אף מקרב את הגאולה שנאמר (שם) ולאמר לציון עמי

אתה. ובמסכת אבות (פרק ששי) אין כבוד אלא תורה שנאמר כבוד חכמים ינחלו. אל תחמוד גדולה יותר מלמודך ואל תתאוה לשלחנם של מלכים ששלחנך לעוה"ב גדול משלחנם בעוה"ז. וכתרך גדול מכתרם, שהמלכות בשלשים מעלות והכהונה בעשרים וארבעה והתורה בשמונה וארבעים דברים היא נקנית. כל המלמד תורה בעוה"ז זוכה ומלמדה לעוה"ב שנאמר (משלי יא) ומרוה גם הוא יורה:

חלק ב

אם תחנה עלי מחנה לא ייירא לבי אם תקום עלי מלחמה בזאת אני בוטח. אחת שאלתי מאת ה' אותה אבקש שבתי בבית ה' כל ימי חיי לחזות בנועם ה' ולבקר בהיכלו (תהלים כז). ידוע כי הצדיק אין ראוי לו להתירא כי אם מהקב"ה לפי שהיראה מב"ו היא מפחיתות הנפש. והיראה שאדם ירא מן המלך היא על שני חלקים, האחת מותרת והיא מצוה, והשני אסור. המותר הוא שנצטוינו מן התורה לירוא מן המלך שנאמר (דברים יז) שום תשים עליך מלך ודרשו רבותינו (קידושין דף לב ב) שתהא אימתו עליך. ואמר שלמה (משלי כד) ירא את ה' בני ומלך. יזהירו הכתובים ביראת המלך ובלבד שתהיה היראה הזו שלא יעבור בה על רצון הקב"ה שהוא המלך העליון הממליך את המלך. האסור הוא בדברים שיעבור עליהם על רצון הקב"ה כי היא סיבה שישכח את הש"י וכן אמר (ישעיה מח) מי את ותיראי מאנוש ימות ותשכח ה' עושך, ביאר כי היראה מב"ו סבה להשכיח את הש"י בסוף, וכן אמר שלמה (קהלת ח) אני פי מלך שמור ועל דברת שבועת אלהים, יאמר שלמה אני מצוה לך שתשמור מצות המלך אבל על הדברים כלם שמור שבועת אלהים שאין ראוי שתדחה זה מפני זה ולא שתחליף מלכות קיימת נצחית במלכות הבל כלה ואובדת שהיום כאן ומחר בקבר, וכן מצינו בחנניה מישאל ועזריה שכתוב (דניאל ג) ענו שדרך מישך ועבד נגו ואמרין למלכא נבוכדנצר לא חשחין אנחנא על דנא פתגם להתבותך הן איתי אלהנא די אנחנא פלחין יכיל לשיזבותנא מגו אתון נורא יקידתא ומן ידך מלכא ישיזיב והן לא ידיע להוי לך מלכא די לאלהך לא איתנא פלחין ולצלם דהבא די הקמת לא נסגוד. וממה שהזכירוהו כן דרשו רז"ל ממה שקראוהו נבוכדנצר ולא אמרו נבוכדנאצר מלכא או מלכא נבוכדנאצר שכך אמרו לו לענין מסים וארנוניות את מלכא אבל בענין זה שאתה אומר לאו מלכא את אלא נבוכדנצר. ומזה תמצא טעם האתנחתא במלת למלכא ובמלת נבוכדנצר שהוא תחלת דבורם תמצא רביע, והא למדת שממדת הצדיקים שאינן מתיראים כי אם מהקב"ה לבדו מפני שתתגבר בלבם יראת הש"י על יראת בשר ודם, וכן הזהירה תורה (דברים כא) כי תצא למלחמה על אויבך וגו' לא תירא מהם כי ה' אלהיך וגו', וע"כ אמר דוד בכאן (תהלים כז) אם

תחנה עלי מחנה לא ייירא לבי אם תקום עלי מלחמה בזאת אני בוטח. יאמר כי כבר גדל את נפשו במדרגת הבטחון וחזקה בטבעו מעלת היראה בהקב"ה שלא ייירא מרבוי מחנה ומעוצם מלחמה מפני שהוא בוטח בזאת שהזכיר שהש"י אורי וישעי כמו שכתוב בתחלת המזמור (שם) ה' אורי וישעי ממי אירא, וע"כ אמר בזאת אני בוטח כלומר בדבר הזה שהזכרתי למעלה זהו פשוטו, ומדרשו בזאת אני בוטח בתורה והוא שדרשו אין זאת אלא תורה שנא' (דברים ד) וזאת התורה. ולמדנו דוד בשני כתובים הללו מעלת התורה שהמתעסק בה והמהפך בה זוכה לשתי תועליות גדולות, האחד נגלה והוא תועלת הגוף בעוה"ז, והב' נסתר והוא תועלת הנפש לעוה"ב, האחד והוא הנגלה, הוא שביאר דוד בכתוב הזה הראשון שבזכות שהוא מתעסק בתורה ובוטח בה יפלו אויביו תחתיו ולא ייירא מהם ועל זה אמר אם תחנה עלי מחנה לא ייירא לבי וגו' לפי שפרי התורה כליון האויבים, וזהו שדרשו רבותינו ז"ל (גיטין יב) (תהלים לז) דום לה' והתחולל לו, דום לה' והוא יפילם לך חללים חללים השכם והערב עליהם לבית המדרש והם כלים מאליהן, וכן אמרו בברכות (פרק ראשון דף ז) כל הקובע מקום לתורתו אויביו נופלין תחתיו שנא' (שמואל כז) ושמתי מקום לעמי ישראל ונטעתיו ושכן תחתיו ולא ירגז עוד ולא יוסיפו בני עולה לענותו וגו', והזכיר הנביא באותן שהם עבדי ה' (ישעיה נד) כל כלי יוצר עליך וגו', וכל זמן שהיו ישראל עוסקין בתורה לא היו נזוקין אלא היו מתגברין על שונאיהן וכשהיו מבטלין אותה ומתרשלין בה היתה מדת הדין מתוחה כנגדם שכן מצינו במלאך שנראה אל יהושע בדמות איש וחרבו שלופה בידו ושאל לו (יהושע ה) הלנו אתה אם לצרינו והשיבו המלאך לא כי אני שר צבא ה' עתה באתי, ודרשו רז"ל במסכת מגילה (דף י) אמש בטלתם תמיד של בין הערבים ועכשיו בטלתם תלמוד תורה אמרו לו על איזה מהן באת אמר להם עתה באתי כלומר על בטול תורה על מה שבטלתם עתה באתי מיד (יהושע ח) וילן יהושע בלילה ההוא בתוך העמק בתוך עומקה של הלכה, ומתוך התורה שהיו עוסקים בה היו מתגברים ומצליחין כנגד האויבים. ומן הידוע שלא היה נצחונם של ישראל כשאר האומות המתנהגים ע"פ המקרה והטבע הגמור אבל כל נצחונם היה ע"פ הזכות והעונש, אם היו מנצחין הזכות הוא מנצח ומכלה האויבים לא רבוי העם כי עם הזכות היו מנצחין כל רבים עמים במעט עם, כמו שמצינו בענין גדעון שכתוב (שופטים ז) בג' מאות האיש המלקקים אושיע אתכם, ועם החטא והעונש היו מנוצחין וריבוי עם לא יועיל להם אבל היו נמסרים כלם ביד מעט מן האויבים. והסבה כזה הוא החטא המכלה היחיד או המדינה או המלכות או העולם כולו. וכמו שאמרו (ברכות פ"ק דף לג) אין ערוד ממית אלא חטא ממית, זהו התועלת האחת שיש בתורה

בנסתר בתועלת הנפש לעולם הבא ומה שאומרים בעוה"ז בנגלה שעליו אמר דוד בכתוב הזה אם תחנה עלי מחנה וגו'. התועלת הב' שיש בתורה בנסתר בתועלת הנפש לעוה"ב הוא מה שאמר בכתוב הב' (תהלים כז) שבתי בבית ה' כל ימי חיי וגו' הכונה שעם התורה יזכה אדם לחיי העוה"ב, ולא יזכה להם אלא בג' דברים בעבודה בידיעה בלימוד התורה, כי העבד איך יפיק רצון מאדוניו אם לא יעבדנו הרי העבודה, ואיך יוכל לעבדו עבודה שלימה אם לא ידענו וכמ"ש דוד לשלמה בנו (ד"ה א כח) דע את אלהי אביך ועבדהו הרי הידיעה, ואיך ידענו כי אם מתוך לימוד התורה שאמר דוד (תהלים קיט) גל עיני ואביטה וגו' הרי התורה, ועל כן הודיענו דוד בשני כתובים אלו שהתורה הנקראת זאת שהוא בוטח בה ומתעסק בלמודה הנה היא כוללת שתי תועליות הללו, תועלת הגוף בעוה"ז ותועלת הנפש לעוה"ב, ומזה הזכיר הכתוב האחד כליון האויבים בעוה"ז והכתוב הב' חזיון נועם לעוה"ב כי התורה סבה לשתיהן, ושתיהן היו נחלתו של דוד, שכן אמרו במדרש תהלים דוד נחל המלכות שתי נחלות בעוה"ז ובעוה"ב אמר דוד על שתיהן אני מזמר שנא' למנצח על הנחילות. הדא הוא דכתיב (שם פט) אף אני בכור אתנהו וכי דוד בכור היה והלא נאמר (ש"א יז) ודוד הוא הקטן אלא מה בכור נוטל פי שנים בנחלה אף דוד נחל המלכות שתי נחלות בעוה"ז ובעוה"ב. אמר דוד על שתיהן אני מזמר על הנחילות, וזהו שאמר בזאת אני בוטח כלומר בזכות התורה הנקראת זאת. ועוד שם במדרש תהלים (תהלים מט) למנצח לבני קרח מזמור שמעו זאת כל העמים זש"ה (קהלת יא) ומתוק האור וטוב לעינים. מה מתוק הוא אורו של עה"ב אשרי אדם שיש לו מעשים טובים כדי שיראה אותו האור שנא' (שופטים ה) ואוהביו כצאת השמש וגו', רבי אבא אמר מה מתוקים הם דברים הנמשלים לאור שנאמר (משלי ו) כי נר מצוה וגו' אשרי אדם שרואה את התורה מלובנת כשלג שאין סוף למתן שכרה כשיבוא הקב"ה לפרוע לישראל מתן שכרן של עמלי תורה וישפיע להן בזכותה מן האור הצפון אותה שעה הם אומרים לא"ה זכינו על שעסקנו בתורה ואתם כן הייתם אומרין לנו לריק אתם יגעים, ראו מתן שכרה שנא' (תהלים מט) שמעו זאת כל העמים ואין זאת אלא תורה שנא' (דברים ד) וזאת התורה. האזינו כל יושבי חלד. אלו שמעלים חלודה בגיהנם ומי הם גם בני אדם גם בני איש. אדם זה אברהם שנא' (יהושע יד) האדם הגדול בענקים. גם בני אדם אלו בני ישמעאל ובני קטורה. גם בני איש אלו בניו של נח שנקרא איש צדיק, דבר אחר אלו ע' אומות עכו"ם שיורדין לגיהנם. יחד עשיר ואביון עשיר בתורה ואביון בתורה. עשיר דואג ואחיתופל אע"פ שהיו ראשי סנהדראות יורדין לגיהנם. ואביון בתורה מי שבידו סיפוק ללמוד ולא למד לפיכך אמרו בני קרח הואיל וכך הוא מתן

שכרה של תורה (שם) פי ידבר חכמות חכמתה של תורה, והגות לבי תבונות בתבונה של תורה, אטה למשל אזני למשליה של תורה ע"כ, ובמדרש תהלים עוד (תהלים כז) אחת שאלתי מאת ה' וגו' אמר לו הקב"ה דוד בתחלה אתה אומר אחת שאלתי מאת ה' וחזרת ואמרת לחזות בנועם ה' וגו' אמר לפניו רבש"ע לא יהא העבד שוה לרבו בתחלה לא כך באת עלי באחת שנאמר (דברים י) ועתה ישראל מה ה' אלהיך שואל מעמך וגו' ואח"כ פתחת עלינו במצות הרבה שנא' (שם) ללכת בכל דרכיו וגו' הוי דיו לעבד שיהא כרבו. ובברכות פ"ק (דף ח) מאי דכתיב (תהילים פ"ז:ב') אוהב ה' שערי ציון וגו' אמר הקב"ה אוהב אני שערים המצויינין בהלכה מכל בתי כנסיות ובתי מדרשות. והיינו דאמר רבי חייא בר אמי משמיה דעולא מיום שחרב בהמ"ק אין לו להקב"ה בעולמו אלא ד' אמות של הלכה בלבד:

וכיון שהודענו על מעלת התורה שהיא עיקר הכל ראוי שיחזיקו הגבאים בענין תלמוד תורה, ושישתדלו להעמיד התינוקות אל בית הספר כי הוא העיקר בלימוד התורה שאם אין גדיים אין תיישים. ועיקר התורה אינה אלא בימי הנערות. וכן אמרו במסכת אבות (פ"ג) בפרק בן זומא רבי אלישע בן אבויה אומר הלמד תורה ילד למה הוא דומה לדיו כתובה על נייר חדש והלמד זקן למה הוא דומה לדיו כתובה על נייר מחוק, הרי שהמשיל למוד האדם כשהוא נער לכתיבה שעל הנייר החדש שאינו נמחק לעולם כן הלמוד בימי הנערות לא ישכח לעולם, וכענין שאמר שלמה במדות הנער (משלי כ"ב:ו') חנוך לנער ע"פ דרכו וגו', והלומד בימי הזקנה המשילו לכתיבה שעל גבי נייר מחוק שהכתיבה הראשונ' נמחקה כבר ועבר זמנה וזו השנייה אינה מובנת כלל כן הלימוד בימי הזקנה כבר עבר זמנה ואין מתקיים בידו וסוף ששוכח, וכאותה שאמרו במס' שבת פ"ב (דף כא ב) נפקא מינה לגירסא דינקותא, ולפיכ' מנהיגי הקהל שבכל עיר ועיר חייבין להתעסק במלאכת המצוה הזו ואם הם נרפים בה נענשים הם בדבר. וכן הוא אומר (ויקרא ד':כ"ב) חטאת הקהל הוא וסמיך ליה אשר נשיא יחטא. למדך הכתוב מה שהקהל חוטאין אינו אלא חטא הגדולים כי הגדולים נתפסים בתטאת הקהל כיון שבידם למחות ולתקן. בא וראה כמה גדול כח לימוד תורה בתינוקות של בית רבן שכן אמרו במסכת שבת פרק כל כתבי הקדש (דף קיט ב) א"ר שמעון בן לקיש משום רבי יהודה אין העולם כולו מתקיים אלא בהבל פיהם של תינוקות של בית רבן, א"ל רב פפא לאביי דידי ודידך מאי א"ל אינו דומה הבל שיש בו חטא להבל שאין בו חטא וארו"ש וכו':

תפלה

חלק א

ה' אלהים צבאות שמעה תפלתי האזינה אלהי יעקב סלה (תהלים פד). פסוק זה אמרו דוד ע"ה והיה מתחנן להקב"ה שישמע תפלתו לפי שעם התפלה יתקרב אדם לבוראו, והנה דוד שריוה להקב"ה בשירות ותשבחות ריבה לפניו תפלות ותהלות מכל אשר היו לפניו וערך שלחן התפלה לכל באי עולם, וכיון שבא דוד באת תפלה לעולם כי הוא החזיק יסודותיה והדריך בה לכל הבריות ולימד דעת את העם איך יתנהגו בתפלה ובתחנה לפני אדון הכל. וגדול כח התפלה אפי' לשנות הטבע ולהנצל מן הסכנה ולבטל הנגזר. לשנות את הטבע ממה שכתוב (בראשית כ"ה:כ"א) ויעתר יצחק לה' וגו' הי' הכתוב ראוי לומר ותהי רבקה עקרה ויעתר יצחק לה' ויעתר לו מפני שראוי הי' להקדים הסבה שבשבילה באה התפלה. אבל נ"ל כי זה יורה כי אין העקרות עיקר הסבה אלא התפלה ולא בא העקרות אלא בשביל שתבא התפלה אם כן התפלה עיקר. ולכך רצה להקדים העיקר ולהתחיל בתפלה. אמרו במס' יבמות (פ"ו עד) מפני מה נתעקרו האמהות מפני שהקב"ה מתאוה לתפלתם של צדיקים, בארו לנו בכאן כי לא בא העקרות לאמהות אלא מפני התפלה וכשהתפללו בזה נשתנה הטבע בהן וילדו. וא"כ ה"ז מבואר שהתפלה יש לה כח לשנות הטבע, וכן להנצל מן הסכנה ממה שכתוב (תהילים ק"ז:כ"ג-כ"ד) יורדי הים באניות עושי מלאכה במים רבים המה ראו מעשי ה'. ויאמר ויעמד רוח סערה יעלו שמים ירדו תהומות נפשם ברעה תתמוגג ויצעקו אל ה' בצר להם. וכתיב בתריה יקם סערה לדממה ויחשו גליהם הרי שהתפלה מגינה על הסכנה. וכן כח התפלה לבטל הנגזר ואמרו בברכות (פ"ק דף י') מחזקיהו שהוסיף לו הקב"ה בכח תפלתו חמש עשרה שנה שנא' (ישעיהו ל"ח:ה') הננו יוסיף על ימיך חמש עשרה שנה, ומלת יוסיף היא מורה שהיה זמנו קצוב ונגזר שלא לחיות יותר. ויפה כח התפלה לבטל הנגזר, ואמרו בברכות (פ"ק דף י') אמר לו ישעיה לחזקיה אנא אמינא לך צו לביתך ואת אמרת לי הב לי ברתך כבר נגזרה גזירה, אמר לו בן אמוץ כלה נבואתך וצא כך מקובלני מבית אבי אבא אפי' חרב מונחת על צוארו של אדם אל ימנע עצמו מן הרחמים שנאמר (איוב י"ג:ט"ו) הן יקטלני לו איחל. ביארו לנו חכמי האמת בכאן כי התפלה מבטלת הנגזר במערכת הככבים, כי מה שאמרו בכאן כבר נגזרה גזרה ביאורו במערכת הכוכבים שמשם הגזרות והמשפטים באים לעולם השפל בכח עליון עליהם כי היה רואה כן בנבואתו, והוסיפו עוד באור שהתפלה למעלה מן הנבואה כלומר מן המקום שמשם תוצאות הנבואה לנביאים:

וצריך אתה לדעת כי מימות משה רבינו עד אנשי כנסת הגדולה היתה התפלה בישראל בלתי מסודרת בתיקון שוה לכלנו, שהיה כל א' וא' עושה מליצה ומתפלל לעצמו כפי ידיעתו וחכמתו וצחות לשונו, עד שבאו אנשי כנסת הגדולה ותקנו תפלה זו של שמונה עשרה כדי שתהיה תפלה מסודרת שוה לכל ישראל, וע"כ תקנו אותה בלשון פשוט ומובן יותר מדאי כדי שלא יתבלבלו הרעיונים בהבנת הלשון וכדי שיהיו כל ישראל שוין בה בין החכמים בין הטפשים, אמנם תקנו אותה בכונה גדולה ובהשגחה עצומה ולכך סדרו שלשה ברכות של שבח לפני התפלה והן אבות וגבורות וקדושת השם, ושלש ברכות לאחריה והן עבודה והודאה וברכת כהנים, וסדרו לנו באמצע י"ב ברכות ואח"כ תקנו ביבנה ברכת המינים כדי להשלים י"ג ברכות באמצע שהם כלל כל צרכי בני אדם וכל זה לא היה במקרה כי אם בעיון גדול מוכרח ומוצרך. ואם תסתכל בשם הגדול המיוחד המתחלק לי"ב צירופין והסימן בו ז"ה שמי לעולם תמצא שלשה ראשונים כנגדם אבות וגבורות וקדושת השם. שלשה כנגדם עבודה והודאה וברכת כהנים, הששה אמצעיים כנגד שש ברכות והם אתה חונן השיבנו, סלח לנו גאולה רפואה פרנסה. ויש להוסיף פנים ואחור בו' הנשארים שהם קבוץ גליות משפט צדק בנין מלכות תפלה, וברכת המינין אין בשם הזה כנגדו כי הוא כנגד מדה"ד אל הכבוד הרעים שבמזמור (תהילים כ"ט:ג') הבו לה' מוסף על י"ח הזכרות שבו ותקנו אותה כדי לעקור המינים שתהיה מדה"ד מתוחה כנגדם וכנגד האויבים, ונכלל עוד בזה הכנעת יצה"ר שבאדם שהוא מכלל האויבים והוא מחלק מדה"ד. ואתה הבן זה המעט וראה איך עשו החכמים זה בכונה ו' ברכות לצרכי בני אדם ו' לחזרת עטרה ליושנה ומלכות בית דוד למקומה ועם ברכת המינים הם י"ג, וזה שכל טוב העולם ומלואו בין צרכי בני האדם בין מתקון העולם במלכות שדי הכל משתלשל מן המדות ועליך להתפלל לעלת העלות יתעלה המשפיע כח במדות כענין שנאמר (דברים ד':ז') ומי גוי גדול אשר לו אלהים וגו'. ביאור הכתוב כי המדות קרובות לנו בכל קראנו לעלת העלות יתעלה, ויש לך לדעת כי י"ב צירופים של השם הגדול הוא שהזהירו רז"ל ואמרו זה שמי לעולם לעלם כתיב שלא יהא אדם הוגה את השם באותיותיו, ופירוש באותיותיו בכל אותיותיו והם הי"ב שהחכמים יקראו אותם שם רבא, והוא שאמרו בסנהדרין (פ"ו דף ס) אמר רבה שם בן ד' אותיות שם הוא פשיטא מהו דתימא עד דאיכא שם רבא קמ"ל:

כמה גדול כח התפלה שהרי אמרו רז"ל (ר"ה פ"ק דף י"ח) יפה צעקה לאדם בין קודם גזר דין בין לאחר גזר דין. ובמס' ברכות (פ"ק דף י') אמר חזקיהו כך מקובלני מבית אבי אבא אפי' חרב חדה מונחת לו על צוארו של אדם אל ימנע עצמו מן הרחמים שנאמר

(איוב י״ג:ט״ו) הן יקטלני לו איחל. ואפילו חלה ונטה למות ועשה דייתיקי יהיה זהיר בתפלה שכן מצינו במשה רבינו ע"ה דכתיב (דברים ג׳:י״ב) ואתחנן אל ה' וכבר הזכיר למעלה (שם) ועריו נתתי לראובני ולגדי. ואמרו במדרש תנחומא לימד משה לכל באי עולם שלא יאמר אדם הואיל והוא חולה ומסוכן ועשה דייתיקי וחלק כל נכסיו לא יאמר לא אתפלל אלא יתפלל שאין הקב"ה מואס תפלת כל בריה שהרי משה עשה דייתיקי והתפלל שנאמר (שם) ועריו נתתי לראובני ולגדי וסמיך ליה ואתחנן ע"כ:

כשישראל מתפללים הקב"ה מצוי להם שנאמר (שם ז) ובקשת משם את ה' אלהיך ומצאת. ועיקר כחן של ישראל אינו אלא תפלה שנאמר (בראשית כ״ז:כ״ב) הקול קול יעקב, ואמרו במדרש (ישעיהו מ״א:י״ד) אל תיראי תולעת יעקב למה נמשלו ישראל לתולעת מה תולעת זו מכה את הארזים בפיה והיא רכה ומכה את הקשה כך ישראל אין להם אלא תפלה ובכח תפלתם מכין את העכו"ם שנמשלו לארזים שנאמר (יחזקאל ל״א:ג׳) הנה אשור ארז בלבנון ומתגברין ונוצחין. ובפ"ק דברכות (דף ו ב) אמרו כל הרגיל לבא לבית הכנסת ויום א' לא בא הקב"ה שואל בו שנאמר (ישעיהו נ׳:י׳) מי בכם ירא ה' וגו' אשר הלך חשכים ואין נוגה לו אם לדבר מצוה הלך נוגה לו אם לדבר הרשות הלך אין נוגה לו, וביאור זה שהקב"ה מדקדק עם הצדיקים וזה שמחזיק במצוה גדולה כזו שהוא רגיל לבא לבית הכנסת ויום אחד הטרידוהו עניני הרשות ולא בא זה יורה שאין בטחונו גמור לפי שצריך הוא לידע שהתפלה יש לה עתים כענין שנאמר (תהילים ס״ט:י״ד) ואני תפלתי לך ה' עת רצון ומי יודע אם היה עת רצון באותו יום שפשע ולא בא ואלו היה בטחונו גמור על השלמות לא פשע יום אחד להניח התפלה ולעסוק בדבר הרשות, ויש לדון בזה ק"ו ממלך ב"ו כי רבים ילכו אחריו למצוא עת רצון. ובמדרש תהלים (שם כד) ה' אלהים צבאות שמעה תפלתי האזינה אלהי יעקב סלה. אמר רבי לוי אריסטוון זה נתן משה ליהודה שנאמר (דברים ל״ג:ז׳) שמע ה' קול יהודה ואל עמו תביאנו לפיכך שמעה תפלתי התפלה שאנחנו מתפללים בה שהוא י"ח ברכות תקנו אותם אנשי כנסת הגדולה כנגד י"ח פעמים שנזכרו האבות בתורה והוא שאמרו במדרש שמונה עשרה פעמים האבות כתובין בתורה, הראשון שבהם (בראשית נ׳:כ״ד) ואלהים פקוד יפקוד אתכם וגו' אשר נשבע לאברהם ליצחק וליעקב, והאחרון ויאמר ה' אליו זאת הארץ אשר נשבעתי לאברהם ליצחק וליעקב. רבי יוחנן אמר כנגד שמונה עשרה ציווין שכתוב בסוף ואלה שמות כאשר צוה ה' את משה י"ח פעמים. רבי סימון אומר כנגד שמונה עשר חוליות שבשדרה שנאמר (תהילים ל״ה:י׳) כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך. רבי שמעון אומר כנגד י"ח מזמורים שמראש תהלים עד (שם כ) יענך ה' ביום צרה

בסוף שמונה עשרה יענך ה'. רבי יהושע בן לוי אמר כנגד י"ח אזכרות שאמר דוד (שם כג) בהבו לה' בני אלים. ולמה בתעניות עשרים וארבעה כנגד ארבעה ועשרים רננות שאמר שלמה בשעה שנכנס לבית קדש הקדשים בתעניתו. ולמה בראש השנה תשע ברכות כנגד תשע אזכרות שאמרה חנה בתפלתה מן ותתפלל חנה ואילך, את מוצא שמונה עשרה מתפללים בכל יום ואין בכלן לשבחו של הקב"ה אלא שלש ראשונות ושלש אחרונות וי"ב ברכות כלן לצרכו של אדם. ולמה בשבת שבע על שם שנאמר (שם קיט) שבע ביום הללתיך אי זהו יום מיוחד שאין כיוצא בו הוי אומר זה השבת שהשבת ניתנה לקדושה ולמנוחה ולעונג, לכך תקנו שלש ראשונות ושלש אחרונות והמנוחה באמצע, אמר להן הקב"ה לישראל הוו זהירין בתפלה שאין לך מדה אחרת יפה הימנה שהיא גדולה מכל הקרבנות שנאמר (ישעיהו א׳:ט"ו) למה לי רוב זבחיכם יאמר ה' וגו' גם כי תרבו תפלה אינני שומע וגו', מכלל שהיא גדולה מכלן. על כן אסור לו לאדם להפסיק בתפלה ולשיח באותן מקומות שאסרו חכמים לשיח בהן והן בין ברכה לברכה ובין פרק לפרק בין אמן יהא שמיה רבא ליתברך בין קדוש לברוך בין גאולה לתפלה. ודרשו רז"ל במסכת ברכות מי שמפסיק ואינו סומך גאולה לתפלה למה הוא דומה לאוהבו של מלך שבא ודפק על פתחו של מלך יצא המלך מצאו שהפליג גם הוא הפליג, והמשל לומר כי כן האדם מקרבו להקב"ה ומרצהו בקילוסין ושבחין של גאולת מצרים והוא מתקרב אליו ובעוד שהוא קרוב אליו ויש לתבוע צרכיו הוא פוסק. אמרו במדרש ר' שמעון בן יוחאי אומר (דברים ז׳:י"ד) לא יהיה בך עקר ועקרה שלא תהיה תכלתך עקרה אלא שתהא נשמעת ותעשה פירות אימתי בזמן שאתה משים עצמך כבהמתך:

התפלה צריכה דמעה שכן אמר דוד (תהילים ל"ט:י"ג) שמעה תפלתי הי אל דמעתי אל תחרש, וכן מצינו בתפלתו של חזקיה (מלכים ב כ׳:ה') ויבך חזקיה בכי גדול ואמר לו הקב"ה שמעתי את תפלתך ראיתי את דמעתך, וכן בחנה כתיב (שמואל א א׳:י') ותתפלל על ה' ובכה תבכה:

תשובה

חלק א

דרשו ה' בהמצאו קראוהו בהיותו קרוב, יעזוב רשע דרכו ואיש און מחשבותיו (ישעיהו נ"ה:ו'-ז'). ידוע כי התשובה היא מכלל שבעה דברים שנבראו קודם שנברא העולם. ואלו הן תורה תשובה גן עדן גיהנם כסא הכבוד בית המקדש שמו של משיח, תורה מנין שנאמר (משלי ח׳:כ"ב) ה' קנני ראשית דרכו. תשובה מנין שנאמר (תהילים צ׳:ג') בטרם

הרים יולדו וגו' תשב אנוש עד דכא ותאמר שובו בני אדם, גן עדן שנאמר (בראשית ב':ח') גן בעדן מקדם, גיהנם מנין שנאמר (ישעיהו ל':ל"ג) כי ערוך מאתמול תפתה. כסא הכבוד מנין שנאמר (ירמיהו י"ז:י"ב) כסא כבוד מרום מראשון, ביהמ"ק שנאמר (שם) מקום מקדשנו, שמו של משיח שנאמר (תהילים ע"ב:י"ז) לפני שמש ינון שמו. וכבר ביארתי כל זה באות ר"ש ראש השנה, כי מחסדי הש"י על נבראיו שברא התשובה קודם שברא את העולם לפי שגלוי וידוע היה לפניו שעתיד אדם לחטוא ולפיכך הקדים לו רפואה למכה, וכבר ביארתי שם כי ז' דברים אלו נקשרים זה בזה קשר אחד וכל אחד מחייב לחבירו. וצריך אתה לדעת כי ענין התשובה הוא שיתחייב אדם שיתבונן בשפלותו ובפחיתות עצמו כי הוא עפר ואפר שחייו רמה ותולעה במותו, כי בזה תתקן לו יותר פעולת התשובה ויעשה תשובה שלימה בכונה רצויה וזכה, וכן מצינו באיוב שהיה מהביל ומפחית האדם בעיקר תולדתו. ובהיותו תמיד מזומן למקריים הוא שאמר (איוב יג) אדם ילוד אשה וגו' כציץ יצא וימל וכו'. ויתכן לומר כי הזכיר איוב בכתוב הזה חמשה מן הפחיתיות, האחד שיסודו של אדם עפר מן האדמה ומי שיסודו הבל אין צריך לומר הבנין שהוא נשען עליו, וזהו (תהילים קמ"ד:ד') אדם להבל דמה, וכל מקום שנזכר אדם לשון יריעות הוא, ומטעם זה מצינו ביחזקאל אחר שסיים פרשת המרכבה שהזכיר (יחזקאל ד':א') ואתה בן אדם ודרשו ז"ל שהיה יחזקאל מתגאה בעצמו על שראה מעשה מרכבה אמר לו הקב"ה ואתה בן אדם אל תגיס עצמך בן אדם אתה. הב' שהוא ילוד אשה שכל עניניו לכלוך. וכמו שאמרו רז"ל (שבת דף קנב) אשה חמת מלא צואה ופיה מלא דם והכל רצין אחריה. הג' שהוא קצר ימים כי היה אפשר שיהיה ילוד אשה ויאריך ימים כענין הדורות הקדמונים שהאריכו שנים מאתים וג' מאות וארבע מאות. הד' שהוא שבע רוגז כי אפשר שיחיה חיים קצרים ברבוי הצרות והדאגות. הה' כי תכף שהוא מת אין הודו נשאר בו אפי' רגע כי צורת פניו משתנית מיד זהו (איוב יג) כציץ יצא וימל כי תכף שיצא הוא נכרת מיד:

ודרשו בפסיקתא גדול כחה של תשובה שבטלה את השבועה ובטלה את הגזרה, בטלה את השבועה שנאמר (ירמיהו כ"ב:כ"ד) חי אני נאם ה' כי אם יהיה כניהו בן יהויקים חותם על יד ימיני, וכתיב (חגי ב':כ"ג) ביום ההוא אקחך זרובבל בן שאלתיאל עבדי נאם ה' ושמתיך כחותם, בטלה את הגזרה שנאמר (ירמיהו כ"ב:ל') כה אמר ה' כתבו את האיש הזה ערירי וגו' וכתיב (ד"ה א ג) ובני יכניה אסיר שאלתיאל בנו. אסיר שנולד בבית האסורים שאלתיאל שממנו הושתלה מלכות בית דוד. ועל זה אמר הנביא בכאן (ישעיהו נ"ה:ו') דרשו ה' בהמצאו וגו'. יאמר דרשו ה' בדברים שהוא נמצא בהם זהו

בהמצאו, קראוהו בהיותו קרוב בדברים שהוא נמצא אליכם, והדברים הללו הם דרכי התשובה וההכנעה והשפלות שגם הן מכללם. ודרשו רז"ל (ר"ה י"ח) דרשו ה' בהמצאו אלו עשרה ימים שבין ר"ה ויוה"כ כלומר שהקב"ה נמצא ליחיד בימים אלו יותר משאר ימים. יעזוב רשע דרכו הוא הכופר בהקב"ה כענין שכתוב (תהילים י':ד') רשע כגובה אפו וגו' ויאמר הכתוב כי אפילו מי שכופר בעיקר וחושב שאין אלהים ישוב מדרך הרע והקב"ה ירחמהו ויסלח לו. ומפני שהאדם חוטא במחשבה ובמעשה אמר דרכו ואמר מחשבותיו. ומה שאמר ואל אלהינו כי אין צריך לומר במדת רחמים כמו שאמר וישוב אל ה' כי אפי' במדת הדין ירבה לסלוח וזהו ואל אלהינו כי ירבה לסלוח. וכן אמרו במדרש (הושע יד) שובה ישראל עד ה' עד שהוא עומד במדת רחמים ואם לאו אלהיך עד דלא יתעביד סניגוריא קטיגוריא:

ובמדרש שיר השירים ה':ט"זשישירים רבה (שיר ה) חכו ממתקים וכלו מחמדים זה דודי וזה רעי. זה שאמר הכתוב (עמוס ח) כה אמר ה' אל בית ישראל דרשוני וחיו יש לך חיך מתוק מזה. ובשוב רשע מרשעתו ועשה משפט וצדקה יש לך חיך מתוק מזה. אמר ריש לקיש ובתוהה על הראשונות, ולא עוד אלא שכל עבירות שעשה הקב"ה מונה אותן זכיות הדא הוא דכתיב (תהלים מט) מור ואהלות קציעות כל בגדותיך כל בגידותיך שבגדת בי הרי הן לפני כמור ואהלות, ועוד במדרשו דרשו ה' בהמצאו למדנו שהקב"ה פעמים נראה פעמים אינו נראה פעמים שומע פעמים אינו רוצה לשמוע פעמים עונה פעמים אינו עונה פעמים נדרש פעמים אינו נדרש פעמים מצוי פעמים אינו מצוי פעמים קרוב פעמים אינו קרוב כיצד נראה למשה שנאמר (שמות ל"ג:י"א) ודבר הי אל משה פנים אל פנים חזר ונעלם ממנו כשאמר (שם) הראני נא את כבודך. נראה לישראל בסיני שנאמר (שם כד) ויראו את אלהי ישראל, וכתיב (שם) ומראה כבוד ה' כאש אוכלת. חזר ונעלם מהם שנאמר (דברים ד':י"ד-ט"ו) ונשמרתם מאד לנפשותיכם כי לא ראיתם כל תמונה. כשהיו ישראל במצרים בשעבוד פרך כתיב וישמע אלהים את נאקתם כיון שחטאו מה כתיב (שם א) ולא שמע ה' לקולכם וגו'. ענה לשמואל במצפה שנאמר (שמואל א י':י"ז) ויצעק שמואל ויענהו חזר ולא ענהו שנאמר (שם טז) ויאמר ה' אל שמואל עד מתי אתה מתאבל וכו', ענה לדוד שנאמר (תהילים ל"ד:ה') דרשתי את ה' וענני חזר ולא ענהו שנאמר (שמואל ב י"ב:ט"ז) ויצם דוד צום ובא ולן ושכב ארצה וגו', ובזמן שישראל עושין תשובה מצוי להם שנאמר (דברים ד':כ"ט) ובקשתם משם את ה' אלהיך ומצאת כי תדרשנו וגו', לא עשו תשובה מה כתיב בצאנם ובבקרם ילכו לבקש את ה' ולא ימצאו, פעמים קרוב שנאמר (תהילים קמ"ה:י"ח) קרוב ה' לכל קוראיו פעמים

אינו קרוב שנאמר (משלי ט"ו:כ"ט) רחוק ה' מרשעים, דרשו ה' בהמצאו משל למה הדבר דומה למלך שאמר לעבדיו צאו והכריזו בכל ממשלתי שאני יושב ודן דיני ממונות כל מי שיש לו עסק עם חברו יבא לפני ואני דן אותו לכף זכות עד שלא אשוב לדון דיני נפשות, כך הקב"ה אמר לישראל בני הוו יודעין שאני דן את העולם כולו בארבעה פרקים בשנה, בפסח על התבואה בעצרת על פירות האילן ובחג על המים ואדם נידון בראש השנה בג' פרקים אלו יושב אני לדון דיני ממונות להעשיר או להעני להרבות או למעט, אבל ר"ה זמן דיני נפשות הוא אם למות אם לחיים, אם עשיתם תשובה לפני אני מקבל אתכם ואדון אתכם לכף זכות ששערי שמים פתוחים ואשמע תפלתכם ואני משגיח מן החלונות מציץ מן החרכים עד שלא אחתום גזר דין ביוה"כ לכך נאמר דרשו ה' בהמצאו, אמר ר' ישמעאל בר נחמני א"ר יונתן משל למה הדבר דומה למלך שהיה דר במדינה והיו בני המדינה מכעיסין אותו כעס גדול מה עשה המלך יצא מן העיר רחוק מעשרה מילין ועמד לו ראהו אדם אחד אמר לבני העיר דעו וראו שהמלך בכעס עליכם והוא רוצה לשלוח לגיונות על העיר להחריבה צאו ופייסוהו ויחזור אצלכם עד שלא ירחק מכם, פקח אחד היה שם אמר להם שוטים עד שהיה אצלכם לא בקשתם אותו ועכשיו קודם שירחק צאו אצלו אולי יקבל אתכם לכך נאמר דרשו ה' בהמצאו, דרשו ה' בהמצאו אלו עשרה ימים שבין ראש השנה ליוה"כ שהוא שרוי ביניכם, וכן אמר יחזקאל (מג) והקיר ביני וביניהם הוי אומר קראוהו בהיותו קרוב:

דרשו רז"ל על דוד (שמואל ב כ"ג:א') נאם דוד בן ישי ונאם הגבר הוקם על שהקים עולה של תשובה והוא ענין בת שבע שהתודה בו ולא נתבייש לומר חטאתי כשבא אליו נתן הנביא ואמר לו משל הכבשה על בת שבע, וזה הוא שאמר (שם יב) ולרש אין כל כי אם כבשה אחת קטנה אשר קנה מפתו תאכל ומכוסו תשתה וגו'. והשיב לו דוד ואמר (שם) חי ה' כי בן מות האיש הזה, ואת הכבשה ישלם ארבעתים וגו'. והנה דוד דן אותו בשני דינין מיתה ותשלומין, ודבר ידוע שאין אדם מת ומשלם משום דכתיב (שמות כ"א:כ"ב) ולא יהיה אסון ענוש יענש הא אם יהיה אסון לא יענש. אבל הענין כי דוד נסתפק בדברי נתן הנביא אם היו דבריו דרך משל וחידה על אחד משרי העם שלקח אשת חבירו או היה הענין ממש. ועל כן השיב לשניהם כי אם היה דרך משל על לוקח אשת חבירו על זה אמר חי ה' כי בן מות הוא, ואם אולי היה ממש על זה אמר ואת הכבשה ישלם ארבעתים. כי כן בדין התורה מי שגנב וטבח (שמות כ"א:ל"ז) ארבע צאן תחת השה, ואחר המשל הזה ושהודיע שהוא החוטא השיב דוד ואמר חטאתי לה':

והנה מרע"ה אדון כל הנביאים הבטיח בני ישראל בגלות כי בזכות שיחזרו בתשובה הקב"ה יגאלם ויקבצם מד' רוחות העולם הוא שאמר (דברים ל':א') והיה כי יבואו עליך כל הדברים האלה וגו' (שם) ושבת עד ה' אלהיך ושמעת בקולו, וכתיב אחריו ושב ה' אלהיך את שבותך ורחמך ושב וקבצך מכל העמים:

תענית

חלק א

יודע צדיק נפש בהמתו ורחמי רשעים אכזרי (משלי י"ב:י'). ידוע כי החכמים הקדומים אשר דברו בענין הנפש וסודה ועשו בזה ספרים הרבה אין קץ נחלקו בה לשתי כתות. כת סוברת כי נפש האדם אחת ויש בה ג' כחות כח הבהמי וכח הצומח וכח המשכיל. ושלש כחות אלו נקראים נפש, וכת סוברת כי יש באדם שלש נפשות והן נפשות שונות כל אחת ואחת לעצמה. הנפש הבהמית לעצמה והצומחת לעצמה והשכלית לעצמה. הנפש הבהמית בה ישתתף האדם עם שאר בעלי נפש התנועה והן הבהמות והחיות והעופות, והיא הנפש המתאוה לאכול והכועסת והמבקשת שררה וכבוד ושאר תענוגי הגוף והיא הנקראת נפש ורוח שכתוב (דברים י"ב:כ') כי תאוה נפשך לאכול בשר וכתיב (קהלת ז':ט') כל רוחו יוציא כסיל וכתיב (משלי כט) אל תבהל ברוחך לכעוס, ומשכן הנפש בכבד. הנפש הצומחת בה ישתתף אדם עם האילנות והצמחים ועניה וכחה באה להגדיל ולהצמיח כל גוף ולהרחיבו ויש לה זמן לגידולה ואין משכנה במקום המיוחד עם הגוף. הנפש השכלית בה ישתתף עם אלהין די מדרהון עם בשרא לא איתוהי והם השכלים הנפרדים העליונים, ומשכן הנפש הזאת במוח והיא הנקראת נשמה שהיא יודעת את בוראה ומהללת אותו תמיד שנאמר (תהילים ק"נ:ו') כל הנשמה תהלל יה וכן כתיב (בראשית ב':ז') ויפח באפיו נשמת חיים. וכתיב (ישעיה נו) ונשמות אני עשיתי. הרי שהכתובים מיחסים הנשמה הזאת להקב"ה לפי שעיקר בריאתו של אדם אינו אלא בשבילה, ומצינו לרבותינו הקדושים חכמי התלמוד ז"ל מאמר אחד נוטה לדעת האומרים שהנפשות שונות, והוא מה שאמרו בסנהדרין פ' ארבע מיתות ב"ד (דף סה ב) רבה ברא גברא שדריה לקמיה דר' זירא הוה משתעי ליה ולא מהדר א"ל דמן חבריא את תוב לעפרך, ביארו לנו בכאן כי רבה בחכמתו הגדולה שברא האדם ההוא בחכמת ספר יצירה מכח גלגול אותיות האלפ"א בית"א הטיל בו נפש התנועה אבל לא היה בו כח להטיל בו נפש השכלית שהדבור ממנה וזה יורה שהנפשות שונות, אמנם נראה כי דעת התורה הוא בנפש האדם שהיא נפש אחת שיש בה שלש כחות וכל כח וכח נקרא

נפש. וידוע כי מעלת הצדיק על הרשע אינה אלא בהכנעת הנפש הבהמית ובהתגברות הנפש השכלית. ועיקר התורה כלה ויסודה הוא שישבר אדם תאותיו ויכניעם וישיבם עד דכא עד שיביאם בשעבוד הנפש השכלית. והעושה זאת ומגביר שכלו על תאותו ומשבר ומכניע הנפש הבהמית שלו הוא הנקרא צדיק, וע"ז אמר שלמה בכאן יודע צדיק נפש בהמתו. לימדך הכתוב כי יקרא צדיק כל מי שמכניע נפש בהמתו כלומר נפש הבהמית שלו ומלת יודע מלשון (תהילים קל"ח:ו') וגבוה ממרחק יידע וכן (שופטים א) ויודע בהם את אנשי סכות, ודבר ידוע שהסבה הגדולה שבהכנעת הנפש הבהמית הוא התענית, כי האדם בטבעו כשיחסר לחמו רגע שהוא צריך אליו יהרסו כחותיו. וכאשר יצום ויתענה הכח הבהמית תשש והחומר מדלדל ובאותה שעה יהל עליו אור השכל ויכוין אל האמת ותהיה עבודתו רצויה ותפלתו מקובלת. ולכך צותה התורה ביום דין הנפשות להתענות והוא יוה"כ לפי שהמאכל והמשתה סבה לגסות הטבע ולגודל הלב ויבא אדם מזה שישכח את השם וכענין שכתוב (הושע י"ג:ו') שבעו וירם לבם על כן שכחוני, וכיון שהיום ההוא מיוחד לכפרת העונות ולדיני הנפשות אין ראוי שיתעסק אדם בדבר שיוכל למנוע ממנו הכפרה ההיא ולקבוע את נפשו, ולכך נצטוינו בענוי הנפש ביום המקודש ההוא הוא שאמר הכתוב (ויקרא כ"ג:כ"ז) ועניתם את נפשותיכם. ובאה הקבלה לרבותינו ז"ל בעינוי זה שהוא עינוי של רעבון ממה שכתוב (דברים ח':ג') ויענך וירעיבך שאם לא כן הייתי אומר שהענוי הזה הוא שיענה אדם את עצמו ביגיעה רבה ועמל כבד כגון טעינת הקורות והדברים הכבדים וזולתם כי זה בכלל ענוי הנפש כיון שאין הכתוב מבאר ממעת האכילה אלא שמזהיר על העינוי פעמים רבות ואומר (ויקרא ה) ועניתם את נפשותיכם (שם) תענו את נפשותיכם (שם) כי כל הנפש אשר לא תעונה ואין באחד מהם כתוב איסור האכילה בפירוש, אבל הקבלה לרבותינו ז"ל היא נר מאיר אל עבר פנינו שביארו לנו העינוי הזה ואמרו (יומא פ"ח דף עז) כתיב הכא ועניתם וכתיב התם ויענך וירעיבך מה התם עינוי דרעבון אף הכא נמי עינוי דרעבון, והועילו אותנו בגזירה שוה זו שאין להבין עינוי זה בטעינת הדברים הכבדים שאם כן היה לו לומר ועניתם את גופכם אבל עתה כשאמר ועניתם נפשותיכם הוא כולל עינוי הגוף והנפש, עינוי הגוף מן הרעבון כמו שבא בקבלה, ועינוי הנפש ממחשבות רעות כלומר שיענה נפשו מן המחשבות והרהורים כי הם קשים על נפש השכלית יותר מן העבירה עצמה:

ומן הידוע כי עינוי הנפש הוא עיקר, לא עינוי הגוף שיענה אדם את גופו בצום ובתענית ולא יענה את נפשו מן ההרהור הרע זה חוטא ואין לו זכות מאותו תענית. ועל כיוצא

בזה הזכיר ישעיה ע"ה (ישעיהו נ"ח:ד') הן לריב ומצה תצומו ולהכות באגרוף רשע לא תצומו כיום להשמיע במרום קולכם, ואומר (שם) הכזה יהיה צום אבחרהו יום ענות אדם נפשו הלכוף כאגמון ראשו ושק ואפר יציע הלזה תקרא צום ויום רצון לה'. ביאר בזה שעינוי הגוף בלעדי עינוי הנפש אינו כלל עיקר יום רצון לה'. אבל העיקר הוא עינוי הנפש והוא שיענה נפשו מן המחשבות הרעות ומפעולות הרשעה וזהו שאמר (שם) הלא זה צום אבחרהו וכתיב (שם) הלא פרוס לרעב לחמך. אמר אין הכונה שתרעיב את גופך אלא שתשביע את הרעבים לא שתענה את גופך בצום ובתענית, זהו שאמר (שם) ומבשרך לא תתעלם כי אסור לך שתתעלם מבשרך לענותו תמיד כי אין עיקר הכונה בזה אלא בעינוי הנפש, ודע לך שהוא כן שכן מצינו שהקילה תורה בעינוי הגוף בחולה שיש בו סכנה שאמרו רז"ל מאכילים אותו דבר האסור לו או מאכילין אותו ביו"ה ואמרו על זה (יומא פ"ח דף פ"ה ב) חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה, ולא הקילה בעינוי הנפש כלומר שאם היתה קשורה נפשו בתאות הערוה והוא מסתכן בדבר אין להתיר לו כלל ואע"פ שימות בשביל זה, והוא שאמרו (סנהדרין פ"ח דף עה) מעשה היה ושאלו לרופאים ואמרו אין לו תקנה עד שתבעל לו ואמרו חכמים ימות ואל תבעל לו תספר עמו מאחורי הגדר ימות ואל תספר עמו. והא למדת שעיקר הכונה הוא עינוי הנפש לא עינוי הגוף בלבד. ואמנם עינוי הגוף עם עינוי הנפש הוא התענית המקובל והצום הנבחר והוא חשוב קרבן וגדול שכרו מן הקרבן שהקרבן בממונו והתענית בגופו שהרי חלבו ודמו מתמעט:

וראוי לאדם בתעניתו שיתאונן על חטאיו ושיוריד עליהם דמעות כי הדמעות יוצאות ממעמקי ההכנעה והכונה הרצויה והם עדות על לב נשבר ונדכה, ועם הדמעה תפלתו של אדם נשמעת שכן אמר דוד ע"ה (תהילים ל"ט:י"ג) שמעה תפלתי ה' וגו' אל דמעתי אל תחרש, וכן בתפלתו של חזקיהו כתיב (מלכים ב כ':ג') ויבך חזקיהו בכי גדול, וכן בתפלת חנה כתיב (שמואל א א':י') ותתפלל על ה' ובכה תבכה ומתוך הדמעה נתקבלה תפלתה, והדמעה עם התענית דוגמת נסוך המים עם הקרבן, וכאשר יאמץ אדם את עצמו בתפלה ודמעה יחדו יהיו תמים לפני ה' ביום התענית ומובטח לו שתהיה תפלתו נשמעת, אם אין בידו מאותן כ"ד דברים המעכבים את התשובה, וזהו שאמר הנביא (ישעיהו נ"ח:ד') לא תצומו כיום וגו', למדנו שהתענית הראוי גורם שהתפלה נשמעת במרום וזהו עיקר כונת התענית, ומצינו שעל ידי התענית נשמעה תפלתן של ישראל ונגאלו בימי אחשורוש ממות לחיים והוא שצותה אסתר (אסתר ד':ט"ז) וצומו עלי ואל תאכלו ואל תשתו שלשת ימים וגו':

וזה עיקר כונת התורה הן בתפלות בתעניות ובצדקות הכל להכניע הנפש הבהמית ולהמשך אחר הנפש השכלית בעבודת השי"ת, וע"ז אמר יודע צדיק נפש בהמתו כי כן בהמתו של צדיק שהוא מכניע נפש הבהמית שלו כדי שתתעלה נפש השכלי, אבל הרשע הוא בהפך לא די שאין מכניע נפשו הבהמית אלא שהוא מרחם להשביע אותה בכל תאותיה, ואיש אשר אלה לו אכזרי הוא על נפשו השכלית, זהו ורחמי רשעים אכזרי, כי הרחמנות על הנפש המתאוה אכזריות הוא על נפש השכלית כי התאוות הן הן המסך המבדיל והמונע מלהשיג המושכלות. ודרז"ל ק"כ תעניות עשה משה בהר ולא הניח גדר ולא מחיצה שלא קרעה, והגדר והמחיצה אין להבין אותו ברקיע אלא בחומר הגוף, והכונה שהגביר שכלו על גופו והיה נכון לקבל המושכלות ולא היה חומרו מעכב ההשגה כי החומר הוא הגדר והמחיצה והמסך המונע את האדם מן ההשגה, ולעתיד לבוא יתהפכו כל הצומות לימים טובים שכן הבטיח הנביא ואמר (זכריה ח׳:י״ט) כה אמר ה' צבאות צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה ולמועדים טובים והאמת והשלום אהבו:

תפלין

חלק א

ראשך עליך ככרמל ודלת ראשך כארגמן מלך אסור ברהטים (שיר השירים ז׳:ו׳). דבר ידוע כי הדעות האמתיות כגון דעת אמונת חדוש העולם ודעת ההשגחה הפרטית במין אדם וכן דעת שהשכינה דבקה בישראל הדעות האלהי וכיוצא בהן לא תשלמנה כי אם בפעולות שיעשה האדם בידים ועם הפעולה תהיה הדעת ההיא קבועה בלב, דעת אמונת החדוש צריכה לפעולה והיא מצות השבת שעם הפעולה ההיא תשלם פעולת אמונת החדוש, וכן דעת ההשגחה הפרטית הדבקה במין אדם צריכה לפעולה והיא מצות המזוזה שמתוכה יתבאר לאדם ענין השמירה וההשגחה העליונית הפרטית המקפת את האדם, ושאין העולם השכל נמסר לכחות העליונים כדעת חכמי המחקר. וכן דעת רז"ל שהשכינה דבקה בישראל צריכה לפעולה והיא מצות התפילין כי מצות התפילין אות היא שהשכינה דבקה עמנו ושהיא מקפת כל הקצוות, וכדי שתהיה הדעת הזאת רשומה בלבבות נצטוינו לעשות בזה פעולה שתהיה זכרון לאותותיו ולמופתיו אשר הגדיל לעשות עמנו, ושנניח אותו זכרון בשני איברים המיוחדים שהם שרשי המחשבה ועיקרי כל הפעולות והן הלב והמוח, ושיהיי רצועות התפילין מקיפות את הראש ולכך נקראו התפילין טוטפות שהוא לשון פאר ותכשיט מלשון החכמים שאמרו ולא בטוטפת שהוא

לשון פאה פרק במה אשה יוצאה (שבת דף נז) כי הוא התכשיט שהאשה מתקשטת ומתפארת בו, וזה להורות שאנו עם מקבלי התורה מתפארים בשכינה שבה תפארתנו כענין שכתוב (תהילים פ"ט:י"ח) כי תפארת עזמו אתה. והשכינה ג"כ מתפארת בנו כענין שכתוב (ישעיהו מ"ט:ג') ישראל אשר בך אתפאר. וכדי להודיע על גודל הפלגת הדבקות הוצרכו חכמי האמת לומר שהקב"ה מניח תפילין, ילמדו דעת את העם כי כשם שאנו עמו וצאן מרעיתו מתפארים בו בסיפור יחודו ונפלאותיו ומופתיו שעשה עמנו במצרים, כן הוא יתברך מתפאר בנו ומספר יחודנו שאנחנו גוי אחד בארץ מיוחד לחלקו, והוא שדרשו בפ"ק דברכות (דף ו) בתפילין דמארי עלמא מה כתיב בהו (דברי הימים א י"ז:כ"א) ומי כעמך ישראל גוי אחד, ומקשי שם ומי משתבח קב"ה בשבחייהו דישראל אין דכתיב (דברים כח) את ה' האמרת היום וה' האמירך היום א"ל הקב"ה לישראל בני אתם עשיתוני חטיבה אחת בעולם שנאמר (שם ו) שמע ישראל ה' אלהינו וגו' אף אני אעשה אתכם חטיבה אחת בעולם שנאמר (דברי הימים א י"ז:כ"א) ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ. נמצאת למד כי כונת התפילין בנו גם בהקב"ה הכל ענין אחד ורמז א', כי בנו הם אות על יחודו ובהקב"ה הם אות על יחודנו שהוא יתברך מתאחד עמנו גם אנחנו עמו וצאן מרעיתו, ואם כן פעולת מצות התפילין כדי לאמת הדעת ההיא שהשכינה דבקה בישראל. ולכך תמצא במצות התפילין רמז לשכינה והוא השי"ן שאמרו עליה חכמי האמת שי"ן של תפילין הלכה למשה מסיני:

יש מתרשלין במצות תפילין שאינן זהירין בהנחתן מפני שחושבין שהתפילין צריכין קדושה וטהרה יותר מדאי ואין לאל ידם להתקדש ולהטהר כל כך שיהיו ראוים להניחם. והנה הם טועים במחשבה זו וחוטאים חטא גדול שלא בכונה אלא בתמימות לב, שהרי מצינו ס"ת מקודש וחמור יותר מן התפילין וכל אחד ואחד מישראל עולה וקורא בתורה וראוי הוא לכך ואין אדם מישראל נמנע מזה מפני קדושת ספר תורה. ואם בספר תורה כך אין צריך לומר בתפילין שיש בהן ארבע פרשיות של תורה בלבד, כי כיון שהוא נזהר ממה שהזהירו רבותינו ז"ל שלא יישן בהם ולא יפיח בהן ולא יכנס בהן לבית הכסא וכן יזהר שלא יניחם כשיש לו חולי מעים די לו בכך ועשה בזה הזהירות הראוי, וכן אמר הכתוב (תהילים ס"ח:י"ד) אם תשכבון בין שפתים כנפי יונה נחפה בכסף כלומר אע"פ שאתם בגלות ושוכבין בין שתי האומות ארם וישמעאל יש לכם להשתדל במצות תפילין ושתעשה בהן כנפי יונה. ודרשו רז"ל במס' שבת (דף מט) פעם אחת גזרה מלכות הרשעה שמד על ישראל שלא להניח תפילין והיה אלישע בעל כנפים מניח תפילין פעם אחת ראהו קסדור אחד רץ מפניו רץ אחריו לקח תפילין בידו וכשהגיע אצלו אמר לו

מה בידך אמר לו כנפי יונה פתח ידו והפריחן ובשביל נס שנעשה לאותו צדיק היו קורין אותו אלישע בעל כנפים. ומאי שנא כנפי יונה דמתילא כנסת ישראל ליונה שנא' (שם) כנפי יונה נחפה בכסף מה יונה כנפיה מגינות עליה כך ישראל מצות מגינות עליהן. וידוע שכל זמן שהאדם נזהר בהן הזהירות הראוי חובה עליו להניחן והוא עובר בהן אם אינו מניחן. כי מאחר שאין לו טענה שיוכל להפטר אינו נמלט מאחת משתים, או שיהיה פושע במצוה או שיהיה מורד וכבר מנו רז"ל (ר"ה פ"ק דף יו) קרקפתא דלא מנח תפילין מעולם פושעי ישראל בגופן, ולמדונו בזה כי מי שרובו עונות ויש באותן עונות עון זה שלא הניח תפילין מחמת מרד אי אפשר לו בשום פנים שינצל מעונש גיהנם שכן אמרו לא סגיא דלאו הכי. שנאמר (זכריה י"ג:ט') והבאתי את השלישית באש:

ומעתה כל מי שחננו השם דעה ובינה והשכל ונתן לו עינים לראות ואזנים לשמוע צריך הוא שיתבונן בגודל כח מצות תפילין כיון שהמורד בה ענשו חמור כל כך עד שמים יגיע שהוא נמנה מכלל עון פושעי ישראל בגופן אשר לא יצילו את נפשם מיד להבה, ועל כן יצטרך שתהיה המצוה הזאת רגילה בישראל ושתהיה מוחזקת בידם, כי כן היתה בכל הזמנים כלן היו הכל זהירין וחרדין במצות תפילין ובמצות ציצית וזולתם, אבל מיום שגברו הצרות ונתדלדלו הדורות וגזרו שמד שכל מי שיניח תפילין יפצעו את מוחו הוצרכו ישראל להתרשל במצוה זו מפני הסכנה ולא מסרו עצמן עליה כמצות המילה ועל כן היא מרופה בידם היום, ומצות המילה שמסרו עצמן עליה עדיין היא מוחזקת בידן וכל מצוה שלא מסרו עצמן עליה היא מרופה בידן, וכיון שביד האדם לקיים מצוה זו אין לאחד מישראל שימנע מזה על המחשבה שהזכרתי למעלה, כי כל אדם ראוי להניח תפילין כל זמן שהוא בריא וגופו טהור מן החולי והמדוה, ואין צריך עכ"פ שיהיה לו גוף נקי כאלישע בעל כנפים, הוא שטועין בו הרבה בני אדם מהמון ישראל גם קצת מן היודעים שחושבין שאין כל אדם ראוי למצות תפילין אלא א"כ הגיע למדרגת אלישע בעל כנפים שנעשה לו נס ושיהיה לו גוף נקי כמוהו. וזו היא הסבה שהמצוה הזאת מרופה בידם ולא יחזיקו בה, ולא ידעו ולא יבינו כי אין המאמר הזה אמור אלא בשעת השמד שאם המניח תפילין הוא כדאי ובטוח על עצמו שיעשה לו נס כאלישע בעל כנפים יש לו להניח תפילין בשעת שמד ואם לאו אין לו להניחם מפני הסכנה, אבל שאר כל המון ישראל שלא בשעת הסכנה חייבים להניח, וכל ישראל ראוים לכך כי כל העדה כלם קדושים, או יהיה ביאור המאמר לענין הנחתן כל היום כלו וזהו לשון גוף נקי שאם יש לו גוף נקי כאלישע ונזהר בהם הזהירות הראוי חייב להניחם כל היום כלו כמו שהיה עושה אלישע, אבל אם אין לו גוף נקי כמוהו די לו להניחן בשעות ידועות,

ואין צריך לומר הגדולים שהם חייבין במצות תפילין ושהיא מצוה מוטלת עליהם, כי גם הקטנים צריכין להניחן כדי לחנכן במצות וכן אמרו במס' סוכה (פ"ג דף מ) קטן היודע לשמור תפילין אביו לוקח לו תפילין:

ועתה יש לנו לבאר חיוב מצות התפילין ומצות הנחתן ומקום הנחתן וזמן הנחתן וביאור שכרן. חיוב המצוה הזאת גדול שהיא שקולה כנגד כל המצות שבתורה. ויש בזה רמז בתפילין שי"ן של ג' ראשין ושי"ן של ד' ראשין שהם מספרם ת"ר ושתיהן מלה אחת שקורין אותה שש הרי תר"ו ושבעה ראשין שלהן הרי תרי"ג. ודרשו רז"ל בברכות (דף יד:) אמר עולא כל הקורא ק"ש בלא תפילין כאלו מעיד עדות שקר בעצמו, והוא כנוי להקב"ה שהוא כאלו מעיד עליו שלא צוהו מצוה זו מעולם, או יהיה בעצמו ממש כשאינו מקיים מה שמוציא מפיו. א"ר יוחנן כאלו הקריב תודה בלא מנחה זבח בלא נסכים, א"ר יוחנן הרוצה לקבל עליו עול מלכות שמים שלימה יפנה ויטול ידיו ויניח תפילין ויקרא קריאת שמע ויתפלל וזו היא מלכות שמים שלימה, וא"ר יוחנן כל הנפנה ונוטל ידיו ומניח תפילין וקורא קריאת שמע ומתפלל מעלה עליו הכתוב כאלו בנה מזבח והקריב עליו קרבן שנאמר (תהילים כ"ו:ו') ארחץ בנקיון כפי ואסובבה את מזבחך ה', וביאור זה כי העושה דברים הללו ממשיך אליו המדות כענין המקריב קרבן, ויש במצות התפילין שם של שדי אות שי"ן בקומט התפר ואות דל"ת ויו"ד ברצועות, דל"ת בקשר של ראש ויו"ד בקשר של יד, ויש לכל זה טעם נפלא וענין עצום עיקרי. וכבר דרשו רז"ל (מנחות דף לה) אמר אביי שי"ן של תפילין הלכה למשה מסיני, ואמר אביי דל"ת של תפילין הלכה למשה מסיני, ואמר אביי יו"ד של תפילין הלכה למשה מסיני, ותניא (דברים כ"ח:י') וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך וגו' כלומר כי שי"ן עליך ויראו ממך, לפי שאות שי"ן רמז לשכינה וארבעה בתים לארבע חיות המרכבה העומדים לד' רוחות העולם, ויתבאר לנו מזה כי השכינה משפעת כח לד' חיות הקודש ולארבע רוחות העולם וכן מעלה ומטה, מפני זה הרצועות מקיפות את הראש ומתחברות למעלה ומשתלשלות ויורדות למטה כי כן השכינה מקפת לכל ומנהגת את הכל מעלה ומטה, ואם כן מתוך מצות התפלין אנו למדין שהשכינה דבקה בישראל. ולכך הזכיר שלמה בכאן ראשך עליך ככרמל ודלת ראשך כארגמן מלך אסור ברהטים. ראשך עליך ככרמל ירמוז על מצות תפלין של ראש שבהם אות השי"ן חקוקה, ודלת ראשך כארגמן על קשר של תפלין שהוא כמין דל"ת, מלך אסור ברהטים ירמוז על היו"ד, ורמז לך בכתוב הזה שם של שדי. וגילה לך החכם בכאן כי מתוך מצות התפלין המלך הוא קשור ודבוק עמנו כי המצוה הזאת פעולה שהיא מאמתת הדעת ההיא שהשכינה דבקה בישראל. התפלין הם תפארת

למי שמניחן הוא שכתוב ביחזקאל (יחזקאל כ"ד:י"ז) פארך חבוש עליך. ולכך אבל חייב בכל מצות האמורות בתורה חוץ מן התפלין שנאמר בהן פאר, סימן אדנות הוא שכתוב ויראו ממך. ומזה אמרו רז"ל שכל עבד שמניח תפלין בפני רבו שהוא יוצא לחירות לפי שהתפלין סימן האדנות והמלכות והכל יראים מן המלך, והוא שאמרו (גטין דף מ) א"ר יהושע בן לוי עבד שהניח תפלין בפני רבו יוצא לחירות ומקשי התם מיתבי לוה ממנו רבו או שעשאו רבו אפוטרופוס או שהניח תפלין בפני רבו או שקרא ג' פסוקים בבית הכנסת בפני רבו הרי זה לא יצא לחירות, ומתרץ אמר רבה בר שילא כשרבו הניח לו תפלין. כלומר שהוא לוקח אותו אדנות של הנחת תפלין על יד רבו הרי זה יוצא לחירות, ולכך היתה הנחת תפלין בגבהו של ראש מקום שמלכי ישראל נמשחים שם בשמן המשחה. ועל זה דרשו רז"ל (שבת דף קנג) (קהלת ט':ח') בכל עת יהיו בגדיך לבנים זו מצות ציצית ושמן על ראשך אל יחסר זו מצות תפילין, נתנו החכמים רמז לתפלין כשמן על הראש והוא המקום בראש שמלכי ישראל נמשחים שם והוא מקום הנחת תפלין בראש מקום שמוחו של תינוק רופס, ומה שמכסים התפלין במטלית ובשער ובגידין יש בה רמז וסימן לתחיית המתים, שעתידים מתי ישראל לחיות לעמוד בלבושיהן בשערן ובגדיהן והעור מלמעלה כשם שהתפילין מחופין בעור, וכשם שיש לגוף בשר וגידין ועור ושער ומלבוש, ועתיד הקב"ה להקימם בלבושיהן שנאמר (איוב ל"ח:י"ד) ויתיצבו כמו לבוש, וכתיב (יחזקאל ל"ז:ו') והעליתי עליכם בשר וקרמתי עליכם עור מלמעלה. כן התפלין יש להן דוגמא לזה, כי גוף הפרשיות הכתובות בפנים הם כנגד גוף האדם, והקלף שהפרשיות כתובות בו הם כנגד הבשר, והגידים שהם תפורים הם כנגד גידי האדם, והמטלית כנגד לבושי האדם, וזה רמז לכל מי שהוא ירא שמים ומניח תפילין שהוא זוכה לתחיית המתים:

משפט הנחתן. תחלה מניח תפלין של יד ואח"כ של ראש שכן אמר הכתוב (דברים ו':ח') וקשרתם לאות על ידך וגו' וקבלו רז"ל שהיד הזאת היא של שמאל ממה שכתוב (שמות י"ג:ט"ז) והיה לאות על ידכה יד כהה והיא היד שאין הכח והגבורה מצויין בה כמו בימין. ועוד שהימין נקראת ימין והשמאל נקראת יד הוא שכתוב (ישעיהו מ"ח:י"ג) אף ידי יסדה ארץ וימיני טפחה שמים. וכתיב (שופטים ה':כ"ו) ידה ליתד תשלחנה וימינה וגו'. וטעם הנחת תפלין של יד קודם לשל ראש מפני שהתפלין של יד נקראו אות ושל ראש נקראו זכרון ועל כל פנים האות קודם לזכרון שאם אין אות אין זכרון, ולכך אמרו כשהוא מניח מניח של יד תחלה ואחר כך של ראש וכשהוא חולץ חולץ של ראש ואחר כך של יד שכן כתוב (דברים ו':ח') וקשרתם לאות על ידך וגו' ודרשו רז"ל כל זמן

שבין עיניך יהיו שתים, ואלו היה חולץ של יד תחלה כמו שהניחן תחלה לא היה בין עיניו שתים ועל כן יש לו להניח של יד תחלה ולחלוץ של ראש תחלה כדי שיהיה האות ראשון ואחרון אשר עליו בא הזכרון:

תפלין של יד נצטוינו בהן שיהיו בית אחד ממה שכתוב (שמות י"ג:ט') והיה לך לאות ומשמעו אות אחד. ותפלין ש"ר ארבעה בתים ממה שכתוב (שם) ולטטפת בין עיניך והוא חסר שני וי"ן ודרשו דז"ל טט בכתפי שתים כת באפריקי שתים, אע"פ שתפלין של יד בית אחד ותפלין של ראש ד' בתים אין כתוב בזה אלא מה שיש בזה שהרי בכל אחת ואחת כתיב ארבע פרשיות והן (שם) קדש לי כל בכור (שם) והיה כי יביאך (דברים ו':י') שמע (שם יא) והיה אם שמוע, והם פרשיות מורות על החדוש וההשגחה והיחוד ואהבת השכינה ודבקותה עם ישראל, וכן מצינו בתפילין של הקב"ה שהוא משל על הדבקות הזאת שיש בהן ד' פרשיות שכן אמרו בברכות (פ"ק דף ו) מי כעמך ישראל אשריך ישראל בחד ביתא, ומי גוי גדול בחד ביתא. או הנסה אלהים בחד ביתא. ולתתך עליון בחד ביתא. וכלהו כתיב באדרעי', וד' פרשיות אלו מורות על אהבת הקב"ה לישראל:

משפט התפלין שיהיו בהן רצועות על שם שנאמר (הושע י"א:ד') בחבלי אדם אמשכם בעבותות אהבה, ושיהיו הרצועות שחורות תלויות מלמעלה למטה לפניו משום שנאמר (שיר השירים ה':י"א) קוצותיו תלתלים שחורות כעורב, וקבלו רז"ל רצועות שחורות הלכה למשה מסיני:

מקום הנחתן הוא שמניחין תפלין של יד בגבהו של זרוע, שכן באה הקבלה (שמות י"ג:ט"ז) והיה לאות על ידכה לא על ידו ממש אלא בגבהו של יד, וכן בתפלין של ראש שאמר (שם) ולטטפת בין עיניך לא בין העינים ממש שהרי כתוב (דברים י"ד:א') ולא תשימו קרחה בין עיניכם. ומקום שנעשה קרחה אינו בין העינים ממש אלא בגובה העינים אף כאן בגבהו של ראש, וכן אמרו רז"ל אמרה תורה הנח תפלין בראש הנח תפלין ביד מה להלן בגבהו של ראש אף כאן בגבהו של יד. עוד אמרו לך לאות במקום לך לאות כלומר עליון שיהיה לך לאות והוא עליון הזרוע וזהו כנגד הלב, וכן בתפלין של ראש במקום שמוחו של תינוק רופס שהרי שני איברים הללו הם משכן הנפש החכמה. ואמרו בברכות תבא הנפש שהיא בגבהה של גוף ותשבח להקב"ה שהוא גבוה על כל העולם:

זמן הנחתן ביום ולא בלילה, שכן אמר הכתוב (שמות י"ג:י') ושמרתם את החקה הזאת למועדה מימים ימימה. בחול ולא בשבתות וימים טובים לפי שהתפלין נקראו אות שנאמר (שם) והיה לאות מה שצריכין אות יצאו שבתות וימים טובים שהן עצמן אות, ואף חולו של מועד בכלל ימים טובים ואין להניח בהן תפלין:

המניח תפלין בכל יום אין שני עדים זזין ממנו לעולם שהם עליו אות בקיום המצות, כיצד ג' מצות נצטוו ישראל שנקראו אות. ואלו הן תפלין שבת ומילה, תפלין (שם) והיה לאות על ידכה, שבת (שם לח) כי אות היא ביני וביניכם, מילה (בראשית י״ז:י״א) והיה לאות ברית ביני וביניכם, וכל מי שזהיר להניח תפלין בכל יום הרי ב' עדיו עמו בכל יום מילה ותפלין, ובשבת שאין שם תפלין הרי שני עדיו ג"כ עמו מילה ושבת, אם כן כל המקיים מצות תפילין הולכין עמו שני עדים לעולם בחול ובשבת. הרי שנתפרסמה מעלת המניח תפלין שבהן רמז באל שדי שעליהם אמר שלמה (שיר השירים ז׳:ו׳) ראשך עליך ככרמל ודלת ראשך כארגמן מלך אסור ברהטים, ראשך עליך ככרמל היא השי"ן, ודלת ראשך היא הדל"ת, מלך אסור הוא היו"ד:

במדרש שיר השירים ראשך עליך ככרמל. הרשעים שבישראל חביבין עלי כאליהו שעלה אל הר הכרמל שנאמר (מלכים א י״ח:מ״ב) ואליהו עלה אל ראש הכרמל וגו' וישם פניו בין ברכיו ולמה שם פניו בין ירכיו אלא אמר הקב"ה אין לנו זכות הבט לברית, ודלך ראשך כארגמן אמר הקב"ה הדלים והרשים שבישראל חביבין עלי כדוד שנאמר (זכריה ו׳:י׳) והיה הנכשל בהם ביום ההוא כדויד, ויש אומרים כדניאל דכתיב ביה (דניאל ד) והלבישו לדניאל ארגונא, מלך אסור ברהטים זה ממ"ה הקב"ה דכתיב ביה (תהילים צ״ג:א׳) ה' מלך גאות לבש. אסור שאסר עצמו בשבועה שהוא משרה שכינתו לישראל. ברהטים של יעקב אבינו, בזכות מי רבי אבא בר כהנא ור' לוי חד אמר בזכות אברהם שנאמר (בראשית י״ח:ז׳) ואל הבקר רץ אברהם, וחד אמר בזכות יעקב שכתוב בו (שם ל) ויצג את המקלות ברהטים, אמר ר' ברכיה בזכות משה שנאמר (דברים ל״ג:ה׳) ויהי בישורון מלך. אסור שנאסר ונגזר עליו שלא יכנס לארץ בשביל מה ברהטים של מי מריבה שנאמר (במדבר כ׳:י״ג) המה מי מריבה. ע"כ:

ביאור שכרן. והוא שהמניח תפלין בטוח הוא שלא יחטא שכן דרז"ל (מנחות דף מג:) רבי אלעזר בן יעקב אומר כל מי שיש לו תפלין בראשו ותפלין בזרועו וציצית בבגדו מוחזק הוא שלא יחטא שנאמר (קהלת ד׳:י״ב) והחוט המשולש לא במהרה ינתק. וראינו מקצת חכמים מחכמי התלמוד שהיו מתפארין בעצמם בהנחת תפלין, והוא שמצינו (שבת דף קיח:) רב ששת שהיה מגדוליהם שהיה אומר תיתי לי דקיימתי מצות תפלין. וכן קצת מהם שהיו שמחים שמחה גדולה באותו יום שהיו מניחין בו תפלין, והוא שאמרו (ברכות דף לה) ר' ירמיה הוה יתיב קמיה דרבי זירא חזייהו דהוה קא בדח טובא אמר ליה לא סבר לה מר (משלי י״ד:כ״ג) בכל עצב יהיה מותר א"ל אנא תפלין מנחנא, וכן קצת מהם שהיו מתפללים להקב"ה שיהא חלקם לחיי העולם הבא עם אותן שמניחין

תפלין, הוא שאמרו אמר רבי יוסי יהא חלקי עם קושרי תפלין ומתעטפין בציצית וקורין קריאת שמע ביראה, ועוד אמרו (מנחות דף מד) כל הרגיל בתפלין מאריך ימים שנאמר (ישעיהו ל"ח:ט"ז) ה' עליהם יחיו ולכל בהן חיי רוחי ותחלימני והחייני:

הא לך חבור הדרשות אשר יסדתי, אחר רואי מדרשי החכמים, אשר על רובם עמדתי בהם, לפני התלמידים שלחן ערכתי, לכל תועה ביער המדרשים דרך סלולה הדרכתי. אל ישרי הלב וזכי הנפשות, נתתי דרך בים הדרשות, כי עת לדבר ועת לחשות. וצור מבטן גוחי, אשר בו אשים מבטחי, יזכני להיות מן המוצאים חן בעיניו, מן המתעדנים בנהרי נחלי עדניו, המתהלכים בארצות החיים לפניו, כענין שכתוב (תהילים קט"ז:ט') אתהלך לפני ה' בארצות החיים:

תם ונשלם